

*Пам'яті професора
Миколи Павловича Ковальського,
мого дорогого наукового керівника,
присвячується*

**Щиро дякую за фінансову підтримку даного видання
Канадському інституту українських студій,
(Альбертський університет) і
фонду Олександра і Олени Кулагіних**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
Інститут історії України
Канадський інститут українських студій (Едмонтон)

**Джерела з історії
Національно-визвольної війни
українського народу
1648-1658 рр.**

**Т. 4
(1655-1658 рр.)**

Київ 2015

Даний збірник завершує чотиритомну публікацію серії джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., насамперед архівних, виявлених в польських архівосховищах. Джерела проливають світло на тогочасні військово-політичні події, висвітлюють героїчну боротьбу українського народу за свободу й державну незалежність. Джерела головним чином подані на мові оригіналу (з перекладом українською), скорочення зроблені як виняток і позначені квадратними дужками (вони як правило стосуються сюжетів, які не мають безпосереднього відношення до заявленої теми).

Для науковців, викладачів вузів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Упорядник:

доктор історичних наук, професор,
протоієрей УПЦ Київського Патріархату *о. Юрій Мицик*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Віктор Брехуненко*;
доктор історичних наук, професор *Валерій Степанков*

Редколегія

В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько

Затверджено до друку рішенням ученої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним, без письмової згоди автора заборонено.

Передмова

Національно-визвольна війна українського народу або Національна революція 1648-1658 рр. є кардинальною подією в історії України і взагалі однією з найважливіших в її історії. Про значення цієї війни і гостру необхідність публікації джерел з її історії, нами вже говорилося у передмовах до попередніх трьох томів серії. Цим томом завершуємо публікацію даного комплексу джерел. Якщо у першому томі наводились тексти джерел 1648-1649 рр., у другому – 1650-1651 рр., у третьому – 1652-1654 рр., то тут наводяться джерела, що висвітлюють події 1655-1658 рр. Треба сказати, що цей завершальний період Національно-визвольної війни найменше висвітлений і досліджений. По-перше, в радянський час цей період замовчувався або ж відверто фальсифікувався з позицій російського великодержавного шовінізму (ненабагато кращою була ситуація дожовтневий період), тому й історію Національно-визвольної війни штучно доводили тільки до Переяславської ради, хоча вона продовжувалася до укладення Гадяцького договору. По-друге, джерельна база щодо цього періоду є меншою, як і періоду з 1652 по 1654 рр., про ми вже писали в передмові до 3-го тому.

Подані нижче джерела виявлені нами у польських архівосховищах у Варшаві (Архів Головний Давніх Актів, Національна Бібліотека, Бібліотека Варшавського університету), Кракова (Бібліотека Чарторійських, Бібліотека Польської Академії наук, Ягеллонська бібліотека), досить добре представлені джерела з Інституту рукописів Національної бібліотеки України у Києві, відділу рукописів НБУ у Львові, Центрального державного історичного архіву України у Києві, Російського Державного Архіву Давніх Актів у Москві, меншою мірою представлені документи з інституту Чернігівського історичного музею, Національної бібліотеки у Києві, Королівського архіву у Празі (Чехія), Частина з них вже була надрукована нами, особливо в перекладі українською. Однак вони були видані в малотиражних виданнях, що типово для України кінця ХХ – початку ХХІ ст., вони часто залишались невідомими вітчизняним дослідникам, не кажучи вже про зарубіжних. Меншою мірою використано журнальні публікації останнього часу розпорошені по різних виданнях. Для публікації взято джерела, які відображають в основному хід воєнних дій і дипломатичну боротьбу тощо. Враховуючи, що вони походять в основному з польсько-шляхетського табору, треба особливо критично ставитися до їхньої інформації. Ми старалися максимально повно надрукувати документи, створені в таборі українських повстанців (універсали й листи Богдана Хмельницького та його сподвижників, тощо), але їх збереглося дуже й дуже мало. Ситуацію в таборі повстанців висвітлюють також «конфесати» (протоколи допиту полонених), хоча тут простежується рука карателів, які проводили допит. Документи

розташовані в хронологічному порядку. Якщо джерело не датоване, то в заголовку вказується вірогідна дата написання, але ставиться знак питання. В окрему частину винесені нарративні джерела, де вміщені переважно літописи й хроніки, що розповідають про події кількох років війни. Є й додатки, куди увійшли переважно тексти джерел 1650-1654 рр., які з різних причин не увійшли у попередній том серії, є й відділ «Регести», де вміщені документи у скороченому вигляді (так вони часу були зафіксовані, а звернутися до них, щоб опублікувати їх у повному обсязі ми не мали змоги через наслідки тяжкої хвороби (інсульт), внаслідок чого доводиться зокрема друкувати тільки одним пальцем лівою рукою. Є також «Додатки», які містять документи, що не увійшли в попередні три томи, а також тексти джерел (нерідко у вигляді регестів) пізнішого періоду, насамперед 1659-1661 рр. Ці джерельні свідчення свого часу зафіксовані мною, вони логічно продовжують розповідь про події Національно-визвольної війни і тому ми вирішили їх теж вмістити у т. 4. Щиро кажучи, буде шкода, якщо ці виписки пропадуть чи вкриються пилом, а я на-вряд чи зможу ще раз побувати в Польщі чи Росії, прочитати ж мій нерозбірливий почерк іншому досліднику буде важко. Регести і додатки послужать своєрідним орієнтиром у величезних архівних зібраннях і допоможуть майбутнім дослідникам історії України козацької доби в пошуках джерел.

Підготовка цього тому відбувалася в часи російської агресії на Донбасі, що викликало не тільки фінансові, але й інші проблеми. Надто важко морально друкувати джерела XVII ст., коли часто зауважуєш різочі паралелі скажімо російсько-української війни 1658-1659 рр. з сучасними подіями: та ж агресія Москви щодо України, та ж її демагогія, щоправда дещо змінена (з креном на «захист православ'я»), таке ж використання антигетьманської опозиції Москвою (тоді щоправда опозиція була самостійнішою, ніж сучасна, які є «п'ятою колонною» Москви і приклад горе-депутата Царьова як сраме тому свідчення). Складно писати, коли постійно чекаєш свіжих новин з фронту і особливо коли вони приходять трагічні. До того ж і раніше було дуже складно знайти кошти на видання, а тепер і поготів. Через це довелось зменшити і без того невеликий тираж тому. У даному томі додана рубрика «Матеріали», де вміщені деякі статті упорядника переважно джерелознавчого характеру. Подається дуже стислий коментар, особливо щодо «Віршованої хроніки», де багато алегорій. Додамо, на самому початку тому подається список осіб найчастіше згадуваних у ньому.

Майже всі джерела подані без скорочень (скорочення допускалися як виняток і стосувалися тих сюжетів, які не мали безпосереднього відношення до подій Національно-визвольної війни). Тексти написані польською мовою (їх більшість) подані згідно з сучасними вимогами передачі тексту, розробленими польськими археографами, але з певними корективами. Вони обумовлені нами в статті [1]. Тексти подані староукраїнською мовою подані згідно з правилами, розробленими Я. І. Дзирою [2], але з деякими незначними уточненнями (так, нами не розкриваються титла), російськомовні тексти подані згідно з «Правилами издания документов XVI–XVIII вв.» (М., 1969). Деякі джерела (переважно латинською та німецькою мовами) подані нами лише в перекладі українською.

Це викликано в основному тим, публікація оригіналу була здійснена в відносно доступних виданнях. В заголовках джерел вказується дата і місце його написання, різновид джерела, автор і адресат (якщо є) джерела. Всі дати подані за новим стилем, хоча в разі потреби проставлено паралельне (за новим і старим стилями) датування. Після тексту джерела вміщена археографічна легенда (місцезнаходження джерела в архівосховищі, сигнатура, сторінка чи аркуш, вказівка на автентичність), подається переклад українською. У всіх текстах розділові знаки розставлені за смыслом, виходячи з сучасних правил правопису. Зазначимо, що написання титулів та урочистих звернень подано з малої літери. Так, слова «й. к. м.», тобто «його королівська милість» подані з малої літери, а не з великої як в оригіналі. Загальноприйняті в той час скорочення, як от: п. – пан, пп. – панове, й. к. м. – його королівська милість (мость), й. кн. м. – його князівська мость, в. м. – ваша мость, п. м. м. – пан мій милостивий (мостивий), В. кн. Л. – Велике князівство Литовське не розшифровуємо у тексті. Повний список скорочень подається у спеціальній рубриці. Суцільний текст розділений на абзаци. Пропуски у тексті викликані ушкодженнями оригіналу по можливості відтворені в квадратних дужках. Явні помилки в тексті виправлені без обумовлень, а ті, що не піддаються виправленню, обумовлюються в підрядкових примітках. Пропущений текст позначається квадратними дужками, нерозбірливі слова перекладаються за смыслом, але ставиться знак (?), нерозбірливі слова або незначні фрагменти позначені знаком (...)*. Підкреслені фрагменти тексту означають, що вони були написані авторами власноруч, як правило підписи. Збірник має іменний та географічний покажчики, список скорочень. Через обмежений обсяг збірника дано тільки стислий коментар. У додатках вміщено в основному регести документів і документи, які з різних причин не були вміщені в попередніх двох томах.

Висловлюю щиро вдячність за цінні поради і організаційну допомогу д. і. н., професору Віктору Брехуненку і к. і. н. Інні Тарасенко. Щиро дякую також за переклад деяких архаїчних слів польською мовою проф. Петру Бореку (Краків), а за переклади текстів з латинської к. і. н. доц. Оресту Зайцю, к. ф. н. Нагалі Пухальській, Олександрю Кислюку, а переклади з англійської – к. і. н. Тетяні Григор'євій; за виявлення окремих документів в архівосховищах і надання нам для публікації д. і. н. Євгену Луняку, д. і. н. Ярославу Федоруку, д. і. н. Петру Кроллу (Варшавський університет), н. с. Володимирю Кравченку та Івану Гавриляку (Польща), аспіранту Богдану Березенку.

Примітки:

1) Мицик Ю. А. Из листування українських письменників-полемістів 1621-1624 рр. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 225. – Праці історико-філософської секції. – С. 310-347.

2) Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 40-42.

Список скорочень:

- АГАД – Архів Головний Актів Давніх у Варшаві
АКВ – фонд АГАД “Архів коронний у Варшаві”
АЗ – фонд АГАД “Архів Замоїських”
АП- фонд АГАД „Архів Потоцьких”
АР – фонд АГАД “Архів Радзівілів”
АС – фонд ДА у Кракові “Архів Сангушків”
АУ – Архів України
БВУ – Бібліотека Варшавського університету
БПАН – Бібліотека Польської Академії наук у Кракові
БЯ – Бібліотека Ягеллонська в Кракові
ВР – відділ рукописів
ВМ – відділ мікрофільмів
ДІМ – Дніпропетровський історичний музей
ДА – Держархів у Кракові
НБ – Національна бібліотека
ЗП – фонд ДА у Кракові “Зібрання Піночі”
ЗР – фонд ДА у Кракові “Зібрання Русецьких”
РДАДА – Російський Державний Архів Давніх Актів (Москва)
СЛ – «Сіверянський літопис»
УАЩ – Український археографічний щорічник
УІЖ – Український історичний журнал
Ч – Бібліотека Чарторійських у Кракові
ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України
Ich m., m .p. p. – їх милість, милостиві панове
Ich mści, ich mści – їх милість, їхні милості
J. k. m., j. m. mści – його королівська милість
K[r]. j. m., K[r]. mści m. – король його милість
M. p. p. – милостиві панове
P. p. – панове
P[an] B[óg] – Господь Бог
W. m. – ваша милість
w. w., m. m. – ваші милості
w. x. m. – ваша князівська милість

Архієпископ гнезненський (примас)	Анджей Лещинський (1652-1658)
Воєвода віленський	Януш Радзівіл (1653-1655)
Воєвода краківський	Владислав Домінік Острозький-Заславський (1649-1656)
Воєвода подільський	Станіслав «Ревера» Потоцький (1636-1655)
Воєвода познанський	Кжиштоф Опалінський (1637-1655)
Воєвода руський	Станіслав Лянцкоронський (1652-1657)
Воєвода смоленський	Філіп Казимир Обухович (1653-1656)
Воєвода троцький	Миколай Стефан Пац (1651-1670)
Генерал артилерії коронної	Станіслав Лянцкоронський (1654-1657)
Генерал артилерії литовської	Миколай Владислав Юдицький (1654-1670)
Гетьман великий коронний	Станіслав «Ревера» Потоцький (1654-1667)
Гетьман польний коронний	Станіслав Лянцкоронський (1654-19.02.1657) Єжі Себастьян Любомирський (03.1657-1664)
Гетьман великий литовський	Януш Радзівіл (1654-1655)
Гетьман польний литовський	Вінцентій Олександр Гонсевський (1654-1662)
Господар валаський	Костянтин Басараб (1654-07.1658) Михня III (07.1658-1659)
Господар молдавський	Георгій Стефан (1653-1661)
Електор бранденбурзький	Фрідріх Вільгельм Гогенцоллерн (1640-1688) пруський князь
Єпископ краківський	Петр Гембіцький (1642-1657)
Єпископ луцький	Ян Стефан Виджга (1655-1659)
Єпископ перемиський	Анджей Тшебицький (1654-1658)
Єпископ холмський	Станіслав Пестроковський (1645-1657)
Канцлер великий коронний	Стефан Корицінський (1653-1658)
Канцлер великий литовський	Альбрехт Станіслав Радзівіл (1623-1656)
Каштелян брацлавський	Габріель Стемповський (1634- після 1655)
Каштелян новгородський	Самуель Стеткевич (1652-1660)
Князь трансільванський (семигородський)	Д'єрдь II Ракоці (1648-1662, з перервами)
Конюший коронний	Олександр Міхал Любомирський (1645-1668)

Конюший литовський	Богуслав Радзівіл (1646-1669)
Король іспанський	Філіпп IV (1621-1665)
Король Речі Посполитої	Ян Казимир Ваза (листопад 1648-1668)
Королева Речі Посполитої	Людвіка Марія (1645-1667)
Королевич (брат Владислава IV і Яна Казимира)	Карл Фердинанд, єпископ площкий (1640-1655) і вроцлавський (1625-1655)
Кухмістр коронний	Ян Цигенберг-Залеський (1653-1675)
Ловчий подільський	Яцек (Гіацинт) Шемберк (1641-1657)
Маршалок коронний великий	Єжі Себастьян Любомирський (1650-1662)
Маршалок коронний надвірний	Лукаш Опалінський (1650-1662)
Маршалок великий литовський	Криштоф Завіша (1654-1669)
Мечник коронний	Міхал Зебжидовський (1647-1667)
Папа римський	Іннокентій X (1644-1655) Олександр VII (1655-1667)
Підканцлер коронний	Анджей Тшебицький (1653-1658)
Підканцлер литовський	Казимир Леон Сапіга (1645-1656)
Підскарбій великий коронний	Богуслав Лещинський (1650-1658)
Підскарбій великий литовський	Вінцентій Олександр Гонсевський (1652-1662)
Підсудок подільський (кам'янецький)	Олександр Машовський (М'ясківський) (1655-1658)
Підचाший коронний	Ян Замойський (1653-1658)
Примас	див. архієпископ гнезненський
Референдар духовний коронний	Миколай Пражмовський (1652-1655) Станіслав Сарновський (1655-1658) Мацей Понятовський (1657 (?)-1660)
Референдар духовний литовський	Ян Завіша (1649-1656)
Референдар світський литовський	Ципріан Павел Бжостовський (1650-1680)
Староста жмудський	Єжі Кароль Глебович (1653-1668)
Султан турецький	Мухамед IV (1648-1687)
Хан кримський	Мухамед-Гірей IV (1641-1644, 1654-1665)
Хорунжий великий коронний	Олександр Конєцпольський (1641-1656) Ян Собеський (1656-1665)
Хорунжий великий литовський	Кжиштоф Зигмунт Пац (1646-1656)
Цар московський	Олексій Михайлович Романов (1645-1676)

Частина I

Документальні джерела

№ 1

1655, січня 11. – Львів. – Квит польного гетьмана коронного Є.С. Любомирського на отримання 10 тис. злотих

„Zeznawam, niżej podpisany, tym skryptem moim, iżem wziął z skarbu Rzptej koronnego podług osobistego senatus consultum i w nim wyrażonych ratiej summa złotych polskich dziesięć tysięcy, z których odebrania skarb Rzeptej koronny quituje, na co się dla większej wagi i pewności ręką własną podpisałem.

Datum we Lwowie dnia XI-o miesiąca MDC pięćdziesiątego roku.

Sebastian Lubomirsky, woj[ewoda] a hetman p[olny] koronny”.

(НБУ. – ІР.-Ф.24 – № 2414. – Оригінал завірений печаткою і особистим підписом Є.С. Любомирського. Записи на звороті іншими руками: „Je. m. p. Stanisławowi Lanckorońskiemu, w[ojewo]ldzie ruskiemu, ex senatus consult[um] дано zł. 10 000”, „Quit do skarbu”, тобто «Й. м. п. Станіславу Лянцкоронському, руському воєводи з ради сенаторів дано 10 000 zł.», «Квит до скарбу». Опубліковано в польському оригіналі: Мицик Ю. А. Деякі універсали польських королів середини XVII ст. у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 273).

Переклад

Визнаю, нижче підписаний, цим моїм писанням, що взяв з коронного скарбу Речі Посполитої згідно з особистим рішенням сенатської ради і у ньому висловленої рації на суму десять тисяч польських злотих; про відібрання котрих даю квит коронному скарбу Речі Посполитої, на що для більшої ваги і певності власною рукою підписуюсь.

Дано у Львові 11 місяця січня 16 п'ятдесят п'ятого року.

Себастьян Любомирський, воєвода і польний гетьман коронний».

№ 2

1655, січня 18. – Львів. – Квит королівського обозного К. Гродзицького на отримання 18 тис. 108 злотих

„Zeznawam, niżej podpisany, tym skryptem moim, iżem odebrał z skarbu Rzptej koronnego na regiment mój pieszy cudzodziemski zupełna ćwierć die 1-a octobris 1654 zaczęta, et ultima decembris quidem skończona, na osób S503 złotych polskich ośmnaście tysięcy sto ośm zupełnego odebrania skarb Rzeptej koronny quituje. Na to się dla większej wagi i pewności ręką własną podpisałem.

Datum we Lwowie die 18 mensis january 1655 anno.

Krzysztofh Grodzicki, sak.(?) ob[ozny] j[ego] k[rólewskiej] mo[ści]”.

(НБУ. – ІР.-Ф. 24. – № 2385. – Оригінал завірений печаткою і особистим підписом К. Гродзицького. Опубліковано в польському оригіналі: Мицик Ю. А. Деякі універсали польських королів середини XVII ст. у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 274).

Переклад

Визнаю, нижче підписаний, цим моїм писанням, що взяв з коронного скарбу Речі Посполитої на мій піший іноземний полк повну чверть, яка почалася 1 жовтня 1654 р і закінчилась останнім днем грудня, на 503 особи вісімнадцять тисяч сто вісім злотих, на повне відібрання котрих даю квит коронному скарбу Речі Посполитої. На що для більшої ваги і певності власною рукою підписався.

Дано у Львові 18 місяця січня 1655 року.

Кжиштоф Гродзицький, сак.(?) обозний його королівської мості.

№ 3

1655, лютого 12. – Летичів. – Лист С. «Ревери» Потоцького до короля Яна Казимира

„Najśnieszzy młści królu, panie a panie i dobrodzieju mój młściwy.

Wiedząc, że wiele ich z prętkim oznajmieniem o szczęśliwych w tych krajach wojska w. kr. m. z nieprzyjacielem transactej pośpieszyło do w. kr. m., jam się do tych czas, patrząc na dalsze rzeczy, zatrzymał. Teraz osobliwej opatrności Boskiej podziękowawszy, wysokiemu szczęściu w. kr. m. winszuję, że tego nieprz(yjacie)la, której potędzie swej ufając i rozumiejąc, że wojsko w. kr. m. placu mu nie mogło stawić, praeumtiose natępującego, d. 28 january pod Ochmatów w consilią podał; z którym, jako się przed wieczorem przyszło witać, na osobliwej karcie w transactej, którą posyłam w. kr. m., wyraziłem, zdarzył Pan Bóg confundować nieprz(yjacie)la, zdarzył i to, że bez drew i bez wody w polu osadzony był do końca, victoriej nie dał, że orda nam nie przybyła według czasu, którą nie spodziewając, że się nieprzll mał taborem ruszyć z boku swego, z którego pilnowała, puściła była zagony. Ci zaś, których się było nie wiele zostało, potenter agere nie mogły, non durat na cokołwiek starszych wojska w. kr. m., jako p. wdy ruskiego, ale osobliwie na p. obozne. corunnego, której te ugraczkę zatrzymał, dopomagał tej roboty ochotnie p. wda czernihowski, nie dali się upośledzać w ochocie swej i inni półkownicy, jako p. halicki, p. starosta jaworowski, stawalo i wiele rotmistrzów dość mężnie, a osobliwie p. Carol Potocki, p. łowczy podolski, ten, lubo w tej potrzebie życzył sobie osobliwą wyświadczyć ochotę, ale że mu złcił zatrzymanie Puskarenka w zamku Ochmatowskim, prestabit to, co dobremu wojennemu należało, przez trzy dni i przez trzy nocy nie bez znacznej fatygi strzegąc, a wypadających, mężnie retirując; wojsko cudzoziemskie i to stawalo po-kawalersku; luboć nam przykrości Pan Najwyższy dość zdarzył był, bo tylko za dnia ledwo godzinę, concertować przyszło, aleć lubo ciemna noc następowała, Bóg i pod ten czas dość mężnie przez godzin dwie, sprawowały. Należy tedy wiedzieć w. kr. m., co za diminucia wojska w. kr. m. zostaje przez te cztery dni, które my z nieprzyjacielem czynili ab utrimq. i z takim ogniem, którego języcy powiedzialesię tysięcy, a naszego ledwie kilka było, jak to ciężki raz musiał być oficerów dobrych siła poległo, jako p. Falkierzant, p. Zabic i inni; p. Denoff postrzelony i wiele officierów, których na osobnej karcie podaje i przyznać to im musi, że lubo w tak małej kupie wielkie jednak nieprzyjacielskiego ognia siły spędziły w. kr. m. konne,

i to nie bez szkody, bo samych rotmistrzów zginęło trzech, to jest p. Łabęcki, p. Grodzicki, p. Janicki, porucznikow, chorążych, towarzystwa i koni, dzień w dzień igrzysko z nieprzllm odprawując, wiele poleć musiało; jakoż w czwarty dzień mógł był nieprzll. koniec swój wziąć, gdyby orda nie omieszkała czasu, która w zagony poszła była. Ja, wzięwszy probę, że temu nieprzllwi trudno co przy taborze i fortcach uczynić i naradziwszy inny sposób, to jest z ordami ulżywszy wozów nieprzlla, po Zadnieprzu mieczem i ogniem szli (?) nie zliczyć (?) i samego kiedyby się (...)*, a póki pory projemiej (?) staje, ustawicznie infestując, urywać. Zostawiwszy wojska w. k. m. przy p. wdie ruskim i p. wdie czernihowskim, tudzież i panu oboznom coronnym, a sam rozkaz w. kr. mći pełniąc, jadę do Podhajec, abym bliższy był znosić (...)* się z w. k. m. i dalej, jeżeli mi w. k. m. rozkażesz, oznajmuje, co experientia (...)* terażniejsza explicatus, jako będzie trzeba, następującą obwarować wiosne. Zaczynam rozumiałbym w czas praeparować wojnę, a osobliwie z ognistego ludu, którego na ten ogień, jako najwięcej potrzeba te tedy nadwerezone regimenty complementowawszy i inną większą sposobić potentia, rzecz widiz bardzo potrzebną, koło czego, jeżeliby się zdało w. k. m. jaką instantią wnieść, abyśmy mogli po jednemu pieszemu z muszkietem i prowiantem, tak z dobr ziemskich, jako i duchownych, jako i w. k. m. nie wadziłyby tentare modum, bo na tym najbardziej zależy osadzać praesidia na fortcach i prześcia bezpiecznie kupcom do wojska czynić i do rozrywania tatarów nad piechotę innego nie masz sposobu. Forzificatia Braclawia dla zimna impossibilis, a w większą, że piechoty nie było tylko do fortificacyej, ale i do osadzenia nie masz dla czego; armata w Szarogrodzie i piechota przy zamku murowanym postawić się musiała, że i do Kamieńca propter omnem eventum bliżej i nie widziałem, gdzie indziej tak sposobnego miejsca, więc że po kilku set złotych na każdy tydzień na furmany wychodzi; tedy, jeżeli się zda w. k. m., aby dłużej tam zostawali, czyli też do Kamieńca sporowadzona była, czekam na declaratią w. k. m. Do Podhajec wzporządziłem drogę, że za Bożą pomocą d. 22 psentis kiedy na dalszy rozkaz w. k. m. z ochotą oczekiwać będę. A na ten czas uniżenie dziękuję, że mie w. k. m. z (...)* jako (...)* o łaske w. k. m. obietnicą swą pańską raczysz cieszyć. A jako zawsze usiłował (...)* a uniżonych prac mych dla dostojęstwa w. k. m. mści tak, gdy łaską w. k. m. corroborator tym chętniej i ochotniej nie tylko wycięzione (?) substancie, ale zdrowie i krew dla dostojęstwa w. k. m. ważyć gotow będę. Wierne za tym uniżone usługi miłej łasce w. k. m., pana i dobrodzieja mego miłościwego, oddaje”.

(Ч. – ВР. – № 2105. – С. 277 – 279. – Тогочасна копія. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю.А. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. – Дніпропетровск, 1998. – Вип. 1 (161). – С. 30-33)

Переклад

Найясніший мості королю, пане, пане і добродію мій мостивий.

Знаючи, що багато хто з швидким повідомленням про щасливу війська й. кор. м. в цих краях з неприятелем трансакцію поспішив до в. кор. м., я ж досі, приглядаючись до подальшого ходу подій, затримався. Тепер подякувавши особливому Божому провидінню, вітаю високе щастя в. кор. м., що цього

неприятеля, котрий покладаючись на свою потугу і думаючи, що військо в. кор. м. не зможе йому встояти на полі битви, і який нахабно наступав; 28 січня під Охматовим я вчинив нараду; а як довелось з ними надвечір вітатися, я виклав на окремому листку в трансакції, котру посилаю в. кор. м.; дав Господь Бог сконфузити неприятеля, дав і те, що без дров і без води у полі він був цілком обложений, вікторії ж не дав, бо орда до нас не прибула своєчасно, котра не сподіваючись, що неприятель мав табором рушити з того боку, котрого пильнувала, пустила загоны. Ті ж, котрих небагато залишилось, не могли витримувати частини (?) старших війська в. кор. м., як п. руського воєводи, але особливо на п. коронного обозного, котрий цю сутичку затримав, охоче допомагав у цій роботі і п. чернігівський воєвода, не дали себе упосліджувати в своєму прагненні й інші полковники, як от: п. галицький, п. яворівський староста; досить мужніми показали себе і багато ротмістрів, а особливо п. Кароль Потоцький, п. подільський ловчий, цей, хоч у цій битві зичив собі показати особливу ревність у бою, але я йому доручив очолити затримання Пушкаренка у Охматівському замку; він робив те, що належить доброму воєвоці, стережучи протягом трьох днів і трьох ночей не без значних втрат, тих, хто чинив вилазки, мужньо змушував їх відступати; іноземне військо і те рикарські билося; хоча нам Найвищий Господь подав досить багато прикрощів, бо тільки ледве годину при денному світлі довелось концентруватися (?), але хоч темна ніч настала, і тоді досить мужньо протягом двох годин воювали. Належить тоді знати в. кор. мості, що за зменшення війська в. кор. м. протягом цих чотирьох днів, котрі ми чинили з неприятелем з обох сторін і з таким вогнем, котрого неприятеля, як казали «язики» було шістдесят тисяч, а нашого ледве кілька, тяжко було, добрих офіцерів дуже багато полягло, як от п. Фалькерзант, п. Жабиць та інші; п. Денгоф поранений і багато офіцерів, імена котрих подаю на окремому листку і треба визнати, що хоча у такій малій кількості, але однак відбили великі сили неприятельські сили кіннотою в. кор. м., і це не без втрат, бо самих ротмістрів троє загинуло, тобто п. Лабенцький, п. Гродзицький, п. Яницький, поручники, хорунжі, товариства і коней, день і ніч билося з неприятелем, мусило багато полягти; на четвертий день міг неприятель бути розгромлений, якби орда не затрималась, котра в загоны (за ясиром) пішла. Я, зрозумівши, що цьому неприятелю у таборі і фортецях буде важко щось вчинити і застосував інший спосіб, тобто з ордами полегшивши вози неприятеля, по Задніпрю мечем і вогнем йшли (?) не злічити (?) й самого коли б (...)*, а поки воєнна (?) пора, постійно нападаючи, рвати. Залишивши військо в. к. м. при п. руському воєводи і п. чернігівському воєводи, також і при пану коронному обозному, а сам виконуючи наказ в. кор. мості, їду до Підгаєць, щоб бути ближчим і громити (...)* з в. к. м. і далі, якщо мені в. к. м. накажеш, повідомлю, що нинішній досвід (...)* розгорнутий (?), як буде треба, укріпитися у весні, що надходить. Отже, я думаю треба готувати війну, а особливо дбаючи про вогнепальне військо, котрого бракує у цього вогні, його якнайбільше треба, тоді ці змалілі полки доукомплектувати й іншу, ще більшу, готувати силу; ця справа дуже потрібна, про яку, якби прийшлося в. к. м.

порушити якесь клопотання, щоб ми могли мати по одному піхотинцю з мушкетом і провіантом, як із земських добр, так і з духовних, також і в. к. м. не завадило б постаратися про спосіб, бо на цьому найбільше залежить, ставлячи гарнізони у фортецях, і чинячи безпечний шлях купцям до війська, а до розбиття татар нема кращого засобу ніж піхота. Фортифікація Брацлава через холоди неможлива, а головне, що піхоти нема не тільки для фортифікації, але і до того, щоб поставити гарнізоном; артилерія у Шаргороді, піхота при мурованому замку мусила стати, що й до Кам'янця про всяк випадок ближче і я не бачив, десь такого зручного місця; отже по кількасот злотих на кожен тиждень витрачається на фурманів; тоді, якщо в. к. м. вважає, щоб нам довше там залишалися чи до Кам'янця провести військо, то чекаю на рішення в. к. м. До Підгаєць спорядив шлях, що з Божою поміччю 22 числа цього місяця, коли з охотою буду чекати на подальший наказ в. к. м. А зараз понижено дякую, що мене в. к. м. з (...) * як (...) * про милість в. к. м. своєю панською обіцянкою зволиш потішити. А як завжди силувався моїх (...) * і понижених праць для достоїнства в. к. мості так, коли милість в. к. м. затвердить тим охочіше і охоче не тільки змаліле майно (?), але здоров'я й кров за достоїнство в. к. м. готовий покласти. За цим вірні понижені послуги милостивій ласці в. к. м., мого милостивого пана і добродія, віддаю.

№ 4

1655, лютого 24 (14). – Ніжин. – Універсал-наказ наказного ніжинського полковника Романа Ракушки-Романовського борзнянському і шаповалівському отаманаму

«Пане отамане борзенский и шаповаловский!

Доходить до нас відати от отцев монастира Максаковского, же вы их подданим, которих его млсть пан гетман наказний (*Іван Золотаренко – Ю.М.*) Войска, знайдуючися при боку его царского величества Запороского, им для хутчійшаго уфундованя церкви Божой надал, кривди чините и в тягlost до себе их притягаєте, для чого мужики отмовляються в послуги отцем. Зачим сурово вас упоминаю именем его млсти пана гетмана, жебысте того понехавши, дали им во всем покой под неласкою его млсти пана гетманскою. Селянам зась, которие под претекстом отцев монастира Максаковского найдутся, приказую, жебы конечно никому, кроме отцев, послушенства не отдавали и по селах, яко нас доходить відати, же тилко отаманы, а войтов ні маш, для чого не порядок діється меж вами в послушенстві. Росказую, жеби зараз и войтов обобрали для вшелякого порадку, не чинячи иначей под. сроkgим каранем войсковим. Затим вас Гду Бгу поручаю.

Дата з Ніжина дня 14 февраля 1655.

Роман Рекушка (!), полковник наказний ніжинский Войска его цар. вел. Запороского».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М. / 154. – Арк. 62. Копія XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого написано: "місто печати").

№ 5

1655, березня 15. – Могилев. – Лист князя Богуслава Радзівіла до случького архімандрита Феодосія Василевича-Басвського
„Mści ojce archmandrycie slucki, mój mściwi panie i przyjacielu!

Wziąwszy pewną o przyjeździe w. m., m. m. pana, do Slucka wiadomość, ciesze się i życze sobie prętko personalnie gratulować w. mci tego powrotu. Jakoż jest tego pilna potrzeba, abyś w. m., m. mśc. pan, dla ważnych spraw niektórych był tu u ksiązeczcia jego mści pana hetmana. Zaczym jeżeli jeszcze na schyłku tej zimy posłuży droga, proszę racz się tu, do Mohilewa, pośpieszyć jako najprędzej, z którego powracając nazad i ja, da Pan Bóg, pomogę w. m. kompaniej. A teraz się dobrej w. m., m. m. pana, oddaję przyjaźni.

W Mohilewie 15 marty a[nn]o 1655.

W. mci życzliwy przll i rad służyć B. Radziwiłł, koniuszy W. X. Litt.”

Адреса: „Jego mści ojcu archimandrytowi sluckiemu, przyjacielowi memu od Bogusława Radziwiłła, W. X. Litt. koniuszego 1655 15 marca”

(ЦДІАУК. – Ф. 220 – Оп. 1. – № 158. – Оригінал, особисто підписаний Б. Радзівілом і завірений печаткою).

Переклад

Мость отче случький архімандрите, мій мостивий пане і приятелю!

Отримавши точну відомість про приїзд в. м., м. м. пана, до Слуцька, тішуся і зичу собі скоро особисто привітати в. мость з поверненням. Оскільки є цього пильна потреба, щоб в. м., м. мостивий пан, для деяких важливих справ був тут у князя його мості пана гетьмана. Отже, якщо ще на кінці зими пощастить з дорогою, прошу, зволь сюди, до Могилева, поспішити якнайшвидше, з котрого повертаючись назад і я, дасть Господь Бог, поможу в. м. компанії. А тепер добрій приязні в. м., м. м. пана, віддаюся.

У Могилеві 15 березня 1655 року.

В. м. зичливий приятель і рад служити Б. Радзівіл, конюший ВКЛ.

Адреса: „Його мості отцю случькому архімандриту, моєму приятелеві від Богуслава Радзівіла, конюшого В. К. Литовського 1655 15 березня”.

№ 6

1655, квітня 10. – Варшава. – Квит великого канцлера коронного С. Корицінського про отримання ним 6 тис. злотих для передачі послу Речі Посполитої до Османської імперії В. Бєчинського

„Wiadomo czynie stanom Rzptej koronnym, iż skarb Rzeptej wydał za wiadomością moją j. m. panu Wojciechowi Bieczyńskiemu, jako senatus consilio do Konstantinopela za gońca naznaczonego, złotych polskich sześć tysięcy, na co się dla większej wagi jako kanclerz ręką własną podpisuję.

Datum w Warszawie die 10 aprilis 1655 a[nno].

Stefan Koryciński, kanclerz wiel[ki] kor[onny]”.

(НБУ. – ІР. Ф. 24. – № 2410. – Автограф, завірений печаткою і особистим підписом С. Корицінського. Опубліковано в польському оригіналі: Мицик Ю. А. Деякі універсали польських королів середини XVII ст. у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 274).

Переклад

Відомо чиню коронним станам Речі Посполитої, що скарб Речі Посполитої видав з мого відома й. м. пану Войцехові Бечинському, призначеному з волі сенатської ради гінцем до Константинополя, шість тисяч польських злотих; на що для більшої ваги як великий канцлер власною рукою підписуюсь.

Дано у Варшаві 10 квітня 1655 року.

Стефан Корицінський, канцлер великий коронний.

№ 7

1655, травня 3. – Костянтинів (?). – Конфесата козака Костя

„Zielenecki sam jest w pięcu set kozaków, w Raszkowie na święta był. Piechoty przy sobie nie ma nic, wszystka [z]ostaje w Szarogrodzie; nad tą piechotą starszym jest Iwan Pisarz, pułkownik.

Zielenecki po Ukrainie wojska, a Braclawa przeszedzszy, bawił się cztery dni w Braclawie, wysławszy za wojskiem lackim piechoty dwa tysięcy, a jazdy –sto pięćdziesiąt, aby taborz lackie w lasach gdzie pozasiekali i sami za nimi miał się ruszyć ze wszystką potęgą. Lecz że nie nagonili taboru lackiego, powrócił nazad.

Ruszył się tedy z Braclawia Zielenecki nazad i tam święta miał odprawować w Raszkowie.

Nas kozaków trzysta posłał był pod wojsko lackie, wyszliśmy po świętach naszych z Szarogrodu, mieliśmy uderzyć na te chorągwie, co pod Konstantinowem stało, ale że się postrzegli, trudno było.

Chmielnicki miał się ku Braclawu wybrać ze wszystką potęgą, ale że lachi ustąpili, ostaje w Czyhyrynii, miał i moskwą z nim bydź.

Bohun w Niemirowie święta odprawował z wojskiem swoim. Zielenecki tylko sam stał w Braclawie we dworze, a żadnego do miasta nie kazał puszcząc, żeby nie rabowali miasta.

Moskwa jest w Białej Cerkwi i Kijowie, tylko nie wiem wiele; kozaków duńskich poszło na Don dwadzieścia tysięcy, nie wie, gdzie się obrócili.

Chmielnicki wojskom swoim kazał się ściągać ku Korsuniowi.

Tych kozaków było trzy tysiące, podpadali pod Konstantinów.

Po wsiach, po miastach i polach siła chłopów jest, mają bydło ci chłopci; ci chłopci, co na spalonych miastach po zameczkach stawali, chcieli wszystey panu wojewidzie czernichowskiemu pokłonić się, ale Zielenecki nie puścił.

Chłopi spodziewają się pokoju, dla tego orzą i zasiewają na polasch.

Rozhun setnik poszedł pod Zyńków w kilkaset wojska pieszego.

Moskwy Chmielnicki nie spodziewa się, ale stracił nadzieje, bo i ta Moskwa, co jest w Ukrainie, chce precz pójść za Dniepr.

W Humanii powietrze srogie. Pułkownik humański umarł z powietrza i ubostwo srodze mrze.

Zielenecki poosyłał w pole, dostał tatarzyna, który mu powiedział, iż tatarowie wszyscy o trawie będą. Zaczyn się poczęli chłopci i kozacy mieszać, nie wiedząc, co będą dał ej czynić”.

(Ч. – ВР. – № 148. – С. 175-177. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передують записи зроблені копійстом: „1655 d. 3 maj” i „Ex ms. arch. Rad. Nieśw.

Konfessata niejakiego Kościa, starynnego kozaka zaporowskiego, który przed tym mieszkał na Berezkach, teraz zostaje z Zieleneckim jako nakaznym hetmanem Chmielnickiego d. 3 maj 1655”, тобто „1655, дня 3 травня. З рукопису несовізького архіву Радзівілів. Конфесата якогось Костя, старовинного запорозького козака, котрий перед цим жив на Бerezках, а тепер знаходиться із Зеленецьким – наказним гетьманом Хмельницького. Дня 3 травня 1655.» Оpubліковано в перекладі російською: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С. 68-69).

Переклад

Сам Зеленецький з 500 козаками був на свята (мається на увазі Великдень – Ю.М.) у Рашкові. Піхоти при ньому немає зовсім, вся вона залишається у Шаргороді. Цією піхотою командує полковник Іван Писар. Зеленецький після відходу польського війська з Брацлава, прийшов туди і знаходився у Брацлаві чотири дні. Він послав дві тисячі піхоти і сто п'ятдесят чоловік кінноти за лядським військом, щоб громити лядські табори в лісах, де зробили засіки. Сам він за ними мав рушити з усією потугою. Але козаки не наздогнали лядський табір і повернулись назад. Тоді Зеленецький рушив назад з Брацлава і свята мав зустрічати у Рашкові.

Нас триста козаків він послав на лядське військо. Ми вийшли з Шаргороду після свят і мали вдарити на ті хоругви, котрі стали під Костянтинівим, але оскільки це помітили, важко було здійснити задумане.

Хмельницький мав рушити до Брацлава з усією потугою, але оскільки ляхи відступили, він залишився у Чигирині. З ним мали бути й московіти. Богун зустрічав свята із своїм військом у Немирові. Зеленецький лише сам стояв у дворі у Брацлаві, наказав нікого не пускати у місто, щоб уникнути його спустошення. Московіти знаходяться у Білій Церкві і Києві, але не знаю скільки всього. На Дон рушило двадцять тисяч донських козаків, але не знає, куди саме. Хмельницький наказав своїм військам стягуватися до Корсуня.

Цих козаків, котрі підійшли під Костянтинів, було три тисячі. В селах, містах і лісах знаходиться чимало селян, які мають бидло. Ці селяни, котрі ставали при замочках у спалених містах, всі хотіли підкоритися пану чернігівському воєводі, але Зеленецький не допустив. Селяни надіються на мир і тому орють і сіють по полях.

Розгін, сотник, рушив на Зіньків з кількома сотнями пішого війська. Хмельницький не розраховує на підмогу московітів, втративши надію, бо й ті московіти, котрі знаходяться на (Правобережній) Україні, хочуть піти геть за Дніпро. В Умані жахлива пошесть. Через пошесть помер уманський полковник (мається на увазі Йосип Глух – Ю. М.), а біднота помирає масово. (Через пошесть -? – Ю.М.) московіти навіть вийшли в поле, стоять під містом.

Зеленецький посилав у поля роз'їзд, захопив татарина, котрий йому сказав, що всі татари вирушать, коли з'явиться трава. Через це стривожились селяни й козаки, не знаючи, що робити.

1655, весна. – Лист Богдана Хмельницького та Івана Виговського до коронного гетьмана Станіслава Потоцького (великий) або Станіслава Лянцкоронського (польний)

“Jaśnie wielmożny, etc.

Ze Bóg Wszechm[ogący] po długich między nami nieznaskach daje sposoby i okazji kombinatniej, nie tylko mnie, ale i wszystkiemu krajowi tutejszemu i Wojsku ucieche. Mnie jednak specjaliter, że przy takowym powodzie ukazujesz mi w. m., m. m. p., do uprzejmego nabycia affectu, odezwaniem swy drogę. Czego jakom jest wzdzięchen, koźdemu rzeczą samą pokaże, kiedy zawsze moją uprzejmością o łasce w. m., mo[jego] m. pana, i przyjaźń usiłując, z nią się będę przy każdej praezentować okazji. Desideriis j[ego] k. m., że się nie dzieje ukontentowanie, że i posiłki proszone non comparent, snadno wyrozumieć w. m., m. m. pan, raczysz przyczynie, na niesposobność czasu dla wiosennej resolutiej i niewygody przepraw, obejrzawszy się, jako nie mniej i na niedostatek żywności, którego inwasje ordyńskie i naszych wojsk częste przebiegają, tym krajom nasolili; poprawi, da Bóg, wszystko, przyszła do leta odłożona comissia, która aż do czasu niejaka uczyni tęsknice, z dobrym napotym ta prostracja może być skutkiem, bo i tractowania tym czasem o dobre postaramy się namysły i do zniesienia się z sobą podobno częste otworzą się okazje. Nie wiem, by król szwedzki do infestowania króla j. męci potrzebna sobie wygodę uczynił, zwłaszcza pod czas wiosenny, kiedy i przypraw i drogą dociągnie ma trudne i do pożywienia wojska czas przeciesniejszy. Racz tedy w. m., m. m. pan, być o mojej ku Rzptej i j. k. męci persuasus życzliwości, że skoro się czas otworzy, to będzie czynił i o to pieczołowal, coby utrimque mogło być emolumento, jakoż i terazem koniecznie za wsiadaniem ich m. p. p. comissarzów na tym był, aby się światobliwie mogły były kończyć zamysły. Ałe, że temporis iniquitate pomienionych przyczyn, przyść musiały w odwloke. Bogu tedy tylko to powierzyć i jego prowidentiej, ponieważ teraz auspiciatam suam benedictionem pewnie adimplebit upewniam, że pewnie i z za pilnym staraniem były treba przypuściły faworem, to dojdzie uniżone ratunek.

Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskoho wieliczestwa carskoho W. m., m. m. p., Jan Wyhowski.”

(Ч.– ВР. – № 407 (?). – Копія др. пол. XVII ст. Тексту листа передує заголовок, зроблений копіюстом: “Сопія листу од р. Wyhowskiego do tegoż р. hetmana 1655.”, тобто „Копія листу від пана Виговського до цього ж пана гетьмана, 1655.”).

Переклад

Ясновельможний і т. д.

Що Всемогутній Бог після довгих між нами усобицях подає способи і okazji комбінації не тільки мені, але й втіху усьому місцевому краю і Війську. Однак мені особливо, бо в. м., м. м. п., при такій okazji вказуєш мені свій шлях до здобуття люб’язного афекту. Як я цьому вдячний, сама річ кожному покаже, коли завжди стараючись, буду виявляти мою люб’язність щодо милості й приязні в. м., мого м. пана, при кожній okazji. Те, що бажанню його к. м. не робиться задоволення і що не надійшла допомога, про яку просили, легко зволиш зрозуміти в. м., м. м. пан, на незручність весняного часу і тяжкі переправи, взявши під увагу не

менш і нестачу провіанту, що викликано ординськими наскоками і частими переходами наших військ, які насолити цим краям; це все виправить, дасть Бог, майбутня, відкладена до літа комісія, а до того якийсь час буде якийсь смуток, але ця прострація може бути з добрим результатом, бо ми тим часом постараємось про добрі задуми і до контактів між нами мабуть відкриються часті okazji. Не знаю, щоб шведський король потрібну собі вигоду вчинив, нападаючи на короля й. мосьть, особливо під весняний час, коли й переправи й шлях важкий, коли найтяжчий час до прогодування війська. Зволь тоді в. м., м.м. пан, бути схильним до моїх зичливих порад Речі Посполитій і й. к. мості, скоро настане час, це буду чинити і про це старатися, щоб з обох сторін могла бути винагорода, як і зараз при всіданні їх м. п. п. комісарів за стіл переговорів був неодмінно за тим, щоб святобливо могли скінчити задуми. Але, щодо несприятливих часів і згаданих причин, мусили затягтися. Тоді тільки на Бога у цьому покладаємося і на його провидіння, бо тепер Він дотримає свого щасливого благословення і запевняю, що певно і за пильним старанням треба додати любові, то настане порятунок.

Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького царського величества.
В. м., м. м. п., Іван Виговський.”

№ 9

1655, серпня 11(1). – Договір про оренду перевозу через р. Либідь між Свято-Михайлівським Видубицьким монастирем і київським міщанином Семеном Товстовичем

«Клемент Старушич, игумен монастиря стаго архистратига Михаїла выдубицького.

Відомо чиню сим скриптом моїм, кому бы о том відати належало, ижем заарендовал перевоз на Либеді власный монастиря выдубицького с поромами двома и с карчмою Либедскою славетному пану Семену Толстовичу, райци и мешанину киевскому, за певную сумму золотых полских пятьсот. Которая аренда в року тепер йдучому 1655 в мсцу августі дня першого почалася, а кончитися мает в мсцу декаврії, в день шостий на стаго Николу нашого руского, которые гроши на дві раты розділеные, повинен нам будет пан Семен до мнстра отдавати. Першую, золотых двісті, при початку тоей аренды, другую зась также золотых двісті при експированью перед стым Николою днем повинен будет сповна отдавати, а я жадной перешкоды в уживанью перевозу нашего Либедского помененному пану Семену Товстовичу з братиею моею не мею чинити и не повинен буду, ажбы тую аренду пан Семен спокойне выдержал, а по спокойном выдержаню повинен будет пан Семен пороми наши власные мнстрские тут же под монастирем поставит и на тое дал есми тот лист наш; для болшей твердости руку свою власную подписалем и печать капитульную притиснулем.

Писан в монастиру с. Михаїла выдубицького року 1655 августа [1].

Клемент Старушич, игумен выдубицький

Виктор Загоровский,

намістник выдубицький».

(ЦДІАУК. – Ф. 130. – Оп. 1. – № 5. – Копія середини XVIII ст. Внизу документа між підписами Старушича і Заговського копійстом намальоване

коло, в середині якого написано «місце печати». На звороті іншою рукою того ж часу написано: "Киево-выдубицкого свят[ого] Михаїла монастиря намісник Иоанникий с подлинного сводил").

№ 10

1655, серпня 15 (5). – Берестовець. – Заповіт Ганни Талко

«Во имя Отца и Сна и Стаго Дха. Аминь.

Я, Анна Счениевская Евстафиевая Талковая, маючи я от небожчика мал-жонка своего Евстафия Талка, мні отказанное и на тестаменті поданное писмом, то ест дом из будованем и то при нем ест: огород, гумно и сад, до того ж теж и поле, що ест небожчиковское все в три руки, при которых и сіножати, то я з доброе воли своей без жадного гвалту и примушена, будучи я о(т) Гсда Бга навежоная хоробою тяжкою, а мыслячи собі, як предстати пред нелицемірним суддею, тое все вишменованное офіровала и отдала на вічную памят на манастир максаковский, абы Гсда Бга за дшу мужа моего и мене самой, так теж и за весь род наш у престола Бжого мает прийти до skutku по смерти моей. И то теж варую, в тим тестаменті моим братанич мой Василий Сусниевский, в тим дому моим зимоват и жити, на зіму засіват позволяю и теперешних засівок, що иле ему поживат позволяю. Діелос все при особах: отцу Михайлу, сщеннику на тот час берестовскому и пану атаману Роману Постолю берестовецкому и пану Артему Хацкевичу, обывателю берестовскому, пану Грицку Талку, брату небожчиковскому.

Писан в Берестовцу місця августа пятого року 1655.

Устне прошоний от панни Толковой Михайло Гумяницкий, сщенник берестовский, рукою власною. В подлинном: «Анна Остапиевая Талковая рукою власною».

Роман Ракушка, на той час дозорца скарбу войскового в полку Ніжинском, рукою власною.

Я нижей подписе рук людей берестовецких даю тестаменту от паней Евстафиевой на манастир Максаковский печат мою с подписом руки прикладаю Григорий Кобилецкий, полковник наказный на той час ніжинский».

(ЦДІАУК. – Ф. VIII. – № 255 М. / 154. – Арк. 95. – Тогочасна копія. – Після дату малярно два кола, в котрих написано: «місце печати» і написано між цими колами: «місто печати». Оригінал зберігається у ЦДІАУК – Ф. 143. – Оп. 1. – № 4).

№ 11

1655, вересня 6 (серпня 27). – Кам'янець -Подільський. –

Лист Івана Виговського до Яноша Кемені, командувача трансільванських військ і радника трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці

«Illustrissime et magnifice d[omi]ne Joannes Kemeni, amice mihi observandissime.

Litteris acceptis a generose d[omi]no Stephano Lucz, nuntius serrenissimis principis, a magnificentia sua ad me (?) scriptis maxiam caetitiani percopi de fabule suae magnificentiae qua u fruatur quam divitissima a Deo per optimo maximo tanquam

fidelis amicus j. kr. m. k. d[omi]ne suae opto et (...) * ex eo summepece (?) quod intellex ex quodem (?) literis simerom animu et boni affectus ill[ust]r[issi]mae d[omi]nis v[est]ra erga rora (?) infucata amicitia et candora solus me i cum mci eu-millinis obseque apud illma duo.

Suam commetadum habere volo datum in castris sub Cameneco 27 augus[ti] 1655.

Ill[ustrissi]ma magnificantia vne infimus animus ad obseq. paratus Joannes Wyhowski, general (...) * exer (?) Zapor.”.

(АГАД. – Мікрофільми з архівосховищ Румунії. – № 42. – Мікрофільм оригіналу. – Оpubліковано латинською: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 528).

Переклад

Найясніший і високородний пане Кемені, вельмишановний пане і брате.

З листів твоєї світлості, переданих нам шляхетним паном Штефаном Луч, послом найяснішого князя, ми з радістю довідалися про блискучі успіхи найяснішого князя і тим більше піднесли наші молитви з глибини душі до милосердного і великого Господа Бога, щоб він благословив його бути здоровим на многії літа. Для себе ж ми бажаємо, щоб його світлість зволила зберегти свою звичайну любов до нас і не припинила б сповіщати нас, коли буде okazія, про своє благополуччя. І не менш цього радіємо тому, що могутнє військо світлішого князя, нашого пана, завдяки розуму його світлості, розгромило цих бунтівничих слуг нашого приятеля воеводи Костянтина. Хай дасть Всевишній світлішому князеві перемогу над усіма ворогами. Всі доручення, дані шляхетному панові Штефану Лучу і від світлішого князя, він передав нам усно; всі відповіді, котрі він на них отримав, він детально доповість його світлості. Ми ж старанно віддаємо свої послуги милості його світлості.

У таборі під Кам’янцем-Подільським 27 серпня 1655 року.

Вашої ясновельможної милості зичливий брат і готовий до послуг Богдан Хмельницький, гетьман Війська його царської милості Запорозького».

Адреса: Найяснішому і високородному панові Яношу Кемені з Георгіївського Монастиря, графу Альбенського комітату, найближчому раднику найяснішого князя Трансільванії, коменданту фортеці Фогараш і округи, коменданту надвірної рицарської гвардії й війська генералові, його світлості, нашому зичливому брату.

№ 12

1655, вересня 7 (серпня 28). – Кам’янець-Подільський. –

Лист Богдана Хмельницького до Яноша Кемені,

командувача трансільванських військ

і радника трансільванського князя Д’єрдя II Ракоці

“Найясніший і високородний пане Кемені, вельмишановний пане і брате.

З листів твоєї світлості, переданих нам шляхетним паном Штефаном Луч, послом найяснішого князя, ми з радістю довідалися про блискучі успіхи найяснішого князя і тим більше піднесли наші молитви з глибини душі до мило-

сердного і великого Господа Бога, щоб він благословив його бути здоровим на многії літа. Для себе ж ми бажаємо, щоб його світлість зволила зберегти свою звичайну любов до нас і не припинила б сповіщати нас, коли буде okazія, про своє благополуччя. І не менш цього радіємо тому, що могутнє військо світлішого князя, нашого пана, завдяки розуму його світлості, розгромило цих бунтівничих слуг нашого приятеля воеводи Костянтина. Хай дасть Всевишній світлішому князеві перемогу над усіма ворогами. Всі доручення, дані шляхетному панові Штефану Лучу і від світлішого князя, він передав нам усно; всі відповіді, котрі він на них отримав, він детально доповість його світлості. Ми ж старанно віддаємо свої послуги милості його світлості.

У таборі під Кам'янцем - Подільським 28 серпня 1655 року.

Вашої ясновельможної милості зичливий брат і готовий до послуг Богдан Хмельницький, гетьман Війська його царської милості Запорізького».

Адреса: Найяснішому і високородному панові Яношу Кемені з Георгіївського Монастиря, графу Альбенського комітату, найближчому раднику найяснішого князя Трансільванії, коменданту фортеці Фогараш і округи, коменданту надвірної рицарської гвардії й війська генералові, його світлості, нашому зичливому брату.

(Archiva Istoirica a Filaialei Ac. RSR din Cluj, j. Archiva familiei Bethlen din Criseni, XVIII/1455. Оpubліковано в перекладі українською: Бутич І.Л. До історії українсько-трансільванських взаємин (16548-16565) // АУ. – 1966. – № 3 (77). – С. 69-70; латинською і в перекладі російською та румунською: Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т.II. – № 87. – С. 268-270).

№ 13

1655, вересня 26 (16). – Козелець. – Лист козелецького городского отамана Івана Суховія до наказного київського полковника Василя Дворецького

«Мні велце ласкавий пне полковнику наказный киевский, добродію мой! Доброго здоровья от Гсда Бга зычу в. мс. на многие літа, а при том ознаймую в. мс., добродієви моему, иж атаман літківский, так теж и войт, ускаржалися перед нами на Пилипа Березенка, атамана соболювского, и на войта, иж чинят утиски в их власних уходах, то ест озеро Зловили их вечистое. Теды давалем им позов под. zakładом на в. мсти, коп десят; и они, на заруку не дбаючи, не стали и потом на другий позов стали и жадного доводу и отповеди не чинили, што літківский атаман и войт перед врядом ншим два крот выминалися из десети коп до старинных людей оные соболювци не пристановили; теды мы, зрозуміли, же упартостю тое озеро літківское Зловили; наказалисмо были, абы от тог[о] часу не важили до того озера втручатися под zakładом коп 30 и оные соболювци и декрету нашог[о] не слухают, которих до в. мсти отсилаю, як воля в. мсти згодними (?) ведлуг высоког[о] розсудку. При том ласце в. мс. отдаюся.

Дан в Козелце дня 16 септевра 1655 гда.

В. мсти, добродія моєг[о], во всем поволний слуга Иван Суховій атаман городской козелецкий».

Адреса: «Моему велце ласкавому пну и добродієви его милости пану Василю Дворецкому, полковникови Войска его царского величества Запорозкого наказному киевскому належит».

(НБ. – ІР. – Ф. 160. – № 704. – Оригінал завірених печаткою).

№ 14

1655, вересень. – Стамбул. – Лист турецького султана Мухамеда IV до Богдана Хмельницького

„Bohdanu Chmielnickimu, hetmanu Wojska Zaporowskiego, zdrowia dobrego ze wszystkim rycerstwem i nad nieprzyjacielem zwycięstwa do końca, aby Bóg pomagać raczył, życzymy!

A iż posłowie waszy Romaś i Jakub przed nami pokłon oddali przy oddaniu listów waszych, które retelnie wytłumaczywszy, przez wielebnego wezyra mego mnie oddane przy wszystkim senacie mojem i mnie wytłumaczone; w którym pisaniu swoim mnie oznajmujesz, iż Machmied Gerej han zimą z lachami wespół i z różnemi ziemi naszej ludzmi, jak z wołochami, tak z węgrymi złączywszy się, na nas wojował i przysięge złamał i to też oznajmujesz, iżeś musiał moskwe na pomoc sobie przyjąc, dokoła widząc na siebie nieprzyjaciela. Przy tym piszesz do nas, abyśmy was pod rękę nasze i obronę przyjęli według dawnych pism waszych. My was, jako wiernych i życzliwych sług naszych, ze wszystkiego senatu pod obronę nasze bierzemy i przeciwko każdego nieprzyjaciela waszego pomocą byđz obiecujemy, gdyż pierwsze węgrowie, moi nie otwierali drzwi posłom waszym do mnie, teraz wyrozumiewszy rzetelnie z pisania waszego, posłaliśmy do wszystkich ziem naszych, aby o tym wiedzieli i w. m. przyczyny żadnej nie dając u przyjaźni żyli, nie podnosząc na was ręki. Gdyż po wszystkich tych ziemiach moich oświadczyłem to, że wy, wszystko Wojsko Zaporozkie, pod ręką moją zostasjecie, mianując was nad wszystkich wiernych i życzliwych sług swoich, zaczym i ty, Bohdan Chmielnicki, hetman, Wojsko swoje Zaporowskie w powściągliwości trzymaj; prosimy, żeby tak morzerm, jako i łądem, państwa naszego nie wchodzili i pustoszyć nie ważyli, pamiętając na to, że i my wszystkim ziemiom naszym z wami w przyjaźni rozkazaliśmy. Osobliwie i to potrafcie, żeby kozacy moskiewskie w te państwa nasze morzem nie chodzili i państwa nie pustoszyli. Tudzież jeżeliby miał kto byđz, tak bliski, jako i daleki, nam nieprzyjacielem i na nas wojować miał, abyście gotowi z Wojskiem byli i przeciwko temu wojowali. A my także, ktoby miał byđz wam nieprzyjacielem i na was wojował, pomocą byđz obiecujemy za pierwszym dając znać. A że dla lepszej wiary i pewności potrzebowaliście po nas przysięgi, tedy przysięga nasza taka jest: naprzód, tym się oświadczy, Którzy stworzył z niczego naprzód ziemie i niebo i nas wszystkich, Którzy pod ręką jego żyjemy i wszystkich proroków, którzy jako my, tak i wy wyznawamy, ci niechaj będą świadkiem na onym świecie, że ja ze wszystkim państwem moim dodzierzeć chce tej przysięgi mojej.

Ty także, hetman Chmielnicki, ze wszystkim Wojskiem Zaporowskim, małym i wielkim, abyście przysięge swoje nam wykonali, na tym ze wszystkim nam wierzniemi i życzliwemi sługami byđz macie, tak, jako i my przysięge swoje w. m. wykonali, że was wiernych i życzliwych sług swoich mieć będziemy i tak wy o nas że (?)

my wiernych sług swoich was mamy, jako i my ze was wiernych sług naszych mieć będziemy, abyście wierzeли (?). Tak też, jako pierwей z niebożczykiem Isłam Ge-rejem, hanem, w przyjaźni żyliście, i teraz z terazniejszym chanem, abyście przyjaźń zawarszy, także z wołochami, mułtanami, węgrymi, jako sługami naszemi, w przyjaźni zostawali. Te tedy przyjaźń pamiętając, abyście z naszemi, w przyjaźni zostawali. Te tedy przyjaźń pamiętając, abyście z namy więcy długoletnie zostawali i onej nie zapominali. A przy tych posłach waszych posyłamy posła naszego do was Szachyn Age, przez którego posyłamy według zwyczaju naszego po zachowaniu kaffanów sześć, którzy abyście zawdziecznie przyjęli, a nie zapominali nas, gdyż jak czytamy, te cztery księgi, przez Mojzeja nam posłane, niektórych i przysięge nasze wykonaliśmy te wasze poselstwo teraz rzetelnie koniec wzięło i już raz po przysięgłej długoletnie w przyjaźni żyć trzeba i tego po was potrzebujemy, abyście pamiętając na przysięge nasze, że my wam przysięgali na przyjaźń przez posła swego wzajem, przysięge swoje teraz oświadczyli, abyśmy już i my byli po was życzliwości pewni.

Dan w Konstantinopolu”.

(АГАД. – Ф. “АКВ”. – Відділ козацький. – № 60. – Тогочасна копія. На звороті запис: “Сопія листу од Порты до Хмельницького 10 ус 1655 на 7bre”, тобто «Копія листу від Порты до Хмельницького». У XVIII ст. було дописано: “Fasciculus w szuchladzie sub litera”, тобто «Фасцикул в шухляді під літерою”. Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 115-116).

Переклад

Богдану Хмельницькому, гетьману Війська Запорізького, доброго здоров'я з усім лицарством і остаточної перемоги над ворогом, щоб Бог зволив допомогти, зичимо.

Ваші послы Роман і Яків віддали перед нами поклін при передачі ваших листів. Ретельно витлумачені, ці листи були віддані мені при всьому моєму сенаті моїм шановним візиром і мені витлумачені. У цьому своєму листі ти повідомляєш мені, що хан Махмед-Гірей зимою разом з ляхами і різними людьми нашої землі, як з молдаванами, так і з угорцями з'єднавшись, воював проти вас і присягу злавав. Повідом і те, що мусив взяти на допомогу Москву, бачачи довкола себе ворога. При цьому пишеш до нас, аби ми вас прийняли під нашу руку й оборону згідно з давніми вашим листами. Ми вас, як вірних і зичливих наших слуг, із згоди всього нашого сенату беремо під нашу оборону і обіцяємо допомагати проти кожного вашого ворога. Угорці спочатку не відкривали дверей перед вашими послами до мене. Тепер, ретельно зрозумівши з вашого листа, ми послали до всіх наших земель, щоб про те знали і в. м., не даючи жодного приводу для невдоволення, в приязні з в. м. жили, не підносячи на вас руки. Бо я оголосив по всіх моїх землях, щоб ви, все Військо Запорізьке, залишаєтеся, вирізняючи вас з усіх вірних і зичливих слуг. Тому й ти, Богдан Хмельницький, гетьман, своє Військо Запорізьке держи у стриманості; просимо, щоб козаки не вступали в нашу державу як морем, такі суходолом, і не важилися її пустошити, пам'ятаючи про те, що ми наказали всім нашим землям

жити з вами в приязні. Особливо ж постарайтеся, щоб московські козаки не ходили морем в ці наші держави і не пустошили державу. Також якщо хто б, чи близький, чи далекий, мав би стати нашим ворогом і намірився воювати проти нас, то щоб ви з Військом були готові і воювали проти того ворога. Ми також, коли хто б мав бути вам ворогом і воював би проти нас, обіцяємо дати допомогу за першим зверненням. А оскільки для ліпшої віри і певності ви вимагали від нас присяги, то наша присяга такає: насамперед закликаємо у свідки Того, Хто створив все з нічого, насамперед землю і небо і всіх нас, Того, що під Його рукою ми живемо, всіх пророків, котрих, як ми, так і ви, визнаємо. Ці нехай будить свідками на цьому світі, що я з усією моєю державою хочу дотримати цю мою присягу.

Ти також, гетьман Хмельницький, з усім Військом Запорізьким, малим і великим, щоб виконав нам присягу у тому, що маєте бути нам в усьому вірними і зичливими слугами і так, як і ми, свою присягу в. м. виконали. Якщо ви будете нам нашими вірними слугами, то і ми будемо вас мати вірних і зичливих своїх слуг. Як раніше ви жили в приязні з небіжчиком, ханом Іслам-Гіреєм, так і тепер живіть у тісній приязні з нинішнім ханом, також і з молдаванами, волохами, угорцями, як з нашими слугами, щоб були в приязні. Цю приязнь пам'ятаючи, щоб залишалися в ній довгі роки і не забували про неї. А при них ваших послах ми посилаємо до вас нашого Шахін-агу, з яким посилаємо, згідно з нашим звичаєм, шість каптанів, які б ви прийняли як подяку і не забували про нас. Бо як читаємо ті чотири книги, дані нам Мойсеєм, на котрих ми й виконали нашу присягу, якщо це ваше посольство тепер добре закінчилося і коли вже присягли, то треба в цій приязні жити довгі роки. І того від вас вимагаємо, щоб ви, пам'ятаючи про нашу присягу, котру ми вам присягнули на приязнь, то й ви б взаємно присягнули на приязнь, то й ви б взаємно присягнули і через свого посла освідчили б тепер свою присягу, щоб і ми були впевнені у вашій зичливості.

Дано у Константинополі.

№ 15

1655, жовтня 23. – Люблін. – Лист Данила Виговського, наказного гетьмана Війська Запорізького,

яким встановлює нову організацію люблінської міської влади

«На люблінській ратуші у присутності магістрату і всього посполства [...]» шляхетського стану дня 22 жовтня року від З.Х. 1655. Славетний пан Матіяс Кийкович, люблінський лавник, як посол до ясновельможного й. м. п. Данила Виговського, наказного гетьмана Війська його царської мості Запорозького, від міста з іншими особами депутований і висланий, повернувшись з табору і достатню реляцію вчинивши обом магістратам і всьому посполству, передав нижчеописаний порядок від згаданого ясновельможного й. м. п. Данила Виговського, наказного гетьмана Війська Запорозького, люблінському магістрату іменем ясновельможного й. м. п. Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, після виконання присяги найсвітлішому цареві й. м. і великому

князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Русі самодержця, і дружині, і потомству його царської величності, подану на письмі і рукою цього ж ясновельможного й. м. п. Данила Виговського при приватній печатці підписаний, котрий порядок всім взагалі на ратуші зібраним всякої кондиції людям явно читаний, а потім в книги нинішні радецькі люблінські за дозволом згаданого уряду з оригіналу від слова до слова переписаний є в такий, нижче поданий спосіб:

Люблінському магістратові іменем ясновельможного й. м. п. Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, цей подаю порядок. Для порядку всього міста [...] двох шляхтичів [...] і двох римської релігії міщан [...] присяги його царської мості і й. м. п. гетьманові Військ Запорозьких одностайно всім містом [...] мають відправляти суд, винних всякого стану і релігії карати [...] і апеляцій ніде не допускати. А цей порядок як у вїтївському суді згідно при вищезгаданих всякого стану особах, так і магістратському суді має відправлятися. Про публічні речі, якщо якась виникне потреба, радити згідно із звичаєм, при згаданому уряді сорока мужів з посполства, щоб засідали і радили представники як грецької, так і римської релігії. Писарі вїтївський і радний мають залишатися при своїх урядах. Євреї і люди всякої кондиції, хоча перед цим підлягали іншій юрисдикції, з цього часу вже щоб підлягали одному вищезгаданому міському суду, не звертаючись до іншої юрисдикції, котрі всі цим листом цілком відтинаємо і анігілюємо, і хочемо, щоб інакше не було і цей лист при печатці нашій стверджуємо власноруч. Діялося в таборі під Любліном 23 жовтня 1655 року. Данило Виговський, гетьман наказний Війська Запорозького, своєю рукою.

(ДА у Любліні. – Ф. АмЛ. – Книги, 100. – Арк. 187-187 зв. – Опубліковано польською: Lublin w dokumencie 1317-1967. – Lublin, 1976. – С. 73-75).

№ 16

1655, жовтня 23. – Люблін. – Вибори міської влади згідно нового порядку

«На люблінській ратуші у присутності магістрату і всього посполства [...] шляхетського стану дня 22 жовтня року від З.Х. 1655. Славетний пан Матіас Кийкович, люблінський лавник, як посол до ясновельможного й. м. п. Данила Виговського, наказного гетьмана Війська його царської мості Запорозького, від міста з іншими особами депутований і висланий, повернувшись з табору і достатню реляцію вчинивши обом магістратам і всьому посполству, передав нижчеописаний порядок від згаданого ясновельможного й. м. п. Данила Виговського, наказного гетьмана Війська Запорозького, люблінському магістрату іменем ясновельможного й. м. п. Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, після виконання присяги найсвітлішому цареві й. м. і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Русі самодержця, і дружині, і потомству його царської величності, подану на письмі і рукою цього ж

[...] – Невеликий фрагмент відсутній через дефектність оригіналу.

ясновельможного й. м. п. Данила Виговського при приватній печатці підписаний, котрий порядок всім взагалі на ратуші зібраним всякої кондиції людям явно читаний, а потім в книги нинішні радецькі люблінські за дозволом згаданого уряду з оригіналу від слова до слова переписаний є в такий, нижче поданий спосіб:

Люблінському магістратові іменем ясновельможного й. м. п. Богдана Хмельницького, гетьмана Військ Запорозьких, цей подаю порядок. Для порядку всього міста [...] * двох шляхтичів [...] *, і двох римської релігії міщан [...] * присяги його царської мості і й. м. п. гетьманові Військ Запорозьких одностайно всім містом [...] * мають відправляти суд, винних всякого стану і релігії карати [...] * і апеляцій ніде не допускати. А цей порядок як у вїтївському суді згідно при вищезгаданих всякого стану особах, так і магістратському суді має відправлятися. Про публічні речі, якщо якась виникне потреба, радити згідно із звичаєм, при згаданому уряді сорока мужів з посполства, щоб засідали і радили представники як грецької, так і римської релігії. Писарі вїтївський і радний мають залишатися при своїх урядах. Євреї і люди всякої кондиції, хоча перед цим підлягали іншій юрисдикції, з цього часу вже щоб підлягали одному вищезгаданому міському суду, не звертаючись до іншої юрисдикції, котрі всі цим листом цілком відтинаємо і анігілюємо, і хочемо, щоб інакше не було і цей лист при печатці нашій стверджуємо власноруч. Діялося в таборі під Любліном 23 жовтня 1655 року. Данило Виговський, гетьман наказний Війська Запорозького, своєю рукою.

(ДА у Любліні. – Ф. АмЛ. – Книги, 100. – Арк. 187-187 зв. – Оpubліковано польською: Lublin w dokumentach 1317-1967. – Lublin, 1976. – С. 73-75).

№ 17

1655, жовтня 23. – Люблін. – Лист Данила Виговського, наказного гетьмана Війська Запорізького, яким встановлює нову організацію міської влади

“Елекція урядників міста його царської мості Любліна згідно з вищеписаним порядком відбувалася на люблінській ратуші. [...] * Насамперед люди з грецької релігії [...] * обрані славетні панове: Ян Захаркевич, Давид Константинович; із шляхетського стану уроджені їх мость п. Анджей Понятовський, п. Анджей Казимирський. Міської кондиції, римської релігії славетні панове: п. Матіас Кийкович, п. Пйотр Закульський. На вїтївській уряд обраний від всього посполства п. Войцех Рекловський. На присяжний (лавничий) уряд від всього посполства обрані: з грецької релігії – п. Й. Климович, п. Юрій Харлампович; з римської релігії – п. Ернест Пстраш, п. Габріель Доброгощ, п. Ян Ідзикович.

Панове муже і електори: Олександр Конопніца, Міхал Пелікан, Єжі Лемка і Адам Єленьовський – доктори лікарської науки, Марцін Цибульський, Владислав Лишкевич – доктор лікарської науки, Олексій Мохранський, Ян Шалер,

[...] * – Невеликий фрагмент відсутній через дефектність оригіналу.

Валенти Гридік, Захаріяш Ейлих, Якуб Бернек, Єжі Цибона, Ян Фолькман, Себастьян Сестшевич, Кристіан Плончик, Ян Аутенлек, Ян Гернер, Ян Гжегожович, Ян Бер, Войцех Смерт, Юзеф Вольфарт, Войцех Бута, Антоні Носадіні, Каспер Чамер, Міколай Керемович, Павел Машовський, Ян Хоргреп, Пйотр Мархват.

Котрі вищеназвані панове райці, війт, лавники, мужі електори на свої уряди виконали присягу згідно з правом міським магдебурзьким [...]»^{*}.

(ДА у Любліні. – Ф. АмЛ. – Книги, 100. – Арк.187 зв. – 188 зв. – Оpubліковано польською: Lublin w dokumencie 1317-1967. – Lublin, 1976. – С. 73-75).

№ 18

1655, жовтня 26. – Люблін. – Подальші розпорядження Данила Виговського

«Реляція про статті, дані місту Любліну Данилом Виговським, наказним гетьманом царських Військ Запорозьких.

Діялося на люблінській ратуші у понеділок [...]»^{*} перед святом св. Симона і Юди року Божого 1655. У присутності уроджених їх мостей і славетних панів бурмістра, радців, війта, лавників і всієї взагалі громади міста його царської мості Любліна на ратуші у цей час після удару у ратушний дзвінок забраних, славетний Давид Константинович, люблінській райця, показав нижче написані статті від ясновельможного й. м. п. Данила Виговського, наказного гетьмана Війська його царської мості Запорозького у таборі за Пісками дня 24 жовтня року 1655 надані і печаткою запечатані, котрі всім присутнім на ратуші явно читані, а потім у нинішні книги радецькі люблінські за дозволом магістрату вписані, котрі так звучать і описують.

Данило Виговський, гетьман наказний Війська його царської мості Запорозького.

Доводжу до відома п. райцям, магістрату і всьому поспольству, яке знаходиться у Любліні, що я, стосуючись до [...]»^{*} від мене пунктів вашому місту, хочу мати, щоб старий порядок при новообраному уряді залишався аж до нового року і [...]»^{*} мої зберіг і одну людину з євангелістів прийняв до цього ж уряду.

П. Казимирського підвищити, на місце його п. Домініка Радзиковського посадити.

П. Юзову, дружину органіста, чоловік котрої залишається на моїй службі, щоб мала всіляке утримання від тамтешнього магістрату, і хочу мати так, щоб інакше не було.

Якби якісь і будь-звідки були відомості, то ставши вірними підданими його царської мості, нам всім до табору давали знати удень і вночі.

Дано у таборі за Пісками 24 жовтня року 1655.»

(ДА у Любліні. – Ф. АмЛ. – Книги, 100. – Арк. 188 зв. – 189. – Оpubліковано польською: Lublin w dokumencie 1317-1967. – Lublin, 1976. – С. 76).

[...]»^{*} – Невеликий фрагмент відсутній через дефектність оригіналу.

№ 19

1655, листопада 2 (12). – Озерна. –

Умови українсько-кримського порозуміння

„Puncta miedzi Mewchmet Gerejem, chanem tatarskim krimskim, a Bogdanem Chmielnickim, starszim Wojska Zaporoskiego.

1-mo. Aby od tego czasu Wojska Zaporoskiego żadnego innego nie znał za pana swego, jeno Jana Kazimierza, króla na ten czas polskiego i jego succesorów, którzy na thronie polskim następować będą.

2-do. Aby moskiewskiej factiej i ligi tej zarazem odstąpił i moskwę przy sobie będące, wydał chanowi jeo mści.

3-tio. Aby dawnemi zwyczajami, prawami, wolnościami zdawna od królów polskich nadanemi, contentował się.

4-to. Regestrowego wojska nie ma bydź więcej nad 6000 i to, aby było przepleteni z piechotą polską albo węgierskiej.

5-to. Z żadnemi postronnemi pany, aby nigdy żadnej ligi i żadnego związku nie czynił bez dozwoлення króla jeo m. polskiego i Rptej.

6-to. Aby z Woskiem Zaporoskim zaraz przez ziemie jeo m. poszedł znosić tego, którego teraz sobie polaci za króla obrali.

(БПАН. – ВР. – № 1062. – Арк. 136. – Тогочасна копія).

Переклад

Статті (умови) між Мехмед-Гіреєм, татарським кримським ханом, і Богданом Хмельницьким, старшим Війська Запорізького.

1-е. Щоб від цього часу Військо Запорізьке не знало жодного свого пана, тільки Яна Казимира, на той час польського короля та його спадкоємців, котрі на польському троні будуть наступними.

2-е. Щоб московську факцію і цей союз негайно покинули і московітів, яких при собі маєте, видав хану його мості.

3-е. Щоб задовільнився давніми звичаями, правами, вольностями, які здавна польськими королями були надані.

4-е. Реєстрового війська не може бути понад 6000 і те, щоб було перемішане з польською або угорською піхотою.

5-е. Із жодними іноземними правителями, щоб ніколи жодної ліги союзу і жодного союзу не укладав без дозволу польського короля його м. і Речі Посполитої.

6-е. Щоб з Військом Запорізьким зразу по зимі його м. йшов громити того, котрого тепер поляки обрали собі королем (*Карла X Густава – Ю.М.*).

№ 20

1655, листопада 27. – Під Галичем. –

Лист кримського хана Мухамед-Гірея до коронного гетьмана великого (С. Потоцького) або польного (С. Любомирського)

„Jakoście do nas pisali przez posłów swoich, mianowicie przez p. Misliszewskiego, aby wojska nasze były na posiłki królowi je. mci, bratu naszemu, wam na pomoc, a że nam Bóg nie dał tak prędko przybyć do w. m., w. n. pana i brata, kiedy robota była z kozakami i moskwą, pod Słonem Grodkiem, barzo nam tego żal, ale i

мыśmy tego powetowali z naszej strony, żeśmy Ukrainy część spalili i wycięли, ale i те wojska wracające się z obozu z pode Lwówa kozackie z wyprawami, z których i jednego nie upuściliśmy i będą naszymi szlaki bardzo znacznie trupami usłаными на kilka lat, począwszy z Kamionki до Zborowa, там przyszedшы, gdzieśmy i samego Chmielnickiego obłegli, biwszy się z ним кілька днів. Сам просіł о милосердіе і upokorzył się і к. j. м., брата нашого, за pana і króла przyjął і poddanyм zostaje, jako і pierwiej, stoi jego wojsko z naszymi ordami на pomoc к. j. мці, брату нашему, tylko gdzie będzie rozkazanie і докąd; а то теж до wiadomości нашей przyszło, że jako w. m., m. m. pan і брат, nowego króла sobie за pana wzięł, tego my nie chcemy, боśmy му не przysięгали, а кто przy ним stanie із szlachty і żołnierзów polskich, мы на них і на karki их szabie będziemy obracać і wespół z kozakami. Przetóż dla Boga просимы, не чыніте теo w. m. і inszym persuadujcie, abyście до старого к. jeo мці, брата нашого, гонєли, а просим przyszли w. m. до нас z responsem, jako najprędzej, życząc на ten czas w. m., m. m. panу і брату, dobrego здровія.

Dan pod Haliczem 27 novemb. 1655”.

(БПАН у Кракові. – ВР. – № 367. – Арк. 79. – Тогочасна копія. Тексту документа передє наступний заголовок: „Сорія листу хаńського до j. мці pana hetmana”, тобто: «Копія ханського листу до й. мості pana гетьмана». Опубліковано в польському оригіналі: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 323. Другий список знаходиться в Ч. – ВР. – № 1656. – Арк. 187).

Переклад

Як ви писали через своїх послів, особливо через п. Мислішевського, щоб наші війська йшли вам на поміч королеві його мості, нашому брату, а що нам Бог не дав можливості так швидко прибути до в. м., в. н. pana, коли була робота з козаками і москвою під Солоним Городком, дуже нам цього жаль, але й ми помстилися з нашого боку, бо ми частину України спалили і вирубали; але й ті козацькі війська, які повертались з табору з – під Львова, з походу, з котрих в котрих і жодного не впустили, і будуть наші шляхи дуже сильно трупами устелені на кілька років (*можливо помилка. Мало б бути: «мил» – Ю.М.*), почавши з Кам’янки до Зборова. Прийшовши туди, обложили самого Хмельницького, билися з ним кілька днів. Сам просив про милосердя і покорився, і к. й. м., нашого брата, прийняв за pana і короля і залишається підданим, як і раніше; стоїть його військо з нашими ордами на поміч й. к. м., нашому брату, тільки [чекає], коли буде наказ і куди [йти]. А до цього теж до нашої відомості прийшло, що як в. м., м. м. пані брат, нового короля взяв собі за pana. Ми цього не хочемо, бо ми йому не присягали, а хто буде при ньому (*мається на увазі Карл X Густав – Ю. М.*) стане з шляхти й з жовнірів, ми на них і на шії їхні шаблі будемо звертати разом з козаками. Однак заради Бога просимо, не чиніть цього в. м. й іншим порадьте, щоб до старого к. й м, нашого брата, горнулися; просимо також, щоб якнайшвидше в. м. прийшли до нас з відповіддю. Зичачи у цей час в. м., м. м. пану і брату, доброго здоров’я.

Дано під Галичем 27 листопада 1655”.

№ 21

1655, листопада 29. – Під Галичем (?). Лист кримського хана Мухамед-Гірея до коронного маршалка Є. С. Любомирського

„Dziękujemy wam za to, że nie odstępujecie pana i króla swego, a brata naszego kochanego, i prosim was, abyście i inszym przyjacielom swoim i tym, którzy rebelizowali królowi, panu swemu, persuadowali i list posyłacie do nich zpełniejsza, to jest polakom, aniżeli kozakom, odstępować od pana swego, gdyż i teraz kozacy przysięgli nam i zgodzili sami nas o to prosząc i króla swego za pana mając i nazywając i z nami gotowi są znosić nieprzyjaciół waszych i już obiecują się poprawić i poddanemi zostawać, jako i pierwe. My też teraz sami na Pokuciu czekamy z wojskami naszymi i kozackimi na wiadomość od króla j. m., brata naszego, żeby wojska jak największe były i z nim się kwapić raczył ku nieprzyjacelowi waszemu i naszemu, to jest szwedowi, a nam dawał znać, jeżeli wojska potrzeba siła czy mało i w. m. wszyscy tam do onego raczcie garnąc. Zycząc na ten czas w. m., m. m. panu, zdrowia dobrego”.

(БПАН у Кракові. – ВР. – № 367. – Арк. 79 зв. – Тогочасна копія. Тексту документа передує наступний заголовок: „Сорія листу хаґського до j. m. пана marszałka”, тобто: «Копія ханського листу до й. м. пана маршалка». Опубліковано в польському оригіналі: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) //Україна в Центральній-Східній Європі. – К., 2002. – Вип.2. – С. 323-324).

Переклад

Дякуємо вам за те, що не відступасте pana і свого короля, нашого коханого брата, і просимо вас, щоб ви й іншим своїм приятелям, котрі rebelizували королеві, своєму пану, це радили і лист посилайте до них повний (?), тобто полякам, а не козакам, щоб не відступали від свого pana, бо й козаки тепер нам присягли і згодилися, самі на про це просячи і свого короля маючи за pana, і з нами готові громити ваших неприятели і вже обіцяють виправитися і залишитися підданими, як і раніше. Ми теж тепер самі чекаємо на Покутті з нашими військами і козацькими на відомість від короля й. м., нашого брата, щоб війська якнайбільші були і з ними зволив квапитися до нашого і вашого неприятели, тобто шведа, а нам дав знати, якого треба війська: чи великого чи малого, і в. м. всі там до нього звольте горнутися. Зичачи в цей час в. м., м. м. пану, доброго здоров'я.

№ 22

1655, листопада 29. – Белшовець (?). – Лист посла Речі Посполитої до Криму М. Яскульського до шляхтича Гродзицького

„Nie mam za złe, żeś w. m., m. m. pan, mając tak poważne przyczyny, że Lwowa nie ruszał się, lubo rzecz to pewna, iż gdybyś był w. m., m. m. pan, przybył, żeby się był i Chmielnickiemu i Moskwie uczynił koniec, Bóg daj, ten w piekle i wyżej Judasza gorzał, kto tej w Polsce mieszaniny przyczyna. Jaka hana z Chmielnickim była transactia breuibus w. m., m. m. pan, wypisuje; jako skoro han j. m. wziął be wiadomość, iż Chmielnicki wespół z wojskiem moskiewskim. Han ku Zamościom,

podawszy na Tarnopol, obrócił zarazem z bejami i z murzami uczynił radę, co czynić: czy go pod Zbarażem czekać, czy też iść przeciwko niemu. Za tym han j. m., kosza zostawiwszy, komunikiem przeciwko niemu puścił się i jedze, ordy w Tarnopol, drugie w Mikulince, trzecie na Trzebowla, czwarze na Stroszów, gdzie sam osobą swoją szedł, disponowawszy sam z wojskiem Chmielnickiego, pod Jeziorną przeprowadzającymi się, szedł się. Kiedy iż wprzód ordy nahajska nań napadła, przeto też nalepiej obłowiła się, bo kilka set moskwy położywszy, wozów niemało z wielką zdobyczą urwali, insze wojska nad wieczorem przyszli, w których dosyć było do bitwy ochoty, że jednak noc następowała, na którym murzów bitwy pozwoiliwszy, sam z inszemi wojskami pod Chmielnickim i moskwę pod Dąbrawą osadzonemi położył się. Pod czas tej potrzeby przyszło pisanie do hana j. m. od króla j. mc., do brodzieja naszego, Jana Kazimierza, w którym prosi j. m., aby go han j. m. ratował i Chmielnickiego wiodł do tego, żeby się upamiętał i znał go za swego prawdziwego pana, w niedzielę rzucił się z nim do tego han do tractatów, cały dzień jednak orda harcem zabawiała się, z dział i z inszej strzelby szedł gęsty od Chmielnickiego ogień, w tej bitwie Kammabet został postrzelony w poniedziałek; wyjechał Karas bej, Suban Kazi aga, Az murza na tractaty, z tej też tam strony kilka pułkowników z Wyhowskim. Spytał ich Suban Kam aga: „Dla czego się wam przysięge złamali, wszak Chmielnicki, kiedy Togaj bejowi przysięgał, tak przysięgał, iż bez wiadomości naszej nie miał się z żadną monarchą bratać, czemu z Moskwą pobratali się?”. Odpowiedzieli: „Ześmy to uczynili z rady Islam- Giereja, hana przeszłego, który nas tak zawsze informował, że lepiej mieć wielu przyjaciół, aniżeli nieprzyjaciół”, a do tego jeszcze wy też z polakami, mimo wiadomość naszą braterstwo zawarli. Na co taką wzięli odpowiedź: „Nie możecie tego mówić, aby nasza zgoda bez wiadomości waszej byź miała, boście tam byli obecni, a do tego nie raz posyłałiśmy do was, ofiarując wam braterstwo, abyście tylko Moskwy odstąpili, czemuście tego nie uczynili?”. Milczeniem to interrogatum społeciwszy kozacy subintulerunt, co było, to było, teraz gotowiśmy z hanem j. m., jako i przed tym, trzymać i brat za brata żyć. Na co im od ordy odpowiedziano: „Poniważ chcecie z nami bratać się, wydajcie nam moskwę”. Na to odpowiedzieli: „Gdybyśmy to uczynić mieli, musielibyśmy grzech wielki i z orum mieć To uczynimy, iżeśmy gotowi jako ich odprowadzimy na granice, zaraz ich odstąpiemy, a wy z niemi czynicie sobie, co chcecie. Po takich umowach rozeszli się orda znowu do harców, sam zaś han w radę, która tym się skończyła; zawrzeć z kozakami przyjaźń i tego punktu o wydanie moskwy odstąpić nihilominus, żeby się napotymin z niemi braterstwa wyrzekli, we którem stanęła zgoda i Chmielnicki do słuchania hana j. m. przysięgi przyjechał, którą mu han publice pod niebe na wieczną przyjaźń oddawał ea conditione, aby był wiernym j. k. m. poddanym i z nim wespół a partibus Joannes Casimiri stawał. Co wszystko, przeklinając się na ziemi i dzieciach, przyobicał po tej ceremoniej, wypił dwie carce gorzałki za zdrowie hańskie i oddawszy mu parę rumaków, do taboru swego odjechał. Han j. m. także koniem z wsiadzeniem upominkował Buturlina, han moskwie oddał; Chmielnicki też ich mciów pana Potockiego, p. Bałabana wielu inszych więźniów, wolnością darował i już są w domach swoich. We śróde Chmielnicki ku Ukrainie, han zaś ku Dniestrowi wziął drogę i pod Kupczyńcami nocował. We czwartek u Strypy

pod Pawłowcami, w piątek pod Krępcem, gdzie go j. m. p. wojewoda braclawski ze mną wspólnie zginął i gdzie mu ich moi panów zastawników oddawał. Przy pożegnaniu z tym deklarował, że ja królowi szwedzkiemu nie przysięgał, tylko królowi j. m. Janowi Kazimierzowi temu tedy przyjaźń dotrzymali i wspólnie z Chmielnickim na usługę jego pójdę, jakże idzie i z nim pułk Białocerkowski. Chmielnicki zaś ofiarował się prętko stanąć, były tylko zmordowane konie odpasli, a teraz przez posła j.k. m. pisanie swoje z oddaniem poddaństwa posyła się stantibus rebus potrzeba, żeby j.k. m. deklarował hanowi j. moi, co ma czynić: czy iść dalej w ziemie i na które miejsce, czyli też ma się wrócić, gdyż on tej tylko resolutie czeka i na nie dni dwadzieścia od dnia wczorajszego rachując tu w Pokuciu oczekiwać będzie, która, jako skoro weźmie zarazem się tam ruszy, gdzie będzie wola j. k. moi, jeżeli też j. k. m. wojsk potrzebować nie będzie, zaraz z niemi na wołochy i mułtany furją swoją obracając; przy wyjeździe naszym od hana j. moi przysły listy od pana Koryckiego do nuradyn sułtana i wczera perswadując im, aby do tego wiedli hana j. moi, żeby on a partibus króla szwedzkiego stawał (...)* i jako jest pan rycerski, to przy tym pisząc o sobie, że mu boku swego z j. m. panem chorążym koronnym kazał pilnować. Dochodzi mi to wiedzieć, że ten inuasor regni biskupstwa i opactwa porozdawał w. m. m. panu, jeśli się jaka plebania dostała, proszę abyś w. m. m. pan miał za wikariego, ale podobno lepsze będzie od króla j. moi, dobrodzieja naszego, starostwa, którego ja zasługi w. m. m. panu życząc, uprzejmnie samego siebie łasce jego z usługami memi oddawam. W Belszorc 29 nouebr. 1655”.

Переклад

Я не маю за зле, що в. м., м. м. пан, маючи такі поважні причини, не рушав зі Львова, хоча це певна річ, що якби в. м., мості пан, прибув, щоб і Хмельницькому і москові вчинив кінець, дай Бог, щоб цей у пекла вище Юди горів, бо він є причина замішання у Польщі. Які були переговори хана з Хмельницьким ширше описую в. м., м. м. пану. Як тільки хан й. м. взяв цю відомість, що Хмельницький є разом з московським військом, то хан подавшись до Замостя, обернувся до Тернополя і зразу з беями і з мурзами учинив раду, що робити: чи його (Хмельницького – Ю.М.) під Збаражем чекати, чи йти проти нього. Після чого хан й. м., залишивши кіш, кінно проти нього пустився і їде, орди скерувавши у Тернопіль, другі – в Микулинці, треті – на Тербовлю, четверті – на Стрижів, де сам персонально йшов, розпоряджаючись сам з військом Хмельницького, які переправлялись під Озерною, зійшовся. Коли насамперед на них напала ногайська орда, однак теж якнайкраще обловила, бо кількасот московитів поклавши трупом, взяли чимало возів з великою здобиччю, інші війська прийшли надвечір, в котрих було достатньо завзяття до битви, що однак ніч надходила, на котрому місці розташували до битви мурз, сам з іншими військами обліг під Дібровою Хмельницького і москову. Під час битви прийшов лист до хана й. м. від короля й. мості, нашого добродія, Яна Казимира, у котрому просить й. м., щоб його хан й. мость рятував, а Хмельницького вів до того, щоб він опам’ятався і визнав його за свого справжнього пана; у неділю хан почав переговори, однак орда цілий день герцями бавилась, а з боку Хмельницького вели сильний вогонь з гармат і з іншої вогнепальної зброї; у цій битві

Каммамбет був поранений у понеділок; виїхав Карас бей, Субан Кази ага, Аз мурза на трактати, а з тієї сторони - кілька полковників з Виговським. Спитав їх Субан Кам ага: „Чому ви присягу зламали, адже Хмельницький, коли присягав Тугай бею, то так присягав, що без нашої відомості не міг брататися з жодним монархом, чому ж ви побраталися з Москвою?”. Відповіли: „Бо ми це вчинили з поради Іслам-Гірея, колишнього хана, котрий нас завжди так інформував, що ліпше мати багатьох приятелів, ніж неприятелів”, а до того ж ви також з поляками уклали братерство і не поставили нас до відома. На що дістали таку відповідь: „Не можете цього казати, що наша згода без вашої відомості мала бути, бо ви там були присутніми, а до того ж ми не раз посилали до вас, офіруючи вам братерство, аби тільки відступили від Москви, чому ж цього не вчинили?”. Промовчавши, козаки додали питання, що було, то було, тепер ми готові з ханом й. м., як і перед цим, триматися і жити у братерстві. На що їм від орди відповіли: „Оскільки хочете з нами брататися, видайте нам москву”. На це відповіли: „Якби ми так вчинили, то великий гріх вчинили б і такого не може бути (?). То вчинимо, бо готові зараз їх покинути, як тільки відпровадимо їх на кордон, а ви з ними робіть, що хочете. Після такої умови розійшлися, орда знову взялася за герці, сам же хан – на раду, котра цим закінчилася; укласти з козаками дружбу і цього пункту про видачу москви відступити тим більше, щоб потім з ними зректися братства, у чому стала угода і Хмельницький приїхав до вислухання присяги хана й. м., котру йому хан публічно дав під небом на вічну дружбу з такою умовою, щоб був вірним підданим й к.м. і з ним разом став по стороні Яна Казимира. Що все обіцяв, клянучись землею і дітьми; після цієї церемонії випив дві чарки горілки за здоров'я хана і віддавши йому пару арабських коней, від'їхав до свого табору. Хан й. м. також обдарував Бутурліна конем з упряжжю, хан віддав москву (*полонених – Ю.М.*); Хмельницький теж їх мостей пана Потоцького, п. Балабана і багатьох інших в'язнів відпустив вільно і вони вже є у своїх домах. У середу Хмельницький на Україну, а хан взяв путь до Дністра і ночував під Купчинцями.

У четвер у Стрипи під Павлівцями, у п'ятницю під Крепцем, де його й. м. п. брацлавський воевода попросився зі мною і де йому віддав їх мость панів заложників. При прощанні заявив, що “я не присягав шведському королеві, тільки королю й. м. Яну Казимиру дотримаю дружбу і разом з Хмельницьким на його (*Яна Казимира – Ю.М.*) послугу піду, як йду і з ним Білоцерківський полк”. Хмельницький же обіцяв швидко стати, аби тільки зморені коні відпаслися, а тепер через посла й. к. м. свій лист з відданням підданства посилає коли такі справи треба, щоб й к. м. декларувався хану й. мості, що має чинити: чи йти далі в землю і на яке місце, чи теж має вернутися, коли ж він тільки цієї резолюції чекає і на них двадцять днів, рахуючи від вчорашнього дня тут в Покутті буде чекати, а як тільки візьме наказ, зразу туди рушить, де буде воля й. к. мості, якщо теж й. к. м. військ не буде треба, зразу з ними на молдаван і валахів свою лють зверне; при нашому виїзді від хана й. мості прийшли листи від пана Корицького до нурадин-солтана і вчора радячи їм, щоб до цього вели хан й. мость, щоб він на стороні шведського короля став (...)”* і як рицарський

пані, то при цьому пишучи про себе, що йому свого боку з й. м. паном коронним хорунжим наказав берегти. Доходить мене це знати, що цей нападник на королівство єпископства і абатства пороздавав в. м. м. пану, якщо яка плебанія дісталась, прошу, щоб мене в. м. м. пан мав за вікарія, але подібно буде краще від короля й. мості, нашого добродія, староства, котрого я заслуги в. м. м. пану зичачи, люб'язно самого себе його милості з моїми послугами віддаю. У Белшорцю 29 листопада 1655.

(БПАН у Кракові. – ВР. – № 367. – Арк. 78-79. – Тогочасна копія. Тексту документа передує наступний заголовок: „Сопіа листу је. мѣі рана Јаскульського до је. мѣі. рана Гродзичького”, тобто: «Копія листу й. мості пана Яскульського до й. мості пана Гродзичького»).

№ 23

1656, січня 2 (1655, грудня 23).-Глухів.-Купча о. Стефана

«Я, Стефан, священник, будучи тым Спаского поля, чиню відомо сим писанем моим так тепер, яко и на потомние часы, иж продалем свой двор, зосталый мні по небожчику Дмитру Слюсару, зятю моем, стоячий над яром подле сосон недалеко башты Путивлской межи дворами з одной стороны Хвеска Козака, а з другой стороны – Хвеска Марисенка, теды оный двор продалем превелебному гспдну отцу Уриилу, игумену мнстыра глуховского стых верховных апстол Петра и Павла за суму осмьнадцат коп литовской личбы. До которого двора юж болш ани я сам, ани жона моя, ани сын, ани унука моя не повинны sprawy міти ко (?) жем продал вічне. Которий двор волно будет превелебному гспдну отцу игумену Уриилу кому хотя даровати, дати, продати и на свой пожиток обернути, бо я оный двор продалем за відомостю старших и при том на тот час будучих, при пну Пилипу Уманцу, сотнику Войска его царского величества Запорозкого глуховскому, и при Василю Усу, атаману городовому, и при Александру Шлыковичу, войту глуховскому, и при иных многих особах при том будучих. Що для ліпшей віри и сее пысмо даю превелебному гспдну отцу Уриилу, игумену стых верховных апстол Петра и Павла манастыра глуховского, то яко старшие и вышменованные особы казали то до книг записати.

Писан в Глухові року 1655 мсца декаврия 23 дня.

Вышменованній Стефан священник пред тым бувший Спаский».

(ЦДІАУК. – Ф. 161. – Оп. 1. – № 1. – Оригінал завірений печаткою. Запис на звороті: «На плац або двор манастырскій в Глухове (...)» продаючого обители святой поданный потдвержальное»).

№ 24

1656, січня 11.- Лист Виговського до шведського короля Карла-Густава
„Serenissime rex suecorum dne dne mihi plurimu observadissimi.

Exallatis literis serenissimae vrae regiae maiestatis mihi 3 january redditis gratiam magnificentissima favoregum serenissimae vrae reg. maies. ergame singularem libenti animo suma cum letitia concepti, pro tanto favore ex clementia vrae regiae maies. advitar indies obsequia mea ex studium maius exhibere, ut augmenta regni

maiora vra regia maiestes habeat, quod fidelissime vra regiae maiestati exopto, nunc certam sereniss. vram regiampi maiestatem facio de aeviterna fraternitate illustrissimo chan crimesi inito cum illustrissimo dno duce vro (?) militum zaporoucorum, quae fraternitas ex utraq parte juramento confirmata ex in aeternum stabilis firmaq future destinata legationem per reverendum abbatem Danielelem ad illustrissimu vnum ducelem zaporoviu fotumq exercitum zaporoviensem, muliberti ao audissime saluum veterum excipere parati sumus, per quem uberiora exlatissima de omni serenissima vmae. r. maies. significare constatis tu imquam nunc me pristino cum studio ex obsequys paratissimis ad oe nutum vrae regiae maies. quam diligentissime comendo.

Datum Czehirini die 11 january ao 1656.

Serenissimae vrae regie maiestati obsepaentissimum scryg.

Joannes Wyhowski, general. nota. exen. zapor.“

Адреса на конверті: „Serenissimo Carolo Gustavo Dei gracia Suecorum, Gottorum, Vandalorum regi, magno principi Finlandiae, duci Esthonia, Carelia, Brehmae, Verdae, Stetini, Pomeraniae, Cassubiae et Vandaliae, prinicipi Rugiae, domino Ingriae et Vissmariae, nec non comiti palatino Rheni, Bavariae, Juliaciq, Cliuiaie et Montium duci etc., dno mihi plurimu observadissimo”.

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 95. – Оригінал завірений особистою печаткою. Опубліковано: Мицик Ю. А. 3 дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києва-Могилянська Академія. Наукові записки. – К., 1999. – Т. 14 (історія). – С. 108).

Переклад

Найясніший королю шведів, вельмишановний мій пане.

Отримавши у відповідь 3 січня доставлений мені лист від вашої ясновельможної королівської величності, щиро дякую та запевняю у відданості вашій ясновельможній королівській величності. Щодо мене особисто, то я залюбки, з величезною та урочистою радістю за таку велику ласку від вашої королівської милості докладу всіх зусиль, віддавши наказ своїм підлеглим показати себе з якнайбільшим старанням, аби ваша королівська величність заволоділа якомога більшою кількістю земель у королівстві, чого з величезною відданістю вашій королівській милості бажаю; нині ж доводжу до відома вашої ясновельможної королівської милості про договір щодо віковічного братерства з високородним кримським ханом, укладений між ним та ясновельможним паном чинним головнокомандувачем Війська Запорозького; цей договір скріплений двосторонньою присягою та навіки підтверджений як непорушний у майбутньому, будучи доведеним через уповноваженого посла превелебного абата Даниїла до ясновельможного єдиноначального головнокомандувача Війська Запорозького; він є вкрай сприятливим для запорозьких козаків, і ми готові без жодного примусу повернутися до вельми бажаних благополучних часів наших попередників; я шанобливо передаю це все у таких детальних подробицях вашій ясновельможній королівській величності, щоб підкреслити надзвичайну повагу до вашої королівської величності з боку підлеглих та завжди готових діяти за одним лише її знаком, як це робилося завжди з мого боку з незмінною відданістю.

Дано в Чигирині, 11 січня, 1656 року.

Завжди готовий до послуг вашій найяснішої королівській величності Іван Виговський, генеральний писар Війська Запорозького.

Адреса: «Найяснішому Карлові Густаву, Божою милостю королю шведів, готів, вандалів, великому герцогу Фінляндії, Естонії, Карелії, Бреми, Верди, Штеттїну, Померанії, Кашубії і Вандалії, князеві Ругії, панові Інгрії і Вісмару, а також рейнському палатинові, князеві Баварії, Юлії, Клівії і Монтіуму і т. д., найяснішому моєму пану.

№ 25

1656 р., січня 20(10). Луцьк. – Заява Антонія Куперського

«Манифестація пана Куперського именем п. мал. своее в певной справе.

Року тысеца шестсот пяддесят шостого, мсца генваря десятого дня.

На вряде кгородском в замку его кр. мл. луцком передо мною, Гьеронимом Шолаиским, буркграбим луцким, и книгами нинешными кгородскими луцкими, становшы очевисто, урожоньи пан Антонии Куперскыи именем урожоное панее Малкгожати Бахновского, першого малженства Александровое Струтинское, а тепер второго мал., своее, соленнем в тые слова заносил манифестационем, иж: року недавно прошлого тысеца шестсот пяддесят пятого, мсца октобрия двадцеть семого, двадцеть осмого, двадцет девятого днеи купы козаков немалые по килку тысечеи так реестровых, яко и сваволных с пулку Дунцового, с пулку Выговского и инных пулков, которые поза Бугом были и назад юж ку Украине поворочалисе, нападшы на монастыр Милецкыи, там през днеи тры мешкаючы, окрутные тыранства в монстеру, яко и по лесах, над людьми так шляхецкого, яко и простого стану выконывали, лупы чынили, муки задавали, вшелеякие звезеные достатки до того монастыра през розные люде позаберали. Малжонка манифестуючое недалеко от того монастыра, в лесе, помененого урожоного пана Александра Струтинского тыранско на смерть забили, а самую малжонку манифестуючого мучыли, свицами пекли, вшелекие достатки, золота, сребра, кони, быдла, охендозства, стрелбы манифестуючое власные забрали; также золота, сребра заставные, меновите: его мл. пана Станислава Мровинского штучку з рубинками, которую до шапки белые головы достонкгви прыпинали, – в заставе в шестидесят золотых полских у манифестуючое заставленую взяли; также справы розные, записы, рекокгницые одни побрали, другие – подерли, особливе запис орыналу екстракту с книг кгородских луцких вынятыи на заставу маетности части в селе Литогосчы, през его мл. пана Станислава Мровинского и малжонку его мл. заставленую и заведеную, взяли, чыли теж спалили; также рекокгницыю ад фиделе депозытум на шестсот золотых полских той же паней Струтинской теперешней юж малжонце манифестантис, од его мл. отца Дионизого Балабана, епископа луцкого, острозского, архимандрыти милецкого, служачое, взяли, чыли теж, подаршы, на огон вкинули; другую рекокгницыю той же малжонце теперешнего манифестантис, од небосчыка першого малжонка ее его мл. пана Александра Струтинского на сумму девятсот золотых полских служачую, взяли, чыли спалили. Кгды ж и инных церокграфов, рекокгницыи так шляхецких, яко и жыдовских на суммы розные, той же манифестуючой служачые, едни подерли, другие – огнем попалили и в попел обернули. Которую мани-

фестацію готова была зараз до книг подати, але для неспособности здоровья, през козаков змученя, до которого и до тых час не прышла, а так манифестанс, яко малжонок и опекун малженский, целости преречоное панее малжонки своее в том перестерегаючи, зоставившы досконалшой рекогнициеи обшырнейшее, салву манифестаціонис тую учинившы, о прынятье и записане ее просил.

Што отрымал.

(ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 844 зв. – 845 зв. Документ надав В. Кравченко).

№ 26

1656, лютого 1. – Чигирин. – Лист І. Виговського до К. Гродзицького

„Mnie wielce mości panie Grodzicki, mój mości panie i bracie!

Wielce ukontentowany j. mć. pan hetman i wszyscy pułkownuku zostali, wiedząc o tym, że w. m. pan przy słowie swoim stoisz, jakoś przyjbiecał, gdy jeszcze wojska pod Lwowem stały i dalej affektujeje. m. p. hetmana, żebyś m. pan przy tym że słowie obiecany stał i tej fortocy, w której w. pan zostajesz, nikomu nie poddawał. Co strony przyjaźni i braterstwa z chanem j. mćią, które j. mś. pan hetman i wszystko Wojsko zawzięło i z obu stron przsięgą jest strwierdzono, to nie dla jakiej inszej przyczyny, żeby na jaką stronę zmierzali, ale zszedzy się według piewszego postanowienia, tak i teraz postanowili i ktoby miał Wojsku Zaporoskiemu być nieprzyjacielem, ten i chanowi j. mći nieprzyjacielem będzie, bez rady j. mć. p[an]a hetmana j. mś. chan niegdzie się nie ruszy z wojskami swemi, ale tam pójdzie, gdzie się Wojsko Zaporoskie ruszy. Co też w. m. pan wzmiankujesz o królu j. mć. Kazimierzowi, żebyśmy onego na stolice posadzili, a my żadnej pewności i postanowienia nie mamy i przez j. mć. pana Lubowieckiego o wszystkim do króla j. mć., tak przez listy, jako i przez ustną relacją daliśmy respons i znowu jako najprędzej od króla j. mći na każde rzecz spodziewaliśmy się repliki, i do tych czas żadnej wiadomości nie mamy i pan Lubiński nie tak się był przyobiecał, który do tego czasu we Lwowie zostaje, trudno tedy wojska ruszać, nie postanowiwszy nic pewnego i skutecznego, żeby na potomnie czasy dobrze było, a Wojsko j. m. pana hetmana, nie da się uwieść, nie postanowiwszy pewnego, co i statecznego, trzeba tego, żebyśmy wiedzieli na czym ich mm. panowie koronni i insze stany przestawać zechcą, a na czym my przestaniemy. Zaczym w. m. pan jako uważny i znacny kawaler i wysokiego rozumu człowiek, zostając tam między różnymi stany, tak duchownymi, jako i świeckimi, racz to wszystkim referować, bo duchowni tak zechcą, a szlachta inaczej, a pospolstwo także inaczej, a postanowiwszy co pewnego, to w ten czas, raczcie o wszystkim j. mć. panu hetmanowi i Wojsku, tak też i mnie, obwieścić, tamże i ich mśc panowie hetmani koronni zostają, łatwo się z niemi we wszystkim znosić; strony szwedów nie rozumiemy, żeby oni nad pakta postanowione, tu na tej stronie Wisły mieli pustoszyć i daleko armate promovere, chybaby to z poduszczenia samych że tych panów, którzy tam się do szwedów przedali, czynić mieli. Listy dyrygowane od króla j. mći i od w. m., m.m.p., oddane nam przez pana Theodozego, mieszczanina lwówskiego, z którym o wielkiej przyjaźni wyrozumieliśmy. P. Bajkazego musieliśmy trochę zabawić dla różnych przyczyn, który żeby wziął zupełną o wszystkim relacją, gdyż i sam przypatrył się, tu będąc, jak z różnych stron, tak z Węgier, z Wołoch i od chana j. mći mał

nie co dzień posły przychodzą, rozumiem, że cokolwiek o nas ma in commissis, rzetelnie to w. m. opowie. Także i p. Hołub, który od ich mm. panów hetmanów koronnych był u nas w posełstwie, może co widział i słyszał, opowiedzieć w. m., m. m. p., a żeby teraz wojska ruszyć, jest bardzo trudna dla różnych przyczyn, możesz i to w. pan wysokiem rozsądkiem swoim uwarzyć, że co zostało trochę bidnej i złupionerj szlachty i inszych stanów, tedy do ostatku złupione musieli by być i żywności by nie mieli, a jeżeliby co miało być, to chyba wiosna pokaże, teraz musi zimą Wojsko odpoczywać, a Wojsko nasze zawsze gotowe, nie trzeba się jemu wiele gotować. Proszę o wszystkim w. m. p[an]a racz wiadomość przesyłać. Przy tym powolne służby moje pilno załecam łasce i przyjaźni w. m. pana d[obodzie]ja.

W. m. m. pana całe życzliwy brat i sługa Jan Wyhowski.

Dan z Czehiryňa [d]je 1 februarij 1656 anno.

Doszła nas wiadomość, że już i panowie Sapiechowie i Litwa królowi j. mć. szwedzkiemu poddali się i uniwersał do siewierskich narodów rozsyłają. Rozumiem, że tam (?) właśnie i bagna złe będzie przebycie. O Litwie, jeżeli się w. m. będziecie komu poddawać, przynajmniej dajcie nam znać.”

Адреса: „Мніе вельце мсćівему p. i братови j. мćі p. Krzysztofowi Grodzickiemu, генералови артылеры і губернаторови лвовському”.

(Ч. – ВР. – № 151 – С. 672. – Копія кінця ХУІІІ ст. Тексту документу передає заголовок, зроблений копіюстом: „1656 d. 1 februarij. Ex orig. arch. St. Aug. regis”, «Мніе вельце мсćівему p. i брату j. мćі p. Krzysztofowi Grodzickiemu, генералови артылеры і губернаторови лвовському”, тобто „1656 1 лютого. з оригіналу архіву короля Станіслава-Августа”, «Мені вельми мостивому п. і брату й. мості п. Кжыштофові Гродзицькому, генералу артилерії і львівському губернатору». Другий список знаходиться в тому архівосховищі рукопис № 394. – С. 99-100). Опубліковано: Мицик Ю. А. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія. Наукові записки. – К., 1999. – Т. 14 (історія). – С. 111).

Переклад

„Мені вельми мості пане Гродзицький, мій мості пане і брате!

Були вельми задоволені й. м. пан гетьман і всі полковники, знаючи про те, що в. м. пан стоїш при своєму слові, як і обіцяв, коли ще війська стояли під Львовом і далі надихаючи м. п. гетьмана, щоб м. пан при тому ж обіцяному слові стояв і цієї фортеці, в котрій в. пан залишаєшся, нікому не піддавав. Що стосується приязні і братерства з ханом й. мостю, котру взяли й. м. пан гетьман і все Військо і з обох сторін ствердили присягою, це тому, щоб на якийсь бік схилились, але зійшовшись згідно першої ухвали, так і тепер постановили і хто б мав бути неприятелем Війську Запорозькому, цей і ханові й. мості буде неприятелем, без ради й. м. п[ана]а гетьмана й. мость хан нікуди не вирушить із своїми військами, але туди піде, куди вирушить Війська Запорозьке. Що теж в. м. пан згадуєш про короля й. м. Казимира, щоб ми його на столиці посадили, але ми жодної певності і постановлення не маємо і через й. м. пана Любовицького про все до короля й. м. як листами, так і усною реляцією ми дали знати і знову якнайшвидше від короля й. м. на кожну річ ми сподівалися відповіді, і до цього часу не маємо жодної

відомості не маємо і пан Любінський (*Любовицький -? – Ю.М.*) і не так був обіцяв, котрий до цього часу залишається у Львові, важко тоді рухати війська, не ухваливши нічого певного і результативного, щоб було добре у майбутньому, а Військо й. м. пана гетьмана, не дасться себе обманути, не постановивши певного і статечного, треба того, щоб ми знали на чому стоять панове їх м. коронні й інші стани схочуть стати, на чому ми тоді станемо. Зачим в. м. пан як уважний і значний кавалер і людина високого розуму, ставши там між різними станами, як духовним, так і світським, зволь це всім реферувати, бо духовні схочуть так, а шляхта інакше, а посольство й собі інакше, а ухваливши щось певне, то в цей час, звольте про все й. м. пану гетьману і Війську, також і мені, оповістити, там же їх м. панове гетьмани коронні залишаються, легко з ними про все знехтяться; щодо шведів не думаємо, щоб вони порушуючи ухвалені умови миру, тут на цьому боці Вісли мали спустошити і далеко артилерію просунути, хіба що це з підущення самих же цих панів, котрі там передалися до шведів, мали чинити. Листи послані королем й. м і від в. м., м. м. п., віддані нам через пана Феодосія, львівського міщанина, з котрого ми зрозуміли про велику приязнь. П. Байказі ми мусили трохи затримати через різні причини, щоб взяв про все вичерпну реляцію, і сам придивився, будучи тут, як з різних сторін, так з Угорщини, з Молдавії і від хана й. мості, мало не щодня приходять послы, думаємо, що тільки має про нас доручене, це ретельно в. м. розповідь. Також і п. Голуб, котрий від їх м. панів гетьманів коронних був у нас в посольстві, і може те, що бачив і чув, розповів в. м., м. м. п., а щоб тепер рушити війська, є дуже важко через різні причини, можеш і це в. пан своїм високим розумом взяти до уваги, що залишилось трохи бідної і пограбованої шляхти і інших станів, тоді доценту пограбовані були і провіанту не мали, а якщо б що мало бути, це хіба весна покаже, тепер зимою мусить Військо відпочити, а Військо наше завжди готове, не треба йому довго готуватися. Прошу про все в. м. п[ан]а зволь відомість прислати. При цьому мої покірні послуги ревно рекомендую милості й приязні в. м. пана д[оброді]я.

В. м. м. пана цілком зичливий брат і слуга Іван Виговський.

Дан з Чигирина 1 лютого 1656 року.

Дійшла до нас відомість, що вже й панове Сапіги й Литва королеві й. м. шведському піддалися і універсал до сіверських народів розсилають. Думаю, що там (?) власне і погані болота будуть перейдені. Щодо Литви, якщо в. м. будете комусь піддаватися, принаймні дайте нам знати.”

Адреса: „Мені вельми милостивому п. і брату й. мості п. Кжиштофові Гродзицькому, генералові артилерії і львівському губенаторові”.

№ 27

1656 р., лютого 3(січня 22). – Луцьк. – Заява возного

Семена Шандирівського від імені луцького підкоморича Яна Гулевича
«Манифестація его мл. пана Гулевича, підкоморича луцко., в певной справе.
Року тысеча шестсот пяддесят шостого, мсца генваря двадцят второго дня.
На вряде кгродском в замку его кр. мл. луцком передо мною, Крыштофом Перетятковичом, наместником буркграбства и замку луц., и книгами нинеш-

ными кгородскими луцкими, персоналитер становшы, возныи енерал воеводства Вольнского шляхетный Семен Шандыровский именем урожного его мл. пана Яна на Гулевичове Гулевича, подкоморыча луцкого, манифестацью в тот нижеи описаныи способ заносил, иж: кгда року свижопереминутого тысеца шестсот пяддесят пятого, мсца октомбрыс дня петнадцтого, козаки з москвою злученые на место его кр. мл. Люблин напали, а передмистя вси огнем и мечем зносили, достатки зас розные так по дворах шляхецких, яко и кляшторах брали, где и его мл. пана Яна Гулевича, подкоморыча луцкого, возы з розными достатками ве дворе его мл. пана Вацлава на Конюхах Гулевича, подсудка луцкого, рожного его мл., будучые, рабуочы речы его мл. вси так на возах, яко и в дворе самом застаючые: сукні розныі, золото, серебро, клеиноти и вси згола его мл. збиори и достатки, также sprawy розные, привилея, записы, вечности, интерцизы, контракти розные, рекогнции, орииналы, мембрами, квиты, ручные листы, процесса з розными особами, квиты поборовыі, подымныі и вси згола мунимента и дыспозицие, в скрынях и шкатулах будучые, побрали, попалили. През которое таковое побране и попалене справ и дыспозиции, абы его мл. пан Гулевич жадное не поносил шкоды, тую помененыи возныи, именем его мл. заносит манифестацью просечы, абы до акт записана была.

Которая есть записана.

(ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 809-809 зв. Документ надав В. Кравченко).

№ 28

1656, лютого 16 (6). – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до коронних гетьманів С. Потоцького і С. Лянцкоронському, а також до польських комісарів

„Jaśnie wielmożni mści p. hetmani koronni i jaśnie wielmożni mści p. comisarze, nasi wiele mści p. i przyjaciele.

Niepojednokrotnie przed tym wysyłaliśmy posłów swych dp j. kr. m. i wszystkiego senatu, aby już krew chreściańska więcej nie lała się a nieprlle postronni nie cieszyli się, Tego nie mogliśmy otrzymać, co nie z woli j. kr. mści, lecz za radą niektórych, gniewem zajatrzonych Rzptej dyrektorów działo się. Którzy, nie oglądając się na przyszły upadek, a miłości i przyjaźnie życząc, do tego i j. kr. mśc. przywodziły, czego Bóg Sam jest świadkiem i cokołwiek teraz w Rzptej stało się, nie z naszej przyczyny; gdyż ktokołwiek jaśnie w to wierzy, prawdę miłujący, musi przyznać, że nie my koronę panu z głowy zdjęli, jedno ci, o których w. m. m. p. sami dobrze raczycie wiedzieć, iż teraz pan ojczysty musi przez radę i niobacność ich exilium pati. Nie odłączywańśmy się nigdy siłami naszymi. Ufając w łasce w. kr. mśc. i Rzptej, aż do tych czas spodziewając się, że w amnistia wszystkie rzeczy opuściwszy, a obopólnemi rękami nieprzyjacielem odpór dawać będziemy. Ale wiedząc o radach niektórych z w. w. m. m. panów i umyślie takim, że nie odpuszczać, ale raczej extirpować bidną Ukrainę, która zawsze tarczą Koronie Polskiej była, musieliśmy P. Boga wzięwszy na pomoc o sobie i o posiłki się starać, jakoż jako to P. Bogu i wszystkim narodom, że lubo P. Bóg nam z miłości i przejrzenia Swego Bozkiego wszelkie rzeczy wojenne w ręce podawał.

Nie chcąc jednak do ostatku ojczyźne zniszczyć, zawsze z wojskami powracaliśmy i teraz upadku wszelkiego na Rzpta żałujemy. Te braterstwo zawzięte z chanom j. mścią krymskim nie na to się zawarło, abyśmy bez utwierdzenia rzeczy wojennych posiłki jakie dawać mieli, tylko dla tego, kto przyjacielem nam, to i chanu j. mści, a kto nie-przyjacielem chanu j. mści, to i nam. Jednak wszystkie rzeczy mogą za pomocą Bożą przyjść do skutku swego, tylko żeby jedna miłość i confidentia w sercach naszych wkoreniła się, a te dawne zawody z serc naszych już wyrzucić. Zrozumieliśmy z listów w. mciow naszych, że poporzysiężone confederacyję z sobą uczynili, jest to rzecz świętobliwa i dobra. Tylko daj Boże, aby jeszcze i między wojskami naszymi stanęła. Lubośmy szyrzej do w. w. m. m. p. pisali, lepiej powirzywszy wszystko j. m. p. Hołubowi i p. Tysze ustną relatie do w. w. m. m. p. referować od nas zleciliśmy, którym raczcie w w. m. m. p., cokołwiek będą referować od nas złeczone, wiarę dać, a my tym czasem z swą starszyną i czernią radę o tym uczynimy, a teraz trudno pod czas zimy w. w. m. m. ubespiezać mamy. U nas gotowość wszelaka, tylko pewnych rzecz patrzymy. Na ten czas powolne usługi nasze łasce w. w. m. m. państwa.

Z Czehirina 6 february 1656.

W. mciow naszych mściwych panów zyczliwy przyjaciel i sługa Bohdan Chmielnicki, hetman Wojsk Zaporozkich.”

Адреса: „Jaśnie wielmożnym mćim panam prll j. mści panu hetmanu koronnemu i j. mści panu hetmanu polnemu i ich mściom p. commisarzoim, moim mściwym panom oddać”.

Переклад

«Ясновельможні пп. коронні гетьмани і ясновельможні пп. комісари, наші вельми милостиві пп. і приятелі!

Неодноразово ми відправляли раніше своїх послів до й. к. м. і всього сенату з тим, щоб більше не проливалась християнська кров, щоб не раділи іноземні неприятелі. Цього ми не змогли отримати, але не тому, що такою була воля й. к. м., а через поради (*королю – Ю.М.*) деяких, охоплених гнівом, директорів Речі Посполитої. Вони, незважаючи на майбутній занепад (*Речі Посполитої – Ю.М.*) і начебто бажаючи любові і приязні, спонукали до цього і й. к. м., чому сам Бог свідок. І не ми винні у тому, що зараз відбувається в Речі Посполитій. Всякий шляхтич, який любить правду, має визнати, що корону з голови пана (*тобто Яна-Казимира – Ю.М.*) зняли не ми, але ті люди, про котрих в. м. м. п. самі зволите добре знати. І тепер природний пан через їхні поради та непередбачливість тепер має йти у вигнання з своєї вітчизни. Ми ж з нашими силами ніколи його не полишали. Довіряючи ласці й. к. м. і Речі Посполитої, ми аж до недавнього часу надіялись, що взаємно пробачивши один одному всі колишні справи, будемо спільними зусиллями давати відсіч неприятелю. Але ми знали про ради деяких з в. м. м. пп., також їх задум: не пробачати, а швидше знищити з корінням бідну Україну, котра завжди була щитом Корони Польської, ми мусили, закликавши Господа Бога на допомогу, про себе і про допомогу для себе потурбуватися. Хоча явно Господу Богу і всім народам, що Господь Бог з своєї божественної любові і турботи про нас, дарував нам всі успіхи у військових справах. Не бажаючи однак повного знищення вітчизни, ми завжди поверталися з військами

і тепер не бажаємо будь-якого занепаду Речі Посполитої. Союз з й. м. кримським ханом був укладений не для того, щоб безоглядно давати йому військову допомогу, але лише для того, щоб показати хто нам неприятель, а хто є неприємцем й. м. хану, той і нам неприятель. Однак всі справи можуть з Божою допомогою увінчатися успіхом, якщо тільки сама любов і довірчість вкорениться у наші серця; старе ж суперництво треба викинути з наших серць. З листів в. м. наших писаних до нас ми зрозуміли, що ви вчинили між собою конференцію, на яку дали присягу. Це справа свята й добра. Тільки дай Боже, щоб ще й між нашими військами вона встановилась. Детальніше ми доручили поінформувати про все в. м. м. пп. на словах п. Голубу і п. Тиші. Звольте в. м. м. пп. повірити тому, що вони скажуть по нашому дорученню, а ми тим часом з усією старшиною і черню вчинимо про це раду. Тепер же важко через зимовий час убезпечити в. м. м. пп., але у нас повна готовність. Чекаємо лише деяких речей.

В цей час віддаємо свої послуги в. м. м. панству.

З Чигирин 6 лютого 1656 р.

В. милостей, наших милостивих панів доброзичливий приятель і слуга Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького.

Адреса: «Ясновельможним моїм панам приятелям й. м. п. гетьману коронному і й. м. п. гетьману польному і їх милостям п. комісарам, моїм милостивим панам віддати».

(Ч. – ВР. – № 2713. – С. 175-176. – Оригінал. – Опубліковано в російському перекладі: Мыцък Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1983. – С. 70-71; Опубліковано за копією 1803 р. (зберігається в БПАН в Курніку. – ВР. – № 1558. – С. 20) польською мовою А. Перналем: Pernal A.B. Six Unpublished Letters of Bohdan Khmel'nytskyi (1656-1657) // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – V. VI. – № 2 – С. 221-224).

№ 29

1656, березня 17 (7). – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до короля Яна Казимира

„Najśniejszy miłościwy królu, panie nasz miłościwy!

Listy w. k. m., pana naszego miłościwego, posiłków kilka tysięcy Wojska przebranego Zaporoskiego po nas potrzebujące, żadnej by w ekspedycyowaniu nie cierpiały moram, gdyby tylko częścią rezolutiej wiesiennej do przewbywania periculum, częścią zwyczaj rady wojskowej nie był obstaculo; obesłałem tedy jako najprędzej pułkowników poblížszych, aby się zjechawszy jako najskorej, każdy z osobna swoje dał sentire. Tym samym może się nieprzyjaciel w. k. m., p. mego miłościwego, znać do winy, że nam przyobiecawszy żelazu swemu dalej Wisły non evagari, przyrzeczone transgressus est limites. Nie bez tego, żeby samże do dobrej przyszedszy rekolekcyej i wspomniawszy przyślubioną umowę, nie miał nazad retrahere pedem. Nico w. k. m., p. memu miłościwemu, habenda patientia, póki uniwersały moje pułkowników capiendi consilii causa nie zaciągną. [Wynur]zy, da P. Bóg, w głębokim aczkołwiek wirze niesnasków zatopiona, ku majestatowi w. k. m. wierność i zyczliwość nasza. Ta tylko mała naszego oświadczenia odwłokła, su-

peris na czas committenda, którym my majestatu w. k. m., p. naszego miłościwego, dostojęństwo polecając, ich przyczyny o podźwignieniu zachwiałej ojczyzny [i] zdrowia przy szczęśliwym w. k. m. panowaniu supplemento [uniże]nie prosimy, onego cursu indefesso w późne życząc i wesołe la[ta].

Datum z Czehryna 7 martii s. v. 1656.

W. k. m., p. mego miłościwego, najniższy sługa Bohdan Chmielnicki, hetman W[ojska] Z[aporoskiego]”.

(БН. – ВР. – Ф. «Бібліотека ординації Замойських». – № 1218. – С. 1. – Тогочасна копія. Опубліковано польською мовою А. Перналем: Pernal A.B. Six Unpublished Letters of Bohdan Khmel'nytskyi (1656-1657) // Harvard Ukrainian Studies. – 1982.-V. VI. – № 2. – С. 224-225).

Переклад

Найснійший милостивий королю, пане наш милостивий!

Листи в. к. м., пана нашого милостивого, в яких просите від нас підкріплення кількома тисячами добірного Війська Запорозького ми отримали, жодної у цьому відправленні підкріплення не було б затримки, якби тільки частково через весняне бездоріжжя, щоб перечекаати небезпеку, частково через спротив військової ради; я тоді якнайшвидше повідомив найближчих полковників, щоб як найскоріше з'їхавшись, кожен окремо дав свою думку. Тим самим неприятели в. к. м., мого милостивого п., може визнавати за собою провину, що пообіцявши нам, що його збройні сили далі Вісли не просувалися, порушив обіцянку і перейшов кордони. Не без того, щоб сам же добре розміркувавши та згадавши на присягнуту умову, мав назад відступити. В. к. м., мій милостивий п., потерпіть, поки мої універсали дійдуть до полковників для прийняття рішення. Вирне, дасть Господь Бог, з глибокого виру, хоча затоплена конфліктами, наша вірність і зичливість величності в. к. м. Це лише негаразди, які тимчасово слід прирівняти до негараздів вищого порядку, зволікли з нашим освідченням, котрим ми, підтверджуючи високе звання величності в. к. м., нашого милостивого пана та їхню причетність до відродження занепакої вітчизни [і] здоров'я при щасливим в. к. м. пануванні додатково понижено просимо, цього, бажаючи безупинного прогресу та радісних літ.

Дано в Чигирині 7 березня за ст. стилем 1656.

В. к. м., п. мого милостивого, найнижчий слуга Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького.

№ 30

1656, березня 17 (7). – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до мінського каштеляна

„Oświęcone mśc. książę mśc panie kasztelanie miński, mój wiele mśc. panie i przlu!
Zawsze nam pokoju miłego nie tylko series ipsa, ale imie same nawet dulcescebat, a od burzliwego niepokoju remedies mieliśmy spiritus wiedząc i z różnych eksperiecei i z ludzkiego posłowi ze wnętrzny zapał wszystkich państw i monarchyj najpewniejszym bywa wykorzenieniem testificabunt nam tak wiele sejmów w naszej ku Rptej życziwości, na których inszego nic, jeno sacrosanktae compositione pacis proste nasze naciągali dowcipy, ale wydworne conceptowe głowy swojemi gornemi

wymyślanie i umówione częstokroc laboractabane pacta. A za tym też niecierpliwy krzywd ubogich ludzi, Bóg zawsze złe rady na głowę chytrych Ulyssesew obróciwszy nogi, wybawiał prostych sług swoich delaguev venantium i słowo rzeczone iszcząc; w dol, który wykopiesz bratu swemu, wpadniesz weń i na gołębiczą, że tak rzeke prostote ocowskie (?) mając baczenie. A jeśli ze afflufis non est addenda affucie. To co t okaziej listownej przypadło, wypisawszy, ostatek uraz głęboko zasypać niepamięcia i dobrego co acaelitus, jako rozumiem demissus essa na (?) vlonie. My, jako zawsze sanebamus quita pace i teraz nie od niego za słusznemi umowami stromie nie będziemy, tylko by Bóg Wszchemogący dobrotliwą przyświecie nam raczył providencya i praconcepta wszystkie z upodobaniem obojej strom požądanym perficere skutkiem. Spondemus po naszej szczyrości, że jako przed tym wszelkiej rozterków biegaliśmy w tej, tak i teraz i chrześcijańskiej nienaruszenie deghowywamy wierności fascerie zatym i przyjaźni w. w. m. m. pana pilnie załecam.

Z Czyhyryna dnia 7 marcya a[nn]o 1656.

W. ks. mość m. m. p. całe życzliwy przll i sługa Bohdan Chmielnicki, hetman Wojsk Zaporozkich”.

(Ч. – ВР. – № 2713. – С. 179. – Оригінал. – Оpubліковано в російському перекладі: Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1983. – С. 71-72).

Переклад

Освічений м. князю м. мінський каштеляне, мій вельми м. пане і приятелю!

Нам завжди був солодким милий мир не тільки сам по собі, але навіть один тільки звук цього слова. Бурхливий немирний час підривав сили, породжував невдоволення. Знаємо з різних іноземних прикладів і з приказки про те, що внутрішній вогонь є найбільш дієвим викоріненням всіх держав і монархій. І нам доводять це численні сейми, на котрих в протилежність нашій приязні до Речі Посполитій, не було нічого іншого, крім осміяння наших простих, але священних умов миру. В той же час проекти, породжені зарозумілими головами, часто підривали продумані й узгоджені мирні умови. Господь Бог, Який не терпить образ, що чинять вбогим людям, завжди потім обертав злі поради на голови хитрих Уліссів (*Одисеїв – Ю.М.*), звільняв ноги своїх простих слуг з мисливських сілець, згідно із словами: «В яму, котру викопаєш своєму брату, сам потрапиш». З батьківською простотою сказав Господь «ряснота не є збільшення багатства»(?). Те, що я хотів викласти у цьому листі, я написав, образи, які залишилися, треба піддати глибокому забуттю і до добра, яке посилається на мою думку з неба, звернутися. Ми, як завжди, підтверджуємо свої мирні наміри і не будемо тепер ухилитися від миру на прийнятних умовах. Аби лиш Всемогутній Господь зволив виявити до нас доброзичливість і все проекти, що задовольняють обидві сторони, завершаться бажаним результатом. Запевняємо з нашою відвертістю, що ми як і раніше уникали всіляких сварок, так і тепер уникаємо і зберігаємо у цілості християнську вірність.

Старанно віддаюся за цим ласці й фавору в. м., м. м. пана.

З Чигирина дня 7 березня 1656 р.

В. кн. мил., м. м. п. зичливий у всьому приятель і слуга Богдан Хмельницький, гетьман Військ Запорізьких.

№ 31

1656 р., березня 20(10). – Луцьк. – Заява Яна Гостовицького від імені Софії Красинської

«Манифестація номине еє млсти панни Красинское и опекунов еє млти в певной справе.

Року тысяча шестсот петдесят шостого мисеца марца десятого дня.

На вряде кгородском в замку его кор. млти луцком передо мною, Гиеронимом Шолаиским, буркграбим луцким и книгами нинешними кгородскими луцкими, персоналитер становшы, шляхетный пан Ян Кгостовицкий именем урожное еє млти панни Зофии Красинское и опекунов еє млти манифестацію в тот нижеи описанныи способ заносыл, иж: кгда помененая еє млт панна Красинская пры велможном его млти пану Даниелю Елу-Малинским, каштелляне белзком, опекуне своим, року свежопроминулого тысяча шестсот петдесят пятого ин окtobre перед непрятелем, на панства его кор. млти и Речи Посполитои наступуючим, козаками и москвою, здорове и субстанцію свою всю уносыла, и скоро толко дня двадцетъ шостого того ж мсця октября до маетности ясьнеосвецоного кнежати его млсти Андрея Чарторыского, брата своего, села Ремкова з преречоным его млстю паном белзким, опекуном своим, прыехала, – теды зараз козацы на помененое село Ремков и двор тамошныи, в котором еє млт панна Красинская zostавала, инсператев барзо великои нападшы купе а челяд его млсти пана белзкого, опекуна еє млсти, некоторую посекшы, поранившы, а некоторые з челяды его млсти до козаков прыстали. Тамже козацы речи вси манифестуючоисе еи млсти панни Красинскоеи: злото, срыбро, клеиноты, перлы, сукни розные и вси згола достатки, и охендозтва еє млсти побрала и межы себе поделили. А справы еє млти вси: привилея, записы, орииналы, интерцызы, процесса розные з розными особами, квити ренчныи, рекокгниции, квити поборовые, подымные и вси згола мунимента и дыспозиции некоторые пошарпали, в болота повдоптывали, а некоторые по селе порозносыли и тамже в селе Ремкове zostали, и иншыи зас справы не ведати, где заподели. През которое таковое пошарпане, попсоване и погинене справ, абы еє млт панна Красинская якое не поносыла шкоды и ублизеня, – тую през теперешнего подаваючого заносить манифестацію просечы, абы до акт тутешных прынята и записана была.

Што отрымал.

(ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 841 зв. – 842 зв. Документ надав В. Кравченко).

№ 32

1656, березня 31(21). – Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького

«Богдан Хмельницкий, гетман з Войском его црского величества Запорозским.

Всім вобец и каждому зособна, кому о том відати належит, меновите старшини и черни Войск Запорозких и вшелякое кондиції людем, кому толко сее наше показано будет писане, доносим до відомости, иж мы, видечи великий недостаток и зубожене общежителного мнстря Межигорского и самого отца Варнави Лебедевича, игумена тамошного, и всей братії, в том мнстрі мешкаючой, през войну литовскую от ляхов спустошоный, же ни от кого живности не маючи

и приспособить не могут, теды на виживене гспдну отцу Варнави Лебедевичу, игумену помененного мнстры общежителного Межигорского зо всею братию пустилисмо Вышгород з селами на имя Петровцы и Мощаны зо всіми пожитками и приходами до Вышгорода и тых помененных сел належачими ведлуг давних привилеев служачих им, жебы оттоль помененная братия общежителная слушное виживене міли, пилно теды и сурово напоминаем, жебы жаден з старшины и черни Войска Запорозского кривды найменное и перешкоды во всіх пожитках тамошних помененой братіі межигорской чинить не важился, обывавтеле теж тамошние вышгородские и селяне вшелякое послушенство и повинность гспдну отцу Варнаві Лебедевичу, игумену вышмененого мнстры отдавать мают. А хтос спрчным был албо в пожитках и приходах тамошним перешкожал, таковых кождый за відомости взятем срокго будет каран, иначе не чинячи.

Дан з Чигирина 21 д. марца 1656».

(НБУ. – ІР. – Ф. Х. – № 7656. – Копія другої половини XVIII ст. Перед початком документу копійстом написано: «Копія», наприкінці – наступний запис: «В подлинном подпись «Богдан Хмельницький, рука власна» і намальоване коло, в середині якого написано «місто печати». На самом у кінці – напис: «С подлинним сводил канцелярист Козма Шимитский (?)».

№ 33

1656, квітня 1(березня 22). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького

„Jasnie wiel[mozny] m. p. hetman wielki kor[onny], m. m. p i przyjacielu!

Ktorykolwiek pokoju nie życzył sobie, rozumiem, abo by nie [był] człowiekiem abo nader musiał by być głupim. Każdy nam to przyzna, żeśmy na to zawsze gonili, jakoby i samym w miłym osiedzieć pokoju i ojczyzne in dulci widzieć otio, o czym, da Bóg, i teraz non diffidimus, byleby nam pożądane w szczęściu przyśpiało lato, do któregośmy przyśpienia odłożyli komisją. Ze jednak posilkow dla pewnych przeszkod posłać nie możemy, wybaczyć nam j. k. m. raczy, gdyż co zgodną wszystkiej starzyzny definitive uchwałę, tego naruszać nam prywatnie nie można. Ich taka stanęła wola, żeby się z nimi dla niedostatku żywności i głodnego czasu wiosennego, także też i niepodróżnego zatrzymać. Nam pewnie przeciwko wszystkim usiłować przytrudno. Sam w. m. m. p. wiesz, że w tych krajach cokołwiek bez spólnych starszych i mlodszych rady staje się, nie trwa pospolicie statecznie, gdyż to wojsko temi się nawet ufundowało zwyczajami. Łepiej tedy zdało się nam zatrzymać się trochę na czas, niżeli ich uraziwszy przełamaniem umówionego postanowienia animusze i sobie jednak niechęć i j. k. m. przeszkodę. Nic się, da P. Bóg, [w] tym, że pójdzie w przewłokę, nie zawadzi, bo krol szwedzki na czas tako podobna od zamysłu strzymać się pewnie dla niewczesnych przepraw musi i nam tym czasem do continuowania złożonej comissiej poda się czas i pogodę. Usługi etc.

Z Czehryna, 22 martii 1656.

Przyjacieli i sługa Bohdan Chmielnicki.

(Ч. – ВР. – № 1656. – С. 211. – Тогочасна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: “Copia listu od Chmielnickiego do j. m. p. hetmana

1656, 22 martii”, тобто ”Копія листу від Хмельницького до й. м. п. гетьмана 1656, 22 березня”. Інший список знаходиться: БН. – ВР. – Ф. “Бібліотека ординації Замойських”. – № 934. – С. 377. Опубліковано польською мовою А. Перналем: Pernal A.B. *Six Unpublished Letters of Bohdan Khmel'nytskyi (1656-1657)* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1982. – V. VI. – № 2. – С. 225-226; Опубліковано в російському перекладі: Мыцык Ю. А. *Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов.* – Днепропетровск, 1983. – С. 72-73).

Переклад

Ясневельможний м. п. гетьман великий коронний, м. м. п і приятель!

Будь-хто, який би не бажав собі миру, то думаю, що такий або не був людиною, або мусив би бути надто дурним. Кожен нам це визнає, що ми на це завжди прагнули, щоб і самим опинитись у милому мирі і бачити вітчизну у солідному спокої, від чого, дасть Бог, і тепер не відмовимся, якби нам жадане в щасті приспіло літо, до котрого приспішення ми відклали комісію. Що стосується того, що однак допомоги через певні перешкоди ми не можемо послати, зволить вибачити нам й. к. м., бо що згідно чіткого рішення всієї старшини, цього нам приватно не можна порушувати. Така їх була воля, щоб з ними затриматися через нестачу провіанту і голодний весняний час, також і несприятливий для подорожі. Нам певно дуже важко протидіяти всьому цьому. Сам в. м., м. м. п., знаєш, що в цих краях все, що без спільної ради старших і молодших стається, звичайно не триває стабільно, бо навіть це Військо базується на цих звичаях. Нам здалося краще трохи затриматися, ніж понизивши їх дух порушенням ухваленої постанови і собі однак нехиті і й. к. м. перешкоду. Нічого, дасть Господь Бог, те, що зважуюсь на затягнення часу, не завадить, бо шведський король так виглядає, що видно на час стримається від замислу через незручних переправ і нам тим часом до продовження скликаної комісії буде час і погода. Послуги і т. д.

З Чигирини, 22 березня 1656.

Приятель і слуга Богдан Хмельницький.

№ 34

1656, березень (?). – Лист Богдана Хмельницького та Івана Виговського до гетьмана коронного С. Потоцького (великий) або С. Лянцкоронського (польний)

«Jasnie wielmożny, etc.

Ze Bog Wszzech[mogący] po długich między namy nieznskach daje sposoby okazję combinatij, nie tylko mnie, ale i wszystkiemu krajowi tutejszemu i wojsku ucieche, mnie jednak specialliter, ze przy takowym powodzie ukazujesz mi w. m., m. m. p. do uprzejmnego nabycia affectu odezwaniem swy drogę. Czego jakom jest wdzieczen kazdemu rzeczą samą pokaże, kiedy zawsze moja uprzejmnościa o łasce w. m., m. m. pana, i przyjaźń usiłując z nią się będą przy kazdej praesentować okaziej. Desiderlis j. k. m. że się nie dzieje ukontentowanie że i posiłki proszone non comparent snadne wyrozumieć w. w., m. m. pan. Raczysz przyczyne na niesposob-

ność czasu dla wiosennej resolutiej i niewygody przepraw, obiejrzawszy się, jak nie mniej i na niedostatek żywności, którego inwazie ordyński i naszych wojsk częste przebiegania, tym krajem nasolili; poprawi da Bóg wszystko przyszła do lata odłożona comissia, która aż do czasu nie jaka uczyni tęsknice, z dobrym na potym ta prostracia może być skutkiem, bo i traktowania tym czasem o dobre postaramy się namysly, i do zniesienia się z sobą podobno częste otworza się okazje. Nie wiem by król szwedzki do infestowania króla puci potrzeba sobie wygode uczynił, zwłaszcza pod czas wiosenny, kiedy i przepraw i droga dociągnie ma trudne i do pożywienia wojska czas przyciesniejszy. Racz tedy w. m., m. m. pan, być o mojej ku Rzptej i j. k. msi persuasus życziwości, że skoro się czas otworzy, to będę czynił i o to pieczołować, coby utrimque mogło byc emolimento, jakoż i terazem konie czne za wsiadaniem Ich m. pp. comisarzów na tym był, aby się świętoblive mogły były konczyć zamyśly. Ale że temporis iniquitate pomienionych przyczym przyść musiały w odwlokę tylko to powierzył i jego prowidentiej, ponieważ teraz auspicatam suam benedictionem pewnie ad implebit upewniam, że pewnie iż za pilnym staraniem były treba przypuśćły faworem, to dojdzie uniżone ratunek.

Bogdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskoho [jego] wieliczestwa carskiego
W. m., m. m. p., Jan Wyhowski

(Ч. – ВР – № 1656. – С. 212. Тогочасна копія. Тексту листа передує заголовок зроблени копіїстом: «Сопія листу од р. Выховського до tegoж р. hetmana 1656», тобто «Копія листу від п. Виговського до цього ж гетьмана». Опубліковано в російському перекладі: Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1983. – С. 73).

Переклад

«Те, що Всемогутній Господь після тривалої ворожнечі між нами подає способи і оказію для союзу між нами, це втіха не тільки для мене, але і для всієї тутешньої країни і Війська (Запорізького – Ю.М.). Мене ж особливо тішить при цьому, що в. м. п. вказуєш своєю відозвою мені шлях до люб'язного сповнення бажання. Як я вдячний за це, може пересвідчитися кожен на ділі, коли я постійно своєю люб'язністю буду старатися отримати милість і прихильність в. м., м. м. пана, і приятеля і буду виявляти свою люб'язність при кожній зручній оказії. Його к. м. вболіває за те, що допомога, яку він просив, не підходить і не відбувається належного задовільнення. Причина цього кориниться у тому, як легко зволиш зрозуміти в. м. м. пан, у несприятливій порі року, у весняному бездоріжжі і викликаних ними незручності переправ. З неменшими підставами слід взяти до уваги і нестачу провіанту, що спричинили ординські напади і часті переходи ваших військ, які далися взнаки цим краям. Все це, дасть Бог, поправиться. Відкладена до літа комісія вчинить нам спочатку деяке засмучення, але ця прострація може скінчитися добрим результатом У час, який передує трактатам, ми добре обдумаємо і видно будемо мати частіші оказії для контактів між собою. Не думаю, що шведський король отримав необхідну для себе перевагу переслідуванням короля й. м.; особливо тепер, у весняний час, коли важкі переправи й дороги і дуже тяжко постачати війська. Зволь тоді в. м. м. м.

пан, переконатися у моїй приязні до Речі Посполитої і й. к. м. Як тільки настане пора, поклопочусь про це і вчиню так, щоб була взаємна користь. І при засіданні їх м. пп. комісарів я постійно обстоював за тим, щоб задумане могло бути благочестиво завершено. Але задумане мало бути відкладеним. Тоді я покладаю надії тільки на Бога і його провидіння, бо як при Його сприянні, Його благословенні неодмінно буде виконане задумане; запевняю, що поза сумнівами, якщо буде докладено особливе старання, якщо буде допущена приязна прихильність, прийде порятунок.

Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького його царської величності.

В. м., м. м. п., Іван Виговський».

№ 35

1656, березня 22 (12). – Борзна. –

Наказ ніжинського полковника Григорія Гуляницького

«Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всег[о] Сіверу Войска его црского вел[ичества] Запорозког[о].

П. сотнику менский!

Дойшла нам відомост, иж там нікоторые товариство и посполитие люди недавними часи поля пахают панские завоевание во всіх грот (?) руках; теды мы з владзи полковництва нашего приказуем аби ся жаден не важил тог[о] заводит поля, далисмо до заживаня манастиру макошинскому, а меновите черницам манастирским. И повторе приказуем сурове, абы жадное перешкоды в тих полях ніхто не важился чинити, кдиж тог[о] п. сотник, в. м., повинен постерегати. При том в. м. Гсду Бгу поручаем. Дан з Борзни марта 12 1656.

Григорий Гуляницкий, пол[ковник] ніжинский, рука [власна].

(БПАН у Кракові. – ВР. – № 269 – Арк. 17. – Автограф, завірений полковою печаткою).

№ 36

1656, квітня 20 (10). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до Яноша Кемені, радника трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці
“Найясніший пане Кемені, наш вельмишановний приятелю.

Самою звичкою людської природи встановлено помагати корисним реча. Тому і у нас вкорінився звичай підтримувати взаємну приязнь і зичливість з усіма нашими сусідами. Тому відкрито прагнучи до безпеки, ми відправили з продуманим наміром до найяснішого князя нашого посла Івана Брюховецького як для зміцнення приязні між нами, так і для того, щоб довести до кінця інші справи як я йому обіцяв, помагаючи у виконанні спішної і бажаної, а також сприятливої для обох сторін справи. Ми наполегливо просимо вашу світлість зволити виявити свою звичайну приязнь і допомгти своїм клопотанням у справах, котрі були доручені послу; ви можете розраховувати на всякого роду винагороди з нашого боку у майбутньому. Що стосується взаємної недоторканості наших володінь, то про це наш посол розповість його світлості й висло-

вить необхідну зичливість і росторопність. Ми доручаємо тепер нашого посла прихильності й глибокій любові його світлості.

Дано в Чигирині 10 квітня 1656 року.

Твоїї світлості приятель, котрий надсилає найкращі побажання Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького».

Адреса: Найяснішому і високородному панові Яношу Кемені з Георгіївського Монастиря, графу Альбенського комітату, найближчому раднику найяснішого князя Трансільванії, Головнокомандуючому армією, надвірною кінною міліцією, а також коменданту фортеці Фогараш і гарнізону і т.д., вельмишановному панові і брату.

(Archiva Istoirica a Filialei Ac. RSR din Cluj, j. Archiva familiei Bethlen din Criseni, III/42. Оригінал. Оpubліковано в перекладі українською: Бутич І.Л. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656) // АУ. – 1966. – № 3 (77). – С. 70-71; латинською і в перекладі російською та румунською: Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т. II. – № 91. – С. 281-282).

№ 37

1656, квітня 20 (10). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до перекопського бея Пириш-аги

„Mnie wielce mćiwy panie Pyrysz Aga, mój wielce mćiwy panie i przyjacielu!

Szczęśliwego w długi wiek powodzenia przy dobrym zdrowiu uprzejmie zażywać zyczę w. m., memu mćwemu panu, od Pana Boga. Jako skoro wyprawioni w różne kraje dla wiadomości od jego mości pana hetmana powróciło towarzystwo wojskowe, zaraz hana ich mć. obsyła posłami swemi o różnych znać dając awizach; którym i w. m., mój mći pan, dla miłości swej braterskiej racz się łaskawym stawić, żeby jak najprędziej i pomyślny nam mogli wziąć odprawę. Także racz w. m., mój mć. pan, pilno proszę hanowi jego mść do tego być poradą, żeby zawarta i poprzyjęta z nami przyjźń według umowy raczył dotrzymywać i jeśliby jacy naszymi przyjaciele z tym udaniem nadpsować nam zachowałej łaski chcieli, bacznie postzegaj w. m., mój m. pan, i gdyż i jego mć. pan hetman dla tego z umysłu tych wyprawić posłów, aby i o naszym statecznym dotrzymowania opowiedzieli, i coby dalszemu ugruntowaniu braterstwa naszego służyć mogło, postanowili. Jasyr jako się z w. m., m. m. panem, rzekło, gdzie się tern, który znalazł татаром od w. m. zostawionym wrócony i ostatka jeśli się jak kiedy by miał odezwać, bronić jego mś. pan hetman nie będzie: jeno i w. m., mój m. pan, żeby i nasz jakeś przyjbiecał, nie był zatrzymany i wolno koждemu puszczoney, którybykołwiek swego krewnego z pułków naszych nalazł, jego mć. pan hetman i teraz to ponawia, jako w. m., mój mć. p., z ustnej posłów naszych zrozumiesz powieści, że należonego w ziemi swojej jasyru ostatki i wodą przesłać niemieszkanie obiecuje dla lepszego tym ukontentowania hana jego mć. i w. m., m. m. panów, pozyskania sobie przyjźni. Usługi moje za tym łasce w. m., m. m. pana, jako najpilnej załecam.

Z Czyhyryna d.10 april. a. 1656.

Całe zyczliwy przyjaciel i sługa Jan Wyhowski.

O więźniów tych, którychem dał na piśmie w. m., memu mćemu panu, i teraz przypominam, racz mi w przysłaniu ich braterską oświadczyć łaskę, zasłużyć ją obiecuje i zawdzieczewc przy każdej okazji”.

Адреса: „Мему wielce mściwemu panu i przyjacielu jego mści panu Pyrysz Adze, oddać należy”.

(Ч. – ВР. – № 402. – Арк. 99. – Оригінал. – Запис пізнішого часу: „Od Wychowskiego do Pyrysz Adzy 10 april. 1656”, тобто «Від Виговського до Пириш-аги». Оpubліковано в російському перекладі: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С.69-70. Цього листа було відправлено до Пириш-аги разом з відомим посланням Б. Хмельницького (ДБХ, № 367).

Переклад

«Мій вельми милостивий пан Пириш-ага, мій вельми милостивий пан і приятель!

В. м. моєму милостивому пану від Господа Бога щиро бажаємо щасливого успіху у довгому житті при доброму здоров'ї!

Як тільки повернулося військове товариство, послане його м. паном гетьманом у різні краї для відомостей, він зразу послав до хану їх м. своїх послів, оповіщаючи про різні авізи. Зволь в. м., мій м. пан, ради своєї братерської любові милостиво віднестися до них [послів], щоб наші послы були якомога швидше і успішніше відпущені [ханом]. Також прошу в. м., мого м. пана, зволь постаратися і бути порадником його м. хану у тому, щоб він зволив зберігати згідно з умовою приязнь, яку уклали з нами раніше, і яку присягнули. Пильно оберігай її від будь-яких наших неприятелів, котрі захотіли б зіпсувати існуючу приязнь. Його м. пан гетьман умисно посилає своїх послів, щоб вони сповістили про гідне підтримання нами нашого братерства і ухвалили послужити подальшому його укріпленню. Ясир, як умовлялися з в. м., м. м. паном, повністю повернений татарам, яких залишив ваша милість. Якщо ж виявляться ще (ваші полонені – Ю.М.), то його милість пан гетьман не буде чинити перешкод (їх поверненню – Ю.М.) В той же час в. м., мій м. пан, прошу, щоб і наш ясир, як обіцяв, не був затриманий і кожен з полонених був відпущений на волю, котрий знайшов би своїх родичів у наших полках. Його м. пан гетьман і тепер нагадує про це. що в. м., мій м. п., зрозумієш з усної розповіді наших послів, а решту виявленого у своїй землі ясиру він пообіцяв без затримки прислати водою для того, щоб краще задовільнити його м. хана і пошукати приязні до себе в. м. м. панів. Віддаюся при цьому із своїми покірнішими послугами в. м. м. пана.

З Чигирини, дня 10 квітня 1656 р.

В. м. м. пана в усьому зичливий приятель і слуга Іван Виговський.

Про тих полонених, котрі були згадані мною на письмі в. м. моєму м. пану, я й тепер нагадую: зволь їх присланням виявити мені братерську милість».

Адреса: «Моєму вельми милостивому пану Пириш-азі 10 квітня 1656».

№ 38

1656, липня 8 (червня 28). – Прилуки. –
«Оборонний універсал» прилуцького полковника Я. Воронченка
на захист мастностей Івана Богатиря

«Яско Воронченко, полковник Войска его царского величества Запорозкого прилуцкий.

П. сотник краснянский ис товариством сотні твоей и вййте з месчанама!

Пишу к вам о тое, же мні жаловался славетный п. Иван Богатир, арендар на той час краснянский, же своевулне его ліс пустошат так дептовчане, яко и иншие. Короткий то ліс его власний куплений давно. Прето росказую вам, жебы ему жадной кривды не було у том его лісі. А кого застане вночы, заплатит куп 5 на нас, полковника, и Вуйско Запорозкое и караня не вуйде так козак, яко и мешчанин. Того ти, сотнику, да и отаманя и вуйти перестерегат маєте, жебы нас скарга не доходила в том, для чого ему дано сее мое писане, жебы и потомству его служило.

Писан в Прилуці для 28 июня 1656 року.

Яско Воронченко, полковник Войска Запорожского прилуцкий, рукою власною».

(ЧІМ. – ВР. – Ал. – 14-1/4. – Стара сигнатура: «Коллекция В. В. Тарновского, № 32». Автограф. Документ був завірений печаткою, котра погано збереглася. На звороті документа запис пізнішого часу: «Лист полковника прилуцького Івану Богатиру, арендару, на котрий ліс дептоване пустошили». Оpubліковано: Мыцьк Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С. 70-71; Універсали Богдана Хмельницького 1658-1657. – К., 1998. – С. 272).

№ 39

1656, липня 9 (червня 29). – Москва. –
Уривок з грамоти царя Олексія І
до Богдана Хмельницького

«[...]Писали к нам, великому государю к нашему царскому величеству, вы, Богдан Хмельницкой и все Войско Запорозское, что вы, служба нам, великому государю, Стефана, воеводу воложского, до того вели, чтоб он нашему царскому величеству поклонился и послов своих прислал. И за некоторыми причинами тому до сех времен статись было невозможно. И после того, за вашим частым писаньем к Стефану, воеводе молдавскому, послал к нам, великому государю, он, Стефан воевода, послов своих: сучавского митрополита Гедсона да логофета Григорья Ненула, через которых писал он и к вам, нашего царского величества верным подданным [...]».

(РДАДА. – Ф. 68. – Оп. 1. – 1656 р. – № 2. – Арк. 58-61. – Відпуск. Оpubліковано повністю: Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т. II. – № 95-С. 291-292).

№ 39-а

1656, липня 11(1). – Чигирин. –

Оборонний універсал Богдана Хмельницького

«Гетман Богдан Хмельницький з Войском его црского влчства Запорозским.

Пном полковником, асавулом, сотником, атаманом и всему товариству Войска его црского влчства Запорозского, старшині и черни в тягненю з войском идучим, яко и з войска назад поворочаючим, конним и пішим, и на якої колвек услузі ншей будучим, вшелякого стану людем и кожному кому бы тылко се нше писме показано было, доносим до відомости, иж якосмо здавна взяли под. оборону и протекцию ншу панею Анастасию Волскую, на сей час в Лубнях застаючую, так и тепер неотмінне вцале заховуем оную при ласці ншой, сурово приказуючи, аби се жаден з козаков, товариства ншого, и вшелякое кондиції людей в дому еї ані становиск, ані попасовиск и жадное кривди и пренагабаня чинит не важился и речи найменшое допомогатися не догадовал, так жебы з а указом того листу ншого преречоная пні Волская в дому своем спокойне сидячи, ласкою се ншею тишила и ні од кого найменшое трудности не поносила, бо хто бы колвек был спротивним воли и тому виразному писаню ншому и оной важилсе над заказ нш в чом якуюколвек трудность задавати, то ты[х] кожного такового за взятем відомости, срокго бил на горле будем карати, не чинячи иначей.

Дат з Чигирина юля 1 року 1656.

При той же деклярованной ласці ншой заховуючи и пна Тимофея Биковского, зятя пнеї Волской, з женою его, варуючи, жебы zostавал певен здоровья своего и ни од кого найменшое ни в чом трудности не поносил».

(ЦДІАУК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 2 зв. – 3. – Копія XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: «Універсал Богдана Хмельницького, гетмана, даний Анастасії Волской, жебы постоев и прочей ниякой трудности самой и зятеви еї ни от кого не было». Наприкінці документу є запис тогож копійста: У подлинного тако подписано: «Богдан Хмельницький рукою власною», також намальоване коло, в середині котрого написано: «Місто печати гетманской»).

№ 40

1656, липня 15 (5). – Київ. – Випис із київських ратушних книг

«Випис с книг міських права майдеборского ратуша киевского.

Року тисеча шестсот петдесят шостого, мсца июля пятого дня.

Перед нами, Богданом Сомьковичом, войтом, а Федором Тадрыною, бурмистром, и перед райцами и лавниками в ратушу киевском становши очевисто велебная госпожа Марына Ходычанка, першого малженъства Михайлова Балычыная, а тепер в стане иноческом названая Марта, инокини монастыра паненского Печерского киевского, и Мартин Михайлович Балыка, сын поменное госпожы Балычыное, обоє сполне и згодне для вписаня до книг нынешних міських киевских подали и очевисто признали лист добровольный заставный вливковый запис свой с печатью и с подписом руки помененого Мартина Балыки, такъже с печатми и с подписами рук людей зацных од себе, урожо-

ному пну Анѣдрею Биримовичу и пней Огрефине Огрязковне Анѣдреевой Биримовичовой, малжонком, на реч певную в том записе ниже инсерованом, меновите выражоную данный и служащий. Которого во всем устным, очевидным и добровольным сознанием своим ствердивши и зміцнивши, просили абы прынят и до книг нынешних уписан был. А так мы, врад, тот запис впрод перед собою чытат, а по прочытаню, яко реч слушную, до книг уписат казали есмо. Который од слова до слова увес вписанный писмом руским, так се в собі мает:

«Я, Марына Ходычанка Михайлова Баличыная, першого малженства, а тепер в стане иноческом именем Марта, при Лавры Печерской монастыру киевском паненском зостаючая, а я, Мартин Михайлович Балыка, пререченое госпожи Баличыное зешлых отца своего Михайла сын, а брата Яна Яцковича Балыков сукцессор, обоє здоровые будучы на теле и умысле, одступивши свое власное юрисдикции якого ж колвек форум права, а под тот лист добровольный запис свой заставный вливковый себе самых з добрами своими и всеие кондиции ликгигимента, паракграфы и обовязки, ниже выражоные и описане, поддаючи и втеляючи явне, ясне и добровольне зезнаваем, иж мы, маючи добра певне, то ест остров, названный Меленевский, за рекою Днепром от міста Киева сугран села Милославсчыны, названое Викгуровсчыны и кгрунту воскресенском и николисского од урожоных пнов Александра Ленъкевича и Погорского, подвоеводего и писара земского мозырского, и синовцов его, панов Ерога Казимера и Романа Ленковичов и Погорских зешлому Михайлу Балыце, малжонкови, мене, Марыни Ходычанки, а отцу моем мене, Мартина Балыки, и шляхетной зешлой Марине Козариковне Яцковой Баличиной и сынови ее Яну Балыце, а брату стриечному, правным записом в суме трохсот и тридцати золотых полских в певных границах в записе и в зезнаню возного реляции подавана того острову в поссессию през пнов Ленкевичов певными терминами и роками до окупна онерованный и записанный яко о том запис пнов Ленкевичов орыинальный достаточный в себе описует, которые добра в непрерываной поссесии нашой аж по сес час зостают и на том кгрунте, острове Ленковсчизне, небожчик Михайло Балыка и зешлая Козариновна з сыном своим певные будынки постановили и кошт наложили. А под час тых заверухов и войны зпуштошоный и зепсованный и юж з тых добр острова Ленковсчыны од року тысяча шестсот чтырыдесят осмого през осм літ жадного пожитку не приходило. И до того и звышпререченая Яцковая Балычыная з сыном своим Яном под час повітря стертю з того света зешли, которых погребаячы и поминки по них ведле обрадку хрестиянского чынечи, до полтора ста золотых выложили и част их на нас припала. А маючи мы волност с права п. пятого из того запису Ленковичовского, же волно нам тыми добрами, островом, диспонувати и од себе оного таковым же правом пустит и заставит. Прето будучы, я, Марта Ходычанка, в стане законничом на выживене свое, а я, Мартин Балыка, на далшее континуване науки школ и розныи потребы сумы пнзей потребны. Теды пререченую суму свою прынципалную трыста трыдцат золотых яко взглядом за неуживане през так долгий час, літ осм, пожитков з того острову и за прыбудынки золотых сто сімдесят, всего в суме пятсот золотых полских од урожоного пна Анѣдрея Биримовича и малжонки его, пне Огрифины Огрязковичовны, взявши

и реалитер одлечывши, которую суму преречоную прынципалную и за кошты свои од них взятую пясот золотых полских тым записом ншым на тых же добрах, острове Ленковсчызне Меленевском, ведле запису их, нам служачого, вносим, записуем, вкладаем и одвязуем и яко шперунком правным обтяжаем их млстям пну Андрею Биримовичу и Огрефіне Огрязковичовне, малжонком, тот остров Меленевский Ленковсчизну, ту ж, под Киевом, за Днепром и рекою Чарториєю лежачый, никому од нас первой сего не заведеный, правом и способом таковым же заставным до трех літ нерозделне по себе и других, аж до одданя помененое сумы в реалную и спокойную посесию през вижов урадовых любо сторону людей зацных, которых собі панове Биримовичове способит когут, пускаем и вздаем. Которая то застава от дня нинішнего, то ест от свтых верховных апостол Петра и Павла ведле календару руского, року теперешнего, тисеча шестсот пядесят шостого, дня двадцат девятого июня, почынается, а кончытся мает о таковом же часе и дня стых апостолов Петра и Павла ведле того ж календару, в року, даст Пн Бг прешлым, тисеча шестсот петдесят девятого. А гді бы пнове Ленкевичове на термине ве трех летех того ж дня и години, яко нам ся описали, сумы ведле запису своего прынципалное трохсот трыдцати, яко за провизию и за прыбудынки и кошты ста сімдесят, всей суме пядисот золотых полских, пном Биримовичом, малжонком, не отдали и помененого острову Меленовского не откупили, теды тые добра остров знову в непрерываной поссессыи до такового ж дня и часу, до трех літ, а потом также субсеквентер от тредох трех нерозделне по себе идучых літ аж до окупы. (которое окупно при уряде и книгах в Киеве мает быт и того устроу пры пререченых особах пнов Биримовичов малжонков без препедиции зостават мает и с того острову не уступоват аж се им достаточная сатисфакция во всем станет, который остров Меленевский Ленковсчызну мы, звыш менованые особы, Ходычанка и я, Мартин Балыка, сын ее, заводим и заставуем ведле права и запису пновь Ленкевичов зо всіми его пожитками, повинностями и приналежностями, кгрунтами, полями, сеножатми, розробками, дубровами, озерами и зо всіми ин енере менеными и не менеными пожитками и прыналежностями, ничего на себе самых и сукцесоров близких и кривных своих не зоставуючы, яко се тот остров в кгрунтах и обходах своих перед тым міл и тепер мает, который то остров Меленевский Ленковсчызну волно будет пном Биримовичом, малжонком, также кому хотечы таким же правом и до такового ж часу в той суме пядисот золотых завести и заставити. А иж нам сума помененая сполна оддана о од преречоных особ дошла, теды мы з одданя оное квитируем и волных пнов Биримовичов, малжонков, вічне чыним. Который то остров од часу и акту даты запису заставного преречоные малжонкове спокойне, без вшелякое препедиции и импедименту держат и уживат мают аж до одданя зуполне помененой сумы пядисот золотых, а до того часу екь с пированя самого термину назначеного в держаню того острова и браню пожитков жадная перешкода от панов Ленковичов, сукцесоровъ их, ани теж нас самых, близких и сукцесоров ншых и субордыннованных особ пном Биримовичом, малжонком, чынення быт не мает и овшем мы од вшеляких импедиментов, которые бы под. час того острову держаня заходили от сукцесоровм близких и покривных ншых, боронит и заступоват маем и по-

винни будем. А если бы их млст пнове Биримовичове што колвек будынок новых постановили прибудовали, теды волно им будинок свой новопрыбудованный, гді хотечы знести, продати и самый остров од себе кому хотечи таковым же правом пустити заставити и цедовати, на который остров Меленевский Ленковсчызну запис орыинальный заставный интромисию од их млстей пнов Ленкевичов малжонкови и отцеви ншому, также зешлым Марине Яцковой Балычыной и снови ее Яну, а покровному ншому, на тот остров даний и до книг кгородских киевских признаный, их млсти пном Андрею Биримовичу и Огрефине Огрызковне, малжонком, и все право, яко нам служило, отдаем, вливаем и трансфудуем на потомные часы и яко нам тот запис и право на ост[r]овъ служило, так и пном Биримовичом служит и належат мает, которые то кондиции вси огулом и каждую зособна в сем записе ншом и в записе пнов Ленкевичов на нас стороны острову стежающую выполнит и здержат маем и повинни будем, а по нас сукцессорове ншы под закладом пятисот золотых и нагорожене шкод на голове речене слова, кром присеги и доводу ошацованных о што все и о нарушене або невыполнене того запису и яко кондиции даем моц и волне нас будет до вшелякого якого нам прыналежачого права и суду позват где мы позваны нігде инде не отзываючысе перед кождым врадом и судом ин стати усправедливит и тому запису во всем досыт учынит повинни будем, одписуючыс всех ин енере оброн и добродійств правных, жадною давностю не засланяючыс и на то даемо тот нш лист добровольный заставный и вливковый запис пном Биримовичом, малжонком, с подписом власной руки мене, Мартина Балики, также с печатми и с подписами рук их млстей пнов прыятев ншых, от нас обоих очевисто упрошоных, на подписях рук имени и про[з]висками выражоных. Писан у Киеве, року Бжия тисеча шестсот петдесят шостого, місеца июня дня двадцат девятого.» У того запису печатей прытисненных чотыры, а подпис рук тыми словы: «На местцу и именем пнее матки своее писат не умілое и сам от себе подписуюся Мартин Балика, рукою власною, очевисто прошоный от госпожи Балычыное и сна ее, Мартина, Павлович Богдан Думбяга, рокою. На сведество до того запису от вышменованных особ за прозбою их подписаломсе Василей Дворецкий, рукою власною. На сведество до того запису од вышменованных особ за прозбою их подписаломсе Даниил Полоцкий, рукою. За устною и очевистою прозбою госпожи Марыны Ходычанки и пана Мартина Балыки, сна ее, до того запису вечыстое продажи их подписаломсе Иван Яримович, на тот час полковник наказный киевський, рукою». Который же то запис за очевистим поданем признанем и прозбою вышменованных особ, а за прынятем ншым урядовым увес слово в слово до книг нынешних міских киевских ест уписан, с которых и сес выпис под печатю міскою киевскою ест выдан. Писан в ратушу киевском.

Улас Железкович, писар міский киевский, рукою власною.

Корычговал Хмелевич».

(НБУ. – IP. – Ф. 307. – № 535 / 1763. – Арк. 245 -248 зв. Наприкінці документу намальоване коло, в якому написано: «місто печати». Опубліковано: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI-XVIII ст. – К., 2011. – № 158. – С. 214-217).

1656, серпня 30 (20). – Чигирин. –

Лист Б. Хмельницького до королеви Людвіки Марії

„Najjaśniejsza miłościwa królowo, nasza wielce miłościwa pani!

Jakośmy przeszłych czasów zawsze wielkiej od w. k. m., paniej naszej m., ku sobie i wszelkiemu Wojsku Zaporowskiemu doznawali łaski, tak nie mniej nas to cieszy, że i teraz tejże łaski od w. k. m., paniej naszej m., odmiany nie doznawamy, kiedy nas łaskawemi słowy i pisaniuem przez p. Szczukę, pokojowego swego, w. k. m. teraz odsyłać raczy. Za co my w. k. m., p. naszej m., unizienie dziękując, to deklarujemy szczerze, iż jako przed tym, tak i teraz, nigdy nie życzymy krwi chrześcijańskiej rozlanie. A cokołwiek się po te czasy między k. j. m., p. naszym m., i Wojskiem Zaporoskim stało, tegośmy nigdy nie byli przyczyną, bośmy zawsze o pokoju się starali, anizeli wojny pragnęli, ale Samego to Boga Wszzechmogącego sprawy były, z którego dopuszczenia i woli świętej i to wszystko działo. A teraz, abyśmy się jednakowemi w pożądaniu miłego pokoju ukazali, ustnie p. Szczukę, pokojowego w. k. m., paniej m., mówić uprosiliśmy. Powolne zatym usługi nasze w nieodmienną łaskę w k. m., paniej naszej m., oddajemy.

Dan w Czehrynie, d. 20 augusti 1656 według starego [kalendarza].

W. k. m., paniej naszej miłościwej, we wszem powolni słudzy Bohdan Chmielnicki, hetman Woj[ska] Zapo[roskiego].”

(ДА в Гданську. – Ф. Книги рецесів Західної Пруссії. – № 300, 53/89. – С. 19. Опубліковано польською мовою А. Перналем: Pernal A.B. Six Unpublished Letters of Bohdan Khmel'nytskyi (1656-1657) // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – V. VI. – № 2. – С. 226-227).

Переклад

Найясніша милостива королево, наша вельми милостива пані!

Як ми у минулі часи завжди дізнавали великої милості в.к. м., нашої м. пані, до себе і до всього Війська Запорізького, так не менш нас то тішить, що й тепер переміни такої ж милості від в. к. м., пані нашої м., не дізнаємо, коли нас ласкаві слова й писання через п. Щуку, свого покоевого (слугу), в. к. м. тепер зволить посилати. За що ми в.к. м., п. нашій м., понижено дякуючи, це декларуємо щиро, що як і раніше, так і тепер, ніколи не зичили пролиття хриситмианської крові. А що досі між к. й. м., п. нашим м., і Військом Запорізьким стало, ми цього ніколи не були причиною, бо ми завжди про мир старалися, а не прагнули до війни, але це Самого Всемогутнього Бога справи, з допущення Якого і святої волі все це діялось. А тепер, щоб ми однаково себе показали в прагненні милого миру, усно п. Щуку, покоевого слугу в. к. м., пані м., uprosили говорити. Покірні свої послуги невідмінній милості в.к. м., нашій м. пані, віддаємо.

Дано в Чигирині 20 серпня 1656 згідно зі старим календарем.

В. к. м., нашій милостивій пані, в усьому покірні слуги Богдан Хмеольницький, гетьман Війська Запорізького.

№ 42

1656, вересня 7 (серпня 28). – Чигирин. – Наказ гетьмана Богдана Хмельницького канівському (?) орендару Кринді

«Богдан Хмельницький, гетман з Войском его црского величества Запорожским. Арендар Крында! Дошла до нас скарга от Семена Валаха, же там кривду ему в млинку новопоставленом чиниш. Росказуем тебе, жебыс жадное sprawy до него не міл, поколюсчини и иных речи жебы се не упоминал и у его не брал, счо иначей абы не було под. ласкою ншею.

Дан в Чигирині 28 августа 1656 року.

Богдан Хмельницький, рука власна».

(ЦДІАУК. – Ф. 2077. – Оп. 1. – № 5. – Арк. 3 зв. – Копія кінця XVIII ст. Оpubліковано: Мицик Ю. Канів козацький. – Канів, 1995. – С. 55.

№ 43

1656, вересня 20. – Брест. – Лист Павла Сапіги до обивателів Пінського повіту

„Wielmożny mściwi panowie, obywatele powiatu Pińskiego, moi wiece panowie i bracia!

Nic ja tem nie wątpię, że w. m., m. m. panowie, daliście wiedzieć ich mściom p. commissarom j. k. m. o tych zabiegach i najazdach ludzi kozackich, ponieważ a patrocinio cara moskiewskiego pendet to wojsko z hetmanem swoim, a zatym i kozacy powinni intergritatem armistity postrzegać; owli nie zawadzi i to, że w. m., m. m. panowie, cаpacem functy tej znajdziecie, żeby ode mnie do Chmielnickiego i do Wyhowskiego прędkо zaniоł te listy, które posyłam, przypominając mu declaratie jego, że nie ma (?) i (?) zabiegów pozwalаć w granice wdztwa Brzeskiego. Piszę i do pułkownika Brujaki, żeby obmślił securitatem przejazdu temuż posłańcowi, trzeba tak informować, aby się pośpieszył z responsem i żeby nic więcej z niego kozacy wiedzieć mogli, niżeli sam od nich przyniesie. Azali też i commissia (...) * przy łasce Bożej parturiet nam co dobrego, a w. m., m. m. panów, wielce proszę: majcie na szlakach swoich wiadomości od Styra i od Owrucza, аżebyм ja miał wczesne przestrogi i jakie będzie mógł byдź remedium ad incidentia (?) w. m., m. m. panów. Securitatati in quantum byдź może, abym prospicere mógł. Łasce się zatym w. m., m. m. panów, pilno oddaje.

Z Brześćcia 20 sept. 1656.

W. mciow moich mści panów zyczliwy brat i powolny sluga Paweł Sapieha, w[ojewoda] wil[еński], m. p.”

(БПАН. – ВР. – № 6121. – С. 13. – Оригінал, підписаний особисто П. Сапігою. Адреса: „Wielmożnym ich mściom obywatelom powiatu Pińskiego, moim mściwym panom i braci pilno”, тобто: «Вельможним їх мостям панам обивателем Пінського повіту, моім мостивим панам і братам терміново». Запис на звороті іншою рукою того ж часу; „Anno 1656 20 sept. Piszе jeo m. p. hetman, aby posłów z listy...”, тобто: «Року 1656 вересня 20. Пише його м. п. гетьман, щоб послів з листами...». Оpubліковано: Мицик Ю. А. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія. Наукові записки. – К., 1999. – Т. 14 (історія). – С. 111).

Переклад

Вельможні мостиві панове, обивателі Пінського повіту, мої вельми (мостиві) панове і брати!

Я ніскільки не сумніваюся я, що в. м., м. м. панове, дали знати їх мостям п. комісарам й. к. м. про ці клопоти й напади козацьких людей, оскільки від покровительства московського царя залежить це військо зі своїм гетьманом, а потім і козаки повинні бути в цілості, дотримуючись перемир'я; не завадить і те, що в. м., м. м. панове, відповідної мети (?) цієї знайдете, щоб від мене до Хмельницького і до Виговського швидко віднесли ці листи, котрі посилаю, нагадуючи йому його заяву, що не має (?) і (?) заходів дозволяти в кордони Берестейського воєводства. Пишу й те до полковника Бруяки, щоб обдумав безпеку проїзду цьому ж посланцю, треба так інформувати, щоб поспішив з відповіддю і щоб нічого більше від нього козаки не могли довідатися, крім того, що сам від них принесе. А що теж і комісія (...) * при милості Божій народить нам щось добре, а в. м., м. м. панів, вельми прошу: майте на своїх шляхах відомості від Стиру і від Овруча, а щоб я мав своєчасні попередження і те, як може бути заспокоїти інциденти, в. м., м. м. панів і щоб наскільки це можливо, міг вжити заходів безпеки. За цим милості в. м., м. м. панів, старанно віддаюся.

З Берестя 20 вересня 1656.

В.мостей, моїх мості панів, зичливий брат і покірний слуга Павел Сапіга, віленський воєвода, рукою власною.

№ 44

1656, вересня 29 (19). – Київ. – Грамота київського митрополита Сильвестра Косова до отамана і жителів сіл Волосовичі й Нестановичі

«Силвестр Косов, млстию Бжию архиепскоп митрополит киевский, галицкий и всея Россиі, екзарха стаго апостолского фтрону константинопольского.

Атаману нестановицкому и волосовицкому и всей громаді блгословение наше архиерейское.

Відомо вам чиню, иж за блгословением нашим велебний оц игумен видубицкий посилает брата законного до вас отца Даниила Саноцкого по звичайную дань медовую и по десятину з власного их острова, которую абисте без вшелякой зволокы оному до рук отдали и его там вшелякими достатками ведлуг давного звичаю подняли и тую дань зе збожем ведлуг повинности своей до Киева припровадили, не вимовляючися листом Шваба игумена, бо на тот час ещесте того острова не пахали, а тепер, гди десятины тому висланому брату сполна не отдасте, відайте, же за всі тие літа на свои маетности шкодовати незадолго мусіте. То вам предложивши и ознаймивши, на поминаю, абисте иначе не чинили, гдиз вас никто не оборонит. Затим вас Гсду Бгу поручаю.

Дан з монастира стога Софії року 1656 септеврия дня 19».

(НБУ у Києві. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 353 зв. – 354. - Копія середини XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого напис «Місто печати». Запис копійста: «В подлинном подписано: «иже и виш рукою власною». С подлинным сводил иеромонах Иларион»).

№ 45

1656, жовтня 17/7. Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до великого гетьмана литовського Павла Сапіги

“Jasnie wielmozny moiwy panie wojowodo wolanski, moj wielce moiwy panie i przyjaciolu!

Barzo bym rad affektaciej i woli w. mmm. pana, ktoroj omnimodam in exequedis desiderys przykladalem curam dosyc uczynil, ale ja mse_pan hetman wszystkie differencie rerum do commisiej odklada, majac nadziejc, zo sie te pertinax bellum ona osmierzy. Za czym unizenie w.m.m.m. sciwego pana prosze: razc mi oo n pessu miec exensatum, jednak ze gwoli przyjaszni mojej z w.m.m.m. panem na potym starac bede, ze w tamtym kraju, nim commissia na nogach stanie, namniejsza ludzjam i obywatelom tamecznym od ludziej naszeh krzywda nie bedzie. Przy tym z powolnoscia moja kasce w. m. m. m. pana oddaje sie.

Dan v Czyhirinie d. 7 Sbris 1656.

W.m.m.m. wszego dobra zyczliwy przyjaciel i sluga
Jan Wihowski.”

Адреса: “Jasnie wielmożnemu a mnie wielce mściwemu panu i przyjacielowi jeo msci panu Pawłowi Sapiezie wojewodzie wilenskiemu, hetmanowi wielkiemu w. Ks. L., rosławskiemu, zdziętowskiemu, bonianskiemu staroscie.).

(НБ у Варшаві. ВМ. – № 3723. – С.163. Мікрофільм з оригінального документу, що переховується у рукописі № 88 бібліотеки Рачинських у Познані)

Переклад

“Ясновельможний милостивий пане віленський воєводо, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Дуже радий би був бажання і волю в. м. м. м. пана, котрим, щоб сповнити їх докладав всіляких турбот, задовільнити, але й. мость пан гетьман всі дискусійні речі відкладає до комісії, маючи надію, що вона приборкає жорстоку війну. Отже. Понижено в. м. м. милостивого пана прошу, зволь мені це вибачити; тим не менш заради приязні моєї з в. м. м. паном пізніше у подальшому буду старатися, щоб в тому краю, поки комісія не стане на ноги. І найменшої кривди тамтешнім людям і обивателям не діялося від наших людей. При цьому з послугами своїми віддаюсь милості в. м. м. м. пана.

Даний в Чигирині дня 7 жовтня 1656.

В. м. м. м. пана всього доброго зичливий приятель і слуга Іван Виговський.”

Адреса: “Ясновельможному, а мені вельми милостивому панові і приятелеві його мості пану Павлові Сапізі, віленському воєводі, гетьманові великому Великого Князівства Литовського, рославському, здзітоському, боняньському старості”.

№ 46

1656, листопада 16 (6). – Давидгородок. – Лист генерального писаря

І. Виговського до слуцького коменданта Яна Гроса

„Mści panie commendante słucki, mnie wielce mśc. panie i prz[ujacie]llu.

Jakoście zaszły od w. m., me. m. pana, w fascikule zapieczętowane listy, należące jaśnie wielmożnemu j. mć. panu hetmanowi Wojsk Zapoorozskich, panu i dobrodzie-

jowi naszemu, od je. m. p. hetmana wojska WKsL, przy pisaniu w. m. p., do mnie dirigowanym, w którym mianować w. m., moim p., raczysz, iż pilne są listy i niemieszkanie potrzeba one odsyłać. A ponieważ zaskoczyły te listy posłańca naszego w innych poważnych także sprawach do dobrodzieja j. m. p. hetmana wyjeżdżającego, tak tedy i te listy od w. m. p., zaszę, bez wszelkiej zabawy dojdą rąk j. m. p. hetmana, dobrodzieja nasze[go]. A jako za przysłanie onych do mnie pilno w. m. m. panu dziękuje, tak pocieszne awizy z listu w. m., m. pana, z chęcią odbieram o tem, iż nieprzyjaciel Wojsk Zaporowskich a wojsk koronnych i WKsL, to jest Moskwin, nie otrzymawszy żadnego wstępu, sobie pocieszego, odnosi szwanek na głowie swej i z potęgami swemi rwać się musi, za co Pan Bóg niech będzie pochwalony, że złączysz one, jakoż gdyby te siły Wojsk Zaporozkich a Rzypltej nie były rozróżnione, żaden z postronnych nieprzyjaciół nie odniósł by uciechy i ojczyzna w takowej nie zostawałaby upadłej kłęką. Ja tedy z towarzyszem od boku j. m. p. hetmana, dobrodzieja naszego, tem kraju ze mną zostającym, podziękowawszy w. m. p., m. panu, za te awizy, samego mie za się w. m., mego m. p. pana, jak najpilniej załecam.

W Dawidgrodku d. 6 9bra 1653*.

W. m., meo m. pana, całe życzliwy przyll. i sługa Jan Wyhbowski p. n., m[anu] p[ropria].

(АГАД. Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Автограф, завірений печаткою Війська Запорізького. „Мніе wielce мсцівету пану і przyłowi jeo мсці пану Јанові Гроссові, majorowi jeo kr. мсці, commendantowi слуцкиету, oddać”, тобто «Мені вельми мостивому пану і приятелеві його мості пану Јанові Гроссу майору його королівської мості, слуцькому комендантові, віддати». Оpubліковано польською мовою оригіналу: Мицик Ю. З листування Івана Виговського. // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 518).

Переклад

Мості пане слуцький коменданте, мені вельми мость пане і приятелю.

Прийшли до мене листи від в. м. м. м. pana, запечатані в фасцикулі, які належать ясновельможному й. м. пану гетьманові Військ Запорозьких, нашому пані і добродієві, від й. м. п. гетьмана війська ВКЛ. від його м. п. гетьмана війська ВКЛ, при листі в. мості, м. м. п., до мене посланого, в котрому зволиш згадувати в. м., мій п., що ці листи треба негайно і пильно відіслати. Оскільки ж ці листи застали нашого посланця в інших також поважних справах до добродія й. м. п. запорізького гетьмана, який уже виїжджав, то тоді й ці отримані листи від в. м., м. п., без всілякого зволікання дійдуть до рук й. м. п. гетьмана, нашого добродія. А як за прислання цих листів до мене дуже дякую в. м. м. пану, так і за втішні авизи з листу в. м., м. pana, з охотою отримую про те, що неприятель Військ Запорозьких і коронних і ВКЛ військ, тобто московит, не отримавши жодного втішного собі результату, отримує поразку і зі своїми потугами мусить тікати, за що хай буде слава Господу Богу, що з'єднавши договором Військо Запорозьке з Річчю Посполитою, не дали торжествувати цьому неприятелю у цій війні, а якби ці сили Війська Запорозького і Речі Посполитої не були розпорошені, жоден би з іноземних неприятелів не отримав би втіхи і вітчизна не залишалась би у такому упадку. Тоді я з товариством з сто-

рони боку й. м. п. гетьмана, нашого добродія, яке залишається у цьому краю, подякувавши в. м., м. пану, за ці авізи, самого себе якнайстаранніше віддаю в. м., моєму м. пану.

У Давидгородку 6 листопада 1653¹.

В. м., мого м. пана цілком зичливий приятель і слуга Іван Виговський рукою власною.

№ 47

1656, листопада 30(20). – Київ. – 1658, березня 11(1). –

Судовий «декрет» (постанова) щодо київських цехів

„Року 1656 мца ноября 20дня.

Передо мною, Антоном Ждановичом, судею енералним Войска его царского величест. Запорозкого и нами, Феодором Виговским, Василем Дворецким, полковником наказним киевским, и Иваном Яхимовичем, писаром полку Киевского, приточилась справа межи славетними панами Богданом Сомковичем, войтом, Феодором Тадрыною, бурмистром, Процком Вергуном, райцею, Уласом Желізнивцем, писаром, и всім маестратом міста его царского вел. Киева поводами, а славетними пани Федором Костюковичом, кравецким, Савостияном Плюсаченком, кушнірскім, Прокопом Семеновичем, ковалским, и Павлом Ступченком, швецким цехмістрами, и всею братю цеховою ремесниками и місчани того міста Києва, позванним за позовом моім судейским од поводов по позваних виданим о том, иж позвание спротивляючися згоді и милоости, котрие под час зедночєня всіх ремесников з майстратом киевским стала, людей до себе и цехов своїх им и перед тим неналежных, яко то резников, пекаров и рыбалок пригорнуть усилюють, на которую пропозицію поводовое стороны позвание справуючися повіділи: уховай Боже, абисмыся так стому братерскому злученю и згоді, раз поприсягнутой, противить міли, але вічне и статечне при ласці Божой в том милом товаристві трвать хочем, толко того постеригаем, аби нам поводовое од цехових наших, ведлуг прав и привилеев, нам наданих и розними декретами оутвержонных, не одиймовали, злотников, тєслув, котляров, маляров, балвіров, пороховников, седляров, лучников, иголников, интролиггаторов, мыдлярров, бондаров, гончаров и инших ремесников тим подобних, также або вшєляких люзних ремесников оу себя не держали и через тое ублїженя ремеслом ншим не учинили. А што ся тинет (*Описка. Слід читати: “тичет” – Ю.М.*) резников, пекаров и рыбалок, тих всіх субмитуємсьє не приймоват и зараз зрекаем, по котором таковом през позванних зреченю менованных резников, пекаров и рыбалок субмитовалися и поводовое вшєляких люзних ремесничков не приймовать, не держать и робит им не давать, а ежели бы ся што на кого такового и показало, винних карать обєцуют, до которой субмисії их мы, суд, прихильюючи, также уважаючи права и привилєя обох сторон и оним ни в чом не оублїжаючи виєнц и поровнания их згодное братерское и асекурацію през поводов позвании на тот же час даную обачивши, сим декретом

¹ Дата поставлена явно помилкова, слід читати “1656”.

утверждаем, а хотям аби и на потомние часы в той твердости били, наказуем, абы поважние от сего часу ни в чом резников, пекаров и рибалок, от которых справа есть, не труднили и до цехов своіх не потягали, поводе зас аби водлуг давних прав и привилеев им наданых и асекурації своі при злученю ся в братерство наданое нив чом не перешкажали, а ведлуг субмисії свое теперешнее ремесников вшеляких вышъменованых, окром толко резников, пекаров и рибалок, до себе не приймавали, особливе люзных не держали, робот жадних не давали и никаким способом оных не боронили, а ежели бы в чомколвек сему декретові нашому и субмисії своі добровольное, которая сторона противна была, двісті коп грошей литовских его мил. пну гетманови до скарбу войскового, сто его мл. пну полковникови тутешнему киевскому, а сто до скринки судейской заплатитъ без жадного отпущу мает, цехмістром зас тых люзных бегунов покутных ремесничков, с которых жадного пожитку никому ани послуг не маш, и которие в цеху не найдуются, так в місті самом, яко и на бискупским містечку в Києві имать и оных ведлуг прав цехових карать позволяем.

Діялося в Києві року, мця и дня вышъменованного, так однак же без відомости его мил. пна полковника або намісника его ничего в том містечку бискупем починать не мают поменение цехмістрове.

Антон Жданович, судя Войска его цар. велич. Запорозкого енералний.

Федор Виговский.

Василий Дворецкий, полковник наказний киевский, рукою.

Иван Яхимович, писар полку Киевского, рукою власною.

Року 1658 мца марта першого дня, прочитавши я декрет за висланием през зошлого годное памети его милост[и] пна Богдана Хмельницкого, гетмана Войск Запорозских, антецесора моего, особ в том декрете менованних, а обачивши и привилеї королей полских и его цар. вел. згожуюся и склоняючися до них во всем, тот декрет во всем утверждаю и апробую и рукою моею для потомних часов подписую.

В Києві року и дня вышънаписанних цехмістров, ничего над право не причиняючи, яко есть менованно.

Иван Виговский, гетман Войска его царского величеств[а] Запорозкого”

(НБУ. – ВР. – № 1419. – Арк. 1-2. – Копія другої повини XVII ст. – Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого написано: “місто печати”. Запис на арк. 2 зв.: “Dekret między wojtem i wszystkim majestratem kijowskim, a cechmistrzami i wszystkimi rzemiesnikami. Anno Do. d. 20 9 bra”, тобто «Декрет між війтом і всім магістратом та цехмістрами і всіма київськими ремісниками. Року Божого 1656 дня 20 листопада»).

№ 48

1656, грудень. – Клузменештур. – Лист трансільванського князя

Д’єрдя II Ракоці до молдавського господаря Георгія Стефана

«Д’єрдь Ракоці, з Божої милості, пан провінцій Угорського королівства і граф секлерів.

Найясніший пане князю, зичливий нам сусід!

Ми отримали поштою листа твоєї милості з повідомленням про прибуття до нас посла козацького гетьмана; відомість ми отримали з радістю, зрозуміли її і зразу ж вислали людей йому [послу] назустріч. Зрозуміло, про що говорив посол з твоєю милістю, але нам гетьман при посередництві Ференца Гентара пише й оголошує зворотне. Щодо нашого виступу розпорядився так, як повідомив твоїй милості через Пієнь. Тому ми хочемо, якщо твоя милість буде зноситися з гетьманом, але ще до прибуття в нашу країну посла твоєї милості, згідно з обіцянкою і рекомендацією минулого часу, щоб наші війська були готові; я вже віддав наказ щодо їх відправки, котрі, однак, вже не може виконаний. Просимо твою милість як доброзичливого сусіда переслати спішно нашого листа від Стефана Хорвата, якщо наш лист прибуде до твоєї милості. Якщо твоя милість почує які-небудь відомості, хай сповістить нас про них. Хай береже тебе Бог у доброму здоров'ї.

Дано у нашому замку Клужменештур у грудні 1656 року.

Вашої найяснішого милості зичливий сусід Д'єрдь Ракоці рукою власною».

(Опубліковано в угорському оригіналі: Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т. II. – № 96. – С. 294-295).

№ 49

1656, грудень. – Клужменештур. Уривок з листа трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці до молдавського господаря Георгія Стефана

“[...]Ми отримали поштою листа твоєї милості з повідомленням про прибуття до нас посла козацького гетьмана; цю звістку ми отримали з радістю, зрозуміли його і зразу ж послали людей йому (послу) назустріч. Зрозуміло, про що говорив посол з твоєю милістю, але нам гетьман при посередництві Франческа Гентера пише и проголошує протилежне [...]”

(Archiva Istorică a Filialei Ac. RSR din Cluj, f. Archiva familiei Bethlen din Crișeni. Оригінал. – Повністю опубліковано у румунському і російському перекладі: Исторические связи народов СССР и Румынии. – М., 1968. – Т. II. – № 96. – С. 294-295).

№ 49-а

1656 р. – Лист невідомого до невідомого

Військо ВКЛ, що зазнало збитків і потребувало відпочинку, запевнили, що за кілька тижнів до 9 листопада має надійти платня з метою задовольнити вояків та затримати їх на службі.

Податки за воєводства не надійшли до скарбниці повністю також і від тих, що не перебували під гнітом ворога. Частина податків, щойно внесена до скарбниці, мала бути передбаченою на вдоволення нових потреб залежно від роду військ.

Похід війська з воєводства не передбачав підтримки з боку закону, якщо не виникала потреба у забезпеченні себе новими універсалами, згідно з якими право чинилося негайно, не витрачаючи потрібного для військових дій часу.

6) У Смоленську, де потерпали від нестачі продовольства і пороху, певна кількість стратегічних запасів була зосереджена у замках.

7) Шведи, якби зазнали певного спротиву при спробі увійти до озброєного Московського царства, мали б або укріпитися в Гродні, або переміститися до Вільна.

8) Якби Хмельницький, як дехто розуміє й пропонує хотів наблизитися до завершення і надія на послаблення не була марною; якби звернення підкріплялися наочним прикладом і якби те без (?) могло бути визначеним.

(Документ походить з польських архівів Кракова чи Варшави. На жаль, нами втрачена частина виписок з цього джерела і ми не можемо вказати зараз вказати його точне місцезнаходження).

№ 50

Після 1656 р. – Лист невідомого, ймовірно М. Замойського, львівського підстоля, до гетьмана Війська Запорозького

Богдана Хмельницького і до генерального писаря Івана Виговського

„[Mnie wiele] mc. panie hetmanie Wojsk Zaporoskich, mc panie i przyjacielu! [...] wielu okazyach w. m. m. pana zyczliwy ku mnie affect [...]wzbudził mie w tym, abym się z moim przez w. m., memu m. panu, [...] jać pisaniem, moje oraz wniosł desiderium, trzymając, że mi [...] zwykły swej nie ubliżysz łaski. Mimo wiadomość rozumieś [...] gratia w. m. m. pana, bo ja wiem, że inaksze od w. m., meo mśc pana, dobra moje doznawały ochrony. Mołojcy Wojska Zaporozkiego często poważają się napadać czatami i zabiegami na majątność moje Turowską i w niej mieszczan i poddanych zabieraniem i (...) * różnemi uciążać. Przeto w tym recurre do w. m., m. m. pana, i upraszam, abyś za terazniejszym z woli i przejrzenia Boskiego zjednoczeniem się, daj Boże szczęśliwie, królestwa naszego a carem moskiewskim i Wojskiem Zaporozkim, tamte majątność, jakośmy to przed tym nam (?) dobra przyobiecać raczył swojemi uniwersałami i rozkazaniem oppressiej uwolnić chciał. A ja, cokołwiek w tym doznam (...) * w. m. m. pana one przykładem przodków moich tak w. m. m. panu, jako i wszystkiemu Wojsku Zaporowskiemu, zawdzieczyć w zamian starać się będę. Na ten czas poddając się łasce w. m. pana”.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 1167. – Копія XVII ст., яка погано збереглася).

Переклад

Мені вельми м. пане гетьмане Військ Запорізьких, мій м.пане і приятелю! [...] багатьох оказіях в. м. м. pana зичливий до мене прихильність [...] побудив мене на то, щоб я з моїм листом в. м., моїм м. паном (звернувся) , [...] а також увійшов з своїм побажанням, вважаючи, що мені [...] не відмовиш у своїй милості. Незважаючи на відомість, зрозумієш [...] вдячність в. м. м. pana, бо я знаю, що інакше від в. м., мого м. pana, мої добра дістануть охорону. Молойці Війська Запорозького часто наважуються нападати чатами і наскоками на мою турівську маєтність і ній всіляко обтяжувати міщан і підданих забиранням (...) *. Однак з цим звертаюсь до в. м., м. м. pana, і прошу, щоб після нинішнього примирення з волі і провидіння Божого, дай Боже щасливого,

нашого королівства з московським царем і Військом Запорозьким, цю маєтність, як це раніше нам зволив обіцяти визволити своїми універсалами і тиском наказів. А я, що тільки у цьому дізнаю (...) * від в. м. м. пана за прикладом своїх предків взамін буду старатись віддячувати як в. м. м. пану, так і всьому Війську Запорозькому. На цей час віддаюсь милості в. м. пана.

№ 51

Після 1656 р. – Лист невідомого,
ймовірно М. Замойського, львівського підстоля,

до генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського

„Mnie wiele mc. panie pisarzu Wojsk Zaporoskich, mój mśc panie i przyjacielu!
Ze mi się z życzliwym¹ swym affectem odezwać raczysz przez pisanie, дано до mnie, pomnażając się przyjaźń w. m., m. pana, ku mnie uznawam, на który wzajemny, że się w. m. m. pan nie zawiedziesz, trzymaj to zawsze fermiter o mnie i takoważ życzliwość moje, prosza w okazyach chciej imieniem moim wszystkiemu Wojsku² opowiadać Zaporozkiemu. W dobrej tedy u mnie łokowawszy pamięci, ten uprzejmy w. m. m. pana candor, których mi niedawno listem swym oświadczył i (...) * w interesach moich dobrą nadzieją uwiedzony, teraz recurro pilne do w. m., m. pana, abyś mi powaga moja u jeo mśc. pana hetmana (...) * diem moje pisanie prode reaczył. A ma (...) * ich zabiegów, które codziennie od mołojcow (...) * że mam tamecznych moich poddanych (...) * terazniejszych z wolej Bożej zjednoczeniem się (...) * jeo mśc moskiewskim i Wojskiem Zaporozskim (...) * mym w. m. m. pana affekcie ku mnie, że w skutku ta (...) * wyświadczy przyobiecana łaska, która ja wzajemnie (...) * okaziej zawdzięczać ma panu. Do niej się (...) * oddaje”.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 1167. – Копія XVII ст., яка погано збереглася).

Переклад

„Мені вельми м. пане писару Військ Запорізьких, мій м. пане і приятелю!
Що мені з своєю зичливою прихильністю зволиш відізнатися листом, дано мені знати, примножуючи приязнь в. м., м. пана, до мене, на котрий взаємний, що в. м. м. пан не підведеш, тримай це завжди найчастіше про мене і таку ж мою зичливість, прошу в оказіях моїм іменем дай знати всьому Війську Запорозькому. Тоді у добрій пам'яті у мене зберігши, цю люб'язну в. м. м. пана щирість, котру мені недавно своїм листом освідчив і в моїх інтересах добрцією надією спокушений, тепер наполегливо звертаюсь пильно до в. м., м. пана, щоб мені мій авторитет у його м. пан гетьмана (...) * мій лист зволив виявити. А (...) * їхніх спроб, котрі щоденно від молодців (...) * що маю моїх тамтешніх підданих (...) * нинішніх з Божої волі об'єднання (...) * його мость московським і Військом Запорозьким (...) * в. м. м. пана прихильність до мене, що в результаті ця (...) * виявиться обіцяна милість, котру я взаємно (...) * оказії завдячувати має пану. До неї (...) * віддаюся.

¹ Слова „z życzliwym” написані на місці закресленого „z przyjaznym”.

² Тут закреслено слово „Zap.”, тобто «Запорозьким».

1657, січня 21(11). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького
до великого гетьмана литовського Павла Сапіги

„J. w. m. p. wojewodo wileński, nasz m. p. i przyjaciel!

Wszystkich listów, któreśmy po te czasy od w. m., mojego m. p., odbierali, senten-
cyja przyjaźni i dobrego afektu ku nam i Wojsku Zaporoskiemu pełna była, a teraz,
jako widzimy, że w rzeczy samej inaczej się dzieje, bo mamy tę wiadomość z pułku Ki-
jowskiego, że przewielebnego j. m. o. Tukalskiego, archimandrytę łeszczyńdkiego w
jego własnej majątności Sosznej ze wszystkiego domowstwa, a nawet i z aparatów cer-
kiewnych złupiono; i jako mamy pewną wiadomość, do majątności w. m. , mojego m.
p., Lachowicz zaprowadzono, a samego j. m. o. archimandrytę mało o śmierć nie przy-
prawiono, gdyby ucieczką zdrowia swego nie ratował. Który najazd żołnierze spod re-
gimentu w. m. mojego uczynił, skąd widoma jest z strony w. mciow przeciwko Wojsku
Zaporoskiemu nieprzyjaźń i przeciwko wierze naszej, o którą zdrowia nasze przez tak
wiele lat pokładaliśmy. Bo jeżeli duchownym wiary naszej, którzy de natura religionis
resistere nie powinni i nie mogą, gwałty dzieją się, sequitur, że i nam, eiusdem religio-
nis synów toż sperandum. Rozumiemy jednak, iż się to bez wiadomości w. m., mojego
m. p., i rozkazanія stało, przetoż pr[ae]sentibus w. m., m. m. p., wielce prosimy, chciej
rozkazać rzeczy zabranych j. m. o. archimandrycie restytucie uczynić, a swawolnych
skarac, abyśmy samym skutkiem ofiarowanej w listach przyjaźni doznali. Przy tym
się łasce i przyjaźni w. m. m. p. z przyjaźnią i powolnością naszą oddajemy.

Dan w Czehrynie d. 11 januarii 1657 s.v.

W. m., mojemu m. panu, wszego dobra życzliwy przyjaciel i sługa Bohdan
Chmielnicki, hetman Wo[jska] Zap[orowskiego].

[P. S.] A te rzeczy rozkaż w. m. m. p. do Turowa do załogi odesłać”.

Адреса: „J. w. a nam w. m. p. i przyjacielowi j. m. p. Pawłowi Sapieże, woje-
wodzie wileńskiemu, hetmanowi wielkiemu W. ks. L. oddać”.

*(Міська публічна бібліотека ім. Едварда Рачинського. – ВР. – № 88. –
№ 167. – Оригінал. – Опубліковано польською мовою А. Перналем: Pernal
A.B. Six Unpublished Letters of Bohdan Khmel'nytskyi (1656-1657)//Harvard
Ukrainian Studies. – 1982. – V. VI. – № 2. – С. 227-228).*

Переклад

„Я. в. м. п. віленьський воевода, наш м. п. і приятель!

Всі листи, котрі ми по ці часи отримували від в.м., мого м. п., були сповнені
слів приязні і доброго ставлення до нас і Війська Запорізького, а тепер, як ба-
чимо, що насправді інакше діється, бо маємо ці відомості з Київського полку,
що превелебного й. м. о. Тукальського, ліщинського архімандрита в його влас-
ній маєтності Сошней усе добро, навіть церковні апарати пограбували; і як
маємо певну відомість, до маєтності в. м., мого м. п., Ляхович забрано, а самого
й. м. о. архімандрита мало не привели до смерті, якби він втечею не врятував
свого життя. Котрий наїзд вчинили жовніри з полку в. м. мого п., звідки оче-
видна неприязнь з боку в. мостей щодо Війська Запорізького і щодо нашої віри,
за яку ми не шкодували свого життя протягом так багатьох років. Бо якщо
духовним особам нашої віри, котрі з належності до духовенства не повинні і

не можуть боронитися, діються гвалти, звідки випливає, що й нам, тієї ж віри синам цього ж сподіватися. Однак розуміємо, що це сталося без відомості й наказу в. м., мого м. п., тож особистої присутності в.м., м. м. п., вельми просимо, зволь наказати повернути забрані речі у й. м. о. архіандрита, а свавільних покарати, щоб ми переконалися в приязні офіровану в листах. При цьому милості й приязні в. м. м. п. віддаємося з приязню і нашими послугами.

Дано в Чигирині д. 11 січня 1657 ст.ст.

В. м., моєму м. пану, всього добра зичливий приятель і слуга Богдан Хмельницький, гетьман Ві[йська] Зап[орізького].

[Р. S.] А ці речі наказ в. м.м. п. до Турова до залоги відіслати”.

Адреса: „Я. в. а нам в. м. п. і приятелеві й. м. п. Павлу Сапізі, віленському воєводи, великому гетьманові В. кн. Л. віддати”.

№ 53

1657, січня 21(11). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до великого гетьмана литовського Павла Сапіги щодо кривди, заподіяної архіандритові Лещинського монастиря

“Jasnie wielmozny msciwy panie wojewodo wilenski, moj wielce msciwy panie i przyjacielu!

”Rozumiem, ce nie z ordinansu w. m. m. m. pana gwalt w wlasney je. msci ojca archimandryty Leszczynskiego majetosci przez zolnierzow jest u uczony. Przetoz consonum aquitati bydz osadzilem, cum requisissime z winnych sprawiedliwonci et restitutione sobranych gwaltem u jeo msci ojca archimandryty rzeczy u w. m. m. m. pana oxpotenda udac; gdyo jeo msc ociec archimandryt nie jest tak dalece lubo szkode poniosl ksus jako w osobie jego cerkiew naszy prawoslawna i wiara, ktora my profitemur jest zelzona, bo wiem dobrze, ze j. msc ociec archimandryta nie dal ansam, tylko ex solo relligionis odio te klaske poniosl. Przeto wielce w. m. m. m. pana prosze, racz w. m. m. m. pan ex ipso agnitatis iure rozkazac zabrane rzoczy restituere, gdyz jako nam constat, te rzeczy do Lechowicz, majetnosc w. m. m. m. pana sa zaprowadzone et ja wzajem wszelkie w. m. m. m. p. desideria promptly zawsze promowowac hoda studio. Na ten czas z powolnoscia uslug moich lasce i przyjazny w. m. m. m. pana oddajac sie.

Dan w Czyhirinie d.11 January wet. st. 1657.

W. m. m. m. panu wszego dobra zyczliwy przyjaciel i sluga Jan Wyhowski.

Адреса: “Jasnie wielmozny a mnie wielce msciwemu panu i przyjacielowi jeo msci panu Pawlowi Sapiezie, wojewodzie wilenskiemu, hetmanowi wielkiemu W. Ks. L. oddac”.

(Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікрофільмів. № 3723. С.165. Мікрофільм з оригінального документу, що переховується у рукописі № 88 бібліотеки Рачинських у Познані).

Переклад:

Ясновельможний милостивий пане віленський воєводи, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Розумію, що не з наказу в. м. м. м. пана напад на власну його мості отця архіандрита Лещинського маєтність вчинений жовнірами. Однак я вирішив

досягти згоди, а щоб добитися стягненням покарання винних і повернення забраних гвалтом у нього милості отця архімандрита речей, вдаюся до в. м. м. м. пана; адже його мосьть отець архімандрит не є так далеко (від в. м.), однак була заподіяна шкода йому, а в його особі нашій православної церкви і вірі, котру ми сповідуємо, бо знаю добре, що й. мосьть отець архімандрит не давав приводу і зазнав шкоди тільки через саму різницю в релігії. Отже, вельми в. м. м. пана прошу, зволь в. м. м. м. пан з самого знання права, наказати повернути забрані речі, бо як нам відомо, ці речі запровадили до Ляхович маєтності в. м. м. м. п. А я навзаєм всі в. м. м. м. п. бажання завжди також буду протегувати. На той час з віданням послуг своїм милості і приязні в. м. м. м. пане віддаюся.

Даний в Чигирині дня 11 січня за старим стилем 1657.

В. м. м. м. пана всього зичливий приятель і слуга Іван Виговський.”

Адреса: “Ясновельможному, а мені вельми милостивому пану і приятелю його мості пану Павлові Сапізі, віленському воеводі, гетьманові великому Великого князівства Литовського віддати.”

№ 54

1657, січня 22. – Новина

„Авізи від 22 січня.

Ракоці став з своїм військом під Стриєм у 8 милях від Львова, щоб з'єднатися з козаками. Валахи й молдавани біля Львова... новина певна, що сприсягнувся бути разом з козаками, з валахами і молдаванами. Хмельницький послав Богуна, свого славного полковника, з кількома полками, щоб з ним [Ракоці] з'єднався. Сам же поки що залишається в Україні, боючися татарського нападу. Через це найближчий кордон від Угорщини на краківському напрямку у чотирьох місцях піхота з заслуженими офіцерами добре укріпила. Кажуть, що французький король без сумніву мав дати велику суму грошей і артилерію на цю війну для Ракоці[...].”

(АГАД. – Ф. АР. – Відд. II. – Кн. 21. – С. 364. – Копія. – Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю.А. 3 нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник.. – Дніпропетровск, 1998. – Вип. 1 (161). – С. 30-33).

№ 55

1657, не пізніше січня. – Лист агента Казимира Стоковського до Посольського приказу, привезений до Москви 25(15).02.1657 р. московським послом Григорієм Волковим

«Я, Казимер Стоковский, остерегаю, чтоб были остерегательны. Были при мне господаря волоского, господаря мутьянского, посол казацкой, посол венгерской от цесаря хрестиянского, земля венгерская надлежит (?), что все хотят и обещаются на црское величество воеват с шведом, также и с князем пруским и с теми всеми вышеименованными. Посол полской Станиславской, хоружей галицкий; посол казацкой, а как зовут, не ведаю, но судя Войска Запорожского, татар пугу надеетца с одной стороны с казаками, с другой стороны короля свейского, князя пру-

ского, войска полского и войска венгерского противу величества цря московского, послы свейские чрез Шленск до княжаты переходят. Вести ис Полши и от Москвы до княжаты венгерского чрез землю полскую, казацкую и ближе чрез землю венгерскую, волоскую вести переходят к шурина моему, к пану Близжедовскому. Прошу, чтоб были ласкавы. Живет в повете Ошмянском в местности Колдуне от Минска 12 миль, от Воложина 7 миль, от Вильна 12 миль; свейской посол, что при княжаты венгерском, его Клемент Стрембах, секретар королевский.

Да на особом листу написано:

Посол турской о чем был, не вем; потом был другой посол турской, а с чем был, того не ведомо.

Посол полской Михал Станиславский. И был от маршалка от корунного от Любомирского и от некоторых панов полских, призывая князя седмиградцкого венгерского на королевство полское.

Посол свейской Клемент Стрембах и он живет при князе седмиградском в земле венгерской, но вскоре отъедет до короля свейского назад и он для договоров.

А другой посол свейской, который поехал в Енблех для договоров.

Посол был казатцкой от княжаты, Данило (*Виговський?* – Ю.М.), судя Войска Запорожского. Тому князь подарил бархатную ферезею на соболях, затем ево две члвеком по пятьдесят ефимков, третему, писарю, также. И посол полской к тому ж призывает.

Посол мутьянской был веры греческой. И он от господаря волоского в посолстве на потребу княжскую дает войска 3 000.

Господаря волоского брат родной был в посолстве, гетман волоской, и он на помоч княжаты войска дает 2 000.

Панством поделилися: князю прускому воеводство Познанское, воеводство Калижское, воеводство Серацкое.

И швед поступает землю Поморскую, что у цесаря хрстианского войною взял. Королю свейскому Прусы, Курляндия, Инфлянт, Гданск и Жмойдь.

Князь Богуслав Родивил уделним князем имеет быть на воеводстве Подляшском. На Москву опричь турка все послы обещали воеват на цря с войском свейским, с войском полским, с войском венгерским, с войском волоским и мутьянским, казаки с татарами с стороны в землю имеют впасть в московскую».

(РДАДА. – Ф. 40. – Оп. 1. – 1656 р. – № 1. – Арк. 45-50. – Тогочасний переклад російською мовою. Оpubліковано: Мицик Ю.А., Кравець М. Московський посол у Корсуні // Корсунський часопис. – 1998. – Ч. 7-8. – С. 11-12).

№ 56

1657, лютого 16 (6). – Топаль. –

Привілей топальського сотника Р. Василевича, завірених стародубським полковником Іваном Гуляницьким, про передачу ділянки землі Гарасиму Давидовичу

«Я, Роман Василевич, сотник топальський, маючи розказане от ясневелможного его млсти пна полковника ніжинського, так теж и его млсти пна полковника стародубського об отчыны, которые ваковала упусте лет десяти. За которую

то отчину з давных лет давано плата пуд меду, теде тепер и я, Роман Василевич, отдаю тую отчину на имя Гарасиму Давыдовичу, обывателю чернооковскому, которая то отчина называется зарецкая; за которую то отчину и тепер мает платит пуд меду до скарбу войскового.

Писан в Топали февраля 6 дня року 1657.

Иван Гуляницкий,
полковник стародубский,

рукою вл[асною].

Роман Василевич,
сотник топалский Войска
его црского величества,
рукою вл[асною].

(ЧИМ. – ВР. – № Ал. – 14-1/6. – Оригінал. Оpubліковано: Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С. 71; Універсали Богдана Хмельницького 1658-1657. – К., 1998. – С. 275).

№ 57

1657 р., березня 5 (лютого 23). Луцьк. – Підтвердження королівським секретарем Станіславом Казимиром Беньовським факту укладення його заповіту

«Роборация тестаменту през его мл. пана писара кгородского луцкого.

Року тысяча шестсот пятьдесят сегого, мсца февраля двадцет третого дня.

На вряде кгородском в замку его кор. мл. луцком передо мною, Францишком Яном Лубовицким, столником цехановским, сеивинским старостою, яко субделекгатом на меисцу уроженого его мл. пана Станислава Казимера Беневского, великорядцы и писара кгородского луцкого, секретара и дворянина его кор. мл. ад гунк солном актум засаженым, и Гиеронимом Шолаиским, буркграбим луцким, и книгами нинеишыми кгородскими луцкими станувшы персоналитер урожоньи его мл. пан Станислав Казимер Беневский, секретар и дворянин его кор. мл., великорядца и писар кгородский луцкий, санус, менте ет корпоре екзистенс, явне, ясне, устне и доброволне сознал, иж его мл., будучы од наяснеишого Яна Казимера, короля полского и шведского, послом и комиссаром до уроженого Богдана Хмельницкого и всего Воиска Запорозкого дезикгнованыи, и в тую дорогу пустившысе, маючы ин консилио непевности речьи людзких и засадзку смерти на каждом месцу народови людзкому способленую, не хотечы казу мортис суе од Бога повероное субстанции непорядне зоставляти и овшем перестерегаючы по смерти своеи вшелякое конфузии суб рати габиционе Всемогучого Бога акво перквем инкво сунт омниа, в которого едновладные руки волю и диспозицию себе самого и все, што колвек в руки мое подал резикгнууючы, тестамент остатное воли своее де акту ет дата в Полонной дня осмнадцетого февраля, року теперешнего тысяча шестсот пятьдесят сегого списаным и рукою моею также и некоторых их мл. панов прыятелей подписаныи въ фортеци Дубенской пры иншых речах своих, за ведомостью уроженое ее мл. панее Гелены з Загорова, малжонки моее милое, и иншых их мл. панов прыятелей моих зостае, ин тото ствержаю, змоцняю, аппробую и ратификую. И для лепшое ва(...)*тою нинеишою корам актис презентибус выразне и доброволне прызнаваю, волную

собе инновацию, мелиорацию и кассацию того тестаменту, ин квантум того потреба будет, вцале зоставившы, просечы, абы тая нинеишая апробация его мл. того тестаменту прынятая и записаная до книг нинеишых была.

Которая записаная».

(ЦДІАУК України. Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 124 зв. – 125).

№ 58

1657, березня 13 (3). – Чигирин. –

Лист І. Виговського до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie oświecone mściwe książe, mój wielce mściwy panie i przyjacielu!

Nie tylko pomnie (?), który ipsa rectitudenis każdemu zachowując się tramite i w. ksciej mć. rad zawsze adhaeres nutibus, ale i po samym jeo mć. pana hetmanie zaporowskim obiecywać sobie w. ks. mć., możesz, że gestuus manibus amplectetur i przygarnąc by rad do przyda sobie takiego męża, którego dzielności, skłonności i uprzejmności favent różnie i postronne narody. Ale najosobliwej o mnie chciej w. ks. mć. indubitanter trzymać, że najwięcej desudabo pro munere meo w przysposobieniu w. ks. m. do przyjaźni nierozzerwanej, skoro jeno ojczysta Słucka dziedzina zdrowego intra caves suos w. ks. m. ogłąda i j o bytności weźmę przez kogo pewnego constitudinem. Na ten czas i w. ks. m. dasz mi wiedzieć, quibus modis et mediis zechcesz z nami zostawać w zachowaniu, i ja będę się wzajem zdobywał o ponowieniu mojej życzliwości sposoby, takbym życzył i przestszegł w. ks. m., jeżeli już quod praesumi zechcesz dobrym terminować wyścim, żeby całe favorowi strony polskiej rekuquare o tym wiedzieć dobrze, że qui favet duobus non favet iuste ambobus, dla czego z supereligendo amico długo się u ludzi mądrych delibereje, nie dla inszej przyczyny, jeno żeby po długim rozmyśle obrać sobie takiego, z którym żyć nierozdzielnie i długomierznie. Nie zaśle w. ks. m. przyjmiesz ode mnie przestrogę takową, jako od tego, który o dobrą rzecz się ubiegam. Wszakże lubo w. ks. m. tak prętko in patrimonioem non accelerabit przyjazd, że Słuck w bezpieczeństwie zupełnym zostawać będzie, postaram się, do innych zadatków i tymi małemi zarabiając na przyjaźń w. księżęcej mć. i łaskę dadzą rozumieni (?) niesciętej mojej ochocie u w. ks. m. załecenie, wszystkie różnych czasów bytności sług od w. ks. m. do nas wyprawionych, ale i procz tego i sam w. ks. m., gdy czas et occasio postulabit z swoimi napatrzysz ukontentowaniem. A teraz usługi moje jako najpilniej zalecam łasce w. ks. mć, m. m. pana.

Z Czyhyrynia d. 3 marty anno 1657.

W. ks. m., meo mćego pana, całe życzliwy przyjaciel i sługa Jan Wyhowski”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Польськомовний автограф, завірений печаткою Війська Запорізького. – Оpubліковано польською: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 518).

Переклад

Яснеосвічений мостивий князю, мій вельми мостивий пане і приятелю.

Не тільки пам’ятаю (?), котрий своєю правильністю кожному зберігаючи (...) * і в княжій м. радий завжди цілковито віддаючись волі в. кн. м., але й після самого його мость пана запорозького гетьмана можеш обіцяти собі в. кн. м., що

виявлятиме прихильність і через менш вагомi вчинки і пригорнути б радий до (...)*) собі такого мужа, котрого енергія, схильність і люб'язність прихильють іноземні народи. Але найособливішу про мене побажай в. кн. м. безсумнівно тримати, що найбільше докладав зусиль на користь мого становища в пристосуванні в. кн. м. до міцної приязні, скоро тільки вітчизняна слущка дідизна в середині своєї схованки здорового в. кн. м. оглядає і я про присутність візьму через когось певну постанову. На цей час і в. кн. м. даси мені знати, в яких стосунках та наскільки істотно захочеш з нами залишатися в повазі, і я буду взаємно здобувати способи поновлення моєї зичливості, так би однак зичив і перестерігав в. кн. м., якщо вже те, що передбачається, захочеш добрим термінувати виходом, щоб цілком спиратися на прихильність польської сторони, доречно знати, що той, хто сприяє обом, не сприяє, по суті, жодному з них, для цього мудрі люди при виборі друга довго роздумують, і немає при цьому жодної іншої причини, а тільки щоб після довгих роздумів обрати собі такого, з котрим жити нероздільно і довгомiрно. В. кн. м. приймеш від мене таку пересторогу, як від такого, котрий старається про добрі справи. Все ж хоча в. кн. м. так швидко в батьківщину не прискорює приїзд, постараюся щоб Слуцьк у повній безпеці залишався, до інших задатків і цими малими заробляючи на приїзд в. княжої м. і милість дадуть (...)*) доручення у в. кн. м. моему бажанню, всі різних часів перебування слуг від в. кн. м. відправлених, але крім того і сам в. кн. м. коли час і okazія вимагатиме, своїм надивишся задовільненням. А тепер мої послуги якнайстаранніше віддаю милості в. кн. м., м. м. пана.

З Чигирини 3 березня 1657 року.

В. кн. м., мого мостивого пана, цілком зичливий приятель і слуга Іван Виговський.

№ 59

1657, березня 13 (3). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до слущького архімандрита Феодосія Василевича-Баєвського

„Przewielebny w Bogu mć. ojczcie archimandryto słucki, mój wielkie mćwy panie i przyjacielu.

Zdałbym się na obce świadectwa, żeby mię wyświadczyły, jakim ja zawsze partibus w. w., m. m. pana, był przychylny i z jaką uprzejmością i zawsze promo. Vebam, z (?) którą całości w. w. mć. pana, kiedykolwiek by namnijsza zakołatała proźba, ale że i same w. m., m. m. pana, summienie dobrze świadomie jest moich ku mię z nieszczyrości oczyści, a to przyzna, czego nie raz się napatrzyło, procz osobkiwego doświadczenia. Czuje się, że mi w. m., mój m. pan, poświadczysz, jako wiele razy i z przymowiskami ludzkimi przychodziły mi za w. w. mćą panem u jego mści pana hetmana intercessye z jaki natrząsaniem okolo podźwignienia niedostatków cerkiewnych proźby, a tym bardziej kiedyś po tak wielkich moich propensyach, dla jakich nie wiem consideracyi, opuściwsty kraje nasze i do litewskich uczniwszy transmigracyej, mnie we zlej zostawił reputaciaej, że rękę ledwie nie w rosole, że tylko językom ludzkim za cel zostawałem, którymi zwłaszcza nieprzyjaciele moi przy koźdych okkazyach, acz ci bez mego uszkodzenia i swojej pociechy confidere, mię

jednak intendebant, atoli ja przecie, że trudna (?) tego o złe (?) dosyć się serce do kogo raz z dobrych przystanie wola zawsze tych rzeczy surdis auribus słuchał, nie chcąc całe serca mego od w. w. mć. pana alienować, nie wątpiąc koniecznie, żeć małobyć szczególnej o (?) zarzucenie za się moich dobroczynności ujęty i potym potencyą (?)

Jakoż z terazniejszego kajania mam dosyć, wszakże ani Bóg Sam więcej nie potrzebnie (...) * by sam też za największe urazy sercem kontentuje skruszonym i upokorzonym, dla tegoż pilnie czyniłem staranie około przeproszenia jeo mć. pana hetmana, usiłując, jakoby mógł z neprzyjaznego i niechętnego na ojcowskie je formować serce. I nie był mi zaiste w tym tak dalece trudny, ale całe od zadanego sobie absolwował disqusciku (?), już (?) prawie nie prędeż do pokłonu jeo m. przyspieszać w. m., m. m. panu, deklaruje, aż przy drugiej, da Bóg, okaziej osobliwym dam znać pisaniem, w którym i o bytność jego, jako go postamp temu sobie będziewsz w. m. pan, mał informatyą. Z książęcem jeo m. Bogusławem, jakośmy contrahendo amicicia anicli, Da Bóg świadkiem, ale i w. m. możesz być przesęści wiadom, choćby chyba nie znał byście na ludziach, ktoby sobie z takim kawalerem, który ledwie nie u wszystkich narodów podszanowanie i dobrze imię ma, nie życzył przyjaźni, dla tegoż i w. m., m. m. p., sam upewni go bezpiecznie możesz o dobrej i poufałej j. m. pana hetmana ku niemu uprzejmości i ja osobliwym moim ubezpieczam listem, żeby nie był o nas tego rozumienia, abyśmy mieli od conjunkciej z nim abhowere. Z osobna zaś o mnie naciągać będę ku temu jeo m. pana, żeby się tak dobra rzecz nie rozchwiała, ale raczej zamysłu swego moim staraniem, aby mógł być uczestnikiem. O inszych wszystkich w. m., m. m. pana, w informatiej, danych ojcu namiestnikowi punktach ustnie się in conthani mówiło, który (...) * wawszy sobie czego pamięć by nie ogarnęła, referat ustnie w. m., m. m. panu, i czego się uczynić na ten czas nie mogło dobit (?) rationes, dla czego bez korzyści jaki się wrócił punkcik literami, nic w. m., m. m. pan, nie powstrzymaj o mojej ku sobie uprzejmności, ale tak trzymać chciej, że lubo intercesserunt offensae (...) * i pod nich jednak bezpiecznie obicny potrzebom swoim u mnie пристанище.

Zalecam się zatym jako najpilnej z mojej uprzejmością modlitwom w. m., m. m. jaka u dusie.

Dan w Czehyrynie d. 3 marty anno 1657.

W. m., me. m. pana, całe życzliwy przyjaciel i sługa.

Jan Wyhowski”.

Адреса: „W Bogu przewielebnemu a mnie wielce mściwemu panu i przyjacielowi jeo m. ojcu Theodozemu Wasilewiczu, archimandrycie słuckiemu oddać”.

Переклад

“Превелебний в Бозі м. отце слуцький архімандрите, мій вельми мостивий пане і приятелю.

Я поклався б на свідоцтва іноземців, якби вони посвідчили, до яких справ в. м., м. м. пана, був я прихильним і з якою люб‘язністю завжди висував наперед будь-яку безпеку в. м., м. м. пана, коли б не поставало найменше прохання; однак те, що й саме сумління в. в., м. м. пана добре усвідомлює мої наміри щодо себе, то воно саме собі свідок, а це, як оповідають, тисяча свідків, то хва-

литься, що мене від нещирості очистило, то визнає, як траплялося вже не раз, через своєрідне випробування. Чутно, що мені, в.в., м. м. пане, посвідчиш, як багато разів і з докорами від людей приходили ми до в.в. милості пана гетьмана з проханням про посередництво у відбудові недостатньої кількості церков, то якою була зневага щодо відбудови; а тим більше колись після таких великих моїх прихильностей, заради яких не вдаюся я до роздумів, ти, покинувши наші краї та здійснивши переселення до литовських земель, покинув мене з лихою репутацією, так що «руки ледве не в бульйоні», що тільки й лишалося упевнитися, як плескали язиками людськими головним чином мої вороги за кожного слушного випадку, хоча й без шкоди з мого боку та заради власної втіхи; однак мене це насторожувало, то ж я, знаючи, як важко буває позбутися зла, особливо коли з доброї волі серце пристане раз до когось доброго, завжди слова такі глухими вухами слухав, не бажаючи ні на йоту серця мого від в.в.мості пана відчувувати, а ні піддавати жодному сумніву те, що мало бути, зокрема, запорукою розуміння моїх добродійностей та, крім того, сили. Досить мого нинішнього каяття, все ж ана Сам Бог більше не потрібно (...) * сам теж за найбільші кривди задовольняюсь смиренным і покірним серцем, тому й робив ретельне старання щоб перепросити його мосьть пана гетьмана, силкуючись, щоб змогти з неприязного і неприхильного змінити на батьківське серце. І дійсно не було мені це важко, але я цілком від заданого собі звільнив (...) *, вже (?) вважай не швидше до поклону його м. поспішати в. м., м. м. пану, декларую, аж при другій, дасть Бог, оказії особливим дам знати листом, в котрому і про його бутність, і про вчинки, будеш мати в.м, м. м. пан, інформацію. З князем Богуславом ми, дійсно, скріпили союз як друзі, чому сам Бог свідок, однак і ти, в.м., можеш бути на даний час повідомлений, хоч би й не знав, хто з людей з таким лицарем, який ледве не в усіх народів користується пошаною та має добре ім'я, не бажав би міцно дружити; для цього й в.в.,м.м. пан сам із певністю до нього можеш звернутися з доброю та прихильною й.м. пана гетьмана люб'язністю та за особистим моїм охоронним листом, аби не подумав він про нас, що мали ми намір не узгодитися з ним під час зустрічі. А поодиноці про мене нехай собі (...). А ми обіцяємо нагляд, бо вважається так, що з усіх сил будуть на тому м.пана гетьмана обдурювати; тож аби добра справа не розладналася і моїми стараннями міг бути учасником задуму свого. Про всі інші речі стосовно в.в., м.м. пана у відомостях, даних отцеві наміснику по окремих пунктах в усній бесіді, то наказано йому, нехай передасть він їх в.в., м.м. панові усно, доки нічого пам'ять не встигла втратити, і, що звершитися на той час не могло, усвідомиться, для чого безкорисливо якусь статтю повернув назад літерами, щоб в.в., м.м. пан ніскільки не призупинив стосовно себе моєї люб'язності, але так бажав її дотримуватися, щоб негаразди виступили посередниками і по них однак здобув я обіцяне мені пристановище для потреб своїх.

За цим віддаюся якнайстаранніше з моєю люб'язністю молитвам в. м., м. м., яка в Дусі (?).

Дано в Чигирині 3 березня 1657 року.

В. м., м. м. пану, цілком зичливий приятель і слуга Іван Виговський”.

Адреса: «В Бозі превелебному а мні вельми мостивому пану і приятелєві його м. отцю Феодосію Василевичу, слущькому архімандриту, віддати».

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ V. – № 18111. – Польськомовний оригінал, підписаний І. Виговським і завірений печаткою Війська Запорізького. Повний текст опублікований польською: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 519-520; Археографический сборник...Вильно, 1872. – Т. 7. – № 80).

№ 60

1657, березня 18. – Уривок з новини

„[...]Новин з України немає. Хмельницький сидить тихо. Не знаю, чи він побоюється татарського хана, чи, як й інші неприятели, чекає, доки не виросте трава[...]“.

(БН. – ВМ. – № 37735. – С. 4. – Тогочасна копія).

№ 61

1657, березня 22. – Ченстохова. –

Уривок з німецького «летючого листка» “Copia dreier Schreiben...”

В армії Д’єрдя II Ракоці були «валахи, молдавани, семени (*татару – Ю.М.*), козаки, угорці, опришки».

(БН. – ВМ. – № 29735).

№ 62

1657, березня 22 (12). – Ніжин. –

Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького

“Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всег[о] Северу Войска его црског[о] вел[ячества] Запорозког[о].

П[ане] сотнику менский!

Дойшла нам відомост, иж там нікаторие товариство и посполитие люде недавними часи поля пахают панские завоевание во всех грот(?) руках. Теды мы з владзи полковництва нашого приказуем, аби ся жаден не важил тог[о] заводит поля далисмо до заживаня монастиру Манкошинскому, а меновите черницам манастирским. И повторе приказуем сурове, абы жадное перешкоды в тих полях ніхто не важился чинити, кгдаж тог[о] п. сотник в. мс. повинен постерегати. Притом в. мс. Бгу поручаем.

Дат в Борзні марта 12 1657.

Григорий Гуляницкий, пол[ковник] ніжинский рука [власна]”.

(БПАН. – ВР. – № 269. – Арк. 17. Оригінал-автограф. У верхньому лівому кутку запис рукою польського колекціонера М. Гожковського 1858 р. „Map. Gorzk. 1858”. Опубліковано: Мицик Ю. З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. 240. – С. 388).

№ 63

1657, квітня 3(березня 23). – Ніжин. –

Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького

«Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всего Сівера Войска его црского величества Запорозкого.

Пане сотнику и пане войте менский!

Ознаймуемо, в листе о том, иж на жадане в Бгу велебного его млсти гспдна отца игумена максаковского поля шляхетские, штоколвек ест в сотни вашей, позволилисмо так при місті, яко и по селах ланов, с котрих на нас десятина йшла, орати для виживеня всей братії монастира Максаковского до далшее ласки нашой, абысте оним законником на час тие всі поля указали, иж бы в том ні от кого прешкоди не поносили и оних заживали ланов до часу слушного и ласки нашое, аби в. мст оним посполу с паном войтом в том ведлуг росказаня нашого были помочними. За тим в. мсти Гсду Бгу поручаем.

Дан з Ніжина дня 23 марта 1657 року.

Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всего Сівера рукою власною.»

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 255 М./154. – Арк.98. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, в середині якого написано «Місто печати». Опубліковано: Мицик Ю. З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. – Львів, 2000 – Т. 240. – С. 388).

№ 64

1657, квітня 4 (березня 25). – Ігумень. –

Лист наказного полковника Війська Запорозького Дениса Мурашки до княгині Радзівіл (?)

„Jaśnie oświęcone księżno, a nam wielce mliwa pani i dobrodziejko!

Z wiele rzetelnych znaków i dowodów upewniony zostawam o wielkiej waszej ksiązej mści chęci i zyczliwości naprzeciw Wojsku Zaporowskiemu, która tak mocno nas obowiązała, że wszelką wdzięcznością takowe w. k. mści ludzkości odpłacać winni zostajemy. Jakoż w dobrej to pamięci nie tylko jeo mśc pan puikownik nasz bialowski, ale i miłciwy hetman m (...) * kich będzie zachował. Czego w. ks. moc bądź tak pewna. Na ten czas w nadzieja teje w. ks. mśc chęci ku nam zawsze, ma proźbę, abyś więźniów naszych będących w dobrach w. ks. mości, wszystkich uwolnić rozkazała, pogotowiu z swej wielkiej powagi, abyś do pana wojewody nowogródzkiego napisać rozkazała, jako by wszyscy więźniowie byli wolno puzeni. Rozumiem, że w. ks. mści intercessio będzie mała miejsce u jeg mści księciu ich m. na lata przeszcie pamietając, a dafej temu ogniowi szrzyć, własne za ich okazyą wszczętemu, nie dają owszem, aby się ich mśc według postępku monarchów różnych, całe skłaniających do miłej z Wojskiem Zaporoskim zgody, postzegali i teje się świętej chwicili jedności m (...) * w. ks. mśc nie (?) alienując swej zyczliwości, co wszystkim monarchom nie przyzwoi, będziesz w tej naszej reguisziwie panie i dobrodziejka, której życzać lubych (...) * przy długokwiatnącym zdrowiu zostawać (?).

Z Ihumieni d.25 marty 1657.

Waszej ksciej mści cale zyczliwy sluga Denis Muraszka, pulkownik nakazny Woj-ska jeo car.wieł. Zaporowskiego”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 10145. Тогочасна копія (?)).

* * *

«Ясне освічена княжно а нам вельми милостива пані і добродійко!

З багатьох ретельних знаків та доказів я перебуваю у безсумнівній певності щодо великої охоти і зичливості вашої княжої мості до Війська Запорозького і це нас так міцно зобов’язує, що ми із всілякою вдячністю залишаємося винні відплачувати таку людяність в. к. мості. І це добре збереже у пам’яті не тільки його мость пан полковник наш бяловський, але й милостивий гетьман (...)» і у цьому не сумнівайся в. кн. мость. Цього часу, сподіваючись на таку ж постійну до нас приязнь в. кн. мості, маю прохання, аби наших в’язнів, котрі знаходяться в добрах в. кн. мості, всіх наказала звільнити і з своєї великої поваги наказала написати до пана новгородського воєводи, щоб всі в’язні були вільно відпущені. Розумію, що заступництво в. кн. мость буде мати місце у його мості князя, щоб їх мості, пам’ятаючи про минулі літа, що не дають поширюватися цьому вогневі, котрий був власне запалений через них їх м. м., щоб їх мості постерегли і діяли згідно з чинами різних монархів, котрі цілком схилиються до милої згоди з Військом Запорізьким, трималися тієї ж єдності (...). В. кн. м. не полишай своєї зичливості, як личить всім монархам, будеш у цій нашій потребі паню і добродійкою, котрій зичачи всіляких благ (?) довгоквітнучому здоров’ї

З Ігумені дня 25 березня 1657.

Вашої княжої мості в усьому зичливий слуга Денис Мурашко, полковник наказний Війська його царської величності Запорізького».

№ 65

1657, квітня 10. – Табір під Завихвостом. – Лист шведського короля Карла X Густава до гетьмана Богдана Хмельницького

«Мы, Карл Густав, Божию милостию свейской, готской, вандалской король, великий князь финляндской, князь эстонской, корьлской, бременской, стеттинский, венденской, померской, касубской и князь рюгенской и государь выжерски и висмарски, також маркграф ринской, генернской, готлихской, клеvской князь явно и ведомо чиним всякому вобче и каждому особно, кому належит или каким-нибудь обычаем належать может, что как с Украины возвратиился радной наш военны до его милости пана гетмана Хмелницкого и от Войска Запорожского посланный посол, шляхетной верной нам Готтгарт Велинк и меж иными делами нам вышреченного пана гетмана и всего Войска постоянную дружбу и доброй совет и к нам склонность утверждающими уведомил, и что именованой пан гетман для своего Войска Запорожского без опасенья с приписью руки нашей и под королевскою печатью изволенья нашего зело хотел в том, чтоб мы ево в земли и воеводствах ево не зацепляли и никакия досады именованым к нему не имели, через которые бы его от той полской войны задержать постановили есмя себя, чтоб нам ничего не упускать до прямого умыслу и ласковаго к его милости пану гетману нашему поволности объявлены

(?) помочного, а потом и его хотенью хотели есмь быть угодны, для чего нам освидетельствоватца хотелос(ь) как и мощью того листа нашего объявляем словом нашим королевским под верою присяги, которую приложась к стому евнгелию на душу нашу учинить, при коевой и посол наш, уроженной нам верно любимой Густав Лилиенкрол, дедичь на Кан штаде, благоговейно обещается и уверяем, что ежели б часто илсяноваской (?) его милость пан гетман и наследники ево и все Войско Запорожское нам и потомком нашим и королевству свейскому в державе тех поветов и части Полщи и Великого княжества Литовского, которые нам и королевству нашему вместо доволства учиненья за ту войну полскою в договорах и с ыными с нами с придиглыми (?) достались, то есть Куявскую, вся Прусы, как бы Померской земли с двора и с тем краем, который лежит в стороне Прус из воеводства Плоцкого и Мазовецкого в ширину за рекою Бугом Заваршавье на две мили все Подляшье и с тое стороны от Познанского и Калиского воеводства над рекою Налесь лежаچهю, а в Литве Жмоид повет Ковенской, Волковинский, Упитский, також Браславский и в сторону на[д] Двиною край вширь на две мили, за Двиною за рекою Вилиею Курляндию, Земгалию, Пруси, Инфляндское княжества ни в чем не тронули, ани из них (ничего) себе чего-нибудь не присваивали и так нас в праве нашем обиды никакой чинити не хотели, а против того нам и наследникам нашим до тех земель и поветов и воеводств, которые именованные его милость пан гетман и Войско Запорожское за доволство учиненое себе взяли и присвоить хотят, дела не иметь и сам в державу их не мешатца и их никаким обычаем не обидить, но как мы всегда до необманчивого и неразорванного с нами дружелюбья и доброго совету задержанья готовы есмь однако, чтоб пан гетман и те все, которые к тому належать такого изволенье свое нам или слуге нашему выдали и извычаем их належачего присягою на (...) * кресту святаго целованьем при вышреченном послу нашем укрепили и верность свою объявили, для чего для лутчей веры тот лист наш руки нашею приписью и королевское печатью закрепить велели есми. Деялось в обоze нашем под Завихвостом мца апреля 10 числа лета 1657.

Карл Густав».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 224. – Ч. I. – С. 477-480. – Копія др. пол. XIX ст., зроблена з перекладу, здійсненого в Посольському приказі. Тексту документа передую заголовок, зроблений перекладачем: «Перевод полского писма, каков лист прислал с посланником своим з Густавом Лильенькроном король свейский к гетману к Богдану Хмельницкому». Наприкінці листа написано перекладачем: «А что список тот с подлинным листом згожаает, свидетелствует королевской милости посол Густав Лилиелкрол рукою своею»).

№ 66

1657, квітня 16. – Табір під Завихостом. – Лист київського підкоморія Юрія Немирича до коронного підчашого, князя Яна Замойського

„Jako przed tym król j. mć. szwedzki, pan mój miłościwy, wdzięcznie to przyjmował, coś w. m., m. m. pan, ludzkości swej oświadczał j. mći panu Witemberkowi, hetmanowi j. k. mći i inszym w Zamościu osadzonym officerom, tak oświadcza, to

i teraz przez mnie w. m., m. m. panu, abyś nie czekając zbliżenia do majetności swoich wojsk szwedzkich, węgierskich, kozackich, wołoskich, mułtańskich, chciał jako najprędzej akordować, zabiegając zgubie swej i majetności swoich ostatniemu, które następuje, złemu. Doznałeś w. m., m. m. pan, od wojsk j.k. mości, który jako umie w dobrym porządku i dyscyplinie wojsko swoje zachować, tak ledwo sensibile było od tegoż wojska króla j. mci, damnum majetnościom około Zamościa będącym. Lecz teraz, iż różne narody w różnych wojskach już następują, za zbliżeniem się ich, co w. m., m. m. pan, obiecować sobie możesz, podaje do uwagi w. m., m. m. pan, zwłaszcza, iż król j. mci Kazimierz jest extra regnum, jako mamy wiadomość i wojsko polskie nie śmie pola stawić i nie może zkład i spes subsidi nulla. Zaczynam sam rozum to radzi, abyś w. m., m. m. pan, i zdrowia swego i fortun swych nie chciał odważyć tam, gdzie przegrana z Bożkiej dyspozycy pewna, ale żebyś raczej i sam nie gardził za łaską j. k. mości i kogośkolwiek, lubo w Zamościu, lubo w okolicy zostaje stanu szlacheckiego, abyś w. m., m. m. pan, powodem być raczył do tego. Zeby ten prawie ostatek Polski, małżonki i paniński stan przy uczciwości, niewinne dziatki jako latorosli Rzeczypospolitej przy zdrowiu, a wszystkie ojczyźnie przy prawach i swobodach zachowali. A jako król j. mc., pan mój miłościwy, tak i książę j. mc. siedmiogrodzki, cokośkolwiek przyrzeka, pewnie w. m., m. m. panu, i inszym ich mciom dotrzymają pańskiego słowa swego. Oddaje się zatym łasce w. m., m. m. pana. W obozie pod Zawichwostem die 16 aprilis 1657.

Jerzy Niemierzyc, podkomorzy kijowski, starosta owrucki, general-major.”

(Ч. – ВР. – № 150 (теки Нарушевича). – С. 59-60. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документів передує заголовок, зроблений копійстом: „1654, d. 16 aprilis. Копія листу j. mci pana Nemierzycza, podkomorzego kijowskiego, do j. mci pana Zamojskiego, podczaszego koronnego”, тобто «1654, 16 квітня. Копія листу й. мості pana Немирича, київського підкоморія, до й. мості pana Замойського, коронного підчашого». Оpubліковано: Мицик Ю. 3 дипломатичної документації Б. Хмельницького та І.Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. – К., 1999. – Т. 14. Історичні науки. – С. 112).

Переклад

Як і раніше шведський король й. мость, мій милостивий пан, вдячне приймав, що в. м., м. м. пан, виявляв свою людяність засвідчував й. мості пану Вітемберкові, гетьманові й. к. мості й іншим офіцерам, поставленим у Замості, то й тепер освідчує через мене в. м., м. м. пану, щоб не чекаючи наближення до своїх маєтностей шведських, угорських, козацьких, молдавських і валаських військ, хотів якнайшвидше піддатися, запобігаючи поганому – останньому знищенню себе і своїх маєтностей, що надходить. Довідався в. м., м. м. пан, від військ й. к. мості, як вмів він зберегти у доброму порядку й дисципліні своє військо, так ледве відчутним був збиток від цього ж війська короля й. мості, маєтностям біля Замостя. Але тепер, оскільки вже наступають різні народи в різних військах, за їхнім наближенням, що в. м., м. м. пан, можеш собі обіцяти, подаю це до уваги в. м., м. м. пан, особливо те, що король й. мость Казимир є

за межами держави, як маємо відомість і польське військо не сміє дати битву і не може отримати звідкілясь жодної допомоги. Зачим сам розум радить, щоб в. м., м. м. пан, і свого здоров'я і свого щастя не хотів спробувати там, де напевно є програним з волі Божої, але щоб швидше сам не погорджував милістю й. к. мості і хто тільки є, чи в Замості, чи в околиці залишається шляхетського стану, щоб в. м., м. м. пан, зволив сприяти цьому. Щоб цей вважай залишок Польщі, дружини і жіноцтво при люб'язності, невинні дітки як молода поросль Речіпосполитої були здоровими, всі збереглися у вітчизні при правах і свободах. А як король й. мосьть, пан мій милостивий, так і князь й. мосьть семигородській, що тільки побіцяє, певно в. м., м. м. пану, й іншим їх мостям дотримає свого панського слова. Віддаюся за цим милості в. м., м. м. пана. У таборі під Завихвостом 16 квітня 1657.

Юрій Немирич, київський підкоморій, овруцький староста, генерал-майор.”

№ 67

1657 р., квітня 20.— Загальна конфесата полонених валахів

„Confessata więźniów między Łukowem a Delatyczami 20 presentis od ludzi p. wojewody sędomirskiego wziętych.

Wszyscy są mułtanami kałarasze. Wyszli z wojska swego w przeszły czwartek rano, to jest 19 ptis. Pierwszy na imie Dymitr całarasz (?) z miasta Radzy od Targowiska mil 4, z pułku Duhawa, z podchorągwi, nie tylko zeznał, iż mułtanskie chorągwi jest 40, kładą się wszyscy na 5 000, starszy jest nad mułtanami Dykuł, a te pod władzą węgryzna jednego, który ich na Rakoczego zaciągnął. Imienia jego nic nie wie i szli za pozwoleniem hospodara mułtańskiego pieniądźmi (do) Rakoczego zaciągnięni, po dwa czerwone złote na koń. Wołoskiego pułkownika, jak go zowią węgrowie, się rachują na 7 000, sześć jazdy, a siódmy piechoty, armaty sztuk 10, piechoty niemieckiej przy Rakocym nie masz nic. O kozakach słyhać, że ich jest 3 000, nie bardzo między sobą zgadzając, różnie od siebie stawają, do domów się rozbierają. Słyhał tylko od Dykuły, pułkownika swego, już po przyściu króla szwedzkiego, że im prętko do domów obiecał powrócić, czego się i oni napierają, bo ich dochodzą wiadomości, że turcy i tatarowie, wpadszy w ziemie ich, pałą i ścinają. O polskim wojsku nic nie słyżemy, także i o królu. O gromieniu swoich nic nie wie, bo im też nie pozwalają nigdzie zasięgow czynić, chyba kto ukradkiem dla żywności wypadnie. Wojska ich wszystkie z tej szrony Wisły stoją, o mil 3 od rzeki. O szwedach także z podjazdów naszych i w Krakowie nic nie czuje. O zamysłach Rakoczego nic nie wie. Węgrowie i kozacy pałą wszędzie i ścinają, bardzo męczą, ale nie wie, jeżeli za rozkazaniem. Zdobyczy oni żadnej nie mają, bo im czat bronią, węgrowie i kozacy nazdobywali się; polaków między nimi nie masz, był jeden z Łańcuta, ale tak go zowią, nie wie i gdzie jechał. O posiłkach cesarskich i o Chmielnickim nie wie i szwedów jeszcze nie wiedział, jeno że ich przymuszono, różnie od siebie stawają i żadnych straży nie mają. O podjazdach żadnych nie słyhał. Pana Stanisławskiego nie zna i nie wie, jeżeli się polacy do wojska kozackiego przedawać mieli. O wojsku szwedzkim nie wie, jak daleko jest, ale tylko słyżeł, że wszędzie ku Wisłę mają być. Węgrowie we dwóch milach od nich stoją, także i woło-

sza. Kozacy we trzech milach. O złączeniu Rakocego z królem szwedzkim nie sły-
szał, tatarów żadnych nie dobywali po wejściu swoim za granicę.

Drugi na imie Kurszata Korałasz z miasteczka Płojeśće, w pułku Dukuły z po
chorągwi Jorgi, zeznał, iż chorągwi mułtańskich jest 20, po 80, po 90 koni, sto spełna
pod żadną chorągwią nie masz. Starszym jest Dykłęł nad nimi, rotmistrzów drugich
nie zna, poszli za pozwoleniem hospodara swego, który od Rakoczego przymuszony,
musiał ich swymi pieniędzami zaciągnąć, po dwa czerwone złote na koń. Wojska
węgierskiego na 10 000 kładzie się, ale pewnie wiedzieć nie mogę, bo zawsze osobno
szli, liczby i o armacie nie wie, o tatarach i o turkach słyssał, że wpadli w ziemie ich
i radzi by powrócili, ale ich węgrowie nie puszczaają; ostrożności żadnej w dzień nie
masz między nimi, ale chorągwi na straż posyłają w nocy i one wkoło stawają, ale
nie chcą na podjazdy. I o węgierskim jednak słyssał, tylko nie wie w którą stronę.
Król szwedzki u Rakoczego był we środę 19 pris juli z sobą i słyssał z dział strzela-
nie. W inszych punktach zgadzał się z pierwszym.

Trzeci na imie Strakon z miasteczka Ruszy, z pod chorągwi Pawła, powiedział,
iż chorągwi mułtańskich nie wie, kładę ich jednak na 1 000, nic nie wie także i wo-
łochów, na drugi 1 000, armaty sztuk większych jedna, a mniejszych dwie. U Ra-
koczego piechoty węgierskiej 1 000. Tedy nie wie wiele ich, a motłochu siła z ko-
zakami i wołochami, (nie) zgadzają się z węgami. Często się wadzą i dla tego
osobno zwykli chodzić. O wojsku naszym nie słyssać, tylko że przed trzema nie-
dzielami mułtanskich i wołoskich kilkudziesiąt zniesiono na czacie. O zamysłach
Rakocego nic nie wie, tylko słysszę, że się zgodzić chciał. Polaków przy Rakoczym
dziesięć koni widział, ale nie wie, kto był; kiedy się z królem szwedzkim Rakocy zje-
chał w mieście jednym, w którym królowi szwedzkiemu zamek wielki murowany,
to jest w przeszlą środę, wyjechał Rakocy przeciwko królowi szwedzkiemu z puł-
kownikami swoimi, około trzechset koni, gdzie przed miastem na koniach się przy-
witany, jechali do miasta pospołu. Tam u Rakoczego był król na bankiecie, pili do
wieczora. Z dział pięć razy uderzono, wieczorem nazad król szwedzki powrócił do
obozu. Rakocy w tymże mieście niciwał, wyprowadziwszy króla szwedzkiego za
bramę. W innymch punktach zgadza się z pierwszym.

Czwarty na imie Mania z miasta Ruszy z pod chorągwi węgierską, zeznał, ale się
kładą na dwadzieścia tysięcy z mułtanami, armat różnych jest sztuk dziesięć. O
wtargnieniu tatarów i turków ich ziemie słyssał od węgryzyna, który do Rakoczego
z Sedmigrodzkiej ziemie przyjechał. O wojsku polskim słyssał, że za Wisłą jest i do
niego miało by iść wojsko moskiwskie i część ordy, a słyssał to od strarszyny swej,
o szwedach, że są w Krakowie. Słyssał też i od swego kapitana, że Rakocy chciał by
się zgodzić, a do zgody mułtany przy sobie zostawił, podjazdy węgierskie często
chodzą, ale nie słyssał, aby co sprawić mieli; wojsko szwedzkie mil trzy ma od niech
stać, potęgi jego nie wie, był we śródę, kiedy się Rakocy z królem szwedzkim zje-
chał. W innych rzeczach toż, co i drudzy potwierdził.

Piąty na imie Borsa z miasta Rusy z pod chorągwie Mudetka(?); kładze mułtanów
pod dwadzieścia chorągwie niemców, armaty około sztuk 15. O tatarach i turkach
słyssał, jakoby gospodarów obudwuch mieli pościnać. W innych punktach zgadza się
z inszemi.

Szosty na imie Manie z pod chorągwie Bujla. Mułtanów, wołochów kładzie na dwa tysiąca, kozaków i węgrows liczbę wiedzieć nie może, piechoty jednak przy Rakocym widział niemieckich chorągwi trzy, armaty sztuk wielkich sześć, małych dwie. O tatarach słyszał, że wpadli do Mułtan, że trzy razy gospodarów posyłał do mułtanskiego, do Rakocego, dawającym o tym znać, aby mu ludzi jego odesłał; ale nie chciał, powiadając, że tego nie mogą uczynić, chyba aż się zgadzę i uspokoię z polakami, przy tym węgrowsie iz kozakami palili i śćinali lud, lecz teraz po zjechaniu się Rakoczego z królem szwedzkim surowo tego zakazano i naznaczono osoby, któreby podstrzegali takowych zbrodnie. W inszych punktach, jako i drudzy, zgadzał się”.

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 416-418. – Тогочасна копія).

Переклад

«Конфесата в'язнів, які були 20 (числа) цього місяця взяті в полон між Луковим та Делятичами людьми п. сандомирського воєводи.

Всі вони валахи, каралаші. Вийшли зі свого війська минулого четверга, тобто 19 числа, вранці. Перший з них називається Димитр, калараш із міста Радзи, що в 4-х милях від Тирговиште, з полку Дикува, з підхоругви, визнав, що валаських хоругов є 40, усього 5 000 душ. Старший над валахами Дикул, а вони є під владою одного угорця, який їх завербував за гроші для Ракоці. Імені не знає. Пішли до Ракоці з дозволу валаського господаря, завербовані на його гроші, по два червоних золотих на коня. У молдавського полковника, як його називають угорці, нараховується 7000: шість полків кінноти, а сьомий — піхоти. Має 10 гармат. Німецької піхоти в Ракоці немає зовсім. Про козаків є чутка, що їх нараховується 3 000. Не дуже між собою згоджуються, стають різними таборами, тікають додому. Він чув тільки від свого полковника Дикуля вже після приходу шведського короля, що він їм обіцяв швидко повернення додому, бо вони цього домагаються, що турки й татари, напавши на їхню землю, палять і стинають.

Про польське військо нічого не чути, також і про короля. Про поразку своїх нічого не знає, бо їм не дозволяють ніде виходити, хіба що хтось крадькома вийде заради провіанту. Їхні всі війська стоять скрізь з цього боку Вісли, у трьох милях від річки. Нічого не чув і про шведів, також про наші роз'їзди і про шведів у Кракові. Нічого не знає про плани Ракоці. Угорці й козаки скрізь палять і стинають, дуже знущаються, але він не знає, чи то з наказу. Здобичі не мають жодної, бо їм заборонено виходити чатами, а угорці й козаки збагатилися. Поляків серед них нема, хоч і був один із Ланьцута, але не знає, як його звать і куди він поїхав. Про підмогу цесарську і про Хмельницького не знає і шведів ще не бачив, хіба що їх змушують, вони стоять різними таборами і не мають ніякої сторожі. Не чув і про ніякі роз'їзди. Не знає про пана Станіславського й не відає, чи переходили поляки до козацького війська. Не знає і про шведське військо, не знає, як далеко воно знаходиться, тільки чув, що воно має бути скрізь на Віслі. Угорці стоять від них у двох милях, також і молдавани, а козаки у трьох милях. Про з'єднання Ракоці із шведським королем не чув, після виходу свого за кордон не били ніяких татар.

Другий полонений, на ім'я Куршата, походить із містечка Плоєшти. Він із полку Дукули, з під хоругви Йорги. Визнав, що валаських хоругв нараховується 30, по 80 та по 90 коней. Сотні кінних немає в жодній хоругві. Старшим над ними є Диклел, інших ротмістрів не знає. Пішли в похід за дозволом свого господаря, котрий був до цього примушений Ракоці, мав їх вербувати на свої гроші, давати по два червоних золотих на коня. Угорського війська є з 10 000, але точно не може знати, бо завжди окремо йшли. Не знає і про гармати. Про татар і турків чув, що вони напали на їхні землі й вони раді вже були б повернутися, так їх угорці не пускають. Обережності між ними немає ніякої вдень. Уночі посилають на сторожу 10 хоругв і ті стають навколо, але не хочуть іти на роз'їзди. Про угорські (роз'їзди) чув, однак не знає, в який бік вони пішли. Шведський король був у Ракоці в середу 19 липня (*Середа припадала на 18.07.1657 р. – Ю.М.*), зустрілися з собою і чув він, як стріляти з гармат. В інших пунктах погодився з першим (полоненим).

Третій полонений на ім'я Стракон, з містечка Руши, з під хоругви Павла, сказав, що не знає валаських хоругв, але вважає, що їхня чисельність 1 000, не знає і про молдаван, але оцінює їхні сили в 1 000. Є одна велика гармата, а менших – дві. У Ракоці угорської піхоти 1000, тепер не знає як багато є, а мотлоху багато з козаками й молдаванами. З угорцями часто вадяться і через це звичайно ходять окремо. Про наше військо не чув, тільки те, що три тижні тому розгромлено на чаті кілька десятків валаських і молдавських вояків. Про плани Ракоці не знає, тільки чув, що той хотів помиритися. На боці Ракоці є десять кінних поляків, яких він бачив, тільки не знає, хто саме. Ракоці з'їхався зі шведським королем в одному місці, у великому мурованому замку, а було це в минулу середу; тоді Ракоці виїхав назустріч шведському королеві зі своїми полковниками, усього близько трьохсот коней. Там, перед містом, сидячи на конях, привіталися, потім їхали до міста разом. Там був король на бенкеті в Ракоці, пили до вечора, з гармат ударили п'ять разів, а ввечері шведський король повернувся до табору. Ракоці заночував у тому ж місті, випровадивши шведського короля за браму. В інших пунктах погоджується з попередніми полоненими.

Четвертий полонений на ім'я Маня, з міста Руши, з угорської під хоругви, визнав, що їх з валахами нараховується 20 000, а є в них 10 різних гармат. Про вторгнення турків і татар у їхню землю чув від угорця, котрий приїхав до Ракоці з Семигородської землі. Про польське військо чув, що воно є за Віслою і до нього мало б іти московське військо і частина орди. Чув це від своєї старшини, а про шведів, що вони є у Кракові. Чув також і від свого капітана, що Ракоці хотів би помиритися, а до цього залишити при собі валахів. Угорські роз'їзди часто ходять, але не чув, щоб вони щось мали вдіяти. Шведське військо має стояти від них у трьох милях, але не знає, яка є його сила. Був у середу там, де зустрілися Ракоці зі шведським королем. Про інші речі сказав те ж, що й решта полонених.

Пятий на імя Борса з міста Руси з під хоругви Мудетка (?); валахів під двадцять хоругв, німців, артилерії около 15 штук. Про татарах і турках чув, ніби обох господарів мали постиинати. В інших пунктах згоджується з іншими.

Шостий на імя Мані з під хоругви Буйла. Валахів, молдаван нараховує дві тисячі, чисельності козаків і угорців не може знати, однак німецької піхоти бачив при Ракоці три хоругви, великих гармат штук шість, малих – дві. Про татар чув, що вдерлися до Валахії, що три рази посилав господарів до валаського, до Ракоці, який давав знати про це, щоб поміг йому військом; але не хотів, кажучи, що цього не можна вчинити, хіба аж як помиряться і заспокоїться з поляками, при цьому угорці з козаками палили і рубали людей, однак тепер після зустрічі Ракоці з шведським королем це суворо заборонено і призначено особи, котрі б постерігали таких злочинів. В інших пунктах, як і інші, згоджувався.

№ 68

1657, квітня 28 (18). – Суддівський присуд щодо с. Левковичі гетьманських представників Феодосія Лавриновича та Петра Дорошенка

“Феодосий Лавринович, судья Войска его царского велич[ества] Запорозкого и Петро Дорошенко, зослание от велможного его мл. пана гетмана в полк Прилуцкий.

Відомо чиним, иж дойшла нас скарга от превелебного отца иеромонаха Иосифа Феодоровича, игумена монастыря Густынского, и братеї его всей на Костя Нечипоровича, бывшего вуйта прилуцкого, же сілце Левковці человек килканадцат, которое на кгрунті монастырском засіло, як и в привилиях мел (?) и славной памяти ясноосвещенных княжат Вишневецких ест ограничено, неналежне и безправне отнял. Которому и послушенство тые людцеве отдавали. Зачим мы, высланные, прыхыляючися до привилеов, яко теж и до универсалу его мл. пана гетмана, тоє сілце поневаж на грунті монастырском засіло, отдаливши и отнявши от вуйта, чстним гсдном иеромонахом, до монастыря отдаем, приказавши той громаді, абы вшелякое послушенство и повинности честным гсдном отдавали, а то для далшой резолюції велможного его мл. пана гетмана. Которым гсдном и тоє писане наше даем с притисненем печати судейской войсковой и с подписом рук наших.

Писан в Прилуці април[я] 18, року 1657.

Феодосий Лавринович, судья его цр. вел[ячества] Войска Запор[озского].

Петро Дорошенко, рукою [власною]”.

(БПАН у Кракові. – ВР. – № 269. – Арк. 13. – Автограф, писаний рукою Ф. Лавриновича, завірений підписами його і П. Дорошенка, а також печаткою. На звороті записи іншими руками др. пол. XVII ст.: «На Левковці, што з Половою тягнут», «Право на Левковичі, що з Половою селом, до мнстря належат». Оpubліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині.(Ч.2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 20).

№ 69

1657, квітня 28 (18). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до коронного канцлера Стефана Корицінського

«Jaśnie wielmożny mćiwy panie kanclerzu koronny, nasz wielce mćiwy panie i przyjacielu!

Zyczliwa w. m., m. m. pana, przyjaźń ku nam i wszystkiemu Wojsku Zaporowskiemu dość dowodnie j. mśc pan Bieniowski, sekretarz i poseł jego k. mści, pokazał mianowicie, gdy w. m., m. m. pan, intentia i rade swoją ad scorum porządane go i barzo potrzebnego raczysz ściągać pokoju, którego i my bynamniej weń biegamy, owszem jako i przed tym, tak i teraz rozłania krwi ludzkiej nie życzymy, ale do tego się sklaniamy, jakoby pogodna po tak ciężkiemi burzliwym zamieszaniu nastąpiła malacia, o której takowim (?) sposobach, ustne mianowany jego mśc pan Bieniowski, sekretarz jego k. mści, w. m. m. m. panu, opowie. A teraz z powolnością naszą łasce i przyjaźni w. m., m. m. p., oddajemy się.

Dan w Czechirinie d. 18 aprili ve. styl. 1657.

W. m., m. m. panu, wszego dobra życzliwy przyjaciel i sługa Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporowskiego.”

Адреса: ”Jaśnie wielmożnemu a nam wielce mściwemu panu i przyjacielowi jego mści Stephanowi z Pilce Korycińskiemu, kanclerzowi wielkiemu koronnemu”

(Ч. – ВР. – № 2713. – С. 185-186. – Оригінал. – Оpubліковано в російському перекладі: Мыцык Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1983. – С. 74).

Переклад

«Ясновельможний милостивий пан канцлер коронний, наш вельми милостивий пан і приятель!

Доброзичливе ставлення в. м. пана до нас і всього Війська Запорізького досить переконливо висловив й. м. пан Беньовський, секретар і посол його к. милості, особливо коли зволиш в. м. м. пан наблизити бажаний і дуже необхідний мир своїм наміром і порадою. Цього миру й ми зовсім не уникаємо і взагалі, як і раніше, так і тепер не бажаємо пролиття невинної людської крові, але схиляємось до того, щоб настала безтурботна тиша після дуже тяжкого і бурхливого сум'яття. Про способи встановлення миру розповість в. м. м. м. пану згаданий його м. пан Беньовський, секретар його к. м.

Тепер же покійно відаюся милості й прихильності в. м. м. п.

Дано в Чигирині дня 18 квітня за старим стилем 1657 р.

В. м. м. м. пану всього доброго зичливий приятель і слуга Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького».

Адреса: «Ясновельможному, нам вельми милостивому пану і приятелю його милості Стефану з Пильці Корицінському, великому канцлеру коронному».

№ 70

1657, травня 4 (квітня 24). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до князя Міхала Казимира Радзівіла

„J. o. ks. m. p. podczaszy W. Ks. L., nam w. m. p. i przyjacielu!

Zadatkom uprzejnym domu radziwiłłowskiego oświeconego non alia debentur od nas przyjaźń, jeno żeby żaden eius nominis uczestnik w prośbach swoich nigdy nie uznawał repulsy. Manu duxit do tego przyjacielskiego procesu godnej pamięci ks. j. m. p. hetman; nie utracił na swoim przedsięwzięciu, miawszy zawsze dosyć z naszej przychylności ukontentowania. Nastąpił successive na zarobioną i już in opere

existentem amicitiam ks. j. m. Bogusław; sam wyświadczy, że non arguet nas o nie-szczyrość w pożyciu z sobą. Jeśli i w. ks. m. zaś zechcesz sinceritatis progredi calle, nie inakszym przywitamy accedentem afektem, jeno jakiśmy przedtym pierwszym o przysjażń naszą oświadczeni konkurentom. Której i stąd zechcesz w. ks. m. sumere, mniemamy, arrhabonem, kiedy prośby swej w potrzebach przez p. Oskierkę do nas dyrygowanych uznasz ukontentowanie; mianowicie w przysłaniu należnych uniwersałów i osobliwym pułkownikowi naszemu około czynienia dalszej inkursyjy w dobra w. ks. m. zakazaniu. Załączamy się przy tym jako najpiniej łasce w. ks. m.

Dano w Czehrynie d. 24 aprilis a. 1657.

W. ks. m. nam w. m. p. życzliwy cale przyjaciel i sługa Bohdan Chmielnicki, het[man] Woj[ska] Zap[oroskiego]”.

Адреса: „J. o. ks. j. m. p. Michałowi Kazimierzowi na Nieświżu Radziwiłłowi, podczaszemu W. Ks. L. oddać należy”.

(Міська публічна бібліотека ім. Едварда Рачинського (Познань). – ВР. – № 76. – Документ № 167. – С. 232. – Оригінал. – Опубліковано польською мовою А. Перналем: Pernal A.B. Six Unpublished Letters of Bohdan Khmel'nytskyi (1656-1657) // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – V. VI. – № 2. – С. 228-229).

Переклад

Я. о. кн. м. п. підчаший В. кн. Л., нам в. м. п. і приятель!

Запорукою ввічливості освіченого радзивілівського дому є не що інше, як наша приязнь, котру від нас вимагають, аби лише жоден причетний до цього імені ніколи не діставав відмови. Прилучився до цього дружнього успіху гідної пам'яті кн. й. м. п. гетьман; не втратив на своєму підприємстві, мавши завжди досить з нашої прихильності задовільнення. Настав по черзі на зароблену і вже у справі існуючої дружби кн. й. м. Богуслав; сам освідчить, що не дорікатиме нас за нещирість у співжитті з собою. Якщо і в. кн. м. захочеш йти далі стежкою чесноти, не інакше привітаємо відповідною прихильністю, тільки як ми перед цим перше про нашу приязнь освідчували конкурентам. Котрої і звідси захочеш в. кн. м. захочеш, думаємо взіти заставу, коли свої прохання в потребах через п. Оскирка, посланого до нас, дізнаєш задовільнення; особливо у присланні належних універсалів і особливій забороні нашому полковнику щодо здійснення нового нападу на добра в. кн. м. Віддаємся при цьому якнайретельніше милості в. кн. м.

Дано в Чигирині дня 24 квітня 1657 року.

В. кн. м. нам в. м. п. цілком зичливий приятель і слуга Богдан Хмельницький, геть[ман] Вій[ська] Зап[орізького].

Адреса: „Я. о. кн. й. м. п. Міхалові Казимирові на Несвіжу Радзівілові, підчашому В. кн. Л., належить віддати”.

№ 71

1657, травня 17. – Сокаль. – Лист сенатора Речі Посполитої до Б. Хмельницького

„Jaśnie wielmożny mości p. hetmanie Wojsk Zaporozkich, nasz wielce méi panie i przyjacielu!

Za powróceniem j. méi p. pisarza łuckiego do nas, functi legatione publica od jeo k. méi i Rzptej do w. m. m. p., jako w tym wielkie censemus i prawie religiose obserwujemy dobrodziejstwo Boskie, że nam dulce nomen pacis, wprowadza do ojczyzny naszej, tak w. m. m. panu, imitatori święte działo Boskie, które iungit et sociat jedne członki i serca z dawności naszych dicata sobie, podziękować imtime imieniem naszym i wojska, że z tymi ich mm. pp. senatorzy, którzy prut (?) na ten czas z nami zostają, debite et non incogruu fecimus. Co oświadczając, puro candore w. m. m. p. życzymy uprzejmie, aby to wszystko eo suximus suaniter z relacyej j. m. p. mogło adollescere co prędzej. Dziękujemy nie mniej i za to, że w. m. p. tanto affectu posła j. k. mci przyjąwszy, położył testimonium na nim, kogo praeferebut w osobie swojej. Auid desperandum o dalszym terminie, et de lumine ipso solis mttu pańskiego j. k. mci, że w. m. p. całą ku niemu concep(uo-?)ti życzliwość, gdy na radios jego miłe pogładałeś. Jako tedy inclinacją w. m. p. do nas habemus ratam, tak animum Rptej i wojska testameq (?) proclinem zupełnie do tego i niebo samo ad discernendam veritatem bierzemy sobie, et ad ulciscendam, za najpierwsze iudicium, iż szczyra confidentią idziemy i vota nasze prosequimur do jednostajnej z w. m. p. przyjaźni naszej. Komu Wojsko Zaporoskie reunitum z nami przjacielem będzie, z kim adversa sentire zechce za directią w. m. p., w ten i my sucure i unice cel uderzymy. O to tylko prosimy pilnie, żeby ztąd żadna diffidentia i scrupulosae opinienes z niechętnych jakich conceptów nie znachodzili, żeśmy tu na ten tydzień dla spocznięcia wojsku wciągnęli. Securitatem jednak wszelaką ścisłe manu tenendo, aby żadne, strzeż Boże, okazyje do differetiej miedzy nami amplius nie wchodziły, o czym się przez nasze pisania z panem Orkuszką, pułkownikiem w. m. pana, straż incursionum trzymającym, źnieśliśmy. Ale i tu consistentiej naszej parua bardzo mora (?), gdyż ku j. k. mci przychodzącym już ku Wisłę z posiłkami cesarza j. mci postąpić musimy. Co w. m. p. plena mente i militzari virtute przy senatorskim słowie naszym, które obseruat non ad umbrat przypuszczenie zawsze swoje, exponowawszy, oświadczamy iteru, żeśmy są całe i constanter addieti intetyej w. m. p. zdawna et multoties požądanej od nas. Uprzejme zatym służby nasze zalecamy życzliwemu affectowi i łasce w. m. p.

W Sokalu d. 17 maja 1657.

W. m., naszego młciwego p. uprzejmie życzliwy przyjaciel.”

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 197. – Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки «Києво-Могилянська Академія». – К., 1999. – Ч. 109-110).

Переклад

„Ясновельможний мосьть п. гетьман Військ Запорізьких, наш вельми мостивий пане і приятелю!

Після повернення й. мості п. луцького писаря (*Беньовського? – Ю.М.*) до нас, по виконанні ним публічної справи у вигляді від його к. мості і Речі Посполитій до в. м. м. п., як вбачаємо у цьому велике добродійство Боже та воістину побожно його спостерігаємо, оскільки приносить до нашої вітчизни солодке ім'я миру, як нам, так і в. м. м. пану; тож послідовникові святої справи Божої, що єднає та об'єднує людей і серця віддані їй з давніх-давен, дозвольте щиро

подякувати від імені нашого і всього Війська, що з тими їх мость панами сенаторами, котрі мудро (?) у цей час з нами залишаються, ми з ухвалою сформували належним чином і послідовно. Засвідчуючи це, ми від чистого серця люб'язно зичимо в. м., м. п. зичимо, щоб все це з тим, що ми з приємністю для себе усвідомили з реляції й. м. п. могло якнайшвидше посилюватися. Не менше дякуємо також за те, що в. м. п. прийнявши посла й. к. мості з таким настроєм, підтвердив тим самим, кому особисто він надасть перевагу. Говорять про подальший строк, що на нього не слід сподіватися, і на світоч панського маєстату й. к. мості, що в. м. п. звернув на нього з урочистою зичливістю, коли мило поглядав на його промінчики. Як ми вважаємо прихильність до нас в. м. п., так дух Речі Посполитої і свідчення Війська цілковито до цього прихильні до цього і саме небо беремо собі у свідки, для усвідомлення істини і заради помсти зі щирою вірою йдемо за найпершим із суддів і наші прагнення продовжуємо повязувати з одностайною до в. м. п. нашою приязню. Кому Військо Запорозьке буде возз'єднаним з нами приятелем, з ким захоче пізнати негаразди за вказівкою в. м. п., у тому й ми поможемо і в єдину ціль вдаримо. Про це тільки вельми просимо, щоб не було при цьому жодних непорозумінь та до дрібниць вивіренних думок щодо якихось неприязних задумів, аби ми тут у цей тиждень дали війську відпочити. Однак, знаючи напевно про всіляку секретність, щоб жодне, боронь Боже, оказії для розходжень між нами більше не виникало, ми нашим листом знесли з паном Гаркушею, полковником в. м. пана, який тримає сторожу проти нападів. Але й тут наше перебування не дозволяє надто довго зволікати, бо мусимо виступити вперед до й. к. мості, який вже підходить до Вісли з підкріпленнями імператора й. мості. Що в. м. п. в добром розумі та при воїнській доблесті при нашому сенаторському слові, котре ретельно дотримується, а не робить вигляду своє припущення завжди виявляючи, то знову освідчуємо, що ми цілковито й постійно інтенції в. м. п. здавна і так багато разів жаданої нами. За цим ввічливі наші послуги віддаємо зичливому й милості в. м. п.

У Сокалі дня 17 травня 1657.

В. м., нашого мостивого п. люб'язний зичливий приятель.

№ 72

1657, травня 18 (8). – Київ. – Оборонний універсал кийського полковника Павла Яновича (Яненка) – Хмельницького

«Павел Янович, полковник Войска его цар. вел. Запорозкого киевский.

До відомості доносим сим писанем нашим, кому того відати будет потреба, иж ознаймил нам честный гсдн отц протопопа козелский, же мает остров з ласки ему даний резудоват, также част от чест. отцев, отца Саватия и отца Иоіля, еромонахов монастыря Стой Живоначалной и Неразділимой Тройци. А же ест власный кгрунт куплений правне за суму, во всі права описанные от пані Завадской, що я бачачи, от тих (?) чисел (?) згду даю, сей мой лист ест гсдну отцу Григорю, протопопі козелскому, на тот вышпомененный остров, абы оному там в [се]м острове ни от кого жадных утисков не было, а меновите

от мещан острецких, бы хто міл з мещан, так теж и козаков, по(...) * там им мешкаючитх, жадних кривд, абы не было. А если бы хто міл з мещан так теж и козаков помененому гсдну протопопі козелскому кривду чинит, на таковых заруки кладем золотых сто на его мл. п. гетмана, а на мене – ползолотых пятьдесят и противных сему листу нашему таковых без милости на горле караний будет.

Дана в Киеве 1657 мая 8¹.

Павел Яненко, полковник Войска Запорозкого киевский».

(БПАН у Кракові. – ВР. – 269. – Арк. 32. – Оригінал, особисто підписаний П. Яненком і завірений полковою печаткою. На звороті є запис іншою рукою XVIII ст. «Право на острів полковника киевського Яновича Павла». – Опубліковано: Мицик Ю. З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. – Львів. – 2000. – Т. 240. – С. 380; Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч. 2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 20).

№ 73

1657, травня 19. – Відень. – Лист австрійського імператора Леопольда I до гетьмана Богдана Хмельницького

“Леополдус Божиєю милостию венгерской и чешской король, арцьярцух устрицкой.

Пресветлой подлинной нам любителной, понеже нам надобно показалось чести достойнаго богомолному, подлинно нам любителнаго Петра Парцавича, нашего думнаго и а[r]цьепискупа марцьянаполитанского к вам посылати, чтоб вас о нашей милости и добротенья нашего королевского подлинно обнадежил и о иных делех, которые належат к покою мирному* с вами говорить, как о том у него пространно пусть будет вы разузметь милости у вас просит, чтоб преж по (...) *ну тому посланнику нашему о всех делех, которые он нашим именем вам говорить будет, полную веру, а ему иметь и против того ответ дать как мы подвижноственно и желаем о покою мирном и сам отчинной земли добраго пребыванья попросим и в досталном о нашей милости и добротества нашего королевского вас обнадежит.

Писано в нашем городе Вене мая в 19 день 1657 году, а в королевстве нашем владения венгерского втором году, а в ческом – первом году, а потом писано: Леополдус”.

(НБУ. – ІР. – Ф. УІІІ. – № 224/97. – Ч. І. – С. 481-482. – Копія ХІХ ст. з перекладу 1657 р. – Тексту документа передує запис зроблений перекладачем: “Перевод с латынского писма с верюющей грамоты, что писал король венгерской и чешской, арцьярцух устрицкой Леополдус к гетману к Богдану Хмельницкому, переведено в нынешнем 165 году августа в 6 де[нь]”. В кінці документа ще запис перекладача: «А на середке написано «Яганес Яихимус граф синцендарфеский». А внизу надписано: “По веленью подлинно святого королевского величества Яганес Казер”, а другой лист против сего слово в слово написал и того ж числа,

¹ Літеру, яка вказує на число, можна прочитати і як «и», тобто 8, і як «к», тобто 20.

что писал его королевское вельчество Леополдус думным людем посполству запорожским, а третья грамота такова же слово в слово, а писана к гетману Богдану Хмельницкому и к его товаришам, к думным людем и полковником”).

№ 74

1657, травня 25. – Раубіж. – Уривок з листу польського шляхтича
„[...]сина Хмельницького, який має 13 років, по смерті старого віроломця козаки обрали собі гетьманом[...]“.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 434. – Тогочасна копія).

№ 75

1657, після 8 травня. – Конфесата полонених угорців, шведів і козаків

„Confessata tak węgrów, jako i kozaków, poimanych w Wysoczycach.

Wojska króla szwedzkiego na dziesięć tysięcy, dział mi przy sobie dwanaście. General – lutenant wojska jest margraff won Baden młodszy, general-major xże Altnanft praweo skrzydła. Xże Nassus – łewego skrzydła, który zginął, gdy salwe dawano xciu Rakoczemu, w łeb strzełił rajtar. Gabriel Okserskini przy boku królewskim a consilis. Dwa posłów francuzkich jeden de Anatono, drugi nowotny z podarkami od króla francuzkiego, mensier Trilan, kawaler małteński.

Marszałek króla szwedzkiego Merner.

Wojska brandenburskiego przy boku króla szwedzkiego zostającego.

General lutenant graf Walden.

W Prusiech zostało się wojska wszystkiego z garnizonom przy panu marszaöku lutenantie infanteryi Sztemboku 8 000. Tamże został general lutenant Falsgraff-Szulenbach, margraff Wondebaden starszy.

General-lutenant Duclas chory był w Łowiczu, łecz przysły listy do króla szwedzkiego, że umarł. Gubernatorem elbinkim general-major London, przy nim dwa regimenty piesze, jeden z nich królowej szwedzkiej.

Commendant mallborski graff fon Puna, zostają przy nim dwa regimenty królewskich, a trzeci zaciągniony kosztem miejskim.

Commndantem toruńskim Benedykt Oksenszteyn, przy tym dwa regimenty, jeden królewski, leybguardia, drugi królowej szwedzkiej. General-major Bilan.

Commendant grudziąski obersztleytnant Finista, przy którym 6 000 piechoty.

Commendant Breścia-Kujawskiego oberster-leytenant Forli, przy którym dwa sqwadrony, jeden rajtaryi, drugi – dragonii.

Posłem do Turek oberster-leytenant Kelnich, który spraktikował Rakoczео, posłem do Tatarów Lelizor, kamerier królewski.

Kozacy wrócili do Chmielnickiego, któremu Daniel Graecam (posłem), a posłem do nich xże Kinzyburg. Wojska Rakoczego kładą na 30 000 kopijnika piechoty, 7 000 węgrów, semenów, niemców, dział ma 24.

Generel Rakoczego Kemeni Janusz.

General prawego skrzydła Bakocz Gabir.

General łewego skrzydła Bakocz drugi.

Generalinfanteryi Stykles Sebezi.

General artyłłeryi Gandi.

Маршлкіем Rakoczego Petr Istwan.

Маршалкіем надворным Zypp Andreas.

Муџтанów i wołochów 2 000.

Kozaków z Anionem generalem i pisarzem Iskrzyckim 3 000.

Gubernator krakowski od szwedów Freson, od Rakoczego Belem Jang.

Wielgorządca krakowskim Sirakowski.

Oberszter piechoty niemickiej Rakoczego Konrad, wychodzić ma z Krakowa dział 25 przez pułkartanów, мiędzy temi ostatek рóжных.

Ludzie szwedzcy wszyscy wynісіć маја z Krakowa, okrom Stabnatora i generala auditora.

Odprowadzających posłów do Turek i Tatarów 30 chorągwi aż na granice węgierską, 2 maja Golicze miasteczko wysiękłi.

8 mai j. m. pan marszлek koronny wprowadził do Zamośćcia praesidium 12 c. piechoty i trzy squatrony rajtarów. Xże brandenburczyk został w swojej ziemi przeciwko Moskwie, powiadaја, jakoby miał mieć 24 000 wojska, przy xciu brandenburskim jest Radziwiłł, ale żadneo ludu nie ma”.

Переклад

«Конфесата угорців, шведів, а також козаків, взятих у полон у Вишочицях.

Війська у шведського короля двісті тисяч, гармат має при собі дванадцять. Генерал-лейтенантом війська є маркграф фон Баден молодший, а генерал-майором князь Альтманфт, [командуючий] правим флангом. Князь Нассау – [командуючий] лівим флангом, який загинув, коли давали салют на честь князя Ракоці, йому у лоб вистрілив рейтар. Габріель Оксерскіні (*Оксенитерна-?-Ю.М.*) знаходиться при боці короля як радник.

Двоє французьких посла, один – де Анатоно, а другий – новий, з подарунками від французького короля, мсьє Трілан, мальтійський кавалер.

Маршалок шведського короля Мернер, [командуючий] brandенбурзьким військом, яке залишається при шведському королеві.

Генерал-лейтенант, граф Вальден.

У Пруссії залишилося всього війська з гарнізонами при пану маршалку, генерал-лейтенанті інфантерії Штембоку 8 000. Там же залишився генерал-лейтенант Фальсграф-Шулебах, маркграф фон де Баден старший. Генерал-лейтенант Дуклас був хворий у Ловичу, але прийшли листи до шведського короля, що він помер.

Ельблонгзький губернатор генерал-майор Лондон, а при ньому два полки піхоти, один з яких – шведської королеви.

Комендант Мальборка – граф фон Пуна, при якому знаходиться два королівських полки, а третій той, що був наwerbований за міський кошт.

Торунським комендантом є Бенедикт Оксенштърна. При ньому два полки, один королівський, лейбгвардія, а другий – шведської королеви [яким командує] генерал-майор Білан.

Комендантом грудзьондським є обер-лейтенант Фініста, при котрому є 6 000 піхоти.

Комендант Бреста – Куявського є обер-лейтенант Форлі, при якому два ескадрона: один рейтарський, а другий драгунів.

Послом до Туреччини є обер-лейтенант Кельніх, котрий привабив [на бік шведів] Ракоці, а послом до татар – Лелізор, королівський камергер. Козаки повернули до Хмельницького, котрому (є послом) Даніель грек. Послом до них є князь Кінзибург.

Війська Ракоці кладуть на 30 000 списоносців піхоти, 7 000 угорців, семенів, німців, а гармат має 24.

Генерал Ракоці – Янош Кемені.

Генерал правого флангу – Габор Бакош.

Генерал лівого флангу – другий Бакош.

Генерал інфантерії Стиклес Шебеші.

Генерал артилерії Ганді.

Маршалок Ракоці – Іштван Петр.

Маршалок надвірний Андраш Зиппа.

Валахів і молдаван 2000.

Козаків з Антоном генералом і писарем Іскрицьким – 3 000.

Краківським губернатором від шведів є Фресон, а від Ракоці – Янош Белем. Краківським розпорядником (?) є Сераковський. Полковник німецької піхоти Ракоці є Конрад, який має вийти з Кракова з 25 гарматами – півкартанами, між ними решта інших. Всі шведські люди мають покинути Краків, крім штабна-тора і генерала аудитора.

30 хоругов, які проводжали послів до турків і татар аж до угорських кордонів, вирубали 2 травня містечко Горлиці.

8 травня й. м. пан коронний маршалок увів до Замостя гарнізон 12 тисяч піхоти і три ескадрона рейтар. Бранденбурзький князь залишився у своїй землі проти Москви. Кажуть, що він нібито мав 24 тисячі війська. При князю бранденбурзькому є Радзівіл, але жодних людей [у того] нема».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – кн. 21. – С. 432. – Копія. – № 20).

№ 76

1657, червня 1. – Данков. – Уривок з німецького «летючого листка»

„[...]Старий Хмельницький ще живий, але серйозно хворий ... (Ця хвороба – Ю.М.) вимотує його життєві сили“. (Він зібрав – Ю. М.) найвищу старшину і добровільно передав булаву своєму сину[...]"

(БН. – ВМ. – № 29579 („Glaubwürdige Bericht...“).

№ 77

**1657, червня 3 (травня 24). – Говтва. – Лист полтавського полковника
Мартина Пушкаря та кошового отамана Якова Барабаша
до гетьмана Івана Виговського**

«Вельможны пане гетмане Войска его царского величества Запорожского. Доброго здоровья и всяких радостных (?) потех милости твоей от Господа Бога желая. Ведомо учинилось нам, якобы Барабашу и Мартину Пушкарю, полковнику полтавскому, что твоя милость позвав (?) (...) * на нашу Украину и на города его царского величества, також и орду и затым тиешь огнем и мечем

искореняти города украинные. Бог свидетель, услыша тех людей призванных иноземных, полк украинный скупся и для орды в поли стоим, оберегая здравия своего тож и кровопролития крови христианския иние (?) от его царского величества столник Иван Михайлович Олфимов с грамотою до нас пришол для успокоения, чтоб кровопролития между народом христианским не было и чтоб мы меж себе мирно жили, а у тебя в послушники им были. Мы (?) против его царского величества повеления, что против Божияго, не можем во всем стоять, полагаем на его царскую волю и ныне милость твою просим, которое наше пред тобою неисpravление учинено, бы о том прощение (...) * всякое покой, чтоб нашу враждою невинно христианская кровь не разливалась и неприятели бы наши тому не радовались нашему междоусобию. По сем тебе Богу вручаем.

С табору з Голтвы мая 14 дня 1658.

А против царского повеления ни о чем на возмущати не будем и ни о каких радех ние (?) и всегда у тебя в послушатим будем как иные полковники, толко просим млсти твоей милостив будь и которая орда при вашей милости есть, вели ей от себя отступить в свой край, а царских и заднепрских городов им не подавать и в плене христиане вели имать. Вашей милости гспдну нашему во всем желательние Яков Барабаш, атаман кошевой с товарищи Войска Запорожского царского его величества, Мартын Пушкарь, полковник Войска Запорожского его царского величества полтавский».

(НБУ. – IP. – Ф. УЩ. – № 224/97 I. – С. 645-646. – Копія кінця XIX ст. перекладу російською, зробленого у Посольському Приказі).

№ 78

1657, червня 10. – Під Сандомиром (?). – Уривок з новини

“[...]А селянство у цьому краю (коло Любачева – Ю.М.) бунтівниче: шляхетські двори грабують так, що його милість пан польний гетьман (Є. Любомирський – Ю.М.) мусив послати кілька хоругв, щоб їх розгромити[...]” [...]”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 438. – Тогочасна копія).

№ 79

1657, червня 1. – Уривки з рукописної новини

“Ті козаки, котрі увійшли з угорцями у Краків, пішли звідти. Після другої поразки (козацьких і трансільванських частин – Ю.М.) вони сварились між собою, сварки спалахували головним чином з-за квартир. Козаки покинули також і шведів і відправились додому». «Між козаками і угорцями виникли ворожість та відчуження[...]”

(БН. – ВМ. – № 29579. – С. 3. – Тогочасна копія).

№ 80

1657, червня 3. – Уривок з новини

„3 juni. Powrócił pan Beniowski od Chmielnickiego z listami, pewnych dowodów rezesentyi, także i pan Homoński, którego też królowa jej mć była jeszcze z Halisza posłała. Wszytek sekret i sama vis tych listów, że kozacy chcą mieć, jako i Litwa, swo-

ich pieczętarzów, hetmanów, marszałków, które urzędy zastąpią terazniejszych regentes. Posłał zaraz Chmielnicki do wojska swojego posłów, ażeby Rakocego odstąpili, a gdy otrzymają deklaracją od króla j. mci, zaraz obiecuje wojska posłać do Siedmiogrodzkiej ziemie 60 000, a z ostatkiem sam się obiecuję stawić do króla j. mci jako najprędziej. Buławę Chmielnicki spuścił synowi swemu, bo sam bardzo słaby, to stanęło conclusum, iż consilio wszystkich pułkowników motuum principale tantae facillitatis, że posłów Chmielnickiego w Konstantinopolu pod Pręgierzem zabić kijami kazano i patriarche greckiego na haku zawiesić kazano; bardzo to obraziło (...) * kozaków; od tych wędrownych wojsko polskie idzie ku Podgórzu, zbliża się ku królowi j. mci (...) *.

Brzeście litewskie podało się Rakoczemu (ale drugie liusty pistą, że nie). Które miasto chciał (...) * lud króla szwedzkiego, czego węgrowie nie dopuścili, przeto król szwedzki z Rakoczym zaszedł w diffidencie [...]"

Переклад

“3 червня. Пан Бенювський повернувся від Хмельницького з листами з доказами спротиву, такі і пан Гомонський, котрого королева її мость теж послала ще з Каліша (?). Весь секрет і сама суть цих листів, що козаки хочуть мати, як і Литва, своїх печатників, гетьманів, маршалків, котрі уряди замінять теперешніх регентів. Хмельницький зразу послав до свого війська послів, щоб відступили від Ракоці, а коли отримають декларацію від короля й. мості, тут же обіцяє послати 60 000 війська до Семигородської землі, а з решту сам обіцяє якнайшвидше стати з королем й. мостю. Булаву Хмельницький передав своєму сину, бо сам дуже слабкий, бо ухвалено остаточне рішення, що спільне рішення всіх полковників є зрозумілим, а послів Хмельницького в Константинополі під ганебним стовпом наказано забити киями і грецького патріарха наказано повісити на гаку; це дуже образило козаків; від цих мандрівних польське військо йде до Підгір'я, наближається до короля й. м. [...] Берестя Литовське піддалося Ракоці (але інші листи пишуть, що ні). Це місто хотіло взяти військо шведського короля, чого не допустили угорці. Однак почалися розходження шведського короля з Ракоці[...]"

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга 21. – С. 438-439. – Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю.А. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1 (161). – С. 36).

№ 81

1657, червня 11. – Відень. – Уривок з новини

„[...]Od Porty przyszła wiadomość, iż Chmielnicki przysłał był posłów do cara tureckiego, tych te miano kijami zabić[...]"

Переклад

Від Порти прийшла відомість, що Хмельницький прислав своїх послів до турецького царя, [але] цих мали забити киями».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 504. – Тогочасна копія. Опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю.А. З нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1 (161). – С. 36).

№ 82

1657, червня 19. – Ченстохова, – Уривок з анонімного листа

«...Від москви тихо, вони мають замало війська, бо козаків бояться, з котрими ми без сумніву будемо мати мир. Пан Беньовський до них для повного завершення [переговорів], як вони самі жадали, щоб повністю завершити справу і сповнити бажання всієї занепакої вітчизни...»

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 441. – Тогочасна копія. – Оpubліковано в перекладі українською: Мицик Ю.А. 3 нових джерел до історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Соціально-гуманітарний вісник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1 (161). – С. 36).

№ 83

1657, червня 25. – Уривки з рукописної новини

(Якийсь козак прибув у Данков з багатьма листами до короля і сенаторів, в яких говорилось наступне: – Ю.М.)

„[...]про смерть Хмельницького і про те, що його син, який мав 13 років, був обраний козацьким гетьманом і що генеральний писар Виговський пішов у відставку[...].”

(БН. – ВМ. – № 29579. – С. 4. – Тогочасна копія).

№ 84

1657, червня 25. – Уривок з рукописної новини

“[...]Передав булаву (Хмельницький – Ю.М.) своєму сину, а сам дуже слабий[...].”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 434. – Тогочасна копія).

№ 85

1657, червень. – Уривок з німецького „летючого листка” під назвою „Glaubwürdige Bericht...”

„[...]Хмельницький, будучи хворим, ...викликав до себе свого сина і наказав полковнику віддати сину владу і булаву[...].”

(БН. – ВМ. – № 29579).

№ 86

1657, липня 17(7). – Чигирин. – Універсал гетьмана Богдана Хмельницького коменданту козацького гарнізону в Мозирі і мозирським міщанам щодо повинностей жителів сіл Волосовичі й Нестановичі на користь Видубицького монастиря

«Богдан Хмельницький, гетман з Войском его цар[ського] вел[ичества] Запорозким.

Ознаймуем сим нашим писанем старшини и черни Войска его црського вел[ичества] Запорозжского, особливе залозе нашому мозирському, также и мешчанам и всему посполству в Волосовичах и Нестановичах зостаючом и кож-

ному, кому толко оказано будет, иж якосто перик (?) позволили в Бгу велебному отцу игуменови и всей братії мнстира стога архистратига Михаїла видубицкого, так и тепер позволяем, аби они дань медовую для росходу мнастирського вибрали, прето суворо приказуем, аби жаден з старшины и черни найменшою перешкодою отцу игумену албо от его висланому от вибираня дани медовое в селах Волосовичах и Нестановичах не был и о (*Описка. Слід читати: «в» – Ю.М.*) тое се не втручал под строгим каранем войсковим, иначей не чинячи.

Дан в Чигирині дня 7 июля року 1657».

(НБУ у Києві. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 354. – Копія середини XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого напис «вмісто печати». Запис копійста: «В подлинном подписано: «Богдан Хмельницкий рука власна». «С подлинным сводил иеромонах Иларион». Оpubліковано: Ринсевич В. Про мозирську залозу козаків у 1657 році // Відлуння віків. – 2006. – № 1. – С. 21; Універсали Павла Полуботка. – К., 2008. – Додатки. – № 345. – С. 506).

№ 87

1657, липня 8 (червня 28). – Табір під Туробином. –

Лист Антона Ждановича до великого гетьмана литовського

„Jaśnie wielmożny mości panie hetmanie wielki Wiel. Xtwa litewskiego, a mój wielce mściwy panie i przyjacielu!

Daremna w tym w. m., meo mlciwto pana, turbatia, że powtore po mnie tego wyciągać raczysz. Czego ja żadną miarą bez woli jaśnie wielmożnego jeo mości pana hetmana swego uczynić nie mogę. Insza, gdybyś mi w. m., mój mści pan, pewne jakie w tym przysłać raczył od j. m. pana hetmana pisanie (o którym barzo wątpie, żeby kiedy było) tedy woli jeo mości musiałbym uczynić dosyć zaraz. A że ja, znając dobrze o poprzysiężonej z strony najaśniejszego xcia jeo mości i Wojska Zaporozkiego przyjaźni, statecznie one i całe zachowując, to czynić winien, co mi sama cnota i przysięga każe, a w ostatku z Wojskiem tym Zaporozkim, mnie powierzonym, ku usłudze najaśnieszego xcia jeo mé a ku dobremu Wojska Zaporozkiego przy xciu jeo mé na każdym placu i żyć i umierać gotowem. Proszę tedy, aby i w. m., mój mości pan, to raczył mnie wybaczyć, czeo żadną miarą uczynić nie moge i teo trudno mam się domyślać, mnie w swojej zwykłej chować raczył, której się na ten czas z swojemi powolnemi usługami pilno załecam.

Dat z obozu zpod Turobina d. 28 juny veter.(st.) 1657.

W. m., meo m. pana, całe życzliwy przyjaciel i powolny sługa Anton Zdanowicz, nam. jeo m. pana het. W. Zapor.

Майяч przy ty(m) u Boga nadzieje, że kiedy кожды до добрео rzeczy przyjdą, towarzysza jednoe, który nam się dostał z wojska w. m. m. pana, odsyłam, a upraszam wielce, abyś w. m. też, mój m. pan, kozaków naszych wypuszczyć rozkazać raczył. A osobliwie Michajła z Umańskiego пулку z korzenia pisarskieo, także i inszych”.

(НБ. – ВМ. – № 3723. – Микрофильм. Оригінал знаходиться в бібліотеці Рачинських в Познані. – ВР. – № 88. – Арк. 179).

Переклад

Ясновельможний мосьть пане гетьмане великий Великого князівства Литовського, а мій вельми мостивий пане і приятелю!

Даремно турбуєшся в. м., мій милостивий пан, що й вдруге зволиш від мене цього добиватися. Чого я ніяк без волі ясновельможного його мості пана гетьмана свого учинити не можу. Інша річ, коли б мені в. м., мій мостивий пан, зволив прислати якогось певного від й. м. пана гетьмана листа (у чому я дуже сумніваюся, щоб колись було) тоді волі його мості мусив би вчинити досить тут же. А оскільки я, знаючи добре про присягнуту з нашого боку приязнь найяснішого князя його мості і Війська Запорозького, статечно й цілком її притримуючись, те мушу чинити, що мені сама честь і присяга наказує, а врешті з цим Війском Запорозьким, яке мені довірили, до послуги найяснішого князя його мості і до добра Війська Запорозького при князю його мості на кожному місці і жити і помирати готові. Прошу тоді, щоб в. м., мій мості пан, це зволив мені вибачити, чого я ніяк не можу вчинити і це важко мені уявити, і зволив мене у своїй звичайній приязні зберегти, котрій нині із своїми покірними послугами пильно віддаюся.

Дано з табору з-під Туробина 28 червня старого стилю 1657.

В. м., мого м. пана, цілком зичливий приятель і покірний слуга Антон Жданович, намісник його м. пана гетьмана Війська Запорозького.

Маю при цьому надію на Бога, що коли кожен до доброї речі прийде, одного товариша, котрий нам дістався з війська в. м. м пана, відсилаю, і дуже прошу, щоб в. м. теж, мій м. пан, наших козаків зволив наказати, щоб їх випустили. А особливо Михайла (*Ханенка-? – Ю.М.*) з Уманського полку з писарського куреня, також і інших”.

№ 88

1657, липня 19(9). – Чигирин. – Лист генерального писаря

Війська Запорозького І.Виговського

до волинського каштеляна Речі Посполитої С. К. Беньовського

„Wielmożny m. panie kasztelanie wołyński!

Mój mśc. panie i bracie!

Nie zwykłem w słowiesch moich nestatkować, zwłaszcza komu się z moją obowiązującą przajaźnią. Dla tegoż osobliwy mając zadatku z w. m., m. m. panem, respekt i słowa przyrzeczonego o zachowanie braterstwa, ratione onemu zawsze, ile mogę, sprzyjam. Nie masz tedy, coby miało trudne (?) droge w. m., m., m. m pana, na którą się j. k. mści swoją obowiązującą ochotę. Owszem taką masz w. m., m. m. pan, bezpiecznie perfuere na moją poradę, że i dostatecznie, dali Bóg, o rzeczach sobie, z których z j. m. p. hetmanem rozmovas (?) i zdrowo, ponieważ do ojczyzny bez wszelkiego przenagabania, siła by się rzeczy pożytecznych wscierać musiało czasem (?), gdybykolwiek nie umiał rozsądkiem upriatać trudnoście i postrachów, które, że w. m., m. m. pana, jako człowieka statku i serca męskiego non dominant, jako pewien, tak radzę, abyś remotis omnibus ludzi pewnych fabulis i jako najspieszniej chciał constitutu auslerareiter, nie dając do myśli swoich, żadnych distraction przystemku.

Uznasz w. m., m. m. pan, że i dobrze gościwszy uciesznie będziesz expediowany, nie tak, jako zli ludzie, nie życząc nam ni u kogo dobrej reputacy. Oddaje się zatym łasce w. m., m. m. pana.

Dan w Czehirinie d. 9 juli anno 1657.

W. m., m. m. pana, całe życzliwy brat i sługa Jan Wyhowski.”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 20. – С. 21. – Оригінал (?)).

Переклад

Вельмишановний м. пане каштеляне волинський!

Мій мосьть пане і брате!

Не звик не дотримувати свого слова, особливо тоді, коли мене зобов'язує приязнь. Ось чому маючи в задатку в. м. м. пана респект і дане слово про збереження братерства, розумом своїм завжди їм, скільки міг, сприяв. Не маєш тоді нічого такого, що мало би утруднити шлях в. м., м. м. пана, до котрого шляху й. к. м. зобов'язав своєю волею. Взагалі, такий шлях маєш в. м., м. м. пан, безпечно перенести за моєю порадою, що і достатньо, їй-Богу, і здорово поговорити з й. м. паном гетьманом про справи; оскільки до вітчизни без всякої шкоди мусило б часом виникнути (?). Не можу приховати від розуму труднощі й небезпек, котрі не злякають в. м., м. м. пана, як людину статечну з мужнім серцем. Як я переконаний, так і раджу, щоб віддалив байки певних людей і якнайшвидше схотів ствердити умовлене (?), не даючи у своїх помислах жодного притулку сумнівам. Дізнаєш в. м., м. м. пан, що добре погостювавши, втішно будеш відправлений, а не так, як злі люди, котрі не зичать нам ні від кого доброї репутації.

Відаюся за тим милості в. м., м. м. пана.

Дано в Чигирині 9 липня 1657 року.

В. м., м. м. пана, цілком зичливий брат і слуга Іван Виговський.”

№ 89

1657, травень-серпень. – Статейний список царського посла Івана Желябужького до трансільванського князя Дєрдя II Ракоці

„Лета 7165-го [1657] мая в де гсдрь црь и великий кнзь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержец указал Ивану Желябужскому ехат с своею гсдрвою грамотою к Ракоце, кнзю венгерскому, а с ним подячему Александру Титову да толмачю Дмитрею Остафеву. И по гсдрву црву и великого кнзя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца указу Иван Желябужской с Москвы поехал июня в 1 де.

Июня в 3 де в Можаетск приехал. Июня в 1 де стоял в Можайску за подводами. Июня в 6 де приехал в Вязму. Июня в 7 де в стоял в Вязме за подводами ж. Июня в 9 де приехал в Дорогобуж. Июня в 11 де не доехав Смоленска за десят верст, на пустоши, что была дрвня Строганец, встретелис иноземцы. И Иван Желябужской их спросил: какие люди, и откуда едут и что у них вестей? И иноземцы Иван Батюшков с товарищи сказалис: мы де черкасы, а ездил де с Москвы к своим за Борисов, а слышали де мы там, что воюют Полшу и Литву шведы, да Ракоца, да мутяне и волохи, да тут же де з запорожским

войском Онтон полковник, а были де под Бреслью, и Бресль де им здалас тому недели с три. А слышали де мы, что испод Бресли пошли к Замостью, а в Бресли де залога оставлена Ракоцына, г Сапега де из Бресли отступил к Слонину, а сказывают де, при нем войска всего тысяч с шесть.

Июня в 12 де приехал в Смоленск, и ис Смоленска дано провожатых пят члвк стрелцов, и Смоленска поехал июня в 13 де.

Июня в 16 де приехал в Чеусы и того ж числа послал к полковнику к Ивану Нечаю толмача Дмитрея Остафева, а велел ему сказат: црского величества прислана грамота к нему, полковнику, со мною, Иваном. И полковник прислал к Ивану Желябужскому сотника Михаила Крюковского, а приказал с сотником, чтобы к нему приехал з гсдрвою грамотою июня в 17 де.

И того дни з гсдрвою грамотою Иван Желябужской к полковнику к Ивану Нечаю приехал и гсдрву грамоту ему отдал и против наказу с ним говорил. И полковник, выслушав гсдрву грамоту, говорил: указал де гсдрь мне с тобою послат провожатых до полковника до Онтонна Жданова, а мы де про нево, где он нне с Ракоцею, и не ведаем. А ис под Бресли де они давно пошли, писал де про то Онтон к гетману к Богдану Хмелнитцкому, что Бресль здалас, и они пошли к Замостью и ко Лвову, а тому де уж болши трех недел. А отсюды де тебе Полшею за ними ехат не мочно, потому что воюют шведы и иных земель люди, а моим де провожатым через Полшу тебя провожат нелзе да и сыскиват де Ракоцы и Онтонна неведома где. Ехат де вам на городаы и на места по нашим черкасским залогам на Нежин, а едучи де вам спрашивают, леба (?) в которых местех про Ракоцу и про Онтонна весть будет, и с тех де мест станеш домышлятца, как бы до них доехат. И велел ехат к Нежину, а провожатых дал трех члвк, а велел проводит тритца верст до местечка Черехова.

И июня в 18 де ис Чеусов поехал и начевал в местечке Черехове и ис Черехова те провожатые воротилис, а иных провожатых не дано.

Июня в 19 де ис Черехова поехал бес провожатых.

Июня в 24 де приехал в Стародуб, и стародубской наказной полковник Иван Голенецкой да писар Михайло приехали к Ивану Желябужскому в стан и спрашивали: по указу црского величества куды едеш?

И Иван Желябужской сказал: еду з гсдрвою грамотою к Ракоце венгерскому, и полковника и писаря спросил: где нне Ракоца и полковник Онтон Жданов? И они сказали: как де Онтон к Ракоце и послан, и мы де от них ездаков не видали и подлинной от них вести нет. А слышали де мы от приезжих торговых людей, что воевали ко Лвову, да и то де мы слышали, что гетман писал к Онтону, велел итит х Каменцу Подолскому против турских и крымских людей. А наши де полковники с войском давно пошли, а збираютца де на Тошлыках, а собрався де, пойдут х Каменцу ж Подолскому, а и Ракоца де и мутяне и волохи туды ж пойдут, потому что станут с нашим войском стоят заодно против турских и крымских людей. И тебе де ехат на Нежин да на Киев. Там де тебе подлинная весть будет.

И того ж числа пришел стародубской войта Корнила Молявка, и Иван Желябужской войты спросил: есть ли ведомо про Ракоцу венгерского и про

полковника Онтон, где они нне? И войта сказал, что подлинной вести отнюд нет, как и пошел Онтон, а слышали де, что были под Бреслью, а как Бресль им здалас и они пошли подо Львов, а где они нне, того не ведоу.

И Иван Желябужской спросил войты: есть ли вам ведомо, по какой причине Онтон пошел с войском к Ракоце и для чево с свейскими людьми заодно воюют? И войта сказал: мы де чаели, что пошли по гсдрву указу, а нне де мы слышим от приезжих торговых людей, что Ракоца воюет Полшу, а хочет учинитца на Полше королем, а казачя де войска Ракоце ж помогает, чтоб ево королем учинит на Полше, и мы де и сами не ведаем, на какую меру положит: казаки при-сегали гсдрю, а служат Ракоце и королевства доступают Ракоце, а мы де слышали, что Полша хотела быт под гсдрвою рукою, а нне де к нам от гетмана Богдана Хмелнитцкого приходят листы беспрестани и велят города крепит и запасы запасат, и мы де пороху купили двесте семдесят пуд, а болши де того купит не добудут. А от кого крепимся, того мы не ведаем. А целовали де мы крест гсдрю, а владеет нами гетман. И нне де мы от их владеня вконец погибаем, а ожидаем де мы млсти от гсдря воевод, а толко де гсдрвой млсти к нам не будет и воевод не пришлет, и мы де от гетманского владеня вконец погибли, да и ему де, гсдрю, добра от него не будет.

И июля в 25 де поехал из Стародуба, и стародубской писар Михайло проводил за город, а едучи, говорил Ивану Желябужскому: для де чево ты едеш к Ракоце по нашим городам непрямою дорогою? И Иван Желябужской ему сказал: еду з гсдрвою грамотою, а не прямою дорогою еду для того, что Ракоца в войне, а где про него сведою, туды я и еду. И писар говорил: мы де чаем, тем путем едешь не для Ракоцы, смечаеш де ты казачева войска и досматриваеш городов, каковы наши города крепки, а и туды де ты едеш для того ж, чтоб тебе войска сметит, и там де с одним и с Онтоном войска с пятьдесят тысяч.

И Иван Желябужской, выслушав у писаря реч, говорил: что ты, писар, говорит не дело, неподобную реч. Великому гсдрю ншму своей державы ратных людей смечат и городовых крепостей досматриват для чево посылат тайным обычаем? Коли ему, великому гсдрю, будет надобно смета козачю войску и городовым крепостям, и великий гсдрь изволит послат и не тайным обычаем велит войска переписать и городовые крепости досмотрет. И спросил ево: х какой ты силе ту реч говориш? И он сказал: я де говорю ту реч с тобою, издаваючис.

Июня в 28 де под селом Волынкою встретился иноземец. И Иван Желябужской ево спросил: хто он, и откуда едет и какова чину? И он сказался поляк Михаила Торгоня, а был де я в Полше при гетмане Сапеге, и как де наступили под Бресль шведы, и Ракоца, и волохи, и мутяне и войска запорожская, и гетман де Сапега отступил к Упружю, а с ним войска тысяч с сем, а я де от гетмана из войска поехал и был в деревнях к Замостью, а как де Бресль здалас, и от Бресли пошли Ракоца и Онтон полковник пошли к Замостью, и я де приехал к гетману к Богдану Хмелнитцкому, и гетман де мне здес дал дрвню. И Иван Желябужской ево спросил: как ты был у гетмана, слышал ли про Ракоцу и про Онтон полковника и про шветцких людей, где ваюют и вместе

ли ходят? И он сказал, что ваюют ко Львову, а про шведов де я не слыхал, вместе ли ходят или розашлись, а при мне де к гетману к Богдану Хмелнитцкому шветцкие послы пришли, а откуда они шли и хто имяны и для чево пришли, того де я не ведаю, да слышал де я, что к Ракоце и к Онтону полковнику гетман писал, чтоб шли против турских и крымских людей х Каменцу Подолскому, а гетман де от себя войска послал против турских и крымских людей с наказным гетманом з Григорем Миргородским, а велел де збиратца на Тошлыках.

Июня в 29 де приехал в Нежин, и нежинской наказной полковник Иван Гроховской приехал на стан, и Иван Желябужской полковника спросил: есть ли ведомо, где Ракоца венгерской и полковник Онтон з запорожским войском воюют? И полковник сказал: воевали де в Полше и не в одном месте, а нне де слышал я, что гетман Богдан Хмелнитцкой писал к Ракоце и к Онтону, чтобы шли против турских и крымских людей. И тебе де ехат х Каменцу Подолскому на Киев, а в Киеве де подлинная тебе весть будет.

Июля в 2 де приехал в Киев.

Июля в 3 де приехал в стан киевской наказной полковник Василей Дворецкой, и Иван Желябужской полковнику говорил: ведомо мне ото многих людей учинилос, что Ракоца венгерской пошел х Каменцу Подолскому, а мне по указу црского величества велено к Ракоце ехать с ево гсдрвою грамотою, и тебе б, полковнику, дат мне провожатых и подводы. И полковник сказал: провожатые де и подводы готовы, а ведома де подлиннова про Ракоцу нет, а слышал де я, что к гетману пришли от Ракоцы послы, а сказывали, что идет Ракоца х Каменцу Подолскому, а иные де сказывают, что пошел в свою землю для того, что воюют у нево поляки. А ехат де тебе х Каменцу Подолскому за войском, а иною де тебе дорогою ехат нелзе: воюют татарове в наших местех, а в войске де тебе про все будет ведомо, мочно л к Ракоце пройтит или нет.

Июля в 4 де поехал ис Киева, а провожатых дано три члвка.

Июля в 9 де приехал в Корсун, и корсунской наказной полковник Дементей Трутин пришел в стан, и Иван Желябужской полковнику говорил, чтоб велел проводит до Ракоцы или до Онтонна полковника. И наказной полковник сказал: была де нам весть, что Ракоца и Онтон идут и Каменцу, а где де они нне, и того подлинно не ведою. А и Каменцу де тебя проводит немочно: воюют тотарове, разве де тебе для подлинные вести ехать в войско, а войска де и число стоит на Капустиной Далине.

Июля в 10 де приехал и Капустиной Далине и стал, не доходя войска, и в войска послал толмоча Дмитрея Остафева, а велел ему говорит полковником, чтоб по указу црского величества велели про Рако[ци] ведомо учинит, где он, и велели б до него проводит. И толмач приехал в Корсунской полк и полковнику Ивану Дубине говорил, чтоб про Ракоцу ведомо учинил и провожатых бы дал. И полковник сказал: подлинной де вести от Ракоцы к нам нет, а проехат де к нему нелзе никоими мерами: воюют тотарове. И велел полковник с толмачом ехат казаку к гетману к Юрю Хмелницкому на стан и скажат, что от црского величества едет дворянин к Ракоце. И толмачь приехал к гетману, а гетман з те поры идет с стану, и толмоча спрашивал: хто едет от црского величества и

х кому? И толмач сказал: по указу црского величества едет дворянин Иван Желябужской з гсдрвою грамотою к Ракоце венгерскому. И гетман прислал с толмачом к Ивану Желябужскому корсунского сотника, и сотник от гетмана спрашивал: есть ли с тобою к гетману гсдрва грамота и куды едешь?

И Иван Желябужской сказал: по указу црского величества с ево гсдрвою грамотою еду к Ракоце венгерскому, а к гетману со мною гсдрвой грамоты нет, потому что црского величества тово мне пути не чаел, что сойтитца з гетманом, а чаел, что застану Ракоцу под Бреслью, и мне ведомо учинилос, что Ракоца пошел х Каменцу сходитца с тобою, гетманом. И приказал, чтоб гетман велел меня с ево гсдрвою грамотою проводит до Ракоцы.

И того ж числа гетман Юри Хмелнитцкой прислал к Ивану Желябужскому войскова ясаула Ивана Ковалевскова. И ясаул говорил: приказал де тебе гетман, велел говорит: приказывал де ты, чтоб тебя проводит з гсдрвою грамотою до Ракоцы, и мы де и сами про Ракоцу и запорожского войска про полковника Онтоня не ведаем, где они нне. А вести де про них взят нелзе и посылки к ним послат не мочно: вышел де крымской црь со всею ордою и стоит около Каменца Подолского, а воинские де люди многие тотарове воюют наши городы. А к Ракоце де и к Онтону писали, чтоб шли к нам на помоч против орды. А к нам от них вести не бывало. Да нам же де ведомо учинилос, что Ракоцыну землю ляхи розвоевали и мат Ракоцыну в полон взяли. И по тем де вестям мы чаем, что Ракоца пошел в свою землю. А в Ракоцыну де землю пут лежит на Волохи, а волоскую де землю воюют тотарове, и тебя де нам проводит к Ракоце некуды. Не в ту де ты пору пришел, как мочно доехат до Ракоцы, воротитца тебе к црскому величеству.

И Иван Желябужской ясаулу сказал: к црскому мне величеству воротитца, не быв Ракоцы или подлинные вести не доведовся, нелзе. И приказал к гетману, чтоб гетман велел в Ракоцыну землю проводит иным путем, не через волоскую землю, кали чае ево в своей земли. И ясаул сказал: я де то гетману раскажу и тебе вестно учиню.

И того ж числа ясаул Иван Ковалевской, приехав, говорил: приказал де гетман, велел тебе говорит: иново де путя к Ракоце мы не знаем. А коли де, не дождався про Ракоцу подлинные вести, ехат не смееш, и гетман де тебя велел проводит до Корсуни, а в Корсуни де тебе велел вести ждат от себя, как де мочно пройтит будет к Ракоце, и я де тебе в те поры вестно учиню и до Ракоцы проводит велю. А что де тебя остановил и для чево, и то де гетман сего числа пишет к отцу своему к гетману к Богдану Хмелнитцкому, а гетман де Богдан Хмелнитцкой про то отпишет к црскому величеству, а ты де от себя отпиши к црскому величеству, что остановил тебя гетман.

И того ж числа з гетманским посыльщиком послал в Чигирин к гетману Богдану Хмелнитцкому толмача Дмитрея Остафева, а с ним приказал, велел говорит гетману, чтоб приказал в войска к сну своему к гетману к Юрию Хмелнитцкому, велел бы меня з гсдрвою грамотою проводит до Ракоцы венгерского, которым путем проехат мочно. Да с ним же поспал к гсдрю отписку, а приказал ис Чегерина сослат с ездоками к Москве.

И того ж числа прислал гетман трех члвк казаков, а велел проводит до Корсуни. И Иван Желябужской ту ноч ночевал подле войска.

И июля в 11 де гетман Юри Хмелнитцкой с стану с Капустиной Далины пошел часу в четвертом. А Иван Желябужской стоял, покаместа гетман и полковники со всем войском прошли. И по смете з гетманом и с полковниками войска тысяч з дватцат. Да перед гетманом де послано пят полков, а за войском обозу по смете телег с пят тысяч. А на стану войска ставитца не обозом и лошади ходят стадами, а у приколу лошадей не бывает.

И или в 12 де приехал в Корсун. И того ж числа от гетмана от Богдана Хмелнитцкого приехал в Корсун литовской гонец и стал на дворе. И Иван Желябужской послал литовского гонца к двору, велел проведет, хто он имянем и от кого приезжал к гетману. И гонец литовской проведав про Ивана Желябужского и пришел к нему, Ивану, сам на двор.

И Иван Желябужской ево спросил, хто он имянем и от кого ездил и откуда едет.

И гонец сказал: зовут де меня Миколаем Грибовской, а ездил де я к гетману к Богдану Хмелнитцкому с вестью, что идет к нему, к гетману, от полского короля посланник Станислав Збеневской, а послал де меня перед собою из Дубны, а нне де тому осмой день. И от гетмана де меня отправил писар Иван Выговской, а приказал де к нашему посланнику, чтоб ехал не мешков. А гетмана де я не видал; сказал писар, что лежит болен.

И Иван Желябужской спросил гонца: ис которова города корол отпускал посланника, и игде нне корол, и сколко при короле войска и какие люди, и хто корунной гетман, и где карунное войско стоит, и много л корунново войска, и где гетман Сапега и много л при нем войска?

И гонец сказал: я де в те поры при короле не был, как посланника отпускал, взял де меня на дороге, а слышал де я, что в те поры корол стоял к цесарской пограницы, а в которм месте, того я не упомяю. А на дороге де к посланнику была весть от короля, что идет корол к Оршаве против шведа, а при короле де войска полских и литовских людей тысяч з дватцат да цысарских людей дватцат пят тысяч. А генерал де цесарской пришел Зуза, а у каруннова де войска гетманы: пан Потоцкой, стоит под Сунбуром, а сколко де при нем войска, того де не ведаю, а другой де карунной морщалок полской, и то де нне воюет в венгерах, а про Сапегу де я слышал, что пошел х королю, а сколко де при нем войска, про то не ведаю.

И Иван Желябужской спросил: Ракоца де и свейской корол в вашей ли земле нне, и у вашева де войска с свейским королем и с Ракоцею у которых гетманов бои бывали ль, и для чево Ракоца с вами войну всчал, и где нне Ракоца и свейские люди?

И гонец сказал: про Ракоцу де мы слышали, что за Вислою рекою воюет около Сендомира, а воюет де он Полшу за то, что не примут ево на королевства. А боев де у нашего войска с шведом и с Ракоцею нигде не бывало, толко де небольшое спотыкане бывало у посылок, где посылка с посылкою схаживалас, а шветцкой де корол ис под Оршавы пошел в прускую землю для тово, что пруской княз умер. А се де ему итит в свою землю, воюет де ево дунской корол.

И спросил гонец Ивана Желябужского: есть ли де от наших пограниц црского величества войска и велит ли де гсдрь нас оборонит от токова нахаженя розных гсдрств?

И Иван Желябужской говорил: великого гсдря ншого его црского величества от вашие стороны ратных людей много стоят в розных городех. А толко б короля вашего и всее рады перед великим гсдрем ншим исправленя было и поискали б ево гсдрьские млсти правдою, а не лестью, и великий б гсдрь нш давно вес оборонил и в такое б разореня вас не предал.

И гонец говорил: корол де наш, и все санатарство и чернь вся ради гсдрю вашему, чтоб быт в подданстве под ево црского величества высокою рукою, и быт де было у короля з гетманы и со всем сенаторством раде, ково посыпет к црскому величеству послов, да занела де война ото многих гсдрств – нигде королю з гетманы и с санаторствами сойтитца не дали, затем де то дело и длідца. А и нне де ни х каму, оприч ево великого гсдря, Полша и Литва не поддаецца.

И Иван Желябужской говорил: сказываєте, хотите быт црского величества под ево великого гсдря высокою рукою, а Ракоцу на королевства призывали и к турецкому писали, чтоб быт у нево в подданстве.

И гонец говорил: к Ракоце де посылали немногие люди израйцы такую смуту учинили. А как де Ракоца пришел и ему все отказали, а как де швед, и Ракоца, и мутяне, и волохи и казачя войска заодно Полшу воевали, и от тое де войны, слышали мы, что хотели писат к турецкому изо Лвова да из Лутцкого, а не всею Полшею, а писали де или нет, того не ведаю.

И Иван Желябужской спросил гонца: с чем посланник идет к гетману и для какова дела? И он сказал: я де того не ведаю, с чем посланник идет о[т] короля.

Июля в 13 де пришел корсунской наказной полковник, а с собою привел казакв трех члвк: Жданка с товарищи. А сказал, что те казаки Онтонова полку.

Иван Желябужской тех казакв спросил: где Онтон, вместе л с Ракоцею, и ис каторова места они от Онтоня поехали? И казаки сказали: поехали де мы из войска от Збарова тому семей ден. А Онтон де идет к Каменцу Подолскому по писму гетмана Богдана Хмелнитцкого. А идут де на Межибож с Ракоцею вместе.

Июля в 14 де ехали мимо Корсун казаки многие люди, а сказалис Онтонова полку Жданова. И Иван Желябужской тех казакв спрашивал: откуда от Онтоня поехали и игде Онтон и Ракоца? И казак Федка Дмитреев с тозарыщи сказали: Ракоца и Онтон пришли под Межибож, а волохи де и мутяне от Ракоцы пошли в свою землю. А за Ракоцею де пришли гетманы полские и литовские и на переправах де Ракоцу во многих местех побивали. И наша де казачя войска поляки побили под Жолквою и обоз у нас отбили, и от Онтоня де войска наше все розошло. А Онтон де не со многими людми остался з граматами и от Ракоцы отступил к Погребищу. А Ракоца де под Межибожем поляки и литва осадили с одними венгерами, а людей с Ракоцею тысяч с тритцат, а поляки де сказывають, что ждут к себе на помоч орды.

Июля в 15 де ото многих казакв про Ракоцу была та ж весть.

Июля в 16 де пришел казак Стенка, а сказал: поехал от полковника Онтонис Погребищ, а про Ракоцу сказал, что стоит под Межибожем, а поляки де ево дошли, толко де у них бою нет, а наша де казача войска все разашлос.

И Иван Желябужской спросил: для чево ваша казача войска от Онтониса разошлос? И казак сказал: мы де и давно хотели от Ракоцы итит, а ево покинут, и от Онтониса пошли: увидили то, что Онтонис шукает Ракоце королевства, и за то де было казаки хотели и Онтониса убит.

Июля в 17 де ото многих казаков про Ракоцу была та ж весть.

И того ж числа приехал ис Чегерина толмач Дмитрий Остафев, а сказал: приказал де гетман Богдан Хмелнитцкой, что к Ракоце проехат не мочно, да и ведома де нам про Ракоцу нет, где он.

И июля в 18 де, слыша ото многих казаков, что Ракоца стоит под Межибожем, поехал ис Корсуни з гсдрвою грамотою к Ракоце под Межибож.

Июля в 20 де, не доехав до Межибоже за тритцат за пят верст, наехали: идет гетман Юри Хмелнитцкой с войском.

И Иван Желябужской послал толмоча Дмитрия Остафева, велел говорит есаулу Ивану Ковалевскому, чтоб гетману сказал: ведомо мне учинилос, что Ракоца стоит под Межибожем; чтоб гетман велел з грамотою црского величества до Ракоцы проводит. И гетман приказал, велел за собою ехат до стану, до Наливайковского Броду.

И Иван Желябужской до тово стяну за гетманом ехал, и на том стану гетман велел быт к себе.

И Иван Желябужской к гетману к Юрию Хмелнитцкому приехал. И гетман с полковниками встретил перед шетром и про гсдрво многолетное здорове спрашивал. А пришел, говорил при гетмане полковник Григорей Миргородцкой: для де ты чево приехал в другоряд, не в пору, без гетманской вестис? А ей де ты не веришь гетману и нам; как бы де было мочно до Ракоцы ехат, и мы б де без вестис не учинили.

Иван Желябужской говорил: поехал я по той вестис, что Ракоца стоит под Межибожем, а весть мне учинилас подлинная из ево полку от казаков, которые были с Онтонисом полковником у него, Ракоцы. И полковник говорил: был де Ракоца под Межибожем, три дни сидел в окопе от ляхов, а как де сведал, что идут к ляхом татарове на помоч, и Ракоца де ляхом здался. А сказывают, что сел у них на окупе, а после де ракоценой здачи на третей днь пришли под Межибож тотарове и сведали то, что Ракоца без них ляхом здался, и тотарове де пошли за ляхами доступат Ракоцы. А как де Ракоца в окопе сидел, и от нас к нему проезду не было, и тебе де нне к Ракоце ехат нелзе, что он сам в неволе.

И Иван Желябужской говорил: сказываєте про Ракоцу слухом, а все вестис розные, а подлинные вестис у вас нет. И мне с такою неподлинною вестью к црскому величеству воротитца нелзе. А толка вам подлинная весть, что тотарове вышли в Полшу. Чтоб тебе, гетману, велет меня проводит через волоскую землю в Венгеры: будет Ракоца окупитца, и я с ним съедус в ево землю, а будет он из неволи не освободитца, и там мне про нево будет подлинная весть.

И полковник Григорей Миргородцкой (*Г.Лісницький – Ю.М.*) сказал: велел

де гетман быт к себе всем полковником, которые наперед с войском, будет де у нас рада, куды гетману итит. И в те де поры гетман у тех полковниках, которые стоят от волоской погранице поблиску, роспросит, что мочно л тебе проехат через волоскую землю. Будет де скажут, что мочно проехат, и гетман тебя велит проводить, а будет нелзе, и гетман тебе вестно учинит.

Июля в 21 де приходил войсковой есаул Иван Ковалевской и говорил: велел де тебе гетман и все полковники сказат: через волоскую землю итит тебе нелзе: крымской де црь пошел с ордою лехким делом за Ракоцею, а кош де ево стоит на волоской погранице под Хатеном. Да гетману ж де сего числа учинилос ведомость от казака от выходца, которой вышел из неволи от ляхов, а сказал де, что орда Ракоцу дошли под Гримайловым. И Ракоца де сел в окопе, а – ляхи де стоят за Ракоцу, чтоб ево орде не выдат и взят бы с нево окуп. И орда де хочет ис ляхами битца, будет за Ракоцу станут стоят, а доступает де орда, чтоб им скарб ево взят, а самово б Ракоцу к турецкому црю отвесть. И тебе де по тем вестям гетман велел сказат, что проехат некуды и ехат не х кому, и тебе б де ехат к црекому величеству нне из войска, а завтра де рано гетман идет с стану со всем войском воеват в Полшу.

Иван Желябужской того числа из войска не поехал, стал ожидать иные вести.

И того ж числа пришел в стан священнического чину члвк, а сказался протопоп ис Киева цркви Прчстые Бдцы: зовут де меня Иваном. А говорил в розговоре: Онтонва де полку казаки едут по домом, а говорят де про Онтонва: нас де хотят поморит, а шукал де Ракоца королевства, а нне де довел Ракоцу до такова места, что и сам попал в неволю. А мы де с ним ходили, чаели, по гсдрву указу, а как де сведали мы, что Онтон королевства Ракоце доступает и мы де от Онтонва и розехалис. А и здес де в войске казаки говорят, что без гсдрва указу в войну не идем.

И Иван Желябужской ево спросил: где нне Онтон и что ему за то гетман учинил, что он без гсдрва указу Ракоце королевства искал? И он сказал: нне де Онтон к гетману взят в Чегирин, а слышал де я, что хочет ево гетман повесит за то, что Ракоцу выдал, и Онтон де отнимаетца тем, что разошлос от нево войско.

И июля в 22 де велел гетман сказат 8 войска, чтоб поднималис с стану. А идет гетман воеват в Полшу. И казаки изо всех полков пришли к гетманскому стану многие люди и учили гетману и полковником говорит: выслали де вы нас против орды оберегат гсдрвы украины, и мы де стоим а степи многое время. А стоя де, запасы поели и оголодали, а нне де велите итит в Полшу воеват, и нам де итит не с чим, запасов у нас нету, да итит де нам нелзе без гсдрва указу. Полна де и зимнева войска растеряли. Как де с Онтонном выслали войска, и в те поры сказали: по гсдрву указу, а как де войско сошлос с Ракоцею и Онтон войско растерял, а доступал де Ракоце королевства, а и нне де идете не воеват - короля искат, а Ракоцу от орды оборонят. А нам де корол не надобен, у нас де есть гсдрь, кому мы крст целовали. И есаулы учили казаков от гетманского стану отбиват, чтоб в поход шли, и казаки на есаулов закричали всем войском: не бейте де нас напрасно, всем войском то говорим, что без гсдрва указу Полши воеват не идем. Крст де мы целовали гсдрю, а по се де число

служим на вас, а вы де нашими головами себе корысть получаете. А нне де хотим служит гсдрю, кому крест целовали, а вашу де мы правду ко гсдрю рассмотрели: как де вам было от ляхов тесно, в те поры де вы приклонилис ко гсдрю, а как де за гсдрвою обороною увидили себе простор и многое владене и обогатилис, так де хотите самовласными панами быт и обираете короля невернова. А нам де мимо гсдря ншего, кому мы крст целовали, корол не надобен, а отсюды де с стану без гсдрва указу Полши воеват не идем. А от гетманского стану пришли казаки многие люди к Иванову стану Желябужского и говорили: едеш де ты к црскому величеству, извести де нши все нужи гсдрю, как мы от старшин своих терпим, да и то де ты все слышиш, для чево мы без гсдрва указу в Полшу не идем.

И того ж числа гетман прислал войсковова подячего Захарка, а приказал, чтоб ехать не мешков: мы де и сами не ведаем, что над нами будет: орда блиско и ляхи, а блюдемся де мы и Ракоцы: толко от орды окупяс, да на нас же пойдет. А у нас де в войске стал несоюз, и провожатых тебе гетман прислал два члвка казаков, а велел тебе ехать на Чегирин.

И того ж числа Иван Желябужской из войска поехал и, отехав десят верст, стоял июля по 24 де, ожидал, куды гетман пойдет. И по то число никуды не пошли. Того ж числа по татарским вестям переехал в местечка Бузуевку и с того стану послал ко гсдрю с отпискою толмача Дмитрея Остафева, а сам стал ожидать подлинной вести про Ракоцу и что станет делатца в войске.

И того ж числа ехали казаки из войска многие люди, а сказали, что гетман хочет итит на белоцерковские поля стоят от тотар, а чают де татарскова походу ис Полши болшим шляхом мимо Белую Церков.

Июля в 26 де учинился в Бузуевке всполох от тотар, а сказали, приехав, казаки, что татарове Ракоцыно войска побили, а Ракоцу де увели ляхи не со многими людьми, а чают де тотарскова приходу на казаков. И по тем вестям Иван Желябужской поехал в Киев для того, что черкасские города и местечка худы и осады нигде не укреплено.

И того ж числа наехали казаки корсунского полку Левка Исаев с товарищи. А сказывали: Ракоцыно де войско все побили и поймали тотарове, как пошли от Межибожа, а Ракоцу де увели ляхи не со многими людьми, а слышали де мы, что держат Ракоцу ляхи для окупу, а сколко де Ракоце дат за себя окупу и в которой город ево повели, того не ведаем, а весть де та учинилас нам от наших подезщиках.

И июля в 30 де приехал в Киев и стал ожидать гсдрва указу и вестей.

Июля в 31 де приехал в Киев казак ис Чегирина Гришка, а сказал: войско де все роспущено, а татаровя прошли к себе, а иные де подезщики сказывают, что половина орды пошла за добычаю с Ракоцыным скарбом да с есырем к себе, а другая половина стоит в волоской земли. А гетман де Богдан Хмелнитцкой умер, а в Чегирин де пошел лятцкой посол Збневской, и ево де принял писар, а и так после гетмана осталос в Чегирине послов: шветцкой, рокоцын, турской, волоской.

Августа в 1 де приехал в Киев киевской полковник Павел Гененка (*Яненко – Ю.М.*). И августа в 2 де Иван Желябужской посылал к полковнику к Павлу по-

дядчего Александра Титова, а приказал спросит: где нне гетман с войском, и что про тотар ведомства, и мочно л к Ракоце пройтит? И полковник с подячим приказал: Ракоцыно де войско все побиили тотарове, а Ракоца ушол к поляком не со многими людми и там нне в неволи, а что де над ним учинитца, того не ведомо. А тотарове де пошли в свою землю, и гетман де сам пошел в Чегирин, войска распустил, а для де обереганя оставлен у нас Уманской полк, велено проведыват, не воротятца л куды тотарове воеват.

Августа в 9 де приехал в Киев на двор к Ивану Желябужскому полковник Онтон Жданов и говорил: сказывали де мне за рекою за Вислою казаки, что ездиди ты от црського величества, ищеш Ракоцы и меня з гсдрвыми грамотами, и я де слыша, что ты в Киеве, приехал проведет, с тобою л ко мне гсдрв указ и какой ево гсдрв указ ко мне есть? Иван Желябужской ему сказал: есть гсдрва грамота со мною, и по указу црського величества велено тебе речь говорит, как бы тебя ишел 8 войне. И полковник Онтон говорил: да кали де мы не съехалис там, и я де и здес от тебя хочю ведат, что мне гсдрв указ.

Иван Желябужской гсдрву грамоту ему отдал и говорил ему: по указу црського величества велено было мне тебе говорит, чтоб ты свейским королем розшолся, и велено тебя из войны выслат к гетману Богдану Хмелницкому. Да ему ж говорил, выведавая от него слов: да по указу црського величества велено тебе говорит, что воюеш ты соединяс с Ракоцею и с свейским королем, и с волохи и с мутяны без гсдрва указу Полшу, и город Люблин взяли и наступаеи на города и на места Великого Княжства Литовского и Бресль взяли.

И полковник Онтон говорил: ево де гсдрва воля, слышел де я давно, что гсдрв гнев на меня за то есть. А я де с свейским королем не соединялся, а пошел де я в войну к Ракоце не своим изволом, послал де меня гетман Богдан Хмелнитцкой с войском, а велел де мне сойтитца с Ракоцею и приказал мне под смертною казнью, велел Ракоцы во всем слушат и ни в чем из ево воли не выступат. И как де я шселся с Ракоцею, и к Ракоце де под город под Сандамир пришел свейско корол, а мне де было за гетманским роскозанем отступит от Ракоцы нелзя, и я де о том и к гетману посылал, и от шведа к гетману ис Полши были послы. И гетман де ко мне пишет, чтоб был при Ракоце безотступно, из ево воли не выступал и творил ты то, что Ракоца велит. А про шведа ничево не писал ко мне. И то де писмо у меня. И Ракоца де пошол с шведом заодно под Бресль, а мне де нелзя было от Ракоцы отступит, и я де шол с ними ж. И Бресль де здалас Ракоце после Светлова Воскресеня на третьей недели. И Ракоца де, покиня в Бресли залогу свою, и пошли свейским королем вместе на шестой недели после Светлова Воскресеня под Оршаву. А я де с ними ж ходил, и испод Оржавы де шветцкой корол пошел к себе, а покинул при Ракоце войска тысени с три, а и всево де с ним было тысеч з двенатцат, а пошол де он для того скоро, что воюют ево землю корол дунской. А Люблина де города ништо не имывал, а швет де и блиско к Люблину не приходил.

Иван Желябужской полковника Онтоня спросил: как ты был свейским королем вместе, видался л с ним, и от него про гсдря ншго какие слова слышали, и что ево мысль: с великим гсдрем ншим войну ли весть хочет или миру про-

сит; и не слыхал ли от ево людей, промыслу какова против гсдря ншго не чинит ли и под гсдря ншго под города под которые не послал ли людей, и откуда себе помочи не чает ли? И как вы с Ракоцею ходили полские города воевали – которые вам здалис, и как у вас с Ракоцею договор был – хто болши добычи имал на войско и которые города на Запорожское войско досталис и кой Ракоце?

И полковник сказал: мне де гетман городов принимает не велел и залог пометыват. А и Ракоца де вводной Бресли покинул залогу, а то нигде не метал. Везде имал з городов и с мест откуп, а мне де на войско не давал. А здалис де было ему города: Сонгур, Перемышль, Галич, Тернов, Пивчюг. А со всех взял денги, а сколько де с которова взял, тово я не ведаю. А с свейским де королем у Ракоцы вместе я бывал пачасту, а слыхал де у него, что з гсдрем ншим хочет мир учинит, а говаривал де так: взялся де у меня гетман Богдан Хмелнитцкой помирит з гсдрем, и я де от него жду, что мне отпишет, а толко де он не помирит, и я де с иную сторону стану посылат: А кем иным обыслатца, того не сказывал. А болши де того не слыхал ничева, и помочи себе откуда чает ли или нет, того не слышет в ево войске.

И Иван Желябужской Онтон спросил: сказываеш, что гетман послал тебя воеват Полшу, а добычи и городов принимает не велел. Для какие ж меры ты и посылан был, чева гетман искал, что к Ракоце тебя послал, и что тебе приказывал, чево у поляков доступат?

И полковник говорил: чаю де то и гсдрю ведомо, для чево я посылан был и чево доступал Ракоце, а толко де про то ему, гсдрю, по сю пору неведомо, и я де нне ему, гсдрю, обевлю все. В те де поры за неволю крестное целоване порудили и мысли гетманской ему, гсдрю, не обявили, блюдяс гетмана. Послал де меня гетман к Ракоце воеват Полшу, а велел де мне доступат Ракоце королевства, потому что с Ракоцею у гетмана меж себя была вера, что Ракоце доступа королевства, быт с ним да с волохами, да с мутяны в соединене, а от гсдря хотел отступит. А ведали дету мысль мы с полковниками, а войска не ведала, а как де войско, которое было со мною, про то сведали, что Ракоце королевства доступаем, и войском де всем за то меня хотели убит. И за то де войско от меня и пошли, отказали: нам де при Ракоце не бывает, и корол нам не надобно, у нас есть гсдрь.

И Иван Желябужской Онтон спросил: за что гетман такое дело хотел учинит, видя гсдрву такую премногую млсть к себе, и от такова блгочестиваго гсдря для чево хотел принят невернова короля, а сами вы от токова неверя бежали и ево, блговерного гсдря, обрали из воли; и как вы все на такое дело покусилис, забыв страх Бжий и не памятуя душ своих, и как из вас ни един не выбрался такой члвк, хто б, помня душу свою, такое дело гсдрю обявил?

И полковник говорил: все де встрешно гетману говорит не смели, а хто б де и молвил, и тот бы жив не был. А мы де с Павлом Ененкою и с Павлом Тетерею и поговорили, чтоб гсдрю обявит тайным обычаем, да не посмели. А гетман де нам вмещал такую речь: из Вилни де наши посланцы, которые были на посолстве при великих послах црского величества, приехали, а сказали, что Полша и Литва поддалас гсдрю быт под ево гсдрвою рукою, а владеть по смерть ко-

ролю всем, как владел, а праву и изволности быт их по прежнему, и нас де отдали по прежнему во владения ляхам, и нам де нечево дожидадца добра, коли мы ляхам и не таковы грубны были, и тогда нам от них поругане и гонения было, а нне де нас и вконец выгубят. Да вместе де ту речь, и почел с Ракоцею и с волохи, и с мутяны ссылку чинит, чтоб им быт заодно. А нне де на меня все полковники роптуют и вскладывают на меня всю вину и хотят де меня известь, чтоб мною вершилось, бутто я ходил своим изволом. А у меня де гетманские листы есть. Да толко б де я своим изволом пошел, хто б меня послушал войска? Да Онтон же сказал: в Чегирин де и нне после небошика гетмана принели лятцкого посла Станислава Збенетцкого, а слышал де я, что и ннешней посол лятцкой пришел с таким же шалберством, чтоб казаков отзывает от гедря.

И того ж числа приехал из Лвова мещенин Петр Иванов, а сказал: как де я из Лвова тому две недели. Иван Желябужской ево спросил: что у вас слышит, что татарове зделали с Ракоцею, и где нне слышит про Ракоцу и про тотар? И он сказал: Ракоцыно де войско все побили и поймали тотарове, как было пошли от Межибоже к себе. А Ракоца ушел, а с ним ушло людей ево с чetyреста коней. А провожат де его пошли поляки до рубежа, а на рубеже де поляком с Ракоцы имат окуп; а на чем де у них с Ракоцею договор, что дат ему за себя окупу, того не ведаю. А тотарове, побив Ракоцыно войско, пошли в Волохи, а иные с ясырем пошли к себе, толко де я слышел на дороге, что из волоской земли татарове вышли и пошли к себе ж.

И Иван Желябужской спросил у мещенина: поляки не хотят ли на гедрвы города куды прихотит с тотары, и откуда себе помочи иной оприч татар поляки чают ли, и что мыслят, хотят ли быт у гедря ншго в поддньстве, и на Ракоцу которые гетманы приходили и много л войска?

И мещенин сказал: тотарове де поляков звали воеват на казаков, и поляки сказали, что бесконны, воеват итит не на чем. И тотарове им говорили, чтоб два меца поноворя, итит, а они б в ту пору кони кормили, а тотаром было до тово сроку ждат в волоской земли. А тому де как отложено ка два меца, пятая нддя. И нне де тотарове пошли к себе - неведома, поляки отказали, воеват не пошли - не ведою, тотарове, осердитяс на поляков, пошли за то, что Ракоцу у них увезли. Да слышел де я, что на помоч к полскому королю под Краков пришло войска цесарскова тысяч с пятнатцат, и та де реч у нас есть, что цесар прислал на помоч против Ракоцы и шведа, а против гедрвых людей, ни против казаков стоят не велел войску своему. А болши де того ни от куды помочи не чают. А у поляков де правды не сведаеш, что хотят ли быт под гедрвою рукою или нет, словами говорят, что хотят быт, а в ыные гедрства посылают: к турецкому и к цесарю, а х казаком д[е] Войска Запорожского и нне прислали посла Збенецкого отзывает от гедря к себе. А сказываетца де Збенецкой от короля, а он де у короля не был, пошел из Лвова, а подмогу де ему дали жидаы, а на Ракоцу де приходили гетманы корунные Потоцкой да Любомирской, а с ними войска тысяч с сем, да гетман литовской Сопега, а с Сопегаю войска тысени с чetyре, толко сам Сапега на бою не был, лежал во Лвове болен, а нне де Сапега на свое войска взял с Ракоцы, что ему довелос, да пошел опят в Литву, а идучи

де полские места воевал и грабил, а говорил так: я де нне не полского короля – московского гедря.

Августа в 14 де приехали ис Чегирина казаки Киевского полку Ивашка Прокофев с товарищи, а сказали: августа в 21 де будет де съезд в Чегерине полковником и властям погребат гетмана, да тут же де станут и обират гетмана.

И Иван Желябужской спросил: ково чают быт гетманом, и вам быт ли тут из войска изо всех полков, как станут обират гетмана, и про сна гетманского что говорят? И казаки сказали: в гетманы де называетца писар Иван Выговской и полковников добрит за то, чтоб ево учинили гетманом, толко де войском ево не хотят. А из войска де не приказана ехат для обирания гетманского, да войском де и не станут обират гетмана, станут ждат от гедря, кому гедрь укажет нами владет. Для того по сию пору и не чютно про гетманской обор, что в войске нет мысли гетмана обират, а толко б войска гетмана хотела, давно б об гетманстве у полковников сеча была. А про гетманскова сна говорят, что не здержат гетманства.

Августа в 15 де сказали Ивану Желябужскому, что приехал в Киев в Братцкой мнстрь иноземец в немецком плате.

И того ж числа Иван Желябужской велел того иноземца из монастыря позват к себе, и тот иноземец пришел в чернеческом плате, а сказал себе имя Иосиф, а в миру де был Иван Мещеренинов. Иван Желябужской ево спросил: откуда ты приехал и давно л во иноческом чину? И он сказал: приехал де я ис полского ис корунного войска, а был де я в войске в копитанех при гетмане при морщалке при Юре Сердолюбском, а поехал де я иза Лвова тому две ндли, а приехав де, я здес в Братцком мнстре по обещаю постригся.

Иван Желябужской ево спросил: что у поляков и у тотар с Ракоцею здело-лас, и с полским войском хто за Ракоцею шел, и где нне Ракоца, и где литовские гетманы Павел Сапега и Гонсевской, и про полского короля где слышит, и сколко войска при короле, и есть ли из ыз ых гдрсв прибылые люди ему на помоч, и в Ракоцыной земли хто воевал, и много л войною были в ево земли?

И чернец сказал: шли де за Ракоцею гетманы корунные Станислав Потоцкой да морщалок Юри Сердолюбской, да с литовским войском гетман Павел Сапега, а я де был тут жа в войске, а как де от Ракоцы казаки отступили и волохи и мутяне от него пошли, и мы де за Ракоцею пришли к Межибожу, а всего де полского и литовского войска шло за ним тысяч з десят. И ис того де войска обралос за Ракоцею в погоню всего с пят тысяч или и менши, а те все осталис назади и обесконели. И под Межибожем Ракоца от нас сел в осаде, а с ним было ево людей з дватцат с пят тысяч. И сидел де в осаде два дни, а в третьей днь поляком и здался за присягаю. Поляки присягали, что ево, не убит и в ево землю на окуп отпустит, и войска ево пропустит не потратит, а он поляком по договору присягал на семи статях:

статья: быт у полского короля в послушане и войска полскому королю дават, сколко у его есть, против ково укажет;

статья: королю и всему санатарству добит челом;

статья: крымскому заплатит, что они посулили за помоч, а сколко де платит крымскому, того не помню;

статя: указат, хто ево на Полшу войною подымал;

статя: за разареня платит тысеца тысець рублев да гетманом дат на войска 7 000 рублев;

статя: полон сыскав отдать, которые в ево воеване иман;

статя: выдат тех, которые к нему ис Полши приезжали. А как де на том Ракоца присягнул и поляки де ево из осады выпустили, а с ним де выпустили людей ево пятсот коней, и велели для окупу до ево пограницы проводит своим людем, а послали де с Ракоцею наскоро, а войска де Ракоцыно с обозом осталося, и пошли было за ним же, и татарове де, Ракоцыно войско дошед, побили и поймали без остатку. И как де войско ево тотарове побили и гетманы де Ракоцу не велели отпущат до тех мест, покаместа оплатитца. И та де весть при мне была, что потому Ракоцу те провожатые не отпустили, а в котором городе задержат, того я не дождался, толко де на том у поляков положено, что не возьм с него оплаты, не отпущат. А в Ракоцыной де земле воевал морщалок, а я де был с ним же у пеших людей в копитанех, а всего де в ево земли были воемь дней, а места де и села запустошили и выжгли многие, а к городам не приходили ни х которому. А войска де с нами было тысец з десят и тех де вышло с нами половина, а другая там распропала. А корол де полской под Краковым, а с ним де войска полского и литовского немного. А в Кракове де сидят шведы. Да от цесаря х каролу полскому пришли два генерала Галцавел да Шпорк, а с ними войска пятнатцат тысец, а приказана де им от цысаря накрепко стоят против Ракоцы да против волохов и мутян, а против гсдрвых людей стоят не велено, да и с шведами соритца не велел же. А из ыных де гсдрьств ниоткуды помочи нет.

Августа в 17 де прислана гсдрва црва и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца грамота ис Посолского приказу за приписью дьяка Ефима Юрева. А велено разведов про вести, ехат ко гсдрю к Москве.

И августа в 19 де по той гсдрве грамоте Иван Желябужской поехал ис Киева к Москве. А как ехал дорогою к Москве, и по городам, и по местом, и по селам к Ивану Желябужскому казаки и мещаня многие люди прихаживали, а говаривали, чтоб гсдрю известит их челобите: чтоб гсдрь указал у них быт воеводам”.

(РДАДА. – Ф. 4. – Оп. 1. – 1657 р. – № 2. – Арк. 1-27. Білова копія. Архівна справа має назву: „7165/1657 мая – 19 авг. Статейной список дворянина Ивана Желябужского посыланного к венгерскому князю Ракоцию, и из дороги в Москву возвратившегося”. Оpubліковано: Мицик Ю.А., Кравець М. В. Московський посол у Корсуні 1657 року // Корсунський часопис. – 1998. – № 7-8. – С. 3-12).

№ 90

1657, серпня 11(1). – Київ. – Лист Остафія Виговського до Павла Тетері
«Сын мой любимой, милостивый пане Тетеря.

Доброго здоровья и счастливого пребывания вашей милости в том пути от Господа Бога яко сам себе желаю. По случаю, что его милость пан гетман(и) воевода киевский Ондрей Васильевич Бутурлин посылает до столицы с листами своими до его царского государя нашего милостивого и до иных панов, то ие (?)

чрез лист свой вашу милость навеждаю в добром здоровьи, как вашу милость Господь Бог в том пути сохраняет, мы же zde по благодати Божей здоровы есмь оба, а панья жена твоя по той же благодати Божой здорова есть, будучи е в Кieve тут есмь в дому вашей милости заговейна з жоною твоею исправляли. И то вашей милости объявляю, что покойным учинился его милость пан гетман в прошлой вторник июля в 27-е в пятом часу дни. Войско наше по блгодати Божией здорово в домы возвратилося, распустили всех, а вся старшина сколько их ни было в войску з гетмановичем и сын мой Данил там до Чигирина возвратился, которые чрез Киев шли козаки, так сказывают, что орда татар все в орду поворотили, а лятцкое войско, сказывают, ишли навстречу королю и так сказывают, что король свейский (*помилка, має бути: «польский»* – Ю.М.) его осадил с Ракоцею, где тут договор такой учинили, обещал Ракоца поляком на жернырей (?) дать денег милен: гетманом и Чернетцкому полтараста тысяч, орде – сто тысяч. Орда у Ве...заве(?) под Каменцом о той згоде де с ляхами разгневались о том, что без них згodu чинили, а ляхи Ракоцу тотчас по той згоде попроварили до границ венгерских, так обещалис здорово его отвести, а он, Ракоца, обещал им дать пехот десеть тысяч и пехоты нечто, также (?) разгневался на Ракоцу и венгеров (...)*, пошли за ними, хотя их бить, несть ведомо догонили или нет их, а хоть придут и до домов своих, татаровя не будет им всласть, потому что козаки по рассказанью гетманскому мало не всю орду выпустишили, выбили, а иных живых побрали, надеяться великого непокою, потому что татаровя будут мститца, надеяться и хотет(?) в наши краи с ляхами, венграми, мутьяны и волохи в скором времени, так сказывают, чего Господи Боже сохрани, козаки сами никоєю мерою тем всем неприятелем отпор не дадут, конечно надобно бити челом его царскому величеству, гедрю нашему милостивому, чтоб по милосердию своем царскому жалованью обороняти нас изволил и всего православия войска своего на оборону прислать изволил, того впрям нужное есть надобье, естли хочет его царское величество, чтоб православие и подданные его были все целы, о том также вашу милость прошу: бейте челом его царскому величеству, чтоб мне в Литве спокойнейшее житие дать изволил, потому что тут будучи стар, с козаками ничто успею. Литва вся хоть царскому величеству присягла на подданство, а ныне все готовятся на войну. Хотя и пану некоторые присягли и те бунтуютца, присяги не держат, хотят те краи воевать, а царского величества за государя не иметь, конечно того надобно, чтоб люди царского величества в Литве были и им бунтовать не допускали, понеже ляхи – люди непостоянныи одни ныне так сказывают, что Ракоцу хотят иметь за короля, а иные Леополда, нынешнего нареченного на цесарство; не мотчати пространнее писмом моим Гда Бога моего молю, дабы Господь Бог всех вас в добром здоровье и царского величества с милостью к нам припровадить вволит, с которым подай Господи Боже, с которым подай Господи Боже, чтоб есмь могли утешатись.

Дан в Кieve августа в 1-е 1657 году.

Вашей милости всего добра желателной отц Остафий Выговской.

Пану Федору и пану Пекулиц[к]ому нижайший мой поклон препосылаю, жена моя вашу милость поздравляет, а панья жена ваша вшей милости челом бьет.

Также посылаю лист, список от пана ля(?) хочет до Войска Запорожского остерегая, чтоб не дались обмануть послу лятцкому, которой нне имеет быть».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 224/97 І. – С. 483-486. – Копія кінця ХІХ ст. з перекладу російською Посольського приказу. Тексту документа передує заголовок зроблений перекладачем: «Перевод с польского письма, что писал Остафей Выговской к Павлу Тетере, а для ведома в нынешнем во 165 году августа 14 переведено того ж числа, а поданной лист отдан ему Павлу»).

№ 91

1657, серпня 12. – Варшава. – Уривок з анонімного листа, вміщеного у німецькому «летючому листку» під назвою „Glaubwürdige Bericht...

“(Гданьск, 1658)

„[...]Виговський завжди був готовий помиритися з Польщею[...]“.

(БН. – ВМ. – № 29611).

№ 92

1657, вересня 8 (серпня 29). – Чигирин. –

Універсал гетьмана Івана Виговського

«Іван Выговский, гетман з Войском его цар. вел. Запороским.

Всім вобец и кождому зособна, кому о том відати належало, меновите паном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству Войска Запорозского, а особливе пну полковникови ніжинскому и вшелякое коньдьици людем, кому толко колвек сей наш универсал тепер и на потом вказан будет, до відомости доносим, иж мы, видячи жарливість великую в помноженью хвалы Бжое и віри православної найпревелебнійшого в Бгу его мл. отца Лазара Барановича, епископа черниговского, подалисмо оному монастир новгородский зо всіми маетностями, кгрунътами, пожитками и приналежностями, так до монастира належачими, яко и тыми, которые по езовитах и доминиканах позостали. За сим міти хочем, абы в держаню тих маетностей и в вибираню з них пожитков его мл. отцу епископу жаден найменшое не чинил перешкоди, але абы з тим універсалом нашим оными доброволне диспонувал, и ку оправе того монастира и оздоби церкви Бжое оборочал, а пожитки вшелякие, с тих же маетностей походячие, не кому иншому, толко помененому его м. отцу епископови до рук отданые быти мают; такъже и подданые тых же маетностей, абы такъже вшелякое подданство и послушенство чинили, срокго навпоминаем, не чинячи иначей.

Дан в Чигирині дня 28 августа 1657.

Іван Выговский рукою власною».

(БПАН. – ВР. – № 270. – Арк. Запис на звороті: «Універсал превелебному в Бгу его мил. гдну отцу Лазарови Барановичови, епископови чернігівському, на монастир новгородский и на всі маетности до монастира того належачие. 29 августа 1657 р.». Оpubліковано: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 27; Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині (Ч. 2) // СЛ. – № 6. – С. 20-21).

№ 93

1657, вересня 9 (серпня 29). – Чигирин. –
Універсал гетьмана Івана Виговського

«Иоан Выговский, гетман з Войском его цар. вел. Запороский.

Всім вобец и кожному зособна, кому о том відат належало, меновите паном полковником, асаулом, сотником, отаманом и всему товариству нашому Войска Запорозского, а особливе п. полковникови ніжинскому и вшелякое кондыции людем, кому толко колвек сей наш універсал тепер и напотом оказан будет, до відомости доносим, иж мы, видячи жарливість великую в помноженю хвалы Бжое и віры православної найпревелебнійшого в Бгу его мл. отца Лазара Барановича, епископа черниговского, подалисмо оному монастыр новгородский зо всіми маетностями, кгрунтами, пожитками и приналежностями, так до монастыра належачими, яко и с тыми, которые по езовитах и доминиканах позостали, за чим міти хочем, абы в держаню тих маетностей и в вибераню з них пожитков его мл. отцу епископу жаден найменшое не чинил перешкоды, але за тым універсалом нашим оными доброволне диспонувал и ку оправе того монастыра и оздоби церкви Бжое оборочал, а пожитки вшелякие с тих же маетностей походячие, не кому иному, толко помененому его мл. отцу епископови до рук оддаваные быти мают, также и подданые тых же маетностей, абы тому ж вшелякое підданство и послушенство чинили, срокго напоминаем, не чинячи иначей.

Дат в Чигирині дня 29 августа 1657 року.

Иван Выговский, рукою власною».

(БПАН в Кракові. – ВР. – № 270. – Арк. 22. – Оригінал, завірений особистим підписом І. Виговського і військовою печаткою. На звороті є два записи різними руками др. пол. XVII ст.: «Превелебному в Бгу его мл. гсдну отцу Лазарови Барановичови, епспови черниговскому на монастир новгородский и на всі маетности до монастира того належачимим. Иоан Выговский», «Аппо 1657 2 до». – Оpubліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч.2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 20-21; Филарет, еп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Т. III. – С. 121. – № 2; Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 27; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – С. 52-53).

№ 94

1657, липня 8 (червня 28). – Табір під Туробиним. –

Лист Антона Ждановича до великого гетьмана литовського

„Jaśnie wielmożny, mości panie hetmanie wielki Wiel. Kstwa Litewskiego, a mój wielce mściwy panu i przyjacielu!

Daremna w tym w. m., meo młściwego pana, turbatia, że powtore po mnie tego wyciągać raczysz. Czego ja żadną miarą bez woli jaśniewielmożnego jego mości pana hetmana swego uczynić nie mogę. Insza, gdybyś mi w. m., mój młści pan, pew-

nie jakie w tym przysłać raczył od j. m. pana hetmana pisanie (o którym bardzo wątpię, żeby kiedy było), tedy woli go mości musiałbym uczynić dosyć zaraz. A że ja, znając dobrze o poprzsiążonej z strony najjaśniejszego kscia jeo mości i Wojska Zaporozkiego przyjałni, statecznie one i całe zachowując, to czynić winien, co mi sama cnota i przysięga każe, a w ostatku z Wojskiem tym Zaporozkim, mnie powierzonym, ku usłudze najjaśniejszego kscia jeo mc a ku dobremu Wojska Zaporozkiego przy ksciu jeo mc na każdym placu i żyć i umierać gotowem. Proszę tedy, aby i w. m., mój mości pan, to raczył mnie wybaczyć, czeo żadną miarą uczynić nie mogę i teo trudno mam się domyślać, mnie w swojej zwykłej chować raczył, który się na ten czas z swojemi powolnemi usługami pilno załecam.

Dat z obozu zpod Turobina d. 28 juny veter. [st.] 1657.

W. m., meo m. pana, całe życzliwy przyjaciel i powolny sługa Anton Zdanowicz, nam[iestnik] jeo m. pana het. W. Zapor.

[P.S.] Mając przy ty[m] u Boga nadzieję, że kiedy koždy do dobroo rzeczy przyjdą, towarzysza jedneo, który nam się dostał z wojska w. m. m. pana, odsyłam, abyś w. m. też, mój m. pan, kozaków naszych wypuścić rozkazać raczył. A osobliwie Michajła z Umańskieo pułku z korzenia pisarskieo, także i inszych.”

(БН. – ВМ. – № 3723. – С. 179. – Микрофильм. Тогочасна копія зберігається у ДА в Познані. – Ф. Бібліотека Рачинських. – № 88).

Переклад

Ясновельможний мосьть пане гетьмане великий Великого князівства Литовського, а мій вельми мостивий пане і приятелю!

Даремна у цьому в. м., мого милостивого пана, турбація, що вдруге від мене зволиш добиватися. Чого я ні в якому разі без волі ясновельможного його мості пана гетьмана свого вчинити не можу. Інша справа, якби мені в. м., мій мості пан, якогось певного у цьому зволив прислати листа від й. м. пана гетьмана (у чому я дуже сумніваюся, щоб колись був), тоді волі його мості мусив би зразу вчинити досить. А оскільки я, знаючи добре про присягнуту приязнь найяснішого князя його мості і Війська Запорозького, stateчно і повністю її зберігаючи, то повинен чинити, що мені сама честь і присяга наказує, а врешті з Військом, яке мені довірено, на послугу найяснішого князя його мосьть і для добра Війська Запорозького при князю його мосьть на кожному місці готовий жити і помирати. Тоді прошу, щоб і в. м., мій мості пан, це зволив мені вибачити, що ні в якому разі не можу цього вчинити і цього важко мені й помислити (?). Зволь мене у своїй звичайній (приязні) зберігати, котрій у цей час з своїми звичайними послугами старанно віддаюся.

Дано в таборі з-під Туробина 28 червня старого стилю 1657.

В. м., мого м. пана, цілком зичливий приятель і покірний слуга Антон Жданович, намісник його м. пана гетьмана Війська Запорозького.

[P.S.] Маючи при цьому надію на Бога, що коли кожен (?) до доброго справи придуть, одного товариша, котрий нам дістався з війська в. м. м. пана, відсилаю, щоб в. м. теж, мій м. пан, зволив наказати випустити наших козаків, особливо Михайла з Уманського полку з куреня писарського, також і інших».

№ 95

1657, липня 19(9). – Чигирин. –

Лист генерального писаря Івана Виговського
до посла Речі Посполитої в Україні К. Бенювського

“Wielmozny m. panie kasztelanie wolyński!

Moj mac panie i bracie!

Nie zwyklem w slowiech moich niestatkowac, zwlaszcza komu sie z moja obo-
wiaze przyjasnia. Dla tegoz osobliwy majec zadatku w.m.m. panem, respect i slowa
przerzeczonego o zachowanie braterstwa ratione onemu zawsce, ile mogl, spryjam.
Nie masz tedy, coby mialo trudne/?/ droge w.m.m.m. pana, na ktore sie j.k.m.ci
swoya obowiazac ochota. Owszem taka masz w.m.m.m. pan bezpiecnie perfuere na
moja porade, ze i dostatecznie, dalibog, o rzeczach sobie, z ktoryh z j.m.p. hetmanem
rozmovac/?/ i zdrowo, poniewaz do ojczyzny bez wszelkiego przenagabania, sila by
sie rzeczy pozytecznych wspierac/?/ musiako czasem/?/, gdycolwiek nie umial roz-
sadkiem upriatac, trudnosci i postrachow ktore, ze w.m.m, m.m. pana, jako czlo-
wieka statcu i serca meskiego non dominanti, jako pewien, tak I radze, abys remo-
tis omnibus ludzi pewnych fabulis i jako nejspieszniey chcial constitutu anclerare, nie
ma dajac do masli swoich, zadnym distraction przystemku. Uznasz w.m., m.m. pan,
ze i dobrze gosciwszy uciesznie bedsiesz expediowany, nie tak, jako zli ludzie, nir
zyczac nam ni u kogo dobrej reputacy. Oddaja sie za tym lasce w.m., m.m. pana.

Dan w Czyhirinie d.9 July A[nn]o 1657.

W. m. m., m.m. pana cale zyczliwy brat I sluga Jan Wygowski”

(АГАД. – Ф. АР.- Відділ II. – Кн.20. –С. 21. – Конія).

Переклад

“Вельмишановний м. пане каштеляне волинський!

Мій мосьть пане і брате!

Не звик не дотримувати свого слова, особливо тоді, коли мене зобов’язує
приязнь. Ось чому маючи в задатку респект і дане слово про збереження
братерства, розумом своїм завжди їм, скільки міг, сприяв. Не маєш тоді нічого
такого, що мало би утруднити шлях в.м., м.м. pana, до котрого шляху й.к.м.
зобов’язав своєю волею. Взагалі, такий /шлях/ маєш в.м., м.м. пан. Безпечно
перенести за моєю порадою, що і достатньо, їй-Богу, і здорово поговорити з
й.м. паном гетьманом про справи; оскільки до вітчизни без всякої шкоди му-
сило б часом виникнути (?). Не можу приховати від розуму труднощі й небез-
пек, котрі не злякають в.м., м.м. pana, як людину статечну з мужнім серцем. Як
я переконаний, так і раджу, щоб віддалив байки певних людей і якнайшвидше
схотів ствердити умовлене(?), не даючи у своїх помислах жодного притулку
сумнівам. Дізнаєш в. м., м. м. пан, що добре погостювавши, втішно будеш
відправлений а не так, як злі люди, котрі не зичать нам ні від кого доброї
репутації.

Відаюся за тим милості в. м., м. м. pana.

Даний в Чигирині дня 9 липня 1657 року.

В. м., м. м. pana, в усьому зичливий брат і слуга Іван Виговський”.

№ 96

1657, серпня 30(20). – Київ. – Грамота ігумена Свято-Михайлівського монастиря Климента Старушича

до отамана і жителів сіл Волосовичі й Нестановичі

«Климент Старушич, ігумен стога архистратига Михаїла видубицького киевского.

Атаману нестановицькому и волосовицькому и всей громаді чиню сим писанием моім и посилаю до вас брата моего законного иеромонаха Савву по звичайную дань медовую и по десятину з власного нашего острова, которую абысте без жадной злости оному до рук отдали и его так вшелякими достатками ведлуг давного звичаю пожняли (?) и тую дань зе збожем ведлуг повинности своей до Киева припровадили, не вимовляючися листом Шваба, ігумена, бо на тот час есте того острова не пахали, а тепер, гди десятини тому висланному брату сполна не отдасте, теди відайте о том, же за всі тие літа на своей маетности шкодовати муситі, а я сам узичит ли мні Бг здорове, зиму у вас там буду и тие то вам предложивши и ознайомивши, напоминаю, абысте иначей не чинили, гдиз вас ничто (*літера «ч» закреслено і написано «х»* – Ю.М.) не оборонит. Затим вас Гсду Бгу поручаю.

Дан з монастира с. архистратига Михаїла видубицького року 1657 мсця августа дня 20».

(НБУ у Києві. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 354 зв. – Копія середини XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого напис «Місто печати». Запис копіїста: «В подлинном тако: «Вишреченный игумен рукою власною». «С подлинным сводил иеромонах Иларион»).

№ 97

1657, серпня 30(20). – Москва. –

Лист царського боярина І. Д. Милославського

до генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського

«Божиєю... (*далі йде царський титул* – Ю.М.) ближний боярин и наместник ярославский Илья Данилович Милославской.

Великого государя нашего его царского величества Войска Запорожского писарю Ивану Остафьевичу Выговскому любително поздравляет.

Писал твоя любовь ко мне, что послал к величеству гсдрю нашему, к его царскому величеству, гетман Богдан Хмельницкой и все Войско Запорожское посланника своего Павла Тетерю о войсковых нужных делех и о чем великому государю нашему его царскому величеству учнет он бити челом и мне б о том великому государю, его царскому величеству, быти заступником и я твоей любви ознамую, о которых делех великому гсдрю нашему, его царскому величеству, он, Павел, именем гетмана Богдана Хмельницкого и всего Войска Запорожского бил челом и мы о милостивом указе великому государю нашему, его царскому величеству, сколько могли покорнее били челом и на те все дела великаго государя, его царского величества, милостивый указ послан и ко всему Войску Запорожскому с тем же посланником, с Павлом Тетерею.

Писан великого государя нашего его царского величества в царствующем граде Москве лета 7165 августа в 20 день».

(НБУ у Києві. – ІР. – Ф. VIII. – № 224/97. – Т. I. – С. 493-494. – Копія XIX ст. Запис: “На подписи великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия, и Малыя, и Белья России самодержца его царского величества Войска Запорожского писарю Ивану Остафьевичу Выговскому”).

№ 98

1657, після 10 вересня. – Пінськ (?). –

Лист невідомого до невідомого

„Dnia 27 augusti zjachał był pan Hrusza po śmierci Chmielnickiego od wszystkiego Wojska Zaporozskiego dla odebrania postanowionej przy p. marszałku od nas przysięgi, o czym chorąży z pany urzędnikami starszemi zniosszy się, obesłał na wszystką bracia, abyśmy się mieli wszyscy do gromady, komu zdrowie i cnota miła. Jakoż sprawił Pan Bóg wszystkich w krótkim czasie ten porządek, że się nas nie mało zebrawszy, radzili o tym, co by z sławą dobrą i całością nas wszystkich zostawało. Stanąwszy tedy we wsi królewskiej Połtoranowiczach, wyprawiliśmy w poselstwie braci, pytając się z czym p. Hrusza przyjechał, oraz dając o sobie sprawę, że lubo się zbieramy do gromady, aby się jednak namniejszej rzeczy nie obawiali, bo nic złego nie myślimy. Pan Hrusza powiedział, że się życze z waszach mść rozmówić, o czym kilka dni straciliśmy, tractując, niżeli się większa gromada zebrała. Stawaliśmy w ostrożnej gotowości każdej nocy, aby kozacy nie myśleli o nas co przeciwnego. Z obu stron byliśmy ostrożni, atoli dnia 4 septembr. odważyliśmy się zjechać do Pińska z wielką odwagą, tamże zastawszy chorego na łóżku pana Hruszę, oddaliśmy onemu wisitę w koni 200, wyrozumiawszy z niego czego potrzebował, zjechaliśmy do zamku. Ztamąd było nas czterech wyprawionych do niego, aby podał nam na piśmie puncta, czego Wojsko Zaporozkie wyciąga po naszym powiecie. Podał tedy przez nas bardzo ciężkie i nieznosne puncta, godne podziwienia. A teraz było, żeśmy na żadną rzecz nie pozwolili: szyje nasze pod miecz nieprzyjacilski prędeż dać gotowi będąc, niżeli na tak tyrańską prawie niewolą pozwolić, zwłaszcza na zniesienie uniej, na przysięge i na to, żebyśmy ordę pomagali im znosić. Zaraz o przysiędze, zbliżywszy się do nich tego dnia 4 sept., lubośmy odłożyli do jutra declaratią naszą, ale nieco pospolitych doszło ich wiedzieć, że nic nie pozwalamy. Nie czekając tedy declaraty, a obawiając się posiłków od wojska prędkich powiatowi naszemu, zaraz z Pińska kozacy ustąpili wszyscy, aż za nimi posyłałiśmy listy z koła braterskiego. Niech Pan Bóg będzie pochwalon, że się to hultajstwo w pokoju z nami na odchodnym obeszło; ale gdybyśmy się byli nie zgromadzili, chcieli o nas pomyślać i tak precie z przegrozkami i pochwałkami na powiat nasz odjachali. My też po sessy naszej wyprawiliśmy do j. m. pana hetmana z tą wiadomością, używszy j. m. pana Hieronima Protasiewicza i pana Hołownie z Zarzecha, aby o tym wszystkim opowiedziawszy co było, rady zdrowej uporaszali, jako byśmy po tym w zdrowiu i substancy bezpiecznymi byli. Z tym bracia rozjachali się, jednak wszyscy znowu na dzień 10 septembris do Pińska zjechać się mają i tam o

dalszym bezpieczeństwie nas samych namawiać się mamy. Pan marszałek nasz wielce quinte spuścił, bo panowie bracia nie przypuszczają go do zgromadzenia, przez które wszystko się złe stało.”

(Ч. – ВР. – № 2105. – С. 75. – Тогочасна копія. Оpubліковано польською мовою: Гарасимчук В. Матеріали до історії козацчини XVII віку. – Львів, 1994. – № 6. – С. 24-25).

Переклад

27 серпня приїхав пан Груша по смерті Хмельницького від всього Війська Запорізького для взяття від нас присяги, ухваленої п. маршалком. Про що п. хорунжий знісися з старшими панами урядниками, послав нас всю братію, щоб всі мали (збиратися) до громади, кому милі життя і честь. Як вчинив Господь Бог за короткий час цей порядок, що нас немало зібравши, радили про те, щоб залишались з доброю славою і цілістю всіх нас. Тоді, ставши в королівському селі Полторановичах, відправили ми у посольстві братію, питаючись: з чим приїхав п. Груша, а також даючи про себе знати, що хоч ми збираємося до громади, однак щоб нас ніскільки не боялися, бо ми нічого поганого не задумуємо. Пан Груша сказав, що зичить собі порозумітися з вашими мостями. На що ми витратили кілька днів, трактуючи, ніби нас більша громада збиралася. Ми стояли в обережній готовності кожної ночі, аби козаки не думали про нас щось суперечного: з обох сторін ми були обережними, але 4 вересня відважилися приїхати до Пінська з великою відвагою. Там ми застали на ліжку хворого пана Грушу, віддали йому візит з 200 кінних; зрозуміли від нього, що було йому потрібно, приїхали до замку. Було нас четверо, яких було відправлено до нього, щоб подав нам на письмі пункти: чого Військо Запорозьке вимагає від нашого повіту. Тоді передав через нас дуже тяжкі і незносні пункти, гідні здивування. А тепер було, що ми не прийняли жодної речі, швидше ми були готові дати наші голови під ворожий меч, ніж прийняти таку тиранську, вважай неволю, особливо ліквідацію унії, на присягу і на те, щоб ми помагали їм громити орду. Зразу після присяги, зблизившись до них цього дня, 4 вересня, хоч ми відклали до завтра нашу декларацію, але через посполитих дізналися, що ніскільки не призволяємо. Тоді не чекаючи декларації, а боячись підмоги від польського війська нашому повіту, зразу з Пінська всі козаки відступили, аж за ними ми посилали листи з братерського кола, хай славиться Господь Бог, що це гультайство з нами в мирі з нами розійшлося; але якби ми не зібралися, хотіли (вороже) думати про нас і все ж від'їхали так, з погрозами і похвалками на наш повіт. Ми теж з нашої сесії відправили до й. м. пана гетьмана, використавши й. м. пана Єроніма Протасевича і пана Головню із Заріччя, щоб про це все що було, розповівши, просили здорової поради, щоб потім наші життя і субстанції були в безпеці. З цим братія роз'їхалися, однак всі знову 10 вересня маємо з'їхатися до Пінська. Пан маршалок наш сильно засмутився, бо панове браття не допускають (?) його до згромадження, через котре все це сталося.

№ 99

1657, вересня 14. – Уривок з новини

„[...]У Чигирині Хмельницький помер в день Богородиці після від'їзду луцького владики. У цей же день з'їхалися до Києва до митрополита всі полковники, там тихо радились з митрополитом кілька днів, а потім поїхали у Чигирин до Виговського, котрий сподівались стане гетьманом[...]“.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 203).

№ 100

1657, вересня 14 (4). – Мозир. – Лист Матія Гавриловича,
коменданта козацької залоги у Мозирі,
до вїтїв сіл Волосовичі й Нестановичі

«Войте волосовицкий и войте нестановицкий, так же и всі мужеве тих обудвух сел.

Доношу, иж там до вас едет законник мнастира с. архистратига Михаїла видубицкого с посланя старшого своего и всее братії того мнастира для вибераня дани медовое, яко теж и з пашни з пол(ь) тому монастиру з давних часов належачое, так універсалом и з особливим писанем в Бозе велебного его млости отца игумена того мнастира виданим (*це слово закреслено, зверху дописано: «обеданий» – Ю.М.*), зачим и я, того ж універсалу войскового и владзе тое владное на залозе в Мозире будучи, пилно повиш того потребую и грозно розказую, абисте ни в чом тому вишреченному законникови единому отцу Сави не были противними, але яко повинность ваша давняя по вас витягала, барзей тепер тую винность свою без жадного затруднения и наименшое преволоки конечно под срокгим каранем ведлуг універсалу войскового, не чинячи иначей.

Дан в Мозиру року 1657 мсця сентябра 4”.

(НБУ у Києві. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 355. – Копія середини XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого напис „Місто печати”. Запис копійста: „В подлинном тако: „Всега добра зичливый Матій Гаврилович, залоза мозирський”. „С подлинным сводил иеромонах Иларион”).

№ 101

1657, жовтня 14(4). – Лубни. –

Універсал Михайла Ратченка, обозного Миргородського полку

Я, Михайло Ратченко, обозний его царского прес вітлого влчства полку Миргородского, чиню відомо тим моїм доброволним листом, кому би о том відати належит, иж щом мілем байрака з ласки войскової, лежачий на Голтві межі байраками, то есть Толстого и Зарудного, которог(о) байрака заживалем от килка літ з хоружим полку Миргородского, який тот же вишреченний байрак з доброй моеї воли, половину того байрака з сіножатю пустилем и далем на обитель свтую на монастир Мгарский лубенский до спокойного уживання часи вічними. До которого байрака юж жона моя, ани жаден с покровних моїх,

близких и далших, жадного права не будет міти часи вічними и не повинен до того втручатися, на що для ліпшої віри даю отцу мгарским (!) тот мой квит с притисненням печати моеї и с подписом имени моего.

Писан в Лубнях дня и року вишположенного».

(ЦДІАУК. – Ф. 137. – Оп.1. – № 127. – Арк. 215 зв. – Копія XVIII ст. – Тексту документа передує запис, зроблений копійстом: «Запис даний от Михайла Рятченка, обозного полку Миргородского, о наданню байрака з сіножатю от него же до обители Мгарской року 1657 октоврия дня 4». Наприкінці документу ним же зроблено запис: «В подлинном подписано: «Михайло Ратченко, обозный, рука власна» і намальовано два кола, в середині яких відповідно написано: «Місто печати судової» и «Місто печати»»).

№ 102

1657, жовтня 10 (вересня 30). – Чигирин. –

Лист гетьмана І. Виговського

до слуцького коменданта, Яна Гроса

„Mści panie commendante słucki, nam wielce mści panie i prz[yjacie]lu.

Condolencya w. m., m. m. pana, listowna, którą nad zmarłym jego mścią p. Bohdanem Chmielnickim, hetmanem Wojsk Zaporozkich, czynić raczysz, jeżeli ko(go) tedy najbardziej nam i wszystkiemu Wojsku Zaporoskiemu competit. Ale ponieważ tak ordinowały przedwieczne wyrok(i) Boskie, conrtracte (?) onyn nie podobno było. My jednak za wolą Bożą a zgodą wszystkiej stareszyny i czerni Wojska Zaporozkiego, zostając na tymże hetmaństwa urzędzie, to po nas obiecujemy, że nieodmienne przyjaźni naszej ksciu jeo mści dotrzymamy, w czym jeno ksże jeo mść potrzebować będzie, były nas listowne zaszło żądanie. O ksciu jeo mści różne nas dochodziły dotąd wieści, jedni albowiem powiadali, że przy krolu jeo mści szwedzkim zostaje, drudzy udawali, że do krola jeo m. Kazimierza przedał się, lecz teraz dostateczną wzieliśmy wiadomość, gdy w. m. m. nam o tym wiedzieć dajesz. Za co wszystko w. m. podziękowawszy, nas samych przjaźni w. m. oddajemy.

Z Czehiry na d. 30 sбра 1657.

Jeżeli to pewna, że ksże curfirst brandenburski uczynił zgodę z kr. j. mścią polskim, daj mi w. m. za okazyą wiedzieć.

W. m., m. m. pana całe życzliuwy prz[yjaci]el i rad służyć.

Jan Wyhbowsky, hetman Wojsk Zaporowskich, ręką wł[asną].

Переклад

„Мості пане слуцький коменданте, нам вельми мостивий пане і приятелю.

Листовне співчуття в. м. м. pana, котре померлому його мость п. Богдану Хмельницькому, гетьману Військ Запорозьких, зволиш чинити, це є найбільш відповідно нам і всьому Війську Запорозькому. Але оскільки так наказаний предвічний вирок Божий, (...) * ім не було подібним. Однак ми за волею Бога і згодою всієї старшини й черні Війська Запорозького, ставши на уряді цього ж гетьманства, з свого боку обіцяємо, що неодмінно дотримаємо нашу приязнь князю його мості; чого тільки князю його мость буде потрібно, задовільнимо, аби до нас прийшло листовне бажання. Про князя його м. до нас різні

доходили вісті, одні казали, що він залишається при шведському королю його мості, другі – що до короля його м. Казимира передався, хоча тепер ми взяли вичерпну відповідь, коли в. м. нам про даєш знати. За що все в. м. подякувавши, нас самих приязні в. м. віддаємо.

З Чигирини 30 вересня 1657.

Якщо це певна відомість, що князь бранденбурзький курфюрст чинить мир з кор. й. мостю, дай мені в. м. при оказії знати.

В. м., м. м. пану, цілком зичливий приятель і радий служити Іван Виговський, гетьман Військ Запорозьких”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Польськомовний автограф, завірений печаткою. – Опубліковано польською: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 520).

№ 103

1657, жовтня 28 (18). – Київ. –

Лист І. Виговського до віленського воєводи, литовського гетьмана Павла Яна Сапіги

„Jaśnie wielmożny mściwy panie wojewodo wileński, mój wielce mściwy panie i przyjacielu!

Z woli i ordinansu majestatu Bożkiego, ponieważ mi do rąk zlecił in publico loco renuenti, po sławnej i godnej pamięci jaśnie wielmożnym panie Bohdanie Chmielnickim, antecessorze moim, rząd i (...) * Wojsku Zaporozkim d. się, one będą (...) * jeo, abyście krew chrześcijańska zahamowawszy, (...) * obfigo majestat Boży rozśmieszyl nas poborem, o co jakom przed tym tegoż Majestatu * Najwyższo błagał, tak pogotów teraz, rzeczą (?) i siłą (...) * obiecuje (...) * gdyż j. mć. panem wołyńskim posłem szło jeo kr. armistitia do skutku resumowało czasu et dla skutecznego (...) * concludowania, poseł się moją z strony (...) * m. m. pp. upewniwszy, wnosze od wć. m. m. pana intercessią za księnaszej mć. panią wojewodziną wileńską, acz (?) względem (...) * i orłą, rozumiejąc, że mając respect w. m. m. p. tak naudow (...) * stron podających (...) *, jako też (...) * instrukcją moją (...) *.

W. m., m. m. panu, wszego dobra życziwy i przyjaciel sługa Jan Wyhowski, hetman W[ojska] j[ego] c[arskiej] m[iłości] Z[aporowskiego].

Переклад

„Ясновельможний мостивий пане віленський воєводо, мій вельми мостивий пане і приятелю.

З волі і наказу маєстату Божого, оскільки доручено мені при загальній незгоді відхиляти, після славної і гідної пам’яті ясновельможного пана Богдана Хмельницького, мого попередника, урядування і (...) * Війську Запорозькому, вони будуть (...) *, щоб (...) * Щоб угамувати християнську кров спостереженням, Божий маєстат, замість дотримання гарантії, розсмішив нас податком; за що, як перед цим цього ж Найвищого благав, тим більше тепер, річчю (?) і силою (...) * обіцяю (...) *, через це завдяки й. м. пана волинському (Беньовському – Ю.М.) послу й. кор. перемир’я добігало бажаного кінця, знову було

витрачено час на кінцевий висновок. Посол мене (?) зі сторони (...) м. м. п. запевнивши, вношу посередництво від в. м., м. м. пана, за княгинею її мость віленською воєводиною, (...) розуміючи, що маючи респект м. м. п. так (...) сторін, що подають (...), як теж (...) мою інструкцію (...).

В. м., м. м. пану, всього добра зичливий приятель і слуга Іван Виговський, гетьман Війська його царської величності Запорозького”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Тогочасна дуже попсована польськомовна копія. – Опубліковано польською: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 521).

№ 104

1657, листопада 1 (жовтня 22). – Чигирин. – Стверджувальний універсал-привілей гетьмана Івана Виговського

„Иоан Выговский, гетман з Войском его царского пресвтлого влчества Запорожским.

Пане полковнику ніжинский!

Ознаймуем вам сим нашим писанем, иж превелебный в Бзе его млсти отец архимандрита печерский дал нам справу о недавно фундованом чрез пні Угорницькую мнастиру Омбишском, которий она фундуючи, маетность свою Омбыш и Лосиновку на тот мнастир легговавши, оний в дозор и оборону Печерскому монастиреві подала, за чим его млсть отец архимандрита, маючи в дозорі и опеці своей тот мнстир, прекладал пред нами так фундуш пне Угорницькой, яко теж и лист в Бзі зейшлого славной памяти пна гетмана Богдана Хмельницкого, которим помененный фундуш и лист его млсти пна гетмана при зуполной моци заставуючи, листом своїм потвердили. Зачим мы, бачачи чрез слушную преречоний пней Угорницькой и лист его млсти пна гетмана, антецессора ншого, в всем утверждаем и тот мнстир Омбишский з добрами до нег(о) належачими, меновито маетностью Омбишем и Лосиновкою з подданими, кгрунтами, полями, лесеми, сіножатми, млинами омбишскими и зо всіми пожитками, в помененном фундушу пнеи Угорницькой отписанными, при зуполной моци заставуючи, жадаем по вас тог(о), абысте тамтую маетность Омбыш, яко теж и Лосиновку, мнстиреві Омбишскому належачие, ведлуг границ давних, яко были за пнею Угорницькою, ограничили и абы жадной кривди в кгрунтах, сіножатях и лісах жаден з козаков, мешчан и посполитих людей, коло Омбиша и Лосиновки мешкаючие, отцем омбишевским чинити не важились под виною и срокгим каранем, абысте тог(о) постерігали, пилне по вас жадаем, кгдаш нша христианская повинность есть Церквам Божійм не уймовати, але и овшем придавати, зачим и повторе вас, абысте иначе не деяли, жадаем.

Року 1657 октовр. 22 дня”».

(БПАН. – ВР. – № 271. – Арк. 27 зв. Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю. А. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII-XVIII ст. // СЛ. – 1997. – № 1. – С. 103; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К.-Львів, 2004. – С. 61).

№ 105

1657, листопад. – Чернігів. –

Універсал чернігівського полковника Іоанкія Силича

“Іоанникий Силич, полковник его царского величества Войска Запор[озкого] чернігівский.

Всім вобец и кожному зособна, кому о том відати належит, меновите асаулом, сотником, старшині и черні и всему товариству козаков Войска его царского величества Запорозского в полку нашем Чернігівском знайдуючомуся, тутеж атаманови и войтови и всему посполтству и кондыції людем, котрым толко сие писане мое показано будет, до відомости всім подаю, иж що надал я-невелможный его мл. пн. гетман футори три, то ест Мохнатиин, Янувск, Котувьку з млином на мнастир чернігівский стой великомученици Парасковии. Теды и я оное надане ствердивши сим листом моим и цале тые футора вишменованіе зо всіми приналежитостями на оный мнастир привернулем и сурово приказую, абы нихто з старшини и черни и всего посполства вживаню тых футоров законницам вышреченного монастыра найменшое кривды и перешкоды чинит и трудности задават не важилса под сроким каранем войсковым, так теж атамановми и войтови и всему посполству тых футоров приказую и навпоминаю, абы оным законницам ни в чом спречными не были, подданство и вшелякое послушенство звычайное до того монастыра отдавали и ни в чом спречными оному не были. Що и повторе вам (?) всім приказую, абы иначе не было.

Дан в Чернігові ноеврия 1657 року.

Іоанникий Силич, полковник его цар[ского] вел[ичества] Войска Запор[озкого] чернігівский, рукою”.

(ЦДІАУК. Ф. 160. – Оп.1. – № 1. – Арк. 1. – Оригінал, особисто підписаний І. Силичем і стверджений печаткою. Запис XVIII ст. на звороті: «Подлинный універсал 1657 года Иоанникия Силича, полковника черниговского»).

№ 106

1657, листопада 29 (19). – Чигирин. –

Стверджувальний універсал-привілей гетьмана Івана Виговського

„Іоан Выговский, гетман з Войском его цар. вел. Запорозким.

Ознаймуем сим нашим писанем кожному, кому о том відати належит, меновите всей старшині и черни Войска его цар. вел. Запорозкого, а особливе пну полковникови черниговскому, асаулом, сотником и всему товариству в том же полку знайдуючомуся, тутеж атаманови, вуйтови, мещаном и всему посполству чернігівскому и вшелякого стану и кондиции людем, котрым тилко тое писане наше показано будет, иж що надал пан Иван Аврамович, полковник бывший чернігівский, футоров три, то ест Мохнотин, Яновку и Катулку на мнастир с[в]я[то]ей Параскеви чернігівский, теды и мы оное надане ствердивши и цале тые футорі вишменованые зо всіми приналежностями на оный мнастир привернувши, міти хочем и сурово приказуем, абы нихто з старшини и черни и все[о] посполства в уживаню тих футоров законницам вышреченог[о] монастыра найменшое кривды и перешкоды чинит и трудности задават не важ-

иля под срокгим каранем войсковым, чо(о все[о] пан Оникий Силич, полковник черніговский, постерегти мает, жебы кривди оним ни од ког[о] не діялася, иначей не чинячи.

Дан в Чигирину дня 19 ноеврия року 1657.

Иван Выговский, р[укою] в[ласною]”.

(БПАН в Кракові. – ВР. – № 270. – Арк. 18. – Оригінал, завірений особистим підписом І. Виговського і військовою печаткою. На звороті є запис іншою рукою того ж часу: „Ивана Виговского, гетмана, лист надане от пана Ивана Аврамовича маєтностей трох монастыров стому Пятницкому”. – Оpubліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч.2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 21; Мицик Ю. 3 українського дипломатарія другої половини XVII століття. – ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. ССХХІІІ. – С. 368. – № 1; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С.39-40 (У цій публікації дата: 19 грудня 1657); Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – С. 63).

№ 107

1657, листопада 29(19). – Київ. – Лист гетьмана Івана Виговського до Станіслава-Казимира Беншовського

„Jaśnie wielmożny mści p. kasztelanie wołyński, mój wielce mści panie i przllu! Jakobym był amans pacis, jeżeli komu tedy w. m., m. m. p., rozumiem dotąd najlepiej innotuit dla czego i armistitiam nie innym miedzy nami stanęło końcem, tylko in ordine do porządanego pokoju. Więc że mie, będącego w Kijowie; doszła wiadomość, że chorągwie niektóre koronnne, przebywszy rzekę Horyń, niemało kozaków i załog pozabierały; tedy kto w tym ma być winowanym (...)*, to w. m., m. m. pana, jako committo; jam zaraz uniwersały rozesłać kazałem, aby i wysłane podjazdy powróciły i dalej namówionej miedzy nami granicy, to jest rzeki Horyń, wojska nasze nie przechodziły. W. m. też, mój mciwy pan, podług postanowienia naszego, a obietnicy swojej chciej przyłożyć starania, jakoby wojska koronne więcej rzeki Horyń nie przechodziły i insy do rozerwania armistitium nie dawały. A ze po zejściu z tego świata najwielebnijszego w Bogu ojca metropolity kijowskiego do tych czas dla nieprzybycia niektórych ojców episkopow cerkiew Boża bez pasterza zostaje, dla tego nie mogąc dalej takowego wszystkie stany znosić osierocienia, żądali mnie, abym złożywszy termin electiej osobliwymi ich mciow ojców episkopow, w krajach w. mciow zostających i wszystkim cłer conwocował listami. Co, gdy czynie, w. m., m. m. pana, wielce proszę, abyś gdyby mieli wołą do Kijowa ad hunc actum jachać, i sam zwykłą onym raczył oświadczyć ludzkość i jeo mści p. hetmana albo komu to interent raczył swoją wnieść instancją, jakoby secure mogli ciż ich mśc ojcowie episkopowie tak tu przybyć, jako i nazad powrócić. Oświadczoną w tym łaskę i uczynność w równych zadziaływać gotow będę okazyach. A na ten czas zwykłej w. m., m. m. pana, przyjaźni siebie samego oddawam, ostając w. m., m. m. pana jako życzliwym prllem brat a sługa Jan Wyhowski, h[etman] W[ojska] Z[aporowskiego].

Z Kijowa d. 19 9bris 1657.

Rumores u nas taki wszędzie, że jakoby na zime albo przed zimą wojska koronne mają wpaść na Ukrainę. Ja zaś słowem poprzysiężonym z w. m. p., podpisałem uniwersały, obwieszczając armistitium. Teraz jawno pokaże się czy to prawda w. m. . m. m. p., że (...)* o wszystkim.

(АГАД. – АКВ. – Відділ козацький. – № 63/1. – Польськомовний оригінал, особисто підписаний І. Виговським і завіреной печаткою Війська Запорізького. Адреса: „Jasnie wielmożnetu a mnie wielce mściwemu panu i przyjacielowi jeo mści p. Stanisławowi Kazimierzowi Bieniowskiemu, kasztelanowi wołyńskiemu, etc, etc do rąk”, тобто «Ясновельможному а мені вельми мостивому пану приятелеві його мості п. Станіславу Казимиру Бенъовському, волинському каштелянові і т. д., і т. д. до рук»).

Переклад

Ясновельможний мость пане волинський каштеляне, мій вельми мость пане і приятелю!

Оскільки я прихильник миру і тоді розумію в. м., м. м. п., найкраще стало ясно для чого перемир'я між нами настало, воно настало (?) не для чого іншого, тільки для жаданого миру. Отже до мене, який перебуває у Києві, дійшла відомість, що деякі коронні хоругви, перейшовши ріку Горинь, позабирали чимало козаків і залог; тоді хто у цьому має бути винуватим (...)*, це в. м., м. м. пану, доручаю; я зараз наказав розіслати універсали, щоб вислані роз'їзди повернулись і через умовлений нами кордон, тобто через ріку Горинь, наші війська не переходили. В. м. також, мій мостивий пан, згідно з нашою постановою, а своєю обіцянкою зволь докласти зусиль, щоб коронні війська більше не переходили ріку Горинь і інших приводів до розірвання перемир'я не давали. А що після відходу з цього світу найвелебнішого в Бозі отця київського митрополита досі через неприбуття деяких отців єпископів церква Божа без пастиря залишається, то не можучи далі терпіти такого осиротіння всі стани вимагали від мене, щоб я призначив термін елекції і скликав особливими листами їх мостей отців єпископів, які залишаються в краях в. мостей, і весь клир. Я це чиню і вельми прошу в.м., м. м. пана, щоб вони могли вільно проїхати до Києва. А на цей час звичайній в. м., м. м. пана, приязні віддаю себе самого, залишаючись в. м., м. м. пана, зичливим приятелем брат і слуга Іван Виговський, гетьман Війська Запорозького.”

З Києва 19 листопада 1657.

Чутки у нас такі скрізь, що нібито взимку або перед зимою короні війська мають напасти на Україну. Я ж згідно присягнутого слова з в. м. м. п., підписав універсали, оголошуючи перемир'я. Тепер виявиться чи це правда в. м. . м. м. п., що (...)* про все.

№ 108

1657. – Лист силістрійського паші Сяюша до Богдана Хмельницького

„Избранному в велможех в Ёсусове законе, великому в Моисееве законе, чесному начальнику Назареем, верному и любителному другу ншему, господину, поклон.

Соверши Бг дело ваше добром, потом дружелюбное наше слово. Нне мы в добром здореве; спрашиваем вашего, друга нашего, здоровья: здорово ли живете; чтоб всегда вам в радости быт, любителной друг наш. По твоей дружбе и любви с вашей стороны ожидал вести. Долгое время миновало, а вы к нам не писали, что у вас делаетца. А что вашей дружбе с татары ссора учинилас, и про то мы слышали, толко от вас, друга нашево, весть к нам не бывала: какими меры то учинилос, про то мы не ведем, дожидалис всегда от вас вести, а про то вам самим ведомо, что мы с вами свыше прежнего желяючи дружбу, которые ваша присылники з грамоты вашими у нас бывали и мы о всем с ними говаривали и дружбу вам чинили по вашему желанию. И про то нам ведомо, что вы, друг наш, дружбу желал и дружбе вашей иноко мы не чаем, толко прежнему везиру, суди Бг, желанье ваше не совершал, а мы, друг ваш, отдали времени и нне Бжиною млстию блгосчастной великий гсдр нш пожаловал внов везирем и он, брат нш, пашино величество, во всем нас в ваших делех послушает, а не даст Бг при ево времени всякое ваше дело будет совершенно по вашему желанию по прежним вашим присылкам желане ваше, чаем, исполнено будет, о том пишем послали к вам старого нашего супитерпца (?) и верного Шаин-агу с сею любителною грамотою и речь ему говорить приказано. И вам бы словам его верить и что вше желание будет, нне мы то на себя перенимаем, исполнено будет, тому б верит и вам бы прислати к нам лутчего знающего члвка с посланным нашим агою вскоре вместе. И мы, выслушав ваше желание, отпустим блгосчасному порогу, любителной наш друг, нне вашему делу время совершениу быт, тому не сумневайтесь, что вшему делу не совершится, а толко будет нне в ншем слове неправда обявитца потом никакo моих словах веры не ймите. И нне мы вам, другу ншему, учнем дружбу ценить, как вам годно; а посланного нашего агу отпустить бы к нам, не задерживая, а прислати знающего своего члвка, а мы вам, брату своему, учиним совершенную дружбу и вам бы к нам о всем писать и ведомо учинить. Потом умнож Бг любителную ншу дружбу”.

(РДАДА. – Ф. 89. – Оп.1. – 1657 р. – № 2. – Арк. 1-3. Переклад, зроблений в Посольському приказі. Тексту документа передує заголовок, зроблений перекладачем: «Перевод з грамоты с турецкого письма, что писал селистрейской Сиауш паша к господину к Богдану Хмельницкому». Запис архівіста: «У грамоты на поле в печати написано: „Селистрейской наместник Сиауш паша”. Оубліковано: Мицик Ю. А. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т.ССXL. – С. 483-484).

№ 109

1657, грудня 12, 14, 20. – Варшава. – Новини

„Новини з Варшави у грудні 1657.

12 грудня. Посол від татарського хана був у Варшаві, котрий до короля й. мості поїхав, радячи іменем свого пана, що тепер є сприятливий час для розгрому запорозьких козаків, оскільки великі заворушення є між ними і московіти дуже тяжкі є козакам, з котрими чубляться.

14 грудня. Посланець від Виговського з двома кінними мчав до короля й. мості, офірував вірність підданства від імені всіх козаків, просячи про перемир'я, а тим часом хочуть вести переговори; бояться орди, у котрої 3 000 коней козаки в полях у татар вкрали (такі новини подають).

20 грудня. Така є чутка, що нібито московський цар прощався, не знаю, в якій справі, другий гонець від Виговського мчав до короля й. мості, але такі чутки з Москви подають. (Це були плітки вигадані про московського царя).

(*Без дати – Ю.М.*) Московського війська до Києва прийшло 50 000. Козаки Москві присягали і чернь. Московський цар козакам (звелів) служити – до війни, а селянам – до землі, орати й робити, а данину, щоб цареві платили як своєму пану, а він буде за них воювати. Це селянам і русі неміло, що їм наказали йти до роботи й давати данину. Хочуть знову від козаків відірватися”.

(*НБУ. – ВР. – Ф. Х. – № 7362-7380. Опубліковано польською: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 36, 38.*)

№ 110

1657, грудня 19(9). – Чигирин. – Лист гетьмана Івана Виговського до Станіслава-Казимира Беньовського

„Jaśnie wielmożny mśc panie kasztelanie wołyński, nam wielce mściwy panie i bracie!

Nie kogo inszego compellandum w rzeczy przytomnej censui, jeno w. m., m. m. pana, umów naszych i postanowienia consilium, że zupełnie słowom inhaeres ab utrimque rzeczowym, ugadzając, żeby arma suspensa do czasu protegowanego, zwyczajnej poprestaly grassatiej. Tylko w. m., m. m. pana, prosimy, abyś wzajem manu ducere ich m. p. p. hetmanów raczył do takowejże od najazdów abstinehacy, ponieważ to dowodna, że bella imtantur bellis i za przyczyną by też najcierpliwszy uwieść się musi vindicando za daną sobie krzywdę. To jednak nie dla tego ingorimus, abyśmy mieli być już jakim laccessiti zadatkem, ale raczej, abyś w. m., m. m. pan, chciał ich mś od wszelakich na ten czas odwozdić violenciej, gdy załogę moje do Pińska wyprawuję, p.p. obywatelów tamecznych dobrowolnej proźbie i naszej dosyć czyniąc w przyjętej opiece powinności. Wszakże rozumiemy, że to non movebit tak króla jeo mś, jako i innych wszystkich stanów ani też pogotowiu będzie przeszkodą naszemu między sobą postanowionemu, ponieważ i oni non inukto pod czas grasującej tribulaciej ma się zaciągnęli z pewnemi condyciami przyjaźń u w. m., m. m. pana, przy umowach, abyśmy tego nie byli odsadzeni powiatu żadnej ni od kogo w objęciu onego nie cierpieli przeszkody. Compatior przy tym j. m. panu marszałkowi Pensiskiemu(?) seniculo non tantum notatis progressae, ale nawet a barziej podobno odwagami, postrzałami i pracami wojennemi decrepito, że in malum cessit u powierników jego przysługa: którzy nie tylko złym u k. j. m. udaniem sławę jego contamina rękoma podpisanej immemores instrukciej, ale nawet i zasługi jego i listy ob literam fecerunt bonisque propriis eksuerunt et ekstruserunt, potrafiając w to, żeby zaś przez jego usprawiedliwość nie na jak głowę non revolatur culpa et in laquenni quem statuerunt pedibus eius, sami nie wpadłe. Jakoż ufamy, że się bez tego nie obejdzie, gdy dla skuteczniejszej o tym wszystkim informatiej tenże własny poszlimy

królowi jego mś authentyk podpisów, z których wyrozumieć będzie mógł z jaką nac było naęgli usilnością, aby tę na się był wziął posełstwa do godnej pamięci antecessora naszego i nas funkcyach a nie sami na nie gwałtownym, jako oni udają być interusorem. Myć wprawdzie inntimur spei obietnicy Boskiej, który mie da nigdy zanurzyć się. Prawdzie, ale jednak na takie tak zacnego starca patrząc zkontemnowane, disandimur co de(?) nad tym najbardziej zdumiewając się, że deglutientes camelum prości i czyści, a ten, który weccakci (?) obux (?) już za winą zostaje. Jako widzimy, że i teraz eisdem vitiis(?), jako i przed tym luna scalet, że prawda u drzwi stoi, a calumnie jedne we drzwi kolacą, a drugie i w pokojach honorifice tractantur, że tedy swej niewinności na ten czas nie miał patronum, teraz, za nim pełno do w. mś, m. m. pana, intercedo prosząc, abyś wszystkie mojej (?) prawdziwe raczył swoją onim diluere powieści, e oppilare ora iniqua, jako ten, który zwykłeś zawsze prawdzie patrocinan, także i inszym, którzy in eodem z panem marszałkiem zostają, praedicamento, chciał wywodz łaski j. k. m. przywrócenie i onej upewnienie, gdyż ani my takich descorere możemy, którzyby dla naszej conjunkciej mieli na ucciwym i substancyach szwankować. Ta w. m., m. m. pana, uczynna praca promerebitur i u nas wzajemne zawdzieczanie i u pana marszałka ustawicznie zasługowanie. Załecamy się zatym jako najpilniej łasce w. m., m. m. panu.

Z Czyhyryna d. 9 10bris.

W. m., m. m. pana, całe życzliwy brat i sługa Jan Wyhowski, hetman Woj. Zapo., m. p.”

(АГАД. – АКВ. – Відділ козацький. – № 63/6. – Польськомовний оригінал, особисто підписаний І. Виговським і завірений печаткою Війська Запорізького. Адреса: „Jaśnie wielmożnemu a mnie wielce mściwemu panu przyjacielowi jeo mści p. Stanisławowi Kazimierzowi Bieniowskiemu, kasztelanowi wołyńskiemu, oddać”, тобто «Ясновельможному амені вельми мостивому пану приятелєві його мості п. Станіславу Казимиру Беньовському, волинському каштелянові, віддати». Опубліковано в польському оригіналі: Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД//Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 76- 77. Опубліковано в перекладі українською в книзі: Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 116-117. – № 94-95).

Переклад

Ясновельможний мость пане волинський каштеляне, нам вельми милостивий пане і брате!

Вирішив я, що ніхто інший, крім Вас, в. м., м. м. пане, не може спростувати доцільність умов наших і постанови, оскільки з певністю ти, владою уповноважений від обох сторін словом вагомим дійдеш згоди, аби розтривожені війська до прихованого часу припинили звичні для них грабунки. Тільки й просимо в. м., м. м. pana, аби зволили Ви спільно взяти під Вашу владу їхніх м. п. панів гетьманів, утримавши їх також від нападів, оскільки доведено, що війни змінюються війнами і з цієї причини навіть найтерплячіші мусять спокуситися

жадобою помсти за заподіяні ним кривди. Однак ми пробачили це не для того, щоб могли ми бути такою собі запорукою для нападника, але радше, щоб Ви, в. м., м. м. пана, хотіли їх мость від усіляких на цей час стримувати насильств, коли я мою залогу відправляю до Пінська на добровільне прохання тамтешніх панів обивателів і достатньо діючи на користь нашій повинності у прийнятій опіці. Все ж розумію, що це не похитне як короля його мость, так всіх інші стани і не буде такої перешкоди в нашій готовності до прийняття між нами постанови бо й вони, себе не заплямувавши під час грабіжницького нападу, мають здобути за певних умов приязнь у в. м., м. м. пана, якщо не буде їм ні від кого жодної перешкоди в оволодінні повітом при його облозі. Співчуваю при цьому й м. пану пінському маршалкові, старенькому не тільки за явними ознаками старості, що насувається, але й знесиленому скоріше, як здається, відважними вчинками, стріляниною й військовими трудами, що їх обернула на зле послуга його повірників: вони не тільки лихим представленням к. й. м. славу його осквернили через інструкцію, підписану руками людини, що перебувала в забутті, але навіть і заслуги його та грамоти забули, від'їхали до власних маєтків та їх розбудували, з розрахунку на те, що в разі його виправдання на їхні голови щоб не впала знову провина та самі щоб не потрапили у пастку, куди вже поставили його на власні ноги. Маю певну надію, що без цього не обійдеться, коли для достовірної про все це інформації надішлемо й. м. королеві цей же власний автентик підписів, з котрих він зможе зрозуміти, який сильний тиск на нас чинили, аби він узяв на себе місію щодо гідної пам'яті нашого попередника і нас за свій обов'язок, а не самі ми на нього, раптовим претендентом на відсотки (?), як вони претендують бути. Ми правдиво на колінах схиляємося в надії, присягаючи перед Богом, який ніколи не дає нам пропасти. Бо ж правда, однак, якщо ми між собою погоджуємося, спостерігаючи таку зневагу над шановною літньою людиною, то дедалі якнайбільше дивуємося тому, що ті, які пожирають верблюда, прості й чисті, а той, хто опаленим проніс свій тягар, винуватим залишається. Як бачимо, і тепер, з тими самими помилками, як і перед цим, принаймні з місяць тому, що правда на порозі стоїть у той час як одна брехня калатає в двері, а другу з почестями приймають у покоях; однак тоді не було в нього на той час заступника на користь його невинності, тепер же в нього їх повно з проханням до в. м., м. м. пана накласти вето, аби правдиво дозволили Ви свою про нього спростувати розповідь та покласти край неправдивим чуткам, як такий, хто звик завжди правді сприяти, а також хотів довести повернення милості й. к. м. та упевнення в ній усім іншим, котрі з паном маршалком залишаються людьми такої самої якості, коли ми не можемо бути причиною таких незгод, котрі послабили б наш союз за браком чемності та чогось суттєвого. Та в. м., м. м. паном учинена праця постійно буде заслуговувати також і в нас на нашу взаємну вдячність, і у пана маршалка. Рекомендуюсь при цьому якнайстаранніше милості в. м., м. м. пану.

З Чигирини 9 грудня.

В. м., м. м. пана, цілком зичливий брат і слуга Іван Виговський, гетьман з Військом Запорозьким т. р.”

26. XII. 1657 р. – Межиріч. – Лист Івана Тернавського
до С.К. Беньовського

”Wielmożny m. panie kasztelanie wołyński, a mój wielce mci panie i dobrodzieju!

Winszuję w. m., m. m. pana, świętej (...),* to jest narodzenie Pana Zbawi[cie]la naszego, które (?) racz w. m., m. m. pan, [w] dobrym zdrowiu przeprowadzać wespuł [z] jej mością panią małżonką w. m., a moją mościwą panną, tudzież i z zacnemii prłły w. m., m. m. pana, uprzejmie a wiernie mieć życzę. Listy tę, które od w. m., m. m. pana, dyrygowane do jaśnie wielmożnego jeo m. pana hetmana Wojsk Zaporozkich, pana i dobrodzieja mego, jaki godziny prziszli do mnie, tejże dniem i nocą przez swego kozaka posłałem, aby byli w ręcę jeo m. pana hetmana oddane, a kozaka w. m., m. ms. pana, nazad powracam, bo pana Sokołowskiego w Wilsku nie masz; na które listy spodziewaj się w. m., m. m. pan, responsu najdali za niedziel dwie. Który jeśli by miał być, nie omieszkać przez swego kozaka do majętności w. m., m. m. p., odesłać. To też w. m., m. m. panu, oznajmuje, iż w. m., m. m. pan, (...)* od jaśnie wielmożnego jeo m. pana hetmana, pana i dobrodzieja mego, powiedzieć raczył, żeby wojsko nasze za Słucz i nogą nie postąpiło, a w. m., m. m. pana, - za Horyń. A jako mnie jeo m. pan hetman, pan i dobrodziej mój, pisze, żebym tak ja (?) i załogi, gdzie zostawały, żeby postronnemu (?) tam zostawały (...)*. A że panowie żołnierze litewscy nastąpiwszy i załogi na(sze), gdzie przed tym zostawały, powyciskali i kozaków nam pozabijali. Zaczym ja nie mogę wiedzieć: czy to z rozkazania króla jeo m., czyli ich mościow p. hetmanów c., czy też w. m. pana, Pan Bóg (?) (...)*.

Jaki koniec weźmie ten nasz por[z]ądaný pokój, którego, daj Boże, że tak z nami poczynają i zabijają, racz tedy w. m., m. m. pan, w to potrafiac, żeby wszystko dobrze było. Oddaje się przy tym z unizonemii posługami moimi w łasce w. m., m. m. pana.

Dat z Miedzyrzecza d. 26 10bris a[nn]o 1657.

W. m., m. m. panu, wszego dobra życzliwy prll i do usług gotow

Ivan Ternawsky, m. p.

To też w. m., m. m. panu, oznajmuje, że nasze wojsko idzie tu kilka tysięcy¹”

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. № 63/7. – С.27. – Оригінал, завірений печаткою. Адреса: „Wielmożnemu a mnue wielce mościowemu panu i dobrodziejowi jeo m. panu Stanisławowi Kazimierzowi Beniowskiemu, kasztelanowi wołyńskiemu, oddać należy”, тобто «Вельможному а мені вельми мостивому пану і добродієві його м., пану Станіславу Казимиру Беньовському, волинському каштелянові». Запис на конверті: „List od Tarnowskiego”, тобто «Лист від Тарновського». Опубліковано нами у вигляді реґесту: Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД//Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 77).

¹ „Punkt NB. Te to załogi, które do Korca wprowadzone”.

Переклад

Вельможний м. пане волинський каштеляне, мій вельми мость пане і добродію!

Віншую в. м., м. м. пана, з святом (...)* тобто з Різдвом Господа Спасителя нашого, котре (?) зволь в. м., м. м. пан, [у] доброму здоров'ї провести разом [з] її мостю пані дружиною в. м., а мою мостивою пані, також і з значними приятелями в. м., м. м. пана, люб'язно й вірно мати зичу. Ці листи, котрі від в. м., м. м. пана, були скеровані до ясновельможного його м. пана гетьмана Військ Запорозьких, мого пана і добродія, як тільки прийшли до мене, негайно послав свого козака, щоб вдень і вночі (мчав), щоб вони були віддані в руки його м. пана гетьмана, а козака в. м., м. м. пана, назад повертаю, бо пана Соколовського у Вільську нема; на котрі листи сподівайся в. м., м. м. пан, відповіді максимум за два тижні. Якщо ж ця відповідь буде, негайно свого козака пошлю до маєтності в. м., м. м. п. То теж в. м., м. м. пану, повідомляю, що в. м., м. м. пан, (...)* від ясновельможного його м. пана гетьмана, мого пана і добродія, зволив сказати, щоб наше військо за Случ і ногою не вступало, а в. м., м. м. пана, - за Горинь. А як мене його м. пан гетьман, мій пан і добродій, пише, щоб так я (?) і залоги, де залишались, щоб по-старому (?) залишались. А панове литовські жовніри наступали і наші залоги, які раніше залишались, повитискали і козаків нам повбивали. Через що я не можу знати: чи це з наказу короля його м., чи їх мостей панів коронних гетьманів, чи теж в. м. пана, Господь Бог знає (?) (...)*.

Який кінець візьме цей наш бажаний мир, котрого (щоб відбувся), дай Боже, але так з нами починають і вбивають, тоді зволь в. м., м. м. пан, постаратись, щоб все було добре. Віддаюся при цьому з моїми пониженими послугами милості в. м., м. м. пана.

Дано з Межиріча 26 грудня 1657 року.

В. м., м. м. пану, всього добра зичливий приятель і до послуг готовий
Іван Тернавський, рукою власною.

То теж в. м., м. м. рпану, повідомляю, повідомляю, що кілька тисяч нашого війська йде сюди¹”

№ 112

**Після 29(19). XII. 1657 р. – Дубно. – Лист дипломата Речі Посполитої,
волинського каштеляна С.-К. Беньовського
до гетьмана України І. Виговського**

”Jasnie wielmożny w. m. panie hetmanie Wojsk Zaporowskich, mój wielce mc. panie i bracie!

List w. m., m. m. pana, de actu d. 19 10briś z Czehirina doszedł mnie dnia dzisiejszego w Dubnie przez j. mc. pana czesznika kijowskiego, na który tejże godziny respons daje.

¹ На полях вміщено запис рукою Беньовського: „Пункт NB. Це ті залоги, котрі до Корця були введені”.

Co sie tknie interpritatum (?) armisticy, które in ordine do porządanego pokoju między nami postanowienie, to jakom niedawno do w. m., m. m. pana, pisał, z strony naszej nieomylnie no pacientur confusionem, jakoż odeslałem w. m., m. m. pan., jeo królew. mści, pana meo miłweo, listowna ea inparte assecurata, której w. m., m. m. pan, racz sobie dawać quidquam perswadować contrariumo. Upewniam, że nasi, według postanowienia, nie przejdą Horyni, wzajem nie tylko upraszano o to, abyści z strony w. m., m. m. pana, dość postanowieniu dzialo się, gdyż wyraznie tak composcumque, że wojska koronne Horyni, a kozackie Sluczy nie mają przechodzić, aby ziemia między temi rzekami zostająca, że zażyje słów j. mc. pana Kowalewskiego, których circa compositum u mnie w gospodzie w Korsunie zazył, była świadkiem szczerosci między nami. Rzeklo się i to, aby custodes armistiej z naszej strony na Wołyniu, a z strony w. m., m. m. pana, w Pawoloczy lub w Wilsku zostawali dla sprawiedliwości in qua rem, by jej kto potrzebował. Jakoż i w tym punkcie dość się dzieje od nas, gdy ta cura ile od granic koronnych j. m. panu wojewodzie kijowskiemu i mnie comissa i wydane uniwersaly surowe, aby się nikt nie ważył violare armisticium, gwoli czemu i ja w Dubnie residuje i vigilantur linie przestrzegam nequio contra, wprawdzie powróciwszy od jeo kr. m., pana mego młśweo, zastawłem nieco chorągwi litewskich nad Horynią, którym chleb z tej od nas Horyni strony naznaczonej, jednak za tych recze, że nie przejdą Horyni, bo im tego pod gardłem zakazano jakoż ustawicznie znoszą się w tym z j. m. panem hetmanem litewskim i z j. m. panem Kmiciczem, w którego commendzie te chorągwie zosstają. Non (?) dubito, że ta vigilantia od w. m. m. pana ordinowana to mie tylko wielce movet, ze zalogi nie tylko Slucz, ale i Horyń przeszedzy, za Horynią w Stepaniu, Ostrogu i w innych miejscach byli i teraz j. m. pan Tarnawski każe sobie dawać stacie, to jeśli nie oppugnat postanowieniu, racz w. m., m. m. pan, uważyc. Więc jakom w pierwszym liście moim upraszał, tak i teraz gorąco upraszam, chciej w. m., m. m. pan, in gratiam wysokiej reputacyi swojej, która tak (?) egerrime tractować raczysz kazać zwieść, ze wsząd, gdzie się znajdują zalogi ponieważ bez uprzykrzenia residować nie mogą, tym bardziej jeo kr. m. i wszystkiej Rzptej confirmujesz w. m., m. m. pan, confidentia, gdy sie postanowieniu we wszystkim dość stanie. Co strony Pińska, w tej matery zaraz z listem w. m., m. m. pana, do j. kr. mści, pana mego mllswego, wysyłano i prędki obiecuje respons, gdyż poczta od jeo królew. m., pana meo[...].»

(АГАД. – Ф. АКВ. Козацький відділ. № 63/9. – С. 35-36. Тогочасна копія).

Переклад

Ясновельможний в. м. пане гетьмане Військ Запорозьких, мій вельми м. пане і брате!

Лист в. м., м.м. пане, від 19 грудня з Чигирина дійшов до мене сьогодні в Дубно через й. м. пана київського чашника, на котрій тут же даю відповідь.

Що стосується тлумачення перемир'я, ухваленого між нами належним чином, то, як нещодавно писав я до в. м., м. м. пана, з нашого боку жодного порушення не буде дозволено; щодо цього відіслав в. м., м. м. пан., його королівська милість, пана мого милостивого листовну гарантію, котрій в. м. м. м. пан, будь ласкавий довіритися та ні до чого протилежного не давати себе схилати. Запевняю, що наші, згідно з ухваленим, не перейдуть Горинь, взаємно ми

не тільки просили про те, щоб з боку в. м., м. м. пана, не порушували ухвали, коли ж так чітко він сказав, що коронні війська Горинь, а козацькі Случ не мають переходити, щоб земля між цими ріками, тут вжию слів й. м. пана Ковалевського, котрі розташувались поблизу у мене в господі у Корсуні сказав, була свідком ширості між нами. Було сказано також, щоб з нашого боку залишались для справедливості охоронці перемир'я на Волині, а з боку в. м., м. м. пана, в Павлочі або на Вільську на той випадок, якби її хтось почав домагатися. Як і у цьому пункті нами цей пункт виконується, коли цей клопіт від кордонів Корони й. м. виникне, то пану київському воєводі і мені, комісару, видані суворі універсали, щоб ніхто не важився порушувати перемир'я; через це і я резидую в Дубно і застерігаю, що на рубежах неспокійно; дійсно повернувшись від його кор. м., пана мого мостивого, залишив трохи литовських хоругв над Горинню, котрим хліб призначений нами з того боку Горині, однак за цих ручуся, що вони не перейдуть Горині, бо їм це заборонено під страхом смерті, як постійно зносяться з й. м. паном литовським гетьманом і з й. м. паном Кміцицом, під командою якого знаходяться ці хоругви. Не сумніваюся, що ця невсипуща пильність скеровується від в.м.м. пана; єдине, що дуже мене хвилює, це те, що залоги не тільки Случ, але й Горинь перейшовши, за Горинь в Степані, Острозі і в інших місцях були і тепер й. м. пан Тарнавський наказує собі давати стації, то якщо не суперечить ухвалі, зволь в. м., м. м. пан, взяти до уваги. Отже як я і в першому моєму листі просив, так і тепер палко прошу, зволь в.м., м. м. пан, свою високу репутацію, котра зволиш трактувати, наказати звести, що скрізь, де знаходяться залоги, оскільки без прикростей вони не можуть резидувати, тим більше його кор. м. і всій Речі Посполитій підтвердити в. м., м. м. пан, свою довіру, коли цілковито буде виконано ухвалу. Щодо Пінська, то про це тут же з листом в. м., м. м. пана, до й. кор. мості, пана мого милостивого, послано і обіцяю швидку відповідь, коли пошта від його королівської м., пана мого мостивого, [...]».

№ 113

1657, грудень (?). – Лист С.К. Беньовського до гетьмана Івана Виговського

„[...]mllwego, do mnie ordinowana, o to tylko upraszam, abyś w. m. m. m. pan, do tej os j. kr. m., p. m. mllwego, deklaraty raczyl zatrzymac się z zaloga, która jako mi pisac raczysz w te stronę ordinowales. Wieć też i do j. m. pana wojewody wileńskiego pisalem w tejże materiej, prosze per amorem et faforem swiętobliwego, który chrześciance budujemy pokoju, racz w. m., m. m. pan, pam eam moram concedere, aby z tej occasiej nie weszliśmy ma morze nowych calamitatem, których i tak dość. Co się tknie j. m. pana marszałka pinskiego wielce i ja żaluje tego co-kołwiek i. m. praetendie. Negare nie moge, że tak jako w. m., m. pan, piszesz j. królew. m. nobilitas tamtych justificuje się powiatów, iż (...) * j. k. m., miał się domyślić tej legatiej, certum też że i protestacje zaszly eo nomine skąd heroici uczynił byś w. m., m. m. pan, actum i j. mm. m. pan marszałkowi utilissimus, gdybys instruneutum actie tego autentice do rąk moich coprędzaj o co wielce wielce, wielce

proszę przysłać raczył. Słuszna, aby się kiedy za swój wstydził postępek i nie condemnował niewinnego, pewien, że w. m., m. m. pan, nagoroda prośbe mnie przesłesz to instrumentum przy którym ja obiceuje curam bonae reputationis do j. kr. m., p. m. m., pisze i waze się całe w. m., m. m. panu, (...) * że intercessia w. m., m. m. pan, u j. kr. m., p. mego młewego, u m. pana marszałkowi pińskiemu suffragabitus, za co nie komu inszemu, tylko w. m., m. m. panu, żeś się w to intercessia swą włożył буде zobow'язаний віддячити, etc, etc, etc, etc, etc w. m., m. m. panu, życzliwy brat i sługa St. Kazimir Bieniowski, kasztelan woł[yański].”

(АГАД. – Ф. АКВ. Козацький відділ. № 63/9. – С.35-37. Тогочасна копія створена з ініціативи Беневського і надіслана очевидно до короля Яна Казимира, про що свідчить і запис: “Сорія листу niego до j. m. hetmana zaporowskiego”, тобто «Копія його листу до й. м. запорозького гетьмана». Опубліковано нами у вигляді регесту: «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С 77).

Переклад

[...] милостивого, до мене послана, про це тільки прошу, щоб в. м., м. м. пан, до цієї (...) * й. кор. м., п. м. мостивого, декларації зволив затриматися з залогою, котра, як зволиш мені писати, послав у цей край. Отже я писав також до й. м. пана віленського воеводи з цього ж приводу, прошу з любов'ю та прихильністю святого миру, котрий будуємо християнству, зволь в. м., м. м. пан, погодитися на мир протягом цього часу, щоб з цієї okazji ми не увійшли в море нових негараздів, котрих і так достатньо. Що стосується й. м. пана пінського маршалка, і я дуже жалкую цього що тільки сталося (?) тут же, на відстані простягнутої руки. Не можу заперечувати, що так як в. м., м. пан, пишеш й. корол. м., що шляхта тих повітів справедливо звертається, що (...) * й. к. м., мав домислитися цього посольства, напевне теж що і протестації внесені на тій підставі з чого героїчно вчинив би в. м., м. м. пан, і й. мм. м. пан маршалку найдочільнішим було б, якби офіційний позов (?) в оригіналі до моїх рук якнайшвидше зволив прислати, про що дуже, дуже, дуже прошу. Слушно, щоб коли б за свою провину засоромився і не звинувачував невинного, певен, що в. м., м. м. пан, в нагороду прохання мені перешлеш, це інструмент, при котрому я обіцяю з увагою добре обміркувати з й. кор. м., п. м. м., пише і цілком важиться в. м., м. м. пану, (...) * що суперечка буде вирішена в. м., м. м. пан, у й. кор. м., п. мого милостивого, на користь й. м. пана пінського маршалка, за що не кому іншому, доповідаю (?) тільки в. м., м. м. пану, що в цю вклав свою і т. д., і т. д., і т. д., і т. д.

В. м., м. м. пану, зичливий брат і слуга Ст. Казимир Беньовський, волинський каштелян.

№ 114

1657. – Виписка з листу коменданта Кам'янця-Подільського Гуменецького до великого коронного гетьмана С. «Ревери» Потоцького
«Екстракт з листу й. м. п. Гуменецького, коменданта Кам'янця-Подільського, писаного до й. м. п. коронного гетьмана 1657.

Московський посол до Виговського посланий з такими пунктами:
Щоб було тільки 12 тисяч реєстрових козаків;
Щоб вся інтрата йшла на царя;
Щоб над кожним полком був полковник і московська старшина;
Щоб по смерті козаків їхні діти були царськими підданими;
Щоб молодого Хмельницького було відіслано із скарбами (до Москви);
Щоб київський митрополит мав висвячуватися від московського патріарха і там від нього висвячувався, також, щоб за царським привілеєм був на цьому уряді. Оскільки був неміло прийнятий, так при відправленні взяв булаву в руки, і що тільки є московітів у Києві, тоді на ніч виходила ночувати в поле, не довіряючи козакам, щоб їх не вирізали.

Виговський на три роки обраний гетьманом.

Шведський посол відправлений ввід Виговського з почестями і обдарований. Татарський посол був урочисто прийнятий, і щедро обдарований повернувся, з котрим відправлений Антон дол. турецького султана їхав до Адріанополя, коли вже із Стамбулу турецький султан вирушив і вже є в Адріанополі. Однак куди він йде, чи до венеціанців до Албанії, продовжуючи війну, чи до України, невідомо. Домисляються, що хан веде його на Україну, діючи в своїх інтересах, бо боїться щоб весною сухоходом і водою козаки донські й низові, котрі вже до цього готуються, не взяли Криму і не завоювали ханську землю.

(Ч. – ВР. – № 1656. – С. 546. Опубліковано польською: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 41; частково опубліковано в перекладі українською: Мицик Ю. А. Джерела до історії України 1654-1657 у фондах польських архівосховищ // АУ. – 1991. – № 2. – С. 60).

№ 115

1658 січня 1. – Чигирин. – Лист І. Виговського до волинського каштеляна С. К. Беншовського

„Jako drogi szczęśliwie przebytej gratulor w. m., m. m. pana, tak się z tego nie mniej ciesze się, że i dalszych na w. m., m. m. pana, ze mną korespondencij włożony od króla jej mci urząd, tak postrzeganiu armistitiej należnych, jako i dalszego rządneho pokoju contiunowaniu służących rzeczy wielce pożytecznych. Tego tylko tym czasem potrzeba, abyś w. m., m. m. pan, tak umiarkował swoją poradą ich m. m. p. p. hetmanów, aby za ponowioną przez nas wkładać i najmniej zagrozili linią dotąd, pokiby do zupełnej między nami przyszło combinatiej. Onych wzajem upewniwszy o nas, że wszytką circumtaptum (?) providentia, jakoby to żadnej z naszych nie przychodziło (...)*, kwoli czemu i na pograniczach naszych rozsądne mieć będziemy osoby, tak obucandis tumultitas, jako ex litibus oriundis, dirimentes sposobna z taką mocą, żeby bez odwłoki winnym płacili juxta merita. Wszakże i w. m., m. m. p., masz być pamiętnym, zem sobie Pińsk wymawiał, jako ten powiat, który dobrowolnie, naszej będąc potrzebien przyjazni, przyjął pod pewnymi condiciami protectią. Skąd jakom się przez list skarżył w. m., m. m. pan, na m. p. hetmana litewskiego i upominał, aby się nam w odejmowaniu tej prowincji nie działa się krzywda, jako i teraz potwarzam, aby staranie miał, pamiętając zarówno, że między Horyniem i Słuczą, inte-

riacens platicus z swymi majątnościami, ma być od przechodu wojska, jako i polskiego, wolna. Załogi jednak nie mają być zwodzone, bo by to musiało być tak z naszą, jako i tych, którzy o nie prosili, krzywdą. Zaczyni ani Korzec, subiacet vnie (?), do którego kilka listów invitowana od j. m. p. wojewodzica załoga, ani o insze miasta, do których libere na prośby ludzi tamecznych wszedzszy, od wszelkich bronią najazdów. Listem króla j. m. i wielcem ukontentowany i pańskim przezeń upewniony affekcie, in cuius gratitudinem starać będę, aby też i j. k. m. uznawał moje zawsze życzliwość. Listów zaś, jakoś my ordinowali przed tym przesyłanie, tak i teraz toż intymuję, abyś je(go) w. m., m. m. p., do Sokołowskiego przez kogokołwiek dirygował, a ztamtąd żadnego nie uznaję w prędkości omieszkania. Gdyż ani on sobie nie zechce życzyć takiej niełaski mojej przez to, gdyby dniem i nocą nie miał mi ich odsyłać. Jeśliby potrzeba accersendi na rozmowę przyjacielską w. m., m. m. pana, przypadła, futura declarabit occasio. Gdy da Bóg zdrowie, a tam uspokoiwszy domowe moje trudności, ku Korsuniowi albo Białej Cerkwi zbliże, i o tamtych krajach równo jako o tych chcąc się dowiedzieć, gdzie bywszy i w. m., m. m. pana, o sobie uwiadomić i braterskim obeszte pozdrowieniem. Inter haec tamen spatia nim do skutku naszą przyda żadze, potrzeba abyście w. m., m. m. p. p. chcieli wszystkie demere suspiciones, o nas to trzymając całe, że angeli evangelisanter u nas miejsca nie mają; byleście i w. m., m. m. p. p., chcieli choć adhibere na te nowiny antidotu, żeby się to, co będą udawali z nami nie znajdowało w. m., ale raczej exclusa omni simultate szczyre chcieli z nami rzeczą samą żyć, nie słowami nas tylko illudendo, co jako z wielu inszych occasij miarkować będziemy, tak i z tej osobliwie, kiedy nam tę umową non vindicabitur. O powiat Piński przez sykofancye osób niektórych niecotliwych odsaczony. Caetera dalszym ofiarując correspondentiom na wszelkim od w. m., m. m. pana, oczekiwam przyjacielską wiadomość, reciprocis na żądanie w. m. certificaturus. A na ten czas za brasterskie awizów przysłanie wielce podziękowawszy, nasze pilno załecamy usługi.

Dan w Czehirynie d.1 januarii a.1658.

W. m., m. m. pana, całe życzliwy brat i sługa Jan Wyhowski, h. W. Z."

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 263-264. – Оригінал. Оpubліковано польською мовою: Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини. – Львів, 1994. – С. 43-54; Мицик Ю. 3 листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С.522-523).

Переклад

Як із щасливо відбутою дорогою вітаю в. м., м. м. пана, так не менш тішуся з цього і подальшої на в. м., м. м. пана, зі мною кореспонденції, покладений королем його мостю уряд так (в) належному збереженні перемир'я, так і подальших, дуже корисних справ, які служать продовженню миру. Того тільки у цей час треба, щоб в. м., м. м. пан, так узгодив своєю порадою їх м., м. п. п. гетьманів, щоб за умовлену нами лінію вступати і найменшої загрози не чинили доти, поки до між нами повної не дійшло комбінації. Упевнивши їх, взаємно запевняємо з свого боку, що вся (...) * гідна провидіння, щоб до жодної з наших не приходило (...) *, задля чого і на прикордонні будемо мати з свого боку розважливі особи, щоб як бунти, так шкідливі речі здатні приборкувати з такою силою, щоб без зволікання винним платили відповідно до заслуг. Однак і в. м., м. м. п., маєш пам'ятати, що собі Пінськ домовляв, як цей повіт, котрий добровільно, бу-

дучи потрібний нашій приязні, прийняв у протекцію під певними умовами. Звідки як листовно скаржився в. м., м. м. пан, на м. п. литовського гетьмана і нагадував, щоб нам у відбиранні цієї провінції не чинилася кривда, як і тепер повторюю, щоб старався, пам'ятаючи також, що своїми маєтностями, котрі лежать посередині між Горинню та Случчю, має бути вільна від переходу, і польського. Однак гарнізони не мають зняті, бо це мусило б бути як з нашою, так і тих, котрі про них просили, кривдою. Отже ані Корець, що підлягає мені (?), до котрого кількома листами запрошена залога від й. м. п. воеводича, ані про інші міста, до котрих вільно увійшовши на прохання тамтешніх людей, вони боронять їх від всіляких нападів. Листом короля й. м. і вельми задоволений і упевнений через нього панською прихильністю, в цій милості буду старатися, щоб теж і й. к. м. пересвідчився у моїй постійній зичливості. Листів же, як ми скерували перед цим пересилання, так і тепер теж таємно радив (?), щоб його в. м., м. м. п., до Соколовського направляв через будь-кого, а звідти жодної не знають затримки. Коли ж ані він собі не захоче зичити такої не милості моєї через це, коли б вдень і вночі не мав мені їх відсилати. Якби була потреба закликати на приятельську розмову в. м., м. м. пана, майбутнє подасть okazію. Якщо Бог дасть здоров'я, то заспокоївши мої домашні труднощі, до Корсуня або Білої Церкви наближусь, і про ті краї прагнучи довідатися, де будучи і в. м., м. м. пана, про себе повідомлю і пришлю братерське поздоровлення. Між тим поки до результату наша справа прийде, жадаю потреби, щоб в. м., м. м. п. хотіли усунути всі підозри. Про нас то цілком покладайтеся, що ангел, які приносять добру звістку не мають у нас місця; аби тільки і в. м., м. м. п. п., хотіли хоч навзаєм застосувати на ці новини, щоб те, що буде хибно представляти про нас, не знаходило в. м., але швидше виключивши всяку злість, щиро хотіли з нами на ділі жити, не словами нас тільки зводили, що як з багатьох інших okazій будемо думати, так і особливо з цієї, коли нам ця умова не судитися про Пінський повіт, який через наклепи деяких безчесних осіб віддалився від нас. Подальшим офіруючись кореспонденціям у всьому від в. м., м. м. пана, очікую дружньої відомості, взаємно на вимогу в. м. доведу до відома. А у цей час за братерське прислання вістей вельми подякувавши, старанно рекомендуємо наші послуги.

Дано в Чигирині 1 січня 1658 року.

В. м., м. м. пана, цілком зичливий брат і слуга Іван Виговський, гетьман Війська Запорізького.

№ 116

1658, січня 13 (3). – Чигирин. – Лист гетьмана Івана Виговського до князя Богуслава Радзівіла

“Jaśnie oświecony mściwe książe, nam wielce mciwy panie i prz[yjaci]elu.

Jakom przyjacielskiej w. ks. mć. z urzędu mego content i wdzieczen vaechy (?); za którą i wielce dziękuje, tak starać się będę, abyś w. ks. mć. zyczliwości mojej zachował przy każdej okaziej demonstratini zbierał argumenta: w to najbardziej potrafiąc, ex praecipusque satanego, jakobyśmy in suspensio dotąd extatentem skutkiem z sobą szczęśliwym confidere mogli amicitiam. O której nie naniszonym za-

chowaniu vel inde w. ks. m. domyśleć się możesz, żeśmy żadnej nie opuścili za pierwszego urzędu naszego okaziej, któraby o jej niewątpliwości nie miała być świadkiem. Pogotowiu teraz wszystko sobie dobrze obiecywać w. ks. m. możesz, kiedy wszytek stan i porządek Wojska Zaporowskiego a nostro pendet arbitris, że (?) w każdej naszej potrzebie liberius niżeli przed tym alterius subiacentes voluntati postąpić sobie będziemy mogli. O przysądzenie i conterowanie Swisłocej tuszymy dobrze, że nas non arquet temeritatis, baczny w. ks. m. rozsądek, ponieważ żebrzącemu łaski za ukazaniem jawnych dowodów musiał się antecessor nasz in misericordiam (...) * successoriem należnym, bywszy pan Haraburda uczestnikiem. Pewniśmy tedy, że to non vocabit in descrimen zachowania naszego jeżeli cokołwiek w niewiadomości od antecessora naszego peccatum. Załecamy zatym usługę nasze pilno swoje w. k. m.

Dan w Czyhyrynii d. 3 January anno 1658.

W. ks. m., m. pana, całe życzliwy przyjaciel i s[ł]uga Jan Wyhowski, hetman Wojsk Zaporozkich, m[anu] p[ropria]”.

Адреса: „Jaśnie оświęченему ксиу jeo мści Bogusławowi Radziwiłłowi на Біржах і Dubinkach, коніuszemu WKsL., memu мściwemu p. prz[yjacie]łowi oddać”.

Переклад

Яснеосвічений мостивий князю, нам вельми мостивий пане і приятелю.

Я на моєму уряді задоволений приятельським уконтентуванням в. кн. м. і вдячний. За що вельми дякую і так буду старатися, щоб в. кн. мость збирав докази моєї зичливості, яку я зберігаю і демонструю при кожній okazii. Я найбільше стараюсь, щоб з виняткового (...) *, досі перебуваючи у завішеному стані результатом могли щасливо приязнитися. У непорушному поведінці або в іншому в. кн. м можеш домислитися, що ми й за першого нашого уряду не пропустили okazii, котра б безумовно не б свідком (цієї стабільності). Тепер все добре можеш обіцяти собі в. кн. м., коли весь стан і порядок Війська Запорозького від нашого рішення затримані, що в кожній нашій потребі вільніший, ніж перед цим інший зможемо вчинити те, що піддається волі. Про присудження Свіслочі думаємо добре, що передбачливий розум в. кн. м. не проявить легковажності, оскільки жебручому милості за виявленням явних доказів мусив наш попередник в милосерді (...) * з очевидних доказів уваживши, що пан Гарабурда не був учасником брання грошей, які належали попереднику. Впевнені тоді, що це не спричиниться до розділення нашої поведінки, якщо щось від незнання нашого попередника буде помилковим.

Якнайстаранніше віддаємо наші послуги в. кн. м.

Дано в Чигирині 3 січня 1658 року.

В. кн. м., м. пану, цілком зичливий приятель і слуга Іван Виговський, гетьман Військ Запорозьких, рукою власною.

Адреса: «Яснеосвіченему князю його мості Богуславоу Радзівілоу на Біржах Дубинках, конюшому ВКЛ, моєму мостивому п. і приятелеві віддати».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Польськомовний оригінал, підписаний І. Виговським і завірений печаткою Війська Запорізького. Опубліковано у польському оригіналі: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 521).

№ 117

1658, січня 15 (5). – Чигирин. –

Універсал гетьмана Івана Виговського

«Велебний в Бгу мсци отче игумене миколский, наш ласкавый пне и приятелю.

Суппликовал до нас велебний в Бгу игумен Сто-Михайловский киевский, же неслушне в. мс. о кгрунта, на монастыр стога архистратига Михайла належные, втручаешся, потому оному кривду чиниш, для того в. мс. жадаем, абыс поперестал од того и болш шкоды оному не чинил ани о грунта михайловские втручался до росправы, также и збоже з тих грунтов вожоное, абы вціле зоставало, бо напотом жебы вмісто помочи боршая не была в. мс. шкода. Але слушная реч ест и барзо добрая, Гды кождый своим контентуется, а лутшого не прагнет. О що и повторе в. мс. жадаем, абы оному в том не діялася о(т) в. мс. кривда, поки росправа о тое будет. Затим ласце и млтвам стым в. мс. полецаемся.

З Чигирина дня 5 генвара року 1658.

В. мс. во всем цале зичливий и рад служити гетман Виговский, гетман Войска его црского величества Запорозским».

(ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – № 164. – Оригінал, завірений особистим підписом Виговського і печаткою Війська Запорозького).

№ 118

1658, січня 19 (9). – Лист луцького і острозького єпископа

Діонісія Балабана до брацлавського підкоморія

Стефана Святополка Четвертинського

„Jaśnie oświęcony kże, mćwy panie podkomorzy braclawski, mój wielce mćwy panie i dobrodzieju.

Zwykły zdawna ku mnie, ustawicznemu bogomodłcy swemu w. x. m., m. m. pana, jako widze et spero, nigdy nie przestanie affect, kiedy prosequeris choć odległego praesenti chęci swej przez pisanie documento. Jeśli mi z tego stimulus et incitamentum do wszelkiej usługi, ut supoponam et accomodem powolność moje. Wiele wdzięczna cieszy mie gratulatio et optatio wyżej w cerkwie Bożej promiciej przez list w. x. m., relata, ale ja niczym bydz zawsze pragnąc, commodius gessissem mei curam, ponieważ wielkiej trudności pelne sa priwatne spiritualium status, którzy za Chrystusem areta udali się via, nierowno bardziej episkopskie –archiepiscopskie apices eminentissimi. Nie mniej dojmuję meum prasecordium per iniquitatem temporum credensowany na spustoszenie majątności w. x. m. angor. Ponieważ w modłach moich nie zapominam, aby Pan Najwyższy afflictatoines wszelkie oddawał od domu w. x. m. pacate, błogosławieństwem swoim pomyslnie bogacąc, najdłużej pozwolił przeżyć wiek et emereri cum electius et sanctis gratiam. Posłaniec od w. x. m., pominąwszy Kijów i mnie przed jeo m. panem hetmanem zaporozkim, do którego miał comissum negotium, do mnie, z Czehrina powróciwszy, zająchał, w czym by potrzebował meum adiumentum, jakom zwykł, starał się et hoc occasione w. x. m., m. m. panu, przysłużyć et in posterum, poki żyje, obiecuje. Siebie przy tem miłościwego w. x. m. pana załecam łasce.

W. m. m., pana miłościwego, dożywotny bogomodlec i uniżony sługa Dionizy Bałaban, episcop łucki, ostrozki, archimandryt mielecki”.

(НБУ. – IP. – Ф. X. – № 7489. – Машинописна копія, яку знято з тогочасної копії, котра зберігається в Ч. – ВР. – № 2446. – С. 96. Опубліковано (без перекладу українською): Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 46-47)

Переклад

Яснеосвічений князю, мостивий пане брацлавський підкоморію, мій вельми мостивий пане і добродію.

Звичайний здавна до мене, постійному своєму богомольцю в. кн. м., м. м. пана, як бачу і надіюсь, ніколи не припиниться прихильність, коли удостоїш хоч віддалене це своє бажання удокументуеш листом. Якщо мені з цього стимул і заохочення до всякої услуги, щоб я піддав та уділив мою покірність. Вельми вдячна тішить мене подяка та побажання поступу в церкві Божій донесена листом в. кн. м., але я нічим бути завжди прагнучи, піклувався як зручніше, бо сповнені великих труднощів приватні (життя) духовного стану, котрі за Христом пішли Його шляхом, незрівнянно більше найвищих вершин єпископських – архієпископських. Не менш діймає моє серце неспокій, випереджуваний неслухністю часу на спустошення маєтності в. кн. м. Оскільки я в своїх молитвах не забуваю, щоб Господь Найвищий всякі страждання віддавав до дому в. кн. м. спокійно, своїм благословенням збагачуючи, дозволив пережити найдовший вік і заслужити ласку з вибраними святими. Посланець від в. кн. м., проминувши Київ і мене перед його м. паном запорозьким гетьманом, до котрого мав доручення вести переговори, повернувшись з Чигирина, заїхав до мене, і якщо б йому була б потрібна моя пітримка, я як звичайно, постарався б і за такої нагоди в. кн. м., м. м. пану, послужити і у майбутньому, доки живу, обіцяю. При цьому себе рекомунду ласці милостивого пана в. кн. м.

В. м. м., милостивого пана, по життєвий богомалець і понижений слуга Діонісій Балабан, луцький, острозький єпископ, архімандрит мелецький.

№ 119

1658, січня 25 (15). – Комишна. – Лист гетьмана І. Виговського до слуцького коменданта Яна Гроса

“Msći panie commendancie łucki, mój mści p. i prz[yjacie]lu.

Przeczytawszy list w. m., m. m. pana, do nas dirigowany, wyrozumiałem różne justyfikaciej w. m. przyczyny, które mało w. m. m. pana excusant najbardziej z tych przyczyn, że w. m. razu nam o takowych czausowskich kozaków swawolach wiedzieć nie dawszy, nad zawziętą z ksciem jeo mścią przyjaźń i tak częstymi correspondenciami prz[yjacie]llskimi dobrze stwierdzoną, na zniesienie Staniszewskiego, lud swój ordinowawszy, hostiliter prawie z nimi postąpić przykazałeś. Czego jako ksze jeo mść rozumiemy w. m. nie rozkazywał, tak my za najmniejszą do nas o tej czausowskich kozaków swawoli wiadomością pewnie byśmy, wielce sobie kscia jeo mści przyjaźń poważając, mimo siebie tego nie puścili, ale podług zasługi nieomylnie kazalibyśmy każdego i jakożkołwiek, jednak pietit (?) my, nie mając dostateczniej o tym niskąd

informaciej (bo p. pólkownik czausowski i Staniszewski przez (...)* rzeczy do nas pisali), pilno w. m. m. pana prosimy, abyś dwóch lubo trzech pojmanych pod ten czas kozaków z zabranemi bębnami i chorągwiami do nas przysłałi, z którychbyśmy mogli o wszystkich wyrozumieć, kto tego jest przyczyną i jakoście to stało, a znalazszy winnego, abyśmy onemu nie folgawali. Czym samym tym bardziej przyjaźń naszą z ksciem jeo mścią firmalia secus musieliśmy powątpiwać o dobrej w. m. m. pana samego, a nie kscia jeo mści, przyjaźni. O co i powtore upraszając, gdyż to na dobro samych w. mciw caedet (?) , nas przyjaźni w. m. m. pana całe oddawamy.

Dan z Komysznej d. 15 jan. 1658.

W. m., m. m. p., całe życzliwy przyll. i rad służe Jan Wyhowski, hetman W[ojska] j[ego] k[rólewskiej] m[ości] Z[aporowskiego].

Адреса: „Мему мściwе р. і przyllowi je mści Janowi Grossowi, majorowi comendantowi słuckiemu, oddać”.

Переклад

“Мості пане слуцький коменданте, мій мость п. і приятелю.

Прочитавши лист в. м. м. пана, скерований до нас, зрозумів різні виправдання в. м. причини, котре мало в. м. м. пана вибачають найбільше з цих причин, що в. м. зразу нам про таку сваволу чаусівських козаків не давши нам знати, над приязнь з князем його мостю і так часті приятельські кореспонденції добре стверджену, на розгром Станішевського свій люд пославши, вважай вороже з нами наказав діяти. Розуміємо, що цього його князівська мость в. м. не наказував, так ми за найменшою відомістю до нас про ту сваволу чаусівських козаків певне б, вельми поважаючи приязнь князя його мость, не пропустили б це повз вуха, але безсумнівно кожного винного згідно із заслугою [покарали б], однак ми не маючи достатньої нізвідки про це інформації (бо п. чаусівський полковник і Станішевський через (...)* речі до нас писали), пильно просимо в. м. м. пана, щоб двох або трьох спійманих у той час козаків зі взятими барабанами і прапорами до нас прислали, з котрих ми б могли все зрозуміти: хто є того причина і як це сталося, а знайшовши винуватого, не будемо його жаліти. У чому тим більше нашу приязнь з князем його мостю стосовно безпеки ми мусили б сумніватися у добрій приязні самого в. м. м. пана, а не князя його мость. Про що і вдруге просячи, коли це на добро самі в. милостей (...)*, на приязні в. м. м. пана віддаємо.

Дано з Комишної 15 січня 1658 року.

В. м., м. м. п., цілком зичливий приятель і радий служити Іван Виговський, гетьман Війська його королівської мості Запорозького”.

Адреса: «Моєму мостивому п. і приятелеві Янові Гросові, майорові слуцькому комендантові віддати».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Автограф, завірений печаткою Війська Запорізького. Запис іншою рукою: „List od j. m. p. hetmana zaporowskiego Wyhowskiego”, тобто «Лист від й. м. п. гетьмана запорозького Виговського». Опубліковано у польському оригіналі: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1870. – Т. 7. – № 82; Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 522).

1658, січень (?). – Лист полтавського полковника Мартина Пушкаря до кийівського митрополита Діонісія Балабана

«Ясне в Бозі преосвященный архиепископе, митрополите киевский, галицкий и всея России, пане и пастир наш наизверхнійший!

Поклон мой негодный и услуги мои наинижайшия, яко сын и подножок вашей святительской пастирской милости покорне на кождый час отдаю.

Рачите писат, ваша пастирская милость, до мене, негодного слуги войскового, през освященного протопопа ніжинского, вел. отца Максима (*Филимоновича – Ю.М.*), освідчаючи милость свою пастирскую мні не одному, яко теж и всему полку царского его величества Войска Запорозского Полтавскому, иж есте с посполитой рады еноралной всеей черни, так старшины Войска Запорозского благословенство свое пастирское вложить рачилисте на его милость пана Ивана Виговского гетманство, пре zesланном на раду зуполную от его царского величества ближнем околничем и оружейничем и намістнику ржевском Богдану Матвіевичу Хитрова, за то вашей святителской милости подяковавши, еднак онаго п. Ивана Виговского за гетмана вся чернь, Войско Запорозское не приимуют и не хотят міти, тилко гды станет зуполная рада, вся чернь дніпровая одномисленно с черню городовий всего Войска Запорозского ведле грамот жаловалних от царского величества всему Войску Запорозскому наданних, волно ж будет Войску Запорозскому всей черни, того ж его мил. п. Ивана Виговского улюбивши на гетьманство принять, а я готовем то чинить з Войском его царского величества, всею черню запор. и во всем послушним зоставать; еднак то чинится не по моему хотінію, тилко з волі Божей и ведле грамот от его царского величества всему Войску Запорозскому наданних, то все Войско, вся чернь чинит и мене одного от себе отпустить, до его мил. п. Ивана Виговском з Войска не хотят, с тими ж посланци бувшими у его царского величества все Войско из Запорожья выгреблося из городовим Войском Запорозским до купи и до ради енеральной знялося, а не для яких, уховай П. Боже, буч, як там у того вдает нас, негодных, до вашей святительской милости, иж бы мілисмо якие бунти чинить, то ся нікгда не окажет, готовемся зо всего пред его царским величеством, паном нашим милостивым, висити, тилко нехай едет его милость, пан Иван Виговский и пан Григорий Сахнович (*Лісницький – Ю.М.*) до его царского величества, а що теж ваша пастирская милость міете неблагословение свое пастирское вложить, то ваша святительская милость на кого иншого вкладайте, хто невірних царей приимует, а мы одного православного царя за царя міем, велце покорне, яко негодней подножок вашей святителской милости о благословение прошу и все Войско дніпровое одномисленно з городовою черню запорозскою одностайне просит покорне, ведле розелляна крві сербов, ляхов и инших, то там на войну послано было православных христиан и всего Войска Запорозского, то смо мусіли, выдячи наступцов, и здоровья борониться, а междоусобной брани межи народом христианским и Войском Запорозским не було и не будет; ещо вашей святителской милости покорне прошу, рач ваша святительская милость в далший час при благословению святителском мене негодного и все Войско Запорозское ховать,

на тих свое неблагословение вкладати, рачте хто царскому его величеству и всему Войску Запорозскому недобре чинит, же заледва десятая часть в Малой России на Украине у веселю втішається, рачте ваша святителская милость на тое углядати, а мощно было який день и в Переясловли зеждати всего Войска, которие ся выгреблись из Запорожья и городского Запорозкого, тилко ж та иншая урза и прешкода чинит, нещасливый зазросливый світ. Повторе вашей святителской милости о благословение все Войско Запорозкое покорне просит, не рач ваша святителская милость и на мене негодного уразы міти, отдаючи себе и услуги наинижайшие благословению вашей святителской милости, которого естем поволний и готовый наинижайший негодный слуга и подножок вашей святителской милости зычливый слуга наименший и подножок царского его величества Мартын Пушкар, полковник Войска Запорожского полтавский».

Адреса: «Ясне в Бозі преосвященному мсці отцу Дионисию Балабану, архиепископу, метрополиту киевскому, галицкому и всея России, пану а пану и пастыру нашему наизверхнійшому до рук святителских належит»

(НБУ. – IP. – Ф. 224. – № 97. – Ч.І. – Арк. ;Опубліковано за іншим списком: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С. 535-536; Точніша публікація здійснена: Акты ЗР. – СПб., 1853. – Т. 5. – № 52).

№ 121

1658, лютого 9 (січня 30). – Чигирин. –

Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського

«Иоан Выговский, гетман з Войском его цар. вел. Запорозким.

Ознаймуем сым нашим писанем кождому, кому о том відати належит, а меновите всей старшині и черни Войска его цар. вел. Запорозкого, а особливе пну полковникови ніжинскому, сотником, атаманом и всей черни в том же полку знайдуючоїся, иж мы, поглядаючи на убозство велебног[о] отца Уриила Ивановича, игумена монастыра с[вя]тых верховных апстл Петра и Павла глуховског[о] и братию, при нем там же застающую, также и на щоденние их працы, которыи за нас и все Войско Запорозкое Гсда Бга бл[а]гают, чого и далее по ных жадаючи, казалисмо им для выживеня за одпущение гріхов наших дві селці Холопков и Баниче, тудеж и млынок Стрелницкий на реці Клевені стоячий, о чым кождий відаючи, абы з старшины и черни наименшее кривды и перешкоды в уживаню тых селец и млынка, вышречоному отцу игуменови монастыра глуховског[о] и братии его законником чинит и трудности задават не важился и до пожитку им належных з тих селец и млынка приходячих, не втручался, сурово приказуем: также обывателі тих селец никому, тилко оным законником, послушными абы били и повинност звичайную отдавали, счо иначей, абы не было под срокгым каранем войсковым.

Дан в Чигирині дня 30 генвара року 1658.

Иван Выговский, m[anu] p[goria]”.

(БПАН в Кракові. – ВР. – № 270. – Арк. 19. – Оригінал, завірений особистим підписом І. Виговського і військовою печаткою. На звороті є запис тією ж рукою: «На дві селі Холопков и Баничы и на млын Стрелницкий, стоячий на рече Клевень. Даний сей універсал от вельможного его мил. пна Ивана Вы-

говського, гетьмана Войска его цр. прес. вел. Запор[озкого] мнстреву глуховському с потверженем». Є ще два пізніших записи різними руками: «40 літ и два роки. Гет[ман] Иоан Вигов[ский] гет[манский] універсал за игумена Уришла Івановича даний» и «Виговського». – Оpubліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч.2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 21-22; Мицик Ю. 3 українського дипломатарія другої половини XVII століття. – ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. ССХХІІІ. – С. 368-369. – № 2; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 47-48; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – С. 65).

№ 122

1658, лютого 10, 15. – Новини

«10 лютого 1658. Вийшли універсали короля й. м. до польських жовнірів, щоб на Україну знову стягувалися проти козацької реbelieї, котрі знову затягують татар до компанії у братство проти поляків.

15 лютого. У Варшаві король й. мость конвокацію поклав на їх м. панів сенаторів, радячись про обрання Корони Польської.

(НБУ – IP. – Ф. X. – № 7487-7555. Оpubліковано: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 48).

№ 123

1658, лютого 10 (січня 31). – Меджибіж. – Лист Федора Михайловича, полковника Подільського полку, стражника пограничного, губернатора меджибізького замку, до Станіслава – Казимира Беневського

„Wielmożny a mój wielce mści panie i kasztelanie wołyński, mój mości panie i przyjacielu!

Pisanie do w. m., meo m. pana, bez bytności mojej od pana Daniela Stephanowicza, assawuła pułku mego nakaznego na ten czas, dyrygowane, już respons otrzymało; pod który i mnie powracającego się od ich mości pana hetmana Wojsk Zaporowskich, dobrodzieja mego, zastało, z którego łączwom się mógł colligować, iż w. m. pan, jako dyrektor pokoju świętobliwego między Rzeczą Pospolitą a Wojskiem Zaporowskim, przestrzegać raczysz i raczysz pisać, że do rozerwania państw (...) * dajemy, czego i w pomysłeniu naszym nie mamy to pono w. m., m. m. p., usurpujesz, iżem żeś posyłał do Ozochowiec, Manaczyna dla zasiągnięcia chieba i to nie violenter, ale z proźbą, gdyż to człekowi rycerskiemu wolno; jednakże nie byli tak dyskretni tamci obywatele, aby mieli dać, przez co controwersiej nie masz żądnej; większe my cierpiemi praeiudicium w chlebie naszym, iż chorągiew pana Murzina z Lachowiec nad postanowienie pakt bierze chleb zasłużony. Bóg świadek, iż za assignatio sobie naznaczoną od jeo mci p. hetmana Wojsk Zaporowskich to czyniemy i to ostróżnie, mając to na pamięci świężej pokoju dobro z sobą. Nie pretenduj tego w. m., m. m. pan, abyśmy to mieli czynić na zaczepkę jakową, ale lubo byśmy chleba i za granicą jako wojskowi uprosili, użło by to przy tak szczupłym a w niemalej kupie stojąc stanowisku. Przyjaźni się zatym i łasce w. m. m. pana załecam jako najpilniej.

W Miedzyborzu 31 January 1658.

Wielmożności waszej pańskiej całe życzliwy przyjaciel. i rad służyć Teodor Michajłowicz, pułkownik podolsky, strażnik pograniczny, gubernator zamku Miedzyboskiego.”

(АГАД. – АКВ. – Відділ козацький. – № 63/10. – С. 39. – Польськомовна копія, завірена печаткою. Адреса: „Wielmożnemu a mojemu wielu mśc panu i przyjacielowi jego mości panu Stanisławowi Kazimierzowi Bieniewskiemu, kasztelanowi wołyńskiemu, komissarzowi jego królewskiej mości, do rąk jego mości ma bydź”. Тогочасний запис іншою рукою: „List Todora Michajłowicza, półkownika kozackiego, do j. t. pana Bieniewskiego, wytawia się o rusinam (?) chleba. 31 januaris 1658.” Другий (точніший) список зберігається там же у фонді АГАД „Libri Legationorum” (Посольські книги). – № 33. Опубліковано польською мовою: Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД//Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С 77-78).

Переклад

„Вельможний і мене вельми мостивий пане і волинський каштеляне, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Лист до в. м., мого м. пана, у мою відсутність від пана Данила Стефановича, мого наказного осавула у цей час, скероване, вже отримав відповідь; і мене, що повертався від їх мость пана гетьмана Військ Запорозьких, мого добродія, застав, з котрим я легко міг брататися, що в. м. пан, як директор святого миру між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким, зволиш перестерігати і зволиш писати, що до розірвання держав (...) * даємо, чого і в наших помислах не маємо, що (?) нібито в. м. пан узурпуєш, що посилав до Озоховець, Маначина для взяття хліба і це не силою, але з проханням, коли ж це вільно чоловіку рицарському; однак не були спокійні тамтешні обивателі, щоб мали дати, через що не маємо жодних протиріч; більше ми, залога, терпимо у нашому хлібі, що хоругв пана Мужина з Ляховець всупереч ухваленому договору бере заслужений хліб. Бог свідок, що я за чиню і то обережно за призначене його мостю паном гетьманом Військ Запорозьких і квітую, маючи у свіжій пам’яті добро взаємного миру. Не претендуй цього в. м. пан, щоб ми це мали чинити для якоїсь зачіпки, але хоча б хліба і за кордоном як військо упросили, це зроблено малим військом, вважай купкою, а в невеликій кількості стоячи. За цим приязні і милості в. м. пану віддаюся якнайстаранніше.

У Меджибожі 31 січня. 1658.

Вельможності вашій панській цілком зичливий приятель і радий служити Теодор Михайлович, подільський полковник, прикордонний стражник, губернатор Меджибізького замку.

№ 124

1658, до 11 лютого. – Лист С. Беньовського

до С. Корицінського, коронного канцлера Речі Посполитої

„Od komissarzów do jeo kr. mści posłany anno D[omi]ni 1658.

Opisanie krótkie wiadomości ukrainnych.

Lubo to, co wypisałem, dostatecznie w przeszłych listach moich o tym, cokołwiek po moim z Poznania odjezdzie interweniuit w sprawach Rzplitej mnie concre-

dowanych. Jednak aby tym bardziej constet e fide et diligentia mea compendione praesentibus wypisuje.

Co się tknie ekspeditiej względem ujęcia wojska litewskiego przez mie dirigowany do jeo mci księdza biskupa łuckiego i jeo mci pana starosty Łukowskiego, te nie przez posłańce, ale do manu in manus jeo mci panu staroście Łukomskiemu 16 decembris, zprowadziwszy jeo mci do Kiian oddałem, a potym zjechawszy do Łucka, gdzie na ten czas j. m. ks. bislup residuje, to cokołwiek miałem in comissis, retuli jeo mci et ea in parte functus jestem officio meo i już to negotium do mnie więcej nie należy.

Z Ukrainy w tymże po wyjeździe moim z Poznania czasie, to intervenit, list doszedł mie w drodze od hetmana zaporowskiego, którego oryginał przesłałem z Kiian die 16 decemb. do rąk jeo mci ks. biskupa przemyskiego i w. m., m. m. p., teraz posyłam przepis.

Potym, powziawszy tak od pana Woroszyła, podczaszego kijowskiego, jako i od mieszczan horodelskich informacją, że posłowie kozacy Fedorenko i Demko, szli do jeo kr. m., posłałem list z Horodła do j. kr. mci, pana mego mściwego, niektóre moje konsiderationes względem odprawy ich, wypisawszy przez tych że, nie wątpię, że był list do mnie który tamże miał być oddany.

Trzeci list od hetmana zaporowskiego do mnie należący, odesłany z Dubna pierwiej niżlim się ja z Poznania powrócił jeo mci panu wojewodzie kijowskiemu, w którym nie wiem co continetur (...) * że j. k. mci odesłany.

Z których listów patet i me quoq. tacente res perloquitur, że załogi indebita, petita a personis privatis mieszają rzeczy, czego sine inuidia nie może się oznajmować, nec tacere secreta conscientia, za Słucz wprowadzona załoga, nad Horyń uczyniła primo ciężkość stanowi szlacheckiemu, gdyż z dobr ich wyciągają stacii z nich chlebowych. Secundo zwodzi harc wojska litew., którego cześć nad rzeką Horyniem, jeo mści pan wojewoda wileński na hybernie collokował. Ze zaś chorągwie, w jakie zasły (...) * z tymi załogami, patet z listu Tarnawskiego załogi Koreckiego, którego copię posyłam zgoła res in discrimen deducta. Tertio ze przeszłe diminutis simis quibusvis ustawicznie ma hetman zaporozki wiadomości.

Więc quod est officii mei, pisałem do jeo mci pana wojewody wileńskiego posławszy jeo mci copię listu Tarnawskiego ekspostulując aby Horyn przechodzić zakazał. Na co doszedł mi respons od jeo mci, w którym się j. m. declaruje, że lubo nad Horyń chorągwie zemknął, ale nie każe przechodzić Horyni.

Nadto i z tymi ich mm. ad quorum instantiam te załogi wprowadzone, ekspostuluje aby ich zbyli, ale podobno nie tak łatwo zbyć jako się ich nabyło.

Do hetmana zaporozkiego posłałem z listami tak od jeo kr. mci, jako i mojemi, przez tegoż pisałem, aby załogi zwiódł, ponieważ przeciwko postanowieniu wprowadzone.

Pińsk perfidia quorumdam jako intrykowany z tegoż listu hetmana zaporozkiego constat, który list chować życzę in subsidia czasu swego veritati, ponieważ negant niektórzy factum. Odpisałem, w tym punkcie bez declaratije od jeo kr. mci nie moge resoluere, obiecuje mu respons prętki, tym czasem zatrzymuje go ab hostilitate.

Strony tego Pińska, jakom w relatyw powieźiał tak i teraz resumo informationem, że po wykonaniu juramentu N. Chmielnickiemu przez pana marszałka pińskiego i jego collegi, gdy realiter przyjęli subjectionem, zesłał zaraz Chmielnicki ad apprehendam possessionem Hruszę i de facto Hrusza zostawał tam. Co wszystko działo się między odjazdem moim pierwszym z Ukrainy i powrotem powrotnym w Ukraine przy tractatach gdym się upominał, aby Hruszę sprowadzono, powiedzieli i stawali przy tym, że to ma być do generalnych tractatów zachowano. Gdyż ad instantiam nobilitatis przez posły zaprzysiężona, weszliśmy tam. Ja tedy widząc manifestam w tej legatij perduelionem, nie mogłem dalej procedere i jako wszystko, tak i to, wziąłem do jeo kr. mci, pana m. młciwego. Po odjeździe interim moim ostatnim z Ukrainy chorągwie księstwa Litewskiego te załogi z Pińska względem czego hetman zaporozki praetendit violationem armistitii, jako to w liście swoim (?) do mnie pisał, grożąc zesłaniem wojska. Uważyc tedy można li rzecz w takim postępku nie sworce (?), gdy co jeden zrobi, drugi zepsuje, spodziewac się dobrych progressów.

Die oktava praesentis od moich eksploratorów z Ukrainy taka doszła mie unformatia, że Wyhowski, nie podobawszy sobie moskiewskiej oppressiej, która mu usiadła na kark, wysłał był posłańców z listami do hana quarendo reconsiliatorem. Których niejaki Barabaszenko, gdy mijali Zaporozę, schwytał i posłał te listy Wyhowskiego do hana pisane, carowi moskiewskiemu, przestrzegając tegoż cara, że Wyhowski na zdradzie jemu i knuje przyjaźń z hanem na cara. W tych że listach ten że Barabaszenko perswaduje carowi, żeby nie miał kozaków tylko na Zaporozu, a włość obrócił w poddaństwo. Wyhowskiego aby złapać kazał, Barabaszenka aby hetmanem creował. Przestrzeżony Wyhowski te listy intercept i zrozumiawszy jawny bunt, wysłał popa w legatij do zaporozców, aby wydali buntowników, inaczej declarując się, że z wojskiem na nich idzie; którego popa Barabaszenko zatrzymał był. Zwątpiwszy tedy o przyjaźń zaporozców, Wyhowski ruszył pułki na nich, to jest Niżyński, Kijowski, Puławski, Mirhrodzki, a dalej przeszedł pod Maksimowką Dniepr i przyciągnął z tymi pułkami do Kryłow. W Kryłowie potykają go zaporozcy z tym, że mu chłopów kilku wydali, a o Barabaszenku powiedzili, że uciekł. Proszą go za tym o miłosierdzie.

Interim Moskwa też zciaga się do kupy, ekspostulujący z nim przez posły, dla czego z wojskiem wyszedł w pole urgent, aby wojsko rozpościł. I tak quasi wydaniem chłopów się ukontentowawszy, powrucił do Czehryna, pułki rozpuścił. Kodak opatrzywszy praesidio i Kryłow, i na Zaporozę pro custodia kilkaset niżyńskich posłał. Owo z tej relatij constat, że się Wyhowskim wszystey nie contentują, bo ta gens Tauro Scytica rada by co godzina inszego miała starszego. Initia to buntu, który nieomylnie powstanie propediem,

Wyhowski z bejem perekopskim częste miewa correspondencie i teraz był poseł od tegoż beja, obiecując mu reconsiliationem hana, suppono że in fundamento zgody z nami te przyjaźń hańska onemu pollicetur. Zaciągając na moskala, od hana penitus żadnej nie było do niego legatij. Szwedzki Daniel abbat, który przy wołoszynie residuje, szedł też świeżo z Wołoch do Wyhowskiego i z nim Rakoczego i mułtański posłowie. Będę miał dostateczną wiadomość jako ich odprawią, bo mam dobrych correspondentów przy Wyhowskim. To niemylna, że utramq. nie mogą mieć

amicitiam, to jest oraz moskiewskie i tatarskiej. Moskiewska pewnie im uprzykrzyła, woleli by hańską iłe ci kozacy, co na włości. Zaporozcy zaś omnino nie życzą zgody z tatarami, woleli by przy Polsce zostać, a jeśli nie można przy Polsce, tedy przy Moskwie, owo raczej ukraińskie in statu confusissimo”

(AGAD. – Libri Legationum (Посольські книги), № 33. – Арк. 74-75 зв. – Тогочасна копія. Документ надано д. і. н. П. Кроллом).

Переклад

Від комісарів до його кор. mostі послано року Божого 1658.

Короткий опис українських відомостей.

Хоч що описав, достатньо в моїх колишніх листах про це, що тільки після мого від'їзду з Познані вступився в справу Речі Посполитої мені доручені. Однак, щоб було відомо з моєї віри та добросовісності, стисло цим листом описую.

Що стосується походу щодо зменшення литовського війська мною направлений лист до його mostі ксьондза луцького біскупа і його mostі пана луковського старости, це не через посланців, але з рук до рук його mostі пана луковського старост 16 грудня, провівши його mostь до Киян віддав, а потім приїхавши до Луцька, де тоді резидував й. м. кс. біскуп, це що тільки мав дорученого, повідомив його mostі із с вого обов'язку і вже ці переговори більше до мене не належать.

З України в тому ж часі після мого виїзду з Познані, лист дійшов мене у дорозі від запорозького гетьмана, котрого оригінал прислав з Киян 16 грудня до рук його mostі ксьондза перемиського біскупа і в. м., м. м. п., тепер посилаю список.

Потім, взявши інформацію як від пана Ворошила, київського підчашого, так і городельських міщан, що козацькі послы Федоренко і Демко, йшли до його кор. м., послав лист з Городла до й. кор. mostі, мого милостивого пана, деякі мої думки щодо їх прийняття, виписавши через цих же, не сумніваюсь, що був лист до мене, котрий там же мав бути відданий.

Третій лист від запорозького гетьмана до мене, відісланий з Дубна раніше, ніж я повернувся з Познані (...) його mostі пану київському воєводі, у котрому не знаю що міститься, й. к. mostі відісланий.

З котрих ясно і мені, навіть коли мовчати, то факт промовляє сам за себе, що залоги неслухні, претензії від приватних особ змішують речі, чого без звинувачень не можу повідомити, не можу мовчати з безпечним сумлінням, що за Случ впроваджена залога над Горинь вчинила перше: тяжкість шляхетському стану, оскільки з їхніх добр беруть стації хлібом; друге: чинить герць литовське військо, котрого частина над рікою Горинь, його mostь пан віленський воєвода на гібернії поставив. Що хоругви, в які зайшли (...) * з цими залагами, ясно з листу Тарнавського залоги Корецького, копію котрого посилаю, взагалі справа доведена до критичного стану. Трете що минулі (...) * постійно має відомості запорозький гетьман.

Отже згідно із своїм обов'язком, я писав до його mostі пана київського воєводи, пославши його mostі копію листу Тарнавського, добиваючись заборони переходити Горинь, зібрав хоругви, але не наказую переходити Горинь.

Надто з цими їх мостями за чиїм наполяганням впроваджені ці залоги, представляю, щоб їх позбулися, але подібно що їх не так легко позбутися, як їх набуло.

До запорозького гетьмана я послав з листами як від його кор. мості, так і моїми, через цього ж писав, щоб вивів залоги, оскільки вони були введені всупереч постанові.

Пінськ через віроломство людей збитий з пантелику, це витікає з цього ж листу запорозького гетьмана, котрого листа зичу сховати до свого часу на збереження істини, оскільки заперечує деякі факти. Відписав, що в цьому пункті не можу прийняти рішення без декларації від його кор. мості, обіцяю йому швидку відповідь, тим часом затримую його через ворожість.

Щодо цього Пінська, як я сказав у реляції, так і тепер резуюмо, що після виконання присяги Хмельницькому паном пінським маршалком і його колегою, коли реально прийняли підданство, послав зараз же Хмельницький для захоплення власності Грушу і де-факто Груша був там. Що все діялось між моїм першим від'їздом з України і моїм повторним приїздом в Україну під час переговорів, коли я добивався, щоб Грушу спровадили звідти, говорили і обстоювали те, що це має бути збережено до генеральних переговорів. Коли ж за наполяганням шляхти і присягою послів (?), ми туди увійшли. Тоді я, бачачи явну зраду у цьому посольстві, не міг далі діяти належним чином і як все, так і це, взяв (на розсуд) його кор. мості, м. милостивого пана. Між тим після мого останнього від'їзду з України хоругви Литовського князівства ці залоги з Пінська (...)*, через що запорозький гетьман вдавав, що зірве перемир'я, як це у своєму листі до мене писав, погрожуючи присиланням війська. Тоді чи можна зрозуміти і річ у такому вчинку не (...)*, коли що один зробить, другий зіпсує, сподіватися доброго прогресу.

Восьмого числа цього місяця від моїх шпигунів з України я отримав таку інформацію, що Виговський, не стерпівши московського гніту, бо вона сіла йому на шию, послав своїх посланців з листами до хана для пошуку дорадника. Котрих якийсь Барабашенко, коли вони минали Запороже, схопив і послав ці листи Виговського, писані до хана, московському цареві, перестерігаючи цього царя, що Виговський зраджує йому і затіває приязнь з ханом проти царя. В цих же листах цей же Барабашенко радить цареві, щоб не мав козаків за винятком Запорожжя, а волость обернув у підданство, щоб наказав схопити Виговського, а Барабашенка призначив гетьманом. Попереджений Виговський ці листи перехопив і зрозумівши явний бунт, послав попа у посольстві до запорожців, щоб видали бунтівників, оголосивши, що в іншому випадку піде на них з військом; котрого попа Барабашенко затримав. Тоді Виговський, зневірившись у приязні запорожців, рушив на них з полками, тобто з Ніжинським, Київським, Полтавським, Миргородським, перейшов Дніпро під Максимівкою, підійшов з цими полками до Крилова. У Крилові його зустріли запорожці з тим, що йому видали кілька чоловік, а про Барабашенка сказали, що втік і просили Виговського про милосердя.

Між тим Москва теж збирає війська, вимагає від нього відповіді через послі: чому ти з військом вийшов у поле; вимагає, щоб він розпустив військо.

І так нібито задовільнившись виданням цих чоловіків, повернувся до Чигирин, полки розпустив. Укріпивши гарнізони Кодака і Крилова, послав на Запорозжя для охорони кількасот ніжинських козаків. Взагалі з цієї реляції видно, що всі Виговським незадоволені, бо ця тавроскіфський рід радий би щогодини мати іншого старшого. Це провісник бунту, котрий буз сумніву незабаром почнеться.

Виговський з перекопським беєм має жваве листування і тепер був посол від цього ж бея, обіцяючи йому відновлення зв'язків з ханом, додаючи, що основні згоди з нами йому буде необхідна ханська приязнь. Збираючись проти москаля, він не мав від хана жодного посольства з чіткою відповіддю. Шведський абат Даніель, котрий резидує при молдаванині, недавно прийшов з Молдавії до Виговського і з ним послали Ракоці і валахів. Буду мати достатню відомість про те як їх приймуть, бо маю добрих інформаторів при Виговському. То безпомилково, що обидві сторони не можуть бути приятелями одночасно московськими і татарськими. Московська безсумнівно їм прикра, воліли б ханську ці козаки, що на волості. Запорозжці ж в цілому не бажають згоди з татарами, воліли б бути при Польщі, а якщо не можна при Польщі, тоді при Москві, взагалі швидше українське у стані повної розгубленості.

№ 125

1658, до 11 лютого. – Додаток до реляції С. К. Беньовського (перша половина)

„Supplement relacji od tegoż.

Ja jako nie ręczyłem pro fidelitate Wyhowskiego, tak i teraz nie ręcze, ponieważ u niego mentivi perierare jest ratio status i listy jego przeciwne sobie satis felicitatis, że się z Ukrainy zatrzymał impet, że rzeczy kozackie confusionem deductae, że ani z Moskwą cohaerent, z tatarami się też aż nazbyt zakrwawili i prawie dotąd krwawią. Naostatek sami między sobą dissident. Co wszystko volente Deo fructus laboris mei. Zatym moja była in senatus consulto w Poznaniu sententia, aby acceptować radę hańską i nie opuszczać zimy. Fantowałem oczy moje, zdrowie moje, że przy praktikach moich miało succedere i submitowałem się z wojskiem iść, a że się inaczej zdało (...) * ad me? Interim certum est, że czynią praktyki, które jednak nadzieja w Bogu non succedent.

Kozak, który oddał mi listy ostatnie od Wyhowskiego, dał się wyrozumieć onustus crapula, że na Zaporozju bunt po staremu, których autorem Barabaszenko i lubo obwarował Wyhowski i ordinował straż, aby z włości na Zaporozie nie przechodzili, jednak i tym nil proficit. Nadto i na włości starszyna, plebs i Chmielnicki Jerzy non bene respondent Wyhowskiemu, Moskwa także odio onego perseguitur. Jako i ten secret variatiej domowej wydaje w liście swoich Wyhowski w liście do króla jeo mości pisać tę formalia: tym czasem przecie nim bezpiecznie osieda i uspokoją domowe rządy i ich variatie od posłania posłów naszych abstinere musimy i znowu w liście do mnie pisanym formalia. Gdy da Bóg zdrowie i Sam uspokoiwszy moje trudności etc (?). Notandum, że to jest ars Hruszy benevolentis ojczyźnie i correspoden(tum) ze mną, który pisać listy ręką swoją, przestrzega tacite de motibus między nimi.

Orde Wyhowski serio practikuje i снаć beja perekopskiego już spractikował. Z Moskwą co dzień crescurunt diffidentie, których oppresie nie dla czego inszego tollerują, tylko że nie dowierzają armistitio i obawia się impetu od nas i ordy, dla tego coraz tak sollicite o dotrzymanie armistity urgent; i jakoż gdym pytał kozaka jeśli rzecz podobna abyście w zgodzie iz Moskwą i z tatarami żyli, powiedział, że Moskwa żydzi do czasu im cierpiemy.

Ja życzyłbym, aby non parcendo sumptui correspondowaliśmy z hanem i beja perekopskiego nie contentowali.

Bo on nie całe hana słucha, jakoż Toaj bej antecessor jego mimo wiadomość hańską fecit principium malorum z Chmielnickim.

Moskiewski informatissimus de perfidia kozaków mnie zda się rzecz possibilis i tego na kozaków spraktykować.

Od jeo kr. mści doszedł mi list, abym w Warszawie stanął pro die 11 february. Wprawdzie wolej pańskiej sprzeciwiać nie godzi, jednak manifestissimus, że oddanie moje z tych krajów przyniosło by wielką confusią, gdyż i te załogi, które ja meis mediim trzymam in modestia, nieomylnie postępowałyby beze mnie liberius i multis nova cupientibus otworzyłaby się facultas correspondenti z nieprzyjacielem. Czego ja usilnie przestrzegam. Pisałem do j. k. m. jeśli omnino nie potrzebuje, aby declarował i te consideratie wypisałem [..]”

(AGAD. – Ф. Libri Legationum (Посольські книги). – № 33. – Арк. 82 зв. – 83. – Тогочасна копія. Документ надано д. і. н. П. Кроллом).

Переклад

Додаток до реляції від цього ж.

Я як не ручався за вірність Виговського, так і зараз не ручуся, оскільки у нього фальшиво присягати є його держаною мудрістю і його листи супроти (?) себе досить щасливі, що з України затримав наступ, що козацькі справи доведені до поразки, що ані з Москвою притримуватися союзу, з татарами теж аж надто закривавилися і вважай досі кривавлять. Врешті вони самі між собою ворогують. Що все по волі Божій плід моєї роботи. Потім була моя сентенція в сенатській раді в Познані, щоб сприйняти ханську пораду і даремно не пропустити зими. Закладаюся на мої очі, на життя, що при моїх практиках мало щастить і схилився йти з військом, а що інакше сталося (...) * на мене? Між тим безсумнівно, що робляться речі, котрі однак надія на Бога не матимуть успіху.

Козак, який віддав мені останні листи від Виговського, дав зрозуміти будучи п'яним, що на Запорозжжі бунти по-старому, автором яких є Барабашенко і хоч Виговський укріпив і послав сторожу, щоб люди з волості на Запорозжжя не переходили, однак безуспішно. А ще й на волості старшина, плебс і Юрій Хмельницький недобре відзиваються Виговського Москва теж переслідує в ненависті. Як і цей секрет внутрішніх усобиць виказує Виговський у своєму листі до короля його мості, пишучи ці формальності: тим часом поки безпечно осядуть і заспокоять внутрішні уряди і їх розмаїття від наших посланців мусимо стримати і знову у листі, писаним до мене формально. Коли Бог

дасть життя і Сам заспокоїть мої труднощі. Відзначу, що це є мистецтво Груші, прихильного вітчизні, листуватися зі мною, котрий пишучи листи власноруч, перестерігає потайки про заворушення між ними.

Орду Виговський всерйоз схиляє і знати вже схилив перекопського бея. З Москвою щоденно посилюється різниця; гніт котрої терплять тільки тому, що не довіряють перемир'ю і бояться наступу від нас і орди, для чого щоразу так настійливо тривожаться про дотримання перемир'я; і я, коли спитав козака: чи можна, щоб ви жили у згоді з Москвою і з татарами, той сказав, що Москва (як) євреї, ми терпимо їх до часу.

Я зичив би, щоб не шкодуючи видатків листувалися з ханом і перекопського бея не задовольняли, бо він зовсім не слухає хана, як Тугай бей, його попередник, не ставлячи хана до відома, дав початок злу з Хмельницьким.

Московський цар добре поінформований про віроломство козаків, мені здається можливим і цього схилити проти козаків.

Від його кор. мості прийшов лист до мене, щоб я прибув до Варшави 11 лютого. Справді не годиться противитися панській волі, однак категорично заявляю, що моє віддалення з цих країв принесло б велике замішання, коли й ці залози, котрі я моїм посередництвом тримаю в послуху, безсумнівно вільно б чинили без мене і відкрилося б багато нових пристрастей і можливостей у листуванні з неприятелем. Про що я настійливо попереджаю. Я писав до й к. м., що зовсім не потрібно, щоб я усно виклав ті думки, які я виписав [...]”.

№ 126

1658, лютого 16 (6). – Ніжин. –

Наказ ніжинського полковника Григорія Гуляницького

«Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всег[о] Сівера Войска его цр. вел. Запорозког[о].

П. сотнику глуховскому ознаймуем и п. вуйтом приказуем, иж которие села привернул ясневелможный его мл. пан гетман з ласки своей на тые села: Холпок и Баниче и універсал на тое одержал велебный гедн отц Уриил Иванович, игумен монастыра с[вя]тих верховних апстл Петра и Павла глуховский, абысте им в тых селах, то ест подданных, вшелякое послушенство и подданство отдавали. аби до тех сел sprawy жадное ніхто не міл, также в млинку Стрелницком на реці Клевани им даном, абы оние законники в том собі пожиток міли и до тог[о], абы ніхто не міл жадное повинности, жебы собі спокойне зажиwали, не поносячи в том жадное кривди и по-десяте упоминаем, абысте иначе не чинили.

Дат з Ніжина мсца февруар[ия] дня 6 1658.

Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский, рукою власною».

(БПАН в Кракові. – ВР. – № 269. – Арк. 16. – Автограф, завірений полковою печаткою. На звороті є запис тим же почерком: «На дві селі Холпок и Баничы и на млын Стрелницкий, стоячий на речце Клевень. Данный сей универсал от велмож[ного] его мил[ости] п[а]на Ивана Выговского, гетмана Войска

его цар[ского] прес[віштого] вел[ичества] Запорозкого мнстрєви глуховскому с потверженем». Є ще два пізніших записи різними руками: «40 літ и два роки. Гет[ман] Иоан Вигов[ский] гет[манский] уні[версал] за игумена Уриила Ивановича даный» й «Выговского». – Оpubліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч.2) // СЛ. – 1998. – № 6. – С. 22).

№ 127

1658, лютого 17(7). – Ніжин. –

Універсал ніжинського полковника
Григорія Гуляницького

«Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский и всег[о] Сівера Войска его ц[а]р[ского] вел[ичества] Запорозког[о].

П[ану] сотнику глуховскому ознаймуем и п. вуйтом приказуем, иж которіе села привернул ясневелможный его мл. пан гетман з ласки своей на тые села Холопков и Баниче и універсал на тое одержал велебный гспдн отец Уриила Иванович, игумен монастыра стих верховных апстл Петра и Павла глуховског[о], абысте им в тых селах, що ест подданных вшелякое послушенство и подданство отдавали, абы до тих сел справы жадное ніхто не міл, также и в млинку Стрелницком на реці Клевани им даном, абы оние законники в том собі пожиток міли и до тог[о], абы ніхто не міл жадное повинности, жебы собі спокійне заживали, не поносячи в том жадное кривди и по десяте упоминаючи, абысте иначей не чинили.

Дат з Ніжина мсца февруар[ия] дня 7 1658.

Григорий Гуляницкий, полковник ніжинский, рукою власною».

(БПАН. – ВР. – № 269. – Арк. 17. Оригінал-автограф, засвідчений печаткою. Записна звороті іншими руками кінця XVII ст.: «Гуляницкого на маетности 40 літ и два года», «Полковный лист второй, игумен Уриил». У лівому верхньому кутку запис середини XIX ст. польського колекціонера М. Гожковського 1858 р. „Mar. Gorzk.”. Оpubліковано: Мицик Ю. 3 Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. 240. – С. 388).

№ 128

1658, після 18 лютого. – Сурен. –

Лист Карач-бея до Івана Виговського

Mnie wielce m. p. i hetmanie Wojsk Zaporoskich, mój m. panie i bracie!

Zdrowia dobrego z szczęściem wszelakim od P. Boga Wszechmogącego zażywać życzymy. Ja sam z łaski Bożej szczęśliwie dojachawszy do chana jeo m., pana mego, wszelaka zyczliwość w. m. m.pana opowiedziałem chanowi jeo m., który przeciwko niemu i wszystkim nam (?) pokazywać zawsze raczycie. Co strony posiłków, w. m. m. pana bardzo dobrze i skromności wszelakiej przestrzegające, zysłał chcan jeo m., jako z szereм bejem, tak też z nuradyn sołtanem, zosobna do Czerkies, Kabartej, Komuku, Tamanu, Mintanu, Jamansuja wysłał Sefer Girej sołтана, aby on z temi wszystkimi ordami prosto w Moskwe poszedł.

To też oznymuje w. m. m. panu, iż ordy kałmuckie, które w przyjazni zostają i pod posłuszeństwem chana jeo mość, wyszły od Edelu wody dnia 18 february do Moskwy za rozkazaniem chana jeo m. Wizier (?) jeo m. turecki przysłał z tym do chana jeo m. ciauszów swoich, iż mułtanów i wołochów daje w ręce, aby zarówno z nami do Moskwy sły. Nie szczeros się więcej, posłaniec o wszystkim ustnie opowie, a na ten czas nie bawiąc dalszym pisaniem, w. m. m. pana tym moim pisanie kończe, aby P. Bóg pomnażał wszelkie pomnożenie i na długie lata zdrowia w. m. m. pana.

Dan w Surenu.

W. m. m. mś. pana wszego dobra życzliwy brat i służyć gotow Karaś bij”.

Переклад

«Мені вельми мостивий пане гетьмане Військ Запорізьких, мій мости пане і брате!

Здоров’я доброго з всіляким щастям від Господа Бога Всемогутнього зичимо заживати. Я сам з милості Божої щасливо доїхавши до хана його мості, мого pana, всіляку зичливість вашої мості pana розповів хану його мості, котру щодо нього і всіх нас завжди зволите виявляти. Щодо допомоги, вашій мості мості pana дуже добре і всілякої скромності перестерігаючи, послав хан його мость, як із ширим-беєм, так теж і з нурадин-солтаном, зокрема до Черкес, Кабарди, Комуку, Тамані, Мінтану, Ямансуя вислав Сефер Гірей солтана, щоб він з цими всіма ордами пішов просто на Москву. То теж повідомляю вашій мості мості пану, що калмицькі орди, котрі в приязні залишаються і є під послушенством його мості хана, вийшли від Ітиль води (*Волги – Ю.М.*) дня 18 лютого до москви за наказом хана його мості. Візир (?) його мость турецький прислав до хана його мості своїх чаушів, що молдаван і валахів дає в руку, щоб нарівні з нами вони йшли до Москви. Не поширююся більше, посланець про все усно розповість, а на цей час не затримуючись довгим писанням, вашій мості мості pana цим мого листа кінчаю, щоб Господь Бог примножував всяке примноження і на довгі літа дав здоров’я вашій мості мості пану.

Дан з Сурену.

Вашій м. м. мостивого pana, всього добра зичливий брат і готовий служити Карач бей».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ татарський. – № 415. – Оригінал. – Опубліковано: Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. CCXL. – С. 484).

№ 129

1658, лютого 24 (14). – Переяслав. – Лист гетьмана Івана Виговського до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie ośwęczone ksże mści p. koniuszy WKL, mój wielce mści p. i przyjacielu.

Observabam ja zawsze dobra waszej ksciej mści ku mnie i Wojsku Zaporoskimu observancyą, którą już listownie już ustnie przez p. Stefanowicza, służe swego, często do tych czas oświadcac raczyłeś. Której jakobym correspondere zawsze życzył i usiłował sam mnie wasza ksca mść wyświaczyć zachcesz. W dalszy czas cokołwiek ad firmandam będzie należało amititiam wszystkiemu, że non decro (?), dalszy czas pokaże. Wzajemnie waszej ksciej mści upraszając, abys w zawziętej nie chciał ustawać życliwości. A że i uwolnienie kozaków, przez kommandanta waszej ksciej mści słuckiego pobranych, należy ad rediaregraudam eandem amititiam, dla czego pilno waszej ksciej mści upraszamy, chciej onych deliberatos do Kijowa do mnie rozkazać przysłać. Którem obiecuje impune dowiedziona nie pójdzie swawola. Cokołwiek w tym dobrego waszej ksciej mści uznam affectu, to w równych zawdzieczając obiecuje okazyach. A teraz uniwersały na ochronę majątności waszej ksciej mści przysyłając, oraz powolność służb moich zawziętej w. ks. mści oddawam przyjaźni, ostając waszej ksciej mości całe życliwym przyjaciellem i sługą.

Jan Wyhowski, hetman Wojsk jeo carskio [w.] Zapor[ozkiego], m[anu] p[ropria]. Dan z Perejasławia d 14 febr. v[etero] s[tilo] 1658”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Польськомовний автограф (?), завірений печаткою Війська Запорозького. Адреса: „Яśnie оświęconету ksciu jego mści p. Bogusławowi Radziwillowi, koniuszemu WKŁ, temu mściwemu p. i przyjacielellowi oddać”, тобто «Яснеосвіченому князю його мості п. Богуславоу Радзівілоу, конюшому ВКЛ, моєму милостивому п. і приятелєві, віддати»).

Переклад

Яснеосвічений князю мості п. конюший ВКЛ, мій вельми мості п. і приятелю.

Я спостерігаю завжди добре вашої князівської мості до мене і Війську Запорозькому ставлення, котре вже листовне і усно через п. Стефановича, свого слугу, часто до цього часу зволиш освідчувати. Як завжди зичив і підтримував кореспонденцію, яку ваша князівська мость хочеш освідчувати. У подальшому все що буде належало до затвердження кожному приятелєві, що не (...) * подальший час покаже. Зі свого боку прошу вашої князівської мості, щоб не переставав припиняти завзятої зичливості. А звільнення козаків, яких схопив слуцький комендант вашої князівської мості, належить до виявлення(?) тієї ж приязні. Тому дуже прошу вашу князівську мость: зволь наказати цих виволених прислати до мене в Київ. Котрим обіцяю доведена сваволя не мине безкарно. Що тільки доброго дізнаю від вашій князівській мості, то обіцяю віддячити в різних okazіях. А тепер, присилаючи універсали на охорону маєтностей вашої князівської мості, а також покірність моїх послуг віддаю приязні вашої князівської мості, залишаючись вашої князівської мості цілком зичливым приятелем і слугою.

Іван Виговський, гетьман Військ його царської в. Запорозького, власною рукою.

Дано в Переяславі 14 лютого за старим стилем 1658.

1658, лютого 25 (15). – Переяслав. – Лист Івана Груші
до Григорія Мирського, стражника ВКЛ

“Wielmożny mśc panie strażniku WXLit[ewskiego], mój wielce mści pnie i przyjacielu.

Sama powaga w. mć., meo mć. pana i czci godne znamienitym doświadczeniem okraszone lata, potrzebowali tego po mnie, abym swoją odezwał się w. mć., m. m. panu, powolnością, którą najbardziej do tego przywykła, wyświadczając się gotowa do każdej w. mć., m. m. p., usługi. Uroczystą tedy uczyniwszy protestatia, że mie w. mć., m. m. p., masz przy każdej okkaziej, pomyślnego mandatów swych eksecutora, w tym się deklaruje rzetelnie, że (...) * żyw nie będzie, w. m., m. m. panu, zbywało ochocie. Co na stronę przyjaźni księcia jeo mśc z Wojskiem Zaporozkim, w tym osobliwe w. m., m. m. pana, z przyjaźni mej ostrzegam, żeby od takowych jakie, że niedawno stały wioleńtiej i zaczepok, raczyłeś w. m., m. m. pan, wstrzywać dalej, tego pewien teraz będąc, że to, co się stało, moim staraniem w wieczną puściło się amnistia, tym jednak respectem, aby więźniów tych z ryszunkim pobranych u nas, dłużej nie słyszano było przetrzymanie. Moje zatym powolne usługi załecam pilno łasce w. m., m. m. pana.

Datt z Perjasławia d. 15 february ao 1658.

W. mć., m. m. pana, całe życzliwy przyjaciel i sługa Jan Hrusza”.

Адреса: Wielmożnemu a mnie wielce mściwemu panu i przyjacielowi jeo mśc panu Hrehoremu Mirskiemu, strażnikowi WXLitew[skiemu]”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 5469. – Польськомовний оригінал, завірений печаткою.

Переклад

Вельможний мость пане стражнику ВКЛитовського, м ій вельми мость пане і приятелю.

Сам авторитет в. м., мого м. пана і гідні пошани чудовим досвідом зафарбовані літа, вимагали цього від мене, щоб я одізвався із своїми послугами в. м., м. м. пану, а я найбільше звик до цього, освідчуючи готовність до кожної послуги в. м., м. м. п. Тоді вчинивши урочисту протестацію, що мене в. м., м. м. п., маєш при кожній okazії, успішного виконавця своїх мандатів, у цьому ретельно декларуюся, що (...) * живий не буде, в. м., м. м. пану, збувала охота. Щодо приязні князя його м. з Військом Запорозьким, у цьому особливо в. м., м. м. пана, з приязні моєї остерігаю, щоб зволив в. м. м. м. пан, утримуватися у подальшому від таких, як недавно сталися, насильств і зачіпок, цього певен тепер будучи, що це, що сталося, завдяки моїм старанням пішло в вічне забуття, з тією однак пошаною, щоб цих в'язнів, взятих у нас з обладунками, більше не було чути про їх затримання. За цим мої покірні послуги старанно віддаю милості в. м., м. м. пана

Дано з Переяслава 15 лютого 1658 року.

В. м., м. м. пана, цілком зичливий приятель і слуга Іван Груша.

Адреса: Вельможному а мені вельми милостивому пану і приятелю його мость пану Григорію Мирському, стражникові ВКЛитовського.

1658, лютого 28 (18). – Переяслав. –

Лист гетьмана Івана Выговського

до царського боярина Б. І. Морозова

«Божию милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия, и Малыя, и Белья Росии самодержца и иных многих государств и земель, восточных и западных и северных, отчича и дедича и наследника и государя и облаадателя его царского величества Иоанн Выговский, гетман с Войском его царского величества Запорожским, ближнему его царского величества боярину Борису Ивановичю Морозову, другу (?) и приятелю нашему, доброго здравия желаю.

Во вся времена покамест еще не были есмь под крепкою его царского рукою¹ величества рукою, о том наипаче тщался есмь, чтоб народ роси[й]ский к своему давнему возвратился дедичю и тако веру учини на верное подданство великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Великия, и Малыя, и Белья Руси самодержец благоверной царицы и великой княгине Марьи Ильиничне, также благоверному царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Великия, и Малыя, и Белья России и всему пресветлому его царскому величества дому паче всего всеми силами молим (?) Бога Всемогущаго молим есмь, чтоб мене сподобил пресветлое его царского величества оглядати очи и поклон мой его царскому величеству отдать подданской. Ныне при бытии ближнего окольничего и оружейничего его царского величества их наместника ржевского Богдана Матвеевича Хитрово с товарищи розговорил достаточно, все отложа на сторону, вскоре буду поспешатися, чтоб есмь отдать ему подданство мое и земное его царскому величеству челобитье, токмо тебя, гспдна моего, прошу, чтоб еси меня в любви своей сохранял и пред его царским величеством не забывал, а иных всех делех тот же ближний окольничей и оружейничей его царского величества и наместник ржевский Богдан Матвеевич Хитрово с товарищи, отдаючи свое посолство его царскому величеству и милостивое известить, которого я на то время приятству вручаюсь.

Дан с Переясловля дня 18 мсца февраля лета 1658.

Твоей милости всего добра желательный приятель Иван Выговский, гетман Войска его царского величества Запорожского».

(НБУ у Києві. – ІР. – Ф. VIII. – № 224/97. – Т.І. – С. 5 41-544. – Копія другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Запис наприкінці документу: “Також листы писаны к бояром к о князю Якову Куденемовичю Черкасскому; к боярину ко князю Алексею Никитичу Трубецкому; к боярину к Илье Даниловичю Милославскому; к околичему к Федору Михайловичю Ртищеву“).

¹ Слово «рукою» написано двічі. Видно копіст помітив свою помилку і взяв це слово у даному місці у фігурні скобки.

1658, березня 8 (лютого 27). – Переяслав. –

Лист гетьмана Івана Виговського до царя Олексія

“Как во все те лета, будучи под крепкою вашего царского величества рукою, верою и правдою вам, великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Великия, и Малыя, и Белья Роси самодержцу служил есмя, так и нне в неодменном пребываючи подданстве, того зело желаю, чтоб верными услугами моими могл и впредь неисчетное вашего царского величества жалованье получати, а что вы, великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Великия, и Малыя, и Белья Росии самодержец, видя по смерти Богдана Хмелнитского, гетмана Войска вашего царского величества Запорожского в Малой вашего царского величества Росии ссор начинающиеся, желеючи его, прислал в делех своего царского величества Войска Запорожского ближнего своего царского величества околничего и оружейничего и наместника ржевского Богдана Матвеевича Хитрово да столника Ивана Афанасьевича Прончищева з дьяком с Васильем Михайловичем ис Иваном Степановичем, чтоб все то усмирить и все соединить, тогда и я для совершения дела по указу вашего царского величества в Переясловль к ближнему вашего царского величества околничему и оружейничему и наместнику ржевскому Богдану Матвеевичю Хитрово с товарищи приехал февраля в 3 вместе со мною полковнику (*так!* – Ю.М.), сотники и атаманы, чернь и многие люди також (...) * а так при совершени совете ближней вашего царского величества околничей и оружейничей и наместник ржевский Богдан Матвеевич Хитрово многую и неисчетную и всему Войску Запорожскому и народу всему христианскому всеа Малыя Росии твою великого гдря царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия, и Малая, и Белья Росии самодержца милость объявляя и повеление и твое великого гдря царя исполня и все статьи прочтя, объявил, что ваше царское величество не длячего иного но ячкарую (??) (*очевидно описка і слід читати «Малую»* – Ю.М.) Росию под крепкую своего царского величества руку приял, толко ревнуя о церкви восточной и вере православной, что нас изволяешь оборонять и под крепкою своею царского величества рукою держать, за что мы, как болшие, так и чернь, вам великому гдрю царю и великому князю Алексею Михайловичю, нашему царскому величеству до лица земли челом бьем, такоже изволением Божиим и вашего царского величества повелением и соединением все старшие и чернь именем вашего царского величества булаву мне вручая, грамоту вашего царского величества подтвержденную дали и как мне вручая, тотчас вам, великому гдрю царю и великому князю Алексею Михаловичю, всеа Великия, и Малыя, и Белья Росии самодержцу и благочестивой гдрни царицы и великой княгине Марье Ильиничне и сну вашего царского величества благочестивому царевичю и великому князю Алексею Алексеевичю, всеа Великие, и Малыя, и Белья Росии самодержцу и наследником вашим службу и вечное подданство в соборной Пресвятыє Бцы церкви

при преосвященном митрополите киевском Дионисии Балобане при архимонитах и при всем освященном соборе и при ближнем вашего царского величества околничему и оружейничем и наместнику ржевском Богданом Матвеевичем Хитрово и при множестве народу по непорочных святых евангелских заповедях присягу учинил есмь, которую во вся лета соблюдать непорочно вашему царскому величеству и наследником обещаю, а что Мартын Пушкаренко никакова от вашего царского величества не имеючи указу и неведомо для чего полк свой собрав, по разным полках разослал ведомо ся начи (?) (*очевидно описка і слід читати : "чинячи" – Ю.М.*), будто сорок тысяч ратных вашего царского величества людей по указу вашего царского величества при нем было, тому мы не верим и ведаем бо, что и в помышлении вашего царского величества, единого под солнцем сиявшего православного царя, не было, о чем всем словесно ближней вашего царского величества околничей и оружейничей и наместник ржевский Богдан Матвеевич Хитрово с товарищи изволить как о моей прямой службе, так и о иных всяких делах известить, а слыша себя в присяге вечно в подданстве моем, посоветовась во всем з ближним вашего царского величества околничим и оружейничим и наместником ржевским Богданом Матвеевичем Хитрово и с товарищи как я давно желал, так и нне обещаю пресветлому престолу вашего царского величества объявляючи верное подданство челом ударить, а нне вскоре посылаем до вашего царского величества Филона Горкушу с товарищи, по сем желаючи, чтоб Господь Бог Всемогущий долголетно на пресветлых престолех ваше царское величество соблюдал, покоряючи под нозе вашего царского величества всех врагов. Наше подданство вашему царскому величеству верное подаем.

Дан в Переясловле февраля 17 дня лета 1658”.

(НБУ. – ІР. – Ф. УІІІ. – № 224/97. – Ч. І. – С. 536-541. – Конія ХІХ ст. з перекладу др. пол. ХVІІ ст. – Текст документа передує запис зроблений перекладачем: “Список с листа з белоруского писма, каков писал к великому гсдрю гетман Иван Выговской в нышешнем во 166 году февраля в 27 де[нь], титла писаны полные”. В кінці документа ще запис перекладача: «А снизу приписано его гетманская рука» і запис «марта 1 де[нь]”).

№ 134

1658, березня 8 (лютого 27) – Переяслав. –

Лист гетьмана Івана Выговського до думного дяка А. Іванова

«Список с листа белоруского писма, что писал гетман Иван Выговский к думному диаку к Алмазу Иванову с посланцом своим с Филоном Горкушею в нышешнем во 166-м году февраля в 27 де[нь].

Божиею...(*далі йде царський титул – Ю.М.*)

Иван Выговский, гетман с Войском его царского величества Запорожским думному диаку его царского величества Алмазу Ивановичю доброго здоровья и во всем счастливого пребывания от Господа Бога и долгоденствия желаю (*далі*

йде текст листа, який майже слово в слово збігається з попереднім листом І. Виговського до боярина Б.І. Морозова – Ю.М.)

(НБУ у Києві. – ІР. – Ф. VIII. – № 224/97. – Т. I. – С. 544-546. – Копія другої половини XVII – першої половини XVIII ст.

№ 135

1658, березня 16. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до случького коменданта Яна Гроса

„Bogusław Radziwiłł, książę na Birzjach, Dubinkach, Słucka i Kopyła, koniuszy W. ks. Litt. generalny, kstwa Pruskiego gubernator, brański, barski, poszerwieński starosta.

Panie commendancie!

Jeo m. pan Horbaczewski, podstarości rzeczycki, aby odtąd we wszystkim (?) wolności i bezpieczeństwa równego, jakie insza szlachta pod protectią garnizonu zostająca ma, zażywał, więc chce po w. mci requiruje.

Datt w Królewcu d. 16 marty a(nn)o 1658.

B. Radziwiłł.”

Адреса: „Do rąk pana Jana Grossa, commendanta mego słuckiego, oddać”.

(АГАД. – Ф. «Архів Радзівілів». – Відділ IV. – № 19. – С. 12 (14). Оригінал завірений печаткою. Записи: «N 28 Fasc. 24. Listy słuckie»; „Dato d. 16 marty ao 1658 w Konigsb.”, тобто: «№ 28 Фасцикул 24. Листи случькі»; «Дано дня 16 березня року 1658 в Кенігсберзі»).

Переклад

Богуслав Радзівіл, князь на Біржах, Дубинках, Слуцька й Копиля, генеральний конюший ВКЛ, губернатор Пруського князівства, брянський, барський, пошервенський староста.

Пане коменданте!

Його м. пан Горбачевський, речицький підстароста, щоб там у всьому (?) мав користатися вольністю і безпекою такою ж, як і інша шляхта, яка залишається під протекцією гарнізону; отже добиваюся цього від в. мості.

Дано у Кролевці (Кенігсберзі – Ю.М.) 16 березня 1658 року.

Б. Радзівіл.

Адреса: „До рук pana Яна Гроса, мого случького коменданта, віддати».

№ 136

1658, березня 20. – Варшава. – «Асекурація» Б. Лещинського на отримання грошей С. Маховським

„Bogusław na Łesznie Łeszczuński, podskarbi w. koronny, generał wielkopolski, miedzyrzecki, osterski, osiecki starosta.

Oznajmuje, komu wiedzić należy, iż je. m. panu Sebastianowi Machowskiemu, pułkownikowi j. k. m. w pewnych Rzptej sprawach ex senatus consulto do Konstantinopela wysłanemu, przychodzi summa złotych polskich sześć tysięcy, którą

do zapłacenia naznaczam i przekazuje u niektórych żydów starszych ziemskich koronnych, a to z podatków poglownego od nich do skarbu pro a[nn]o 1656 przychodzących, assekurując i upewniając, iż gdy przy recogniciej tego kog[o] j. mc. do odebrania onej że ześle, skuteczni zapłacona będzie, tedy też ta niniejsza assignatia moja przy porachowaniu i (...) * inszych moich assignatiej w skarbie Rzptej koronnym za gotowe przyjęta będzie. Na co się dla większej wagi i pewności przy pieczęci mojej skarbowej własną podpisałem ręką. Data w Warszawie die 20 marty 1658 a.

J. Komorski.

Богуслав на Лешні (...)*

Ad ratione teje assignatiej wziąłem od żydów lwowskich złotych trzy tysiacy 29 aprilis 1658 w Lwowie Sebastian Machowski puł. j. k. mci”.

Запис на звороті: „Na te assignatia j. m. p. Sebastianowi Machowskiemu do żydów na zł. 6 000 oddać (?) nie дано, tylko zł. 3 000, за чым друга медіетатем зкад інад обмыślono, на co jest дана особна асекуратія, в земі Пржемьськей (?) заплаcono zł. 3 000 з новых податків”.

(НБУ. – ІР. – Ф. 24. – № 2346. – Оригінал, завірений особистим підписом Б. Лещинського і печаткою).

Переклад

Богуслав на Лешні Лещинський, підскарбій великий коронний, великопольський генерал, межирічський, остерський, осецький староста.

Повідомляю, кому належить відати, що його м. пану Себастьянові Маховському, полковникові й. к. м. посланому з сенатської ради в певних справах Речі Посполитої до Константинополя, припадає сума у шість тисяч польських злотих, котру призначаю на платню і переказую через деяких старших земських євреїв коронних, а це з подушних податків від них, які прибувають до skarbu у 1656 році, гарантуючи і упевняючи, що коли при довідуванні цього, кого й. м. до відібрання її пришле, повністю буде сплачена, тоді теж ця нинішня моя розпорядження при порахуванні і (...) * інших моїх розпоряджень у коронному скарбі Речі Посполитої за готову буде прийнята. На що для більшої ваги і певності при моїй скарбовій печатці власною рукою підписався. Дано у Варшаві 20 березня 1658 року.

Й. Коморський.

Богуслав на Лешні (...)*

У справі цього ж розпорядження взяв від львівських євреїв три тисяч злотих 29 квітня 1658 у Львові Себастьян Маховський, полковник й. к. мості”.

Запис на звороті: „На цю assignatia й. м. п. Себастьяну Маховському до євреїв на 6 000 злотих віддати (?) не дано, тільки 3 000 злотих, після чого другу половину з інших джерел обдумали, на що дана окрема гарантія, у Перемиській (?) землі заплачено 3 000 злотих з нових податків”.

1658, до 22 (12) березня. – Царські статті,
переслані гетьманом Іваном Виговським
миргородському полковнику Григорію Лісницькому,
з додатком статей Г. Лісницького та листа Г. Лісницького
до сотників Миргородського полку

«Статьи присланные от его царского величества до Войска Запорожского, чего от нашей земли во всей Малой Росии требует ныне ново по смерти небожика пана гетмана (*Богдана Хмельницького – Ю.М.*), не зная на том как есмя присягали и сперва приклоняясь до милости его царського велич еста, которую нам до вечного часа неотмение постановя с нами додержати обещал.

1

Чтоб для князя Алексея Никитича Трубецкого всюди куда будет ехать, были кормы и подводы, а как приедет до Киева, чтоб вся старшина до него ехали.

2

Как приедет до Киева князь Григорей Григорьевич Ромодановский, чтоб всегда станы по городам даны.

3

Аранда и всякие пожитки з доходов податенных подати днжные и десяти, также и животины свои выбирать, тое до казны его царского величества чтоб отдано было.

4

Воеводы чтоб не толко в Нежине, в Чернигове, в Переяславле, в Белой Церкви, но и в иных городех пребывали и чтоб в тех. городах городы (*тут: фортецы – Ю.М.*) делали и вольстой (?) тех живность и (...) * итти на воеват и (...) * войско.

5

О стрелцах, которие в Киеве, чтоб им отведено покуды есть канавки (?) на пашню и (...) * на житье.

6

Выхов (*Описка. Треба читати: «Быхов» – Ю.М.*), который поддался Войску Запорожскому, чтоб вскоре присягу учинил его царскому величеству и залогу царского величества велено пустить.

7

На Запорожье чтоб вольных казаков было 10 000, а так таким, которые наймитами холопами нашими были, которые из своих городов жалованья и живности на срок давати должны, а то, что было постановили Войска нашего на 90 000 тоже туне как иноко (?) обратити хотят.

9

С ляхами докуды рубеж имеем вскоре его царскому величеству, чтоб ведомость по тех мест статьи царские.

Против которых мы старшие то вам обявя, требуем, чтоб есте розсудя в том, до одной рады съехались, ести то д(о) одной рады из городы, а приступя д(о) одно згоды, всякой сотник напишет лист и нас присилайте: есть ли в згоде с

ордою, а вашу згоду до пана гетмана пошлю, а гетман до царя кримського и до всей орды; по та места статьи Григорья Лесницкого, полковника миргородского.

А те все статьи по всему полку Миргородскому по сотням назад отбирать велел, Ивана Васильева, писаря полку Миргородского, послал отбирать.

Другое письмо. Челобитная.

Попустив его царскому величеству как при первых статьях стоять о том как обявите, до чего призоветесь единогласно.

А как хан крымской до Войска присылает, прося о згоду от подтверждения перемирья с Войском, есть ли приступние (?) до все до згоды с ордою и в братстве нерозорванным жить.

А вы, панове сотники, всяк в своей сотни собрать и все товариство и мещане для полной рады и перемирья с ордою понеж когда нас государь драгунами хочет учинить и с нас побор имать и в Запороги слать, что имеем так Войска 10 000 быть, а ести хочете, как пред тем бывало, то с ордою лутче мирить и приступит.

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 224 (97. – Ч. I). – С. 573-576. – Копія др. пол. XIX ст. – Це додано до листа одного з керівників антигетьманської опозиції Степана Довгала до царя Олексія. Тексту цих документів передує запис «В том листу два особных писма. Иван Выговский, гетман Войска его царского величества, Запорожского те статьи прислал до Григорья Лесницкого, полковника миргородського»).

№ 138

1658, квітня 8. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до Марії Радзівіл (Могилянки), удови князя Януша Радзівіла

„Jaśnie oświęcona księżno, mćwa pani wojewodzina wileńska, mnie wielce mćiwa pani i siostro!

Bardzo bym rad w tym szedł za persvasią w. ks. m., m. m. paniej, i potrzebie własnej wygodził, żebym do Słucka niemieszkanie zbiedz i to wszystko, co od ojca Tulkalskiego jest communicowano zrozumieć mógł. Ale snadno to w. ks. mśc u siebie uważysz, że ten, który mam sobie zlewny plac ztąd mi się, ile pod takowe czasy wychylić, owszem za piądz oddalać, nie pozwala. Za czym przychodzi mi prosić pilno w. m., m. m. paniej, abyś tu do mnie ojca Wołoszowicza w tej materiej wyprawić raczyła albo jeśliby to być nie mogło, przysłała pana Towarnickiego lub pa(na) Łopatę, zwłaszcza że któremukołwiek z tych secreta tego bezpiecznie powierzyć, a przezeń i mnie go udzielić możesz w. ks. mści, m. m. paniej, onej że łasce na ten czas z służbami memi oddają się jak napilniej. Datt w Królewcu d. 8 april a(nn)o 1658.

W. ks. mści, mojej wielce mć paniej zyczliwy brat i sługa B. Radziwiłł.”

Адреса: „Jaśnie oświęconей księżnie jej mści, wojwodzinej wileńskiej, mnie wielce mćwej paniej i siostrze”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ IV. – № 49. – Оригінал завірений печаткою. Записи: «N. Fasc. 48. Listy słuckie»; „8 april. 1658”, тобто: «№. Фасцикул 48. Листи слуцькі»; «8 квітня 1658»).

Переклад

Яснеосвічена княгине, мостива пані віленська воєводино, мені вельми мостива пані і сестро!

Я б дуже радо йшов за порадою в. кн. м., м. м. пані і власній потребі вигодив би, якби міг негайно примчати до Слуцька і все те, що від отця Тукальського повідомлено, міг зрозуміти. Але легко це в. кн. мосьть зрозумієш, що цей, що маю плац і мені звідси в такі часи вихилитися, взагалі й за п'ядь віддалятися від нього, не можна. Через що мені доводиться дуже просити в. м., м. м. пані, щоб сюди до мене отця Волосовича у цьому питанні зволила послати або якби цього не можна було вчинити, то прислала пана Товарницького або пана Лопату, особливо що будь якому з них його секрети могла б безпечно довірити, а через нього і мені його уділити можеш в. кн. мосьть, м. м. пані, її ж милості нині із моїми послугами віддаюся якнайретельніше. Дано в Кролевці 8 квітня 1658 року.

В. кн. мості, моїй вельми м. пані зичливий брат і слуга Б. Радзівіл."

Адреса: „Яснеосвіченій княгині її мосьть, віленській воєводині, мені вельми мостивій пані і сестрі».

№ 139

1658, квітня 16. – Чернігів. – Лист Павла Тетері до дипломата Речі Посполитої С. К. Беньовського

„Jaśnie wielmożny mściwy panie kasztelanie wołyński, mój wielce mściwy panie i dobrodzieju.

że tak nierychło jakom był przyobiecał, powracam, mam być excusata, ponieważ żadną miarą inaczej być nie mogło, i gdyby dawniej się w tę drogę pokwapił, nie tak bym z wyraźną rzeczą przyjechał, jako teraz. Lubo bym tedy teraz¹ prosto w dom w. m. m. jachał (*Очевидно описка. Треба читати: „jachać” – Ю. М.*) nie mogę, a to dla pewnych przyczyn, które po rozmowie ze mną uznasz w. m. p. być za słuszne. Zaczyn mile wyglądam w. m., mego mśc. pana, w Miedźrzeczu; chciej dobrodzieju, wszystkim dawszy pokój zabawam swoim, pospieszyć i tam szczęśliwy traktament ze mną (co daj Boże) zacząć. Listy od jego mści pana hetmana do w. m., m. m. p., dirigowane, przy sobie mam, ponieważ wiele na tym należy, abym w. m. m. p. oddał do rąk swoich. Oddawam się zatym łasce zwykłej w. m. m. p. i dobrodzieja z uniżonemi usługami memi.

Datt z Czerniechowa 1658 d. 16 junij.

W. m., mego mściwego pana, i dobrodzieja całe życzliwy i uniżony sługa Paweł Tetera”.

Адреса на конверті: „Jego mści panu Stanisławowi Kazimierzowi Bieniewskiemu, kasztelanowi wołyńskiemu, memu wielce mściwemu panu i dobrodziejowi”.

(НБУ. – ІР. – Ф. Х. – № 7517. – Машинописна копія. – Оригінал зберігався у відділі рукописів Варшавського університету: 135. – № 23).

¹ ”Як „teraz” поставити, по „jachał” – тоді зміст буде ясним”-примітка копіїста.

Переклад

Ясновельможний мостивий пане волинський каштеляне, мій вельми мостивий пане і добродію.

Що я так не скоро повертаюся, як обіцяв, маю бути вибачений, оскільки ніяк інакше не могло бути, і коли б раніше поспішив у цю дорогу, то приїхав би не з такою чіткою справою як тепер. Хоча б тоді тепер просто в дім в. м. м. їхати не можу, а це з певних причин, котрі після розмови зі мною визнаєш в. м. п. слухними. Після чого мило виглядаю в. м., мого мость пана, в Меджиричу; зволь добродію, давши спокій своїм розвагам, поспішити і там почати щасливі переговори зі мною (що дай Боже). Листи від його мості пана гетьмана адресовані до в. м., м. м. п., маю при собі, оскільки багато від цього залежить, щоб я в. м. м. п. віддав до рук. За цим віддаюся звичайній милості в. м. м. п. і добродія з моїми пониженими послугами.

Дано з Чернігова 1658 дня 16 червня.

В. м., мого милостивого пана, і добродія цілком зичливий і понижений слуга Павел Тетеря”.

Адреса на конверті: „Його мості пану Станіславу Казимиру Беньовському, волинському каштелянові, моєму вельми мостивому пану і добродієві”.

№ 140

1658, квітня 22, 28. – Новини

«22 квітня.

Король й. м. з Варшави по конвокації від’їхав до Ловича, потім до Познані заради походу німецького війська до Пруссії, до Поморської землі і під Торунь. Московський великий посол був у короля й. мості в Ловичу, мав аудієнцію, затриманий [...] аж до майбутнього сейму, бо від свого царя домагається підписання договору, щоб їм вчинити досить.

28 квітня 1658.

Голецький 28 квітня повернувся з Москви, котрий їздив у посольстві до царя; його добре прийняли і відправлений від московського царя від’їхав; йому і його людям вільно було виходити з господ; Москва зичить миру з поляками. Калмики ребелізували на татар, проти котрих відправлено частину війська. Під час його перебування під столицею московською не було жодного війська. Від Литви не було жодної надії, щоб мали рушити.[...]”

(НБУ. – ІР. – Ф. Х. – № 7505, 7583. Оpubліковано в польському оригіналі: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 58).

№ 141

1658, травня 16 (6). – На переправі через Дніпро (?). – Лист гетьмана Івана Виговського до царського посла Івана Апухтіна (регест)

Після титулів і побажань здоров’я Виговський пояснює необхідність свого виступу у похід, щоб приборкати сваволю Пушкаря й Барабаша, бо вони вбивають людей, «тщатся (царською – Ю.М.) грамотою и ратью, которая в Белгороде стоит», яку цар нібито послав на поміч бунтівникам. Барабаш вийшов з

Запорожжя, пройшов Омельник, стоїть у Кременчуці й думає йти до «Максивки» (?). Чекає Пушкаря, похваляється спустошити українські міста. Сподіваюсь, що щасливо приборкаю бунтівників.

(НБУ. – ІР. – Ф. 224. – № 97. – Ч. I. – С. 670-672. – Копія кінця XIX ст. з тогочасного перекладу Посольського приказу. Цього листа передав І.Апухтіну в Чигирині «підписок» Федір Погорецький).

№ 142

1658, травня 20 (10). – Чигирин. –

Лист Івана Груші до короля Яна Казимира

„Najjaśniejszy młściwy królu!

Panie panie i dobrodzieju mnie wielce młściwy!

Jakom (...) * urodzona moja ku w. k. mci majestatowi zyczliwość zewsząd do wyświadczenia się, z nią zabiegając okaziej. Dla tegoż i teraz przed wyjaszdem pana Tomkiewicza usiłowałem jakobyś w. k. m. tej mojej uniżoności mógł colligere census. Jakoż oznajmuje w. k. m., iż blisko tedy chodzi, żeby się serca Wojska Zaporoskiego nawróciły ku w. k. mci, tylko do takich rzeczy (...) *, a mianowicie non acceptandi moschi, z pokojem się odzywający, ale raczej przygarnąc swoich dawszy repulse krzywoprzysięzców i wiarołomców, aż po dobrym i o tutejszy przyjaźni wyrozumieniu. Moskwa koniecznie napisała, na komissysa Wojsko zaciągając, z tą deklaracją, jeżeliby się im nie miała skutkiem spełnić umowa Wileńska, żeby państwa w. k. mc. infestować nieprzyjacielsko. Więc i między Wojsko wrzucona ich że przemyślam niezgoda, że passum dzieją się zabójstwa, dla czego z tyrańskich jego postępów obmierzywszy go sobie stronią sercy od niego. Obuiandum przeto wcześniej, żeby się wczesna nie uroniła pora, bo moskal z dawnej swojej lisiej przebiegłości poczawszy na się nacisk, przemyszlaliby, jakoby znowu odrażone mogli znowu przychęć serca, zabiegszy ich podarkami. Wszytka cardo rei czasu nie upuszczać przysyłając, jako naprędziej, dla upewnienia łaską w. k. m. kogo poważnego i uważnego o wszystkim ustną (?) w. k. mci dawszy relacją i o mojej urodzonej ku w. k. m. opowie zyczliwości. Ja przy tym uniżoną moją oddawszy czołobitność, całuje rękę pańską w. k. mci, życząc długoletniego i szczęśliwego w. k. m. panowania.

Dan w Czyhyrynje d. 10 maj a[nn]o 1658.

W. k. mc. pana i dobrodzieja mego zyczliwy poddany i uniżony sługa Jan Hrusza m. p.”

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 273. – Оригінал. – Адреса: „Najjaśniejszemu i niezwyсіężонету Janowi Kazimierzowi z łaski Bożej polskiemu i szwedzkiemu królowi, panu, panu i dobrodziejowi mnie wielce młciwemu”, тобто «Найяснішому і непереможному Яну Казимиру з Божої милості польському і шведському королеві, пану, пану і добродієві, мені вельми милостивому».

Переклад

Найясніший милостивий королю!

Пане, пане і добродію мені вельми милостивий!

Як (...) * вроджену мою до в. к. мості маєстату звідусіль зичливість до освідчення, з нею шукаючи okazji. Тому й тепер перед виїздом pana

Томкевича прагнув, щоб в. к. м. цю мою пониженість міг збирати чинш. Повідомляю в. к. м., що вже близько до того, щоб серця Війська Запорізького звернулися до в. к. мості, тільки до таких справ (...)*, а особливо несприйняття московіта, з миром відзиваючись, але швидше пригорнути своїх, відкинувши клятвопорушників і віроломців, аж по доброму зрозумінню місцевої приязні. Москва неодмінно написала, зтягуючи Військо на комісію, з цією декларацією, якщо б їм не вдалося виконати Віленський договір, то на державу в. к. м. вороже нападати. І між Військо ними ж, думаю, вкинута незгода, що (...) * чиняться вбивства, через що, через тиранські його вчинки з відрази від нього відвертаються серця. Однак зустріч буде завчасною, щоб не сталася передчасна пора, бо москаль з своєї давньої лисячої хитрості почавши натиск, продумали б, щоб знову могли заохотитися мерзенні серця, запобігши їх подарунками. Це вирішальна миить. Не втрачаючи часу присилайте якнайшвидше, для упевнення в милості в. к. м. когось поважного і уважного про все усну (?) в. к. мості давши реляцію і про мою вроджену до в. к. м. розповідь зичливість. Я при цьому відаю своє понижене чолобиття, цілую руку панську в. к. мості, зичачи довголітнього і щасливого панування в. к. м.

Дано в Чигирині 10 травня 1658 року.

В. к. м. пана і добродія мого зичливий підданий і понижений слуга Іван Груша рукою власною.

№ 143

1658, травня 30 (20). – Табір над Півозером. – Лист Івана Виговського до С. К. Беньовського

„Jaśnie wielmożny mściwy panie kasztelanie wołyński, mój wielce mściwy panie i przyjacielu!

Już teraz prawie acceleravit iungendarum dextrarum hora, kiedy Sam Bóg Wszechmogący offert occasiones, skłaniając serca wielu starszych ku panu przrodzonemu, dla czego i ja staram się, jakoby perficere mógł to, czego zdawna ochoczym życzyliśmy sobie umysłem: koli (?) czemu z umysłu (...) * pana Tetera, wszelaką go na te funkcyę (?) mianowałem władzą i pozwoleniem na zupełne o wszystkim tractować. Tego tylko trzeba, abym to efficerę raczył, jakoby od obojga królestwa ich mć. z domem moim assecurowany i upewniony od ich mść. pp. senatorów bezpiecznie się mógł na pańską spuszać łasce. Iż nas odtąd w. m. m. p., że już więcej septentrionalne u mnie condinieta nigdy nie będą miały valora i gustu; by też i naddawne chcieli nad preszłe obietnice i słodzie by też nie-szańcowanemi upominkami. W czym jeśliby miał omylić (...) * terra me vorandum i wszelkiemu przeklectwa niech będę podlegał: hac tamen super apposita conditione, jeżeli i mnie w tym czego sobie żądam z drugimi satis fiet w ostatku agendum co potzeba nullaque interponenda mora dodawszy we wszystkim wiary panu Teterze. Załecam się zatym jako najpilniej łasce w. m., m. m. pana, o śpieszną prosząc na wszystko.

Dan w taborze nad Połujezerzem d. 20 maja 1658.

W. m., m. m. pana, całe życzliwy brat i służa Jan Wyhowski, hetman m. p.

Dobre by teraz przypilnować tej rzeczy: gdy i my braterstwo miawszy z tym (?), z którym i k. m. m. na państwo życzylibyśmy na co dobrego żyżyć”

(БН. – ВР. – № IV 4828. – С. 48. – Оригінал завірений печаткою – Адреса: „Jaśnie wielmożnemu nam wielce mćemu panu i bratu je. mći panu Stanisławowi Kazimierzowi Bieniowskiemu, kasztellanowi wołyńskiemu etc staroście należy”, тобто «Ясновельможному нам вельми милостивому пану і брату й. мості пану Станіславові Казимирові Беньовському, волинському каштелянові і т. д. старості належить». Оpubліковано: Мицик Ю.).

Переклад

Ясновельможний мостивий пане волинський каштеляне, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Вже тепер вважай пришвидшено об'єднання правих (тут: союз – Ю.М.), коли Сам Всемогутній Бог подав нагоду, схиляючи серця багатьох із старшини до природного pana, для чого і я стараюсь, щоб міг це закінчити, чого здавна охочим зичили ми собі умислом: коли (?) чому з умислу (...) * pana Тетерю, я на цю функцію призначив його своєю владою і дав йому всі повноваження вести переговори про все. Треба тільки того, щоб це зволив зробити, ніби від обох королівств їх м. з моїм домом гарантований і запевнений від їх мость панів сенаторів міг безпечно покладатися на панську милість. Що звідти нас в. м. м. п., що вже більше у мене північні приправи (очевидно тут іронія – Ю.М.) ніякого не будуть мати впливу, не слугуватимуть нам взірцем; хоч би й хотіли дати обіцянки понад колишні і також підсолоджували б величезними дарами. В чому якби я мав помилитися, хай мене поглине земля і хай на мене впадуть всілякі прокляття: однак за такої доданої кондиції, якщо і мене у цьому, чого собі жадаю з іншими, задовольнить врешті те, що потрібно, без жодного зволікання, додавши у всьому віри пану Тетері. Зачим відддаюся якнайретьельніше милості в.м., м. м. pana, просячи про термінове рішення у всьому.

Дан у таборі над Півозером 20 травня 1658.

В. м., м. м. pana, цілком зичливий брат і слуга Іван Виговський, гетьман рукою власною.

Добре б тепер припилювати цієї речі: коли й ми мавши братерство з тим (?), з котрим і к. м. на державу(?), зичили б ми на щось добре використати.

№ 144

1658, червня 10 (травня 30). – Відписка воевод С. Заборовського і С. Титова про похід гетьмана І. Виговського проти Пушкаря

«Государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Великие и Малые и Белые Росии самодержцу холопи твои Сенка Заборовский и Сенка Титов челом бьют. В нынешнем государь в 166 году мая в разных числах приезжали в Белгород из твоих государевых черкасских городов из Полтавы от полковника Мартына Пушкаря с товарищи и многие посланцы били челом тебе // великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Великие и Малые и Белые Росии самодержцу словесно и нам холопом твоим

сказывали, что гетман Иван Выговской собрався с воровскими черкасы и соединясь с крымскими и с нагайскими з со многими людьми пришел войною на твои великого государя черкаские города под Платову и Платаву осадил и иные многие города и села и деревни пожег и повоевал и разорил и людей побил и в полон поимал и [крым]//ским людям полон отдал... великий государь их пожаловал для православные христианская веры велел им на крымских людей и на Выговсково помоч учинить чтоб они от того их разоренья в конец не погнули. А в Бел государь городе ратные люди все гот[овы], а околничей и воивода князь Григорей Григорьевич Ромодановской в Белгороде мая по 26 е число не воевал, а мы холопи твои без твоего великого государя указу ратных людей де ему на помочь не смеем [слать]».

(РДАДА. – Ф. 210 (Розрядний приказ). – Оп. 12. – Ч. 2. – Стовбці Білгородського столу. – № 602. – Арк. 20-22. – Оригінал. Документ надано д. і. н. Т. Г. Тайровою-Яковлевою).

№ 145

1658, червня 10(травня 31). – Табір під Говтвою. –

Лист Івана Виговського до царського посла Анфімова

«Божиею милостию ...*(далі йде повний царський титул – Ю.М.)* Иван Выговский, гетман его царского величества с Войском Запорожским, Степану Ивану Михайловичем Онфимову доброва здравия от Господа Бога желаем. Писал ти к нам, что ти по указу к полтавскому полковнику Мартину Пушкару приехал ту смирение междуособия и от всякие неприязни и тем его покорени (?) изислещь (?), что он со всеми его царскому величеству покаряется, хотячи быть у пана в послушани(и) и с Войском Запорожским в совете и в соединении; не первая до вашей милости егг царская грамота, но он, пан, на едину не смотря, новое хотел образумиться и везде волное по изволичным (?) людям кровопролитие, а на нас всякие дела неправедные смислись, Войско бунтующи и неприятелем даючи утеху, азбы никакими обидами не пошол и никаково отщения не чинил бы есма, есть ли до Чиги(ри)на Дубровы не пришел и на здравие наше не похвалялся и всему Войску похвалялся погибель и нас, верных подданных его царского величества, нарицая отступно изменники, для того понужденные поневоле для оберегателства здоровья, чтоб нас как первых обнадеженных з домов не таскася (?), а что сказывали его царскому величеству бутто мы им великие имели чинить обиды, тогда инем обычаем вправе (?) чинить было челобитья н[а] нас, а крови невинной не проливать для того, естли б и ныне годных и спокоеине (?), чтоб сам с товарищи до Войска з Барабашем приехал и тако все от нас обявись обиды и ми б есмя при всей старшини вину в себе узная, если б какая была, ему доволно учинили, не хотячи христианского кровопролития и не на том ову (?) призываву (?) не толко наказанье виноватых, но естли б того учинить не хотел и до Войска не прехал, чтобы в кручину не поставись, когда Войско идет за ним и обиды своей мстяся, понуженны начало учинить сам (?) напомяншего оупоминанье, чтоб до кровопролития не чинил задору.

Потом приязни твоей отдаюся.

Дан под Голтвою дня 31-го маия 1658.

Милости твоей всего доброжелательный приятель Иван Выговский, гетман Войска его царского величества Запорожского».

(НБУ. – IP. – № 224/97 I. – С. 647-648. – Тогочасна копия).

№ 146

1658, червня 16 (6). – Москва. – «Наказ» Г. Г. Ромодановському

«От государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Великие и Малые и Белые Росии самодержца околничему нашему и воиводам князю Григорью Григорьевичю Ромодановскому с товарищи. По указу нас великого государя велено тебе околничему нашему и воиводе нашего царского величества Войска Запорожского з гетманом с Ываном Выговским о наших государских делех говорить и о том посланы к вам статьи с сею нашею грамотою. Писан в царствующем граде Москве в наших царских палатах лета 7166 июня в 6 день. // (Арк. 55).

1 [статья].

Как околничей и воивода князь Григорей Григорьевич з государевыми ратными людьми з Белгорода поидет в черкаские города и ему перед собою к гетману к Ивану Выговскому послать станицу и будет он гетман под городом Платавою, а полковник Мартын Пушкарь и кошевой Яков Барабаш с своими советники сидят в городе Платаве в осаде, и ему околничему и воиводе писать от себя к нему гетману чтоб он крымских татар от себя отпустил, а по указу великого государя его царского величества он околничей и воивода // (Арк. 57) князь Григорей Григорьевич с ево государевыми ратными людьми к нему гетману на непослушников и на своевольников идет на оборону. А как он околничей и воивода князь Григорей Григорьевич с государевыми ратными людьми к Платаве придет, а от него гетмана крымские татаровя будет по приезду не отпущены, и ему околничему говорить гетману, чтоб он крымских татар от себя отпустит и ему околничему и воиводе самовольников сыскивать и по сыску их за их вины наказания, а иным казни чинити. // (Арк. 58) А будет он гетман татар от себя не отпустит, и ему князю Григорью за нево Мартына Пушкаря с товарищи стояти и ево не выдавати, а гетману говорити, чтоб татар отпустил, а ему околничему и воиводе по указу великого государя велено самовольников смирити, а татаром кое приобщение к православным христианом?

2 [статья].

А как он гетман крымских татар от себя отпустит и к нему околничему и воиводе де придет, к полковнику к Мартыну Пушкарю и к иво советником, ково пригоже, велит им быть к себе, а как они к нему околничему приедут и ему тово полковника Мартына и кошевого Якова Барабаша, и черкас Михала Стрын // (Арк. 59) жу, и Донца, и черниговца, и писаря Сенку ляха отдать за пристава и отписать о том к великому государю, а полковнику Мартыну Пушкарю с товарищи говорить чтоб они гетману Ивану Выговскому во всем были послушны и покорны, а бунтов некаких на него впредь не счынали, а гетману

Ивану Выговскому говорить, чтоб он их в их непослушанье и в про // (Арк. 60) тивности простил и впредь он им тех их вин не вспоминал, и за нынешнее их непослушанье и противность ничего им не мстил и православные христианские крови неповинно не проливал и в плен и в работу не разводил. // (Арк. 62) А будет гетман Иван Выговской учнет просить, чтоб завоотчиков казнить, а воиском и чернью за него гетмана учнут стоять и бить челом о том, и околничему и воиводе тех завоотчиков, на ково они учнут ему бить челом, отдать за приставы ж. А будет он гетман и все войско и чернь ему околничему и воиводе учнуть бить челом на тех завоотчиков и на своеволников о раде, и ему околничему и воиводе раду на них дать по их правам. А будет гетман и полковники и черкасы на завоотчиков и на своеволников ему околничему и воиводе учнут бить челом немногие, и околничему велеть их держать за приставом попережнему и з гетманом их мирить и писать о том к великому государю.

(Арк. 63) 3 [статья]. А будет к околничему и воиводе ко князь Григорю Григорьевичу гетман Иван Выговской что он с самоволники управился, а царского величества людей на оборону ему не надобно, а татаровя у него отпущены, а стоит он гетман на сей стороне Днепра, и околничему князю Григорю Григорьевичу к гетману идти и шедшись говорить гетману: присылал он бити челом к великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Великие и Малые и Белые Росии самодержцу на своеволников полковника Григорья Лесницкого. И великий государь его царское величество указал послать в Киев для успокоения православных христиан своего царского величества боярина и наместника белоозерского и воиводе Василья Борисовича Шереметева с то//

(Арк. 64) варищи и о всяких делех христианского покою говорить с ним, гетманом. Да и с полковником з Григорьем Лесницким от великого государя о том к нему гетману писано. А ему князю Григорью указал великий государь на тех своеволников идти с своими государевыми ратными людми и шедшись с ним гетманом тех своеволников смирить. А которые тому своеволству заводчики и тех казнить, и он гетман не дождася боярина Василя Борисовича и посланника своего Григорья Лесницкого, призвав к себе крымских татар пошел и от татар многая невинная христианская кровь пролилася которые православные христиане к тому бунту и не приставали тут же замучены и побиты до смерти и церкви Божии и дома многие разорены и пожжены и ему гетману не довелось было таких врагов Божиих крымских татар к себе призывать и ожидать было... // *(втрачено фрагмент тексту – Т. Т.-Я.)* (Арк. 66) А будет гетман учнет говорить: бил он челом великому государю на тех своеволников... и великий государь его царское величество его не жаловал, ратных людей на оборону ему гетману на тех своеволников не прислал, а те самовольники учили пуще воровать... приставать, и он гетман, перетерпя их самоволства, призвал крмских татар и пошел на тех своеволников. И околничему князю Григорью Григоривечю гетману говорити: как отпустил к нему гетману полковник Григорей Лесницкий... чтоб то дело унять // (Арк. 67) без кровопролития, а есть ли тех самовлников унять бес крови немочно и ему гетману писати было о

ратных людех великого государя его царского величества в город Киев к воиводам, чтоб прислали к нему гетману государевых ратных людей на тех самоволников, а крымских татар призывать было ему гетману не довелось. А по указу великого государя его царского величества и ис Киева ратных людей посылать к нему гетману велено, и только б были великого государя ратные люди у него гетмана и те б непослушники, видя великого государя его царского величества ратных людей, устрашились и ему гетману были послушны, а христианская б невинная кровь от тех врагов Божиих от татар не розлилась. И он бы гетман татар отпустил и у себя не держал и впред их не призывал, а с самоволники управливался великого государя его царского величества ратными людми и великий государь его царское величество его гетмана жалует и во всем ему верит, ведая // (Арк. 68) к себе великому государю прямую его службу и правду и никаким неприятелем иво гетмана не выдаст. И он бы гетман, видя государскую премногую к себе милость и жалованье впред великому государю служить на чем дал веру ему великому государю. А будет изнегде какие воры самоволники, и им не есть и по указу великого государя его царского величества он околничей князь Григорей Григоривич на тех самоволников з государевыми ратными людми шедшиися с ним гетманом идти готов.//

(Арк. 69) 4 [статья]. А будет гетман Иван Выговской заупрямитца что он крымских татар от себя не отпустит и околничему и воиводе князю Григорью Григоривечу говорить ему гетману...[что] // (Арк. 70) он забыв Бога и страх Божий и великого государя его царского величества к себе премногую милость и присягу свою, на чом он ему великому государю его царскому величеству при околничем и оружейничем при Богдане Матвеивиче Хитрово с товарищи присягал в Киеве первое перед образом Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа в таине, а вдругоряд в соборной и апостолской церкви перед святым евангелием при Дионисии митрополите киевском и при всем священном соборе и при полковниках, и при всем посполстве воинского чину и черни присягу учинил явно // (Арк. 71) И в первой присяге дал он истинное обещание с великими клятвы взирая на образ Господа Бога вседержителя и перекрестя лице свое и целовав тот образ вседержителя Спаса говорил, буди ему гетману свидетель он и истинный государь наш и святой образ Иво написанный порутчик по нем во всем в том, что ему гетману великому государю его царскому величеству и сыну иво государеву благоверному государю царю и великому князю Алексею Алексеевичю всея Великие и Малые и Белые Росии и их государским наследникам служити и рядити и всякого добра хотети и во всем быть по их государской воле и повелении... // (Арк. 72) сти и сомнения и ни на какие злохитрые прелести не прелщати до смерти живота своего и к полскому королю и крымскому хану никакова приобщения не иметь // (Арк. 73) также обещался и Малые Росии жителей соблюдать, что быти им под высокою и крепкою держателною рукою великого государя его царского величества на веки неотступным безо всякие шатости и сомнения и о всяких делех положился во всем на волю великого государя его царского величества, а для уверения под отпискою околничего и оружейничего Богдана Матвеевича Хитрово с товарищи он гет-

ман приписал своею рукою, что ему Ивану царского величества повелений во всем быть послушну и покорну и на веки неотступну. И он гетман то свое обещание и клятвы // (Арк. 74) все преступил, ссылался с крымским ханом тайно и призвал крымских татар заводом многих будто на самовольников на Мартына Пушкаря с товарищи и вместо того те крымские татаровя с ним з гетманом и с черкасы черкаские многие города и уезды и в них церкви Божии и дома все разорили и огнем пожгли и православных христиан многих побили и кровь христианскую пролили неповинно, а инны... в расхищение розвели и животы и всякую казну и скоты поимали все без остатку. А своевольники и непослушники люди немногие иные, они все в лицах и в руках. И ему гетману писать было о том к великому государю к его царскому величеству, ждать ево великого государя указ, а собою управы не чинить и православных христиан неповинные крови напрасно не проливать и что он обещание свое и клятвы и присяги преступил и государскую премногую милость к себе позабыл и крымских татар призвал и православную христианскую кровь многую пролил неповинно и за то // (Арк. 75) за все он гетман ответ нести примет в нынешнем веце и в будущем. А самовольники Мартын Пушкар с своими советники иные в руках и за их вины чево они достойны, мочно их иные казнить. И по сей статье гетману говорить смотря по тамошнему делу, буде за него гетмана полковники и черкасы и чернь учнут стоять многие и крымские татаровя от него отпущены не будут и ему околничему говорить гетману... смотря по тамошнему делу, как ево о том Бог наставит. А будет за него гетмана полковники и черкас и чернь учнут стоять многие и крымских татар он от себя отпустит, и ему околничему по сей статье говорить гетману о всем и делать все смотря по тамошнему делу.

6 [статья]. А буде он гетман полковника Мартына Пушкаря и ево советников взял до приезде ево околничево, и ему околничему потому ж писать к нему гетману, чтоб он татар от себя отпустил. А ему околничему з государевыми ратными людьми в то время стоять в городе в Прилуках до государева указу и писать о том // (Арк. 76) к великому государю и разведывать в Прилуках и в иных местех всякими мерами, что гетман Иван Выговскои призвал к себе на помоч крымских татар и с ними черкаские города многие разорили и уезды повоивали и православных христиан многих побили и кровь неповинную напрасно пролили, а иных в плен и в расхищене розвели, что о том черкасы говорят и им черкасом то надобноль. А разведывая про все стати до пряма отпуска татар писать к гетману беспрестани и дела все смотря по тамошнему делу и писать о том великому государю.//

(Арк. 77) 7 [статья]. А будет крымские татаровя учнут приходить на него околничего и воиводе и на государевых ратных людей, и ему околничему и воиводе з государевыми ратными людьми прося у Бога милости, у пресвятые Богородица и у всех святых помощи с теми крымскими татары биться, [писать] от себя полковником черкасским и к черкасам // (Арк. 78) во все черкаские города, чтоб они помня Бога и государскую к себе премногую милость и к нему великому государю свою присягу, иво околничево и воиводе и государевых ратных людей крымским татаром не подали. А он околничей и воиводе з государевыми

ратными людьми по указу великого государя прислан к ним в Малую Росию для приходу полских и крымских людей и что полковники и черкасы учнут к нему околничему против того писать или приказывать или сами приезжая о помочи себе на полских и на крымских людей бить челом, и ему околничему и воиводе з государевыми ратными людьми прося у Бога милости и у пресвятыя Богородица и у всех святых помощи и ссылаясь з гетманом с Иваном Выговским и с ними полковники и с черкасы над полскими и над крымскими воинскими людьми промышлять о всем и делать смотря по тамошнему делу.//

(Арк. 79) 8 [статья]. А будет полковники и черкасы и чернь учнут к нему околничему и воиводе приходя бить челом многие что гетман Иван Выговской забыв Бога и страх Божий и к великому государю к его царскому величеству присяги свои крымских татар призвал и с ними черкасские многие города и уезды и в них церкви Божии и дома разорили и пожгли и православных христиан побили многих, а иных в плен и в расхищение розвели и ныне он тех татар держит при себе и черкасские города воюет и вперед воивать хочет и чтоб о выборе нового гетмана дать им раду новую по их правам. И будет гетман Иван Выговской до тех мест // (Арк. 80) с ним околничим не соидетца и про то ему околничему будет ведомо, что полковники и черкасы и чернь ево гетмана не любят многие и ему околничему и воиводе писать к нему гетману чтоб он для государева и воинского дела к нему околничему приехал. И как он к нему приедет и ему околничему и воиводе россмотря гораздо будет на него гетмана полковники и черкасы и чернь учнут бить челом многие и от гетмана они отстанут и любить иво не учнут, тем полковником и черкасом и всей черни... // (Арк. 81) давним полковым правам и к великому царю отписать о том тотчас с нарочным гонцом наспех на заводных подводах. А гетмана Ивана Выговского и иво друзей толко немногие, велеть им полковником и черкасом и черни бере покаместа та рада вершится, а что на раде о гетманском выборе или о иных о каких статьях полковники и черкасы и чернь приговорят все и ему околничему и воеводе делать все по их правам смотря по тамошнему делу и отписать о том к великому государю о всем имянно с нарочным гонцом наспех. // (Арк. 82) А будет гетман Иван Выговской ис черкасских городов пошел за Днепр, а татар от себя не отпустил, и околничму и воеводе князю Григорию Григорьевичу з государевыми ратными людьми для обереганья черкасских городов которые по сю сторону Днепра от приходу полских людей и гетмана и крымских татар стоят в городе в Прилуках или в ыных городех в которых быть пристойно в жилых местех и писать от себя к нему гетману, чтоб он татар от себя отпустил. И буде гетман крымских татар от себя не отпустит и чаять того впрямь, что он гетман великому государю хочет изменить и с татары приходить войною на черкасские города которые по сю сторону Днепра или одних татар послать и ему околничему и воиводе роз // (Арк. 83) ведав про то допряма писать от себя в те черкасские города и в полки к полковником и к черкасом, что гетман Иван Выговской забыв Бога и страх Божий и великому государю его царскому величеству присяги свои со мною клятвою в тайне и в яве и сверх тово он же гетман для утверждения о подданстве и о покоренни и о всяком послушании

приписал своею рукою на отписке которую писал к великому государю к ево царскому величеству ближней околничей и оружейничей Богдан Матвеевич Хитрово с товарищи после иво гетмановой присяги и то все он гетман преступил и ему великому государю изменил, подозвав к себе крымских татар таино будто на своих завоучиков и на самовольников на Мартына Пушкаря с товарищи, повоевал черкасские города и уезды многие церкви Божии осквернили и дома пожгли и православных христиан побили, а иных в полон поимали многих и розорили совсем без остатку, да и ныне он, гетман, статары хочет приходить // (Арк. 84) воиною и на досталные черкасские города и уезды и те города и уезды воивать и разорять совсем. И он б, полковники и черкасы, помня Бога и великого государя его царского величества к себе премногую милость и свои присяги и видя гетмана Ивана Выговского клятвопреступство и на черкасские города и уезды и на церкви Божии и на православных // (Арк. 85) христиан к разоренью с татары злое умышлене, шли к нему, околничему и воиводе, наспех, а он околничей и воиводе о приходе их учнет писать к великому государю и великий государь укажет на гетмана Ивана Выговского и на крымских татар прислать своих государевых бояр и воивод с ратными со многими людьми. И они б, полковники и черкасы против иво гетмана и крымских татар стояли и своих черкасских городов оберегали с ним околничим и воиводею вместе за один, чтоб они черкасских досталных городов не повоевали и он околничей и воиводе по указу великого государя его царского величества с иво государевыми ратными людьми послан в те их черкасские города для оберегания от приходу полских воинских людей и крымских татар. А на гетмана и на татар за Днепр ему околничему и воиводе без государева указа не ходить // (Арк. 86) А будет гетман Иван Выговской по иво князя Григориву писму крымских татар от себя не отпустит и для усмирения на него, гетмана, завоучиков и своивольников и для договору о походе иво, гетманове, с ним князем Григорем на полского короля к нему околничему и воиводе не приедет, и ему околничему и воиводе князю Григорию Григоривичю... писати о том в Киев к боярину и воиводам к Василию Борисовичу Шереметву // (Арк. 87) 10 [статья].

А буде гетман учнет к околничему и воиводе писать, что он татар от себя отпустит и к нему приедет и чтоб великий государь его царское величество ево гетмана пожаловал, что он крымских татар призвал к себе для своевольников поневоле, бояся от их бунтовства всякого дурна, велел ему то ево вину отдать. И околничему и воиводе к нему, гетману писать: буде он, гетман, татар от себя отпустит и к нему, околничему и воиводе для государевых и воисковых дел приедет и с ним о всем переговорит, и великий государь ево гетмана для ево челобитья и для того, что он татар призвал поневоле пожалует, велит ему вину ево отдать. И он бы гетман, помня свои присяги, он оконечно татар от себя отпустил и к нему приехал безо всякого сомнения и на ево государву премногую милость был надежен безо всякого опасения по прежнему. // (Арк. 88) Да буде гетман татар от себя отпустит и к нему околничему и воиводе приедет и учнет бить челом, чтоб великий государь пожаловал, велел ему вину ево отпустить, а от кого та ссора учинилась и по какой неволе татаровя у него были призваны

чтоб тех завотчиков и своеволников казнить, а окромя ево гетмана на тех самоволников о казни черкасы бить челом ништо не учнут // (Арк. 89) и околничему и воиводе ему гетману говорить, Что он своеволников отдаст за пристава, а об указе отпишет к великому государю. А что он на тех своеволников просит казнить, и он гетман и сам довелся такие ж казни потому что он забыл Бога и страх Божий и великого государя его царского величества пре // (Арк. 90) многую к себе милость и присяги свои на чем он ему великому государю веру учинил и обещание со многую клятвою взирая на Спасов образ дал в тайне, а в другой раз в соборной церкви перед святым евангелием перед всем народом и писав на них самоволников к великому государю об указе и не дождался ево государев указу и ратных людей для обороны присылки призвал к себе татар самоволством и мимо их самоволников от тех татар черкасским городом и уездом учинилось разоренье большое и христианская неповинная кровь пролилась многая и иные розведены в полон. А толко бы он гетман на тех самоволников дождался указу великого государя его царского величества, а татар собою не призывал и с ними не управлялся и они б самоволники по их правам и ныне довелись указу совершенно. И он бы гетман помня пред Богом свои грех и клятвоступление и неповинных православных христиан кровопролитие и разорение и перед великим государем его царским величеством видя свою вину, о смерти тех своеволников не желал и помня свое клятвенное обещание и присяги и видя к себе государскую премногую милость и жалованье вперед ему великому государю его царскому величеству // (Арк. 91) служил и всякого добра хотел безо всякие шатости и самоволников в их винах простить и вперед им того не мстить. А он великий государь его царское величество ево гетмана пожалует, вину ево велит отдать и видя ево гетманову верную службу учнет ево в своей государственной милости и в призьенье держать и свыше прежнего и никаким неприятелем ево гетмана не выдаст и хто вперед учнет какое самоволство чинить, и тем по их правам казнь будет бес пощады. // (Арк. 92) А будет ему околничему и воиводе гетман и полковники и черкасы и вся чернь учнут бити челом на завотчиков и на самоволников о раде по их правам и ему околничему и воиводе их от рады отговаривать всякими мерами и применяя к той же статье как велено говорить гетману. Да будет ему околничему и воиводе от гетмана и от полковников и от черкас и ото всеи черни тех завотчиков и самоволников на которых будет от них челобите от рады отговорить будет никоими мерами немочно, и ему околничему и воиводе на тех завотчиков и на самоволников дать раду и указ учинить по их правам. А будет на завотчиков и на самоволников и полковники и черкасы и чернь учнут ему околничему и воиводе бить челом з гетманом немногие и ему околничему и воиводе велеть их держать за приставы, а об указе на них против челобитя писать к великому государю. А покаместа о том государев указ будет и ему околничему и воиводе в то время гетмана и черкас уговаривать и з завотчики и самоволники мирить. // (Арк. 93) Да как о том о всем з гетманом договор учинитца и околничему и воиводе говорить гетману по наказу о походе с черкасы в Гродню. А будет ему гетману са // (Арк. 94) мому в Гродню идти нелзе за государевым делом, что по ево гетманову чело-

битью на самовольников и на иво гетмановых противников для успокоения православных христиан и о всяких делах христианского покою с ним гетманом говорить прислал в Киев великого государя ево царского величества боярин и наместник белозерской и воивода Василей Борисович Шереметев и ему гетману не соверша тех государевых дел и воинских дел в Гродню идти будет нелзе, и он бы гетман послал с ним околничем и воиводю черкас и на чом у него околничего и воиводы с ним гетманом договор учинитца и ему о том о всем отписать к великому государю с нарочным гонцом наспех, а самому с ево государскими ратными людьми стоял в черкасских городех, которые по сю сторону Днепра до иво государева указу.

(РДАДА. – Ф. 210 (Розрядний приказ). – Оп. 12. – Ч. 2. – Стовбці Білгородського столу.- № 602. – Арк. 55-94. – Оригінал. Документ надано д. і. н. Т. Г. Тайровою-Яковлевою).

№ 147

1658, червня 23 (13). – Давидгородок. – Універсал пінського й турівського полковника Костянтина Выговского

«Константин Выговский, пулковник Войска его црского величества Запорозкого пинский и туровский.

Всім вобец и кожному з особна, яко их мстям паном шляхте, так вишшого, яко и нижшого стану в пулку моем межи рекою Горинню а рекою Стиром найдуючимся, доносим до відомости, иж я, зблизившись в той тракт, себе от его мсти пана гетмана Войска Запорозкого, брата моего поданий, а ото его маючи себе устную з в. мстями, моими милостиивими панъствы, полецоную мову, теды упрошаю, абы в. мст, мои мстивие панове, жадного не обавяючися небезпеченства, хотіли до мене на день семинадцятий мсця июня, водлуг старого календаря, до Давидгорода зіхати, где там мои мстивие панове волю его мст и пана гетмана, брата моего, през мене услышите. А ежели в. мсти, мои мстивие панове, не зідется, а міло би в. мст. що напотом поткати, чого я собі не зичу, теди прошу, абисте в. мст., мои милостивие панове, мене в том не виновали. Що я в. мстем, моим мистивим паном, ознайомивши, себе самого ласці в. мст., моим милостивим паном, отдаю.

З Давидгородка дня 13 мсця июня року 1658.

Констатин Выговский, пульковник пинский и туровский».

(Опубліковано: Гарасимчук В. Матеріали.... С. 72. – № 56).

№ 148

1658, червня 27 (17). – Чигирин. –

Оборонний універсал гетьмана Івана Выговського

«Иоан Выговский, гетман з Войском его цар[ского] вел[ичества] Запорозким.

Ознаймуем сым писанем нашим всей старшині и черни Войска его цар. вел. Запорозкого, а особливе пну полковникові черніговскому, асаулом, сотником и всему старшому и меншому товариству в полку его знайдуючомуся, атаманови, войтови, бурмистром, мещаном и посполству в Чернігові будучому, и кождому,

кому толко оказано будет, иж мы, погледаючи на убозство монастира, яко ново-фундованог[о], с[вя]тои великомученици Парасковії черніговский, а до того, жебы и хвала Б[о]жая з блгтию за нас и все Войско его цар. вел. Запорозское, не уставала в той обители, надалисмо для выживеня велебной в Б[о]гу госпожі Анастасии Бобурчанці, игумении монастира вышпомененог[о] и при ней знайдучимся инокиням, част належную нам в млынку при футорах того ж монастира на реці Белоусі стоячом. О чом каждый відаючи, абы з старшини и черни и арендаров наменшее кривды и перешкоды в уживаню и одбираню розміру того млынка, на нас приходячог[о] госпожі игумении и од ее зосланному чинит и трудности завадат не важился под сроkgим войсковим каранем, иначей абы [не бы]ло.

Дан в Чигирині дня 17 июня рок 1658.

Иоан Выговский”.

(БПАН в Кракові. – ВР. – № 270. – Арк. 20. – Оригінал, завірений особистим підписом І. Виговського і військовою печаткою. На звороті є записи іншими руками: «Універсал Иоанна Виговского, на част мелницкую на Белоусі оборонный»; «д. 17 юня 1658». – Оpubліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 pp.) на Сіверщині. (Ч. 2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 22; Мицик Ю. 3 українського дипломатарія другої половини XVII століття. – ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. ССХХІІІ. – С. 369-370. – № 3; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 73; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – С. 79).

№ 149

1658, червень. – Новини

„Wojska polskie ich mm. pp. hetmanów koronnych z stanowisk swoich z Wielkiej i Małej Polski ruszyły się do obozu pod Przemyśl i dalej ku Dubnu, stacye powybirawszy niemało, przez dwie ćwierci niemal roku leżeli, bo od piątku ruszać się poczęli, o co chłopі po wsiach bardzo narzekali, tak we wsiach duchownych, jako i w królewskich, ale i szlacheckim się dostało.

Na Ukrainie za Dubnem Wyhowski z kozaki rejestrowymi słuzałemi królowi j. mści, poddaństwo swe ofiarował przez posły swe. Czerń і chłopstwo na to pozwolić nie chciało, tylko żeby Moskwie poddanemi byli. Zwadziło się było chłopstwa na 50 000, uderzyli się o Wyhowskiego, ledwo przełamali chłopów kozacy aż im татарowie pomogli, a tak chłopów pogromili і wyścinali, a Wyhowski na sejm posłów swych posłał z posłuszeństwem за певными kondycyami; і tych kozaków półкowników, którzy го myśliли rozsiekać, zбиł і других поścинаć казаł”.

(Оpubліковано польською мовою: Гарасимчук В. Матеріали....С. 75-76. – № 60).

Переклад

Польські війська іх мм. pp. коронних гетьманів рушилися зі своїх становищ з Великої і Малої Польщі до табору під Перемишль і далі до Дубна, повибиравши немало стацій, майже протягом двох чвертей року стояли, бо від п’ятниці почали вирушати, на що селяни по селах дуже нарікали, як у духовних селах, так і у королівських, але й шляхетським дісталося.

На Україні за Дубном Виговський з реєстровими козаками які служать королю й. мості, своє підданство офірував через своїх послів. Чернь і селянство на це не хотіли дозволити, тільки щоб були підданими Москві. Посіяло усобиці 50 000 селянства, вдарили на Виговського, ледве козаки зламали селян аж їм помогли татари, так селян розгромили і порубали, а Виговський послав своїх послів на сейм з послушенством на певних кондицях; і цих козаків полковників, котрі думали його зарубати, розбив і інших наказав стратити”.

№ 150

1658, липня 1. – Нова Четвертня. –

Лист князя Стефана Четвертинського

до пінського полковника Костянтина Виговського

„Wielmożny mści panie pułkowniku piński i turowski, mój mści pani i bracie.

Ześ w. m., mój mści pan, z wojskiem przyszedłeś w powiat Piński, a iz moją ma-
jętnostką Włodzimirecką dosyć zepsowana i spalona, lubo do województwa Wołyń-
skiego, a powiatu Łuckiego należy, jednak o miedzie z Pińskim, zaczym przyszło
mi w. m. m. pana upraszać, jakoś z i pokornie, aby w ochronie od ich mściów pp.
Wojska Zaporozkiego rycerstwa z mściwej łaski w. m. m. pana, zostawała, pro-
sze. Pewenem, że jako jaśnie wielmożny godny pamięci i mśc pan Chmielnicki, het-
man wielki, obrońca religii naszej prawosławnej i mnie z synem moim, panem miń-
skim, był takowąż łaską i jaśnie wielmożny jego mśc pan Wyhowski, hetman wielki
zaporozki, nasz mści pan, który ma spokrewnienie z synem moim przez listy i uni-
wersały oświadczył, które do przeczytania w. m., m. m. panu, posyłam. Wiedzieli bo-
wiem ich mśc, że ja zawsze Wojsku Zaporozkiemu z dawnych czasów zostawał życz-
liwym przyjachałem, mieszkając Zywotowie i pieniedzy na wojskową potrzebe za
hetmaństwa mści pana Petryckiego Kułaki pozyczał. Oddał bym ja pokłon mój i sam
w. m., m. m. panu, ale wiek zeszyły, gdyż z łaski Pana Najwyższego mam lat 80 i
kilka, przeponę uczynił. Syn też mój jako senator na sejm odechać musiał, tak na
mściwą łaskę w. m., m. m. pana, jako odważnego męża i szczęśliwego wodza pu-
ściwszy, że też mściwą łaskę w. m., m. m. pana, jako jaśnie wielmożnych ich mściów
panów hetmanów w proźbie mojej niskiej uznam, którą dożywotnie z synem moim
zasługować powinien. Zostawiwszy moje służbe w łasce w. m., m. m. pana, oddaje.

W Nowej Czetwertni d. 1 July 1658 .

W. m., m. m. pana, życzliwy brat i sługa Stephan Swiatopołk ks. Czetwertyński,
podkomorzy wdztwa Braclawskiego m. p.”.

*(Опубліковано польською мовою: Гарасимчук В. Матеріали до історії
козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 90-91. – № 68).*

Переклад

Вельможний мості пане пінський і туровський полковник, мій мості пане і
брате.

В. м., мій мості пан, прийшов з військом у Пінський повіт, а оскільки моя
невелика маєтність Володимирецька досить зіпсована та спалена, хоча нале-
жить до Волинського воєводства Луцького повіту, однак межує (?) з Пінським

повітом, через що доводиться мені в. м. м. пана покірно просити, прошу, щоб вона залишалася в охороні з мостивої ласки в. м., м. м. пана, від їх мостей пп. рицарства Війська Запорозького. Певен, що як ясновельможний гідний пам'яті мосьть пан Хмельницький, великий гетьман, оборонець нашої православної релігії, і мене з моїм сином, паном мінським, був такої ласки і ясновельможний його мосьть пан Виговський, гетьман великий запорозький, наш мості пан, котрий має спорідненість з моїм сином, освідчив листами й універсалами, котрі посилаю для прочитання в. м., м. м. пану. Все ж знали їх мосьть, що я завжди з давніх часів був зичливим приятелем Війську Запорозькому, мешкаючи в Животові і позичав гроші на військову потребу за гетьманства мості пана Петрицького (*Очевидно описка. Треба читати – «Петражицького» – Ю.М.*) Кулаки (?). Віддав би я сам свій уклін в. м., м. м. пану, але похилий вік, бо з милості Найвищого Господа маю 80 і кілька років, перешкоджає. Мій син також як сенатор мусив від'їхати на сейм, поклавшись на мостиву ласку в. м., м. м. пана, як відважного мужа і щасливого вождя, що теж дізнаю мостивої ласки в. м., м. м. пана, як і ясновельможних їх мосьть панів гетьманів у моєму уклінному проханні, котру пожиттево з моїм сином повинен буду відслужити. Полишивши, віддаю мої послуги милості в. м., м. м. пана.

В Новій Четвертні 1 липня 1658.

В. м., м. м. пана, зичливий брат і слуга Стефан Святополк кн. Четвертинський, підкоморій Брацлавського воеводства, рукою власною”.

№ 151

1658, липня 3 (червня 24). – Туров. – Охоронний універсал турово-пінського полковника Костянтина Виговського князю Стефану-Святополку Четвертинському на містечко Володимирці

“Константин Выговский, полковник Войска его царского величества Запорозского туровский.

Паном сотником, осавулом, отаманом, также залогам по розних городах знайдуючимся, также всему товариству Войска его црского величества Запорозкого у полку моем найдуючимся, сурово приказуем, абы никто у Володимерцах місте и у селах, до него належачих, маетности князя его милости Четвертинского, подкоморого браславского, жадное наменшое так наїздом, яко мимоїздом и витяганем якихколвек стаций або подачок, кривьди не важильсе чинити. А ежели бы хто, не слушаючи нашего універсалу, якуюколвек, хоть наменшую кривду важилься чинити, теды кожды таковы, за наменшою скаргою, сурово от нас каран будет.

З Турова, дня 24 июня року 1658.

Константин Выговский, полковник пинский.

М[істо] печати”.

(*Ч. – ВР. – № 2446. – С. 146. – Тогочасна копія; НБУ. – ІР. – Ф. Х. – № 7487-7555. – Арк. 43; Оpubліковано: Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 82-83. – № 62).*

№ 152

1658, липня 5 (червня 25). – Туров. –

**Лист турово-пінського полковника Костянтина Виговського
до князя Стефана Святополка Четвертинського**

«Ясноосвічений мостий князю Четвертинський, мій вельми м. пане і приятелю!

Знаю це добре, що як за колишнього попередника славної пам'яті небіжчика Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, в. кн. м. не зазнав у своїх маєтностях жодної шкоди, нинішній гетьман Військ Запорозьких вельможний й. м. пан Виговський, мій рідний брат, як я зрозумів з листу, освідчив і освідчує свою щирість щодо в. кн. м. А що там у моєму тракті знаходиться маєтність в. кн. м., названа Володимирецькою, жодної, як розумію, перепони не зазнала, зволь в. кн. м. безпечно її тримати, коли я і далі зичу, щоб собі у значних людей, а особливо розважливо залишаючись, здобув приязнь. При цьому мої покірні послуги в милість в. кн.. мості, мого мостивого пана, якнайпокірніше віддаю.

Дано з Турова 25 червня за старим стилем 1658 року

Вашої князівської мості, м. м. пана, цілком зичливий приятель і слуга Костянтин Виговський, полковник пінський, туровський».

(Ч. – ВР. – № 2446. – Тогочасна копія. – Тексту документа передує запис зроблений копіїстом: «Копія листу від й. м. пана Костянтина Виговського, туровського полковника, (присланого) через пана Стеткевича, як нижче». Оpubліковано польською: Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 84-85).

№ 153

1658, липня 7 (червня 27). – Чигирин. –

Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського

«Иоан Выговский, гетман з Войском его цар. вел. Запорозким.

Ознаймуем сым писанем нашим кожному, кому о том відати належит, а меновите пну полковникови киевскому, асаулом, сотником и всему старшому и меншому товариству Войска его цар. вел. Запорозкого и всім обивателем бурковским и вшелякое кондиции людем, которым бы толко показано было, иж мы для роскревения и помножения хвали Б[о]жое конферовалисмо село Бурки зо всіма приналежностями до того села належачими на монастир с[вя]той Тройци козелский новofундуячийся з побожности наше, жебы так за нас, яко и за все Войско Запорозкое, Г[о]сда Б[о]га велебный от[е]ц игумен з братиєю своею иноками бл[а]гал; о чим кождый відаючы, аби з старшини и черни и всего посполства найменшое кривды и перешкоди в завідованю оногo села Борок здавна и тепер належных, яко то ліса и инних кгрунтов спокойне уживат не зборонял, пилно и суворо приказуем. Обивателеве теж бурковские послушными отцу игуменови монастира козелског[о] и высланому од его мают бити, бо иначе кгда бы кто волі нашой противным бил и в завідованю оногo села шкоду и трудност такую задавал, любо з обивателей борковских непослушным хотіл

бити, таких кождых за наймешою скаргою сроког од нас караный будет, иначе не чинячи.

Дан в Чигирині дня 27 юня року 1658.

Иоан Выговский, m[anu] p[gorgia]”.

*(БПАН в Кракові. – ВР. – № 270. – Арк. 21. – Оригінал, завіреним особистим підписом І. Виговського і військовою печаткою. На звороті є кілька записів іншими почерками кінця XVII ст.: «Право на Бурки от гет. п. И. Виговского», «На Бурки», «По (...) * села Борок кон[фе]рованІ на монастир козелский». – Оpubліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч. 2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 22-23; Мицик Ю. 3 українського дипломатарія другої половини XVII століття. ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. ССХХІІІ. – С. 370. – № 4; Филарет, еп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Т. III. – С. 257-258. – № 2; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – С. 80).*

№ 154

1658, липня 14.-Новина

„[...] 14 липня в неділю перед полуднем раптово помер, сидячи в кріслі, й. м. п. Стефан Корицінський, коронний канцлер, в замку на Пісковій Скелі. Твердили про нього, що помер в кріслі о 10 перед полуднем”.

(Оpubліковано польською: Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 100. – № 77).

№ 155

1658, липня 16(6). – Туров. –

Лист пінського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie oświeczone mściwe ksze Radziwiłł, mój wielce mści panie i przyjacielu! Zawzięta przyjaźń waszej kscej mści, pana mego mśwego, z Wojskiem Zaporozkim, życzy sobie otrzymanego i pożądanego do końca skutku; daj to, aby et in posterum zostawała nie rozerwana, życze, dla czego ja teraz z umysłu z ramienia swego pana Stefana Jelicza jako sługę, do waszej ksciej mści, mego mściwego pana, wysylam, dawszy onemu ustna relatią, jako się odkrywam z swoją przyjaźnią i zyczliwością ku waszej kscej mści, memu mściwemu panu, opowi, jeżeliby wasza kscia mśc onemu we w wszystkim zwierzyć się i rzetelnie opowiedzieć, abym ja za doświadczeniem waszej ksciej mc, mego mściwego pana, wiadomością upewniony został. W ostatku w czym będzie mój zesłany żądał, wszej ksciej mści, mego mściwego pana, tak rozumiem, że wasza kscia mśc zesłanemu memu ucho łaskawe nakłonić raczysz, a ja na ten czas z powolnemi usługami memi samego siebie jako najpilniej w łasce wszej ksciej mści, mego mściwego pana, commendując.

W Turowie d. 6 july 1658.

W czymkołwik wsza ks.m. mnie, służę swego, affektować będziesz, we wszystkim gotow wszej ksciej mści, meo mściwego pana, usłużyć winien zostane. Wszej ksciej mść, meo m. pana, życzliwy przyjtl. i powolny sługa Konstanty Wyhowski, pułkownik piński.

Адреса: „Jaśnie oświęconemu ksciu jego mści Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu Wielkiego księstwa Litewskiego, mnie wielce mściwemu panu i przyjacielowi, do rąk własnych oddać”

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ V. – № 18112/1. – Оригінал. Оpubліковано: Мицик Ю. З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття //ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 380-381).

Переклад

Ясновельможний освічений милостивий княже Радзівіл, мій вельми милостивий пане і приятелю!

Завзята приязнь вашої княжої мості, pana мого милостивого, з Військом Запорізьким зичить собі отриманого, бажаного кінцевого результату, дай то, щоб і в майбутньому ця приязнь залишалася нерозірваною зичу собі. Для цього я тепер з свого умислу та волі посилаю до вашої княжої мості, мого мостивого pana, Стефана Єрлича, як слугу, давши йому усну реляцію; він розповість, як я відкриваюся серцем до вашої княжої мості, мого мостивого pana, з своєю приязню та зичливістю. Якби ж ваша княжа мость йому в цьому довірився і ретельно висловився, щоб я, пізнавши від вашої княжої мості, мого мостивого pana, був обнадіяний відомістю. На закінчення: чого буде жадати мій посланець від вашої княжої мості, мого мостивого pana, то думаю, що ваша княжа мость зволиш ласкаво вислухати мого посланця. А я на цей час рекомендую з моїми покірними послугами як найстаранніше ласці вашої княжої мості, мого мостивого pana.

В Турові дня 6 липня 1658.

Чого б ваша княжа мость побажав би від мене, свого слуги, в усьому я готовий буду повинен готовим відслужити вашій княжій мості, моєму мостивому пану.

Вашої княжої мості, мого м. pana, зичливий приятель і покірний слуга Костянтин Виговський, полковник пінський».

№ 156

1658, липня 22 (12). – Чигирин. –

Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського

«Иоан Виговский, гетман з Войском его царского величества Запорозским.

Всім вобец и кожному зособна, кому о том відати наліжит, тепер и напотом будучим людем, а меновите паном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству Войска его царского величества Запорожского, также и всім обывателем в місті Каневи и во всіх селах, до міста прилеглих застаючим, которим толко сее наше писане показано будет, доносим до відомости, иж позволилисмо велебному в Бгу его млсти отцу Йевови Заюнчковскому, архимандритови Кобрынскому, игуменови каневскому, и иншим игуменом монастыра

того ж, по нем наступуючим, слободу Богородичную близко монастыря каневского, храму Пресвятое Богородицы осажовать и людей збирати, кожного упевнивши ласкою нашою, же за приїством своим и осідлостю найменшее ни в кого кривди не будут поносит и волности вшелякие заживати имут, а тую слободу мы цале вічними и неодзовными часы на помененый монастыр надаем, о чом абы кождый відаючи, найменшее в осаженю тое слободы перешкоди чинит, ани до оное втручати и приступу міти не важилсе и сей воли нашої ни в чом не был спротивным, пилно для ласки нашею приказуем.

Дат в Чигирині дня 12 июля 1650 року.

Иоан Виговский».

(ЦДДАУ К-Ф. 2077. – Оп. 1. – № 5. – Арк. 4. – Копія кінця XVIII ст. з помилково вказаною датою. Наприкінці запис копійста: «Надане слободы каневскому мнстру». Оpubліковано: Мицик Ю. Канів козацький. – Канів, 1995. – С. 55-56.

№ 157

1658, червень-липень. – Реляція слуги С. К. Беньовського

“Реляція перемоги п. Виговського над Пушкаренком, полтавським полковником, від наочного свідка, котрий був у битві, тобто слуги й. пана волинського.

Оказія до бунту, що царська величність, бачачи Виговського схильність (?) до Польщі, поставив проти Виговського цього Пушкаренка, котрий взявши таємно від царя грамоту на гетьманство і давши заложником свого сина цареві, побунтував гультайство при московському кордоні, вважає пауперизований плебс. Цю таку купу бунтівників Пушкаренко зосередив у Полтаві й Гадячі. Виговський, закликавши орду, тобто Карач-бея з 40 000, і з полками, котрих вважав, що вони йому не є підозрілі, пішов його громити.

У день Вознесіння сам Виговський підступив під Полтаву і став у милі від Полтави, а Карач-бей у милі від нього. Пушкаренко ж сам укріпився у Полтаві, а інші – в Гадячі. Виговський розділив військо на дві частини, сам виступив проти Пушкаренка, а Ніжинським, Чернігівським, Прилуцьким полками обложив Гадяч. Зволікання тяглося від Вознесіння до святок. Тим часом Пушкаренко підбурював козаків, особливо Джеджалія, полковника, який був при Виговському, так, що Джеджалій обіцяв йому видати живцем Виговського; домовилися вночі вдарити на Виговського. Пушкаренко був впевнений, що козаки його підтримають, а Виговського видадуть. Опівночі з святкової неділі на понеділок Пушкаренко вийшов з міста з легким озброєнням. Кажуть, що було їх 30 000; прокрадалися лісами, оскільки місце перебування Виговського було між великими лісами. Коли Пушкаренко прийшов до флангу Джеджалія, той зробив тут же у своєму таборі вулицю, а об'єднавшись, обидва поспішили до намету Виговського, прагнучи його взяти живцем. Але Виговський, почувши крик, втік в чому був, а він все ж не роздягався, вхопив коня і ледве сам-десять втік до Карач-бея, який стояв на відстані милі; також втік з Виговським і слуга й. пана волинського. Не заставши тоді гетьмана в наметі, Пушкаренко обрушився на Джеджалія, кажучи, що «ти мене зрадив, Виговського немає». І сам

Пушкаренко власноруч там же, при наметі Виговського, відрубав голову Джеджелю. Потім настало велике замішання, темна ніч, всі перемішалися, не знаючи, кого між собою б'ють. Пушкаренко взяв артилерію і вже, як видно, справа була закінчена. Однак особливо чинив опір Носач, та інші, які були на стороні відсутнього Виговського. Драгуни теж, котрих було понад півтораєста, добре стояли, були в замішанні і вже частини Виговського витіснили з табору. Однак на світанку наступив Виговський з татарами. Як тільки побачили його бунчук козаки, котрі були вже витіснені з табору на чверть милі, знову повернулися і так запекло билися, що орда поклала трупом 30 000 селянства Пушкаренка. Сам Пушкаренко загинув, під час битви ординець приніс його голову Виговському. Гасло Пушкаренка: «Царський орел», а Виговського – «Карач-бей». З Полтави на допомогу Пушкаренку йшли Довгий і Барабаш, котрих Пушкаренко, виходячи, залишив у місті, але ці, думаючи, що Виговського в їхніх руках, йшли тріумфувати, але і їх розпоростили. Врешті в лісі, де укріпилося понад 700 гультяйства, і цих дістав Виговський і дощенту вирубав. Після цієї перемоги послав Виговський до Полтави голову Пушкаренка. Полтава просила пощади, звідки Виговський забрав артилерію, і пограбувавши місто, поставив полковника Богуна. Гадячани також випросили пощаду. На третій день Виговський відправив посланця пана волинського, котрий від'їхав під Полтавою. Після перемоги Виговський знайшов всі листи і царські грамоти, дані Пушкаренку”.

(БПАН у Кракові. – ВР. – № 1056 – С. 65. – Тогочасна копія. Оpubліковано польською: Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 97-99. – № 75).

№ 158

1658, липня 15. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до Марії Радзівіл (Могилянки), удови князя Януша Радзівіла

„Jaśnie oświęcona księżno, mściwa pani wojewodzina wileńska, mnie wielce mciwa pani i siostrzo!

Za przysłaniem listu otwartego na soli przeprowadzenie pilno w ks. m., m. m. paniej, podziękowawszy, pierwszy ponawiam proźby mej, abys w ks. mści, m. m. paniej, o wyprawienie paszportu u moskwy na towarów mych leśnych z Słuczyzny spławienie pod imieniem swym postarać raczyła; a rozumiem, iż list od wojewody wileńskiego na to dany dostateczny będzie, bo byłe za nim mimo Grodno towary te wolno przepuszczone były, dalsze snadno mieć mogą przejście. Oświadczoną mi w tym uprzejmną chęć zasługować winien zostaje w ks. mści, m. m. paniej, onej że łasce z służbami memi oddaję się jako napilniej. Datt w Królewcu d. 15 July a[nn]o 1658.

W. ks. mści, mej mwej paniej życzliwy brat i sługa powolny Bogusław Radziwiłł, koniuszy w. ks. Litt.”

Адреса: „Jaśnie oświęconej księżnie jej mci paniej, wojwodzinej wileńskiej, mnie wielce mściwej paniej i siostrze”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ IV. – № 19. – С. 28 (30). Оригінал завірений печаткою. Записи: «N. 9. Fasc. 48. Listy słuckie»; „15 July 1658”, тобто: «№ 9. Фасцикул 48. Листи слуцькі»; «15 липня 1658»).

Переклад

Яснеосвічена княгине, мостива пані віленська воєводина, мені вельми мостива пані і сестро!

За прислання листу відкритого на провезення солі дуже подякувавши в. кн. м., м. м. пані, знову звертаюсь з проханням, щоб в. кн. мось, м. м. пані, щоб зволила постаратися про виписання на своє ім'я у москви паспорту на сплав із Случчини моїх лісних товарів; думаю, що листу від віленського воєводи, даного щодо цього, буде достатньо, бо якби тільки згідно його (паспорту) повз Гродно ці товари були вільно пропущені, а далі вони легше можуть пройти. Освідчену мені у цьому ввічливе ставлення буду повинен відслуговувати в. кн. мості, м. м. пані, і їй за милість із моїми послугами віддаюсь якнайстаранніше. Дано в Кенігсбергу 15 липня 1658 року.

В. кн. мості, моїй пані зичливий брат і покірний слуга Богуслав Радзівіл, конюший ВКЛ.

Адреса: „Яснеосвіченій княгині її мось пані, віленській воєводині, мені вельми мостивій пані і сестрі”.

№ 159

1658, серпня 28. – Варшава. –

Універсал короля Речі Посполитої Яна Казимира

„Jan Kazimierz z Bożej łaski król polski, wielki książę litewski, ruskie, pruskie, żmudzkie, mazowieckie, infladzkie, smoleńskie, czernihowskie, a szwedzki, gottski, wandalski dziedziczny król.

Wielmożnemu Wincentemu Corwinu Gosiewskiemu, podskarbiemu wielkiemu i hetmanowi polnemu W.X. L., pińskiemu, markowskiemu, wielizskiemu, łódzieskiemu staroście, grudziązkiej, olitskiej oekonomiej administratorowi naszemu, uprzejmie nam miłemu, łaske nasze królewską.

Wielmożny uprzejmie nam miły. Stwierdiliśmy przywilej najaśniejszej królowej jej mści pani małżonki naszej urodzonemu Janowi Nieczajowi, czausowskiemu i starobychowskiemu Wojsk Zaporozskich pułkownikowi naszemu i małżonce jego, urodzonej Stephanidzie Chmielnickiej Nieczajowej, na starostwo Bobrujskie juri reformatorio poddłgłe z summą na toż starostwo wniesiona prawem dożywotnym, z warunkiem post (...) * teraznieszych possessorów oddania wcałe, successorom ich przed oddaleniem ich od tego starostwa wyszmianowanej wniesionej summy ex senatus consulto comitali dany i przy wolnym dożywotnym tego starostwa Bobrujskiego używaniu urodzonych Nieczaja i małżonke jego nienaruszenie zachowaliśmy, jako o tym szyrej w przywileju najaśniejszej królowej i jej m. pani małżonki naszej i confirmatjej naszej jest opisano. Chcemy tedy do uprz. wa. mieć, abyś uprz. wa. do pomienionego starostwa Bobrujskiego dworzanina skarbowego zesławszy, to starostwo ze wszystkimi do niego przynależnościami i pożytkami do realnej spokojnej dożywotniej possessiej urodzonym Nieczajowi, pułkownikowi, i małżonce jego podać rozkazał. Inaczej uprz. wa. nie uczynisz z powinności swej dla łaski naszej.

Dan w Warszawie dnia XXVIII msca augusta roku Pańskiego MDCLVIII-o, panowania królewstw naszych polskiego X-o, szwedzkiego XI roku.

Christoph Pac, kanclerz w. WXLitt.,
Andrzej Kotowicz, pisarz WXL.”.

Запис: „Do wielm. podskarbiego WXL, aby starostwo Bobrujskie urodzonym Janowi Nieczajowi, czausowskiemu i starobychowskiemu Wojsk Zaporozskich pułkownikowi, małżonce jego podać rozkazaf”.

Переклад

Ян Казимір з Божої милості король польський, великий князь литовський, руський, пруський, жмудський, мазовецький, інфляндський, смоленський, чернігівський, шведський, готський, вандалський дідичний король.

Вельможному Вінцентію Корвіну Гонсевському, підскарбію великому і гетьманові польному ВКЛ, пінському, марковському, веліжському, лождзейському старості, грудзьондської, олицької економії адміністраторові нашому, люб’язно нам милому, милість наша королівська.

Вельможний люб’язно нам милий. Ми ствердили привілей найяснішої королеви її мосьь пані дружини нашої уродженому Іванові Нечаєві, чаусівському і старобихівському Військ Запорозьких полковникові нашому і його дружині, уродженій Стефаніді Хмельницькій Нечаєвій, на Бобруйське староство праву підлягає що відновлення разом з першочерговістю на це ж староство внесену пожиттевим правом, з умовою після (...) * нинішніх власників віддання цілком, їхнім спадкоємцям перед віддаленням їх від цього староства вищезгаданої внесеної сумми з сенатської ради даної і при вільному пожиттевому уживанню цього Бобруйського староства ми зберегли непорушно уроджених Нечая і його дружину, як це ширше описано в привілеї найяснішої королеви і її мосьь пані нашої дружини і нашому підтвердженні. Тоді хочемо це мати люб’язність ваша, щоб люб’язність ваша до згаданого Бобруйського староства послав скарбового дворянина, це староство з усіма до нього при належностями і пожитками до реальної спокійної пожиттевої власності уродженим Нечаю, полковнику, і його дружині наказав подати. Інакше люб’язність ваша не вчиниш з своєї повинності заради нашої милості.

Дано Варшаві дня 28 серпня року Божого 1658-о, панування королівств наших польського X-о, шведського XI року.

Криштоф Пац, канцлер великий ВКЛ,
Анджей Котович, писар ВКЛ”.

Запис: „До вельможного підскарбія ВКЛ, щоб Бобруйське староство уродженим Іванові Нечаєві, чаусівському і старобихівському полковникові Військ Запорозьких, і його дружині наказав подати”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ X. – № 290. – Оригінал, завірений печаткою підписами канцлера й писаря. Документи щодо подальшої долі І.Нечая і Стефаніди Хмельницької див. у нашій статті «Рідня Богдана Хмельницького у Білорусі» у книзі о. Юрій Мицик. „Albaruthenica. Студії з історії Білорусі.” – К., 2009. – С. 210-215).

**1658, вересня 18. – Табір козацьких військ під Русанівкою. –
Лист Івана Виговського до короля Яна Казимира**

Tym samym siła mie dobroczynna waszej królewskiej mś., pana mego miłościwego, obowiązała i dewinkowała do wiernego poddaństwa łaska, im większe jej uznawano oświadczone indicia, i w tym nieposłednie one notując, gdy się wasza królewska mś. Theodozemu Tomkiewiczowi do tego skłonił dobrodzietwa, żeś nie tylko prace jego osobliwą odważył nagrodą, ale jeszcze inszym dla powodu i przykładu, hojnie raczył bez kontrakcyej pańskiej ręki szlacheckim przy ozdobie kłejnotom, w czym aby się waszej królewskiej się nie ustająca od niego oddawała nagroda i teraz, skoro po fatygach podrozných, stanął u portu, i nam pańskiego affektu przyniosł innotescentia natchmiast ofiarował ad remeandum cum bona lauda rei perfectae, swoje ochotę, (...) jednak użyliśmy jego utrudzenia dyskrety, na kogo inszego to włożywszy, śpieszniej drogi brzemie. Jakoż pan Jerzy Kopora, zycząc sobie dobrej waszej królewskiej mś., pana mego miłościwego, gościny, tę oświadczył po sobie życzliwość, aby znać dał waszej królewskiej mści, jako najprędzej za Bożą pomocą i szczęśliwym przyjaznego nieba zrządzeniem, kiedy tedy członki rozerwanie do dawnego przywroczone stanu. Nadzieja go nie zawiedzie, która (...) w łasce waszej królewskiej mści, że gdy z taką wieścią pańską rękę waszej królewskiej mś. całować będzie i ten jako i drudzy jego co (...) quasi antecedentes równą odnieść nagrodę, która wszystkie swoje ochłodzi podięte fatygi. Jakoż juste każdemu waszej królewskiej mści debebitur hoc (...) łaska, ponieważ teraz dopiero prawdziwa affelyi nam(?) po długim zaginiewaniu Bożym, kiedy odjąwszy miecz od nas krwawy, wszystko na wieczną obietteracyą obsiadły niesnaski. Wiele tedy za to waszej królewskiej mści podziękowawszy, że podła moja przyczyna w taką wyszła pana Theodoszemu Tomkiewiczowi korzyść, że i teraz exinanire siły swoje na usłudze waszej królewskiej mści życzy sobie pokornie prosząc, aby et presentium (...) niedaremna była o szczodroblivej łasce waszej królewskiej mści nadzieja. Wszakże i w tym samym pański swej waszej królewskiej mści oświadczył animusz, gdy pokażesz non convenire fermie into steriles, bez osobliwej komukołwiek dobroczynności transigere dies, te same tylko licząc in quo quid praestiteris munis(f)iecutia.

Dalszych przy tym zatrzymawszy panu Tomkiewiczowi wiadomości temuśmy relacji zupełną o tutejstych progresach zlecili powinność do nóg miłościwej zalecam łasce waszej królewskiej mści, pana mego miłościwego, jako najpilniej”.

(Ч. – ВР. – № 145. – С. – 285-287. – Копія XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: «1651, die 18 septembr. Ex ms. arch. Radz. niesw. Kopia listu pana Wychowskiego, hetmana Wojska Zaporowskiego, do jego królewskiej mości de data 18 7bris w taborze pod Rusinowką», тобто „1651, вересня 18. З рукопису з несвізького архіву Радзівілів. Копія листу pana Виговського, гетьмана Війська Запорізького, до його королівської мості від 18 вересня (даний) у таборі під Русинівкою”).

Переклад

Цим самим дуже мене зобов’язала добротинність вашої королівської мості, мого милостивого пана, і зобов’язалася до вірного підданства милість, тим більше її дізнано виявленням донесенням, і в цьому не останній раз її заува-

жуючи, коли ваша королівська мость Феодосію Томкевичу до цього виявив добродійства, що не тільки його працю особливою віддячив нагородою, але й іншим для приводу і прикладу щедро зволив без контрактації панської руки прикрасив шляхетським клейнодом (*натяк на нобілітацію Томкевича ? – Ю. М.*), у чому аби вашої королівської (мости) не припинялась винагорода для нього і тепер, невдовзі після подорожніх труднощів, він став у місці призначення, і нам приніс вияв панського доброго ставлення, ознайомлення, тут же офірував для повернення з доброю славою досконалого діла, своє прагнення, (...) * однак ми використали секретність його трудів, на когось іншого це поклавши тягар спішної дороги. Пан Єжі Копора, зичачи собі доброї гостини вашої королівської мості, мого милостивого пана, цю освідчив по собі зичливість, щоб дав знати вашій королівській мості якнайшвидше за Божою поміччю і щасливим приязного неба сприяння, коли розірвані члени (тіла) повернені до давнього стану. Його надія не підведе, котру (...) * милості вашої королівської мості, що коли з такою вістю буде цілувати руку вашої королівської мості і цей як і другий його (...) * як наступники таку ж отримає нагороду, котра задовольнить всі свої докладені зусилля. Як слушно кожному вашої королівської мості будуть зобов'язані (...) * милість, бо тепер лише справжня (...) * нам (?) після довгого гніву Божого, коли відвернувши від нас кривавий меч, все на вічне забуття залишили усобиці. Тоді дуже за це вашій королівській мості подякувавши, що мале моє клопотання в таку користь вийшла користь пана Феодосія Томкевича, що і тепер витратити свої сили на послуги вашої королівської мості зичить собі. Покірно просячи, щоб і цим (...) * недаремна була надія на щедрю милість вашої королівської мості. Все ж і в цьому самому свій панський виявив дух вашій королівській мості, коли покажеш не сходитися (...) * безрезультатно, без особливої будь-кому доброчинності проживати дні, це саме тільки розраховуючи, що проявите щедрість.

Дальших відомостей при цьому затримавши пану Томкевичу, йому ж ми докладну реляцію про тутешні події. Що відбуваються ми доручили, повинність до ніг якнайстаранніше віддаю ласці вашої королівської мості, мого милостивого пана”.

№ 161

1658, вересня 7. – Непоренти. – Лист короля Яна Казимира до львівського єпископа Арсенія Желіборського

„Jan Kazimierz z Bożej łaski król polski (*далі йде повний королівський титул – Ю.М.*)

Wielebny uprzejmie nam miły. Ukontentowani zostajemy z tej confidentiej, którą z uprz. waszą zawierać poczyna urodzony hetman zaporowski, odzywając się przez uprz. w. z swoją do uspokojenia całej Ukrainy skłonnością, toż samo i z strony naszej jest intencum i życzliwość, abyśmy ze wszec stron, osobliwie jednak od Ukrainy uspokojenia za czasów panowania naszego obaczyć mogli ojczyzne, jakoż już nie nagsorsze są tego początki, które z naszej strony żadna przewłoka nie przedłuży, gdyż już i commissarze nasi powagą sejmu terażniejszego do urodzonego hetmana wyprawieni,

dotąd z nim swoją mają conferentią zupełną instructi potestate, aby we wszystkim cokolwiek do gruntownego uspokojenia należy tamtej strony z nim postępowali auctoritate publica. Gwoli teraz sejm nie zadługo mieć chcemy, który nam na terażniejszym sejmie Rzpta w moc dała, aby to wszystko robur suum nieodwłocznie wzięło, cokolwiek commissarze nasi z tamtą postanowią stroną. Cokolwiek zatym i uprz. w. w tym praestare możesz ojczyźnie, nie chciej parte sua de esse wiodać do tego urodzonego hetmana, aby zaczęte dzieło kończył, upewniony wszelkim od nas zawdzięčeniem, przy nieśmietelnej sławie, która sobie zjedna tą ojczyźnie przysługą. Co z strony praetensiej uprz. wa. względem wsiej Perehyńska, damy to chętnie przyczynić urodzonego hetmana, że w niej uprz. wa. mediante justitia swoje będziesz miał ukontentowanie. Cokolwiek i napotym do ozdob uprz. w. przyczynienia naleść będzie, nie ubliszymy w tym w podanych okazyach łaski naszej uprz. w., którą tym snadniej sobie uprz. w. pozyskasz, gdy w tej okazyey takiego starania przelożyć nie poniechasz, ktoreby skutek porządany w uspokojeniu ojczyzny przynieść mogło. Zyczymy za tym uprzejm. w. dobrego od Pana Boga zdrowia. Dan w Nieporęcie dnia 7 mca sepzeb. 1658 panowania królewst naszych polskiego 10, a szwedzkiego 11 roku.

Jan Kazimierz.

Адреса: „Wielebnemu Arsieniemu Zeliborskiemu, episkopowi lwowskiemu i kamienieckiemu archimandrycie, uprzehmie nam miłemu”.

Zanuc: „1658, 7 7bris w Nieporęcie”.

Zanuc: „List od króla j. mci do ojca episkopa Zeliborskiego, w którym obiecuje (?) Perehiński przywrócić”.

(НБУ. – IP. – Ф. 18. – № 70. – Оригінал, підписаний особисто королем і стверджений печаткою).

Переклад

Ян Казимир з Божої милості король польський (далі йде повний королівський титул – Ю.М.)

Велебний любязно нам милий. Уконтентовані залишаємося з цієї конфіденціальності, котру з вашою люб'язністю починає укладати уроджений запорозький гетьман, відзиваючись через люб'язність вашу з своєю схильністю до заспокоєння всією Україною, те саме і з нашої сторони є інтенція і зичливість, щоб ми взялися з усіх сторін, щоб за часів нашого панування ми могли побачити особливо від України заспокоєння вітчизни; вже й тепер є не найгірші початки цього і з нашого боку вони не матимуть жодного затягування, коли вже й наші комісари авторитетом нинішнього сейму відправлені до уродженого гетьмана і досі з ним мають свою загальну конференцію мають повну владу, щоб все, що стосується gruntownого заспокоєння тієї сторони з ним поступали відповідно до публічної влади. Заради цього ми тепер невдовзі хочемо мати сейм, для чого нам на нинішньому сеймі Річ Посполита дала повноваження, щоб це все свою силу взяло невідкладно, все що наші комісари постановлять з тією стороною. За цим що тільки люб'язність ваша у цьому можеш виявити вітчизні, не зволь бути нейтральним, ведучи до цього уродженого гетьмана, щоб скінчив розпочату справу, упевнений всілякою вдячністю від нас при вічній славі, котру заслужить ця послуга вітчизні. Що стосується претензії люб'язності вашої

щодо села Перегинська, охоче це дамо посприяти уродженому гетьману, що в ньому люб'язність ваша через правосуддя будеш мати своє задовільнення. Що стосується у подальшому оздоб люб'язності вашій, не зменшимо щодо люб'язності вашої у цьому нашої милості в okazіях, котру милість люб'язність ваша легше собі знайдеш, коли у цій оказії докладеш належного старання, щоб це могло принести бажаний результат у заспокоєнні вітчизни. За цим зичимо люб'язності вашій доброго від Господа Бога. Дан в Непорентах 7 місяця вересня 1658 панування наших королівств польського 10, а шведського 11 року.

Ян Казимир.

Адреса: „Велебному Арсенію Желиборському, єпископу львівському і архімандриту кам'янецькому, люб'язно нам милому».

Запис: „1658, 7 вересня в Непорентах”.

Запис: „Лист від короля й. мості до отця єпископа Желиборського, у котрому обіцяє повернути Перегинське”.

№ 162

1658, вересня 15. – Кенігсберг. –

Лист князя Богуслава Радзівіла

до Марії Радзівіл (Могилянки), удови князя Януша Радзівіла

„Jaśnie oświęcona księżno, mćwa pani wojewodzina wileńska, mnie wielce mćiwa pani i siostró!

Za żydem tym zabłudowskim Dawidem Mordaszewiczem przyczyniam się do w. ks. m., m. m. paniej, abyś proźby jego przysłuchać raczyła, a potym według zdania własnego z nim postąpiła. A jeślibyś w. ks. mći to mu conferować chciała, tedy życzę, żeby z tym dokładem, że mu to w. ks. mći, m. m. paniej, dajesz tylko do łaski, aby zawsze zostawał na discretiej w. ks. mći, m. m. panie, onej że łasce na ten czas z służbami memi pilno się oddaje. Datt w Królewcu d. 15 septembra a(nn)o 1658.

W. ks. mći, mojej wielce mwej paniej uprzejmie życzliwy brat i sługa powolny B. Radziwiłł, koniuszy W. ks. Litt.”

Адреса: „Jaśnie oświęconей księżnie jej mći, wojwodzinej wileńskiej, mnie wielce mćwej paniej i siostrze”.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ IV. – № 19. – Оригінал завірений печаткою. Записи: «N. Fasc. 48. Listy sluckie»; „15 7bris 1658”, тобто: «№. Фасцикул 48. Листи слуцькі»; «15 вересня 1658»).

Переклад

Яснеосвічена княгине, мостива пані віленська воєводина, мені вельми мостива пані і сестро!

Я клопочусь за цього заблудівського єврея Давида Мордашевича перед в. кн. м., м. м. пані, щоб зволила вислухати його прохання, а потім поступила з ним згідно з своїм розумінням. А якщо б в. кн. мості хотіла б мені це підсумувати, тоді зичу, щоб з цим докладом, що це даєш в. кн. мості, м. м. пані, тільки до милості, щоб я завжди міг розраховувати на дотримання таємниці в. кн. мості, м. м. паню; її ж милості на цей час з моїми послугами ретельно віддаюся. Дано в Кролевці (*Кенігсберзі – Ю.М.*) 15 вересня 1658 року.

В. кн. мості, моїй вельми мостивій пані любязний зичливий брат і покірний слуга Б. Радзівіл, конюший ВКЛ.”

Адреса: „Ясносвіченій княгині її мості, віленській воєводині, мені вельми мостивій пані і сестрі”.

№ 163

1658, після 18 (8) вересня. – Копія інструкції (тогочасний переклад з німецької) бранденбурзького курфюрста своєму послові Ахіллесу Майну до Війська Запорозького

„Instruktia i kontenta tego, co imieniem kurfirsta ich m. posłowie wyprawieni do Wojska Zaporowskiego i do ich hetmana je. m. pana Wyhowskiego, mianowicie je. m. p. rotmistrz je. m. p. Ałeksander Achilles Mein proponować i tractować ma.

Naprzód pomieniony pan rotmistrz ma się udać do Królewca i stanąwszy tam, pozdroować i listy ks. j. m. ci należące, oddać i za radą i directią ks. j. m. idąc dalej, w drogę się puścić i do tego miejsca zmieścić, gdzie by je. m. p. hetman j. m. p. Wyhowskieo zastać mógł.

Powtore. Gdyby tam dojechał, ma dowiedzieć o je. m. panu general-majorze Niemierzyczu i listy, które do niego będzie miał, oddać i o to się starać, aby mu i do audientiej i do prętkiej ekspedyciej był pomocnym, abo jeśli by go na miejscu nie było, tedy niechaj sposobu takiego szuka, żeby do audientiej przyszedł.

Po trzecie. Pomieniony poseł przy audientiej ma jeo m. p. imieniem kurfirsta je. m. ci pozdrowić i przyjaźń kurfirsta jeo m. ci mu ofiarować, winszując mu imieniem kurfirsta j. m. ci wszelakiej pomyślnej szczęśliwości, a mianowicie sukcesu dobrego na tym jego urzędzie. Na ostatek powinien będzie listy od kurfirsta jeo m. ci, jako najprzystojniej oddać j. m. p. hetmanowie.

Po czwarte. Za tąż albo za jaką inszą dobrą occasią je. m. p. hetmanowi do wiadomości podać ma, jakim sposobem kurfirst j. m. z królem je. m. i z Reczą Pospolitą Polską się pogodzili i które były przyczyny barzo ważne, co go do tego przywiodły, mianowicie:

Ze król szwedzki kurfirsta je. m. ci, przeciwko pactom umówionym, w Prusiech opuścił, co też w ten że sposób i kscia siedmigrodzkiego zgubą jego znaczną podkało i że się z swoim wojskiem, obrócił do obrony swych krajów przeciwko królowi duńskiemu.

Ponieważ sam pomieniony król szwedzki kurfirstowi jo. m. nie odradzał, aby z polakami nie miał tractować, inszem sam się declarował, że tych tractatów i sam się chciał stać uczestnikiem i kwoli temu tych miejsc, które (już) opanował, odstąpić miał.

Kurfirst jeo m., będąc w dobrej przyjaźni z carem moskiewskim, od niegoż przez różnych posłów też radę i przestrożę miał, żeby się do tej ugody skłonił.

I ta przyczyna tego była, że wojska polskie, które od potęgi moskiewskiej i szwedzkiej wolne były, zgoła na to się udały były, żeby granice kurfirsta je. m. i kraje poblizu będące wojowały.

I na to się kurfirst j. m. oglądać musiał, że Prusy, będąc Polszcze barzo przychylne, słabo by przy nim stać były chciały, i owszem tego się było obawiać potrzeba, żeby się całe do polaków nie udały.

Sami pomienioni poddani pruscy, jako i pomorscy i brandenburscy, którym ta wojna, a mianowicie ustawiczne przeciągi szwedzkie dokuczyły i całe ich zniszczyły, sami o to kurfirsta j. mć. gwałtownie nalegali, żeby się do tej ugody skłonił.

Ponieważ też królowi szwedzkiemu takie trudności w Niemczech się zjawily, że kurfirst jeo mśc. mało sobie pod czas potrzeby pomocy po nim obiecować mógł, tedy przyszło do tego, że kurfirst j. m. przykładem krola szwedzkiego rozumu zażyć, a o sobie, swoją i swoich krajów konserwaciej pomyślicь musiał, jeśliby był nie chciał swoje interessa obuścicь całe i swych poddanych, na łup i spustoszenie wydać. A że kurfirst j. mć. osobliwe to upatruje, co mu należy na przyjaźni j. m. p. hetmana i Wojska Zaporozkiego, radby się o ich przyjaźni i dobrze porozumiecь się z nimi postarał, życząc tego nade wszystko, aby się j. m. p. hetman i Wojsko Zaporowskie z królem j. mśc. polskim (który tego jedynie życzy sobie) pogodzili i do uniej przyszli, do czego kurfirst j. mśc. sam usłużyć ofiaruje się i mediatorem bydź takiej ugody, która by była z ich zgodnim (?) ukonterntowaniem i bezpieczenstwem i to takim sposobem, żeby się kurfirst j. mć. obligować in casum, gdzieby polacy tej ugody albo tych pact, które z kurfirstem je. mści postanowili, dotrzymać nie chcieli, ale je w czym naruszili, żeby sobie wzajem z kozakami pomocy dodawali.

Nakoniec pomieniony pan kurfirst wszystko, co się namieniło według możności swej, sprawnie tractować powinien i odprawivszy się powinien będzie relacją uczynić kscią j. mśc. Radziwiłów, a jako się przerzekło, nad wszystko się ma trzymać rady i zdania j. m. pana Niemiryca, któremu i tego in confidencia się zmirzyć może, że kurfirst jeo m. nie jest od tego, żeby z jeo m. panem hetmanem i Wojskiem Zaporoskim ligę zawarł, gwoli czemu jako się przed tym namieniło z obu stron (...) * i zakłady będą wszakże ta propozitia nie jako kurfirsta jeo mśc, ale jako od samego j. m. p. Niemiryca stać się ma. A tak według tego pan poseł sprawować się powinien, któremu łaske nasze ofiarujemy.

Przykazuje przy tym kurfirst j. m. zesłanemu swemu p. rotmistrziwi Achillesowi, aby j. mći panu Wychowskiemu to doniosł, że ksze Bogusław Radziwiłł, koniuszy W. Ks. Litt., został gubernatorem nad księstwem Pruskim i hetmanem nad wojskiem, w nim zostawającym, a że pomieniony książe bliski jest we krwi kurfirstowi j. mć., wkłada się i o to prosi kurfirst jeo mśc. pana Wychowskiego, hetmana zaporoskiego, żeby pomienionemu księciu Bar, Swislocz i inne po Ostrowskich lub succetix, lub opieką należące, majetności przywrócił. Którą chce kurfirst j. mśc. sobie uczynioną, odwdzięczac je. m. panu hetmanowi i wszytkiemu Wojsku Zaporoskiemu obiecuje.”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Супплементум. – № 551. – Тогочасна польсько-мовна копія. Опубліковано польською: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 529-531).

Переклад

Інструкція і суть того, що іменем курфюрста їх м. послі, відправлені до Війська Запорозького і до їх гетьмана й. м. pana Виговського, особливо й. м. п. ротмістр й. м. п. Олександр Ахіллес Майн має пропонувати і трактувати. На-

самперед згаданий пан ротмістр має вирушити до Кролевця (*Кенігсбергу – Ю.М.*) і ставши там, поздоровити і віддати листи, що належать кн. й. мості, і за радою і скеруванням кн. й. м. йти далі, відправитися в дорогу і до того місця прямувати, де б й. м. п. гетьмана й. м. п. Виговського міг застати.

По-друге. Якби він туди доїхав, має довідатися про й. м. пана генерал-майора Немирича і листи, котрі буде мати до нього, віддати і про це старатися, щоб той поміг йому й до аудієнції і до швидкої відправи посольства, або якби його не було на місці, тоді треба шукати способу, щоб він був присутнім на аудієнції.

По третє. Згаданий посол на аудієнції має його м. п. іменем й. м. курфюрста поздоровити й приязнь його мості курфюрста офірувати, бажаючи йому від імені й. мості курфюрста всіляких щасливих успіхів, а особливо доброго успіху на цьому уряді. Врешті повинен буде якнайпристойніше віддати листи від курфюрста його мості й. м. п. гетьману.

По четверте. При цій чи якийсь іншій добрій оказії має подати відомість його м. п. гетьману, яким чином курфюрст й. м. з королем й. м. і з Річчю Посполитою Польською погодилися і які були причини дуже важливі, що привели до цього, особливо:

Що шведський король супроти умовленого договору покинув в Пруссії курфюрста його мость, що також в цей же спосіб і семиградського князя спіткала значна згуба і що із своїм військом, повернутися мав для оборони своїх країв проти датському королеві.

Оскільки згаданий шведський король відраджував курфюрста його м., щоб не трактував з поляками, а іншим разом сам декларував, що й сам хотів би бути учасником цих переговорів і через це хотів би покинути ті міста, котрі опанував.

Курфюрст його м., будучи у добрій приязні з московським царем, мав від нього ж через різних послів раду й пересторогу, щоб схилився до цієї угоди.

І та причина цього була, що польські війська, котрі були вільні від московської і шведської потуги, взагалі на цьому наполягали, щоб воювати кордони курфюрста його м. і краї, які були поблизу.

І на то мусив оглядатися курфюрст й. м., що пруси, будучи дуже прихильні Польщі, слабо при ньому хотіли б стати, і взагалі того треба було побоюватися, щоб цілком до поляків не перейшли.

Самі згадані пруські піддані, як і і поморські і бранденбурзькі, котрим ця війна, а особливо постійні шведські переходи надокучили і цілком їх знищили, самі щодо цього курфюрсту й. м. гвалтовно наполягали, щоб він схилився до цієї угоди.

Оскільки у шведського короля виникли такі ж такі труднощі в Німеччині, що курфюрст його мость мав слабку надію на поміч від нього під час війни, тоді прийшлося курфюрсту й. м. за прикладом шведського короля подумати про себе, збереження себе і своїх країв, якщо б не хотів цілком облишити свої інтереси і своїх підданих видати на пограбування та спустошення. А що курфюрст й. м. особливо про то дбає, що йому належить на приязні й. м. п. гетьмана і Війська Запорозького, радий про їхню приязнь і добре порозуміння з ними постаратися, зичачи понад усе, щоб й. м. п. гетьман і Військо Запорозьке з польським королем й. мостю (котрий лише цього зичить собі) погодилися і прийшли до унії,

до чого курфюрст й. мость сам услужити офірується і бути посередником такої угоди, котра б була з їх згідним вдоволенням і безпекою і це таким способом, щоб курфюрст й. м. зобов'язує у випадку, а коли б поляки цієї угоди або цих пактів, котрі постановили з курфюрстом його мостю, не хотіли дотримати, але її у чомусь порушили, то щоб разом з козаками дав би допомогу.

Насамкінець згаданий пан ротмістр все, про що йшлося, повинен справно трактувати згідно зі своїми можливостями і відправивши це, повинен вчинити реляцію князю й. мості Радзівілу, а як було сказано, понад усе має притримуватися ради і думки й. м. пана Немирича, котрому й цього може конфіденційно довірити, що курфюрст його м. не є проти того, щоб з його м. паном гетьманом і Військом Запорізьким укласти союз, заради цього як було згадано перед цим з обох сторін (...) * і заклади будуть, все ж ця пропозиція не як курфюрста його мость, але як від самого й. м. п. Немирича має походити. А так згідно з цим пан посол має діяти, котрому нашу милість офіруємо.

При цьому наказує курфюрст й. м. своєму посланцю п. ротмістру Ахіллевові, щоб й. мості пану Виговському це доповів, що князь Богуслав Радзівіл, конюший ВКЛ., став губернатором над князівством Прусським і гетьманом над військом, яке у ньому стоїть, а оскільки згаданий князь є близьким по крові курфюрстові й. мость, то клопочеться про це і просить курфюрст його мость пана Виговського, гетьмана запорозького, щоб згаданому князю повернув Бар, Свислоч та інші по Острозьких або спадкові або опікою належні маєтності. Хочє курфюрст й. мость, щоб йому це було вчинено, обіцяючи віддячувати його м. пану гетьману і всьому Війську Запорозькому.

№ 164

1658, жовтня 9 (вересня 29). – Табір під Олешнею. – Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського

«Иоан Виговский, гетман з Войском Запорозским.

Ознаймуем сим писанем нашим старшині и черни Войска Запорозского каждому, кому толко тоє писане наше показано будет, иж даемо тую нашу оборону за заслуги в Войску Семенові Носулі, козакові полку Прилуцкого, на половицю части его в млину у Переволочной над рекою Удаю, также в ступах и валюшах ему належачую половицу, сурово приказавши, абы жаден в половици его з козаков и наших висилчих, также раздоров, замешок, кривды и перешкоды чинити не важился, абы того все[го] за нашим тым писанем вышменованый Носуля заживал спокойне, що и повторе приказуем, абы иначей не было под неласкою нашею и каранем войсковим.

Дан в таборі над Олешнею 29 септября 165[8].

Иоан Выговский, m[anu] p[goria].

(Кандадський інститут українських студій (Едмонтон). – Колекція мікрофільмів Ф. Сисина. – Мікрофільм з рукопису № 408, який зберігається у ф. Ю. і К. Бартошевичів ДА у Лодзі. – Оригінал, підписаний особисто І. Виговським і завірений військовою печаткою. У правому верхньому кутку аркушу дописано українським скорописом початку XVIII ст.: «1658 года септевря 9»).

№ 165

1658, жовтня (?) 11 (1). – Чигирин. –

Стверджувальний універсал гетьмана Івана Виговського Пустинно – Микільському монастиреві на маєтність Конончу

«Иоан Выговский, гетман з Войском его цар. велич. Запорозким.

Ознаймуемо тым нашим писанем, иж мы, видіввши права привилея з давніх літ от королей их мс. отцом николским манастира святого Николи Пустинного киевского наданые, на маєтност Конончу и на кгрунта до нее належачие, на котором мистечко Михаловка осажена, а ведлуг тих прав менованому манастиреви Пустинному здавна и тепер належит з кгрунтами и озерами на них будучими называючими Росоха, Билоозеро, Хрещатое, Пішаное, Гніздовое, Залозное з болотами, сеножатми, борами, бортями, реками, полями, також их границы и приналежности в тих правах описани сут. Тые теды вси кгрунты, озера, поля, сеножати, реки, боры, борки и самое местечко Михайловку з поддаными их повинностями з млынами, футорами, приходами, торговыми, ярмарковыми и всіми згола пожытками и прыналежностями никокому там иньшому жодной належности не зоставуючи, на прозбу отцов николским и за показанем прав тому манастирови Пустынному киевскому, яко его власное добро цале оддали и зо всім прывернулисмо. В чом, абы ся никто з козаков наших тамошних, переезджых не спротивлял, в жадных речах и пожитках перешкоди отцам не чинил, ани ся овшем не втручал под срокгим войсковим каранем приказуем, обещуючи срокго без улкги кожного, тому листу нашому противного, за скаргою отцов карати. А для ліпшой в том віры отцом николским далисмо тот універсал наш под печатю и с подписом руки нашее. Писан в Чигирини року 1658 окт. (?) 1 дня.

Иоан Выговский, m[anu] p[ropr]ia?».

(ДА у Кракові. – Ф. «Зібрання Русецьких». – № 69. – Арк. 1. – Оригінал. Записи др. пол. XVII-XVIII ст.: «Такъже и на Конончу»; «Універсал ясневельможного его млсти пана Ивана Виговского, гетмана, на Конончу и Михайовку, грунта и озера называючимися Росохач, Білоє озеро, Хрещатое, Піщаное, Гноздаватое, Залозное з болотами, сіножатми, борами, бортями, ріками, полями, млынапми, футорами и з приходами торговими, ярмарковими наданы»; «Переписан». Оубліковано: Мицик Ю. 3 документів до історії Української Православної Церкви XV-XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2011. – Ч. 2. – С. 172-173; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 105-106; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – С. 85-86).

№ 166

1658, листопада 5 (жовтня 26). – Ржищев. –

Лист гетьмана Івана Виговського до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie oświecone ksze mści panie koniuszy W[ielkiego] Ks[ięstw]a L[itewskiego]o, mój mści panie i prz[yjacie]llu.

List waszej ksciej mści nad to, że w drodze został mie wielce zatrudnionego, dla czego i desiderys waszej ksciej mści wygodzić nie mogło, szczęśliwej, da Bóg,

porzuciwszy, to okaziej, która jako prętko (...) * cescet, że nie wasza książęca mść całe wszelkim zadzom sprzyjającego ujnasz, sam rerum pokaże evectus (?). A teraz w. m., m. m. pana, wielce upraszam, abyś inquatitum można eż praesidio słucensi co-kołwiek niemieckiego wojska przysłać raczył, przeciwko communes hostes. Merebitur ta waszej ksciej mści uczynność dożywotnią moją i wszystkiego Wojska Zaporozkiego usługę, z której i teraz waszej ksciej mści jako najpilniej ze wziętej oddawam przyjaźni.

Dan z Irzyszczowa d. 26 8bris v[etero] s[tilo] 1658.

Waszej ksciej mści całe życliwy prz[jacie]ll i sługa Jan Wyhowski, het[man].

Адреса: „Jaśnie oświeconemu ksciu a mnie wielce mściweg p. i prz[yjacie]llowi jeg mści p. Bohusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu W[ielkie]o ks[ięstw]a L[itewskie]o, gubernatorowi ziemie Pruskiej”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111.-Польськомовний автограф, завірений печаткою Війська Запорізького. Оpubліковано у польському оригіналі: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 523).

Переклад

“Яснеосвічений князю мості пане конюший ВКЛ, вельми мій пане і приятелю.

Лист вашої князівської мості pana, хоча й застав мене, дуже обтяженого трудами, у дорозі, через що не міг догодити прагненню вашої князівської мості, залишивши це щасливій, дасть Бог, okazji, що не тільки ваша князівська мость визнаєш мене цілком у всьому сприяючим, але й сама справа. А тепер в. м., м. м. pana, вельми прошу, щоб зволив мені прислав що-небудь німецького війська зі случкої залози проти спільних ворогів. Вдячний буду за цю послугу Війську Запорозькому вашій князівській мості до кінця свого життя. З котрою вдячністю й тепер якнайстаранніше віддаюся приязні вашої князівської мості.

Дано з Ржищева 26 жовтня за старим стилем 1658.

В. м., м. м. п., цілком зичливий приятель і радий служити Іван Виговський, гетьман Війська його королівської мості Запорозького”.

Адреса: «Яснеосвіченому князю, мені вельми мостивому п. і приятелеві його мості п. Богуславові Радзівілові, конюшому ВКЛ, губернаторові Пруської землі».

№ 167-168

1658, листопада 15. – Туров. –

Лист пінського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie oświecone mśćwe książę, mój mściwy panie i przyjacielu.

Oświadczać incrementi życлиwego ku waszej kźciej mść, candore mego te, którym wiedział na nie prędko, jmc panu hetmanowi, bratu memu i jmc Niemierzyczowi listy responsa odysławszy, od mnie i wiernego posłańca przez mego umyślnego przesyłano, obiecując po siebie tak w tych, któreś pierwo przez tegoż zlecił sprawach życliwą mą usługę i do j. mc pana brata mego intercessią: jako i w inszych occasiach całe uprzejmy affekt i tego się podejmując, że zawsze prętko przez mnie

możesz w. ks. mć z jego mścią panem hetmnanem swoje mieć conferentie i correspondentie, jeno abyś ustnej posłanego relatiej dał łascawe ucho, służyć sobie rozkazywał i w łasce mię swojej, do której na ten czas pino oddawam mię chował waszej ksciej mść.

Z Turowa d. 15 nov. 1658.

W. m., m. m. panu, całe życzliwy przyll. i sługa Konstanty Wyhowski, pułkownik turowski”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – №18112. – Оригінал, завірений печаткою. – Адреса: „Jaśnie oświęconemu ksciu, mnie wielce mćiwemu panu i przyjacieljwi jeo mści panu Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu W. ks. Litt., gubernatorowi ziemie Pruskiej, oddac”, тобто «Яснеосвіченому князю, моєму вельми мостивому пану і приятелеві його мості пану Богуславу Радзівілові, конюшому ВКЛ, губернаторові Пруської землі, віддати». Оpubліковано: Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття//ЗНТШ. – Львів, 1997. – № 233. – С.).

Переклад

Яснеосвічений мостивий князю, мій мостивий пане і приятелю.

Освідчуючи користь зичливої до вашої князівської м. моєї щирості, котрим знав на нешвидко, й. м. пану гетьманові, моєму брату і й. м. Немиричу відіславши листи-відповіді від мене через мого вірного посланця спеціально посланого, обіцяючи так в тих, котрих перше через цього ж посланця доручив зичливі справи і до й. м. пана брата мого клопотання, як і в інших okazіях цілком ввічливе ставлення; це починаючи, завжди швидко через мене можеш в. кн. м з його мостю паном гетьманом мати свої наради і листування, аби тільки ласкаво прислухався до усної реляції посланця, наказував собі служити і мав у своїй милості, до котрої зараз старанно віддаюся вашій князівській мості.

З Турова 15 листопада 1658.

В. м., м. м. пану, цілком зичливий приятель і слуга Костянтин Виговський, туровський полковник”.

№ 169

1658, вересня – грудня 3. – Старий Бихів. –

Лист полковника Івана Нечая

до шляхтича Яна Казимира Селицького

„Mc. panie Sielicki, mój m. panie i przell.!

Nesposobnego zdrowia w. m. m. pana żałuje barzo, ale zycze, aby się w. m. predko się w. m. poprawiło, jakoż ostepem będziemy, Pana Boga prosząc. A (...) * jakom po pierwszym moim pisaniu prosił, abyś w. m. do mnie przyjechać raczył, toż i terazniejszym ponawiam, abyście nie chciał wymawiać i choć na kolaście do mnie przybyć. Jednak tak że (?) w drogę. Gdyż to może bydź z dobrym wszystkich w. mćiow, a nie mniejsza sława w. mć.(...) * mego. Przecie po trzecie prosząc, abyś się z tej nie wymawiał samej. Przyjażn mie w. m., m. m. pan, oddaje.

Z Starobychowa d. 3 bris 1658.

Zostaje w. m. m. pan. przyll. i pac. sługą Jan Neczaj, pułkownik”.

Адреса: „Jeo mość panu Janu Casimierzowi Sielickiemu, mlmu m. panu i przy-
łlowi by dany(?)”.

*(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – №10359. – Оригінал засвідчений печаткою. Опу-
бліковано: Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII сто-
ліття // ЗНТШ. – Львів, 1997. – № 233. – С. 385).*

Переклад

М. пане Селицький, мій м. пане і приятелю!

Дуже жалію, що у в. м. м. пана тяжкий стан здоров'я, але зичу, щоб воно швидко поправилося, а ми, будемо і в цій лісовій глушині Господа Бога просити за це. Як і у першому своєму листі я просив, щоб в. м. до мене зволив приїхати, так і нинішнім листом поновлюю своє прохання, щоб в. м. не хотів відмовитися і прибув до мене хоч у колясці, однак все ж вирушив у дорогу. І може бути на добро для всіх в. мостей, а й не меншої слави в. м. (...) * мого. Все ж і по третє просячи, щоб від цього не відмовлявся, віддаю свою приязнь в. м., м. м. пану. З Старого Бихова дня 3 брис 1658.

Залишаюся в. м. м. пана приятелем і покірним слугою Іван Нечай, полковник.

№ 170

1658, грудня 19(9). – Ржищев. –

Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського

«Іван Виговский, гетман з Войском Запорозким.

Пном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всей старшині и черни Войска Запорозкого, кому толко сей нш оуніверсал показан будет, до пилной до-носим відомости, иж мы, респектуючи на знищене и спустошене великое через неприятелей монастыра Мгарского, обители ст. Спса, далисмо для вихованя и уживаня великому гспдну Викторови Загоровскому, игуменови мгарскому, зо всею братиєю млини вовчанские зо всіми приналежностями и пожитками; в обнятю котрих млинов, абы жаден перешкоди и кривди, также в спокойном оуживаню чинит не важился, сурово и якнайпилней приказуем, відаючи о том, иж кождог[о] тое ншой виразной волі спротивляючогося, срое за найменшою скаргою не минет каране, що иначей обы (*Помилка. Слід писати «абы» – Ю.М.*) ся не діяло и повторе пилно наупоминаем.

Дан в Ржищеве дня 9 мсця декамбрия 1658 року».

(ЦДАУК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 48 (54). – Копія кінця XVIII ст. Тексту універсалу передуює запис копіїста: «Універсал Иван Виговского, гетмана, в котром надает млины вовчанские зо всіми приналежностями». Наприкінці до-кументу ще один запис: «В подлинном подпис таков: «Иван Виговский», також намальоване коло, в середині котрого написано: «місто печати рейментарской»).

№ 171

1658, вересня 1-1659, грудня 27. – Уривки з листів П'єра де Нуас, секретаря польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги (1658-1659)

// (С. 434) (1 вересня 1658 р., Варшава). Ми не маємо угоди з московітами, як це йдеться в листах з Данцига, про отримання яких ви мені повідомляли 9

серпня. Наші комісари, які вирушили до Вільна, повертаються звідти. Московіти оголосили, що ті прибули занадто пізно, тому вести переговори немає більше змоги. Однак ми гадаємо, що це фанфаронство, тому що вони слабкі й перебувають у досить поганому стані. Однак проти них було відправлено дві армії в Литву, які, напевно, зможуть їх розгромити, якщо матимуть бажання виконати покладене завдання. Більше того, вони (*московіти* – *Є. Л.*) мають війну з генералом козаків. Щоправда, одна частина з останніх їх підтримує, але король (*Ян II Казимир* – *Є. Л.*) закликав татар надати допомогу цьому генералу, й ті, залишивши Трансільванію, вирушили одразу на Україну, щоб йому допомогти. Виговський (*Wyhowski*), який і є цим генералом, у своїх листах до королеви, обіцяє повернути всю // (С. 435) цю велику провінцію під владу Польщі. Є також інший козацький ватажок (*chef des Cosaques*), який обіцяє в одному з листів до королеви привести 20 тисяч чоловік проти тих ворогів, яких вона йому вкаже. Ця покура, як і відданість першого спричинила тривогу поміж кількох наших республіканців, начебто королева замислила лихе проти їхніх свобод. Однак всі її намагання спрямовані лише на те, щоб дати відпочинок королівству, а не посилювати неспокій[...]

// (С. 460) (29 жовтня 1658 р., *військовий табір поблизу Торуня*). Вчора Тетера (*Tettera*), присланий козаками, мав аудієнцію у короля, під час якої він у своїй промові, блискучій і дуже змістовній, сказав, що вважає себе людиною щасливою, бо був обраний своїми, щоб запевнити його величність у «їхній відданості» (це саме його термін), і що три депутати, які його супроводжують, мають підтвердити, що прибули від усіх козаків, щоб висловити свою вірність і покору його величності та його короні. Потім він зустрівся з королевою. Це видатний чоловік з гарною зовнішністю. Він був одягнений в оксамитовий одяг зеленого кольору із золотими гудзиками[...] // С. 462) (5 листопада 1658 р., *військовий табір поблизу Торуня*) Нечай (*Nieczay*), ще один козацький генерал відбив Могилів і всі міста Білої Русі у московитів[...] // (С. 472) (3 грудня 1658 р., *військовий табір поблизу Торуня*). Козаки засвідчують своє велике бажання бачити королеву у своїй країні й запрошують її здійснити подорож до Білої Церкви на берегах Бористену. Вона викликає в них велику довіру. Але, хоч і багато говорять про цей вояж, я не думаю, щоб він був зроблений[...] // (С. 497) (6 березня 1659 р., *Варшава*). Виговський, генерал козаків, надіслав королю прохання надати йому в розпорядження польську кавалерію. Він зазначав, що в такому разі, він міг би повести стільки козацької піхоти, скільки захоче. Козаки мають тільки піхоту, а поляки – кавалерію, тож, потрібно, щоб вони об'єдналися для кращого ведення війни. Цей Виговський хотів би йти на Московію. Його прохання буде задоволене[...] (С. 504) (9 квітня 1659 р., *Варшава*). Польський шляхтич, ім'я якого я вам не називав, поїхав з козаками й був прийнятий до їхнього гурту. Його звали Немирич (*Niemiericz*). Він, очевидно, соцініанець, один з найрозумніших, тож ви маєте рацію, кажучи, йому буде складно залишити цю секту. Є такі, котрі думають, що він міг би прийняти сан, щоб стати кардиналом, але мені в це не віриться[...] // (С. 519) (28 травня 1659 р., *Варшава*). Мир з козаками був в день Вознесіння Господнього урочисто ратифікований і підтверджений присягою о

десятій з половиною годині ранку. Всі козаки, стоячи на колінах, після того як король та урядовці принесли присягу в усіх домовленостях, поклялися у вірності та відданості його величності. Вони стояли на колінах навколо олтаря, що був зведений перед королем, котрий возсідав на троні. Перед ним лежав молитовник і височило розп'яття. Лише Немирич, котрий, хоч і прийняв їхню релігію, не бажав тут знаходитись, пославшись на хворобу, щоб своєю присягою не визнати святої Трійці, в ім'я якої складалася клятва, оскільки його душа завжди залишалася соцініанською. Це саме йому козаки пророчили шлях до Риму. Він надзвичайно розумний і знає європейські мови, але я не думаю, щоб Рим міг би його повернути в свою віру, тим більше надати червону шапку. Він удівець і має багатство, що складає близько 200 тис. ліврів ренти.

Наш сейм ще не закінчився. Кілька воєводств сваряться через те, повинні вони платити більші чи менші податки на військо. Проте кажуть, що він завершиться сьогодні вночі[...] // (С. 535) (9 серпня 1659 р., Варшава). Наші козаки при допомозі татар одержали велику перемогу над московітами. Ті втратили 8 000 чоловік загиблими і величезне число полоненими, // (С. 536) яких, не залишивши жодного, хан наказав обезголовити, кажучи, що тільки мертві вони не роблять шкоди[...] // (С. 537) (16 серпня 1659 р., Варшава). Ми вже маємо підтвердження від кур'єра про великий розгром московітів. Я скажу більше, оскільки генерал Виговський говорить у своєму другому листі, що московська армія нараховувала 150 000 чоловік, з яких 17 000 залишилися назавжди на цьому місці, а решта, що була в резерві, 20 000 чоловік, були зачинені в укріпленому таборі й загинули чи розбіглися. Було проведено облогу цього табору й відправлено армійський корпус на Московію, щоб навести там страху та завадити втікачам возз'єднатися. Велику різню пояснюють бажанням хана перед поверненням до Криму вперше не залишити в живих жодного ворога, який був розбитий, бо, можливо, серед них виявиться особисто цар. Тож в усій цій війні ми маємо найбільш вірних друзів і найменш зацікавлених у ній, це татар, які, як я гадаю, ведуть її через політику[...] // (С. 551) (18 жовтня 1659 р., Варшава). Маємо нове заворушення посеред наших козаків, // (С. 552) яке пов'язане з їхніми внутрішніми справами. Одні з них приєдналися до сина покійного Хмельницького й не підтримують уряд Виговського, який став спадкоємцем того і воєводою короля. Ці знаки поваги разом з подарунками, які йому були вручені, а також князівство Сіверське (*le duché de Séverie*) викликали заздрість між іншими до нього. Тому ми відправляємо туди загони й обіцянки, бо знаємо, що це повстання на руку австрійцю, турку та московіту, які не забаряться скористатися нашими труднощами[...] // (С. 557) (25 листопада 1659 р., Тухоль). Причиною сумирності московітів є велика поразка, яку вони зазнали з боку наших козаків і хана. Після цієї битви, про яку ви знаєте, було вбито чи уведено в неволю 400 000 чоловік з Московії. Один з їхніх посланців зараз тут і наполягає на мирі[...] // (С. 561) Треба також повідомити вам про одну хворобу в Україні (*une maladie en Ukraine*), яку я вважав би казковою, якби люди честі не підтвердили її існування своїми свідченнями. І, якби дана річ не була такою достеменною в цій країні, її можна було б сприйняти лише за цікавинку, справ-

жність якої сумнівна. Її називають русинською мовою «упир» (*Upior*), а польською – «фріга» (*Friga*). Ось у чому вона полягає. Коли помирає особа, яка з'явилася на світ із зубами при народженні, вона їсть у своїй труні спочатку одяг, шматочок за шматочком, потім долоні й повністю руки. Впродовж цього часу люди з її родини чи її домівки помирають одне за одним. Один не помирає доти, доки інший не захворіє на цю смертельну недугу. Це буде продовжуватися до тих пір, поки смерть не навідається тричі по дев'ять разів. Звідси й походить назва «фріга» чи «упир», що означають одне й те саме. Але, якщо здогадуються, що ця хвороба походить від когось з померлих, дістають тіло людини, яка померла першою, з землі. Якщо бачать, як я вже казав, що вона з'їла свій одяг і руки, їй відрубують голову. При цьому випускають всю кров, яка є повністю рідкою, неначе це зробили живій людині. Тільки після цього смертність одразу припиняється в цій родині, й число тричі по дев'ять разів не повторюється більше, як би це було, коли б не була зроблена така річ. Кажуть, що схоже відбувалося також інколи між конями. Зізнаюся вам, що я й сам заледве зміг повірити, що це не просто забобон. [...] (13 грудня 1659 р., Гданськ). У той час, коли козаки відправили сюди депутатів, які мали скласти нову присягу, поміж них знову вибухнуло повстання. Один з їхніх генералів, щоб помститися їм і залякати їх, переконав їх, що отримане ними прощення // (С. 562) брехливе. Сподіваємося, що вони отямляться. Проте вони знову зав'язали взаємини з московітом [...] // (С. 569) (27 грудня 1659 р., Гданськ). Ми маємо інші новини, досить погані. Завдяки тому, що козаки знову повстали, московіти увійшли до країни, захопили Гродно та двічі штурмували замок. Якби вони прийшли трохи раніше, то, кажуть, могли б спалити й Варшаву. Оскільки немає жодного загону, який міг би їм завадити спрямувати сюди 10 чи 12 тисяч вершників, королева приготувала карети та повозки, щоб вивезти при потребі звідси релігійних французенок і меблі, які вона тут мала. Я також підготував 15 коней, утримання яких тут є дуже дорогим, щоб вивезти все, що в мене тут є, до Торуня. Якщо Вісла не візьметься кригою, ми зможемо уникнути цього страхіття, але зараз мороз мостить дороги через всю країну. // (С. 570) На Русі знову ж таки московіти, що поєдналися з козаками й загрожують обложити Львів. Це змушує нас шукати миру з одним з наших ворогів [...]

([Noyers Pierre des]. Lettres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659. – Berlin: Librairie de B.Behr, 1859. Текст перекладено з французької і надано д.і.н Євгеном Луняком).

№ 172

1658, жовтня 25. – Ржищев. –

Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie oświęcony młc. książe, mnie wielce mści panie!

Omeszkaleś w. ks. m. commmissiej cum (...)*, które bez wątpienia wzięliby (...)* w. ks. mś swój skutek, a przy (...)* tych w. ks.. m. czężkich znosił się z (...)* po-koju listowne przestrzegał, ale nie mie, którzy listów od w. ks. mśc jakże w wielkiej

post i byliśmy tej nadzieje, że (...)»* zostajemy od w. ks. m. Teraz jego mśc. pan hetman, brat i dobrodziej mój, iż jest w (...)»*, na wszystkie w. ks. mści (...)»* odpisować nie może. Może jednak mieć sposoby pewne, którymi satis fact (?) (...)»* w. ks. mś. sam starać się o to będziesz, a przy tym przysłaniem przednich ludzi cudzoziemskich kilkuset, (...)»*, że chcesz przy (...)»* swoje jeo mć. uznasz w. ks. m. w (...)»* na jeg mśc ku sobie przyjazdu. W czym i ja służyć gotow zostaje zwykle. W. ks. mć., meo mć. pana, życzliwy i powolny sługa J. Niemiryс ręką wł.

Datt w Rżyszczewie d. 25 oct. 1658”.

Jakom (...)»* moich upraszał we (...)»*za rodzoną moją panią Lubenecką Mikołajową, tak i teraz wielce proszę, abyś respect (...)»* raczył na (...)»* nieboszczykowskie na usługi w. ks. mśc.”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 10388-а. – Сильно попсований оригінал. – Адреса: „Jaśnie oświecone księżęciu jego mći. Bogusławowi Radziwiłłowi, księżęciu na Birżach i Dubinkach, Słucku i Kopylu, koniuszemu W. Ks. L., gubernatorowi pruskiemu, brańskiemu etc etc staroście, mnie wielce mćiu panu”, тобто «Яснеосвіченому князю його мості Богуславу Радзівілу, князю на Біржах і Дубинках, Слущку й Копилі, конюшому ВКЛ, пруському губернаторові, браньському і т. д., і т. д. старості, мені вельми мості пане. Запис XVIII ст. „Jerzy Niemirzyć, herbu Klamry, podkomorzy kijowski, syn Stephana i Wojnarowskiej, miał za sobą Słupecką, kast. Luben.”, тобто «Юрій Немирич гербу Клямри, київський підкоморій син Стефана і Войнаровської, мав дружиною Слупецьку, кастелянишу лубенську»).

Переклад

Яснеосвічений м. князю, мені вельми мості пане!

В. кн. м. запізнився з дорученням з (...)»*, котрі без сумніву досягли б (...)»* в. кн. м. свого результату, а при (...)»* цих в. кн.. м. тяжких я контактував з (...)»* миру листовно перестерігав, але не мене, котрий листів від в. кн. мості як у великий пост і ми були цієї надії, що (...)»* залишаємося від в. кн. м. Тепер його мость пан гетьман, мій брат і добродій, що є в (...)»*, на всі в. кн. мості (...)»* не можу відписувати. Можу однак мати певні способи, котрими сатистфакція (?) (...)»* в. кн. м. сам будеш про це старатися, а при цьому присланням кількасот добірних іноземних воїнів, (...)»*, що хочеш при (...)»* своє його м. дізнаєш в. кн. м. в (...)»* на його мость приїзду до себе. В чому і я залишаюся завжди готовим служити. В. кн. м., мого м. пана, зичливий і покірний слуга Ю. Немирич рука власна.

Дано у Ржищеві 25 жовтня 1658”.

Як (...)»* моїх просив (...)»*за мою сестру пані Лубенецьку Миколаєву, так і тепер дуже прошу, щоб зволив повагу (...)»* на (...)»* заслуги небіжчика в. кн. мості.”

Частина II

Наративні джерела

№ 173

1658, липня 2. – Берлін. –

Початок трактату познанського воєводи Яна Лещинського щодо укладення миру Річчю Посполитою

„Pokój z kim? Czy z szwedem czy z kozaki czy z Moskwa?

Pokój jako jest potrzebny wywodzić superfluum to rationibus między jednak tak siłą nieprzyjaciół naszych, na zgubę naszą sprzysięgłych: słusznie ma wpadać in considerationem, z którym z tych trzech nieprzyjaciół naszych, to jest z kozakami, moskwą i szwedem jest albo może być potrzebniejszy, podobniejszy i trwalszy pokój; nadto i to considerować potrzeba, z którym z tych trzech nieprzyjaciół wprzod go zacząć tractować, ponieważ tak uwikłane są, tę wojny, że jeden bez drugiego tractować, zda się być przeszkodą, aby do porządanego miał przyjść skutku, ponieważ i kozacy chcą cicho i bez wiadomości Moskwy tractować i moskwa jako już za swoich mając poddanych kozaków, nie zgłosiła (?) się z tem et per consequens nie zgodziła się, z szwedami, najgłębszym naszym nierprzyjacielem, który innego nic w głowie nie ma, ani jego interessa nie pozwalają tylko descriptionem regni nostri i fundamentalem aeviternam prawie, narodu polskiego przez to zgube, a wiekuiste imienia jego zapomnienie, jakoby tot rationibus mogło się to wywieść[...]”.

(Опубліковано повністю мовою оригіналу (польською і латинською) В. Гарасимчуком: Гарасимчук В. Матеріал до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – № 61. – С. 76).

Переклад

Мир з ким? Чи з шведом, чи з козаками, чи з Москвою?

Наскільки мир є необхідним, це зайве доводити це аргументами, однак між так багатьма нашими ворогами, які на нашу погибель сприяли: слушно треба розглянути, з котрим із цих трьох ворогів наших, тобто з козаками, москвою і шведом є або може бути потрібніший, відповідніший і триваліший мир; надто і це треба обмірковувати, з котрим із цим трьох ворогів насамперед почати переговори, бо так втягнені у ці війни, що один без другого вести переговори, то здається буде перешкодою, щоб прийти до бажаного результату, бо і козаки хочуть тихо і без відома Москви вести переговори і москва, розглядаючи козаків вже як своїх підданих, не погодилася з цим і як наслідок не погодилася б, з шведом, нашим найбільшим ворогом, котрий нічого іншого в голові не має і його інтереси не дозволяють, тільки вважай основний і вічний порядок нашого королівства, польському народу через це погибель, вічне забуття його імені, якби стількома способами могло це вивести [...].

«[...]Року 1655 –г по Рождестві Хрстовом шли гетманове короннии з великою силою своєю под Умань из татарами, добывали през три дни всіми силами, штурмами, арматами, гранатами, огнистыми кулями, которыми немало людей в місте забивали. Потом поляки взяли відомость о Хмелницком, иж идет к Уманю на отсіч. Зоставивши Умань, пошли против Хмелницкого, вперед татарове, припавши несподіване, осадили Хмелницкого з козаками и Шеремета, и Рамодановского з войском московским немалым, который пришли з Хмелницким на поляков. Меж Ставищами и межи Охматовом, в полю, которое поле потом названо Дрожиполем, бо там много от морозов великих дрижало и померзало, осадивши Хмелницкого, не дали всему его войску скупитися, бо в Буках тягло пять полков до Хмелницкого, а в Охматові піхоты четыре тысячи. На том поли поляки четыре дни потужне з Хмелницким без престанку билися, а Хмелницкий, маючи москву на добром посилку, отпор потужне давал поляком и татаром, такъже и москва билася кріпко. Потом Хмелницкий з табором своим и з московским рушил до Охматова. Ляхи кріпко за ними з татарами наступовали всіми силами, але Хмелницкий з москвою такой им дал отпор, иж, ничего не вскуравши, поляки мусили отступати, а Хмелницкий, притягши до Охматова, нашол там своєї пехоты четыре тысячи. Оттол до Буков пришовши, знашол своих козаков заднепрских пят полков, на которых барзо гнівася, иж до него не пробивалися. Там же и з Умани прибыло військо. З тыми всіми Хмелницкий хотіл знову ити против поляков, але взявши відомост, иж уже поляки назад пошли, войска свои розпустивши на великий пост на становиска.

Того ж року навесні, собравши Хмелницкий войско казацкое, а з ним боярин црский Василей Василович Бутурлин з московским войском, пошли под Каменец. Стояли под Каменцем дві неділи, хотячи его добыти, але, ничего не учинивши, пошли подо Львов. Львовяне откупилися, много скарбу давши, и одержали покой. Оттол посылал Хмелницкий Данила Выговского з казаками, и москва з ним, до Люблина, где доставши Люблина великії оттоль побрали скарбы. Там же москва взяла и часть животворящего древа Креста Гсдня. А Хмелницкий з Бутурлином пошли к Замостью и стояли под. Замостем четыре неділи, хотячи его добывати, але из Замостья откупилися. Оттоль чаты козацкії и московскії ходили аж за Вислою. пустошачи и корысти великії беручи. З-под Замостья в осени вернулся Хмелницкий на зиму на Украину з москвою и з великим скарбами. Под Озірною несподіване споткали их татарове и осадили были, але их козаки и москва отбили так, иж ничего не учинивши, отишли проч, еднак козаков много настинали и набрали в неволю тых, который, не смотрячи войска, не порядне вперед спішили додому, не чувши о татарах. Тогда ж много московского войска в дорозі померзло; снігом запавши, бо уже зима была (*в редакції «Кройники»- «Літописцу»:* »преця ж до Киева добралися» - Ю.М.) И пришли в пост пред Рождеством Хрстовым Хмелницкий до Білої Церкви, а Василей Василович Бутурлин з войском царским до Киева. Зараз захоріл Бутурлин в Києві и умерл.

Року 1656-г Хмелницький почал зноситися з Ракоцим, кролем венгерским, такъже и з королем шведским. През послы Ракоцого зятягал на королевство полское, который обіцаз козаком много скарбу, волности и маетности. Навесні послал Хмелницький Антона, полковника киевского, наказным гетманом з войском казацким на помоч Ракацому до одержанья королевства полского. Гді пришол Ракоцьий з своїми и з казацкими войсками, міста полскіи ему поддавалися, и самую Варшаву и Краков взял.

А крол Казимир, не могучи против Ракацого стати, отіхал до чужой земли. Крол теж шведский, тогда ж вышовши з войском, побрал міста полскіи, его королевству прилегли, Мардеборк, Плоцк, Торунь и иншиі, и своїми осадил жолнірами. Так крол шведский и Ракоцьий, полскими поділилися містами, Ракоцого многиі панове полскіи приняли за кроля и ему присягли, крол шведский отишол додому.

Року 1657-г крол полский Казимир з чужой земли повернул, зятягши. такъже и Чернецкий, воевода руский, з войском притягнул против Ракоцого. И Ракоцьий з своим войском не могучи опертися, а звлаща, же и Антон з козаками почал уходити на Украину, и Ракоцьи з ними ж уступовал з Полци до Украины, бо от Венгер войско полское ему заступило дорогу. И так под Межибожем полское войско догнало Ракоцого, и татаре поляком приспіли на помочь, козаки утекли от Ракоцого додому, а Ракоцьий сам почал з поляками о покой трактовати.

Поляки, любо уже в руках мели Ракоцого, еднак з людскости своїй учинили з ним примире и ледве самого Ракоцого умъчали до Венгер, же(б) его татаре не ухватили, за ним гонячихся. Але войско Ракоцого з табором и гетмана его татаре розобрали. Антон, наказный казацкий гетман, от Ракоцов ушовши, приіхал до Хмелницкого, застал его хорого, и новиною о Ракоцом недоброю, и своим от него ухоженным причинил Хмелницкому хоробы.

И так Богдан Хмелницький того ж року 1657, мсца июля, умерл, и похован в Суботові, мсца августа 22-г дня *(в редакції «Кройніки»- «Літописцу»): 27 дня» – Ю. М.)*.

Того ж року, апріля 27 –г дня, преставился Селиверстр Косов, митрополит киевский, и похован в церкви катедральной святой Софії в Києві.

По смерти Богдана Хмелницкого зараз обрали козаки сна его молодшого на гетманство, Юрья Хмелницкого, але он, молодой будучи, уступил гетманства писару войсковому енералному Иоанну Выговскому, и зостал Иоанн Виговский гетманом.

Року 1658-г, мсца генваря, зостал митрополитом киевским Дионисий Болабан, и того ж року навесні поіхал з Києва до Чигирина, и до своїй смерти уже не бывал в Києві. Того ж року о Сошествіи Свтго Дха ходил Иван Выговский, гетман, к Пултаві на Мартина Пушкаря, полковника пултавского, который его не хотіл міти за гетмана, збил Пушкарево войско и самого Пушкаря забил.

Того ж року, мсца августа 22-г, поднесли Виговскіи руку на цря *(в редакції «Кройніки» П. Кохановського: «его црское величество. Сам гетман Иван Выговский з войском казацким и татарским ходил под. Гадяч, а с-под Гадячого по-*

шедши, облегл місто пограничное царское Каменное. Которого міста не до-
бывши, отступил. А Данила Выговского, брата своего, з частью войска козац-
кого и татарского присилал под Киев, который, пришедши, стал на Николской
горі, а Киевский полк козацкий стал на горі Шкавицы). Приходил Даниил Вы-
говский з татарами под Киев, стал на Николской горі (в редакції «Кройніки»-
«Літописцу»: «Николском полю от Печерского» – Ю.М.), а Киевский полк ко-
зацкий на Шковиці. Але его воеводы киевский и царский Василей Борисович
Шереметев, кнз Юрьи Борятинской и Иван Чаадаев розбили, сам ледве Вы-
говский утекл чолном в одной сукни. Много козаков, утекаючи, в Днепрі и в
Почайні потонуло. Тоді ж и Киев мало не весь спален. Потом приходил и сам
гетман Иоанн Выговский з своими полками и з татарами под Киев, а ничего не
учинивши, поеднался з воеводами црскими киевскими и отишол[...]

**(Опубліковано: Феодосій Софонович. Хроніка з літописцов стародавніх. –
К., 1992. – С. 229-235. Тут текст подано за правилами Я.І. Дзири).**

№ 175

Бл. 1674 р.–Уривок з “Літописця” Дворецьких

“[...]Року тысяча шестсот пятьдесят пятого на Дрижиполи Богдан Хмелниц-
кый з Москвою на ляхов зимою и на орду зимою воевали и мно[го] лядзкого
войска збыли.

В том же року Васильй Васи́лиевич Бутурлын и Андрій Васи́лиевич Бутур-
лын з войсками московскими и з Хмелницкого войском в облеженю Илвов все
літо держали, аж ся им добре окупили, а чатами своїми Польшу пустошили, а
назад зимою идучи, генваря пятого, Васильй Васи́лиевич Бутурлин у дорозі
помер за Дніпром, а Андрій Васи́лиевич в Києві воеводою зостал.

Року тысяча шестсот пятьдесят сегого июня десятого дня Зіновый, крещен-
ное имя, а Богдан Хмелницкый из любве имя ему было названое, гетман был
Войска Запорозкого, в том року помер и в Суботові похован.

В том же року августа сегого дня Ивана Выговского, лядзкого духу, гетма-
ном обобрали в Чигирині, всей Україні изводителя и згубцу.

Року первая тысяча шестсот пятьдесят осмого м[іся]ця августа 20 четвертаго
дня Данило Выговский и Каплан-мурза из ордами под Печерским монастырем
противко с[вя]того Николы Пустынного з Москвою киевскою городовою войну
міли и увесь табор свой утратили, а остаток из ордою утекли. В той час воево-
дами были Василий Борисович (*Шереметев – Ю. М.*) и Иван Чаадаев, и князь
Юрий Борятинский. И полковник киевский Васильй Феодорович Дворецкий
заедно з воеводами был, жону и діти утративши, и всі набыткн свої. Которого
жона з дітми у Каневі в неволі літ пултора была, аж войною през отміну отшу-
кав их. А он з царскими людми завше измінников, ходячи, воевал. Войско из-
мінничеє против Николского монастыра и на Шкавицы все збыто[...].”

**(ДПБ ім. М.Є. Салтикова-Щедріна (Петербург). – ВР. – Опубліковано:
Мыцык Ю. «Літописец» Дворецьких – пам'ятник українського летописання
XVII в. // Летописи и хроники. – М., 1984. – С. 219-234).**

1657, після 6 вересня. – Літописні замітки, що знаходилися в архіві литовського підстоля Ігнація Сципіона

„Wiadomość o Bogdanie Chmielnickim i o Witembergu, feldmarszałku wojsk szwedzkich, wypisana z manuscriptów, znajdujących się w archiwum j. w. Ignacego Scypiona, podstołego W. X. Litewskiego.

1655 roku. Gdy się kozacy Chmielnickiego z moskalami połączyli, pustoszyli całą Ruś, Lwów oblegli, od którego ich Grodzicki odparł i Lublin spalili. Ztąd Chmielnicki powracając, od tatarów przymuszony był uznać za króla Jana Kazimierza i łączyć się przeciw szwedom, co niechętnie czynił. Szwedom zaś odpór był dany pod Częstochową.

1656 r. Król we Kronie (?) układy robi na uspokojenie nieprzyjaciół. Karol, król szwedzki, widząc, że są szlachta połączyli z królem, idzie z Prus do Małopolski, a zniosłszy Czarnieckiego wojsko, ciągnął za nim do Zamościa, rozumijac, że Zamość się podda. Łecz Czarniecki zasadkami wiele szwedom szkodzi. Szwedzi, zebrawszy się w miejscu, gdzie San w Wisłę wpada, stanęli; bo brzegi wojskiem polskim i litewskim obsadzone były. A chcąc król przeprowić się przez San, na wojska litewskiego 8 000 uderzył i rozproszył, pod kommandą Pawła Sapięhy będące. Zabrali wszytek płon szwedzki, który do Warszawy przez to otworzywszy sobie drogę, oblegli ją i wzięli. Wojsko Czarnieckiego zbił Adolf Jan, brat Karola, więc król o Gdańsk kusił się. Jan Kazimirz w 60 000 wojska Warszawę obległ, której dla małego szwedzkiego garnizonu dobył i płon niezmierny z całej Polski zgromadzony, zabrał; oraz feldmarszałka Witemberga i ministrów gabinetowych szwedzkich, którzy się tam znajdowali, a przez kapitulację wojsko do Torunia wyciągnęło, zostawivszy w zastaw Witenberga i dziesięć znaczniejszych panów, do czego byli przymuszeni szwedzi, bo pierwszej kapitulacji (mocą której dostał się im Kraków) nie dotrzymani. Król Kazimierz jeńców tych do Zamościa odesłał.

1657 r. Bogdan Chmielnicki, stojąc przeciw szwedom z wojskami polskimi w Zamościu, umiera, i feldmarszałek szwedzki Witemberg, jako jeniec, osadzony w zamojskiej fortecy.

Chmielnicki, czując się ustającego na siłach, kozakom swoim i wojskom polskim, których blisko 40 000 liczone, rozkazał wysypać wielką mogiłę w miejscu, gdzie miał swój namiot i główną kwaterę pod czas oblężenia Zamościa pierwszy raz w roku 1648, i drugi raz, stojąc przeciw szwedom, wprost lubelskiej bramy, za przedmieściem i Janowiczami pod Hyrzą, w końcu pol, przytykających do łąk, w której go czerncy zamojscy, obrądkiem greckim, podług jego ostatniej woli, przy wielkich manewrach wojska garnizonu zamojskiego i biciu z dział, tudzież wojska królewskiego i kozackich pułków, wspaniałe dnia 26 maja pochowali. Na mohiłe postawili kozacy krzyż kamienny z napisem ruskim w tych słowach: „Tut poczzywajet krasny woin Bogdan Chmielnicki, wetykoj buławy, bunczuka i churohwy polskoj hetman, syły i sławy kozackoj woźd, chranytel i nepokołebymyj hosudar”.

Witemberg, zmartwiony długą detencyą, bo się wojna polaków z szwedami dalej szerzyła i o układach nie myślano, wpada w malignę, w której oderwawszy sobie po puszczeniu krwi bindę (przy niepilnym dozorcze sług) życia w Zamościu dokonał

d. 3 julii 1657, który, że w katolickim cmentarzu mieścić się nie mógł, obrędem protestanckim, w rogu cmentarza kollegiaty zamojskiej, przy żałobie wojska garnizonowego i biciu rżęsistym z armat, niedaleko bramy szczebrzeskiej pochowany. Na którego zwłokach zmurowano figurę z żelaznym krzyżem i krucyfiksem, z napisem u góry:

„O alma mater Polonia, nec Parcae tuis hostibus parcunt” u dołu:

„Obsiste viator! Externus bellator, Caroli regis Sveciae generalis, exercituum dux Witemberg hoc monumentum habet”.

I tych to dwoch wielkich wojowników, Jan Zamojski III, ordynat, wojewoda sandomirski, wojsk j. k. mci i Rzeczy pułkownik, na swojej ziemi pochował”.

(Ч. – ВР. – № 1880. – С. 95. – Копія кінця XVIII- початку XIX ст. Оpubліковано частково в польському оригіналі: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 21-22; частково в українському перекладі: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 116-117).

Переклад

Відомість про Богдана Хмельницького і про Вітемберга, фельдмаршала шведських військ, виписана з рукописів, що знаходяться в архіві й. в. Ігнатія Сципіона, підстоля В. Кн. Литовського.

1655 року. Коли козаки Хмельницького поєдналися з москалями, то спустошили всю Русь, облягли Львів, від котрих його відстояв Гродзицький і спалили Люблін. Звідти повертаючись, Хмельницький був змушений татарами визнати королем Яна Казимира і з'єднатись проти шведів, що він неохоче вчинив. Шведам була дана відсіч під Ченстоховою.

1656 р. Король у Короні (?) робить домовленості для заспокоєння неприятелів. Карл, шведський король, бачачи, що шляхта поєдналась з королем, йде з Пруссії до Малопольщі, а розбивши військо Чарнецького, пішов за ним до Замостя, думаючи, що Замостя піддасться. Але Чарнецький засідками дуже шкодив шведів. Шведи, зібравшись у місці, де Сан впадає у Віслу, стали; бо береги були вкриті польським і литовським військом. А король, бажаючи переправитися через Сан, вдарив на 8 000 литовського війська і розпорошив їх, які були під командою Павла Сапіги. Забрали всю шведську здобич, і цим він відкрив собі шлях до Варшави, облягли її і взяли. Військо Чарнецького розбив Адольф Ян, брат Карла, отже король посягав на Гданьськ. Ян Казимир з 60 000 війська обложив Варшаву, котру здобув через малий шведський гарнізон і забрав нагромаджену безмірну здобич з усієї Польщі; також фельдмаршала Вітемберга і шведських кабінетних міністрів, котрі там знаходились, а через капітуляцію військо до Торуні рушило, залишивши в заложниках Вітемберга і десять значніших панів, до чого шведи були примушені, бо першої капітуляції (на підставі якої їм дістався Краків) не дотримали. Король Казимир цих полонених відіслав до Замостя.

1657 р. Богдан Хмельницький, стоячи проти шведів з польськими військами у Замості, помирає, і шведський фельдмаршал Вітемберг, як полонений, був посаджений у замостській фортеці.

Хмельницький, відчуваючи, що підупадає в силах, своїм козакам і польським військам, котрих налічувалось близько 40 000, наказав насипати велику могилу у місці, де мав свій намет і головну квартиру під час облоги Замостя перший раз у 1648 році, а другий раз, стоячи проти шведів, напроти Люблінської брами, за передмістям і Яновичами під Хирею, на кінці полів, що прилягають до лук, у котрій його замойські ченці, за грецьким обрядом, згідно з його останньою волею, при великих маневрах війська заморського гарнізону і стрільню гармат, також королівського війська і козацьких полків, прекрасно поховали 26 травня. На могилі козаки поставили кам'яний хрест з руським написом такими словами: „Тут спочиває красний воїн Богдан Хмельницький, великої булави, бунчука і польської хоругви гетьман, сили і слави козацької вождь [і] хранитель, і непоколебимий государ”.

Вітемберг, розчарований довгою затримкою, бо війна поляків з шведами далі ширилася і про договори не думали, впадає у гріх, в якій відірвавши собі після кровопусканні бинт (при неуважному догляді слуг) покінчив з життям у Замості 3 липня 1657, котрого на католицькому цвинтарі поховати не могли, бо був протестантського обряду, то був похований на розі цвинтаря Замойської колегії, з трауром гарнізонного війська і рясним стрільням з гармат, неподалік Щебрешинської брами. На його могилі поставлено фігуру із залізним хрестом і розпяттям, з написом угорі:

„О мати-годувальнице Польща, не Парки (*богині доли – Ю.М.*) тебе бережуть” а внизу:

„Зупинись перехожий! Чужий войовник, генерал шведського короля Карла, полководець Вітемберг, тут має пам'ятник”.

І цих двох великих воїнів, Ян Замойський III, ординат, сандомирський воевода, полковник військ й. к. мості і Речі (Посполитої), поховав на своїй землі”.

№ 177

1657 р. (?). – Літописні замітки на книзі Жданівської церкви

„Adnotacye niektóre ciekawe, zapisane ruskim językiem w książce chorowej ruskiej, należącej do cerkwi Zdanowskiej, po brzegach kart tejże książki, wypisane co do słowa są znalezione, z liczbą ruską kart i tłumaczeniem.

Jan Zylicz, mieszczanin zamojski¹

855 ПІ року Bożyia 1570 dnia 6 aprila Stanisław Zamojsky, kasztelan chołmski przedstawylsia ot myra seho ko Hospodu: didycz Zdanowa, Łypska, Mokrewa, Skokowny, mista Pnewa y proczyich włostey. Umarł w zamku na Skoci w ohnewycy y pogreben w hrobi swoiem w kosteli Zdanowskom.

HC Wo hodi 1542 Stanisław Zamojsky ymił od Anny Herburtowny, żeny, syna Ioana y dczeru, ktoruju soprużył s Włodkom w pałati na Skoci. Sey Ioan, muž welykoy mudrosty, swiatyny i welykoj woyn, na pochroni otca swoiego ne budu-

¹ Деякі цікаві приписки, записані руською мовою у хоровій руській книзі, яка належить до жданівської церкви, на берегах цієї ж книги, дослівно переписані, з кількістю руською (*мається на увазі нумерація кириличними літерами – Ю.М.*) сторінок і перекладом.

czy; węzyky pochoron otcu swoiemu Stanisławu y proczym srodnykom hodu 1603 soditelstwował; y w hrobi otca swojego moszczy Floriana, dołhożytnaho, Felixa, Floriana, praporceyka chołmskaho i Nykołaja, stryiew y proczych w tuteyszom ždanowskom kosteli soiedynyl. Taže.

A w kaplyci swiatoy Anny, ktoruju po prawej ruci kostela wymurował, po usop-szoy ženi Anni Osolinskoj, moszej soporuznic swoich; Anny Osolińskoy, Krystyny Radziwiłowny, Hryzeldy Batorowny i czad swoich Sofii i syna Ceziusza, upokoil przy dwoch epyskopach y mnohom lici geroiew.

A Tomasz Zamojski, syn węzykoho Ioana, kostel i hroby w Zdanowi ustrioil; i kohda z kozakamy zaporozkymy i tatory na Podoli brañ proyzwodyl y Stefana Chmeleckoho u swoich połkow połkownykom proslawyl hoda 1625. Wraży tatarowe y horda Cherszenskaja kozakow, od Tarnopola yzbihszy, pałatu na Skoci, derewniu Zdanow y kostel ždanowsky razoryly y ohnem pohubyly, ludej wysikly y kniazej ladzkich z weży yzwerhnuły, tok.. na płyciu swiatoy Anny murowana ot ohnia ne sokruszenna prebywaiet. O kotoroj ludie myrskyi pry kosteli fanu aryańskuju murowaty derznuły.

y seho hoda 1625 tatory syi s kozaky ot Krasnoho zamku na Skoci, szist armat poymaly, y noszczy i u pałaty Hryzeldy hetmanowej na insulu stawu Zamoyskaho, beyzmołnycy woryzyli, z kotorych k arsenalu y pałati Zamojskoj razženymy hrobamy sikly y se oružnym pałatu y kołehyatu zapałyly. Terlecky, oberfaierwerk harnizonu zamojskaho, welyi dił yztoczył, pałacu Hryzeldy sokruszył, woynow burnych pokorył y zbihauszczych kartaczamy pohybył. Proczyi Zamost razoryty dumaly; ese (?) (*але – Ю.М.*) Stefan Chmelecky s woiny swoimy prysłužyl y soumyrenie zdiłal w sławu hospoda Boha.

Bohdan Chmelnicki roku 1657 w obozi pod Hurciu 11 septewryja upokoilsia y tamo w mohyli poczuiwaiet.

1657 Witemberk szwed w Zamosciu oktowryia 21 zabołel, umarl, pohreben pod ohrodnyceju kołehiaty hde murowany stoł s kreslom; skazały jeho byty lutra, ale ne wsiakyi.

(Ч. – ВР. – № 1880. – С. 97. – Копія кінця XVIII – початку XIX ст. Частково опубліковано: Мицик Ю. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 116-117).

№ 178

1656. – Літописні замітки у євангелії Лаврівського монастиря

«В самии великии запусты латинские Густав, король Швеции, Замость добувал, но Всемогущий Бог смиренно припадающих міщан обсажденных найласкавіше оборонил».

(Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С. 125).

¹ Нами пропущено вказівки на сторінки рукопису, де містився оригінал записів, а також переклад з української на польську окремих слів.

№ 179

1656. – Літописна замітка

«Король Казимер из Силезии приехал до Самбора, отсюда до Львова, потом рушил до Варшавы и побил шведов».

(Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С. 125).

№ 180

1656. – Літописні замітки у рукописному церковному уставі Благовіщенського храму в Стрию

«Вода была два рази, первая меньшая, а другой раз аж у передмісті нижнім ріки ишли, же не могли переходити. Того ж року и я, многогрішний вторим разом стал мешкати в сколі на Лані (*Львівське передмістя Стрия – прим. Петрушевича*), албо рачей дячити при храмі пресвятой Богородицы Рождества».

(Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С. 125).

№ 181

1657. – Літописна замітка у книзі з Самбора

«Дня 15 січня Юрий Ракоций, князь семиградский, шол чрез Сколье в Польщу с войском и Краков занял, но того ж года пан Чернецкий и литва разбили его, а остаток угров разбили татаре, Яношу, гетмана Ракоцого, поймали и в Крым завели, и сам Ракоций бежал в 100 коней, гнанный поляками».

(Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С. 126).

№ 182

1655, не раніше 22 жовтня. – Німецька брошура

„Relation oder Beschreibung der Zerstörung und Einäscherung der Stadt Lublin von den Moskowitern und Kosacken“

„РЕЛЯЦІЯ АБО ПРАВДИВИЙ ОПИС СУМНОЇ ТА ЖОРСТОКОЇ РУЇНИ І СПАЛЕННЯ, ЩО СТАЛИСЯ ПІД ЧАС ВЗЯТТЯ ПРЕКРАСНОГО МІСТА ЛЮБЛІНА МОСКОВИТАМИ ТА ВАРВАРСЬКИМИ КОЗАКАМИ РОКУ 1655 // (с. 1)

Після того як 11-12 жовтня нам принесли жахливу новину, кожен з нас був у розпачі і почував себе у безвихідній ситуації, не знаючи як звідси вибратися: з замку та ратуші було заборонено будь-що, навіть дрібницю, вивозити (за межі міста). 12 числа прибуло двоє купців із Замостя. Вони не принесли жодної новини крім того, що козаки вже з'являються у 2, 3, 4 милях від Замостя загонами по 300-400 чоловік, забирають з собою людей та худобу. 13 числа близько 9 години прийшла пошта із Замостя, а з нею відомість, що Замостя замкнено; потім стало відомо, що у цьому місті сталася велика пожежа, але в листах про це нічого не говорилось. Через це ми були дуже налякані і потім вислали у трьох напрямках поштових рейтарів. 14 числа помчали різні загоны по 9, 12 кіннотників,

з яких між тим деякі повернулися і сказали, що одні з них були вбиті козаками, а інші взяті в полон (ми їх бачили тільки перед гульгьяйством (Hultajstwo). 15-го числа на світанку ми побачили велику армію у 10 000 чоловік у полі, яка підпалила кілька будинків у місті. Деякі з їх числа, особливо ж козаки, якнайзапекліше напали безпосередньо на передмістя, на єврейське місто, і заходилися його плюндрувати. Тут же з'явилися міські бюргери і зайняли міські мури та браму, щоб захистити їх від цього ворога. Оскільки це було неможливо оборонити через жалюгідні мури, тому швидко було піднято білий прапор і вислані послы, щоб просити пощади. Це були шляхтичі, пан Франциск Бадезинський, пан поборця Понятовський, єзуїт, також два міщанина. Козаки тут же здерли сорочку з єзуїта, що вояки зустріли таким криком, що вони (послы) ледве живими прийшли до гетьмана (General). У нього вони пробули до пізнього вечора. Трохи молодих німецьких вояків вчинили вилазку і на початку мужньо трималися, але під тиском великої ворожої маси частина з них полягла від їхнього варварського військового мистецтва, менша ж частина завдяки допомозі та мужності курляндського полковника повернулися живими. Проти вечора повернулись живими наші посланці, // (с. 2) які сказали, що ворог вимагає тільки видачі цінностей всіх духовних осіб та шляхти і що треба скласти присягу й клятву великому князеві московському. Після цього обидві сторони обмінялися заложниками до наступного дня. Ми дізналися, що обидва війська, московське та козацьке, нараховують 6 тисяч, а інші казали (у цьому вони розходилися), що ці війська нараховують від 12 000 до 15 000 і ця велика маса йшла повз Люблін аж до Вісли, щоб втікачів на шляху вбити, як вони напали на багатьох шляхтичів та інших людей, котрі мали з собою багато грошей. Один міщанин з тутешніх, Хобський, мав при собі понад 30 000 злотих готівкою. Він був забитий і похований тут же, а його дружина і дочка навряд чи лишилися живими. Від втікачів вони отримали тільки готівкою 1 чи 2 мільйони готівкою і безжалісно (?) опанували всіма місцями до Вісли. Вони не зустріли люблінської шляхти чи посполитого рушення, котре засіло тільки в милі шляху від Любліна до Замостя і було помітним; вони про це знали від своїх шпигунів, котрі тут були. Від них же вони дізналися про похорон однієї значної матрони нашого стану 10 числа в Пяску, що в 4 милях звідси, на який поїхало багато наших міщан. Вони хотіли напасти на них і тільки звістка від шпигунів про те, що воеводство ще не зібралось, утримала ворогів від задуманого наміру, бо вони не хотіли з'являтися раніше, ніж всі зберуться під єдиним командуванням. 16 числа шляхта, а також різні орденські люди, радники та деякі міщани вийшли, щоб нарешті покласти цьому край. Вони хотіли вдарити не на табір, а на міст перед міською брамою, котрі їм мали відкрити (з цього можна зрозуміти як нам було тяжко). Ворог взяв браму, у котрій нам завдав тяжкої поразки (?) і знову зазіхнув на майно євреїв, шляхти та духовних осіб, також на святий хрест, котрий домініканці //(с. 3) вважають святинею і котрий вони із забобонною (?) вірою зберігали тут до цього часу так, що в жодному випадку не можна було його вивезти з цього міста або ж розділити на частини.

Відтак воєвода, командуючий московітською армією, якого звали Петро Іванович, рушив до брами, де знайшов 2 гармати, які він (інші ще не були підвезені на його бік, а він хотів мати всі) – вирішив повезти одразу ж з собою. Також того дня на світанку від міста виїхало кілька возів з дорогоцінними речами євреїв, а від міста він зажадав наступне: насамперед 300 000 злотих; 2. Кілька возів оксамиту, атласу та іншого шовку; 3. Англійського та голландського сукна 1000 штук; 4. кілька возів з прянощами, 60 фунтів (?) китайського (чаю)(?), 60 – фунтів (?) ребарбаруму (Rhebarbarum); 5. Усі міські гармати; 6. Усіх євреїв, котрих вони хотіли вбити. Останнє було незвичайним видовищем, оскільки євреїв, старих і молодих, повиганяли мов овець із будинків, у котрих вони намагалися врятуватися, втікши з єврейського міста. Ворог погнав їх немов на заколення для бенкету при сповненому жалю голосінні, але потім євреям вдалося випросити собі життя.

Після приведення до присяги, у тексті якої було перелічено безліч титулів як великого князя московського, так і його дружини і їхніх дітей, котрих вони мають. Але я не певен, що вони їх не мали, бо дітей було названо понад 30. Командувач дав місту 60 московських стрільців, але потім знову їх забрав і повів у свій табір, залишивши курляндського полковника й одного померанського майора, котрий був дійсно великим, бо в його очах не було видно чогось доброго. Кажали, що коли вони побачили, що німців небагато, місто не милувати і справили на нас неабияке враження і перерахували їх після цього дорого (?). Між тим, воєвода, наче ми йому вже присягли бути покірними і надіслали так багато товарів і почестей, звелів відійти від нас й захист бачити в козаках (?), все ближче перед очима у нас поставала загибель, а не порятунок, бо в них ми бачили тільки ворожість, коли вони на свій варварський манер вбивали людей у передмісті і вивезли так багато майна. Тим часом козаки дуже тиснули на мури і браму, // (с. 4) але нам не заборонялось стріляти й кидати каміння. Неможливо було везти так багато грошей і не було жодного іншого засобу, який би міг нас затримати, у чому вони нас змогли запевнити, бо вони 16 числа з настанням ночі запалили у місті такий вогонь із синагоги (у котрій було незліченно багато євреїв) і підступили до міста. Так цілу ніч і наступного 17-го числа (а це була неділя) вогонь не переставав горіти аж до вечора, оскільки вони для більшої своєї безпеки знову підпалили замок. Оскільки ж замок стояв поблизу міста, то дерев'яні будинки від околиць аж до міста згоріли всі підряд. Могло б запалати і місто, якби московська залога, що звідти вискочила, не порозвалювала будинки. Тоді не можна було сподіватися на пощаду від тирана до єврейського міста, тому зчинився оцей вереск, коли виникла ця жахлива і безперестанна пожежа (вона тривала протягом 6 днів), бо не було жодної надії, що пожежа вщухне. Кого тільки вони перестривали у передмісті, то весь час аж до останньої години свого відступу, вони або знищували, або принаймні пограбовані. Потім награбоване обмінювали за смішну ціну, пару чобіт міняли за штуку тютюну, і це (?) обмінювалось якнайкраще, чобіт вони так багато виставили в полі, що їх уже віддавали задарма, бо вони звертались по-козацьки і їх вони закликали до співчуття (?). У монастир св. Бригіти повтікало багато

людей, вони довго там боронилися, але після того як допомога не надійшла, вони всі були врешті вбиті і кинуті до ями (їх було багато), в якій лежало 100 чоловік. Деяких черниць вони повбивали, деяких забрали в неволю, деяких продали. Оскільки ж там були й бернардинці обох статей, щоправда не так багато, то їх було перебито, також кармелітів обох статей, костьоли були дуже понищені та поруйновані, щоправда тут ніхто не був забитий, також і не були вивезені звідси й цінності та інше. 18-го числа у місті виникла нестача провіанту, особливо ж хліба та води, внаслідок чого у місті було неможливо залишатися і терпіти ворога, а козаки продавали нам // (с. 5) через мури різні речі за дріб'язок: бика за 5 злотих, чверть масла за 50 грошей і т. д. Наші посланці часто ходили до їхнього табору, вони приходили не лише для обміну свого одягу, за який вони отримували хутро і поверталися назад. 20-о числа їм було привезено все, що задовольняло їхні вимоги, все, що можна було привезти, після чого сам воєвода прибув до міста, а потім з усім військом відступив з міста на одну-дві милі у напрямку до Вісли, насамкінець підпаливши Краківське передмістя. 21-о числа було офіційно заявлено, що шляхта, так само як і духовенство та євреї передаються під юрисдикцію люблінського бургомістра (його, здається, звали Ром (Rohm)). 22-о відбулося попереднє засідання ради і з залишилося з них тільки двоє, для котрих було вибрано 2 русинів і 2 шляхтичів, того ж дня надвечір армія стала повертатися і рушила повз міста на Красностав; того ж вечора воєвода прибув у місто і зажадав від домініканців святого хреста, що мусили задовільнити: було відрізано частину хреста – найбільшої святині і вони мусили врешті виїхати, хоч і не без великого подиву простолюду... після цього вони пішли з міста і декого взяли з собою, частково з примусу, частково з добровільної безнадії, бо ці люди потім були такі злі, як і самі козаки. Деякі були так налякані і повернулись, але за ними прислали за кільки миль. Ці прибули і урочисто заявили місту, щоб дякували за все добре великому князеві (московському), також наказали, щоб у (міську) раду було включено двох дисидентів (*тут: православних - Ю.М.*), чим буде керувати шляхетський бургомістр протягом двох днів і однієї ночі та кількох годин і на це місце обере 2 реформістів, хоч і проти їхньої волі. Відносно ж задовільнення вимог, про що згадувалось вище, то варто знати, що вони отримали неоціненний скарб. Вони мали отримати шовку вартістю у 58 000 зл. чистими, то їм нарахували на 75 000 зл. Тканини вони взяли також на суму до 60 000 зл. // (с. 6) Грошей готівкою взяли 200 000 зл., всякого срібла та золота на 30 000 зл., не рахуючи церковних скарбів, також вина і прянощів (про їхню загальну вартість неможливо було довідатись). Але все це було ніщо проти тих скарбів, які вони у передмістях, особливо у єврейському місті взяли: 6000 добірних коней, 50 карет, 20 возів (?) У єврейського лікаря Даніеля самого тільки золота і срібла вони взяли на 100 000 зл., а у інших понад 2 000 коней, через що багато фурманів, котрі втратили свої вози, зазнали збитків (Невецький був забитий). Про інші речі можна було промовчати, бо важко оцінити, чи вони взяли саме таку суму добра, яких збитків вони завдали, що вартують ті речі, які вони, не можучи забрати із собою, цілковито зіпсували як от при спаленні єврейського міста,

руйнації багатьох прекрасних костьолів та інших речей. Доктор (?) Ангелус був ними пограбований, забраний у поле і нами викуплений за 200 зл. Доктор (?) Іларіон (Hilarius) із (монастиря) св. Йосифа був забитий у монастирі, ще один монах був закатований на смерть, багато монахів втекли і про їх нічого не чути чи вдалося їм утекти. Пан Дорінус і пан Роман із загоном у 20 кінних ледве врятувалися, великий страх охопив людей, чимало з них вважали за краще жебрати в іншому місці, бо жити тут означало мати лише невдячність та турботи, на них впали такі злидні, вони бачили, що жорстокий ворог так палить і вбиває, йде з вогнем та мечем, що найліпший кат мав би повчитися у нього як у школі (...) *воевода був наділений особливим титулом, просто на ім'я...

Серед московітів був кращий порядок серед солдат, ніж серед козаків, але вони один одного хочуть перевершити у жорстокості і нестриманості...

Про те, у яку небезпеку ми потрапили і який страх охопив частину людей, я не можу описати. Бо все це мені здається настільки похмурим, // (с. 7) що це важко собі уявити; чи можливо описати як кричали та ридали жінки та діти, а це було при чварах і безладу серед міщан, вогонь та меч ворожих посланців, лайку, охоплені полум'ям будинки у передмісті, катування одних людей, забрання у полон других, а смерть тоді була найлегшою мукою. А таке саме ми бачили й серед інших, близьких до нас, таку ж жорстокість щодо них. Все це було жахливим, ми мусили довго очікувати такого ж щодо самих себе (?) у Московії (смерть була тоді полегшенням, на яку чекали), відчути себе тим чи іншим мучеником, можна було прийняти як зразок дикунства через неможливість, багато грошей також товарів вийти з міста, бо вони це отримали з міста, дали московському воеводі та козацькому полковнику Данилу Виговському через Боже наслання...

Бог відібрав у цих людей розум, а деякі наші міщани та шляхта зрадили й обдурили своїх, бо люди золотий і срібний посуд врятувати та інші речі, цінності (?), ланцюжки та інші речі, повідрізали гудзики від одягу і з великим криком в ратуші повіддавали, а навколишні села були дуже спустошені."

(Перекладено з німецької О.І.Кислюком. Вперше опубліковано: Łopaciński H. Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648-1655 ze źródeł współczesnych zebrane//Przegląd historyczny.-1909.-Wrzesień-pazdziernik).

№ 183

1655-1669 рр. –

Уривки з автобіографії й листів князя Богуслава Радзівіла

„[...] 1655 року. Я йшов до литовського війська після шепелецької битви. Там, під Новим Биховим, було мене поранено із самопалу у палець, потім, при здобутті Могилева, я першим з рейтарією вдерся до міста, там на Дніпрі підстрелено в лоб коня піді мною.[...]

1656 року [...] Була битва під Простками, де був взятий у полон хорунжим Супан Казі і дуже поранений, потім був відбитий від орди паном (Войниловичем) і до пана Гонсевського приведений[...]

Берестечко, Жванець, Прут, куди я мав йти, Новий Бихов, Могилев, укріплення Слуцька і полишення полку [...].

“[...] Року 1655. Трохи з сеймової дороги перепочивши, я рушив із військом у страшні морози до литовського війська під командою небіжчика князя й. м. пана брата (*Я. Радзівіла – Ю.М.*), котрого застав під Старим Биховом. (*далі описуються бої під Биховим – Ю.М.*). У самі запустні дні на світанку ми підступили під Могилів, сподіваючись, що нам піддадуться і відкриють ворота, але пан Поклонський не дотримав слова, що нам обіцяв через Суловського, посланого до нас; ми помилившись у своїх надіях, а сам наказав напасти на міську браму (*далі йде опис облоги Могилева, де Б. Радзівіл був легко поранений в руку пострілом з гармати через церковне вікно – Ю.М.*). Прийшлося нам для великої повені облишити облогу і піти до Борисова, де попросившись з князем паном гетьманом, повернувся до Слуцька для закінчення нової фортеці, котру 2 квітня цього року наказав заснувати. Як так добре пішла робота, що 10 серпня вже була готова до оборони.[...]

Року 1656 [...]. Після виграної варшавської битви обернувся шведський король до Пруссії, а мене з чотирма полками, придавши мені генерал-майора Ізраеля, відправив на Підляшшя з чітким наказом, щоб освоювався, а у випадку наступу на мене, пробирався до курфюрстівського війська, котре стало біля Щитна. [...]

Я хотів і свій архів звідти відправити, але й. м. пан Гонсевський від Брянська з Супан Кази агою рухався до Пруссії і наближався до курфюрстівського війська, котре стало табором під Простками. Тоді я відступив із своїми людьми під Райгородок, три милі від Простек, і там чекав, поки мені граф Вальдек (котрий був гетьманом курфюрстівського війська) дав знати, щоб я з ним з'єднався.

Вночі дав мені знати граф Вальдек, що польські і кримські війська прийшли до Вонсоча. Рушив потім і я з наміром: увійти до його окопу і спостерігати акцію й. м. пана Гонсевського [...].”

(Radziwiłł B. Autobiografia.-Warszawa, 1979.-С.132-139,172,175, 213).

№ 184

1656-1658 рр. – Уривки з щоденника ректора Замойської Академії Василя Рудомича

„[...]1656

Вересень

[...] 8-о[...]Казав теж (*п. Горайм – Ю.М.*) про те, що була спалена блискавкою певна церква разом з останками сіверського князя Золотаренка і натовпом людей, котрі згуртувалися там з огляду на поховання померлого. А це сталося, як ствердив [Богдан] Хмельницький через його пиху, коли ошоломлений перемогами у Литві надто шаленів, чинячи жорстокості. Це саме з цієї самої причини, як ствердив, діється з ляхами[...]

Казав теж про те, що була спалена внаслідок блискавки певна церква разом з останками сіверського князя Золотаренка разом з натовпом людей, котрі там згуртувалися у зв'язку з похороном. А сталося те, як ствердив [Богдан] Хмельницький через його пиху, коли вражений перемогами у Литві, надто лютував, чинив жорстокості. Те саме, як ствердив, діється з ляхами. [...].

11. Шириться поголоска як достовірна відомість про смерть [Богдана] Хмельницького, а також про те, що на його місце обрано гетьманом Виговського, котрий звільнив шляхту, яка була в неволі. [...]

1657

Лютий

[...] 25. Неділя. Три тисячі козаків під орудою вождя Антона [Ждановича] та Богуна прислано до Ракоці. Хмельницький же, якщо цьому можна повірити, обіцяв вдарити на них як на бунтівників [...].

26. Думаю, що у цьому є якийсь підступ., коли козаки бояться потуги одного монарха, який панує над цілою Польщею. Воліють, щоб королівство було поділеним [...].

28. Нема сумнівів у тому, що козаки приєдналися до Ракоці, про що свідчить лист їхнього отамана Антона [...].

Березень [...]

[...] 16. Схоже що Ракоці лає козаків за спустошення села і вбивство людей, кажучи, що йому не треба такого роду союзників [...]

31. Твердять, що литовські жовніри схопили заможського купця Томаша з листами від шведського короля і козаків. [...]

Квітень

[...] 16. Цього дня мала відбутися рада запорожців в Чигирині. Хай Бог вчинить, щоб вона спричинилася до зостання Його віри й хвали, до згоди обох Церков. Полковник Гоголь був скинутий з уряду, сотників Корпана і Кияшка страчено, бо силкувалися грабувати на Волині всупереч інтенції Хмельницького [...]

19. Оскільки неприятель йде на Замостя, вирішили знищити будинки на передмісті. [...]

Травень

[...] 13. Неділя. Зі змісту багатьох листів випливає, що Хмельницький напевно помер. Перед смертю він поставив за згодою козацької старшини сина [Юрія] своїм наступником, а його опікуном призначив Виговського. Також просив козаків, щоб уклали з поляками згоду і договір дружби. [...] Я відвідав п. [Захара] Вартерисовича (Warterysowicza), котрий повернувшись від Хмельницького, сказав, що цей же вже схильний до згоди з нами і обіцяв допомогти, якби тільки наші не дали okazji до погіршення взаємних стосунків. Казав, що тому зв'язався з Ракоці, оскільки козацькі послы не були допущені у Вільні до переговорів з Москвою, хоча вони (переговори) стосувалися козацьких справ. Тепер же ухвалили вони укласти з нами угоду, бо Москва апробує присягою договір з нами. Також він вбачає їх (козаків) як один зі станів цієї самої Речі Посполитої. [...].

Червень [...]

7 [...] Видно козаки під командуванням Богуна пішли до Ракоці, домагаючись обіцяного жолду. [...]

Серпень [...]

25. [...] Чули [...] про пожадливість козаків, які були в гостині у пана київського воєводи [С. Чарнецького]. Не вживають вони келихів при питтю.

Сидячи біля столу, не користуються ложками. Бачачи срібні й золоті штуки й начиння, казали “Але ви маєте цього багато”.[...]

Вересень

[...] 3. Як достовірно подають, що Хмельницький помер. Для його поховання у Печерській Лаврі приготована велика урочистість[...]

[...] 11 числа біжучого року або 1 вересня за старим стилем (*хронологічна помилка – Ю.М.*) поховано Хмельницького, однак не біля церкви. Це було згідно з його волею, висловленою в заповіті, що він не гідний цього, оскільки спричинив країні стільки нещастя. Поховано його в степу, де він доручив насипати курган такий великий, який тільки зможуть викопати протягом року 1 000 козаків, насипаючи землю в одному місці. Подібно після його смерті панують усобиці серед запорозьких козаків, бо одні з старшини виступають за польського короля, інші – за князя Москви, а ще інші – хочуть мати своїм князем хана [...]

Жовтень

1. Чув про супліку козаків до короля і про вимогах, щоб вся їхня старшина була допущена до шляхетських вольностей.[...]

21. Неділя. Кажуть, що вдруге був зміцнений присягою союз козаків з Москвою. Виговський став козацьким гетьманом після смерті Хмельницького, 13-літній син якого був відданий вождю Москви на виховання. [...]

Листопад[...]

16. Чув як про певну річ, що козаки погодилися з татарами. Вони мало не побили бичами московського посла, котрий домагався від царського імені видачі сина Хмельницького для виховання, а також видачі скарбів, які залишились після смерті гетьмана. [...]

1658 [...]

Лютий

24. Відомо напевно, що недавно козацькі послы були в Томашуві і говорили про прагнення укладення з нами угоди, що вже вчинили стосовно татар. Лаяли вони Хмельницького, який був дуже ласий на накопичення скарбів. Казали «Дідько його скарби взяв» (*Ditko jego skarby wziął*).[....]

Вересень

[...]5. Тиран Литви Золотаренко, котрий будучи братом дружини Хмельницького і визначений ним гетьманом [наказним] був забитий під Биховом. Похорон Золотаренка був влаштований з великою помпою і вже мало початися надгробне слово, коли раптом з невідомої причини загорівся малий вітвар, названий русинами *жертovníком (żertownikiem)*. Вогонь моментально охопив всю церкву, нищачи все разом з тілом і поховальними приналежностями. Навіть ті, котрі були в дверях, не могли втекти. Однак врятувався священник, який мав промовляти проповідь. Він втік, частково обгорілий, по головах натовпу і є свідком цієї великої трагедії. Я чув багато відомостей про Золотаренка. [...]

14. [...] Козацький гетьман Виговський послав також лист із запевненням підлеглості найяснішому королеві. Він обіцяє щиро служити Речі Посполитій, а також укласти повний мир і згоду для порятунку власного і всіх козаків [...].

Жовтень [...]

20. Неділя 19 (*хронологічна помилка, бо неділя припадала на 21 жовтня – Ю.М.*). Посли запорозьких козаків, а особливо Тетеря і Груша, разом з паном Станіславом Казимиром Беншовським, волинським і смоленським каштеляном, були у княгині (*Кристини Анни Радзівіл – упор.*) в Олиці, потім тут (*в Замостві – Ю.М.*) 12 числа біжучого місяця у вівторок були дуже урочисто прийняті нашим яснеосвіченим (*князем Яном Замоївським – упор.*), київським воєводою, як вісники жаданого миру, стараючись про його зміцнення. Я з радістю прийняв цю відомість. Хай буде благословенне Господнє ім'я! [...]

Грудень [...]

10. [...] Від пана [Яна] Слонимського чув, що найясніший пан [король] дав козакові Тетері кілька сіл у Брестському повіті, іншим козацьким послам золоті ланцюги і інші дари. Між статтями договору з козаками є також обіцянка ліквідації релігійної унії. [...]

1659

Січень

Вперті обивателі, обрані цехмістрами, викликали замішання з приводу складання присяги русинами, але вони були покарані. [...]

29. Я познайомився з й. м. паном Василем Кропивницьким, послом запорозьких козаків. Згідно із звичаєм ми приймали його в магістраті. Через нього я послав лист до архімандрита Печерської лаври превелебному отцю Гізелю. Я просив також про пересилку поздоровлень інших приятелям, до чого був захочений цим же послом і з огляду на мою довгу мовчанку [...].

Травень [...]

3. Найвищий посол Війська Запорозького, а одночасно і обозний, Носач, його писар Євстафій, а також пан Максим і інші послы з усіх полків з ескортом 180 жовнірів прибули з Варшави до Замоствя. Ми прийняли їх і частували з всілякою ввічливістю. [...]

26. [...] Запорозькі козаки отримали від короля і від Речі Посполитої отримали те, чого прагнули, а що буде подане до публічної відомості після затвердження постанов, про що казав пан [Павел] Шорнель [...].

30. Я переписав для себе окремі статті [Гадяцької] угоди з запорозькими козаками. В них видно великі привілеї як щодо грецької релігії так і вивіщення їх самих і Руського Князівства. Тим самим можна порівняти Русь до Корони Великого князівства Литовського, про що ширше в окремому зібранні всякої всячини.

Лютий [...]

3. Приготував потрібні речі для дороги. Переписав собі пункти [Гадяцької] угоди з козаками запорозькими. [...]

Липень [...]

27. Віддав візит й. в о. Діонісію Балабану, київському митрополиту, і познайомився з ним. Це є побожний муж, ввічливий, а також освічений. [...]

29. Від його проповідника я довідався, що Гадяцька угода була щасливо підписана і завірена печаткою запорозьким гетьманом як щодо параграфу про

унію, котра протягом тижня після сейму мала бути повністю ліквідована, також і щодо кількості Війська Запорозького, котре має бути зменшене з 60 000 до 40 000 [...].

30. Ми частували обідом цього же яснеосвіченого митрополита з превелебним отцем Стефаном Креховським, овруцьким архімандритом, з архідияконом, також з каштеляном митрополита. З цими особами, які відзначалися особливою побожністю і манерами, я дискутував досить ввічливо про наймилішу справу унію наших Церков, яка виражалася в приязні. Потім ми говорили про спосіб студій в Київській Академії. При напоях я офірував їм на пам'ять мої капелюхи [...].

Серпень [...]

20. Видно запорожці розбили москалів з їхнім вождем Шереметом і зайняли Київ, але не без своїх татарських втрат [...]

Жовтень

8 [...] Пан Білицький тепер жовнір, а колись слуга й. м. пана [Самуеля] Стеткевича, відвідуючи нас, розповідав про громадянську війну козаків, а також про те, як [Юрій] Немирич був забитий киями Цюцюрою і його розбійниками. Говорив також про інші злочини, які викликають обурення, потім про збунтовану чернь, яка чинила всіляко роду негідні речі [...]

26. Неділя. Чути, що Виговський переказав гетьманську владу Юрію Хмельницькому на вимогу козаків, а це щоб заспокоїти бунти.[...]

Грудень.

17. На прохання й. м. Тетері я тримав до хреста Якуба, сина його рідної сестри, разом з пані [Маріанною] Вацлавичовою, [дружиною] скарбника яснеосвіченого патрона [Яна Замоїського]. Асистував також пан [Ян] Хиліпський разом із своєю дружиною. Вони офірували дитині золотий хрестик, а я - перстень із смарагдом. Там я багато чув про дивні звичаї запорозьких козаків, про причину повстання, як з через їхню взаємну ненависть, так і через відсутність нашого війська на Україні і т. д.

[...] 29. Москалі разом з збунтованими козаками зайняли Пінськ, про що кажуть як про певну річ.

30. З дня на день зло розширюється внаслідок спустошень, вчинених ворогом.

1660.

Січень.[...]

26. [...] Козак й. м. пана Костянтина Виговського втік разом з кіньми, був схоплений і скараний на смерть, але помилуваний. Це вже вдруге він уникнув покарання, тому що знає різні мови, може легко підбурювати до неспокою. Й. м. пану Виговському належить його пильно стерегти у в'язниці від бунтівників, які з ним з'єднані.

27. [...] Коли жовніри намагалися данини з Любомля, старець [Остафій] Виговський свідомо заховав гроші[...].

28. Був схоплений шпигун, а швидше московський емісар, він їхав з Білорусі [...].

29. Я віддав візит пану Костянтину Виговському і його батькові, старенькому [Остафію]. Це мужі напевно добрі. Ми радилися з ними щодо порядку в ратуші, де вони стояли [...].

Лютий. [...]

9. Разом з обома панами [Костянтином і Остафієм] Виговськими ми були на обіді у й. м. пана брацлавського хорунжого [Єроніма Жабоклицького], були прийняті добре напоями. Подібне увечері у й. м. пана Костянтина Виговського [...].

Березень. [...]

15. Я дізнався про поразку польського війська під Могилевом, про що писав також й. м. пан Іван Виговський”.

(Rudomicz B. Efemeros czyli diariusz przywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672. – cz. I. 1656-1664. – Lublin, 2002 – С.18-19, 34, 36- 39, 42- 44, 51- 55, 57, 59- 61, 72, 96, 98, 101, 106, 110, 112, 119-123, 129-130, 132, 137-138, 145-146, 152, 154, 158).

№ 185

Друга половина XVII ст. –

Уривки з щоденника Я. А. Храповицького

„[...] 20 [липня 1656]. Вівторок. Ми були в Уяздові, де московський гонець відбував посольство і віддав грамоту від царя. Також слухняні козаки віддали лист до короля й. м. від Хмельницького і від Війська Запорізького. [...]

12 [травня 1658]. Неділя. [...] Я мав їхати до Хмельницького (Юрія – Ю.М.), а пан (Адам) Сакович до царя і їздив. [...]

23 [травня 1659]. Серeda. Посольство від [Івана] Виговського чинив пан Костянтин Виговський і пан [Юрій] Немирич публічно. [...]

11 [червня 1659]. Серeda. [...] Прийшла відомість, що Москва взяла Бихів, але ця вість фальшива. [...]

22 [червня 1659]. Неділя. Дано знати, що Москва розбила наших десь коло Мінська [...].

6 [липня 1659]. Неділя. Прийшла відомість, що до Вільна прийшло свіжої москви 3 000[...] (Це речення викреслено Храповицьким – Ю.М.)

24 [грудня 1659]. Серeda. [...] Тривоги великі від козаків та москви від Пінська. [...]

30 [грудня 1659]. Вівторок. [...] Ми стали, щоб на прокорм у Чорній у 2 милях, де ми хотіли заночувати, а панцирна хоругв й. м. пана гетьмана (великого литовького, Павла Сапіги) і 3 татарські, котрих громила москва під Кринками, туди ж прийшла, знову тривоги від Брянська, бо примчали з тим, що москва палить тільки у милі від нас і там несподівано ми виїхали й звідти вночі до Клопотова дрогицької шляхти, возів не знайшли, але ночували в Кринках [...].”

(Chrapowicki Jan Antoni. Diariusz. – Warszawa, 1978. – Cz. 1. – С. 92, 160, 193, 195, 196, 215, 216).

№ 186

Друга половина XVII ст –

Уривки з компіляції Марціна Голінського

«[...] Hmielnicky Bogdan, hetman kozaków zaporowskich, umarł, zostawiwszy syna, którego kozakom na hetmaństwo załeciał, aby go przyjęli. Jedni chcieli go przyjąć, a drudzy kozacy inszego sobie obrali za hetmana. Pochowali Chmielnickiego w Kijowie 1657 [roku][...] Udawano, że Wyhowskiego, kanclerza albo pisarza, i radnim był panem nastarszym u Chmielnickiego, kozacy posiłkować mieli. Był to poliak, za którego radą Chmielnicki wszystko sprawował, posły do króliów wyprawiał i odprawował, nic mu nie było, jego szarszym uczynino nad kozaki i rządził [...]».

(НБУ. – ІР. – Ф. X. – № 7362. – Копія XIX ст. з рукопису бібліотеки Оссолінських (нині – НБУ у Львові. – ВР.) № 189).

Переклад

[...] Хмельницький Богдан, гетьман козаків запорозьких, помер, залишивши сина, котрого козакам доручив на гетьманство, щоб його прийняли. Одні хотіли його прийняти, а інші козаки іншого обрали собі гетьманом. Поховали Хмельницького у Києві 1657 року [...]. Подавали, що козаки мали підтримувати Виговського, канцлера або писаря, що був радником, найстаршим паном у Хмельницького. Це був поляк, за радою котрого Хмельницький все чинив, послів до королів відправляв і приймав, нічого йому не було, його старшим вчинено над козаками і він правив [...].

№ 187

1687. – Стислий польський літописець

«1687. Ex ms. arch. Stan. Aug. regis.

Compendium czyli zebranie krótkie wojen od kozaków poczynających się.

Roku.[...]

1655. Piatkowska. Król szwedzki w Polsce. Portyńska, Wojnicka, Grodecka, Krakowska.

1656. Gołemska, Rudnicka, Sierbnicka, Waręcka, Gnieźnieńska, Warszawska, Trzemiszyńska, Prostecka, Łeczycka, Chojnicka, Gdańska.

1657. Węgierska. Rakoczy uchodzi. Rakowska, Częstochowska, Krakowska, Starogardzka, Scecińska.

1658. Hetmański obóz pod Kryłowem, wojsko za Dnieprzem. Czarniecki pod Wieluniem, potym do Danii.[...]»

(Ч. – ВР. – № 181. – С. 867. – Копія кінця XVIII ст. Інший список зберігається у тому ж архівосховищі під № 193 (теки Нарушевича) – С. 369-370).

Переклад

«1687. З оригіналу архіву короля Станіслава-Августа.

Компендіум або стисле зібрання війн, що починалися від козаків.

Року.[...]

1655. Пятківська. Шведський король у Польщі. Портинська, Войницька, Городецька, Краківська.

1656. Големська, Рудницька, Сербницька, Варецька, Гнезненська, Варшавська, Тшемешинська, Простецька, Ленчицька, Хойницька, Гданська.

1657. Угорська. Ракоці тікає. Раковська, Ченстоховська, Краківська, Старогардська, Щецинська.

1658. Гетьманський табір під Криловим, військо за Дніпром. Чарнецький під Велюнем, потім до Данії.

№ 188

1681 р. – Уривки з віршованої хроніки С. Твардовського „Wojna domowa”

(про плани Богдана Хмельницького у лютому 1649 р.)

„Хмельницький уже вважає себе князем
Всієї Русі і легковажить
Достоїнство королівське і офірований
Його милістю й відданий прапор.
Не раз він дихав фурією[...]
Не по Віслу чи Сян загнати нагайками ляхів
Погрожуючи, а навіть аж за горами
Дати їм роззирнутися[...]
Були колись кавалери (поляки), тепер швидше зайці
І подібні до жалюгідних мавп[...].”

(„Wojna domowa” (Kalisz, 1681). – Ч. I. – Р. I. – С. 43, 46-47).

* * *

[1654-1655 рр.]

“[...]Аж тут прийшла
Дуже свіжа відомість, що хан вертається
З коштовним ясирем, навіть не минає
Самого Запорожжя, понад десять їхніх міст
З душею живою вирубав. Через це
Хмельницький, (який і раніше його) підозрював,
Вчинив з ним розбрат і більше не брав
Його у своїй потребі, це ухвалив остаточно,
І до Москви перейшов; і у цих труднощах
Зразу послав своїх послів до столиці.
Перш ніж вістка про це донеслась до короля,
Отримав [царських] комісарів. Котрим сам
Спершу присягнув і взаємно від неї [Москви] взявши
Прапор і булаву, а міста українські
Київ, Брацлав, Чернігів
І їхні повіти по саму лінію (тут: тодішній кордон з Річчю Посполитою –
Ю.М.)
По Горинь, Рось і Тетерів віддав у володіння,
А також те, що сам учинив, до цієї ж присяги
Цареві на церковних хрестах

І до підданства, й віри, й інших забобонних
Московських обрядів привів
Всі міста й уряди. Так, щоб знову охрестилися,
Й стриглися цим звичаєм і так ходили вбрані
Як їхні деревляни, навіки відкинувши
Все, що було в них лядського. Крім того [відчуваючи те,
Що потім могло вирости]
Чинив опір митрополит: начебто хотів про це
Повідомити патріарху, як би він зреагував
На таку гарячу перемену? Через що мало не вся
Відпала Україна, а цю пожежу
Ледве було попереджено в кількох милях від Бару [...]
Але від Хмельницького відірвався Богун,
І тоді вже не втрачав даремно часу. Котрий [Богун] через цю перемену
Був сильно стурбований, що з таким народом
Був укладений союз, він був швидше за те,
Щоб повернулися до старих панів [...]
Прозячи, щоб йому король
Якнайшвидше прислав декларацію, а він з більшою частиною
Війська Запорозького перейде до нас [...]
До Брацлава
Піде гетьман і як поставить
Табір під Меджибожем, про це з ним зконтактує [Богун]
Через довірених втікачів [...]
Але потім прийшов «язик» з точними відомостями,
Що Богун у своїй фортеці [...] інше замислив,
Тільки чекає на прихід інших,
Хоче наступати на [польське] військо, бачачи, що воно мале.
Чим гетьман стурбований вирішує з іншими вождями,
Хоче його випередити [...]
Звідси з кіннотою дуже тихо вийде і вже під Кальником
Взявши про нього відомість, що на Умань тікає,
Пішов за ним слідом [...]
Кого тільки знайде, того не залишає в живих і жодної душі.
Як в Єгупці, де застав
Багато черні, що там укріпилась.
А самого [Богуну заставши] в Умані, де в третім
Місці чинить опір, наш доброволець зазнав значної поразки. Через що [геть-
ману]
Довелося відступити до своїх [...]
Почавши від Росі,
Брацлавську Україну вогнем і мечем нищить
Без жодного опору [...]
Знову давніші новини з півночі

Про те як Москва при значній допомозі козаків,
Перейшовши кордони, вирубала Дорогобуж,
Також Невель, Серпейськ, аж Полоцьк взяла
Велику фортецю над Двиною [...]
Москва вже у цей час безкарно грасує по Мстиславль,
Роз'їздами частими розпускає загони
Аж до Вільна і досі ще незайманий війною
Смоленськ блокує, перекривши йому шляхи
І уходи коло нього. Власне тоді
Відправив Радзівіл у цю пушу Ганскофа
З сімома легкими хоругвами, надіючись
Певне на нього, знаючи його як енергійного у цій справі,
Що він не повернеться без значного «язика».
І у цьому не помилився [...]
Досить Ганскоф вчинив, тільки з пригорщею людей
Вбив п'ять тисяч [...]
[До кримського хана] висилає король знову Яскульського,
Як вже досвідченішого над інших поганських звичаїв. Аж в Україні
Його зустріла вість про раптову смерть хана,
Незрозумілу [...]
Новий хан йде просто до Криму. Де застав
Всіх осиротілих після померлого пана,
Як члени тіла без голови, все ж дуже схильних
До цієї з нами перерваної приязні.
Особливо старшина і най передніші беї,
Між котрими галга, брат і хан Гіреїв
Зібравши військову раду, до короля такий лист [про приязнь]
Посилає через Челебі [...]
При цьому і то пише,
Що вже цілком відкинулись від козаків, своїх товаришів,
Готові виступити проти них,
Як і проти кожного неприятеля
Зі своїми військами, котрі мають у полях, наступити;
Тільки що чекають королівського наказу.
Хоч це ще без нового хана,
Але й він готовий. Котрий свого брата [посилає],
Цілком слова дотримає і присягою
Своєю ствердить [...]
Просить про швидку відправу свого посла.
Після чого обраний хан, котрий
Помчав на презентацію до Стамбулу,
По каптан і прапор, які даються султаном, згідно із старим звичаєм.
[Через що] Яскульський був затриманий, не без нудьги
Мусив чекати його повернення [...]

Внаслідок успіху Ганскофа
І щасливого повернення трьох своїх роз'їздів,
Відірвався Радзівіл від братів з посполитого рушення
І тоді з польним гетьманом далеко до Орші
І самому Смоленську наразився з військом
[На поразку]давно нечувану в Литві [...].
Після чого бачачи, що головою муру
Не проб'є, війська з собою
Добірного не маючи десяти тисяч,
Назад відступає. Але добре чинить [...]
[Москва] догнала його над Березиною під безчесним Шкловом [...]
Нечувана поразка [...]
Ледве втік Радзівіл, недобите військо
Скликуює під Мінськом [...]
Москва [...] все привласнила
[...]Вважай половину Литви,
Білу Русь захопила, понад двісті
Міст і замків забрала [...]
Врешті і сам Смоленськ, а Вітебськ жахливо вирубаний [...]
Бихів ледве утримався
І Шклов заповів майбутнім вікам свою честь,
Тим що московську залозу з піхотинців вирізавши,
Повернувся до своєї свободи. А Москва так багато
Вчинивши за короткий час, назад відступила.
Якульський ще чекає хана в Криму.
А вже починаються сніги й морози,
Так довго там мешкаючи [...]
Котрого [хана] десь на половині дороги козацький застав
Перший посол, просячи, щоб
Пам'ятав про давнішу свою присягу [...]
За це упоминки
великі йому офіруючи. Тож скликавши
Хан всіх мусаварів (Mussaware), щоб самі собі
Обрали ліпше, [і так] стало. Ці з нами
Тримати пакти [...]. Після чого королю
Через гінця відписує [...]
І до Хмельницького посилає посла,
Пробує помирити його з королем
Цими кондиціями. Щоб негайно відступив від Москви
І всім своїм Військом разом з ним [ханом] наступив на неї [Москву].
[...]А рестрового Війська щоб мав не більше
Ніж перед цим в компуті - десять тисяч,
А якщо так не вчинить, то зразу на нього з ордами
Всіма своїми піде і вигубить його ім'я серед народів [...].

[Коронний] гетьман рушив з усіма силами
З табором на Україну [...]
Молдавський теж господар, залишаючись при своїй присязі,
Раз даній королеві, три тисячі війська
Свого посилас. А зараз тривожні вісті
Розійшлися по всій Брацлавщині [...]
Богун там залишений на першій сторожі,
З трьома полками став у Брацлаві,
Щоб їм протидіяти. Але коли дізнався
Про наші успіхи, що недавно сталося в Немирові,
Кальнику і в вирубаній Буші [...]
Втік до Умані [...].
Князь [Дмитро Вишневецький] вирубав Демівку, несподівану поразку
Їй вчинивши [...].
Татари підійшли, котрих, як вісті розійшлися про це,
Мало йти сорок тисяч
З вождем Мелін Гіреєм, сином недавно померлого хана,
Котрому з уряду за гетьмана був доданий Каммамет [...].
Підступивши
Під Умань, а чуючи про близького Хмельницького,
Який наступає з Москвою, почали коливатися,
І що іншого мислити [...].
Коли про так готового, як свідчили багато відомостей,
Неприятеля під Охматовим, дізнавшись
Із запалом гетьмани наважились
Йти кіннотою. І там вдарили
На нього, який не сподівався нападу.
І пощастило, що йому півтабору
Розбили з двадцяти гармат. А тим часом з тилу
Маючи з собою уманців і чимало добровольців,
Раптово Богун на них вдарив,
Однак давши відсіч і цьому, і вже були б легко
Розбили Хмельницького і досягли б
Цілковитої перемоги, якби деякі, котрі взяли
Цей табір і артилерію, не взялися грабувати.
Будучи ще в купі
Хмельницький виправив становище і значно їх потіснив [...]
Рано настала ніч і все це вкрила.
Не можна було розпізнати: хто? кого? і чиї
Гармати вбивали? Однак з цієї причини
Обидві сторони засурмили про відступ.
Цей час на конях в тяжкий мороз простояли
Обидва війська під небом, поки ясний день
Не настав із – за моря. І страшний бій знову почався [...]

То певно, що мало залишилось при артилерії нашої піхоти,
Та поле битви отримали, а Хмельницький вночі
Втік до однієї слободи. [...]
Цю нестачу винагороджуючи, прийшла більша орда
З мурзою Мехмед-Гіреєм, даючи свіжі підкріплення [...]
Татари здобич в тих козацьких містах і селах брали,
Котрі їм піддалися [...]
Таку користь з поганської приязні маємо,
Що її християнськими тілами оплачуємо [...]"

* * *

(про ситуацію після Дрожипільської битви 1655 р.)

"[...] Таку користь з поганської приязні маємо,
що її християнськими тілами оплачуємо!
Ах, мізерні [...]
Не всім ми тримали віри
грецької, особливо козакам, і за порожню мали
Зборівську трансакцію, не хотіли вірити
Принаймні Антонові [Ждановичу]; з татарами уклали
Паскудну лігу і брати їм ясир дозволили
Християнський навмисно [...]"

(про пророцтво короля Стефана Баторія щодо утворення козацької держави)

[...] (Поляки) сприймали як жарт пророцтво Стефана,
Що колись з цих розбійників (*козаків* – Ю. М.) буде республіка вільна[...]"
(*"Wojna Domowa"* (Kalisz, 1681. – Ч. III – IV. – С. 115, 119-131, 151, 159).

№ 189

**1724 (?). – Уривок з «Короткий діаріуш історичних подій у Польщі
з 1648 до 1696, а обширний з 1697 до 1724 р.»**

Переклад

«[...]1659. Сейм. Гадяцький договір з гетьманом Іваном Виговським і всім
Військом Запорізьким[...]"

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 19. – С. 1-а. – Тогочасна копія).

№ 190

Друга половина XVII ст. –

Уривки з щоденника шляхтича Олександра Скоробогатого

«[...] Року 1655

12 січня.

Військо вирушило після свята Обрізання Христового під Новий Бихів, а
звідти під Могилев.

Лютий.

Військо обложило московітів у Могилеві, витратило кілька штурмів і вій-
ська немало згубивши, відступило.

1 травня.

Військо рушило з-під Могилева, за нашим військом Москва з козаками вслід з великими силами наступала.

[...]червня.

Москва Мінськ взяла.

[...]червня.

З Москвою була битва під Мінськом, нам розбито.

Серпень.

Наше військо відступило від ріки Вілії за мурований міст, тієї ж години Москва Вільно взяла; в цей час загинуло багато з наших.

[...]вересня.

Князь й. м. Януш Радзівіл, гетьман великий, взявши до в'язниці й. м. пана Гонсевського, гетьмана польного, передався до шведського короля.

8 вересня.

Шведський король (*Карл X Густав – Ю.М.*) взяв Варшаву.

вересня.

Москва взяла Гродно.

29 листопада.

[...]

Року 1657

*[...]*вплав під Голембем щасливо переправилось, один кінь втопився, інші хоругви не переправлялися. Під Казимиром в [бойовому] порядку протягом ночі переправившись.

8 липня.

З'єдналося військо з дивізією й. м. пана Чарнецького, руського воєводи, коронного війська під Стенжицею (*це об'єднання військ відбулося 28 чи 29 червня 1657 р. – упор.*).

12 липня.

З королем й. м. Яном Казимиром і імператорським військом, котре було при королю й. м. ми зустрілися під Замостям (*з'єднання мало місце під Пилимцею – Ю. М.*).

19 липня.

З угорцями битва під Магеровим, ми наздогнали Ракоці з військом, яке поверталось з Корони, біля переправи. там немало угорців і козаків, котрі були з Ракоці, розбито.

16 липня.

Військо стало під Жовквою на покорм для здобуття провіанту і хліба, бо протягом трьох тижнів, не маючи хліба, харчувались ми черешнями.

17 липня.

З угорцями битві під Куликовом, ми наздогнали біля переправи угорців і козаків, котрі були з ними, перестрілювалися від полудня, аж до ночі за переправу відступили.

18 липня.

Військо пішло за ними, у цей день ми не наздогнали їх, маючи коней дуже різних і слабких.

19 липня.

Військо стало під. Глинянами. Відправлено за угорцями частину війська з коронного і литовського військ. Ми наздогнали їх у трьох милях над рікою Пултичею, які чекали на нас в бойовому порядку.

19 липня.

Поранено мене у цій битві двома кулями і розбито нас. Гналися угорці за нами аж до нашого табору, мало що живих до табору привели.

20 липня.

Мій родич й. м. пан Бенедикт привіз мене ледве живого до Львова, одну кулю вирізали, а друга залишилася в мені, лежав у Львові.

21 липня.

Військо вирушило далі за угорцями, переслідуючи його.

1 серпня.

З коронним військом, з котрим й. м. пан Любомирський, коронний маршалок і великий гетьман, повернувся з Угорщини, наше військо з'єдналось під Меджибожем (*насправді це з'єднання Любомирського з великим гетьманом С. Потоцьким відбулося під Самбором, а з Чарнецьким бл. 16 липня під Підгайцями –Ю.М.*)

4 серпня.

Козаки переправившись через ріку Буг, скинули міст, пішли на Україну, залишили Ракоці і так він мусив з нашими трактати не так з охоти, як з побоювання укласти над рікою Бугом під Чорним Островом.

6 серпня.

Наші війська протягом кількох миль конвоювали Ракоці для безпеки від орди.

Жовтень.

Зі Львова на ношах мене винесли у тяжкому стані. Пахолок втік від мене на коні з спорядженням, вудилами і сагайдаком з-під Белза. Після цієї угорської експедиції наше військо повернулось до Мазовії і Підляшшя.

Року 1658

Наше військо мало квартири в брестській економії. Наша хоругв стала у Кривовербському ключі.

Конвокація була у Бресті (*так автор назвав військову комісію, котра була в Бресті з 4 до 16.04.1658 р.- Ю.М.*).

У квітні рушило військо з економії на Підляшшя і там стояло протягом літа на постої.

24 травня.

Наша хоругв стала у Гоньондзі на постій.

3 вересня.

Стало військо в Порудомині табором під дивізією ясновельможного й. м. Сапіги, віленського воєводи, гетьмана великого В. К. Литовського. Ходило з табору військо, коли засідали їх милості панове комісари на комісії в полі, трактуючи з Москвою про мир, з обох сторін війська були вишикувані[...]"

(Skorobohaty A.D. Diariusz. – Warszawa, 2000. – С. 62-71).

№ 191

**Кінець 50-рр. XVII ст. – Власницький запис Сидора Чижевського
на книзі «Измарагд»**

(С. Чижевський придбав «Измарагд» – Ю.М.) «за держави его милости гетмана Гмелницкого и полковника переяславского Стефана Сулимы и отамана нашего, на тен час будучого в Годуновци, Есифа Локацького».

(НБУ. – ІР. – № 492 П/1651. – Оpubліковано: Апанович Е.М. *Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР//Проблемы рукописной и печатной книги.* – М., 1976. – С. 81).

№ 192

**бл. 1707 р. – Уривки з українського літописця київського митрополита
Варлаама Ясинського, писаного кимось з його оточення**

“[...]1655. На Дрожиполи ляхов козаки збили [...]”.

(НБУ. – ІР. – Ф. 312. – № 262/154 С. – Арк. 57.-Оригінал. Частково опубліковано: *Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII – начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения.* – Днепропетровск, 1978. – С. 38-39).

№ 193

**1712 р. – Уривки з українського літописця
київського митрополита Йоасафа Кроковського**

“[...]1656. Шкавицкая война была. Данило добывал Киева, брат Выговского, и Киев спалил Подольский августа 23.

1657. Преставился Силвестр Косов, митрополит киевский, и гетман Богдан Хмельницкий.

1659. Война Конотопская. [...]”.

(НБУ. – ІР.Ф. 312. – №. 260/152 С. – С. 111. – Оригінал. Частково опубліковано: *Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII – начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения.* – Днепропетровск, 1978. – С. 38-39).

№ 194

**Середина XVIII ст. –
Уривок з літописця «Хронографія достопамятных вещей»
(зі збірника Микити Вербовського)**

”[...]

1655. Война Виленская.

1656. Хмельницкий умре.

1658. Война под. Конотопом за гетьманства Выговского [...]”.

(ДИМ. – ВР. – № Арк. 1532. – Арк. 92-94. – Оригінал. – Оpubліковано: *Мицик Ю. А. Два коротких літописця XVIII ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти.* – Дніпропетровськ, 1992. – С. 44).

№ 194-а

1738. – Уривок з літописця Григорія Корташевського

“[...]”

1657. Хмелницкий умер.

1658. Иван Виговский под Полтавою Пушкаря розбил.

Того ж году Варву от москвы боронил.

1659. Под Конотопом из ордою був и князя Пожарского Симеона Романовича взяли [...]”

(Колекція М. Т. Гойгел-Сокола. – Оригінал. – Опубліковано: Мицик Ю. А. Два коротких літописця XVIII ст. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. -Дніпропетровськ, 1992. – С. 44).

№ 195

1765. – Уривки з українського літопису

“Літопис о началі світа, особливо о Полщі и Малой России”

“[...] Року 1655. Взятъе Вилни.”

Алексій Михайлович, цар московский, воевал Литву и взял місто столечное литовское Вилню [...]

Того ж року ходил Хмелницкий под Каменец – Подолский, стоявши под ним, отступил и пошел под Илвов, а был з ним Василий Василиевич Бутурлин з Москвою, пришедши под Илвов, хотіл его добывати, але лвовяне откупилися ему. Он, взявши откуп, хотіл итти в Польщу далей, але же зима наступила, вернувся додому [...]

А самого Хмелницкого [татаре] сподкавши под Озерною, мало не розбили, бо войско свое Хмелницкий разпустили был.

[1656] Антон, судия генеральный козацкий, ходил в зимы на Венгры, бо на той час вторгнули были венгры до Полщи, а знавшись з шведским королем той Антон Варшаву, Краков и иншие города поза Вислою воювали.[...] Того ж часу Хмелницкий, гетман, помер, а сын его на Ташлыку стоял неділ шест [...] Того ж року Силвестр Косов, митрополит киевский, помер, а по Хмелницким Иоан Виговский, писар енеральный зостал гетманом козацким.[...]

[1657] Того ж літа Данило Выговский подступил под город московский киевский от монастыря печерского з войском козацким, а Яненко, полковник киевский, з другого боку с козаками стоячи, на Шкавицы добывали города московского. На той час в городі воеводою был Борис Василиевич Шеремет, потым, гды дня едного Данило Виговский был вшол (?), москва, вышедши з города, обоз Данилов розбили и козаков много згинуло. А Данилко Выговский сам ледве утекл. Тогда ж и Киев прежде добываня своего москалі город Киев спалили весь и тая война названа ест Скавичщина.

1658. Война под Конотопом.

Григорий Гуляницкий, полковник миргородский, от москвы был в облеженю в Конотопі, которого ордою освободил, а москву всю збил.[...]”

(НБУ у Києві. – ІР. – VIII 147м./56. – С. 65-67. Копія останньої третини XVIII ст.).

№ 196-197

1652-1655 рр. – Уривки з мемуарів А. С. Радзівіла

“[...]Року Божого 1655

Місяць січень

[...] І тоді татарський хан з Божої волі привів козаків до послушенства нашому королеві, миром приборкав жорстоку війну, заблукалих коронних гетьманів, з дороги до шведського короля завернув до послушенства королеві [...].

(*Radziwiłł A. S. Pamiętnik. – Warszawa, 1980. – Т. 3. – С. 446*).

№ 198

Після 1679 р. – Уривки з мемуарів Миколая Ємьоловського

“[...]1654 рік

Однак Чарнецький (*в бою під Брацлавом – Ю.М.*) заподіяв неприятелю велику шкоду, а не можучи здолати велику кількість людей, повернувся до війська, яке залишалося в Трестней (Trestnej), не втративши жодного з своїх.

Там трохи відпочив, але його з польним гетьманом, додавши кілька полків, було відправлено до навколишніх фортець; вони здобули Димівку (Dymówkę), Холдаївку (Chołdajówkę), Куницю (Kunice), Хользаківку (Hołzakówkę) і інші містечка, сповнені сваволі, і їх там було вирубано протягом одного тижня. Награховували понад 20 000 вбитими, крім інших, котрих польська шабля трохи помилувала.

Щоденно і щогодинно повідомляли про прихід орди до польського війська. Але на раку (*тобто: дуже повільною – Ю.М.*) була їхня охота, через це теж вирішили не наступати на Хмельницького, який був тоді під Каневом, але у майбутньому році обіцяли спробувати щастя. [...]

Сильний голод докучав людям і був би ще більшим, якби військо не пішло зимувати в Україну [...].”

1655 р.

[...] Тепер повернемося до України. Там на початку року за приходом солтана, молодшого брата хана, з 20 000 орди, військо добровольців разом з ними підступило під Умань і там тиждень і другий втратили, коли всіма силами добували потужну і багатолюдну фортецю гранатами, вогнистими кулями, бомбами і кілька разів немуроване місто запалили; однак через велику кількість людей, котрих було повнісінько скрізь по дахах з наготовленою водою та іншими інструментами приготовленими для гасіння вогню, своєї переваги не могли довести. Силувалися змусити підкоритися голодом, бо штурмом взяти взимку місто, оточене двома валами високістю у 100 локтів і добре забезпечене військом з вогнепальною зброєю, здавалося здобути маловірогідним.

Тим часом дали знати ті, що були у роз'їзді і з ними татари, що Хмельницький з Шереметом і 60 000 війська москви і козаків з-під Канева рушився і став табором під Ставищами у 8 милях від Умані. Тут же було послано орду проти нього, а військо теж вслід за ними наступало. На другий день орда тихо оточила перед Охматовим кілька тисяч козаків і загнала їх у містечко. Тоді послали

до наших, щоб якнайшвидше прибували, бо Хмельницький з Шереметом, підпивши собі у Ставищах, наказали йти за собою війську табором, а сам Хмельницький спереду їхав на санях. Тоді і наше військо поспішило, проминувши Охматів, залишили трохи війська для облоги Охматова, і разом з ордою поспішило проти Хмельницького. Але і Хмельницький почув шум, його хміль пройшов, всівши на коня із Шереметом, свої війська гнали до справи, але оточені військом і ордою, вважай втратили дух. Особливо московська піхота опустивши руки, кричала «Не руби, не руби», військо ж їх не милувало, а тим часом задні полки неприятеля, прийшовши до справи, дали їм підмогу і наших вже вважай з московського табору витіснили. Настала ніч, котра через часту і густу стрілянину перетворилася у день.

Не хотів тоді Бог, щоб сили Хмельницького були переможені, частково тому, що ще не все наше військо зібралось, частково тому, що настала вечірня пора, частково тому, що орда, давні побратими козаків, несподівано не знати чому, разом з нами вдаривши на неприятеля раз чи два, зараз на бік відійшла і займалася тільки звичайним галаканням. Так звитяга з Божої волі майже з рук була вирвана. Однак ми поклали на полі з дві тисячі неприятелів і захопили 24 гарматки з військовим спорядженням. Врешті ніч настала і дала москві й козакам час для перепочинку.

Тоді затихла вночі битва. Військо довкола табору (бо це було в чистому і просторому полі) цілу ніч стояло на сильному морозі. Козаки теж санями і возами, бо снігу мало було, дуже щільно отаборилися, без води, без вогню, без дров, без паші для коней, цілу ніч провели в страху. Це була п'ятниця перед Дівою Марією Громницькою (29 січня – прим. видавця). Рано в суботу кілька разів наші пробували розірвати табір, але даремно, бо так потужне чоло, тил і фланги піхота з вогнепальною зброєю укріпила, що їм шкодити ніяк було не можна. Тільки з гармат вогнистими кулями, гранатами б'ючи, наповал це гультайство били. Це було і в неділю, але в понеділок рано, в день Диви Марії Громницької (2 лютого, свято Диви Марії Громницької, того року припадало на вівторок – прим. видавця) у чотири шеренги не так довго, як широко поміркувавши, Хмельницький з Шереметом, довкола піхотою укріпившись, поволі широким полем і без жодної перешкоди рушили до Буків оборонною рукою, на котрих хоч з переду і з боків і з тилу наше військо наступало, нічого не могло вдіяти вогнепальному неприятельському війську. І так хоч зі своєю шкодою, протягом цілого дня, дуже морозного, йдучи, на своє щастя, а знати, так скажу, на наше нещастя увечері прийшли до Буків і там від своїх прийняли, також їм дали і провіант, котрого не мали для коней майже три дні, і засіли у дуже укріпленій фортеці.

Надзвичайний дуже сильний мороз недостатньо одягненій піхоті не давав добре стати, бо не тільки стріляти, але й мушкету кожен другий не міг втримати в руках. Кінне ж військо хоч кілька разів пробувало розірвати табір, але від густого вогню самопалів було зупинене і мусило відступати. По правді сказати слушного командування ні від кого зі старших не було. Татари ж знати з давньої знайомості були перекуплені Хмельницьким, і не показувалися три дні,

але тільки по боках по хуторах крутилися, виправдовуючись якимсь своїм святом, що жодної допомоги у свято давати не годилося, особливо святоші. Але і в наших після п'ятничної битви зменшилася охота. Жадало військо від гетьмана, щоб облишивши Хмельницького, який уже в Буках був добре забезпечений військом і провіантом, десь на бік відступило і військо, змучене голодом і холодом, якимсь чином підкріпили. Мусив і гетьман прислухатися до війська і так до Животова було військо звернено. Йдучи, довкола села і містечка дощенту палили і пустошили. Орді задовільнення було призначене над Дністром, котрі різного ясиру з українського селянства, навіть і з челяді // (с. 129) військової, немало набрали, де могли, і замість того, щоб йти в Подністров'я, повернулися до Криму.

Військо ж м'ясопуст (*він закінчився 8 лютого – прим. видавця*) провівши у Животіві у великій пустці і начебто відпочивши, раділося, що далі чинити. А так з тої ради гетьман Потоцький, бо був уже похилого віку і військові праці тяжко переносив, з дуже змученою піхотою повернувся до Підгаєць. Лянцкоронському, польному гетьманові, він доручив, щоб з військом рушив у Подністров'я і там з великим солтан – галгою (*Газі-Гіреєм – прим. видавця*), про якого була певна вістка, що йде з 60 000 орди, з'єднався і далі продовжував війну.

Тоді одразу після від'їзді Потоцького Лянцкоронський, польний гетьман, рушив у Подністров'я, а по дорозі здобув кілька збунтованих містечок; прийшов під Устя на Бершаді і там зустрівся з солтан-галгою, який уже підійшов; у полі на великому снігу, вишикувавши обидва війська, привіталися. Потім братерство присягли, давши кожному із старшини, котрі були з гетьманом, по золототканому каптану згідно з посадою, і наші також, хто що міг, взаємно на знак приязні давали солтанові і мурзам.

Потім трактували про дальший хід війни, а солтан-галга, зрозумівши, що у поляків нема артилерії і піхоти, не радив пориватися на неприятеля, але швидше повертати піхоту з Польщі, і у чеканні весни, поставив військо коло Дністру. // (с. 130) Коли ж так сталося, то призначили орді квартири в Могилеві, у Кам'янці, Сороці, Рашкові і по прилеглих селах і містечках, війську ж польському – понад Бугом аж до Брацлава. Сам Брацлав на резиденцію гетьманові залишив і обіцяв взаємну підтримку, якщо б десь мали виявитися бунти.

Так солтан-галга залишився в Кам'яниці, а Лянцкоронський і гетьман з великою кількістю драгунів у Брацлаві. Інші хоругви по дві, три розміщено, де можна в селах і містечках, прилеглих до Брацлава, для утримання котрих селянство з фортець і лісів через великий холод з усім поверталося і як можна помагало війську згідно з гетьманським уставом. Але гетьман Лянцкоронський недовго затримався у Брацлаві і передавши військовий уряд чернігівському воєводі Тишкевичу, від'їхав до Польщі і там коронні гетьмани отримали від короля Ратинське староство, також Сокальське, за свої гетьманські праці. (*Ратненьке отримав Лянцкоронський, а Сокальське – Потоцький – прим. видавця*). Весь Великий Піст польське і татарське військо на квартирах провело у бездіяльності, хіба що татари постійно бігали по волості і частково з нашими

добровольцями здобували збунтовані містечка і табори і там всіх дощенту забирали в неволю або теж поганим прикладом у жадібного товариства за луки, коні, стріли, а часом за шматок (?) сала людей обох статей і малих дітей під виглядом братерства нібито по-приятельськи міняли, кажучи і цей брат сирота. Незвичайні опікуни. Такими штуками і різними // (с. 131) іншими способами набравши двісті тисяч невільників, навесні вже назад до Криму задивлялися. Невдовзі після Великодня під тим приводом, що не можуть дочекатися піхоти і артилерії, залишили на кошу війська на Україні, самі з своїм вождем відійшли додому.

Після цього відходу, тому що у війську закінчилася січнева чверть (*платня за квартал служби, який почався в січні – прим. видавця*), і селянство почало бунтувати, все що живо товариство з-під хоругв почало виїжджати до Польщі, ні прохання і погрози регіментаря Тишкевича не могли їх не затримати, хоча двох на пострах іншим було наказано розстріляти, що було okazією для більшого бунту. Хоч не хоч тоді Тишкевич з рештою війська мусив відступити до Меджибожа, залишивши полковника Маховського в Летичеві, нібито в резерві з певними хоругвами.

Цьому відступу війська дуже рада була Україна, а так зараз хто міг, зібравши гультяйство в кільканадцять тисяч вслід за військом пішли, а на Маховського в Летичеві несподівано вдарили. Цей наступ Маховський витримав і, завдавши їм втрат, погнав в Україну, але не довіряючи більше своїм силам, наблизився до Меджибожа, а вчинивши раду з Тишкевичем і бачачи, що чим далі тим більше них стає гірше, обидва з рештою війська наблизились до Підгаєць і там повідомивши гетьмана, стали на підмогу хоругвам, які стояли на квартирах на Волині, Русі, у Белзькому воєводстві і Покутті. // (с. 132)

Коли це чинилося в Україні, ще тяжчі конфлікти відновилися в Литві. Зразу навесні московський цар персонально з усією потугою вийшов на війну до Литви, маючи при собі козацьких полковників Золотаренка і Півторакожуха з дуже великим гультяйським козацьким військом. Все в Литві вогнем і мечем пустошачи, наступав козацьким способом, не милуючи не тільки людей, але й костьолів та гробів. Кілька разів настрахали князя Радзівіла, який пробував дати відсіч, і опанувавши вже Мінське, Мстиславське, Полоцьке і Новгородське і опанувавши всю Білу Русь, до Вільна брався і там, ставши під Вільно, легко розбив ослабіле литовське військо з гетьманом, а сам до оголеного Вільна раптово в'їхавши, тирансько обійшовся з ксьондзами і жителями римського визнання. Костьоли палив, руйнував кам'яні, а саме католицьке ім'я як найлихіше наказав нищити, деяких наказав брати до неволі і відсилав до столиці. Потім у віленському замку поставив гарнізон, а сам з військом довкола Вільна пустошив і для забави палив.[...]. // (с.133)

Решта недобитого у Вільні литовського війська, взявши собі командуючим вітебського воєводу Павла Сапігу, пішло під Брест Литовський і там послали послів до короля Казимира, повідомляючи про все. Було тільки кінне військо, бо піхота полягла під Вільно, а рейтарів і драгун князь Радзівіл завербував із собою.

Тоді у Варшаві проходив сейм знову на початку літа (*цей сейм відбувався 19 травня – 20 червня-прим. видавця*), на котрому коли радилися про подальший хід війни з козаками і з Москвою, аж одна за другою приходять нещасливі новини. Спочатку дає знати великий коронний гетьман, що Хмельницький з козаками і з москвою великими силами обложив Кам'янець-Подільський і тримає у тяжкій облозі. Одразу прийшла друга вість, що московський цар розгромив литовське військо і взяв Вільно - столицю Литовського князівства. Ще цей посол всього не висловив, аж третя відомість надійшла з Великої Польщі, // (с. 134) що шведський король Карл Густав висадив з кораблів під Щеціном 20 000 військо і величезне військо вербує у Маркграфстві, Помор'ї і Кашубах, думає йти з ним просто до Польщі.[...] Одні шляхтичі щиро заходились коло порятунку Речі Посполитої, а другі, вважаючи руки опустивши, думали про втечу до Угорщини або до Сілезії.

Однак король не втратив духу і з іншими сенаторами, як міг, давав раду, а насамперед великого гетьмана коронного Потоцького з військом, котре під Глинянами збиралося, посилає проти Хмельницького і Москви.[...]. // (с. 140).

В Україні ж і Поділлі Хмельницький з москвою кілька тижнів під Кам'янець-Подільським стояв і, не задовільнивши свою прокляту інтенцію, відступив з-під Кам'янця. Вогнем і мечем пустошачи, проти війська з Потоцьким, гетьманом великим коронним, (котрого племінник Петр Потоцький, кам'янецький староста, потужно Кам'янця боронив і оборонив), рушив. // (с. 141) Гетьманський поручник і полковник Войнилович з 30 хоругвами раптово напав на їхню першу сторожу під Бучачем і дійсно вчинив їм поразку, але потім від багатьох ворогів загнаний в болотисту ріку Серет, немало своїх втратив і з невеликою втіхою до табору під Глиняни повернувся; він повідомив про сильне неприятельське військо і радив наблизитися до Львова.

Тим часом Хмельницький наближався до Бучача, штурмуючи Потік, Ягельницю, Язловець і інші фортеці на Поділлі. Він ж частково через капітуляцію, частково через зраду Русі, яка була в фортецях, брав їх, палив і пустошив. Між іншим, взяли у неволю через рішення селян брацлавського воєводи Павла Потоцького з дружиною і дітьми в його дідичному чортківському замку. Дісталось цього і багатьом іншим шляхтичам, котрих взявши, Шеремет з Хмельницьким відсилали спочатку до Києва, а потім аж на московську столицю. А довідавшись, що польське військо відступає до Львова, то покинувши на час подільські фортеці і замочки, всіма силами з тим же Шереметом, київським воєводою, москалем, йде вдень і вночі під Львів (*головнокомандуючим російських військ був Василь Бутурлін – прим. видавця*).

Перед цим гетьман Потоцький не довіряючи своїм силам, бо польського війська ледве було 7 000, а неприятельського нараховували 100 000, спочатку за Львів, а потім аж за Городок, під Каміньбродом став за переправою, думаючи, що неприятель затримається під Львовом. Але не вийшло, бо Хмельницький підступивши під Львів і не заставши там польського війська, // (с. 142) наказав спалити передмістя, фільварки і села, а сам з цією ж швидкістю за військом з

москвою рушився. І зразу через день в кількох місцях своє військо переправивши, у середу 18 вересня з усіх сторін вдарив на польське військо, яке стояло у бойовому ладу.

Московська кіннота і певно чисельна, натовпами на чолі в центрі вишикувана, з підмогою ззаду маси піхоти, спершу проти центру коронного війська відправлена, а кіннота тримала обидва фланги проти численних козаків і москви. Отже, коли московська кіннота потужно і відважно вдарила в центр коронного війська, у котрому був полк великого гетьмана коронного, другий – київського воеводи Замойського, третій-чернігівського воеводи Тишкевича. Але центр або корпус коронного війська витримав перший удар, а взявши кінноту на шаблі, гнав її на три стадії (*стадія дорівнювала бл. 893 м. – прим. видавця*). Не обійшлося однак без втрат, крім коней, бо неприятельська кіннота була у міцному залізі. Але коли наших навели на піхоту, далі важко було наступати. Тоді поволі центр війська відходив. Тоді неприятельські фланги наступили на наші кінні фланги і зійшовшись з ними через масу людей, почали відступати і вже деякі полки на лівому коронному фланзі почали мішатися, а правий польський фланг вже почав тікати. Після чого // (с. 143) і центр, спостерігши, що маса неприятеля що далі, тим більшає, що сутеніє (під вечір це було), поволі почав відступати, потім риссю мусив мчати, побачивши, що обидва фланги перед неприятелем втікали. Тепер неприятель посміливішав і центром і флангами наступає на наше військо і аж під містечко Брухналь (Bruchnal) жене. Опирався довго сам великий коронний гетьман із своїм полком наступаючим у брухнальській брамі і майже не загинув від москви, якби його не врятував надійний жовнір Моджеєвський і татарський ротмістр Кричинський (*Олександр Кричинський – прим. видавця*), збивши московіта з коня. Але вже важко було їх стримати, бо вони як сарана розсипались по полю, а військо кидалося туди сюди. Досить того, що і москва під Брухналем не оперлася, але разом з козаками, які відступали під Яворів, з'єдналась хоч увечері. Насамперед табір, який був поставлений перед військом, грабували і де кого знайшли, забивали, а переважно живцем брали.

У цьому погромі полягли: звенигородський староста Гулевич, ротмістр, два ротмістри Аксаки і багато інших; живцем були взяті брацлавський воеводич Ян Потоцький, брат Павла, його взяли у Чорткові чи Потоці, Маховський, Балабан, але ці швидко з милості Хмельницького були випущені на волю. Коротко кажучи, якби не настала вечірня пора, ще більше значних людей забрала б ця нещасна okazія, // (с. 144) бо аж під Ярославом військо мусило опертися і там могло знову зібратися. [...].

Москва потім з козаками, не задовольняючись тим, що розпорошили польське військо під Городком, хотіли громити і ці воеводства, зібрані на допомогу, але вже їх не заставши, повернулися під Львів і там, стоячи протягом кількох тижнів, штурмували до міста. Однак, щоб не допустити шляхті збиратися коло Замостя і Любліна, відправив Хмельницький з-під Львова своє // (с. 145) і московське військо у 20 000 під командуванням Данила Виговського і москаля Бутурліна аж до Любліна, котрий йдучи і всюди плюндруючи, обертав

у попіл села і містечка. Правда, проминули Замостя і Белз, але прийшовши під Люблін, спалили передмістя і єврейське місто і вже в саме місто Люблін не дуже укріплене мали вдертися, якби не врятувала місто сама милість Божа і сила Святого Хреста, який знаходився у Любліні в монастирі оо. домініканців.

Міщани і шляхта зібрані там дали чималий викуп і просили про мир і милосердя, просили московського царя бути паном і присягали йому на вічне підданство, бо неодмінно так наказувалось, а в заручники дали двох шляхтичів і одного міщанина, котрі потім щасливо здоровими вийшли. Навіть і частину Святого Хреста зроблену на кшталт справжнього і оправленого в золото, було їм видано за їхнім наказом, котру вони вірячи, що це справжній, взяли з шанобою. Так взявши чималий викуп грошима, одягом, клейнодами, сукном і дорогоцінностями з великою користю, котрої чимало було у єврейському місті та передмістях взявши, відступили і вже іншим шляхом на Красностав, Уханє, Грубешів, Сокаль повернулися до Львова. Скрізь вони брали присягу на царське ім'я, особливо в уханьському замку від чернігівського воєводи Тишкевича, який там тоді був, брали присягу на царське ім'я. // (с. 146) Однак палити й спустошити не перестали.

З котрими Хмельницький з'єднався під Львовом, припинивши штурми, взяв викуп вже не раз виторгуваний, і повернувся на Україну з Шереметом. Він мав пересторогу, що кількадесят тисяч орди, по яку від імені короля посилав Петро Потоцький, вже брацлавський воєвода і їх намовив упоминками, йде на поміч полякам. Після чого хотів їх хотів проминути, але під Тернополем був оточений ординцями і набрався страху, бо під претекстом давньої приязні орда йому дала поблажку і тільки відібрала викуп, взятий зі Львова, тільки не добила від нього присяги, щоб не залишався в московській протекції.

А так орда і від наших і від Хмельницького золота й срібла та інших достатків набравши, ще й збагатившись ясиром в околицях, повернула назад до Криму, даючи причину, що оскільки вони з королем Казимиром мають договір про допомогу, а його (короля) вже в Польщі нема і взагалі поляки, як чути, за пана собі шведа прийняли, тоді і вони від присяги самому королю Казимиру, даної про допомогу, мають бути вільними. І так тут і там повернулись додому із Суппанкази агою і виявили пройдисвітський кунштюк своїй вірі.[...] // (с. 170).

Рік 1656 [...] // (с. 219)

Король же Казимир маючи інтенцію йти за шведським королем на Поморську землю до Гданська, мав також пильне око на Україну, яка в минулому році поховала Хмельницького (*явна помилка, Хмельницький помер у 1657 р. – Ю.М.*) // (с. 220) – котрий був початком всього злого в Польщі. Коли його в Суботові ховали у церкві, ним же збудованій, то з Божої волі катафалк, на який поклали його труп у труні, раптом зайнявся від свічок, поставлених коло трупа. І не тільки труп, але і дерев'яна церква і всі попи й велика кількість людей, які там були, раптовим вітром спалив і в попіл обернув. (*тут явно автор описав пожежу, яка трапилася на похороні полковника Івана Золотаренка – Ю.М.*). До нового запорозького гетьмана Івана Виговського нібито опікуна сина його

Богдана, Юрія Хмельницького, відправив Беньовського, людину не так військову, як оздоблену політичними звичаями, радячи йому, щоб він (Виговський) як уродзоний шляхтич опам'ятався і більше не проливав обопільно християнської крові, облишив московську протекцію, а визнав власного пана королем і був прикладом для інших козаків, офіруючи в нагороду йому і його нащадкам Барське і Любомльське староства дідичним правом і утвердження на них всією Річчю Посполитою.

Справді схилив Господь Бог до цього серце Виговського, трохи приязне по смерті Хмельницького московському цареві, бо зараз після цих переговорів із своїми давніми побратимами, а тепер вже польськими, татарами, пішов на Задніпря і там на московського гетьмана Ромодановського, який стояв на чолі 60 000 війська, напав і розгромив під Батурином (*помилка, слід мати на увазі битві під Конотопом – прим. видавця*). Швидка його послуга призвела до того, що з ним був укладений договір на кшталт Зборовського й від імені короля // (с. 221) Беньовським був підписаний. Після його (Беньовського) від'їзду разом з послами Виговського, щоб віддати послушенство королю Казимиру, вже цей український край здавався заспокоєним. Але Виговський тільки здаля дивився на справи і на щастя Казимира. Маючи в опіці Юрася Хмельницького, він як міг свою силу фундував в Україні і вже її вважав своєю. Ці ж послы Виговського приїхавши до короля Казимира, присягли на підданство і згадані староства за згодою короля і всього сенату віддали Виговському після померлих попередників: барському Радзівілі і любомльським Оссолінським.[...] // (с. 226).

1657 рік

[...] // (с. 234) Коли це діялося у поморському і пруському краї, в Русі і в Підгір'ї почалися нові завірюхи [...]

Тоді цими, мало не ґрунтовними обіцянками (*польської корони по смерті Яна Казимира – Ю.М.*) був спокушений Ракоці. Він зібрав 30 000 війська з угорців, валахів, молдаван, бесарабців, навіть, не ставлячи до відома Виговського, із свавільних козаків, полковником котрих був якийсь Антон і навесні ще в березні до Польщі рушив, йдучи на Сколе до Львова. Йдучи через Покуття, він з'єднався із згаданим Антоном і козаками, і спокійно через Дрогобич і Стрий підступив під Львів, нікому спочатку не чинячи прикрості.[...] // (с.235) (*Львів вчинив спротив Ракоці*).

Дуже через це розгніваний Ракоці дійсно відступив з-під Львова, але далі вже неприятельським способом пішов повз Самбір і Перемишль просто до Ланьцута [...]. // (с.239)

Шведський король з'єднавшись з військом Ракоці, наступав за польським військом через Підляшшя; коронні гетьмани вирішили не чекати його під Брестом, // (с. 240) але дуже поганим шляхом через Полісся, дуже болотистими і багністими лісами й переправами пробиратись повз Кобрин, Ратно і Ковель аж на Волинь до Луцька. Звідти пішли повз Львів до Самбору, там військо трохи відпочило, давши можливість обдумати подальший хід війни.

Шведи ж з угорцями і козаками, йдучи тяжким табором цими ж великими і болотистими переправами, але не можучи розгромити військо, стружені

і змучені мусили зупинитися під Брестом Литовським. Там козаки й молдавани через затримані жолдові гроші, на які їх (Ракоці) набрав, напали на Ракоці і бунт проти нього піднесли. Він їм трохи віддав грошей, порадив шведському королеві йти далі за польським військом. Але шведський король пам'ятаючи минулорічні переправи коло Ярослава і Рудника, також зауваживши певну охолодженість до війни людей Ракоці, а найбільше пересвідчившись у тому як важко наздоганяти польське військо, яке йде кінно, йдучи поганими переправами, війську, яке обтяжене табором, вів до того Ракоці, щоб, поставивши гарнізон у брестському замку, знову з ним повернувся за Віслу і там фортеці обсаджував своїми людьми, пильнував самого Кракова, а йому віддав Великопольщу, Мазовію і Пруси.

Ракоці з радістю погодився [...] // (с. 241) З цих причин шведський король з Ракоці поставив у брестському замку гарнізон з двох тисяч піхотинців під командуванням якогось Пауді (*Н.Гауді – прим. видавця*), повернули з військом до Вісли і Віслу через міст під Варшавою перейшовши, знову в'їхали до Варшави [...] // (с.243)

Після відходу шведського короля під Щецін, Ракоці з своїм поріділим військом опинився в небезпеці, бо раптово був покинутий шведським королем, а побачивши нові бунти проти себе молдаван, валахів і козаків, котрі постійно добивалися належної їм платні і через невивплату хотіли взагалі його покинути, тут, кажучи, тільки постеріг свої погані ради, що поривався, як кажуть, з мотикою на сонце. Не знаючи, що робити, він таїв у собі меланхолію, радячись тільки з своїми довіреними особами Янушем Кемені і Михаєм Мікеш (ці приходили на допомогу полякам під Сучавою), жаліючи свого дурного підприємства. Але вони [...] взагалі радили йому, щоб якнайшвидше відступав з Польщі. [...] // (с. 245) Тоді стурбований цією новиною (*похід поляків на Пряшів і в Трансільванію – Ю.М.*) Ракоці, задумав з усіма силами піти до своєї держави, але даремно, бо довідався скрізь про перекриті шляхи до Угорщини і вже покладав надію на самих валахах, молдаванах і козаках, що вони його проведуть до Угорщини через Молдавію і Валахію. Через це він всі скарби, взяті з собою і тут нагробовані, їм пороздавав.

Але козаки, взявши своє, вже мало дбали про Ракоці, особливо маючи наказ від Виговського, тоді вже запорозького гетьмана, під страхом смерті покинути Ракоці і не чинити шкоди полякам, а в Україну якнайшвидше повертатися проти Москви, що наступала. Тоді ці із своїм полковником Антоном раніше війська Ракоці переправилися через Віслу під Завихостом. До цього полковника вже приєднався і Юрій Немирич, який досі був при шведському королю. // (с. 246) Взв'язавши відставку від шведського короля під Варшавою і приятельські з ним роз'їхавшись, він переконував козаків, щоб вони покинули Ракоці і поспішали в Україну. [...] // (с. 246) під Чорним Островом (поляки) наздогнали Ракоці. Там вчинили йому значну шкоду (в людях), але оскільки настала ніч, дали йому трохи спокою. Але він, не чекаючи дня, покинув на переправі під Чорним Островом гармати і військові вози, сам тільки з кіннотою примчав до Пłosкирова (*Проскурова – Ю.М.*). Однак ще на світанку наступило // (с. 247) на нього

військо та він не хотів дати поля, тільки втікав, на котрого військо рушило з усією силою (це було у червні місяці) і значну поразку завдали при його відступі. Тоді вже вважай у розпал битви біжить сурмач, просячи про перемир'я або принаймні про переговори.[...]. // (с. 252)

З України прийшла вість, що Юрій Немирич, взявши відставку від шведського короля, з полковником Антоном і з козаками вступив // (с. 253) в Україну, уклав свою згоду з гетьманом Виговським і з ним домовився про нові речі, анулював договір, укладений Беньовським з Виговським, почав вести Виговського і козаків до того, щоб неодмінно добивалися від Речі Посполитої Зборівського договору. Коли з цим своїх послів відправили до Яна Казимира, король з сенаторами, які були при ньому, нічого їм не відмовляв, тільки все це відкладав до майбутнього сейму, задовольняючи козацьку старшину і цих же послів, підтверджуючи діличні права Виговського на Бар і Любомль, також офіруючи свою милість у Речі Посполитої Немиричу. Тоді козаки задовільнилися королівською декларацією і поки що дотримувалися миру, укладеного Беньовським. [...] // (с. 258)

1658 рік

[...] // (с. 260) Після цієї конвокації гетьман Потоцький розташував військо під Кривцем або Криловим і сам там залишився. [...]

Там при апробації вищезгаданих статей, крім самої акцизи, договір, укладений Беньовським, тоді вже київським каштеляном, з запорозькими козаками, було взято до уваги і підписано далеко тяжчими // (с. 261) кондиціями, ніж було умовлено і підписано під Зборовом; ці статті були апробовані Річчю Посполитою у складних обставинах, тобто: щоб київським воєводою з цього моменту був чоловік тільки грецької релігії. Зразу після цього Замоєський, київський воєвода, зрікся даного титулу на користь русина (грецької) релігії Івана Виговського, а сам став сандомирським воєводою після Олександра Конєцпольського. Канцлер, підскарбій, маршалок Руського князівства теж мали бути русинами. В цих статтях визначено реєстр Війська Запорозького, щоб було у майбутньому 60 000 і при скарбовій заплаті дозволено, а ця платня з українських добр до цього підскарбія мала йти, а польському війську не дозволяти жодного утримання й жолду з України. Київському митрополиту, схизматику, й трьом владикам мало бути призначено місце в сенаті після римських біскупів. Врешті близько 2 000 простих селян було надано звання шляхтичів Польського королівства.

Все взагалі до таких великих і неслухних кондицій і на цей час тодішній сейм було приведено на потребу часу. Це все походило із задуму і винахідливості Виговського і Немирича, котрий (Немирич) бувши перед цим аріанином, від'єднався від шведів і приєднався до полковника Антона і Виговського і швидко на біду Речі Посполитої затіяв статті і їх через козацьких послів дуже палко руйнував, котрі подекуди були апробовані, але потім не мали жодного результату // (с. 262) і взагалі з *Volumine* виписані (*Договір є в Volumina Legum, хоча деякі статті були змінені – прим. видавця*), тільки Любомль і Бар запорозькому гетьману ненадовго дозволили [...]

Там же на цьому сеймі і з московським царем Олексієм перемир'я на два роки продовжено [...]. // (с. 263) Тим часом однак Москва як в Україні, так і в Білій Русі і навіть коло Вільна і в самому Вільні збудували фортеці і добре їх спорядили провіантом.[...] // (с. 264)

Чекали кінця сейму війська під Криловом і Слупчем, а після закінчення одні, найкращі, з польним гетьманом Любомирським пішли під Торунь, другі з брацлавським воєводою Єнджеєм Потоцьким – в Україну, треті з коронним гетьманом Станіславом Потоцьким, вже краківським воєводою, було послано на кордони України понад Горинню [...]. // (с. 266)

Військо з брацлавським воєводою Єнджеєм Потоцьким відправлено проти Москви. Воно об'єдналося за Дніпром із запорозьким гетьманом Виговським і не було бездіяльним, а брало участь в кількох okazіях з москвою (котрі не дотримали умовленого перемир'я), особливо під Гадячем, завдавши їм великих втрат. Воно навіть пробувало взяти Київ, але там було відбите великими московськими силами і мусило відступати аж до Броварів за Дніпро, немало втративши своїх. Енергія Якуба Потоцького, потім коронного польного писаря, там взяла свій початок і він своєю кров'ю заробив славу своєму дому.

Але військо з великим гетьманом, краківським воєводою, під командуванням полковника і гетьманського поручника Маховського, // (с. 267) яке залишалося понад Случчю і Горинню, нічого значного не зробило, тільки стоячи на квартирах провела решту року з великим обтяженням всієї Польщі і Волині [...] // (с. 269).

1659 рік

// (с. 270)[...] друга ж дивізія великого коронного гетьмана Потоцького була відправлена в Україну на допомогу Виговському проти москви.

Запорозький же гетьман Виговський навесні з'єднавшись з брацлавським воєводою Єнджеєм Потоцьким, також з татарами, з котрими мав давню конфіденцію, привабивши їх подарунками, рушив за Дніпро і зібравши там 60 000 козаків, дав битву під Конотопом Бутурліну, який мав із собою 50 000 москви і там завдав йому великих втрат, а решту у 50 000 розгромив під Переяславом і Козельцем силами свого полковника Гуляницького, прозваного Квіткою. Та й Немирич, котрому була виявлена королівська милість, набрав своїм коштом кілька тисяч польського війська і разом з Виговським і Гуляницьким, де тільки могли виганяли москву // (с. 271) з фортець (крім одного Києва, де ті вже добре укорінилися).

Дуже фортуна почала щастити там за Дніпром війську Виговського, з'єднаному з брацлавським воєводою Потоцьким і з Немиричем, також із Гуляницьким, котрою набундючений, маючи при собі багато поляків, вже легковажив козаків і ледве не називався руським монархом. Що постерігши, козаки тихо з Юрасем Хмельницьким, який вже був з ченцями в монастирі, ведуть переговори і його собі на місці Виговського обирають гетьманом при батьківському щасті [...]”.

(Опубліковано: Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679). – Warszawa, 2000.-С. 123-133, 140-146, 219-221, 239-240, 243-247, 252-253, 258, 260-262, 264, 266-267, 270-271).

**1655. – Уривок з «Повідомлення про козаків» П'єра Шевальє –
продовження його ж «Історії війни козаків проти Польщі»**

“[...] // (С. 9) В минулому році війна поновилася з найбільшим завзяттям як ніколи. Розумові здібності Хмельницького були підтримані довгими руками московитів, які, нарешті, визнали та взяли його під свою протекцію, дізнавшись, що дружба і підтримка татар назавжди його полишили. Перші вигоди, якими їх приманили, принесли їм мало користі й були сумнівними. Він передав у руки великого князя Московії Київ і Білу Церкву, два найкращих міста, щоб показати тому свою вірність. Після цього великий князь під приводом того, що кілька польських вельмож зверталися до нього, не використовуючи належних йому титулів, а в Польщі було надруковано кілька пасквілів проти нього, оголосив війну полякам, до якої він готувався вже впродовж двох років і мав 300 тисяч чоловік в князівствах Сіверському та Смоленському. З цього місця він вирушив у похід і захопив Шклов, Дубровно, Полоцьк, Вітебськ і інші міста, що лежать по Бористену та Танаїсу, які складають добрий шмат Литви. Він викликав у шведів велику заздрість, які намагалися укласти лігу з Польщею, щоб забезпечити себе від загрози, навислої над їхніми державами.

Хмельницький перебував протягом останнього літа на Русі, щоб завадити об'єднання татар з поляками, внаслідок договору, який вони між собою уклали, й виконання якого було відкладене під тиском великого князя, який той мав на Порту. Це змусило поляків перейти до оборони, під час якої вони зазнали нищівних поразок у Литві й не мали змоги продовжувати кампанію проти московитів[...].”

(Relation des Cosaques, avec la Vie de Kmielniski // Relations de divers voyages curieux qui n'ont point este publiées: et qu'on a traduit ou tiré des originaux des voyageurs françois, espagnols, allemands, portugais, anglois, hollandois, persans, arabes & autres orientaux, données au public, le tout enrichi de figures, de plantes non décrites, d'animaux inconnus à l'Europe, & de cartes géographiques, qui n'ont point encore été publiées / par les soins de feu M. Melchisedec Thevenot. – P.: Chez Thomas Moette Libraire, 1696. – Т. I. Текст перекладено з французької і надано д. і. н Євгеном Луняком).

Друга половина XVII ст. – Уривки з хроніки В. Коховського

«Був між козаками Золотаренко, головний ворог поляків, через що Хмельницький його вивищив його над іншими полковниками [...]

(Після Переяславської ради – Ю.М.) настала радість посполства, що проголошений над ними уряд однієї схизматицької віри, і шляхта, що була при поляках, залишившись там задля щастя, показувала удавану веселість. Але ця радість скоро в смуток змінилася. Хотіло московське духовенство, щоб українські ченці й попи були під одним московським митрополитом, а всі церковні обряди вчинили на московський лад; хотіла Москва, щоб повторно померлих (?) і дітей охрещували, на що українське духовенство не дозволяло. Хотіла Москва, щоб київський митрополит відступив від константинопольського патрі-

арха, а був під владою московського патріарха з усім українським духовенством. Але він на поради, ані на прохання, ані на погрози не зважав, не хотів цього вчинити, для чого був взятий за шию і до столиці запроваджений. Тільки тоді після радості настала печаль у козаків; замки і двори королівські з прибутками було забрано на царя».

* * *

“[...]Прийшла відомість до короля з України, що Іван Виговський став козацьким гетьманом чи то за передсмертною порадою Хмельницького, чи з через свою ласкавість давно у козаків взятий [на гетьманство] за життя Хмельницького, будучи у всіх козаків у великій приязні, що за його радою їм щастило, що перед смертю заздрих йому Хмельницький, щоб той не випередив його сина у цій зверхності.

Однак по смерті Хмельницького, мусили рекомендувати, щоб його всі обрали гетьманом, бо він навчений трактувати речі, оскільки перед цим був юристом, то навчився відповідно поводитися в мові і вчинках, а ставши військовим писарем протягом 10 років, стримував своєю порадою криву, п'яну і шалену запальність Хмельницького і вивів козаків з лабіринту всіляких небезпек. Цим же способом, ставши гетьманом, проводив речі, і хоча тверезий з натури, достатньо давав козакам напоїв і сам часто прикидався (?) п'яним, а зрозумівши від п'яних, що проспавшись, вони думають вчинити, через це здобув у козаків славу як щирий і не гордий чоловік.

Але Москва, яка панувала на Україні, догадувалася про те, що задумував Виговський, старалася не тільки обтяжити козаків, але й гетьманську владу взяти в свої пазурі. Виговський, прикидаючись приязним Москві, і коли лаяв поляків, тимчасово подобався Москві. Але коли київський воєвода, москаль, вишпигував те, що він задумує помиритися з поляками; перше мав його у підозрінні, врешті називав ізменником і зрадником; він не любив вільну людину; друге, що Виговський який дораджував Хмельницькому побратимство з татарами, так сам для своєї безпеки увійшов у присягнуту приязнь з татарською старшиною. [...]

(Після ради в Переяславі 1659 р. і відставки Виговського – Ю.М.) Спершу після великого заворушення, всі притихли, аж один з черні обізався: “А бодай того ніхто не діждав, щоб Виговського скинули з запорозької булави, ані цареві, ані тобі воєводи козаки нічого не зділали, щоб ви наше козацьке право обирати нам гетьмана видерли Хмельниченко - син, а Виговський голову смаживню (smarzuwniu) нас з тяжкої неволі лядської визволив, все при нім умирати і з ним жити ми готові, то вся Україна, полковники, осавули, отамани, сотники і чем присягаєм”.

Потім козацька старшина, особливо слухаючи, крикнула: “Згода, згода!”, а московському воєводі оголосили, що все, що цар і ти нам кажеш, вчинимо, але з рук собі обирання гетьмана видирати не дамо, а для цього вогнепальні рани і тяжку смерть в боях з неприятелями відважно зазнаємо, а щоби дослужився котрийсь слави й гонору в нашому козацькому народі[...].”

(Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wezpazjana Kochowskiego.- Poznań, 1859. – T. III. – С. 140, 172, 318-319).

№ 201

Друга половина XVII ст. – Уривки з хроніки-мемуарів Ю. Єрлича

1657 р. ”[...]Дня 3 серпня. Король й. м. п. Беньовського, луцького гродського писаря, давши йому волинське каштелянство і вчинивши його між іншими значним, послав до Хмельницького до Чигирина. Цього ж місяця смерть безбожного архітирана і вбивці Хмельницького в Чигирині, котрого живим не застав пан волинський (каштелян); його кілька тижнів мучила тяжка хвороба, аж поки його безбожного і замучила. Після його смерті заворушення і незгода були між розбійниками. А за свого життя він доручив у нагляд і опіку булаву Виговському. Після його смерті Виговського дуже погано трактували й приймали; через десяток тижнів той був майже спійманим, щогодини сподівався смерті від безбожних тиранів. У вересні місяці московський цар, довідавшись про смерть Хмельницького, присилає до Виговського і всього розбійницького зібрання: щоб гетьманом мали того, кого дасть цар; друге, щоб (царські) воєводи були по всіх містах і містечках; третє, щоб всі прибутки йшли на царя; четверте, щоб сина Хмельницького, який залишився, відіслали до столиці (Москви) разом з батьківським награбованим і зібраним; п’яте, щоб їх [козаків] була певна кількість, 12 000; шосте, щоб московському жовніру давали стацію, яка бувала і на королівського кварцяного [жовніра]. Ця мова не смакувала всім козакам. Цього посла було зневажено, кілька разів його вдарили кулаком, а потім і обухом йому дісталось, при цьому казали послу: “Й вашому цареві так може бути, як він буде нами командувати й керувати; вже помер Хміль, який присягав цареві, а з ним померла й присяга”. Після котрого посольства і відправи московського посла всі козаки, малі й великі, несподівано звернули серце до пана волинського, даючи йому всі достатки, запрошуючи до своїх домів, ласкаво відправили його до короля й. м., з котрого гостювання він приїхав до Дубна 22 жовтня. Так само пан київський підкоморій Юрій Немирич, котрий зрадивши свого пана, короля й. м., з іншими еретиками підняв повстання, разом зі шведами плюндрував, а коли були розірвані відносини між Ракоці й шведським королем, пристав до козаків й пішов на Україну, котрий і зараз між ними в Чигирині; тоді цей бунтував і чинив докори п. волинському[...].”

(„Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza.- Warszawa, 1853. – T. 1. – С. 153-154; T. 2. – С. 5-6).

№ 202

1682 р. – Уривок з анонімної «Віршованої хроніки»

// (арк. 51) **R. 1655. Zimie potrzeba wielka pod Ochmatowem Drzypolska.**

Hetmanem już wielkim Potocki, wojewoda krakowski,

Idzie z wojskiem znacznym w Ukraine, prowadząc lud polski;

Tamże i Czarniecki z różnymi pany i z swemi panięty

Dla złączenia z ordą, chcąc dać na moskwe Chmiela przynęty,

Hałasując różnie fortece ukraińskie i miasta.

Odbiegi kozak, chłop wszeo ubustwa, nawet z dlia ciasta,

Tu owdzie z ordą złączaną bijąc, siekać w swą niewołą

Ordy biorą, zabierają, kozacy jęczą swoją dolą.
A potym rzucili się ku Humaniu [...]wemu*
Z tak wielkim wojsk swych i ord ku (?) samopalnikowi bitnemu;
Gdyż tam miast trzy najdowaio sik z zabieżanskim ludem,
Na kilkadziesiąt tysięcy licząc konia dobrego z żmudem,
Którzy się tak potężnie opierali, mocno strzylali,
że aż musieli mocno nastąpić i onym przygrzali,
że już przyszło do teo, że się w mieście jednym bronili
Wszystkie futory swe straciwszy i dobre mienie stracili.
Przedmieścia wszystkie i wsi okoliczne spalono
I insze szkody większe, mniejsze, tu, owdzie uczynione.
Zaledwie by na ten czas kocca nie doszli Humaniovi,
Ale gdy dano znać od ordy z okzyków hetmanowi,
Iż Moskwa w srogiej potędzie ciągnie z Chmielem z kozakami,
Rzucili się z swym wojskiem jak lechi, tak sułtan z ordami,
Gdyż jeśli Moskwy i kozaków w liczbie po stu tysięcy,
Lecz i tu samej ordy na kilkadziesiąt tysięcy i więcej,
Tamże i generał z armatą także z inphanterją,
Take i obszynny tabor z (...) * wojska, a zimno srogie smapy
Przy śniegach zbyt wielkich zetknął się z ordą bieżącą
Zmieszany od niej, aż mu z nagrzaną było gorąco
Zaledwie dopchnął do bliskiego sobie Ochmatowa
I tam wszczęła się bronieć z fortecy onego już głowa
Stąd za daniem znać od ord co prędzej lechi z wojskami spieszą,
Temi siowy, „Czegośmy sobie życzyli, teraz mamy”, cieszą.
Oto Wyhowski w Ochmatowie od nas już osadzony,
A Chmiel z Moskwą w bliz w polach z nami z wami będzie zetknięony.
Hetman wielki, polny - Lanckoroński, i Czarnecki spiechem
Wszczęli dostawać Ochmatowa, coraz przypadły z śmiechem.
Już działa polne się odzywają z Wyhowskiej strony,
Tylko lechi czekają na swe armate dostać tej obrony,
A Chmielnicki w ten raz uszykowawszy bądź tabor sprawiwszy
Z Szeremetem moskiewskim działami strzelbą osadziwszy,
Pijany leżał na sankach, aż gdy z dział w ten czas hukniono
W Ochmatowie, a onego że to nie darem, obudzono. // (арк. 51 зб.)

Drzypolska r. 1655 pod Ochmatowem.

Nie dai sobie persadowaś, aż gdy słyszeć się dało
Samemu i już oczyma tknoc sik z ordyńcami dostało,
Dopiero wsiadłszy na koń wzięł tym bardziej tabor sprawować
I Szeremeta moskiewskiego we wszem rektifikować,
A w tym razie za obwieszczeniem powtornym od ordy,
Osadziwszy Wyhowskio, biega lechi puść z niemi w kordy,
Tamże i ordy straszne z wielkim swym na Moskwę hałasem
Jecą, bieżą w swoim zwyczajnie hałałajskim gasem,

Potykają się na Drzypolu tuż wbliz Ochmatowa
I zaraz z uszykowanym wojskiem natrze hetmańska głowa
Tak potknie i mocnie się uderzywszy na nich wsiedli,
że onych o mały włos z lechami ordy nie pojedli.
Już lechi w tabor wpadli, nasiekli, wiele narombali,
że się już moskiewskie piechoty przedawać wszynali,
Z obudwoch stron mieszanina sroga, głos wychodł z gemby,
A Szeremet okrutnie huk dawać ognia z dział i strzelby.
Chmiel parzył swym chmielowym łystem, lecz nie w miodowej sycie,
Zaczmi nie jednego, obkładał więc głowy mianowicie
Jechom i ordom niektórym, ale i kozacy jak wściekli
Nie wiedzieli, gdzie się wrazić, gdy ich nabili, nasiekli.
I załedwie przyszedszy do sprawy w nocy bez drew, wody,
Tylko wozy swoje palili, a śniegiem topionym brody
I gemby ciesząc, zamiast wałów wozmi taborzyli.
I pewnie by w tejże nocy onym końca dojechano,
Gdyby im było [...] * raczej swym ztrudzonym nie sfolgowano,
Jecz w noc trupa z teo mnogiego w wozy swe nałożywszy
Lodem i śnieżnym wałem się jako mogąc obstawiwszy,
Działa, armate, strzelbe nabiwszy na wszystkie strony,
Tabor ścislejszy sprawiwszy, wszczęli bić i dawać gony,
A co największa, że muradyn sołtana Chmiel spraktykował
Przez tłumaczów swych, Szeremet, Chmiel złota, srebra podsumował,
By nie nastempowała orda, tylko względem lechów quidem
Obiecując swój zamysł Chmiel prędko ad unum et idem.
I tak sie stało, gdy się dobrze brać wszczęło ku świtanu,
A iechi całą noc strawili na silnym pilnowaniu.
Aż ci, widząc moskal i Chmiel z kozacwem, że złe bez wody
I bez drew wraz Wyhowskiego trzeba ratować, swych brody,
Odważnym dziełem szli znagia na przełom ku Ochmatowi,
Wyhowskiemu dając odsiecz, swojemu pisarzowi;
Zaś lechi rzucili się mężnie ku nieprzyjacielowi
I lubo zastompili, chcąc zrazić takiemu goźciowi,
Lecz gdy ordy tylko cząstka i to wdalsz krzykiem zmagala,
że się rozeszła koniom dla żywności i w zagon namawiała //(Apk. 52)

Drzypolska r.1655 pod Ohmatowem.

Przebiła się Moskwa i kozacy, rum sprawiwszy sobie,
Iż nie tylko kozakom, iecz i lechom przyszło być w grobie,
Bo gdy leżało w mieście więc pod czas zimna postrzelonych,
Tudzież żołdaków, hajduków, zbytnim zimnem przymęczonych.
Wszystko to oni, przez siłę łamając, pożarli, połknęli,
Bo i wyhowczykowie z zamku wypadszy, tam się mieli,
Stąd lechi na ordę i muradyn sołtana powstali,
Iż nie takie ma bydź braterstwo, coraz im wzmiankowali,

Ale oni niespodziewanej rzeczy to przypisowali,
Iż się dla jasyru rozbiegli w ten raz wymawiali,
A to raczej srebro, złoto moskala Chmiela sprawiło
I jeszcze dalszą radę a prątką od onych zysciło,
Iż im odpor dać tak ognistemu nieprzyjacielowi
I w takiej potędzie trudno, lecz popuścić wudz koniowi,
A iść w insze miejsca ukraiinne, gdzie mogąc bić, dawić,
A Chmiela z Szeremetem i ich tabor porzucić zostawić.
Gdzie hetmani polscy wprzod swój tabor rządnie wyprawili,
A dalej się i sami kominikiem w też drogę ruszyli
Wojska polskie jedno idzie na powolnym odwodzie,
Wtąż ordy pewne w boku prawym iewym wszędzie przy szkodzie
Ukraińcom, a insze przod obganiając nagłe biorą
I z niewolnikiem do kosza sweo ciągną wielkio skoro
Armaty też polskie i piechoty zaraz przy taborze,
Gdzie się moskal i kozak wyrwał kominik brał po skorze.
Co postrzegszy, Szeremet i Chmiel ruszył się z swym taborem,
Jakoby za łekkim jezdnyim szedł chiop z ciężkim zboża worem,
Zaś tabor polski porwawszy się w sztuki zmykał się coprędziej,
A owi dni kilka chodząc, zażyli szkody i nędzy,
Jeśli połknęli wuz jaki, bądź z umysiu porzucony,
Niewiele się obłowili w imprezie swej, zbyt zmolnionej,
Widząc, że wskurać trudno, rzucili się w bok, ku Nieprowi
Szeremet z woiewodami i Chmiel z kozactwem służą czasowi,
Gdy zamiast zrażenia łechów i ordy sami jeszcze bici,
Głodni będąc, musieli wendrować, w swą idąc, jak zmyci,
Gdy w stopy bijąc, ślad wojując, nie mieli pożywienia,
Musieli inszą rade mieć przybirać domyslenia
Ordy zaś tam i sam, gdzie mogli, z łechi brali wsi, miasteczka,
W czym i hetmani przez szpary na to z łechami patrzali,
że niewolnik ordzie, a żołnierzom zdobycz, przebaczali,
Do teo orda tak potężna, bądź przy łechach w ten raz stawali,
By łechów zdradzić, bądź się przewabiś nie chciała, obawiali.
Owo jeśli przeciwni, tak swoje, na Drzypolu drzeli
Pod Ochmatowem „och, och” moskiewscy i łechi myśl mieli // (Арк. 52 зб.)

Drzypolska r.1655 pod Ohmatowem.

A co więtsza wet za wet struzom przeszłym psom oddawali,
Jako oni łechom, tak też i łechi, przez pogan wetowali,
A iż z braterstwa pogańskieo znalazł się taki, że łechów
Do przedania z rusi chłopca, bądź niewiaste, zażywszy śmiechów
Płacić miał zdrowiem od hetmanów, aż w obcej ziemi potym
Musiał czas życia sweo w służbie trawiś, każdy wie o tym,
Gdzie się i na drugiego, gdy to ukazywać wszczęło,
Srogim karaniem i publicznym zakazaniem się ujęło

Wielkie na ten czas ordy byli wiele miast, wsi zabrali,
Nawet za pozwoleniem łechów i Berszad z gruntu wygnali,
Tylko co łechi z litości wielu ludzi ukryć mogli
Ci wolni a i te terminy serce tatarskie zbyt bodli,
Co czas, co godzina ord srogich do łechów przybywało,
A łechów z zdobyczą wzad i za wierią pewną mniejszało,
Gdy przysłany ordinans od pana króla Kazimierza,
Iż król szwedzki nie dotrzymuje z swemi łechom przymierza,
Z morza wysiadzszy, już jest w Wielkiej Polsce spraktikowany.
Dla Boga niech do mnie polny hetman z wojskiem, bom stroskany,
Tamże Czarnecki niech przybywa i kto w Boga więc wierzy,
Tam Jan Sobieski, chorąży koronny, z inszymi niech zmierzy,
Tam Bałaban i inszy panowie, wielmożni panięta,
Dziwując się jako na te ojczyste różna przychodzi zwęta
Aszci też i hetman wielki Potocki z wojskiem wzad idzie
Zaledwie się wysliznął, od ordy strzegąc się, by nie był w bidzie,
Gdyż teo chciała orda, by łechi ruś, moskwą wojowali,
„Ponieważ nas na wojnę ście przeciw onym wezwali,
A to tylko jako jeden śmiech i żart z nas już czyżcie,
Zacząwszy, a nie kończyć, prętko to zrzucacie przyłbice”.
Dawszy racye słuszną, obiecali łechi nagrode,
Na dalszy czas braterstwo zachowując i swą zgode,
„A teraz macie pas wolny w Ukrainie do brania,
A nam dopuścić odyść dla spocznienia i sweo zdania!”
A tako ordy z sercem niewdzięcznym ku Krymowi zwrotem,
Wiele szkod moskwie i ukraińcom czynią swym obrotem.
Nie jeden zapłakał i nie jedna na swoje niewolą
I(?) skaże (?) im te odeścia łechom co raz w oczy kołą,
Musieli do koczowisk swych dalej swoich powendrować,
Bo już i lody puszczały, o dalszej wojnie rokować.
Boże, Boże! Zmiłuj się nad umarłymi i żywymi,
Nad zabitymi i roznym śmierci za strażem łęglymi,
Którzy imie Twego Syna Jezusa wychwalamy;
Oddał od niewolników ciężkość i od nas nędznych, upadamy
Do nóg Twych świętych w Trójcy Boga Jedynego;
Przez Mary i świętych przyczynę uchowaj od wszeo złego // (Арк. 53)
Pod czas Drzypolskiej r.1655 bądź też Ohmatowskiej.
Tego czasu między inszym terminem tak się trafiło,
Gdy rzeczy od officierów hetmanym namieniło,
Iż trzech żołdatów w taborze tak wieie złota dostali,
A marnotrawnie zaś nie wiedzieć gdzie w ten raz postradali.
Przywiedziono wnet trzech z rozkazu generała i hetmana,
Spytano jeśliś dostał? Dostałem z łaski nieba Pana
Tysiąc i dwieście czerwonych złotych, lecz przehoynowałem(?)

Jednom jadł, pił, drugie w karty w kostki przegrałem, styrałem (?),
Porwano mi też, ukradziono, już się rzecz prowadziła
Do drugiego jeśli zdobył, gdzie masz wargę przytoczyła.
„Zdobyłem, - rzekł, - hetmanie ośmset i ośm, drugie się przepiło,
Połowica jedni (?), połowica z inszemi, bo jeść, pić miło”.
„A ty, trzeci, powiedź szczerze, uznaj summienie swoje”.
ów zaś: „Prawde powiem, panie, zdrowie w rękach twoich moje,
Dostałem siemset, może się najiść trochi co więcej,
Daje taki rachunek, bo snadny w mej głowie się kręci,
Czerwonych pare dałem temu, co idzie kapłanowi,
By Bogu dzięki oddał przy mszech świętych, dobrodziejowi,
Iż mię nie tylko szwanku zachował, lecz i dał tak wieie
I za zginione towarzystwo westchnąć też chciał śmieie
Kilka czerwonych musiałem obciąć głodny na chłyb, piwo,
Ty sam znasz, panie; jako żołądek na głód patrzy krzywo,
A do teo musiałem się i swoim akkomodować,
że mi Bóg dał i owych jedzeniem, piciem poratować,
Gdyż to bywa wzajemna kukiełka różna pospolicie,
Co ja mu dziś jutro zaś może oddać ten mi sowicie,
A co większa, gdy pod czas meo nieszczęścia bądź gdy choroba
Przy mnie stanie, zginelej, to posypie ziemie meo groba,
Bądź za dusze westchnie da; lubośmu Sam Bóg nagrodzi,
Otoli i mnie w takowam razie bardzo wygodzi.
Insze chowam, miściwy panie, bom ubogi, przy sobie,
Bym żywii ubogą matkę, siostry, ukaże ich tobie,
Nie straciłem ani chce tracić, bom na to ważeł zdrowie moje.
Na co hetman, generał: „Boże, błagosław mądrość twoje!”
Za załyceniem wszech prosze, by nie inak generałe
Revera by odtąd officyerem był, gdy tak całe
Z wiary, rozumu, dzieł swych, iż też nie skłonny do marnotrastwa.
A ten drugi nadtracyusz, że zażył kart, kostek, pyacstwa,
Tak dobrze jadi, pił, hulał, że zrzkać zostaia połowica,
Niech od kyjów, tak lata w zwyż, w niz, smrodliwa połbecznica,
Ażby rękojma stanęła godnych wiary za nim ludzi,
że na chwale Boże pocziwe życie nie na marność złudzi. // (АПК. 53 зв.)

Pod czas Drzypolskiej r.1655 bądź też Ohmatowskiej.

Ten trzeci stracyusz, iż wszystko stracił, niech z szubienicy,
że marnie żyi na ziemi, niech na niebie już gwiazdy łyczy,
Revera w głupstwie, w marnościach, iż zażył zbyt kostyrstwa,
Bóg się o to gniewa, niech przyplaci zdrowiem swym obżyrstwa.
Przypomnieć moge i to, co się temuż więc hetmanowi
Zdarzyło w Ukrainie, wojującemu wudzowi,
Gdy z wojskiem z miejsca na drugie od hetmana wzruszone,
Konie hetmańskie już sik ruszył w karecy zaprzeżone,

Starszlowy (?) kuc co raz nogą stojąc, w ziemię bił i kopał,
Bez przestanku bijąc, w jedno miejsce zmarzłe kopytem hopał.
Co widząc, hetman rzekł: „Niepodobna, by kuc bez przyczyny,
Nie mając w zwyczaju, dawał temu miejscu winy.
Ale tak niech piechoty z sprętka do swych motyk się rzuca,
Za to nic by też w tym i darem się potrosze zakłuca.
Cybulski, marszałku, co fant, żywność, to wam niech naieży,
Wam szelagi, a hetmana srebro, złoto niech się dzierży.”
Ten żart hetmański na prawdę Bóg dał, tym razem wychodzi,
Bo wiele nie tylko fantów bogatych w dostaniu godzi
Rysich, sobolich, axamitów, szkariatów w różnej cenie
W wszelkich materych i spiendencyach, w chustach dobrze mienie,
Jecz ziota, srebra nie tylko miedzi w rozmaitej kwocie.
Gdy coraz gięmbiej kopała piechota w swej ochocie,
Nie jeden się nalazł, co się przerzekł wudzowi dobrym słowem.
Po słowu dość uczynił hetman, mniej się ciesząc tym obiwem,
Dał, rozdał; taki głos był, że to z kozackich pułkowników
W nagiej trwodze jeden przy swym domu zakopał srebników.
Ta wojna ustawiczna jak wiele dobra pozbawiła,
Tak był tam szczęśliw, co oneo na nogi wystawiła,
Nalazł się taki, co temi czasy dobrze się obłowił,
A drugi też obdarł się, stracił iedwie żyw nie odnowił
święty Boże, święty mocny, święty a nieśmiertelny!
Zmiłuj się, zmiłuj, zmiłuj w Trójcy Boże a nierozdzielny,
Odwróć gniew swój Boski, oddal karanie nam grzesznym wieczne,
Daj oświtenie rozumu i poprawe życia jeczwe,
Coï nam się zyidzie, byśmy w dobrym mieniu tysiąc lat żyli,
A w niełasce Twej schneli i Tobie niemili więc byli;
Jako król Baltazar dobrej myśli, a ręka pisze na ścienie:
„Mane, Thecel, Phares” - wyłożył Daniel zdziwienie.
„Mane” – przelożył Bóg twe królewstwo, dokonał onego;
„Thecel” – zważony i mniej masz; „Phares” – już rozdział państwa tweo.
Jeśli grzech jednego zleo wali pomste na wszystkie ziemie,
A do tajny nie wiadom, coż jawny nie karan na plemie.
Chowaj że nas, Panie, z Matką swą, „Mane, Thecel, Phares” tego,
Gdy już różny naród wstaje na Polske i pana naszego,
Jako niżej przeczytasz, gdy nie będziesz, czytelniku, tęskliwym,
[...] miłościwym” // (арк. 54).

Переклад

// (арк. 51) Року 1655. Взимку велика битва від Охматовим, Дрижи-пільська.

Гетьманом, уже великим, був Потоцький, воєвода краківський,
Йде із значним військом в Україну, ведучи військо польське.
Там же і Чарнецький з різними панамі та своїми панятами

Заради з'єднання з ордою, прагнучи дати на московітів Хмеля як приманку,

Галасуючи різні українські фортеці й міста.

Покинув козак, селянин все бідне майно, навіть з діжею тісто.

Тут і там з'єднані орди б'ючи, рубаючи, в свою неволю

Беруть, козаки плачуть над своєю долею.

А потім кинулись до Умані укріпленої (?)

З таким великим своїх військ і орд на мужнього самопальника;

Бо там знаходилися сили трьох міст із біженцями,

На кількадесят тисяч, лічачи доброї кінноти з черню.

Ці так потужно чинили опір, сильно стріляли,

Що аж мусили потужно наступати і їм пригріти,

Що їм довелося вже боронитися в одному тільки місці.

Вони втратили всі свої хутори і майно,

Всі передмістя і довколишні села були спаленими,

Були й інші більші та менші шкоди тут і там вчинені.

Тоді ледве не прийшов кінець Умані,

Але коли гетьманові дали знати від орди, з язиків,

Що москва величезною силою йде з Хмелем, з козаками,

Кинулися [проти них] із своїм військом як лехи, так і солтан з ордами.

Москви та козаків нараховувалося по сто тисяч,

Але й тут самої тільки орди було понад кількадесят тисяч;

Тамже був і генерал з гарматами, також з інфантерією,

Також і обширний табір з різною кавалерією.

Хміль же перед собою послав, наче як у своїй першій сторожі,

Виговського з певною частиною війська, а холод сильно смажить.

У снігах надто великих [цей] зіткнувся з ордою, що мчала,

Прийшов від неї у замішання, аж було йому жарко від нагрівання,

Ледве допхався до близького собі Охматова

І там вже почала боронитися з фортеці його голова [авангард].

Після цього, отримавши вість від орд, якнайшвидше лехи поспішають з військами

І такими словами: „Чого ми собі зичили, тепер маємо”, тішаться.

Ото Виговський у Охматові від нас вже в облозі,

А Хміль з москвою поблизу в полях нами й вами [ординцями] буде зустрінутий.

Гетьман великий, польний – Лянцкоронський, і Чарнецький поспіхом

Почали здобувати Охматова, щораз приступаючи з сміхом.

Вже гармати польові відгукнулися з Виговського сторони,

А лехи чекають на свою артилерію, щоб зламати цю оборону.

А Хмельницький тим часом вишикувавши військо або ж створивши табір

З Шереметом московським поставивши там гармати й рушніці,

Лежав п'яний на санках, але коли тоді з гармат було гукнено

В Охматові, то його недаремно було пробуджено.// (арк. 51 зв.).

Дрижипільська року 1655, під Охматовим.

Не дав себе вмовляти, бо вже чути стало
Самому і вже прийшлося очима зустрітися з ординцями,
Тоді сівши на коня, взявся ще ревніше керувати табором
І московського Шеремета в усьому ректифікувати;
А тим часом після другої звістки від орди,
Обложивши Виговського, лехи мчать, щоб шаблями вдарити на них,
Там же і страшні орди з великим своїм на московитів галасом
Летять, мчать своїм звичайним галалайським способом.
Зіткнулися на Дрижиполі, тут же, поблизу Охматова
І зараз же з вишикуванням військом натиснув гетьманський авангард.
Так потужно й сильно вдаривши, всіли на них так,
Що їх мало не з'їли орди з лехами.
Вже лехи пробились у табір, насікли, чимало порубали,
Що вже московська піхота починала переходити [на польський бік].
З обох боків сильна мішанина, крик виходить з уст,
А Шеремет потужний гук чинив, давав вогню з гармат і рушниць,
Хміль парив своїм хмелевим листом, але не в медовій ситі,
Зачмелив не одного, обкладав отже „листям” особливо голови
Лехам та деяким ордам, але й козаки як скажені
Не знали, куди бити, коли їх набили й насікли
І ледве прийшовши до тям, вночі без дров та води,
Тільки палили свої вози, а замість води розтопленим снігом тішачи свої
бороди та губи,
замість валів возами таборилися.
І певно цієї ж ночі їм би прийшов кінець,
Коли б їм швидше (?) своїм стомленим не було послаблення,
Але вночі вони наклали у вози трупів з цієї маси трупів,
Льодом та сніжним валом, як змогли, оточили себе,
Гармати, артилерію, рушниці набивши, на всі сторони [виставили],
Зробивши тісніший табір, почали бити й давати гони,
А що більше, Хміль переманив нурадин-солтана
Через своїх товмачів, Шеремет і Хміль золотом і сріблом підбили підсумки,
Щоб не наступала орда, а тільки принаймні про око підтримувала лехів,
Хміль обіцяв свій задум швидко реалізувати (?).
І так сталося, коли добре стало братися на світанку
А лехи цілу ніч провели у посиленому пильнуванні
Аж тут, бачачи москаль і Хміль з козацтвом, що погано без води
І без дров, також треба Виговського рятувати і своїх борід,
Відважним чином йшли раптово напролом до Охматова,
Виговському даючи допомогу, своєму писареві.
Лехи ж мужньо кинулися до неприятеля;
І хоч заступили дорогу, прагнучи дати бій такому гостеві,
Але орди тільки частина і то більше криком воювала

Бо розійшлася заради корму для коней і підмовляла піти з загон [за яси-ром] // (Арк. 52).

Дрижипільська року 1655, під Охматовим.

Пробилася москва й козаки, рум вчинивши собі,
Що не тільки козакам, але й лехам довелось бути в гробі,
Бо коли лежало в місці під час холоду поранених,
Також жолдаків, гайдуків, змучених сильним холодом.
Все це вони силою проламуючи, пожерли, проковтнули,
Бо й виговчики, вискочивши з замку, там були [на вилазці].
Через це лехи на орду й нурадин-солтана повстали,
Що не таке має бути братерство, щоразу їм нагадували;
Але вони це приписували несподіваним справам,
Що [ординці] розбіглися тоді заради ясиру, цим виправдовувалися,
А це срібло й золото москаля й Хмеля вчинило
І ще дальшу і швидку раду від них здійснило,
Що їм відсіч дати такому озброєному вогнепальною зброєю і гарматами
неприятеліві,
Що в такій потузі, важко, тому треба попустити вудила коневі,
І йти в інші українські місця, де можна бити й давити,
А Хмеля з Шереметом і їхній табір покинути, залишити.
Тоді польські гетьмани спочатку свій табір порядно відправили,
А далі й самі кіннотою цим же шляхом рушили;
Одне військо польське повільно йде в резерві,
А певні орди з правого й лівого боків скрізь у шкоді
Українцям (Українcom), а інші орди, обганяючи авангард, раптово беруть
І з невільником до свого великого коша швидко йдуть.
Гармати польські і піхота теж тут же при таборі.
Де москаль і козак виривався кіннотою, дістав по шиї.
Що постерігши, Шеремет і Хміль рушилися з своїм табором,
І ніби за легким кіннотником йшов селянин з тяжким мішком збіжжя.
Польський же табір, розділившись на частини, якнайшвидше змикався,
А ці, ходячи кілька днів, зазнали шкоди й нужди,
Якщо захоплювали якийсь віз, чи то [віз] умисно залишений,
То небагато чим збагатилися у своїй, надто повільному поході.
Бачачи, що заподіяти щось важко, вони рушили в бік, до Дніпра.
Шеремет з воєводами і Хміль з козацтвом служать часові,
Коли замість того, щоб розбити лехів та орду, ще й самі були побиті,
Будучи голодними, мусили мандрувати, йдучи у свою сторону як втікачі,
Коли б'ючи в стопи, слід воюючи, не мали провіанту,
Мусили іншу раду мати, брати до уваги.
Орди ж там і сям, де могли, з лехами брали села й містечка,
На що і гетьмани з лехами дивилися крізь пальці,
Що невільник дістається орді, а жовнірам здобич, це пробачали,
До того ж орда була така потужна, хоч і була тоді при боці лехів,

То боялись [лехи], щоб вона їх не зрадила, або не захотіла звабитись на інший бік.

Як неприятельські, так і свої на Дрижиполі дрижали,
Під Охматовим „ох, ох” московські і лехи одну думку мали. // (Арк. 52 об.).

Дрижипільська року 1655 під Охматовим.

А що більше, око за око майбутніх сторожів псам віддавали

Як вони лехам, так теж і лехи через поганих чинили.

А з язичеського братерства знайшовся такий, що лехів

До передання з русі хлопця чи жінки, із сміхом,

Мусив за це заплатити життям від гетьманів, аж потім у чужій землі

Мусив час свого життя тяжко перебувати, про це знає кожен.

Коли це стало виявлятися, то й дії другого,

Було припинено суворою карою та публічною забороною.

Тоді були великі орди, які захопили чимало міст і сіл,

Навіть з дозволу лехів і Бершадь з ґрунту вигнали,

Тільки тих багатьох людей, котрих лехи з милосердя змогли укрити,

Тільки ці були вільними, але й це не давало спокою татарському серцю (?).

Щомиті, щогодинно жорстоких орд до лехів прибувало,

А лехів із здобиччю навпаки (?) меншало,

Коли був присланий наказ від пана короля Казимира,

Що шведський король із своїми не дотримується лехам перемир'я,

Висадившись із моря, він вже чинить ворожі дії у Великій Польщі.

„Заради Бога нехай до мене польний гетьман з військом йде, бо я в розпачі,

Туди ж і Чарнецький нехай прибуває і врешті той, хто в Бога вірує,

Туди Ян Собеський, хорунжий коронний, з іншими нехай іде,

Туди і Балабан та інші пани, вельможні панята,

Дивуючись тому, що на цю вітчизну різні приходять біди (?).

Аж тут і гетьман великий Потоцький з військом назад іде,

Ледве вислизнув, стережучись від орди, щоб не потрапити в біду.

Бо орда того хотіла, щоб лехи русь і московітів воювали:

„Бо нас на війну проти їх закликали,

А то тільки ніби самі смішки та жарти з нами вже чините,

Бо розпочавши, а не закінчивши, швидко скидаєте шолом”.

Давши слушне виправдання, лехи обіцяли ординцям нагороду,

На подальший час братерство зберігаючи і свою згоду:

„А тепер маєте вільний шлях в Україну до брання ясиру

Так орди із невдячним серцем при поверненні до Криму

Багато шкоди московітам і українцям чинять своїми діями.

Не один заплакав, не одна [душа] пішла до неволі,

Скаже (?), що цим відходом лехам щораз в очі колють.

Мусили далі, до своїх кочовиськ, мандрувати,

Бо вже і крига скресала, та про подальшу війну вести переговори.

Боже, Боже! Змилуйся над померлими і живими,

Над забитими та полеглими різними смертями від пострілів,

Котрі ім'я Твого Сина Ісуса прославляємо;
Віддали від невірників і від нас, бідолах, тяжкість [випробовувань],
падаємо

До ніг святих Твоїх, в Трійці Бога Єдиного:
Через заступництво Марії і святих збережи нас від усього злого! // (Арк. 53).

Під час Дрожипільської року 1655 абож Охматовської.

В цей час між іншим так трафілося,
Що офіцери сказали гетьманам,
Що три солдата у таборі дуже багато золота дістали,
Але марнотравно і не знати як тоді ж і розтринькали.
Тут же було приведено цих трьох з наказу генерала і гетьмана,
Запитано: „Чи дістав (гроші)?”. (Перший відповів): „Дістав з ласки Пана
неба

Тисячу й двісті червоних злотих, але заховав.

Одні гроші проїв, пропив, другі – в карти й кості програв, розтринькав (?),

Пограбовано мене також, вкрадено гроші”. Звернулися з цією справою

До другого: „Чи здобув [гроші], де їх маєш?” Відкриває рота:

„Здобув”, - сказав, - „гетьмане, вісімсот і вісім, інші пропив,

Половину з одними (?), половину з другими, бо їсти й пити мило”.

„А ти, третій, скажи щиро, скажи по совісті”.

Той: „Скажу правду, пане, моє життя в твоїх руках,

Дістав сімсот, може й трохи більше,

Даю такий рахунок, бо в мене голова йде обертом,

Пару червоних дав тому, що належить, священику,

Щоб він під час святих мес возніс подяку Богу, добродію,

За те, що він мене не тільки вберіг від біди, але й дав так багато;

І полегло товариство я теж хотів пом'янути сміливо,

Кілька червоних я, голодний, мусив витратити на хліб і на пиво,

Ти сам, пане, знаєш, як шлунок на голод дивиться криво.

А до цього мусив і своїм допомагати,

З того, що мені Бог дав, і їх їжею та питтям порятувати.

Бо то буває звичайно взаємний різний хлібець:

Що я йому сьогодні дам, він може мені завтра віддати вдвічі більше,

Тим більше, якщо у мене станеться нещастя чи я захворію,

То він стане при мені, я як загину, то він посипле землею мою могилу

Або дасть на помин моє душі, а його Сам Бог винагородить

А це і мені в такому разі дуже вигідно.

Інші [гроші] зберігаю, милостивий пане, бо я убогий, при собі,

Щоб утримувати убогу матір, сестри, я їх тобі покажу.

Не втратив і не хочу втрачати, бо не хочу ризикувати своїм життям”.

На це гетьман-генерал: ”Боже! Благослови твою мудрість!

Від імені всіх прошу, щоб не інакше, - [сказав] генерал,

Щоб дійсно з цього моменту ти був офіцером, бо ти в усьому [добрий],

У вірі, розумі і своїх справах, також не схильний до марнотравства.

А цей другий розтринькувач, який займався картами, костями, п'янством,
Що так добре їв, пив, гуляв, що залишилася тільки половина грошей,
Нехай від київ політає вгору й вниз, смердюча півбочка,
Доки не поручаться за нього віри гідні люди,
Що він на хвалу Божу, життя поштиве проведе, а не надаремно процвин-
дить. // (Арк. 53 зв.).

Під час Дрижипільської року 1655 або ж Охматівської.

Це третій, розтринькувач, який все витратив, нехай буде на шибениці,
Бо марно жив на землі, нехай на небі зірки лічить;
Дійсно жив у глупоті, в марностях, бо надто займався грою в кості,
А за це Бог гнівається, нехай же цей заплатить життям за своє обжерство.
Можу пригадати й то, що цьому ж гетьманові,
Воюючому вождю, приключилося в Україні.
Коли з військом, посунутим гетьманом з одного місця на друге,
Гетьманські коні [стояли], запряжені в карету, то перш ніж рушити
Головний кінь, стоячи, щоразу ногою в землю бив і копав,
Безнастанно б'ючи в одне місце, гупав копитом по змерзлій землі.
Бачачи це, гетьман сказав: „ Не може бути, щоб кінь без причини,
Не маючи такого звичаю, давав цьому місцю вину.
А раз так, то нехай піхота швидко кинеться до своїх киров,
А за це вони зможуть трохи заробити (?).
Цибульський, маршалку, якщо тут дорогоцінне каміння, провіант, то нехай
це буде вам,

Вам [піхота] – шеляги, а гетьману – срібло, золото нехай буде”.

Цей гетьманський жарт Бог дав, бо цим разом він справдився,
Бо було чимало не тільки багатих дорогоцінних каменів,
Рисячих, соболиних [хутр], оксамиту, пурпурових тканин різної ціни,
Всіляких матерій і багатих речей, хусток, доброго майна,
Але й в різних видах золото, срібло, не тільки мідь.

Чим щораз глибше копала піхота охоче,
То не один знайшовся, який згадав гетьмана добрим словом,
А гетьман своєму слову був вірним, сам він менше тішився цим уловом,
Віддав, роздав його; така чутка була, що це один із козацьких полковників
У раптовій тривозі біля свого дому закопав срібняки.

Ця постійна війна так багатьох позбавила добра,
А були й такі щасливі, котрих вона поставила на ноги;
Знайшовся такий, що в ці часи взяв добрий улов,
А другий обдерся, втратив [усе], ледь життя не втратив.

Святий Боже, Святий Кріпкий і Безсмертний!
Змилуйся, змилуй, змилуй Боже, в Трійці Нероздільний!
Відверни гнів свій Божий, віддали кару нам, грішним, вічну,
Дай просвітлення розуму і виправлення, вилікування життя
Що нам з того, якби ми тисячу років жили в багатстві,
Але засихали у Твоїй немилості і були Тобі немилі!

Як король Валтасар добре думав [про себе], а рука вже пише на стіні:
„Мене, Текел, Фаре” – а Даниїл витлумачив це диво.
„Мене” – переложив Бог твоє королівство, поклав йому кінець;
„Текел” – зважив і ти маєш менше [на терезах]; „Фарес” – вже розділена
твоя держава,

Якщо гріх одного злого тягне за собою помсту на всю землю,
Але таємний гріх незнаний, а що ж казати про явний, [стягне] він кару на
плем’я.

Борони ж нас, Господи із Своєю Матір’ю, цього „Мене, Текел, Фарес”,
Коли вже різні народи повстають на Польщу і на нашого пана,
Про що прочитаєш нижче, якщо не буде, читачу, це нудно,
[...] милостивим” // (Арк. 54) [...].

// (арк. 75) Року 1657. Шведський король із соромом йде назад до Львова.

Густав Карл уже повернув до Перемишля,
А цього разу Корнякт був старшим над військом гарнізону.
Як тільки шведи ступили на товстий лід ріки Сян,
Прагнучи оволодіти містом і датися йому взнаки на зло ляхам,
Тут же Корнякт, вийшовши зі своїми різними добровольцями,
Дав їм відсіч і бив доти, аж доки під шведом не обломився й не розтанув лід
А коли було їх так багато забитих, особливо втоплених,
То (це знак того, що) Сам Бог б’є та нищить руками зраних перемишлян.
І якщо швед премислив про Перемишль своїм хитрим промислом,
То Бог ліпше промислив, що швед згас зі своїм гордим умислом.
Ще швед після такої зустрічі туди й сюди не поскаржився,
Аж тут Чарнецький зі своїми лехами ординцям гукнув, заволавши:
«До них, до них, гайда, гайда, гала!» рве, кричить, турбує,
Аж і гетьман коронний, і той та інший з панів із людьми (сюди) керує,
Бачачи, що Сам Бог б’є шведів, всім до війни зросла охота,
А Карл Густав зі своїми під плащем тримав kota.
Понад Сяном рушивши, щоразу став з’являтися лехам,
І як перше, так цього другого разу, понад рікою мався (?),
Не даючи (?) жодному вдягтися (?), але лехи пам’ятали його,
Штрикали його звідусіль, як могли, нехай до Львова (йде) не більше.
Примчала на допомогу й литва, не зрікаючись того, щоб його з (своєї) люті
з’їла,

Такий апетит і смак Густавова сила (?) викликала(?).

О несповідимі суди Божі, яких ніколи не осягне людський розум,
Але хто з Богом почне, той з Богом і скінчить, з Богом і спочине(?).

Ніщо на світі так не вчинить, як сердечна покора,

З покаянням і жалем за гріхи перед Богом; ця річ така,

Що доценту чорта нищить і знищить, гріх із тіла викине,

А хто сам Богом погордить, того зовсім покине,

Цю поміч Божу за заступництвом Марії і святих годиться нести,

Вона підтримує війська й королівства, виводить зі всіх небезпек;

І як гординя цезарям, а пиха монархам та королям є згубою,
Так покора перед Богом є милою втіхою правителям.
Обдаруй же Господи нас, найгіршіших, краплею жалю та каяття,
У нижчому стані найнижчою покорою вижени злі духи;
Коли згідно зі Святим Письмом Святий Дух не увійде в злу пихату душу,
Дай Господи хоч шматочок цієї солодкості, щоб вкусив її і той, і цей, і я.
Освіти засліплений розум, пом'якши тверде серце Твоєю милістю,
Змилуйся над померлими невірниками Своїм милосердям,
Згадай про рани Сина Твого Розіп'ятого,
Порадь про душі і тіла, бо ми надто сповнені грішних вчинків,
Подбай про вигнанців, про вражених горем, про вбитих, про конаючих,
Особливо про тих, у котрих немає палких заступників перед Богом. //

(Арк. 75 зв.).

Року 1657. Ракоці відбирає Краків, Казимир.

Про те, яким чином то сталося
Те недобре, бо на (...) * Речі Посполитій діялося.
Коли з'єднавшись з військами, (вони пішли) просто до славного Кракова,
Зіткнувся їхній авангард з польським роз'їздом поблизу Самбора.
Мав крім інших іноземних своїх військ тридцять тисяч
Козаків, молдаван та валахів десять тисяч, якщо не більше.
Коли ж довелось польському роз'їздові з ними зіткнутись,
Сказав: "Не дбаю про виграш, тільки про добру зустріч зі своїми",
І хоч бився добре, та сховав свої роги,
Рвонувся швидко до своїх, взявши "язика", бо в сильній пробі
Важко плисти проти бистої та сильної води,
Мусив би кожен недолугий кавалер стати в цьому.
А так, коли вже рушив до Самбора, а там і до Кракова,
Взялися ділити місто Казимир, яке взяв його (Густава) авангард,
А саме столичне місто Краків швед не випустив з своїх рук.
Взагалі йшла Польща на розділ, кожен від неї (щось) відгриз,
Вже польською та литовською землею, Руським князівством ділилися
Так, як задумали і реально то здійснювали.
Польща сміливо могла сказати: "Оточили мене многі пси
Та хижі вовки, надто жорстокі у своїх замислах.
Подібно як Кромер у своїй хроніці пише про святого Станіслава,
Коли той був забитий (королем) Болеславом і поляків (...) * славі,
На різні частини були розрубані члени його святого тіла.
Пішов такий голос від побожних людей з посполитого духа,
Що й Корона Польська з часом буде розірвана
На певні частини, буде покарана за гріхи лехів;
І як двісті років вона спокутувала на своїх синах
І аж до короля Пшемисла Першого постійно терпіла
І не тільки втратила корону (...) * через прокляття,
Але й на багатьох панів розділилася в такому хаосі;

Багато князівств, як от Сілезію і Поморську землю, краї ближчі,
Втратила тут і там, повіти дальші, також і нижчі;
Також громадянські війни поміж князями, довгі й шкідливі,
Від татар, русі, литви, німців, хрестоносців злісні шкоди,
Не згадую того, як була відірвана Молдавська земля,
А потім і Інфлянти та інші краї, не згадую того.
Отож і тепер бачимо власними очима, що Бог карає
І вже пішло (все) вниз цій Короні у такій біді.
Але надія в Бозі, що як тіло святого з'єднав
І розкидані члени чудесно разом стулив,
Так і Польське королівство до цього може прийти у щасливу годину,
Бо чудеса творити Богу чудесному не є новина.
Бог забиває, Бог оживляє, маємо багато прикладів цього,
А коли пан і народ спокутують, то дасть їм ліпше життя.
Так і тепер. // (арк. 76).

Року 1658 швед зноситься з Хмелем, з Ракоці і господарями.

Тоді шведський король, бачачи, що справи йдуть погано,
Ще нових різних способів уживає, на погибель Польщі кряче (?).
Не зрікається того, що в єдиному порозумінні з самого початку був з Хмелем,
Але й з московою, з пруським князем та інших лютерів гірким зіллям,
Особливо схиляє до себе семигородського князя Ракоці
З угорцями, і господарів з молдаванами та валахами.
Через це пізніше король Казимир на підставі сеймового загального рішення
Видає декрет і едикт на вигнання аріан
З Польщі та Литовської землі, не можучи терпіти їхніх інтриг,
Бо вони не тільки на свого пана, але й на Самого Бога заміряються,
Штрикають блюзнірством на Пречисту Марію і на святих,
Навіть (...) * послав одного посла до турка
Вдягнувши його в єзуїтський одяг, щоб без перешкод
Йому вдалося проїхати через Польщі та Молдавську землю.
Він і був у Турецької Порти та інших (країнах), але набридло
Фортуні служити такому скритому брехливому зраднику,
Вона додала оцту з гірким перцем до твердих яєць,
Бо коли він повертався з турецької землі через Ясси до шведського [короля],
Отці єзуїти, бачачи свої кольори, підійшли до нього,
Просячи його до себе, зрозуміли, що він не розуміє меси (?),
Тоді вони повідомили своїх у Кам'янці, куди він безпосередньо мав йти,
Що ця персона є підозрілою, отже коли він став на Карвасарах,
Перейшовши Дністер, то кам'янецький комендант пішов до нього не
сваритися,

А тільки прагнучи довідатися, звідки він і хто, однак [мав комендант]
кількадесят піхоти.

А цей тоді, давши сто талярів зі своєї охоти, тут же відправив з листами
певного молдаванина до Хмеля ,

Тим часом послав (?) і до інших пачку листів(?).
Але коли комендант приїхав, то не хотів пустити його до будинку,
Та постерігши, що недарма вибито двері натовпом,
Одні листи кинув під ліжку, а інші звинув та з'їв своєю пелькою.
І хоч заплатив за це здоров'ям, але збагатив коменданта золотом.
А угорець Ракоці, знісися з Хмелем,
Також з господарем молдавським і господарем валаським,
Перейшов через гори, йшов на Польщу розбійницьким способом.
Перестрів його Антон з козацтвом в Покутті, молдавани, валахи,
А тут швед стягав своє військо. Змилуйся вже Сам Боже!
У цій справі кілька лехів були приводом для Ракоці,
Хоч цього не хотіли(??), але показали йому шлях своїм ходом.
Вони в Угорщині через свої секретні наради з Ракоці,
Були Казимиру виразкою, яка болісно горіла,
Але він так вважав, що так мало бути тоді, коли швед опанував [Польщею],
А Казимир заховався за кордонами Польщі, у Німеччині. // (арк. 77).

Року 1657. Ракоці в Польщі через інтриги шведів та Хмеля.

Ото й тепер Ракоці є раком для слабої Польщі,
Він з шведом та іншими різними народами стискає їх, як внутрощі жаби,
Ножицями ріже, шипить, ще й вусами трясє,
Щось більше грозить вчинити, розправляє вуса,
Прагне королівської корони, смакує у кожній мірі собі.
Але невдовзі буде тобі, раку, так, що назад полізеш,
Ти бачиш стиснуту Польщу, стискаєш її ще більше,
Звичайно, коли хто кого бачить у нещасті, то такому помагає.
Вчинить тобі Бог і Його Матір Пречиста,
Що ти хоч і надимаєшся зараз, але сам будеш стиснутий як глиста.
Добре, що сів на коня, а кінь впав, як матір пророкувала,
Що ліпше тоді сидіти вдома, так вона тобі сказала.
А в усіх цих подіях причиною була Хмеля справа.
Коли з партії Хмеля і ця, і кожна починалась неприємність.
Бог карав Річ Посполиту за хмільні гріхи Хмілем,
Оскільки ж початок гріха звичайно береться із хміля,
А гріх за гріх в'яжеться, тримається один другого,
Так і тут через корінь (...)*
Різні народи в'яжуться до ліги козаків Хмеля,
Прагнучи якимось чином розділити [лехів], бачачи їх у біді.
Мало того, що сам Хмельницький задурманив собі голову хмелем,
Він усі свої майстерні штуки і своє життя присвятив тому,
Щоб привести [на Польщу] поганина, хана, з його силами.
Коли ж це не вдалося, то він привів своїми інтригами Москву,
Відав [їй] у тюрму не тільки Задніпря,
Але й обшир Диких полів з цього боку Дніпра.
Потім він схилився не тільки до шведського короля,

Бо й угорцю допомагав, дав йому своє військо,
Вів переговори з молдаванами, сербами й валахами,
З такою великою кількістю народів, що врешті шлях проклав так,
Що не за життя Хмельового, так вже за Дороша
Віддалася з частиною козаків зрадлива душа турчину.
Це ствердив, як переконаєшся у цьому нижче, його син Хмелик,
Який присягнув бусурманинові й мусив його мати своїм паном.
Навіть і в той час, коли Казимир воював з шведом,
То він, як ти читав, не тільки з іншого боку наступав
З москвою, з угорцем та різними іноземними народами,
Запрошуючи до Корону Польську на розірваний бенкет;
Навіть під час (...) * сваволі левенців,
Також загребутих дейнеків, він нападав досхочу.
А тепер згадай Боже Отче про муки Ісуса Христа,
Дай, щоб від всяких гріхів була чиста душа,
Дай померлим милість, невірникам – волю, грішникам – просвітлення,
А хворим, засмученим втіху, а тим, хто конає – спасіння. // (арк. 77 зв.)

У 1657 році напад з України.

Оскільки ж тут згадуються шведські трансакції,
В цей час виявилися й Хмелеві вчинки.
Того року й наступного він з Москвою мусив мати пильне око
На хана з ордами (...) * постійно, ніби сорока.
Бо якби він пішов війною на Польщу,
То тут же мав би собі в гості великі орди.
Адже й так з того і цього боків Дніпра нападали великі орди
І чинили великі шкоди своїми набігами.
Тут же до Польської землі за лінію козацтво виступало,
Постійно зраджувало [мир] дейнеками та левенцями,
Бо Гоголь, Кияшка та інші із своїм левенецьким козацтвом,
Нападали з боку Могилева із своїм зрадливим юнацтвом,
Вони били, сікли** , хапали, забивали, а дейнеки [робили це] у своєму По-
ліссі.

Ще Бог добрий, а як ми вже розіб'ємо ці нещастя,
Важко описати й неможливо всього висловити.
Як тільки сам Сербин від Летичева заграв
На своїх сербах, які в кілька тисяч своїх хижих людей,
Постійно підрубуючи (?), до (?) підскоку нудиться,
Не тільки в Поділлі, але й у Кременецькому повіті,
Особливо коло Ляхович, був цей салют був, як ви це знаєте.
Бо в ці часи, видно, розтанцювалися київські відьми,
З Гоголем, з Кияшкою та з іншими могилевськими упирями.
Сербин на сербах, Гоголь на дудці, Кияшка на киї
І як тільки хтось із них заграє, то кожен мусив би скакати, ніби [на спис](?)
Був настромлений, то рухався й скакав як у хороводі,

Вони ж били, брали, обдирали Волинь аж скакала борода.
З цього гасання багатьох Теремовля, Тернопіль клацали зубами,
Бідний шляхтич – утікач танцював, стаючи (?) дубом
Хоч проминав того й сього (?), але корився
Часом татарським танцем аж до самої землі прилягав.
Виробляли там до поту різні колінця у лісі й болоті,
І рідко повертався [додому] той, за ким гналися.
Тільки від Кам'янця – Подільського спромагався той, за ким гналися,
І то часом, як Бог дав, так бував скінчений.
Вирваного та шапкового що час, що година, було
Той, хто був дужчий, той ліпший, а голову взяти разом з шапкою – це не
новина [для них].

Не досить цього, ще й довкола Язловця танцювали драбанта,
А коли гнали свині, кози, вівці, бидло, клячі, дриганти,
То так рвали, дерли, що волав хлопець до батька й брата,
Щоб всіх брали, “казала мама і прядиво брати” (kazała mama i pradywo
wziaty).

Серп, ніж, сверло, заціпка, клямка, окупи, аби залізяка,
Все це в торбу, в капсу, що знайшов, то все нахабно позамітав.
А нещасний люд, не досить того, що він втрачав своє, брали у полон,
Особливо шляхтич, хоч і мужичок, хіба що його зарубували, коли боро-
нівся. // (арк. 78).

Близько 1657 року різні українські походи.

Яке кому щастя Богу судив, але кожен був цілком пограбований,
І вже голим будучи, крізь шпарину дивився, вислизнув з-під варти,
А коли в різних підскоках та поворотах справа дійшла до рокоша,
Там непораховано все було взято, пограбовано так, що не залишилося й
курки

Господареві та господині, бо у них самих відрубали голови,
Або ж спекли чи засмажили, коли в тяжкому смутку не була взята [у полон].
О Хмелю, Хмелю, ти вже надто розростаєшся своїм корінням,
Коли тільки почувши твоє ім'я, голову хмілять, чмелять в польському імені,
Особливо тоді, коли Польща має що робити з собою.

Звичайно потайний пес, коли не може явно, то скрито рве,
Не досить того, що явні нічні та денні відьми скучали,
Товклися довкола кордонів, з упирями своїми кричали.

Видно, що ще в ночі на цих же упирях їздили,
Коли до нездоров'я та різних хвороб приводили.
Захочай же нас, Христе, від відьом та упирів, котрі вночі
І вдень додають смертельної й кривавої немочі.

Щоправда, відьмам та упирям не завжди назад було видно,
Коли лехам доводилося часом їхати на їхніх шиях.

Але все це милість Твоя і хрест вчинив за гріхи,
Що християнин християнина пожирав, коли на це заслуговував.

Віддали, Господи, цей келих, бо він перетворився для нас у великий кіш,
Котрим п'ють нашу кров, а Хміль захмелив і в смак обернув,
Не тільки своїм, але з Радзейовським і Густаву Карлу
І всім цим згаданим народам на злий кінець.
Згадай про милість Твого серця і на Твої рани,
Нехай же померлі з (...) * будуть очищені від своєї мерзоти,
Нехай будуть визволені невільники, [так само як і] засмучені з будь-якої при-
чини,

Щоб не залишалися співучасниками злої поганської віри.
Просвіти грішних, пом'якши тверде серце, дай опам'ятання,
А за це все будеш славлений на віки вічні, Господи. // (арк. 78 зв.).

Року 1659. Польське військо з Любомирським йде до Угорщини.

Оскільки ж лехи зі своїм королем Казимиром постерегли,
Що горді шведи та угорець Ракоці із своїм перемир'ям,
Всі дійшли до своєї єдиної спільної ради,
То це стало Любомирському приводом до Марсової сварки,
Щоб виступити з дивізією війська різних добровольців
До Угорської землі, не жартома пустошачи її вогнем та мечем.
Там же був і Собеський, тоді хорунжий коронний,
І вельможні пани різного рангу, доброволець, який не ховався.
Коли ж маршалок Любомирський переходив через гори,
Які звуть Татри або ж Бескид, то погрожував угорцям,
А побачивши, що в цих горах ведмеді пиво варять,
То взяв це собі за добрий знак, що лехи угорців затьмарять.
Звідси драгуни, спішившись, заруби розкидали
Й різні засіки тут і там по-різному відкидали.
При котрих [драгунах] йшли в параді мушкетери з гнотами,
А за цими все військо, яке щиро мислить мужністю у своїй голові.
Там же йшов уже по-різному всякий голяк, прагнучи [взяти] своє,
Такий з чим хто міг йшов, біг, хоч би і з києм, бо навіть не мав зброї.
Але угорці, почувши про це у своїй землі,
Почали відступати, тікати до фортець, врешті й до лісів,
Бо лехи розпустили загони татарським трибом,
І не тільки тому докучили, хто був сидячим грибом:
Кого застали, то рубали, били, особливо ж палили
Містечка, села, двори, будівлі обернули в попіл,
Садки, винниці, також і лютеранські костьоли,
Що трапилось під руку, беручи, коні, бидло й воли,
Віддячуючи взаємністю угорцям, котрі так чинили у Польщі,
Тепер же таку честь і трактування отримували від лехів.
Але залишилось багато бочок з добрим вином,
А поляки почали ним впиватись, тому з наказу згаданих старших,
Бочки було наказано розрубувати і все це пішло поливом.
Бо не один п'яний лех, обпившись, поліг, спливаючи своєю кров'ю,

Бо угорські селяни, надибавши вночі на таких, забивали їх.
І такий міг би собі купатися у вині, тому лехи розбивали обручі,
Щоби бочка з чопом більше не співала їм реквієм,
А з наказу гетьмана швидше сама мусила лускати;
Вона призводила до невиліковної подагри, до ломоти в кістках,
Так, що другий ледве потрапляв до своїх, понизивши остроги.
А коли лехи швидко вже підібрались до Мукачева,
То хоч і була вже готова оборона цьому місцю,
На валі угорі й унизу рядом чернь (?) клюками прибиті,
Але угорці не боронилися, бо їхні ноги понесли їх до замку.
Тоді лехи напали, взяли чимало здобичі,
Особливо в лютеранських кірхах: срібло, дорогоцінне каміння, хто це полічить?
Взяли також різний багатий посуд,
Не менш в криницях, водах, [взяли] цинк, мідь з грошовою квотою // (арк. 79).

Року 1658 польський гетьман воює в Угорщині.

Не тільки там, але й коли під Берексас (Berexas) валили й Варри (Warry)
То в різних місцях були угорцям від лехів криваві завари,
Не один угорець горлом або життям своїм заплатив,
Річку чи гниле болото своїм трупом загатив.
А коли [наші] рушили ще за ріку Тур, до Сатмару,
Палячи, пустошачи, і чим далі, тим більше були готові нищити,
Аж тут йде кількесот зімкнутої в лави угорської піхоти,
Яка пробиралася до Мукачева у тривожний для них час біди;
І як тільки лехи побачили їх, хоч і немале число,
То швидко, раптово й рішуче вдарили з усіх боків.
Ті спочатку хотіли відбитися гучною стріляниною своїх куль,
Також при слабих пострілах з рушниць (?) помагаючи собі криком,
То взяли їх на шаблі і цим магеркам дали пам'ятного так,
Що в момент не стало угорського війська.
Через це дуже засмутились мати й жінка семигородського князя,
Що він не може дати ради, як розбити завзятого леха.
Отож, коли князь Ракоці смутну Польщу воює,
То тут, у своїй Угорщині, смерть та знищення готує.
Біля ріки Тиси угорці пробують щастя кіннотою,
Б'ючись знову з нашим польським вояком,
Але й там їм фортуна незичливо служила,
Бо їх мужні лехи розбили, загнали в ріку Тису
Угорці втратили силу духу, коли лехи аж до Золотої Бані
Вглиб пішовши, кинулися; аж перестерігає значна пані
З імператорської сторони, приязна лехам у католицькій вірі,
Що їм, коли вони будуть повертатися,
Хочуть перекрити шлях, порубаними деревами, заступити дорогу [військами];
Між тим мати й жінка Ракоці шлють палкі прохання
Не без подарунків, вже закинувши за пліт свої [попередні] погрози.

Гетьман-маршалок хоч досить вчинив у своїй розпочатій війні,
Але коли до нього дійшла ця вість, що Ракоці вже без пихи,
Випрягшись із спільного ярма зі шведським королем,
Сам повертався з козацтвом, молдаванами й валахами,
Дав себе [Любомирський] намовити, щоб дати цьому князю відступного;
Він порозумівся з великим гетьманом і головою Чарнецьким,
Сплюндрувавши й спустошивши, маршалок повертається
З перемогою і здобиччю, із славою у людей.

Було й таких багато [людей], котрі вважали, що Любомирський
Привів Ракоці до Польщі.

Він повертався назад шляхом на Сколе, багато бидла, великих волів за собою
Вивели з Угорщини, також різної здобичі, набраної у цій пробі.

Щоправда деякі самі втратили доброго коня,

Але тут же кожен отримав за своє [втрачене] щось інше.

Того разу [бувало] жовнір повертався на чабанистому волі

Гасав та їхав [на ньому] в зброї, маючи іншу здобич в полі;

Цей на босому, той на підкованому в мундштуку валиться,

А цей сагадзянин на яловій, на обочині, // (арк. 79 зв.).

Року 1660 Любомирський виходить з військом з Угорщини.

Бо як вона почала верещати (?) (wirzgać), брикатися, пирхати (?) (mygcha),
то слугі в очі,

А часом й самому пану писк забризкає та замочить

Це смішно капралу їхати на бугаї, пришпорювати його,

А рядовий [кіннотник] тоді їхав на малорогій корові;

Сів німець на поляка, а поляк його за кудли,

Був би розбрат, коли б чех та лех не походили з братерського джерела.

Помирило їх теля та квартира-друга горілки,

Полякові м'ясо, німцю – крихти з головкою, з чашечки.

Панцирний їхав на фризі, п'ятигорець же на шкапі,

Рейтар – на угорському легкому під'їздку, драгун на цапі.

А ще було більше жовнірів, котрі їхали на доброму коні;

А звернувши, всі ці трохи відпочили на квартирах;

І іноземцям далася взнаки (?), бо важко було здобути хліб, пімпінелла,

Що з вусиком загострилася, ледве не була вона проклята,

Білим калачем з маслом та шинкою погладила(?).

З військом кінним якнайшвидше знову рушила

Не тільки дивізія маршалка, польного вождя,

Але й свіжа [дивізія] великого гетьмана коронного.

Вони йдучи навперейми, прагнули перехопити ворога,

Коли Чарнецький як почав, так до кінця роздирав дупу гостю // (Арк. 80).

Року 1658 стратегія Чарнецького: розірвати ворога.

Коли швед розірвав [союз] із Ракоці, то кожен пішов у свій бік,

Чарнецький же пильним оком на того й на цього

Поглядаючи, бив їх, як міг; він рушив за Ракоці.

А цей ліз назад як гостроколючий рак
І з козаками, молдаванами, валахами хотів звернути на Сколе,
Але бачачи й чуючи, що йому перекрили шляхи ці молі,
То від цього його голова зазнала не меншого болю; тому за порадою козаків
Він рушив просто на Львів, а звідти, остерігаючись поляків,
Хотів вести своїх катанів (kathanów), вирнувши в Україні.
Але Чарнецький кинувся за ним, знаючи про цю міну,
Наздогнав рака, товк його, бив з (...) * тяжко (...) * ліпшого (?),
Струснув шкури під Магеровим, відтяв довгого вуса.
Оскільки ж той ззаду мав очі, витріщені на Чарнецького,
То найліпших вояків із своєї потуги залишив
У своєму резерві, а із здобиччю, взятою з Польщі, виступив.
Коли він минав Жовкву й Львів, то став на нічліг поблизу Куликова,
Але вслід за ним йшов сам Чарнецький з дивізією своїх військ.
Він оголосив у своєму війську, що цісарські війська ось-ось кінно
Примчатся, і прибуде їх війська багато тисяч.
Ворог, взявши вночі язика, почав дрижати своєю шкірою,
Думаючи, що вони вже за горою
Розташувалися цієї ночі; а [Чарнецький] повів невелику кількість трубачів,
Зібраних зі всього війська крикунів, котрі знали німецьку мову,
Посадив їх у різних місцях за болотом, понад лісом, у горах,
А сам з найкращим військом з іншого боку на світанку
Вдарив, бив і рубав із великою відвагою доти, доки йому хотілося,
Коли спочатку трубачі по-рейтарські трубили з німецькою спрагою,
А в цих місцях болотиста переправа перешкоджала угорцям,
І звідси, і звідти ворог, так їхня фантазія думки перемішала,
Бо не тільки Чарнецький з найкращими своїми вояками знищив і вдарив,
Але й [інше] військо; з великого та малого болота кулик рушив,
Під Куликів зі Львова та з інших місць пішли різні добровольці,
Тоді ж охочішим до війни став навіть і бідний мужичок;
Був також і мужній Полубинський з Чарнецьким, він прибув з Литви,
І цей не втратив сили духу, але завжди був готовий до битви.
З Чарнецьким він постійно висів над ворогом,
Вміло й хитро нападаючи на нього з переду, ззаду та з боків.
Коли козаки із своїм вождем Антоном були у передній сторожі,
То молдавани й валахи тримали тоді правий фланг.
А грізний табір з артилерією та своєю піхотою,
[Весь] угорський лівий фланг та резерв вів [сам] Ракоці. // (Арк. 80 зв.).
Року 1658 угорця розбито, а гетьмани з'єдналися з Чарнецьким.
[Цей] табір був таким тяжким через пограбоване з польських дворів та
костелів,
Що по вісімнадцять пар сильних волів було запряжено в один віз,
А то й по двадцять і більше, в угорських караванах,
Дорогі (?) карети, препишні ридвани, не рахуючи того, що в ридванах.

Взагалі велику здобич тягли за собою ці народи,
Через це кожна переправа була важкою для них, так само і броди.
А коли коронний гетьман із своїм військом швидко йшов навперейми,
Туди ж і польний гетьман Любомирський підтягнувся із своїми кавалерами;
Не згадуючи про те, вони молдаван та волохів, котрі відступали
До Молдавської землі, рвали під цю гарячу пору,
А наздогнавши, відірвав частину табору коронний писар
Під Озоховцями, коли Ракоці йшов оборонною рукою,
То Сапіга, знісися з гетьманами та Чарнецьким, попередив
Антон з козацтвом, щоб він із своїм молодецьким військом
Покинув Ракоці й добре подумав про себе та про своїх,
Інакше вони невдовзі дістануть [шаблею] по горлу.
Вони й самі також мали від Хмеля з України відомість,
Що хан з великою потугою та інші йдуть лехом на поміч,
Страх [йшов] звідси й звідти, особливо коли вже під Чорним Островом
Лехи їх наздогнали і своєю атакою третю частину табору
Відірвали, а цими ж слідами всі війська помчали галопом,
І хоч того разу багато в кого коні вкрились милон, а дехто навіть і загнав
свого коня,

Де бачачи (?), що під Чорним островом урвали табір,
Що були порубані угорці, [їхня] піхота переходила на польський бік,
Особливо ж ті, котрі були забрані з Берестя - Литовського,
Звідси щораз більша охота лехам, котрі були ніби на мед кликані.
А Антон пощастило, бо він із своїми був у авангарді,
Як йшов з козацтвом, так не побачив [поразки], аж насамкінець,
Нав'ючивши коні, з великою здобиччю дорогоцінних каменів, срібла й золота,
Помчав додому із своєю зграєю, не прощаючись з Ракоці.
Молдавани та валахи, які взяли собі правий фланг,
Теж у свої краї вночі та вдень рушали з такою ж славою.
Вони переходили Дністер у різних місцях та різними шляхами,
А князя Ракоці покинули, бо тоді кожен думав про себе.
З цього семигородський князь Ракоці побачив свій занепад,
І такий безсумнівний завдаток до нещастя або швидше своєї погибелі,
Бо так багато війська загинуло, а з табору мало що залишилося;
А поляки вважай наосліп до нього беруться, аж кипіло,
Через ліс, гущавину або трясовину(?) гетьмани продираються з фуканням,
Звідти мчать, звідси летять, тут женуть з Марсовим гуком.
Ракоці посилає одного катана з кількисот душ,
Щоб той мужньо вдарив на лехів, і сам прирікає прийти йому на допомогу. //

(Арк. 81).

Року 1658 князь Ракоці веде мирні переговори.

Але як тільки катан привів своїх угорців під ліс,
Тут же йому була дана кара від Бога й лехів,
Бо з'їхавшись з ним [у битві], польський кавалер дав (йому) по карку

Та іншим угорцям, у кривавому трактаменті вчинив варку,
Доводив тоді (?) [своє] шапці з пером; а будучи цим вовком перепоясаний,
Він був своїми мало не забитий, коли його прийняли за угорця.
Отже під Печищами поблизу Меджибожа князь Ракоці
Просить про негайні [мирні] переговори; каже, що “Воля Божа
Приводить мене до того, щоб я трактував з вами”.
Він веде переговори з поляками через Мікеш Яноша (Mikiesz Janusza),
Виправдовується тим, що “мене самого поляки покликали [на трон]”.
Як компенсацію за вчинені шкоди угорці обіцяли дати гроші і
Навіть хана, котрий мав прибути завтра на допомогу леху,
Мав задовільнити Ракоці; запобігаючи ж новим насмішкам [над собою],
Дав у заклад двох угорців для більшої певності,
Бо боявся, щоб під Печищами не було допечено злості,
Поганської від хана та орд, котрі вже наступали поблизу,
Хоч так швидко й самі лехи їх не сподівалися.
Але швидше він боявся самих поляків, котрі вже струснули
Угорською шкурою, а через завдані раніше [ними] шкоди ще хотіли нею
струснути.

Цього – того додавши, з коней на стороні спихали [угорців],
Беручи їхніх коней й інше, козубалець (kozubalec)(?) вже собі пхали.
А ці, будучи голодні на хліб та на іншу поживу,
Дорого, недешево, за буханець хліба своє майно
Тут же за це, за те, вважай, даром віддавали;
А збуваючи, купували або ж давали взамін
Волів, коней, котли, цинк, мідь, залізо, срібло, золото,
Яке набуття, таке й збуття, а скільки ж було кинуте в болото
Сукна, матерії, шовку, пурпурових [тканин], повно було всього.
Як багатство прийшло, так і пішло, а то й, почувеш, що й своє втратив.
Стисло опишу як один молдаванин з своїм колегою лехом
З польського боку взяв сто п'ятдесят (?) риз, не будучи лінивим (?)
Під Чорним Островом під час згаданих мирних переговорів,
Як ці ризи купили ксьондзи за 30 злотих старої чеканки.
Вже й не згадую про карети, ридвани, які я бачив на власні очі,
Бо мене в цих походах затвердили бути послушником (probantom).
Коней так багато було здобутих, а втомлених (?) аж надто багато,
Бо цей за понад десять злотих купив табун у цій воєнній дорозі,
Той – за 6 грошей, той – за півосьмака, третій – за дванадцять,
Кінь-фриз – за півзлотого, а (кінь)- поморець – за всі вісімнадцять,
Секейський [кінь] – за тридцять грошей, а жмудський – за 2 шеляга;
Арабський кінь – за півталяра, і кожен з них був таким струнким як форець. //

(Арк. 81 зв.).

Року 1658. Лехи б'ють угорців під Печищами в Поділлі.

Подунайський кінь продавався за чотирнадцять [грошей], угорська кляча – за півгроша,

Польська ж, молдавська, руська [клячі] – не дорожче як за кавалок хліба.
Але хто що в день купив, то вночі на стороні злодійська русь вкрала.
Коли ж левенці, то дякуй Богу, що залишився живим, що самого тебе вони не знайшли.

Бо якщо хто коня, вола, яких було безліч, тримав,
Тим більше золото, дорогоцінне каміння, мідь і залізо, [то левенець] не дрімав.

Отож, що італієць вигдавав, німець зробив, а лех купував,
Однак угорець з іншими народами забрав, а поляк [знову] відвоював,
То русин вночі крав і хитрим задумом це увінчав гербом.
Татарин же скуштував жінок (??) угорців і русі з усім.
Бо як тільки князь Ракоці помирився з поляками,
То відступив з угорцями убік, до гір Бескиду,
Виринув [цей рак] поблизу Теробовлі на Вишнівчик до Підгайців,
А його конвоював Сапіга, аж поки гострий перець яйцям
З оцтом, дуже гірkokислим тартарського насіння,
Прибув через Дністер, це був сам хан з величезною потугою орд.
Він взяв язика з моєї власної челяді і довідався
В Ярмолинцях про ці переговори угорців з лехами; розлючений,
Що це сталося без його волі, то своїх мобілізованих вояків,
Тридцять тисяч найкращої кінноти, з двома кіньми кожен,
Послав за угорцями вважай на летючих крилах
І передньою ордою наздогнав їх під Скалатом бистрими бахматами,
Захопив переправу на греблі, розбив частину табору, бив угорців,
І їх звідти й звідси рвав аж добряче їх надкусив,
Солтана з тридцятьма тисячами ординців під Вишнівчиком поставив
Проти Зарваниці, який зарваницею теж над Стрипою кадив.
Потім сам хан з більшими силами підійшов,
І як тільки він прийшов, то півмісяцем оточив, і з тилу, і з боків.
Сапіга ж, таємно попереджений про це раніше своїми гетьманами,
Відводить Ракоці з приязні до Угорської сторони,
Мчавши з ним цілу ніч у супроводі тільки кількох десятків кіннотників.
Ракоці ж залишив на своєму місці для Марсової справи
Гетьмана Януша Кемені із своїм угорським військом,
Котрого було ще понад 10 тисяч.
Вони якомога швидше поставили вал над рікою Стрипою
І мужній гетьман із своїми завдяки своєму досвіду відбив один раз орду,
Але коли хан наблизився й оточив їх докола,
Тоді Януш Кемені з угорцями зовсім повісив носа.
Хан для переговорів зрадливо запросив його до себе,
І тут же видав наказ мстиво наступати на угорців.
Ти, Боже, краще знаєш і бачиш з якою силою вони кінно вдарили,
І хоч угорці дали вогню, однак татари вискочили на вали і опанували
ними. // (Арк. 82).

Року 1658. Хан з ордою розгромив і добив угорців.

Особливо ж ті ординці, котрі були на тому боці Стрипи,
З запалом вдарили аж вплав через глибокий став,
Кинувшись у воду так, аж люди з фортеці побачили,
Як від маси кінських копит була викинута на берег риба.
У такій широкій глибочині втопився тільки один татарин,
А хан ордою, що хотів, те його й довів і досягнув;
В момент, вважай, ординці розгромили, порубали і в неволю забрали
(угорців).

О! Кому ж ці вовки не далися взнаки своєю швидкістю й відвагою,
Якщо вони [свого часу] переправившись через Ніл, вдарили в тил персам,
Допомагаючи цим самим туркам здобути перемогу!?

Якщо вони через таку дуже велику ріку Волгу добирались до Москви,
Якщо вони через Дон, Дніпро, Дунай, Віслу та інші ріки переходили,
То не дивно, що й тут вони довели свою відвагу.

Вони бувають своїм ворогам, [всьому] світу бувають страшною спрагою.

От що значить одностайне й швидкочинне прагнення!

Татари не обтяжені возами з провіантом, бо у них воєнна робота,

Не дбають і про делікатеси, чи вони є, чи немає, вони задовольняються тим,
що мають.

До Бога моляться коротко, але щиро, це я бачив,

Докорів совісті у них нема, посту й не питає, вони не знають, що таке сповідь,

Для нього є карою постійно сидіти на своїй власній землі,

[Любить] тільки їхати своєю гарбою полями з отарами, з паші на пашу.

Коли ж кого проклинає татарин, то каже: "Дай Бог, щоб ти, як гяур, їв кашу
у одному місці".

Він витривалий на спеку й на холод, вітер не надме йому голови;

Плисти через воду, занурюватися в болото – на це він завжди готовий,

Цей чіпляється за кінську гриву, той за хвіст, інший – за вуха,

Коли не може рукою, то зубами хапається, не бажаючи своєї смерті.

Велика любов між ними і хоч вони й у поганстві, але один другого рятує,

Живе просто неба, по землі літає, ніби поспішаючи (?) до пекла.

Йому не страшно пропасти, не страшна й смерть, хоч вона завжди у нього
перед очима.

Вогню не боїться, й взагалі, палячи та пустошачи, підіймається.

Хліб вважає травою, рибу вживає як воду, м'ясо ж у нього всьому голова,

Кобиляче молоко і м'ясо під час голоду – це йому зберігає життя.

Знайшовся один такий, котрий тиждень-другий блукав у диких місцях,

То він у свого бахмата піввуха з'їв й кров ссав на перемену.

І це є звичайним у них, коли вони не можуть дістати чогось, а голод допікає.

Вони беруть торгом коня у когось, чверть туші звикли в'ючити,

Зарізавши, кінський же піт та сонце пов'ялять це м'ясо.

Коли нема часу його зварити, то як делікатес куштує його своїм зубом.

Тютюн – це найважливіші ліки для нього, самому підпора,

Бо де вдасться, досягне свого, трясє як якір (?),
Хоч теж не дістав харчу, то як я сказав, він терпеливий на це,
І якщо дістане який корінь, то позичить іншому, у цьому він згідливий.
Однак, коли що йому до рота потрапить, то він поквитається за всі [голодні]

рази

І коли б мав ще голод, то сите пузо цього не боїться. // (арк. 82 зв.).

Року 1658. Татарський прогрес на війну.

Вони як вовки, вовчої породи, тому люблять вовчим способом
Відірвати, викрасти, вкрасти, раптово вдаривши за своєю звичкою
Вночі, вдень, в полудень, опівночі, особливо ж на світанку,
Й цим вони не одного приведуть до нещастя, до тяжкого переляку.
При своїй потузі він нахабніє не тільки зі скритих долин,
Але сміливо гляне в очі, наступить у полі, не боягузливий;
Де сам не зможе, то на інших майстерно приведе.
Коли тікає, то як вовк вивертає шию, стріляє з луку,
А коли в потрібну мить крикне: ”Кайт, кайт!”, то одночасно відступають,
Вже там (...) * треба витримати, бо дістанеш вістря, а не плазом.
Під час втечі він, обжертний, може якнайліпше випорожнитися,
Не відмовляється від ясиру, здобичі, сідла з-під себе; але фляжку води (?)

витрясає (?).

Коли він пустить орди в чамбул, то кориться такому правилу:
Промчавши за три дні кількадесят миль, мандрує назад до свого коша,
Прагне йти не тільки вглиб, але й виширш, також і під значні міста
На двадцять чи тридцять миль, хоч на військо вдарять,
Забравши по селах і в полях коней, людей, піших жене (?).
Не знаєш, куди подітися, бо часом і фортеці зраджують,
А коли не сподіваєшся його, тоді особливо його бійся,
У сльоту, дощ, сніг, у мряку, у жнива – оце пора злого тартара,
Тому слушно тартар зветься пекельним вовком,
Бо у нього все вовчий звичай, якщо сказати одним словом,
Він навіть має свою пісню: “Моя вовк, моя вовк, твоя – баран,
Твоя спиш, їж, моя – біжиш, твоя – храп, сап; моя – цап заран”.
(moia wołk, moia wołk, twoia baran,
Twoia spis, isz, moia bizysz, twoia chrap, sap, moia cap w zaran).
Під час війни підкладає кінець топорища нагайки,
Під своє чоло, такий має сон, хоч правлять про війни байки,
На мад’яра скоса дивиться, москаля вбиває поглядом,
Але на леха, німця, козака роззявляє рота.
Хоч він брат, але ж сукня, кінь, віл, жона його, сестра – не сестра,
На брата [дивиться] зизом, але на це миленько, не гостро.
Корова, телиця, баран це (...) * але на брата,
Як делікатес залишає свиню і то буває їй за ката.
А якщо з своєї гуманності залишає йому ще й облізлу козу,
То таку, яка здихала або була скинута з селянського воза.

Під час походу не те, щоб тебе він мав видати, але сильно
При тобі стане і старанно дасть тобі допомогу в усьому.
Але як на сторону ти відірвешся від своїх, то далі – глухо,
Отак твоя душа із тілом, взята в кайдани, до Криму похуха.
Взагалі, скільки ногайця, стільки у нього всього світу,
Бере, що хоче, ворота не закриті, він скуштує всього.
Одного такого було взято на війні у полон і приведено до московського царя,
А той сказав: “Бідолаха! Бігаєш, літаєш по світі, не знаючи чого,
Отож здихаєш з голоду, оголюєшся; краще тобі сидіти спокійно”.
Татарин каже: “Сам ти, бідолаха, бо під себе сереш, хочеш засмердіти,
Маєш малий куток, але й той наш, мусиш відступати, бо він не твій.
А мій [куток] – цілий світ, куди не піду, маю вільний вступ до нього”.
Інший татарин сказав лехам: “Сам Бог наказав нам тільки воювати,
А вам, гяурам, розводити гуси й кури, сіяти гречку, господарювати для
нас” // (Арк. 83).

Року 1658. Татарський звичай.

Татарин не терпить облоги, він перебивається кинutoю йому кісткою,
Тому кістки, тобто багату здобич, поскладавши на купку,
Вискребе добіла, порозглядає, залишить у своєму курені.
Він мав би не дратувати свого щастя,
Справді він має вовче милосердя, м'ясо з'ївши, вовчу має покору,
Вовче каяття, вбивши, таке ж і виправлення, бо
Він не дбає про людські кості, не ховає їх; не тільки християн,
Але й своїх трупів тіла та поганські кості (татари) звичайно спалюють.
За душі[своїх померлих татарин] випускає на волю за своїм бажанням спій-
маного пташка,

А християнські він душі гнобить, неволить у кайданах.

Його совість завжди чиста, бо він не знає, що таке гріх, він змиває [гріх]
водою,

Вмився, змив і гріхи, чистий став як кочерга, струснув своєю бородою,
А те, що зробив злого християнству, то вважає своєю великою послугою,
За це він отримає корону від Магомета як коробка (?)широку й довгу.
Для вигнання злих духів з одержимих використовує музику,
Вночі, вдень, безнастанно чути гук, аж дияволам набридають ці крики,
Я сказав би, що у цьому тартар наслідуює святого Давида,
Але думаю, що це [швидше] русь із дуди, з корчми, (...) * приваблює
Або мазурів, що поштивого чоловіка налякає,

Тим більше той, хто викликає сварки; але з вовком вони самого чорта кре-
шуть (?) киями,

А те, що тартар є пекельним вовком, зволь про це знати,

Маючи його за свого та за злого, вони не хочуть довго сидіти [у спокої],

Бо, дійсно, й сам диявол не втримає такого.

Якщо ж уявиш, борони Боже, що ти був би у нього,

То від нього не втечеш, хіба що аж з великої милості Бога,

І заступництва святих та Марії прекрасної чистої рожі.
Як багато тут угорцям від них тепер дістається, про що ти вже читав.
Мало того, хан ще й на лехів [за те], що помирились, підіймається,
І тут же із собою стягає в Україну війська на більшу війну,
Хто буде дужчий, той і кращий, свою справу він затягує,
Погрожує розбратом за те, що запрошеного гостя не шанують;
На сніданок вони мали тільки угорців, а тепер вимагають обіду,
А за те, що лехи випустили козаків та інші народи,
[Вимагають], що коли [самі лехи] не підуть в Україну не підуть, то нехай

дозволять

Брати ясир в Польщі ордам, які за своїм звичаєм пішли в чамбул.
Стривожені ляхи відмовляються, кажуть, що їхні коні схудли,
Ледве впросили хана із пекельними вовками:
Одні [ординці] задовольнилися, інших позбулися обіцянками,
Кого як, отаку сатисфакцію їм презентували.
Коротко пишучи, братерська любов хоч помандрувала назад,
Але не забулась не тільки в Україні, бо вона
І в королівських руських воєводствах та інших далася взнаки [людям].
Брат - лех відірваний від війська, їдучи, мусив відвідати Крим,
Хоч йти туди він і не давав обітниць і то не Свята земля,...)* смердіти;
Хоч і була гонориста голова, але клацає зі страху зубами і туди йде,
Куди йти їй наказує аркан на шиї. // (Арк. 83 зв.).

Року 1658. Татарський прогрес.

І шляхтич, який тоді не сидів у фортеці або десь йшов,
Мусив вітатися з татариним, потім спостерігав
Гарби ногайців, які кочували із своїми дружинами та отарами у Диких полях.
Такого вони завертали до пристойної забавки: ліпити кізяки;
Татари наказували невільникам формувати кізяки своїми руками,
А висушивши їх на сонці, складають у копиці, палять замість дров;
На розпаленому багатті татарин варить їжу і так перебуває зиму
У повстаній хатинці, на пшоняній каші, з пшона жене [горілку], має бенкет.
А коли випасе траву, то кожного разу перекочує на свіжішу,
Запрягши двоколісну гарбу, перевозить все своє майно, отаке дивовисько.
О наш Ісусе Христе! Оборони ж нас святим хрестом від вовків
Пекельних, язичеських, диких; так само як пустельник Іларіон,
Піднятий тривоною, і святий Антоній у вересках та риках
Страшних диявольських, перш за все зробили хреста з лика;
Як імператору Костянтину Великому для помочі
На небі вдень і вночі показав [хрест] на знак тріумфу в трьох кривавих битвах,
То навіть і проти цих вовків-тартар, з цим переможеш знаком,
І як хорунжий цього імператора був забитий на цьому шляху,
Коли під час битви покинув хреста, а той, хто ніс хреста, зостався живим,
Так, Господи, борони нас по своїй милості; бо християнської голови
Це наш вінець, неприступний мур, сильна християнська зброя.

Боже наш, нехай же нас не трапить диявольська та поганська [сила]!
Отак і лехи після цієї виграної битви з угорцями
Під Печищами на пам'ять Божої слави грішми
Хотіли поставити хреста [разом] із славним бернардинів костьолом.
Святий Франциск із святим Бернардом вказав місце, сів за столом,
У Печищах вони мали з'їсти з братією не одне печиво хліба.
І хоча б одну тільки булку мав світ, але й цю їм Сам Бог подав з неба.
Але не знаю, яким чином обернулося в розгром(?)
Знати, цей розгром угорців ордами інакше обернувся.
Боже, згадай про Свого Сина, Матір та Його святих слуг,
Не покидай померлих, забитих, бідного невірника
Просвіти грішників, не мстися Божим Своїм страшним гнівом.
О Господи! Куди ж мені подітися, якщо будеш занадто мстивим,
Однак Ти знаєш нашу слабкість, не дивись на такі (?) [наші] злості,
Коліно небесне, земне, пекельне (...) * милості,
Буде зменшуватися, доки світ світом і (...) * часи,
Нехай ніколи не перестане бриніти хвала Твоєї Божої краси. // (арк. 84).
З Берестя у цьому ж 1658 році і в цей же час Гавдин (Gawdyn) тікає

з угорцями.

Коли Бог пощастив лехам на угорців, пішла вість
В усі сторони про те, чим закінчилася кампанія лехів та орди
Гавдин, котрий дістався із гарнізоном Ракоці
Берестя - Литовського, маючи багато угорського народу,
Що зразу як Гавдин веселий (gawdium) із своїми гавдижами,
Вдарився у весільні бенкети та думки веселі,
Тріумфуючи із своїм паном і з шведом, також із різними народами.
Аж тут довідався про нещастя своїх, бо його повним бродом(?)
Перестерегли, що (...) * литовське є березисько(?),
Видно не знають, що тут дають часто по лобі та по животі чисто;
Коли вже Ракоці, будучи раком, став в'юном,
То швидше мав би Бога просити, щоб вислизнути вугром,
Вігер у вас у голові, мало що вам допоможуть, коли така річ;
Не бути вам вже окунем, коли татарське зле вороння
З'їло ваших вугрів, то чи не потрапиш туди і ти, Гавдине?
Подбай краще про себе, щоб не напиться тобі води після лина,
Бо вже тобі із своїми не мати надію на свого рака,
Тікай же якнайшвидше, щоб і сам не обернувся (?) у слимака.
Тож тобі, Гавдинові, з веселощів траурний плач в Бересті,
Де зараз якнайшвидше до ради швидко збіглося зібрання,
Зібравшись із своїми угорцями, тікав і вдень і вночі,
Аж через це Гавдин з гавдижами прийшов до хворобливої немочі,
Виринав під Люблінном, а хто йому траплявся на дорозі,
То, ловлячи момент, хапав, стинав, не жаліючи кінських ніг.
Отже він, хоч не з усіма своїми, втік у Бескид, в гірські ліси,

Зализував там свої лапки, згадуючи про воєнні часи.
А маршалок, повернувши дивізію війська до Кракова,
Хотів поправити хутра угорцям та шведам, виконуючи свою обіцянку.
Ті із своїм Вірцом (Wigsem) опанували столичним містом,
А угорці взяли Казимир на іншому боці Вісли.
Зблизився тоді (*Любомирський – Ю. М.*) до Кракова, маючи на оці Вірца,
Котрий тривалий час панував тут, брав, що хотів і воював Пірца(?);
Він свердлив (wierciał) очі не тільки жовніру, шляхті, різним панам,
Але навіть духовенству й славнозначним міщанам.
А найголовніше, що цей Вірц свердлив таким свердлом,
Що навіть в костьолах не втрималися через такий спосіб
Ані золото, ані срібло, багатства, дороге каміння,
Гроші, шовк, багата матерія і всяке майно,
Навіть життя людські були у великій небезпеці,
У згубі, в страху, докорах совісті, а ще у своєму земстві
(...)* тривалий час тримав Вірц від приходу Чарнецького.
Але й у Вірца його свердло невдовзі випало з рук, // (арк. 84 зв.).

Року 1658 помирає Хміль.

Бо після перемоги над угорцями [наші] війська тут же розділилися на три частини:

[Одні] з польним гетьманом Любомирським виступили на Краків,
Чарнецький із своєю дивізією - на Пруссію, за шведським королем,
Коронний же гетьман Потоцький через те, що злий москаль з(...)* бодем,
З Хмелевим козацтвом на лінії, що була кордоном з Польщею,
То залишився зі своєю дивізією, щоб ця лінія не була гвіздком (в тилу);
Тим більше, що Хмельницький нарікав на Антона,
За те, що тоді той Ракоці, котрого мав біля свого хвоста,
Покинув і втік з козацтвом в Україну;
Бо, сказав [Хмельницький], “потім русі не будуть вірити інші народи”.
Помирає [Хмельницький] з великим жалем українського (ukraińskiego)

народу,

Даючи Виговського, писаря Війська Запорізького,
Опікуном своєму сину і намісника всім,
Юрасеві Хмеликові, котрий до певного часу
Придумав хитрість, що нібито хоче стати ченцем в монастирі,
Видно цей намір був респектований з молодих літ;
[Хмельницький] пригадав: довго чи коротко, але бути з лехами
Вам, козакам, і це треба виправити своїми справами,
І якщо я що вчинив, то показав [вам] шлях до свободи;
Так мусило бути задля вчинених кривд, у тому не розчарувався,
Але тепер зичу й раджу, щоб [ви] не йшли на розірвання [союзу з ними].
Отже, писар Виговський став потім такої ж думки,
Будучи обраний гетьманом Війська Запорізького.
Бачачи жаль, хоч непоправність (?), самого Хмеля,

Цей Виговський, хоч був не з панів, але шляхтич з народження,
Віри грецької, Вига чи Вишинка старого ймення,
Руська кість, хоч польське м'ясо; за це він був прийнятий Хмелем до милості

Тут же, під час Корсунської [битви], бо йому він був потрібний з багатьох причин,

Бо [Виговський] знав польські звичаї, ляуда, сеймові конвокації,
Хід сеймиків, наради посольської ізби;

Він у київській канцелярії латиною та правом

Вигострив язика, став вважатися [розумною] головою, невдовзі

Мусив знати Руських воєводств інтриги, знаючим про все (de omni scibili),

Хоч часом не рад і не кличе, але дізнається, коли його вже вибили.

Тому він мусить завжди добре охороняти свого рота,

І якщо добрий язиком, то й рукою (мусить добре володіти), щоб не вилетіли зуби,

До того ж мав часті сутички з ворогами;

Коли хоче бути послушником, може використати рицарську школу,

Не ту, що робить справу, а що [велить] йти до Господа pandipindyfonie,

А там, де Бог, чеснота показує до поганської сторони,

Отже, він мав у листах мудро писати про вказаний шлях,

Але здійснив експеримент, і [став] до війни, до жорстокої ребелії,

Особливо, коли Хмельницький воював проти поляків,

То він був йому в усьому зичливий і корився його волі. // (Арк. 85).

Року 1658. Виговський – запорозький гетьман.

Коли гетьманський уряд був ще не цілком при ньому,

Тоді Ханенко з свого місця [рушив] до Бару в запалі

Воєнному і до Меджибожа з військом, там же й Сірко,

Славний своїми ділами, вибравши для цього добру хвилику.

Він хотів спробувати щастя з лехами, заварив своїм варом,

З іншими полковниками впавши у Меджибіж, таким даром

Став частувати з козацтвом місто: рубати, вбивати, грабувати,

Що не тільки міщани, забережани, шляхта

Сказали: “Прийшов час всім гинути”, але й рицарським жовнірам

[Козаки] обрубували стоячі та лежачі коміри.

Не постеріг при цьому Сірко, що Бог призначив його поганству,

Сірим вовкам, стрясати шкури, а не християнству.

Як тільки козацтво почало грабувати здобич,

То одні козаки стріляють, б'ють, другі беруть глупо

Різні гроші, золото, срібло, мідь, залізо, все, що трапилося,

А треті, мало того, що набрали, ще й по крамницях, по льохах п'ють трунки.

А меджибозькі хоругви, також шляхта, міщани,

Також з людом з навколишніх сіл, терплячи тривожне прощання,

Під замком боронячись, кричали, просили на Живого Бога,

Щоб було опущено міст, а дружин, дітей і їх самих до замку [впустили], коли тривога,

“Заради Бога пустіть, відкрийте”, вже кричать.

Але німці з комендантом не слухають їх, щоб козацтво не увірвалося (до замку),

Бачачи у цьому своє нещастя, що вибираючи баракло

Щоразу гірший, злий трактament дають меджибіжців купи (??).

Нашпигування, а не з смаком тому, хто голінку свердлить,

Недобрий дух (?) тому, хто майже падає в тюрму(?),

Куди повернеться, обернеться, тільки бенкету зіпсуття (?).

Звичайно при смердючих яйцях поганий сморід буває доукою (?).

З розпачу, покладаючись тільки на Самого Бога,

Лехи відчайдушно вдарили, відважно тручи рогу

Своїх ворогів, січучи, рубаючи, стріляючи, вигнали їх за вал

І далі за місто, наклавши трупу, вигнали козацтво.

А як багато й бездоганно наш приручений вовчик Кречинський з чемери-сами,

Рвав, кусав, бив, сік, із свіжими татарами -“литваками”.

Там же добровольці на боці лехів, з льохів та підвалів виводять,

І в домах, і в глухих горах доставка [смерті] на [козацьких] карках їде;

Виводять казуцьких голяків по кілька, понад десятку,

Отих [козаків], що раділи трунку, хлібу й тісту.

Їм віддавали за честь честю неабиякою,

Що запам’яталось, козацтво довго клялося тим карканням.

Так добре чесали їхню шкуру, що вони за містом стали боронитися,

Вигнані з поля битви, вони вже аж під Звіринцем обтирали кути [...] ...” //

(Арк. 85 зв.).

“Ліхтарики” на маргінесах (Переклад)

Арк. 40 зв.

Так вважає русь, що Хміль Богдан є Богом даний для визволення їх.

Арк. 41

Гетьман Калиновський із сином засмучений.

Арк. 42

Вінницький староста із кількома [вояками] порубаний на шматки.

Арк. 42 зв.

Це дивно, що астролог Фурман не тільки цю нещасну поразку,

Але і [її] час і день описав, буквально пишучи, що скажений пес

На загризнення баранів [пускає кров], так через нього буде текти потоком кров до річки.

А цей астролог був із Гданьська.

А в іншому місці він писав, що не [треба] плакати, але швидше б треба [давати відсіч тому], до чого приведе цей скажений пес.

Красноставський староста Собеський.

Арк. 43

Калиновський, гетьманський поручник.

Арк.43 зв.

Городок Бедрихів взятий і вирубаний повністю.

Яким гідним був Матчинський.

Арк. 47

Казимир.

Стефан, молдавський господар, недавно сів на престолі.

Арк. 47 зв.

У польного гетьмана, кам'янецького каштеляна, який потім став руським воєводою.

Петра Потоцького.

Арк. 48 зв.

На Волині орди плундрують, беруть ясир.

Арк. 49 зв.

Московський герб: голий мужик на коні.

Арк. 50

Чарнецький мав польові гармати.

Арк. 50 зв.

Втік [Зелененко] з деякими.

Чарнецький докучив навіть Стіні, скелею оборонній, багатьох побив. Тоді Кияшка в Стіні дістав від леха добрий удар через все обличчя, аж зуби повилітали, хоч не києм, але шаблею.

* * *

Арк. 51

Potocki.

Арк. 51 зв.

Na tym Drzypolu nie tylko zabitych, iecz i zmrozonej moskwy i kozaków było wiele.

Orda spraktykowana od moskwy przez Chmiela za wielkie pieniądze.

Арк. 52

Tak od zimna, jako inszym rozerwaniem.

Арк. 52 зв.

Łanckoroński.

Czar[niecki], porucznik król[ewski].

Terazniejszy król polski, pan nasz.

Stanisław.

Арк. 53 зв.

[Po] tym zaś był marszałkiem Błażejowski, godny mąż.

[F]anty w be[czka]ch zabite [by]li.

Królestwo Baltasara oddane na podział medom i persom.

Переклад „ліхтариків”

Арк. 51

„Потоцький”. (Напроти слів “Hetman wielki...”).

Арк. 51 зв.

„На цьому Дрижиполі не тільки забитих, але і замерлих на смерть московитів і козаків було багато. (Напроти слів: „I gemby ciesząc...” і т. д.)

„Орда переманена московітами через посередництво Хмеля за великі гроші”. (Напроти слів: „Tabor ściśnięty” і т. д.).

Арк. 52

„Як від холоду, так і іншого розірвання”. (Напроти слів: „Owo jeśli...” і т. д.).

Арк. 52 зв.

„Лянцкоронський”. (Напроти слів: „Dla Boga...” і т. д.).

„Чарнецький, королівський поручник”. (Напроти слів: „tamże Czarnecki...” і т. д.).

„Нинішній польський король, наш пан”. (Напроти слів: „Tam Jan Sobieski...” і т. д.).

„Станіслав” (Напроти слів: „Aszci...hetman wielki Potocki...”).

Арк. 53 зв.

„Потім же був маршалком Блажейовський, гідний муж”. (Напроти слів: „Cybulski, marszałku...” і т. д.).

„Були цінності, забиті в бочках” (Напроти слів: „W wszelkich materyach...” і т. д.).

„Королівство Валтасара віддане на розділення мідянам і персам”. (Напроти слів: „Mane, Thecel...” і т. д.)

Арк. 75

В Перемишлі Сам Бог і Корнякт б'ють шведів, які потопають.

Арк. 77

До з'єднання в одну лігу був козацький привід через інтриги Хмельницького; (ліга) шведська й угорська та інших іноземних народів, тобто таких як: москва, молдавани, татари, перси (?), турки з різними народами.

Арк. 78 зв.

Польному гетьману.

Ян, наш нинішній польський король.

Арк. 79

Пересторога від Веселіви.

Деякі думали, що Станіслав через послів і взаємні листовні зносини Любомирський привів Ракоці.

Арк. 79 зв.

В Угорщині поляки не отримували хліба.

Арк. 80

Чарнецький пустив поголос, що нібито на допомогу лехам під Краків швидко прийшли цісарські війська.

Ворог не міг розібратися (?) з цими трубачами через погані переправи.

Арк. 80 зв.

Сапіга.

Козаки тікають від Ракоці, а молдавани та валахи теж тікають своїм шляхом.

Семигородський [князь].

Гетьмани через Балабана та інших не можуть утримати польських добровольців.

Арк. 81.

Лехам була обіцяна велика сума грошей для сплати війську угорським Ракоці, всього на кількасот сто тисяч [злотих], не рахуючи того, що самі мали дати хану.

Куплені ризи, одна на другій, блискучі, хоч (...) * менші ціни.

Арк. 81 зв.

Коронний писар.

[Свою] челядь, використовуючи okazji, я послав тоді до своєї вітчизни.

Хан затримав при собі угорського гетьмана.

Арк. 82

Життя й події на (...) *

Татарська віра.

Ногаїв Велика і Мала (...) * певні орди.

(...) *, за котрим десять татар повинно бути.

Арк. 82 зв.

З латинської [мови]

З татарської на руську так перекладається.

Тобто угорця.

Коли татарин в єдиній лізі з християнином на війні.

Хан розгніваний через свого канцлера Сефер Кази-агу, комісара (...) *

Арк. 83

Татарин.

Музики вереском безперестанним (?) виганяють злих духів.

Хан гнівний за те, що поляки вчинили мир з угорцем.

Арк. 83 зв.

Про це свідчать свв. Ієронім та Атаназій.

Арк. 84

Любомирський, маршалок, польний гетьман

Арк. 84 зв.

З маршалком.

Арк. 85

Виговський – запорозький гетьман.

(БПАН. – ВР. – № 1275. – Арк. 44 зв. – 85. Ці фрагменти опубліковані в різних виданнях. Зокрема: Мицик Ю. “Гетьман Іван Виговський”. 2004. – С. 74-83; Мицик Ю. “Віршована хроніка про завершальний етап Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.” // Історичний журнал. – 2004. – № 1-2. – С 98-110, та ін.

№ 203**1697 р. – Уривки з твору Гаспара де Тандра**

“[...]”

У 1658 р. Хмельницький помер. Відтак козаки вибрали собі гетьмана на ім'я Виговський (Wihowski) й стали вороже поводитися щодо поляків. Вони хотіли підкоритися туркам або великому князеві московському, бо Річ Посполита їх не

у всьому вдовольнила з того, що вони вимагали. Тому король Ян Казимир з огляду на те, що вони цим самим пошкодять його королівству, віддавшись під захист чи то московітів, чи то турків, уклав з ними мир, задовольнивши їхні вимоги, а саме: щоб усі їхні старшини стали польськими шляхтичами і вважалися ними; щоб їхній гетьман Виговський став київським воєводою; щоб шляхта грецької релігії, була допущена до найзначніших посад (?) (Aemptern) та умов, щоб київський митрополит зайняв місце у польському сенаті. Крім цього Виговському дали Любомльське (Lubomliana) староство, а Бобруйськ – Нечаю (Nieszaio) за умови, що вони самі будуть нести ленну службу Речі Посполитій. Все це потім було стверджене на сеймі. Таким чином, козацька старшина з нещасних руських селян, якими вони були з народження й досі, одразу ж ставали польськими шляхтичами.

З усього попереднього можна бачити, що обурення козаків частково було викликане поганим ставленням до них з боку шляхти. Вони стали такими паннами й мали таку ж владу й силу над життям і смертю селян, подібно до того, як шляхта мала таке право у Польщі над своїми селянами. Однак місцевий люд в Україні не терпів і не міг переносити такого тяжкого становища і почав ребелізувати, внаслідок чого шляхту виганяли з країни. Тоді великі пани втратили прибутків на суму понад 100 000 рейхсталерів, в тому числі й князь Вишневецький, // (с. 43) про котрого згадувалося і сина котрого я бачив у Польщі в такому жалюгідному становищі, що він отримував лише 6 000 злотих пенсії, яку йому наказала давати щорічно на його утримання королева Людвіка. Однак щастя згодом винесло його на трон, який здав і покинув король Ян Казимир, про що принагідно буде сказано.

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 19842. Оригінал зберігається у БПАН у Гданську. – ВС. – № . Nl.7.8o.67 adl. Назва: “Das bey noch zweiffelhaffter Wahl eines neuen Konigs ganz verwirrte und unruhige Polen...” (Colln, bey Pierre Marteau, 1697), тобто “Про вибори нового короля і про бунтівливу й неспокійну Польщу...” (Кельн, типографія П’єра Марто, 1697). Опубліковано: Мицик Ю., Кислюк О. Незнаний німецькомовний твір XVII ст. про Україну//НАУКМА. Наукові записки. – К., 2004. – Т.27. – Історичні науки. – С. 86).

* * *

“[...]Як я ствердив, Хмельницький завжди змирювався з потугою, котра – як вважав - повинна підштовхнути його справу вперед. Коли довідався, що татари уклали мир з поляками, злякався, що не зможе протриматися зовсім сам, отже уклав у 1654 році союз з москалями і віддався під їхню протекцію. Це призвело до втрати Польщею міста Смоленськ, котре москалі зайняли цього ж року.

По смерті Хмельницького козаки у 1658 році обрали своїм гетьманом якогось Виговського і пригрозили Польщі, що піддадуться турку або московському князю, якщо Річ Посполита не признає їм всього, чого бажають. В той час король Ян Казимир визнавши, що було так само некорисно для королівства, якби віддалися чи Москві чи Порті, уклав з ними мир, на підставі кот-

рого всі їхні вожді мали стати польськими шляхтичами, а їхній гетьман Виговський – київським воєводою, найвищі достойники грецької віри мали отримати важливі посади, а київський митрополит – піднесений до рангу сенатора. Понадто Виговському було дано Любомльське староство, а Нечаю – Бобруйське староство, взамін за утримання їх як власності Речі Посполитої. Це було потім підтверджено сеймом. Тим способом з бідних руських селян, котрими були з народження, козацькі вожді раптом стали польськими шляхтичами [...].

(Gaspar de Tende. Relacja historyczna o Polsce. – Wilanów, 2013. – С. 86. – Переклад з польської).

№ 204

Не пізніше початку 70-х рр. XVII ст. – Уривок з хроніки С. Грондського

„[...] // (с. 232) Бо бачачи тут, що татари запізнаються з своїми допоміжними силами, і воєводи до нього не з'являються (бо всі звинувачували у цій справі короля, мовляв, він розділив королівство, і що без короля, згідно з законами держави іти до табору вони не зобов'язані, і що вони повинні підкорятися не генералові, а лише розпорядженням короля) // (с. 233) і бачачи, що ворожі сили подвоїлись, він вів військо неквапом, затримуючи ворога наскільки можна було, кварцяне військо з України і Поділля цілим і неушкодженим прибув до Львова, влаштувавши у місті все необхідне для захисту, і не знаходячи місця, зручного для розташування табору, пройшов до Городка, за чотири милі від Львова, ставши перед якимись мурами. І коли там, розмістивши гарнізони, він робив передих, тоді вони побачили у найближчому польському таборі, що спроба ворогів зазнає невдачі, тоді як місто Городок, укріплене достатньою кількістю піхоти, вважалось брамою того ж самого табору. Тим часом Потоцький безперервно відсилав листи до тих воєвод, призначених для його табору, аби вони якнайшвидше прибули до нього. Але оскільки розходилася погана чутка про успіхи в цих краях шведів, а потім московитів, вони вирішували, що слід робити, і хто був поглинутий турботами тим, щоб відводити свої сім'ї у безпечніші передгір'я, аби звідти, в разі крайньої необхідності, було легше рушити в Угорщину, – вони усе, що пропонувалося з боку пана командувача, слухали немов глухі. Лише три руські воєводи – волинський і белзький, також холмський, і перемиський, з огляду на те, що були ближче перед загрозою, що насувалася з Поділля, почали збиратися і сходитися до Потоцького. Але коли вони // (с. 234) знаходилися на відстані лише двох миль, козаки, з'єднавшись з московитами, після того, як розпочавши облогу, оточили Львів, зробили кілька приступів, щоправда марних, залишили навколо міста достатню кількість командирів під командуванням Данила Виговського і Павла Тетері, послали в напрямку до Городку близько 40 тисяч кіннотників та піхотинців: вони, при ясній ночі, дуже прихильній до їхньої справи, прийшовши туди, і пустивши в тиші човни через ставок в тій стороні, де був розташований табір, з кількома підпалювачами,

підпалюють місто, і коли всі збіглися, аби погасити пожежу, і поки роздумували про причину, то ті вдерлися в міську браму, позбавлену оборонців, і вчинивши сильний напад, захопили її, і ввірвалися в місто і поширивши вогонь, посеред полум'я рубали зустрічних і влетіли в табір. Зчинилася найзапекліша битва: з обох боків багато хто падав мертвим; (битва) тривала аж до обіду; нарешті, коли поляки почали долати ворога, хтось повідомив, що знову наближається якийсь великий полк з тилу, (а це були перемишляни, що прямували до табору Потоцького), – ця чутка розійшлася серед поляків, і вони почали відступати, і хоча командувач, добре знаючи, що це наближається допомога, намагався завадити втечі, і повернути їм бойовий дух, однак нічого не добившись, а скоріше запідозривши, // (с. 235) оскільки всі розбіглися, що табір перейшов у руки ворогів.

І це була третя поразка, завдана протягом одного тижня польському війську, у місцевості, де воно було розміщене на відстані не більше 20 миль одне від одного. Після того ж, як усі стали розбігатися навсібіч і одні, з огляду на небезпеку, що насувалася, були стурбовані тим, яким чином відвести дружин, інші ж, котрі до цього йшли додому з непевністю, повільно прямували до кордонів, відтак почалося мародерство, і не лише з боку селян, котрі зайняли шляхи у передгірних краях, і грабували подорожніх, але й з боку вояків, котрі в усьому чинили насильство. В той час вважалося, що той кращий, хто сильніший. Ось тоді все сповнилося зойками і голосінням, і супроти короля несамовитими прокльонами. В усьому бо відчувалася гостра нестача. Бо коли всі вони з розсіяного війська розходилися в різні напрямки, то їм скрізь відмовляли у пристановищі, або через те, що вороги звідусіль йшли за ними по п'ятах, – хіба що пускали в найсуворіші і найнебезпечніші краї навколо Карпат, що навпроти Угорщини. Краків штурмували настирливо шведи, а козаки Львів. Про Люблін, вже спалений через московітів, звідусіль ішли найгірші чутки, і що дуже неприємна правда; випробувавши усі рішення, король, усім осоружний, – хто що-небудь пропонував істотне, – вважав, що не слід впадати у відчай, // (с. 236) а слід, зосередивши усі сили, напасти на послабленого ворога, тобто на шведів. Серед військових чинів ніякої обачності, послуху, але кожен керувався власним бажанням, тому він, зневірившись у найважливіших справах, години в годину очікував чогось найгіршого. А тим часом повідомлялося, що Краків вже здано шведам на певних умовах; Львів зазнає величезної скрути, і вже випрошує миру у ворогів, Люблін зрівняли з землею; і хоч було спалене лише передмістя, місто за мурами, відкупилося за великі гроші, і за багато іншого майна, яке там знайшлося для необхідності. А той храм, що приблизно тридцять років тому був відібраний у людей грецької релігії і був відновлений з урочистою присягою магістра громадян, та інших консулів, і найголовніших жерців; складеною на ньому (тобто на хресті) із запевненням, що віднині ніколи більше його не відбиратимуть для користування римо-католицькою церквою. Для ствердження присяги Хмельницькому були послані частинки з того дерева Святого Хреста, з тією клятвою, щоб цей самий Хрест вражав усілякими ударами порушників клятви.

Частина поляків підкоряється шведському королеві.

І ось коли рознеслося усе це зло, спочатку Олександр Конецпольський, сам того не знаючи, яким чином, зібрав близько 12 тисяч воїнів, не залучивши інших визначних осіб на раду, // (с. 237) але за власним розсудом послав легатів до шведського короля, заявляючи, що він, з'єднавшись з усіма, перейде в його краї, а поки що нині з прихильності до нього повертається назад. Решта, переважно вищі генерали, почувши про це, дуже сильно обурювалися, накинувшись на нього немов на безумного, звинувачуючи його у неймовірному боягузстві, страхаючи його і погрожуючи усіляким лихом з такого рішення. Однак через три, чи чотири дні, вони самі також зі згоди усього війська, послали військо до шведів, підтверджуючи власну покору, додавши до цього: вони добиватимуться того, щоб ті, хто на даний час перебувають з ним, та й інші, розсіяні по різних частинах королівства, його самого визнали за короля: і якщо вони вирішили це зробити, то для досягнення цього вдадуться навіть до насильства: а поки що шведський король нехай постарється зробити так, щоб усі інші ворожі сили залишили їхню батьківщину. А тому шведський король Карл Густав, охоплений неймовірною радістю, послав до польського війська власних легатів, і через них висловив велику подяку за таку заяву: обіцяючи, що він у скорім часі не лише прожене усіх ворогів польського королівства, але й батьківщину, усіляким чином розідрану, відбудує і приведе до належного вигляду: а поки що, оскільки вони самі бажають щоб у їхній батьківщині панувало благо, на умовах безпеки він запрошує їх до себе, аби вони всі вкупі з більшою зручністю обговорили питання про спільне добро. Отож, не зволікаючи, підійшли якісь чільники з війська, і всі були прийняті якнайлюбізніше // (с. 238) і вищі особи були вшановані найбільшими почестями і багатьом з них вручали королівські подарунки, і нарешті було вирішено, що король повинен негайно відрядити (посольство) до козаків, і до московитів, щоб кожен повертався до своїх володінь і що польське військо повинно влаштувати у присутності короля генеральну перлюстрацію, під час якої склавши нову і належну присягу у вірності королеві, воно мало отримати від нього нагороду за кілька місяців. Повернувшись від шведського короля, вони не переставали розхвалювати його за чесноти, розум, людяність, щедрість, і якщо хто ж говорив щось навпаки, то робився немовби ворогом Вітчизни; отож вони стали складати величезну подяку Богові, що після такої жахливої бурі, яка загрожувала батьківщині, з'явилося сонце його милості, радість і розрада у величезній скруті.

Корону пропонують князю Ракоці.

Почувши це, ті, хто з королівських урядовців вирушили в Угорщину і Сілезію, через своїх легатів стали просити у князя Ракоці взяти на себе королівську корону, з тією метою, щоб він зарадив полякам у їхніх негараздах. Однак згаданий вище князь з огляду на вагання в цій справі залишив без відповіді пропозицію даного посольства, про що докладніше йтиметься нижче.

Поки все це діялося, король Казимир вже з Сілезії послав легата Станіслава Любовицького, покладаючись на його відданість, щоб він спочатку пішов до

козаків або татар, і перетягнув їх на свій бік. // (с. 239). А згаданий вище легат навіть коли і в довірчих листах мав вільний простір(?), замість того, щоб визнати котрогось іншого, в обставинах, що склалися ось таким чином, не бажаючи приєднуватися до жодного з чільних осіб, бо всі воліли скоріше молитися східному, а не західному сонцю, вже по дорозі, біля Переворська, зустрів Самуеля Грондського, і багатьма всілякими вмовляннями та обіцянками схилив його до того, щоб він приєднався до нього;

Грондський стає товаришем Любовицького

той, зваживши на його пораду й обіцянки, прийшов до козаків, котрі аж до цього часу застряли біля Львова (листи, які були у нього до татарського хана із закликом діяти супроти козаків, він старанно сховав), і був гостинно прийнятий Хмельницьким, далєбі мов Пан Співотець (цим зв'язком він був пов'язаний з Хмельницьким, коли разом з Оссолінським він підбурював козаків проти татар, як і було викладено на с. 38) і представляв справу самого короля, а не королівства, усілякими способами добиваючись, аби козаки подали допомогу королеві: на це Хмельницький дав відповідь: Згадайте Пане Співотче, що нам було обіцяно біля Замостя, що під Зборовом, що під Білою Церквою, і в інших випадках? І що з цього вийшло? Найперша обіцянка нам пішла на шальки терезів до визувітів (називаючи так єзуїтів, і саму назву виводячи // (с. 240) з слова "випалювати", бо саме вони, куди б їхня нога не ступала на Русі, спалювали у русів храми, і не меншою мірою забирали в мешканців майно, збільшуючи церковні прибутки): схизматикам не властиво дотримуватися віри і ви її майже зовсім не дотримувалися. І де ті обіцянки, що їх нам давав король, бачачи, що на виборах програє? Та як тільки він був коронований, одразу ж у наші землі відрядив військо. І те саме учинив він після пізніших пактів; і коли б армія задовольнялася тим, що їй потрібно було для існування, то і козаки стримувалися б від злочинів. Однак вони зловживали їхньою гостинністю, більше того називаючи селяками, жорстоко знущалися з них, б'ючи палицями. Усе майно, яке вони могли знайти у них, вихоплювали, і відправляли у віддалені місця. Оскільки декотрі з козаків не могли стерпіти усе це, то самі зібралися у безпечніші місця, дружин з малечю позалишали вдома, бо ж у часи великих морозів вони не могли переміщуватися з усією сім'єю; так от польські вояки спочатку безчестили козацьких дружин, а потім відступаючи, замкнутих, разом з дітьми у домівках, і оточених соломною спалювали немов сплячих. І коли їм вдавалося схопити котрогось козака, який чинив щось супротив пана, його садили на високу палю, щоб показати усім свою відверту ненависть супроти русів: а коли цього не було досить для вияву неприязні, то мовчки запихали його ж у мішок, // (с. 241) і кидали в річку, щоб і слідів його не з'являлося і не можна було розпізнати призвідцю вбивства. Крім того, не щадили і наших попів, але дуже багатьом з них стинали голови, і ось такими діями вони добилися того, що ті, хто охоче жив у мирі, повстали проти них. Бо ж зазнавши такого глуму і не раз ремствуючи, ми й вирішили, з метою звільнитися від такого становища, вдатися до тих засобів, від яких вже не можемо відступити жодним чином. А тому пізно нині наш король бла-

гає про допомогу: пізно і безуспішно він прагне домогтися бодай якогось примирення козаків з поляками. На це легат короля Казимира Любовицький сказав: звичайно, мені відомо, що король кілька разів обіцяв свою милість козакам; і що він не виконав обіцянок, то причину цього Ти сам, Пане Гетьмане, добре передбачив, коли сказав під час переговорів біля Зборова: Сам король хороший, але королев'ята немов цуценята, які довго дзявкують, аж поки того, хто хотів би відпочити, тобто короля, не розізлять (під цуценятами він мав на увазі шляхту, яка зазіхала на великі вільності, і не дозволяючи відібрати у них те, що колись було здобуте козаками) і загалом так воно і сталося. Поки ж бо король на коміціях намагався ствердити обіцянки вам статусом, королівськими ордонансами, тоді найнікчемніші з легатів від воєводств, з яких один не вмів провіщувати (?), під яким небом фасціями через матір він був вкутаний, // (с. 242) інший же, щоб не вважатися таким, кого беруть між двома щіпками(?): отож вони зчинили такий крик супроти короля, що нещасний король замовк, і був змушений відступити від своїх обіцянок. Але нині найясніший король вже заявив так, що згодом не буде вважати за шляхту тих, хто веде свою генеалогію довго з своїх предків; але тих, хто в цій скруті подав йому допомогу. А тому усе минуле віддайте лише забуттю, нині ж помазаникові Божому поспішіть на поміч; і відтепер ви більше не будете вважатися козаками, а друзями короля: вам будуть розподілені достоїнства, милості від королівства. І більше король не потерпить, щоб козаків обманули, і він не дозволить більше, щоб їхній спокій був порушений цими цуценятами, котрі замість того, аби нині мали би особливо пильнувати короля, кинулися врозтіч. І коли згаданий вище легат короля Любовицький після цих та інших подібних запевнень став вносити їх до королівського стану, переважно в розряд кінноти, (Виговський, канцлер козацький тим часом вийшов на подвір'я, а Хмельницький з рештою козаків проводив розмови) його колега, стишеним голосом шепочучи йому, сказав лише: нехай політичні діячі пам'ятають, що не королі встановлюють держави, а держави королів, бо коли держава стоїть твердо на ногах, тоді легко знайти і короля: і навпаки, з поваленням держави, жодному королеві не знаходиться місця; а відтак королеві слід так посприяти, щоб королівство не розвалювалося, і про братів, // (с. 243) нині відсутніх слід вести мову так, ніби вони присутні. Тоді Любовицький, спалахнувши страшним гнівом, одразу ж став казати Хмельницькому: Пане Гетьмане! Ось тут лише нас двоє, однак ми не можемо домовитися. Ось і той, хто зі мною, котрому взагалі то не покладено самим королем оцей обов'язок, але я сам залучив його до себе, і таке інше, і таке інше (говорив): і те, щоб брати участь в коміціях, чому (він) про це не говорить? І після цих слів виявилось, що його колегу Грондського, котрому вже Любовицький розкрив свої таємниці, було звелено відвести у в'язницю.

Грондський ув'язнений.

Любовицький, однак, боячись щоб він, бажаючи добитися звільнення, скаже козакам, де покладено листи до хана, і таким чином самому собі власній підводі (як говориться) накличе неминучу погибель, невдовзі ж одразу став за

нього вступатися. Виговський же також, повернувшись і дізнавшись про те, що сталося з Грондським, зовсім не схвалюючи такого вчинку супроти нього самого, мовляв, вже по всьому таборі, не тільки козацькому, але й московітському пронеслася чутка, що він так само, як і Любовицький – легат від короля, і міжнародне право зовсім не дозволяє чинити якусь кривду легатам, - цим самим він домігся, щоб було звелено вивести його з в'язниці; і він, повернувшись, не втручався вже більше в якісь розмови, тим часом Любовицький і далі з великою старанністю продовжував розпочату справу. Ось тоді Хмельницький відповідав: // (с. 244) Пане легате, твої пропозиції від імені короля прекрасні: але наскільки вони практичні, і можливі, (воно), (то) ти сам зрозумієш з тієї історії, яку я тобі розкажу.

У давні часи був один чоловік, селянин, і от усіма (своїми) статками він викликав заздрощі у сусідів і у його оселі була також домашня змія; вона ніколи не кусала нікого з домашніх, і тому він давав їй, з почуття гостинності, молоко, вливаючи його у глечик, і це призвело до того, що вона вже частіше виповзала до родини. І ось сталося в один час, що коли хазяїн дав молоко дітям, змія виповзла із своєї нори, і повзучи по підлозі, сама також почала смоктати молоко; тоді син хазяїна вдарив по її голові ложкою: змія ж, розгнівавшись вкусила хлопця. А він тоді став голосно плакати, прибіг батько, і став розпитувати, що з ним сталося; дізнавшись, що його вкусила змія, він підбіг до нори, і витяг її голову і схопивши сокиру, відітнув їй хвоста. А хлопець тим часом з того укусу і помер; змія ж також, обрубана, більше не одважувалася виходити назовні. Після цього, однак, за короткий час, статки і багатства у того чоловіка з різних причин стали зменшуватися: і він сам прийшов у велику бідність, і бажаючи взнати про причину такої біди, звернувся до віщунів, і сказав: скажіть, прошу вас, що може бути, що раніше, коли з меншою старанністю я дбав про господарство, // (с. 245) то до мене текли усілякі багатства: ні в кого бо не було стільки багато і таких дорідних биків: ні в кого не давали вівці такої ніжної вовни: ніде не було таких вгодованих; ніде коні не народжували таких лошат; ніде поля не приносили таких врожаїв; ніде садки не повнилися таким гудінням бджіл; і худоба моя до цього не знала ніякої хвороби; і я не знав якоїсь біди; і ніколи дім мій не пустував без гостей; і ніхто з сусідів не годував таку численну сім'ю; і ніколи з мого дому не був відісланий злидар без подарунку, і в жодній речі не було нестачі, але в усьому був найбільший достаток. Ось за кілька років, усе, що я надбав за своє життя, ось так розвіялося, що з-поміж сусідів я найбідніший, і хоча я гарую ще дужче, щоб дбати про необхідні для життя статки, однак ні в чому не маю успіху, навіть більше, з дня в день у мене справи дедалі гірші. А тому скажіть, в чім причина мого лиха, і коли зможете, дайте якісь ліки, щоб спекатися цього нещастя. От йому і дали відповідь: поки ти раніше добре уживався з тією домашньою змією, вона оберігала тебе від усякого лиха, що загрожувало тобі, приймаючи на себе усіляку пошесть і заразу, охороняла тебе від усіляких нещасть; нині ж, оскільки серед вас запанувала ворожнеча, спадають на тебе численні і неймовірні біди. А тому, якщо у тебе є бажання // (с. 246) відновити попередній стан, зроби так, щоб прими-

ритися з змією. Той нещасний вислухав це, повернувся додому, і переповів усе своїй дружині, і звелів, аби вона знайшла спосіб відновити дружбу з змією; і от невдовзі вона поставила їй у зручному місці молоко. Скуштувавши його раз і ще раз, змія почала вилазити з нори. І от одного разу хазяїн побачивши її, став вмовляти, аби вона повернулася знову до старої дружби. Але у відповідь почув від змії: марне ти стараєшся у тому, щоб між нами знову запанувала дружба, яка була до цього часу міцною. Бо скільки разів я бачитиму, як ти позбавив мене хвоста через твого сина, стільки ж разів мене хапатиме гнів. І навпаки, скільки разів ти згадуватимеш, як ти втратив через мене сина, стільки ж разів, сповнений батьківських почуттів, будеш намагатись робити так, щоб зітерти навіть мою голову. А тому досить на майбутнє такої дружби, щоб ти порядкував за власною волею у своїй хаті, а я ж залишатимуся у своїй норі, і після вчиненого не шкодили більше одне одному. Так само, слід міркувати, пане легате, і про козаків і про поляків. Був бо час, коли в цій великій державі, – польському домі – і ті і ті мирно співжили, ті і ті раділи неймовірному щастю; бо з одного боку козаки відвертали загрозу, яка поставала для королівства, вони самі, (поляки), стримували нашествя варварів. Державці залишали козаків у попередній свободі, не особливо журячись з приводу того, що вони трохи надпивали з того молока, // (с. 247) яке знаходилося в тих закутинах, куди не діставалися ті, хто вважав тільки себе синами Вітчизни. Тоді-от польське королівство яскраво розквітло, тоді бо її благо викликало в очах сусідів заздросці: тоді-то ніхто з ворогів не виносив здобичі з польського королівства: у ті часи скрізь поляки рухалися своїм табором, з'єднавшись разом з козацькими силами, завжди виходили переможцями, завжди співали переможних пісень. Але після того як ті, хто став вважати себе дітьми республіки, почали обмежувати козацькі вільності, і трощити їхні голови, ті теж почали, оскалюючись, кусатися, і дійшло до того, що хоч і в багатьох козаків були відрубані голови, але й чимало синів королівства загинуло. А тому скільки разів на думку того і того народу спадає на згадку шкода, заподіяна одне одному, стільки ж разів у них виникає лють: і навіть коли й настає якесь примирення, воно однак легко знову порушується. І ще ніколи ані разу в котроїсь сторони не знайшлося якогось мудрого чоловіка, котрий би бодай якимось чином домігся того, щоб запанував міцний мир лише таким чином, що польське королівство відмовляє кожному, хто зазіхає на самоправне керування усією Руссю, і допускає козаків до управління Руссю, аж до Володимира, Львова, Ярославля, Перемишля, навпаки (робиться все так), щоб козаків тримати на Русі немов у норах, щоб вороги польського королівства бачили це; і навіть якщо у всьому королівстві залишиться лише до сотні шляхтичів, // (с. 248) усе одно ніколи не поступатися їм добровільно владою. Козаки ж, зі свого боку, поки триматимуть зброю, ніколи не відійдуть від цієї умови. А тому ти згладжуєш справу, мій пане Співотче.

Відтак, королівський легат Любовицький, бачачи, що він жодним чином не може відкликати козаків від конфедерації з московітами і шведами, а тому не плекаючи надії на якусь допомогу для королівства, обернувся до Хмель-

ницького і сказав: Найясніша королівна, пане гетьмане, сподіваючись на те, що я знайду твоє панство в місці перебування, передала листи пані - дружині твоєї величності, бо всупереч сподіванню табір знаходиться ще й досі тут, і я не знаю, кому з більшою певністю можна довірити листи найяснішої королівни, крім Її Величності, і подаючи їх, він додав: Вона має нагоду тут одразу ж їх прочитати, і можливо одразу ж без зволікань. Отже Хмельницький взяв листи, і відкривши їх, прочитав і просльозившись, тим не менше сказав: О Всемогутній Боже, що я є в твоїх очах! Нічого іншого, як черв найнікчемніша! Ось як милість твоя додає сили, що навіть до моєї Анни (маючи на увазі дружину, але вже іншу, не ту, котру до війни взяв Чаплинський, вона бо, від нього, зайнятого війною, пішла, коли потрапила в руки Тимофія, сина Хмельницького, за чім наказом була повішена) найясніша // (с. 249) королівна польська не завагалася надіслати листи, і подбати, щоб за неї у мене вступитися! Ця твоя робота дуже корисна: але приписую це не собі, не моїм зусиллям, але твоїй божественній милості, за що нехай буде благословенне ім'я Твоє навіки!

І коли Хмельницький на якусь мить замовк, а потім знову каже Любовицькому: Що саме вимагає найясніша величність то листовно, то через Тебе, - цього я не можу розкрити. Бо вже найвірнішими клятвами ми зобов'язані московітам і шведам і (не можемо) порушувати ніяким чином умови союзу. Однак, оскільки і в мене викликає жаль з приводу статусу найяснішого короля, то що в моїх силах, те й зроблю. З цих провінцій, які за умовами конфедерації вони присуджують козакам а саме воєводства Люблінське, Белзьке, Волинське, і Руське, я віддаю його величності; Ярослав же, призначене для моєї влади, я залишу недоторканим. Бо там я вирішив провести зиму; але з пошани до найяснішого короля, я виведу звідти свій гарнізон.

І тому якщо його величності буде до вподоби, то нехай відійде з Сілезії, і тут нехай прийме рішення про замирення з шведами і московітами нехай теж вступить у переговори: багато ж питань у цьому напрямку відкладемо на інший час: нині ж ідіть до заїжджого двору.

Повернувшись до заїжджого двору, Любовицький одразу помирився з Грондським.

Лукавство козаків.

З цієї причини завзятість козаків, щоб не сказати лукавство, що відтак будь-хто може побачити, //(с. 250) - поки в один і той самий час з боку обох царів, причому недружніх до них посилали легатів, тобто трохи раніше з боку шведського короля, котрий за наполяганням поляків вимагав, щоб козаки відійшли на Україну, обіцяючи, що він разом з ними з допомогою комісарів скоро доведе до кінця; на що королеві було повідомлено: він (Хмельницький) відступає усі інші справи, які до цього часу з укладеної спілки не знаходили свого рішення: на що королеві було повідомлено: Хмельницький на його вимогу відходить (з військом).

І трохи згодом з боку короля Казимира, чії побажання були згадані вище; однак йому також вони дали досить лукаву, як я згадував вище, відповідь:

оскільки ж насправді вони зробили це не задля його, і не задля милості іншого; бо з певністю знали, що татарський хан рухається супроти нього з усією військовою потугою. Хмельницький же, бачачи, як то козаки, то московіти з кожним днем розпорошуються, і ніяким чином затримати їх не можна, і ті, хто з ним перебуває, обтяжені здобиччю і тому не такі придатні для ведення бою; а ще, оскільки вони повністю вже діяли заодно з львів'янами; і нарешті через нестачу провіанту, якого не знали яким чином роздобути у місцях відлюдних, – тому не міг ніяким чином більше зволікати, але остерігаючись, щоб, бува, не бути оточеним татарами навпроти Львова, або від гарнізонів названого міста, чи від інших польських загонів // (с. 251) не бути відігнаним в якісь незручні позиції, він змушений був неодмінно відступити звідти табором.

І поки це діялось біля Львова, Чарнецький, мужньо, кілька днів витримував штурм Кракова шведами, через кілька тижнів, однак, зрештою, від нестачі провіанту, який за таких обставин, як це завжди бувало, через велику кількість людей, міг легко вийти, віддав шведам фортецю на певних умовах; з-поміж яких головними були такі: в разі його виходу з Кракова, йому дозволявся вільний відступ до пригірських земель в напрямку біля Сонча, а звідти відступ куди завгодно; і що його воякам надається прохід безперешкодно; нарешті впродовж трьох місяців йому дозволено не виявляти покори шведському королеві.

Усе це швед, погоджуючись з задоволенням, відіслав Чарнецькому, з щедрими подарунками. Охороняти ж Краків було доручено Вігтембергу з добірним гарнізоном і Вірцу. А сам король почав переговори з начальниками королівського війська, і хоч воїни не склали йому присяги, однак прийнявши на віру звичайні запевнення, він залишив у Сандомирі генерала Дугласу для виконання того, що було погоджено з військом, і про що мовилося вище, – і сам подався у Пруссію, до князя бранденбурського, що рухався в його землі, і прихопивши з собою Олександра Конецьпольського, і Дмитра Вишневецького, з кількома тисячами воїнів подався прямою дорогою на Варшаву, // (с. 252) яку також легко захопивши, укріпив гарнізоном: важливі справи не тільки у Варшаві, а й по всій Малопольщі він доручив вести Бенедикту Оксенштєрну (котрого шведи називали віце-королем). Рухаючись звідти, він спочатку спонукав до здачі Торунь, а потім інші міста князівства бранденбурського, і не брязкотом зброї, як за вмовлянням Радзейовського, та інших поляків, котрих мав з собою, і їх (ці міста) укріпив гарнізонами: князя ж бранденбурського він не тільки повів у свої краї, але й отримав від нього одинадцять тисяч воїнів.

Татарський хан з'являється на допомогу полякам.

Тим часом, поки легат короля Казимир очікував від Хмельницького останнє рішення, козакам, котрі до цього часу вичікували своїх воїнів, відряджених в різні області, принесли звістку, що татарський хан вже наближається до Тернополя: а тому Хмельницький не чекаючи, поки всі його воїни, особливо ж московіти, зберуться, вирушив назустріч татарам, які йшли на поміч

Казимирові: після того як хан отримав лист від короля про свою дуже велику скруту, що він вже з Кракова прямує до Сілезії. Ось тоді той відомий випадок закінчився щасливо для Грондського, – про це щойно сказав легат Любовицький, мовляв, він тільки його бере своїм колегою. Грондського ж бо козаки відпустили; а легата за звичаєм полону затримали. Коли ж Хмельницький зіткнувся з татарами, // (с. 253) і затіяв з ними бій, то сам не зазнав від них ніякої шкоди; однак хоч і звідусіль заманутий немовби переслідуванням та обтяжений (обозом), тим не менше він зміг з'єднатися з московітами, які йшли за ним слідом кілька тисячами, пройшовши чимало шляху, бо татарський хан, вчинивши напад на московітів, від'єднаних від козаків, багатьох з них порубав, багатьох захопив у полон, з-поміж них сина Бутурліна – головного командувача московітів, звинувачуючи (цим самим) Хмельницького, дуже стурбованого (долею) решти московітів, щоб він негайно скасував присягу, і більше не йшов війною супроти польського короля Казимира. Хан також зобов'язався домогтися того ж самого у короля, запевняючи, що за його посередництвом козаки примиряться з королем на почесних і сприятливих умовах. А сина Бутурліна він відпустив лише після того, як Хмельницький віддав йому Любовицького – Легата (короля) Казимира, арештованого через підозру у неправдивому посольстві, причому дізнавшись від нього достатньою мірою про все, що діялося в попередні дні в Польщі, – цього ж легата відіслав у Львів, разом з власним посланцем, відрядженим до короля Казимира; доручивши йому, щоб він якнайскоріше повідомив про все, що діялося за його присутності серед татар з одного, козаків і московітів – з іншого боку. Крім того, Хмельницький написав у листах королеві, що він очікуватиме його на Покутті, тобто за Львовом навпроти Карпатських гір, // (с. 254) з своїм військом аж до 28-го січня; тим часом король нехай вертається на батьківщину, – йому він готовий подати поміч усім своїм військом. А коли король не повернеться у визначений термін, то він (Хмельницький) має намір податися додому, але знову ж, як тільки його покличуть, прийде напровесні. Насамкінець ті, хто від імені короля Казимира ніби прийшли до козаків, розіслані в різні часи, після цього вирушать вперед всілякими способами. Грондський бо повернувся до своїх, котрих залишив в укріпленні Жемен, і від усіх почув багато докорів, мовляв, чому він перед всіма іншими так запихатів, що одважився частіше спілкуватися з названим вище легатом Казимира, всупереч волі польського війська.

Грондський рятується від нової небезпеки.

А тому то за наполяганнями воїнів (бо вже декотрі вирішили його власне майно випрошувати у шведського короля), то за вмовляннями друзів, особливо схоплений рукою Марціна Дембіцького – хорунжого сандомирського – він був представлений шведському генералові Дугласу і відрекомендований, того самого дня, котрий призначив під Сандомиром огляд польського війська. І в цьому дійстві взяли участь як Потоцький – головнокомандувач, так і Лянцкоронський – віце-генерал королівського війська. Грондський доповів їм, з яким конфузом відступали від Львова козаки і московіти, і з якою великою

кількістю (своїх воїнів) виступив їм назустріч татарський хан, // (с. 255) і що нині прекрасна нагода прогнати ворога, – якщо відкинути зволікання, піти слідом за ним і з'єднати свої сили з татарами, – однак вони навіть не захотіли слухати його самого, навіть більше, вони галасували, говорячи; Хто тебе призначив військовим радником? Досить вже битися за цього нечестивого Казимира; він, коли б хотів, давно вже поклав край цій війні, знищивши козаків; але він щадив їх старанно, зберігаючи їх на наших шиях, намагаючись встановити одноосібне панування у нашій вільній державі. Отож нехай має плоди своїх рішень! Адже Бог щедрий до нас завдяки нинішньому королеві, котрий на папері збирається укласти мир, вже цим ми задоволені (?) і більше не ворушачи стелі, після стількох перенесень за невдячного короля труднощів, ми знайдемо спокій.

Грондський переходить на бік шведів.

Бачачи і чуючи це, Грондський сам також підтвердив шведам, що він іде слідом за тими, хто йшов раніше.

Любовицький же, вернувшись до Львова, захворівши від скуштування всіляких їстівних забаганок у козацькому і татарському таборі, і там же протримався кілька тижнів, а тому пізніше, аніж цього вимагали справи, повернувся до шведського короля, став чинити перешкоди тому, щоб король Казимир зміг раніше визначеного татарського хану терміну повернутися назад. А хан, бачачи що король зволікає, і не маючи ніякого способу сидіти далі у відлюдних місцях з великим військом, відвів свої війська додому, // (с. 256) однак почувши, що залишився Чарнецький, котрий з якимись силами ще не перейшов у шведські землі, передав у листі до польського війська через свого посланця таке:

Нам повідомили: що ви, залишили найяснішого Яна Казимира – польського короля, брата нашого, і приєдналися до якогось шведа, якого ми не знаємо і не хочемо знати. З цієї причини хочемо вам порадити, щоб ви негайно повернулися до вірності названого пана короля, брата нашого. Якщо ж ви відмовитеся зробити це, то знайте з певністю, що ми цими мечами, якими ми приборкали козаків і упокорили московитів, а також примусили (їх) до покори королеві, повернемо і ваші шії, доб'ємося того, щоб хоч не хоч, визнавши брата нашого Яна Казимира за короля, ви зробили те, що личить відданим підлеглим. Бувайте.

Тим часом Чарнецький з пригірських країв вже перейшов у воєводство Белзьке, і там перебував, з'єднавшись з своїми воїнами, у відданості до короля польського. А тому отримавши названі вище листи від татарського хана, був так обнадіений у своєму намірі, що одразу ж став закликати у листах магнатів, шляхту, таборових начальників, і нарешті всіх, хто хотів бачити збереженою батьківщину, і святу релігію католицьку, // (с. 257) щоб напередодні 8-го січня 1656-го року вони прибули у місто Тишовці на нараду з питань державного блага.

Однак не почутим був у польській державі акт, а сприйнятий скоріше як щось приватне, – (тому) він вирішив скликати державних зверхників на

приватну нараду, причому у місці зовсім не привілейованому. Однак, оскільки у цьому незвичайному для республіки випадку, цей муж, що неабияк потрудився для республіки, і звідавши усілякі злісні підозри від чийось підступів, спонукав до того, що більшість зібралось раніше встановленого терміну, з різних країв держави, і найбільше з тих, які були більш віддаленими від того шляху, який вже зайняли шведи. Тож коли багато визначних мужів зібралися у визначений день і місце, Чарнецький, як призвідець того скликання, виголосив промову, доводячи на багатьох прикладах, які мінливі справи людські; і це трапляється не лише в наш вік, але й подібне бувало і в інші століття, і не лише в нашій вітчизні, але й в інших королівствах; показував, що маршалки і воїни (держави) не переможені, не знищені, а лише збережені для більших діянь, що їх слід учинити за батьківщину; і додав: «Війна мінлива, бо повернувшись, нещасних підносить, й страшними ударами б'є по нутрощах. І нині тим часом нехай вони відновлять сили, бо ворог не довго радітиме; декотрих братів вони перемагають не залізом, а сріблом // (с. 258) [...] // (с. 259). Тому, чи бодай з // (с. 260) найменшої підозри, невдовзі шведи їх вели на смерть. Зрештою шведський король заявив, що хто не хоче воювати під його знаменами, він їх усіх відпустить: однак ніхто не хотів розкривати свій намір. А тому після знову складеної присяги у шведів залишилося близько 3-х тисяч воїнів.

А Чарнецький з Тишовців, йдучи з тими, хто приєднався до нього, через Віслу усіх, хто переходив у шведські володіння, зобов'язував повертатися до короля Казимира. Тим часом король Казимир, повернувшись з Сілезії через пригірські області, подався до Львова. До нього сходилося звідусіль, то воїни, то шляхта; усі бо стали прощати йому. І коли шведський король подався з Пруссії до Сандомиру, то потрапив на широку і відому дорогу, яка показувала сліди польської кінноти, - вони розходилися за Віслою. Побачивши це, він раптово зупинився і давши розпорядження, щоб військо йдучи за ним, поквапилось зібратися туди ж. Тим часом він розіслав легкоозброєних в різні сторони, призначивши винагороду у сто талерів тому, хто з польського війська приведе військового пастуха; за командира ж обіцяв подвійну винагороду. Розпалені цією обіцяною платнею, вони помчали якнайпрудкіше, і за годину привели кількох полонених, котрі розказали королеві про все, // (с. 261) тобто, що Чарнецький був з 5-ма тисячами, котрі скрізь обходили, щоб, де можна було, напасти на шведів; нині ж дізнавшись про прихід короля, він завернув через Віслу в бік Казимиру. Почувши це, король, не гаючись ані миті, рушив за ним, по тих самих слідах, і послав вперед знову кількох з молдован, і так само призначивши подібну винагороду за полонених (за перших він вже віддав) і перейшов по кризі вже розталої Вісли, і помітив, що сліди розходяться врізнобіч і роздумуючи, що слід робити, і якою дорогою треба йти, зупинився на деякий час. І ось майже у цей самий момент, вони приводять кількох з головних, котрі у Казимирі, віддавшись п'ятиці, були взяті у полон; Вони й повідомили, нібито намір у Чарнецького такий, що нині, подолавши Віслу, він дозволив якимось когортам завернути вправо, бо там легше роздобути

провіант, тим не менше він суворо зажадав, щоб увечері всі зібралися біля Голомбу, куди він сам заверне, бажаючи в нічній тиші, перейти назад через Віслу у зручному місці, аби наздогнати задні ряди шведів, і що нічого не слід боятися, бо вже король йтиме попереду: а ще знаючи запевне, що ззаду немає ніякого ворога аж до самої Варшави. Вислухавши це, шведський король сказав, підстрибнувши на radoшах, мовляв він дуже радий з того, що у нього трапиться така нагода зітнутися з Чернецьким, про якого ходила неабияка слава. // (с. 262). Бо ж більшість його війська дотепер стирчала за Віслою, оскільки він не зміг провести все військо, і вже залишалось якихось дві години до вечора, місце, де, як говорилося, був Чарнецький, знаходилося на відстані двох миль; король вислав наперед лише три когорти; фінів (яких серед шведів було найбільше), яким він дав розпорядження, щоб вони побігли якомога швидше, аж поки не з'являться на виду у поляків; підійшовши ж впритул, так що можна було добре розгледіти противника, вони спинилися; і наскільки сягав зір, вони якомога скоріше вишикували легкоозброєних стрільців. Після них він відрядив якогось польського полковника, на ім'я Немирич, чий полк складався з близько 500 воїнів, суворо повелюючи, щоб він негайно ішов слідом за фінами, однак не з'єднувався з ними, хіба що побачить, як вони влаштують бій з поляками. В такому випадку нехай примчить і сам він, і веде справу так, щоб фіни не розбіглися; тим часом сам король, вдаючись до всіляких засобів, чимшвидше перекинув військо, і спинився; і коли він перекинув усіх кіннотників, то почав іти слідом за висланими наперед когортами, даючи розпорядження відмірювачеві табору; аби він оглянув якнайретельніше місцевість на всі можливі обставини, і розмітив табір навпроти міста Пулав. Тим часом фіни, пройшовши одну милю дороги, натрапили на тисячу поляків, дозорців, що несли службу за милю від табору, під командуванням полковника Шемберка, і кинулися на них // (с. 263) оскраженіло немов дияволи і невдовзі спричинили серед них велике замішання, і хоч перед цим Немирич залишився з своїм полком, вони змусили їх відступити, через що згаданий вище полк з'явився, вони обернулися у безладну втечу (кількох з них було порубано, і лише двоє взято в полон, і відіслано до короля) наскільки це можна було, і переслідуючи їх. Та оскільки польські коні природно були прудкіші за шведські, і не були втомлені, вони одразу ж з'явилися на полі, так що ніхто й не помітив. Тим часом король (дізнавшись з останніх даних, що Чарнецький вистежив шведів, перейшов Віслу, і має намір битися з ним, а тому в бік Голомбу і до нього прямують не тільки ті, хто з ним, перейшовши Віслу, відійшли у правий бік, але й ті, хто за кілька днів до цього відпав від шведів, купчаться значним числом) з якомога більшою швидкістю поквапився з усією кіннотою, виславши наперед усіх найвправніших. Тим часом ті фіни з полком Немирича полком підійшли аж до Чарнецького, і розташувались (усім) військом, стали на відстані подвійного пострілу стріли, випущеної з фортеці. Між іншим легкоозброєні, вишикувані по обидва боки, коли фіни розташувалися спереду, помітивши польських воїнів, висланих для стрілянини, замість битви влаштували (скоріше словесну перепалку з воїнами

Чарнецького. Невдовзі залунали литаври // (с. 264) шведського короля, причому страхітливо, сигналячи про появу короля, тоді примчав генерал ад'ютант шведського короля, даючи розпорядження, чи доручення Немирича прийти до лівого флангу фінів, і їх трохи випередити для встановлення флангу у вигляді місяця, (і) зупинитися, аж поки не прийдуть драгуни з іншого боку фінів, і так само їх попередять: до них збоку встановлювали знову важку кінноту, і на-самкінець на правому фланзі, ще один полк поляків, а саме Калиновського – брацлавського старосту, так само розтягнутого у формі місяця, та що драгуни, з великим завзяттям примчавши впритул до війська польського, стріляючи з пістолів без сумніву змогли б настигнути поляків; коли ж, позіскакувавши з коней, вони зарядили свої пістолі, і катафракти знову замкнули обидва їхні фланги, кожен з них вистрілив з (свого) пістоля, і одразу ж вони повиходили з того і того флангу і кинулися поляки шведські на (поляків) Чарнецького; знаючи добре, що шведи розміщені позаду їх, і пильно стежитимуть за тим, як хто діятиме, і коли помітять якісь хитрощі, то його не пощаждать. Отже за ними шведи вишикувалися дуже щільними рядами; було подано сигнал до битви; і кожен пильнував своєї позиції, щоб виконати накази. І найперше ті драгуни (а їх було близько 800) вчинили стрілянину з рушниць, скоріше в коней, аніж в самих поляків, // (с. 265) і зчинивши неабияке сум'яття у польському війську, декотрі бо попадали на землю, інші ж, зазнавши рани, все одно давали відкоша, розбігаючись врзнобіч, не даючи взагалі полякам зберігати стрій; тим часом від іншого шиккування шведів, що мчав (на них) немов блискавка, вони були змушені швидше відступати у згадане місце, і з величезним сум'яттям обернутися назад і від неймовірного натиску шведів кинутися у втечу (через що) багато хто був посічений. Помилування вони хоч і дуже просили, давалося небагатьом, оскільки вони вчинили віроломство перед шведами, і порушили (безсоромно) клятву. Головним серед полонених був Станіславський, котрий потрапив в руки молдован, а тому уник смерті, і був доставлений цілим королеві. Поляки вже не могли більше з якогось приводу затіювати битву. Тим часом шведи запекло їх переслідували, аж до пізньої ночі і до річки Вепр: туди і скупчилися поляки, і багато хто з них від проламаної криги тонув у воді. Шведи ж вважаючи що біля річки досягли своєї мети, з неймовірною радістю повернулися до табору: оскільки ніч була дуже темна, багато хто з них, блукаючи, на завтра насилу зібралися десь опівдні в тому ж місці. В тій битві з шведів загинуло щось із 40 (чоловік), а з поляків щонайменше було 3 тисячі. З них не менше потонуло у річці, аніж були знищені шведською зброєю. // (с. 266).

Наступного дня шведи після подолання неймовірних вчорашніх трудів, [бо ж уся армія становила 6 тисяч чоловік і з великим зволіканням та труднощами довелося переходити Віслу, разом кіннотою переслідуючи одну мілью поляків за табором, і скінчивши битву знову повернулися до табору, – тому хто заперечуватиме, що війську випадають так складні перешкоди?] змушені були в тому ж місці зробити перепочинок. Тим часом на Віслі так розтанула, що піхотинцям ніяк було перейти її, а тому необхідність змусила короля, що збирався іти

до Кракова, змінити намір; і коли нічого іншого не залишалось, як лише іти туди, де можна було роздобути якийсь провіант, то щоб не гуляти даремно, він завернув до Любліна, ключі від якого піднесли перші громадяни; на відстані 2 милі від міста (бо в них не було способу чинити опір шведам, тим більше торік вони були спустошені московітами, та козаками) і стали благати помилування у короля. Перейнятий цією покірністю король дав їм гвардію і заборонив війську чинити їм будь-яку кривду, і прийнявши Символ вірності і відзначивши незначними нагородами, і ствердивши клятву, він попрямував у бік Замостя.

І в тих місцях він знайшов таку пустку, що, де були садиби шляхти і людні села // (с. 267), то їх можна було розрізнити хіба що за купами попелу; шведський король, дізнавшись про ці речі від тих, хто був з ним, тобто, що поляки, козаки і московіти були призвідцями такого жахливого спустошення: і дізнавшись ще, що для них властиво ось так воювати, тобто все піддавати вогню, а людей відводити у полон, і обмінювати їх у татар за коней; і сам від усїєї душі вболіваючи за дуже несправедливу долю поляків, сказав: що він більше ніколи не прийме їх до військової спілки, навіть коли хтось правильними доказами переконає його, що він дасть допомогу їм, усьому королівству Польському, за певну здобич; мовляв яка мені буде з того користь, якщо вони передадуть мені землю, позбавлену людей та будівель? Не хочу я дерев у лісах, але людей, котрі мешкають у будинках, і обробляють поля.

Грондський від імені шведів іде послом до козаків.

І одразу ж почав обмінюватися думками про відрядження якогось удатного і вірного легата; і з-поміж інших Кемирич порадив йому Самуеля Грондського (котрого він знав як свої п'ять пальців ще з юного віку), бо свою молодість він провів на Україні у кварцяному війську, і був добре обізнаний з усіма місцями та шляхами, бо ж скрізь у нього було багато знайомих, а тим більше, що обов'язками легата торік він був уповноважений Казимиром до козаків, і з Хмельницьким, та декотрими його чільниками зблизився, а тому з більшою сміливістю аніж, хтось інший міг вирушити в цю дорогу до нього, // (с. 268) а щодо вірності, то навіть самого (...) * він віддав би замість нього. А тому король без зволікання відрядив його до козаків. Посольству були доручені дуже важливі завдання: 1) [король] вимагав, щоб Хмельницький з усім своїм загалом від своєї прихильності до козаків, не переймалися якимись іншими підозрами, чому з ними він не встановив реальної угоди до цього часу; зрештою, початок утворення якоїсь конфедерації вже настав.

1656.

Потім, слід за будь-якої нагоди взятися до цієї справи; щоправда через військові дії в Пруссії він цілу зиму був позбавлений змоги перейти до цього; однак, попри це, (він має намір) сповістити: у січні цього року він відрядив афінського священика, отця Даніеля, але чи дійшов він до Хмельницького, йому майже невідомо. 2) оскільки він не знайомий з бажаннями козаків, то він не знає, з якими вказівками слід відряджати комісарів: але скоріше нехай Хмельницький на даний час, письмово чи усно повідомить йому про свої

вимоги, і місце, і визначить час для проведення переговорів . Дізнавшись про все це, шведський король влаштує усе так, щоб у жодній справі не було відмовлено у бажаннях козаків. 3) (слід підкреслити успіхи шведського короля і в Пруссії, так і останнім часом біля Голомбу: а тому король сподівається, що цього літа у нього не буде потреби в допомозі козаків, бо ж з'явилися певні засоби на укладення миру з поляками, без брязкоту зброї. І навіть якщо // (с. 269) він обманеться у надіях відносно цього питання то насправді він приготував собі таке сильне військо, що одважиться встряти у суперечку з усім польським військом, і причому з надіями на перемогу. Тим часом, якщо постане необхідність, і в цій справі він буде (його) просити, то нехай козаки не відмовляють йому у тому, щоб прийти на допомогу: і, однак, не раніше, як їх буде покликано; зрештою усе сприятливе для справи слід цінувати.

Сам же шведський король вирушив табором з Любліна до Замостя, і там вирішив зупинитися: однак через калюжі, – там з настанням весни (грязюка) припадала аж до обіддя коліс, а ще через нестачу провіанту він був змушений змінити рішення, – вирушив знову з табором вбік Ярослава, та передгірних місць, де була більша кількість продовольства. Дізнавшись про це, Чарнецький, збільшивши значно свої бойові сили, з числа тих, хто виступав з Пруссії, полишивши шведа, і намагаючись перешкодити прохід королеві, вирушив йому назустріч в околицях Томашева: але як тільки з'явилися шведи, так що їх було вже видно, вони одразу зникли, а ті воїни, котрі поприходили нещодавно, відмовилися від бою, мовляв у них ще й досі в очах маячить клятва, якою вони раніше не були міцно зв'язані з шведським королем, додаючи так: Вони нізащо не повернуть зброю супроти нього: для короля, і для держави досить того, що ми його покинули: оскільки ж окрім шведів є ще інші вороги батьківщини; (то) супроти них ми готові виконати належний обов'язок. // (с. 270).

А тому Чарнецький повернув убік Львова, де був король Казимир, і там ті воїни, котрі торік пішли у шведські краї, випросивши прощення, і в урочистій формі зреклися тієї клятви. Тим часом швед без втрати дійшов до Ярослава (залишивши багато возів, що застрягли по дорозі в багнуках) і там з усім своїм військом, що становило близько 12 тис. воїнів, затримався на кілька днів, і давши з якоїсь частини підкріплення, відрядив генерала Дугласа з певними силами воїнів для штурму Перемишля, а сам залишився в тому ж місці. Дуглас же затримався на кілька днів біля Перемишля, зробивши невдалу спробу, бо на річці Сян, яка там протікає, саме в ті дні скресла крига – і крижинами попливла вниз - тому ніяким чином він не міг перейти, і зупинившись за річкою, не зміг завдати великої шкоди обложеному; тим не менше місто, перебувало у великому страху, безперестанно турбувало польського короля за допомогу, для себе, сподіваючись, що в майбутньому шведи як тільки перейдуть через Сян, воно потрапить у їхні руки і владу. А тому король Казимир вислав з Львова Любомирського, королівського маршалка, і Чарнецького, з кількома тисячами найдобріших воїнів, які мали перейти річку нижче Перемишля у відомому їм місці. Дізнавшись про їхній намір від

якихось полонених поляків, котрі доносили, // (с. 271) що сам король з усією своєю потугою (на що не слід було не звертати уваги, але в дійсності скорше перебільшувалося) збирається з'явитися особисто, і влаштувати вирішальний бій – Дуглас відвів табір вбік Радимна, – це місто, розташоване посередині між Перемишлем та Ярославом на просторій рівнині, – сповістивши про все це свого короля, і радячи йому, щоб він, не гаючись, туди ж поспішав з рештою війська, де вони хочуть спільними силами і з більшою безпекою очікувати ворога. А тому з обох боків вони зібралися у визначене місце, і з готовим до бою військом й очікували приходу поляків. Коли ж побачили, що ніхто не з'являється, вони відрядили якусь частину воїнів в бік Перемишля, де хотіли дізнатися краще про наміри поляків. Ось тоді їм донесли звістку, що маршалок разом з Чарнецьким оскільки до Перемишля шведи ще не підійшли, попрямував у бік Кракова, подолавши річку за містом, де між горами у вузині крига ще не зрушила: і що король Казимир з одним і другим генералами, а також з сильними силами найманців і шляхтичами з кількох воєводств, має намір прийти без зволікань. І коли про це звістили шведському королеві, він також без будь-якого зволікання вирушив у напрямку до Сандомира, де у нього був сильний гарнізон, щоб, залишивши там військові обози, було легше піти туди, куди вимагали обставини та випадок; особливо до Кракова, куди // (с. 272) і він вже недавно собі мав намір податися і там розпорядився, щоб – прийшли нові добірні 4 тисячі війська, вислані з Швеції. Тим часом увесь шлях передгірний, починаючи з Самбора аж до Сонца був піднятий королем Казимиром, котрий повертався тудою з Сілезії, до зброї проти шведів, і знову зміцнений маршалком та Чарнецьким у цьому ж намірі, (тим більше що вони говорили, мовляв, шведи опинилися у незручному становищі, так що здаду у них залишився король Казимир, котрий мав з'явитися з дня в день з потужним військом, а спереду сам Любомирський з Чарнецьким, котрі затримували їхнє просування; (а це тим легше можна було зробити, бо кілька річок на тому шляху, протікаючи вбік Кракова, своїми бурхливими течіями перешкоджали шведам) і він вже був при зброї) дуже уважно стежачи за тим, кудю мав намір проходити швед, а визнавши, що швед неодмінно попрямує на Краків, Любомирський з Чарнецьким пообіцяли, що перешкодять йому прохід через Віслу, бо ж повстала не лише шляхта, але й селяни, немовби були запевненні дельфійським оракулом про здобуття перемоги, і з величезною швидкістю рушили до міста Тарнова, і там дізнавшись, що шведи пройшли трохи нижче течії, одразу ж пішли слідом за ними з вісьмома тисячами людей. Любомирський же з Чарнецьким вже тим часом здолали Віслу, прийшли до Сандомиру, // (с. 273) і маючи головним чином бажання, щоб, здобувши місто, оволодіти гарматами та іншим військовим озброєнням, і не меншою мірою провіантом (чого у них не вистачало, бо шведи туди позвонили з усіх укріплень гармати і з усіляких місць увесь провіант). Коли ж сам швед також рушив з Ярослава, а згодом з Лежайська так само вбік Сандомиру, то на нього почала з лісів нападати ота передгірна (повстанська) сила поляків, з наміром затримати (їх); і щоб королю Казимиру було легше з'яви-

тися з усіма бойовими силами. Але швед прудко на них помчав і перебив близько чотирьох тисяч, рештки розсіяв, і, убезпечивши себе з іншого боку усілякою охороною, попрямував вбік Сандомиру, на який вже чинив напад Любомирський і Чарнецький. Прибувши до Вісли з району Сандомирської фортеці, шведський король неабияк підбадьорив своїх, що перебували всередині, а незабаром сам заходився зводити міст з кораблів (чи з вантажних барок на кшталт трієр); але їх було замало, бо Вісла розлилася дуже широко, і якорі, кинуті у воду, не могли сягнути дна, бо глибина річки перевищувала (довжину) мотузків, якими прив'язувалися якорі, – тим не менше він зміг довершити справу до кінця.

Поляки, передбачивши це, з іншого берега стали штурмувати Сандомир, // (с. 274) і потім, бачачи, що швед вже ніяким чином не може перейти Віслу, а ще знаючи, що король Казимир прибуде з Львова через іншу річку Сян, а з Любліна прямує сильне литовське військо, вони почали діяти розслабленіше у штурмі Сандомиру, сподіваючись на майбутнє, що швед тим більше цілу зиму потерпав від постійних труднощів, а особливо з настанням весни, знервованій тяжкими дорогами та відсутністю у тій місцевості провіанту, і до того ж замкнутий між двома річками, тобто Віслою та Сяном, немов між двома мурами, і за кілька днів загине від безвиході.

Але шведський король знайшов спосіб як зарадити цим труднощам; спочатку бо у нічній тиші він послав кілька кораблів до сандомирської фортеці, що прилягала майже до самого берега річки, і тому з того боку незахищеної ніякою вартою з боку поляків, бо саме річка заважала доступові ворога; тому король зажадав, щоб без жодного галасу вони взяли з собою провіанту стільки, скільки вміститься на кораблях, вирушили: у самій фортеці ж вони у кількох місцях підклали пороху (нітратум) так, що й поляки так і не помітили цього. З настанням дня, не чуючи ніякого шуму у фортеці, поляки підійшли ближче до брами, яку застали відкритою; тільки тоді вони зрозуміли, що шведи втекли. А тому не боячись нічого лихого, вони зайшли усередину, і похапали усе, що шведи не могли винести з собою: // (с. 275) насамперед бобові, які у той час були у великій ціні, і яким віддавалася перевага перед усією іншою здобиччю. І поки поляки по-бойовому збіглися до фортеці, порох було запалено, – від величезного вибуху її було рознесено на друзки; в цій оказії загинуло близько 2 тисяч поляків[...]. // (с. 301).

Князь Ракоці затіює переговори з шведами та козаками.

Лише тоді князь Ракоці, перервавши зволікання, часто шкідливе у важливих справах, почав швидше з шведами і козаками вести нещодавно розпочаті переговори.

Повернувшись на батьківщину, Сильницький сказав усім, що на допомогу князя Ракоці нема ніякої надії, скоріше слід боятися того, щоб він, бува, не перейшов на бік козаків (котрі цього дуже домагаються) і шведів (чії послі примчали до князя ще за його присутності там, і наскільки можна було зрозуміти, вони були прийняті з дуже радісним виразом на обличчі). // (с. 302). З тих справ, що їх викладено вище, вийшло те, що поляки, взявши з допомоги

татар менше, ніж сподівалися (хоч і якась кількість їх, несподівано напавши з Чарнецьким на шведські загони, одних прогнали, і чимало полонених відвели з собою), на власні ж сили не розраховуючи, і це тим більше, що втратили розуміння того, що діється; від римського ж імператора, у якого раніше не відмовлялися благати за допомогу, сподівалися мало: і дружбі, укладеної знову з московітами, але не ствердженій міцнішими узами, не довіряючи в усьому, скоріше як від зовсім нерозумних неприятелів, а в додачу до цього лише замирених друзів; на підмогу ж козаків (яку вони дали, привівши татар, тобто що вони не одважаться після цього взяти зброю супроти короля) була взагалі найменша надія: а ще тим більше до цього багато років (поляки) впевнилися у їх непостійності; бо ж зовсім недавно з півроку тому королівські легати, домагаючись перемир'я, із зневагою і недвозначно без відповіді були відкинуті Хмельницьким, про що йшлося вище (стор. 239). А Ракоці, з огляду на те, що переговори не були перервані, з друга перетворився на ворога, і вони дуже боялися його, а зрозумівши, що у них кепські справи з війною і бачачи, і що для батьківщини треба вдатися до інших заходів, вони послали легата до московського царя, підтверджуючи через ту ж саму попередню обіцянку, // (с. 303) а саме: нехай поки що він стримується від ворожості супроти польського королівства, поляки його сина після смерті Казимира висунуть на корону, і сповіщають, що їм відомо, і згідно з безсумнівними даними стало зрозуміло, ніби трансільванський князь готується до війни супроти польського королівства, і взагалі він вже наготові; а тому вони наполягають, щоб московський цар виявив якусь зацікавленість до польського королівства, хоча би вже через згадану висунуту пропозицію, по-дружньому попросить згаданого вище князя, щоб той стримувався від свого наміру затіювати війну з Польщею[...]"

(Grondski S. Historia delli cosacico-polonici. – Pestini, 1789. Перекладено з латинської О.І. Кислюком).

№ 205

Друга половина XVII ст. – Уривки з хроніки («Літопис Молдавської землі...») Мирона Костіна

„[...] Тут у нас в краю настав мир, тільки на кордоні ходили козацькі й татарські війська, б'ючися з поляками, однак це були слабкіші битви ніж раніше. Невдовзі козаки залишили татар і зв'язалися з московським царем [...].

[1655] [...] Збунтувався у цьому часі певний розбійник, званий Дитинка, котрий без жодного страху ходив в Хотиському та Чернівецькому округах і віддавав накази селам. Але вислал воєвода Стефан стольника Буціоса з відділом жовнірів, розбив його і всіх людей розпорошив. Також у цьому році взимку вирушили всі польські гетьмани проти козаків і просили воєводу Стефана про допомогу. Дав їм 700 людей, добірних жовнірів з вождем Войцехівським. Поляки вийшли проти Хмеля, котрий зневірився в татарах і зв'язався з Москвою. Цієї зими поляки злучені з татарами вчинили велику шкоду в козацькій землі і обложили гетьмана Хмеля з москалями у одному місці,

раптово напали і мало не взяли весь московський і козацький табір. Тут же прорвали ланцюг возів з 24 гарматами. Але настав такий лід і завірюхи, що від холоду загинуло багато жовнірів з обох боків. І згадують цю битву і звать її аж до цього дня Дрожиполе.

Роком пізніше семигородський князь Ракоці налаштувався до велих справ і заохочуваний шведами, котрі з їхнім королем Карлом Густавом виступили з військом проти поляків, почали шукати порозуміння з козацьким гетьманом Хмелем, щоб Ракоці став королем у Польщі. З цього часу ходили послы від Ракоці до гетьмана Хміля і від Хміля до Ракоці [...]. Після цієї перемоги швед, як говорилося, зайняв вже цілу Польщу, не маючи виходу, йому піддалися також польські гетьмани, бо з того боку наступав швед, а з цього гетьман Хміль з козацьким військом і кількома московськими воєводами, а сам польський король Казимир вийшов з своєї країни до Німеччини [...]. Швед підмовляв семигородського князя Ракоці, щоб виступив проти Корони Польської і з таким посольством послав також до гетьмана Хміля [...]. Гетьман Хміль послав йому на поміч 20 000 козаків з полковником Антоном [...]. Всі ці наші валаські війська з'єдналися з козаками під Чернівцями і увійшли до Польщі через Снятин. [...] Поляки також повідомили хана і вийшов хан з всім своїм військом проти Ракоці. Невдовзі Ракоці втратив впевненість у собі, ще маючи надію в козаках, котрі швидко прибули до Меджибожа, подільського містечка, знищили за собою всі мости. Звідти наші й валахи втекли до Дністра. Так Ракоці потрапив в руки поляків, котрі вимагали від нього два мільйони як викуп за життя, аби він дав полякам гроші, взамін поляки взяли як заложника Апафі, брата нинішнього князя Семигороду (*Іштван Апафі – брат Михая Апафі I, князя Семигороду в 1661-1690 рр. – прим. перекладача*) (...).

Того року скінчив свої дні козацький гетьман Хміль, початок і джерело всього зла у цій частиині світу, знищення й упадку багатьох країв, фортець. Вийшов із своїм військом назустріч Ракоці, знаючи про Ракоці, до якої слабкості був доведений поляками й ханом, коли виступили проти нього. Невідомо однак з яким наміром йшов, бо кажуть, що знеохотився до нього і там у таборі, стискаючи зуби, сказав: «Ах! Дав би мені швидко в руки Бог цього пса». Такі козаки як товариші надії. Але невдовзі цими днями гетьман Хміль помер у таборі, як говорилося.[...]

Протягом цього часу воєвода Гіка у похилому віці виявився проливачем крові. Врятований від нападу воєводи Стефана став приготувати військ і їх з'єднання з ханом. Він вирушив з військом силою близько 7 000 жовнірів до Валахії і з Валахії, з'єднався там з ханом, а хан мав 2 000 козаків з уманським полковником Ханенком і вступив до округи Брашова (*у серпні 1658 р. – прим. перекладача*). Там татари несподівано вдарили на сторожу, яка виходила з Брашова, і мало хто із цієї сторожі врятувався в Брашові[....].

У році 1658 [...] Ракоці вирішив вчинити замішання в обох країнах. Щоб реалізувати цей намір, воєвода Стефан послав погарника Тлімачі з грошима у козацьку сторону, щоб зібрати військо, просячи польських гетьманів не чинити

йому перешкоди в цій справі. І тут в Могилеві Тлімачі зібрав людей, а там у Ракоці плани були змінені[...].

Воєвода Стефаніца (*син господая Василя Луну – Ю.М.*), молода людина, оскільки його сестра господарівна Роксанда, не хотіла, незважаючи на листи свого батька, повернутися до батьківщини з Рашкова, яке містечко їй надав Хміль по смерті свого сина Тимошка, послав військо проти Рашкова, щоб вдарити на нього і взяти її силою. Але наші нічого не могли вчинити Рашкову, тільки посварилися з козаками. Козаки чекали такої okazji, щоб вдарити тут на країну і придалися їм плани воєводи Костянтина (*валаський господар Костянтин Щербан – Ю.М.*), отже негайно намовив їхнє військо (*далі розповідається про похід Костянтина Щербана восени 1660 р. – Ю.М.*) [...].

(*Costin M. Latopis ziemi Moldawskiej i inne utwory historyczne. – Poznań, 1998. – С.226, 231-234, 239, 249-250.*)

№ 206

1656 р. – Гданськ (?). – Публіцистично-жартівливий
німецькомовний друкований твір
„Польська гра в піке” („Das polnische Piquet-Spiel”)

«Польська гра в піке»

Польський король

Викинув кнехта, тепер мені капут.

(Викинув кнехта, зжалься Всемогутній Боже, але продовжую грати і сподіваюсь з Божою поміччю виграти)

Король Швеції

Я беру все, що можу. Мені моя гра нічого не коштує.

(У мене досить багато доброї карти. Залишаючись в укріпленні, я все заберу)

Папа

Не питають про індульгенції, а я не звик брати золото.

Імператор

Я вже одного разу зіграв невдало і побоююся більше грати

(Я вже одного разу зіграв невдало, а тепер буду мати іншу розвагу)

Король Франції

Я не можу більше грати, бо я зробив іншу партію

(Я не можу більше грати з вами, бо я починаю іншу партію, на що є важлива причина)

Король Данії

Я придивляюсь

(Я залишаю карти в спокої, але буду придивлятися до гри)

Кромвель (англієць)

Я граю

(Щось бачу багато в укріпленнях)

Голландець

Моя гра спізналася і я не знаю чи буде мені від неї користь
(Буду зволікати і не буду поки що грати, Господь мені допоможе. Грав би, бо такої гри я принаймні не потривожу)

Курфюрст Бранденбургу

У мене була добра гра, але я помилився і йдучи за поганою порадою, викинув кращі карти.

Турок

Чи я також маю грати?

Московіт

Я граю на чужі гроші

Татарин

Моя гра добігає кінця
(Коли я з вами почну грати, то все заберу. І знову не одного доведу до сліз)

Козаки

Ми скинули короля, але хочемо його знову посадити на трон
(Ми відкинули короля, але все ж його беремо і дуже сподіваємося виграти з цією картою)

Король Польщі

Якби я грав своїми, а не французькими картами, то видно б не програв

Королева Христина

Як добре було б взяти короля. У такому разі моя гра була б зроблена
(Я дурна, що не взяла короля, ця карта непогано б мені прислужилася)

Польська королева

Мені капут
(Давно нам в наші карти підглядали шведи, навчилися від нас, як треба грати в цю гру і взяли гору)

Шведи

Вони піддивлялися в наші карти і вивідали нашу гру

Пруссаки

Здали карти так, що гірші дісталися мені
(Нам дісталися найгірші карти. Знову отримаємо у цій грі чимало розваги)

Торунь

Я свою гру навмисно програв, бо скинув короля
(Я був дуже дурним. Дивився в ці карти, але маючи короля, швидко скинув його)

Ельбінг

Я вже вдруге пересмикую карти і про мене погано говорять

Данціг

Так довго я грав за власним бажанням і сподіваюсь, що не програю й тепер
(У мене червоний туз і я впевнений, що не програю, якщо почну першим)

Курфюрст Бранденбургу

Якби я вчинив по своїй волі, тоді зміг би ще виграти
(Я не мав на руках багато червоної карти, але грав, і вже як бачите програв)

Пуцьк

У мені вистачить відваги, якщо гра не буде задовгою
(Маючи досить червоної карти, я її притримаю і якщо гра не затягнеться,
може не зазнаю збитків)

Краків

Я програв, бо дуже поспішав
(Я програв, бо дуже поспішав, мало уваги приділяв грі і зменшився)

Рицарство

Ви граєте абияк для короля, дайте ж нам кнехтів до рук

Селяни

Ви граєте так, що знімають останню шкіру
(Грайте, грайте, щоб вас усіх повбивало, у нас бідних все забрали, шкіру
здираєте)

Принц Адольф*

Тут братця можна переграти шведів, бо у шведів тільки мідні гроші

Король Швеції

Ми недавно посилились і це нам нічого не коштувало
(Пани-браття, вже в нас всього досить, сміливо грайте, бо граємо не на свої
гроші)

Канцер Оксенштерна

Коли хочу когось обдурити, то спочатку роблю відсутній вигляд
(По-приятельські ласкаво йду з тим, вдячно йому ставлю(?))

Король Польщі

Я майже програв, але ще раз випробую долю і віддам усе, що в мене зали-
шилось

Польська королева

Мала виграти, але програла. Припиняю гру, досить з мене того, що прихо-
вала

Герцог Курляндії

Я зберігаю нейтралітет
(Ні з ким з вас грати не буду, нікого не підтримую, бо програю, а в кишені
ні гроша)

Литва

У мене карт-бланш
(У мене карт-бланш, не хочемо грати, Боже сохрани)

*У німецькому списку: «Принц Голштинський».

Радзейовський

Щоб знищити країни, я зрадив короля, але сам себе обдурив.

Зрадзейовський

Я виграв би гру, але пішов на короля, обдурив сам себе, мабуть буду старцювати)

Познанський воєвода

Знати б раніше, що гра буде невдалою, не втягнувся б у неї.

(Знати б раніше, що гра буде невдалою, безсумнівно зіграв би по-іншому)

Велика Польща

Карти, які ми викинули, були краще тих, які ми отримали.

(Карти, які ми викинули, були краще тих, які ми отримали, бо слухали раду молодого)

Курфюрст Брандербургу

Через дурість викинув туза, а взамін отримав те, що зіпсувало мені гру.

(Через дурість викинув туза і бачу на власні очі, що програв)

Оксенштерна

Тепер я мушу тасувати карти, щоб виграти**.

(Якби мій пан виграв, я більше б не грав у карти)

Граф Магнус

Щастя мене не покине, бо я отримав короля.

(Щастя мене не покине, бо я отримав короля; ви на мій погляд небагато виграєте)

Генерал Вітенберг

Я не граю більше, я вже багато виграв, досить у мене грошей, набрав клейнодів.

Генерал Штайнбах

Ми завжди граємо в чужу гру.

Граф фон дер Лінде

Я мушу бути уважним до свого міста, хто обдурить двічі, той обдурить і втретє.

(Генерал Ельбінгський

Треба стежити, щоб не опинитися вдруге у програші, якщо буде грати Зрадзейовський)

Молодий Кенігсмарк

Нам треба як слід взятися, а я теж буду вчитися грати.

(Нам треба як слід взятися, а я теж поможу грати)

Генерал Хувальд

Що ви мені дасте? Я можу зробити вам добру гру.

** У німецькому списку: «Тепер я маю тасувати карти, щоб міг завжди вигравати».

*** у німецькому списку: Тепер я мушу тасувати карти, щоб завжди був мій виграш

Полковник Вінтер (Данцігський генерал)

Якщо я приймуся за гру, то дехто почухає потилицю

Єзуїти

Ми все своє життя тасували карти, а тепер нам нічого не залишиться.

(Ми все своє життя тасували карти, вже й тепер, дивлячись на гру, нічого не робимо)

Отто фон Веден Отто Мердер)

Я ніколи не бачив таких високих ставок.

Польські євреї

Ми для цієї гри передчасно додали пороху і через це нас звідусіль з Корони Польської вигнали».

(БЯ. – ВС. – № 30772 I. Цей текст стародруку покладено в основу публікації (в перекладі українською). Враховані також деякі різночитання за німецькомовним списком, який зберігається: Ч. – ВР. – № 2576. – Арк. 405-409. В дужках подано переклад польськомовного варіанту твору, що зберігається: АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга 21. – Арк. 46).

РЕГЕСТИ

№ 1

1655, січня 11. – Опис зустрічі гетьмана польного коронного С. Лянцкоронського з кримським солтаном

«Опис вітання й. м. пана гетьмана польного з солтаном орд кримських 11 січня року 1655».

Військо виїхало з Тростянця, рушило до Ободівки, де солтан три дні чекав на приїзд гетьмана. Гетьмана дав знати про свій прихід через п. Чарнецького, коронного обозного. Опис почту гетьмана, серед яких був зокрема пан Шемберк, подільський ловчий. Зустріч. У почті солтана були Камамбет і Ах-мурза, що всіма військами командує.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 508 – 509. – Мікрофільм. Оригінал знаходиться в Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 2

1655, січня 11. – Лист писаря ВКЛ К.Л. Сапіги до крайчого ВКЛ

Моя козацька хоругв силою у 2 000 жовнірів увійшла до Володави.

(Мицик Ю. А. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. – Ч. 2. // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 23).

№ 3

1655, січня 28. – Соколівка. – Лист гетьмана великого коронного С. «Ревери» Потоцького до невідомого

З Тростянця рушило польське військо під Умань, де була вся старшина: уманський полковник, Богун, кальницький, Зеленецький, брацлавський, полковники, Глух, Махаринський, Ференц Сербин та інші з великою силою козаків закрилися в місті. Послали до них Чарнецького, коронного обозного, і Соколовського, умовляти, щоб до підданства привести. Але вони знали, що на допомогу їм йде Хмельницький і не хотіли піддаватися. В Умані спалили два монастирі, навколишні хутори, у одному місці біля замку з великою кількістю людей зміцнювали укріплення. Польське військо з руським воєводою наступало від Нового міста, спаленого, а з другого боку - артилерія пана коронного обозного, котрий зі своїми драгунами і добровольцями челядниками свого полку, з тими, котрі перед валами виходили, досить добре воював. Три полки стало від монастиря з паном Шемберком, подільським ловчим, котрі не гірше воювали, ніж полк Чарнецького, проти тих, хто чинив вилазки, вогнем з гармат і гранатами чинили шкоду. Обложені вчинили вилазку на боці пана руського

воеводи, де їх піхоту добре зустріли вогнем і відігнали. Але вогнисті кулі, котрих обложені потужно стерегли, і одразу гасили, будинки, накриті ряднами маючи, нічого наші не вчинили. Запалення жодного ефекту не принесло. Не прийшлося цього дня приступати до штурму, то відклали його до наступного дня і сподівались закінчити облогу. Панове Друшкевич (?) і пан Гродзецький, ротмістри, ходили роз'їздом, принесли відомості про Хмельницького, який підходив з допомогою. Тоді стратили козацьких «язиків», а московських привели, котрі дали вість про Хмельницького, що московітів при ньому було всього 6 000. Наші зняли облогу і пішли проти Хмельницького, це було вчора (27 січня – Ю.М.). Коли чинили вилазку з міста, «старшого значного було вбито, твердять, що полковника уманського». «О скурвий сину, Хлебку», цими тільки словами, під час воєнної сутички козаки лаяли товариство і цим війську зменшуючи силу (?).

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 458 зв. – 459. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991. Оpubліковано: Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С.73).

№ 4

1655, після січня 30. – Лист невідомого до невідомого

«Лист про Охматівську битву».

Неприятель почав потужно стріляти з 50 гармат. Ми вдарили на табір в саму ніч й розірвали його, 21 гармату захопили, немало вбили. Полки кинулися на здобич, а тим часом неприятель зімкнув табір і «його зв'язав». Далі важко було щось з ним чинити. Ми відступили трохи. Були (козаки ?) без води, дров. 30 січня вранці табір пішов геть.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 445. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 5

1655, січень (?). – Новина

Повідомляють посланці, що під Уманню на днях було п'ять тисяч орди. Орда кочує між Кодаком і Криловим. Посол Б.Хмельницького «якийсь Капуста» із 40 кіннотниками пішов до Ракоці. Далі мова йде про договір 4 січня 1655 р.

(АГАД. – Ф. АП. – Тека 9. – Т. 3. – С.261. – Тогочасна копія).

№ 6

1655, лютого 4. – Петички. – Лист невідомого до невідомого

Продовження про Охматівську битву.

Підхід Хмельницького з козаками і московітами. Військо польське йде Соколівки, а звідти – в село на нічліг. 29 січня пішли до Буденівки. Ми пішли до Охматова, де була орда, обложили 2000 козаків. Було дано знати про підхід неприятеля. Ми вийшли в поле, попереду – військо польське. Сильний гук з обох сторін, бив по нас і неприятель потужно з 50 гармат, але без втрат

у наших. Ми з запалом на неприятельський табір вдарили, розірвали його, 50 гармат захопили й кількох московських капітанів, немало трупа поклали. Московіти стривожившись, почали піддаватися. Якби була у наших охота, то був би успіх. Але й наших чимало загинуло. Неприятель укритися у таборі. Увечері ми потужно обстрілювали його з гармат, а 30 січня продовжили. Ворожа піхота чинила вилазки, але її зупиняли наші добровольці. Неприятель був у полі без води й дров. Неприятель слав до Камамет-мурзи, щоб орда відокремилась, а за це обіцяли їм великі дари. Цілу ніч козацький табір готувався відступати оборонною рукою. Повідомили старшині з цих полків, що хочуть відступати і орда нібито пильнувала з того боку. Неприятель дав залп з гармат і рушив табором. Ми кінно нападали. Підскочило кілька свіжих полків, але безрезультатно. Так провели табір Хмельницького до Охматова, який прогнав поляків, що тримали в облозі у Охматові 2000 козаків. Польське військо повернулось до свого табору. Козацькі «язики» стверджували, що якби з другого боку був удар (від татар), то пішли б в розсипну. Чимало польської піхоти померзло, тому пішли до Жашкова, а неприятель – до Буків. Військо польське зазнало втрат (вбито, повмирало, замерзло, повтікало), ледь набрали 1200 піхоти до битви. Офіцерів теж чимало полягло, 9 ротмістрів, поручників і товариства. Від молдавського господаря прийшла нам на поміч одна хоругва.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 458 зв. – 460. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 7

1655, лютого 8 – після липня 7. –

Відписки з Криму московських послів до Кримського ханства

С. О. Ладиженського та піддячого О. Огаркова,

а також Микити Жеребцова та піддячого Семена Титова

18(8).02. 1655 р. згідно з царським указом Жеребцов та Титов вирушили в путь. 28(18) лютого вирушили з Тули, далі описується маршрут подорожі. Великі Ногаї кочують у Криму. Був наказ послам дізнатися про Хмельницького і козаків. Хан і нурадин-солтан весь час були в Криму, але калги-солтана немає, бо пішов війною на козаків. Цю відписку приніс толмач (перекладач) Григорій Кучумов, котрий сказав у Посольському приказі, що хан велів готуватися на війну на запорозьких козаків, але татари бояться калмиків. Пишуть послі про високі ціни на полонених. Татари приводять багатьох полонених «запорожских черкас». Прохання полонених запорожців до царя (через послів), щоб він заступився за них. Хмельницький з Військом Запорозьким будуть цьому раді. Приходять і російські полонені до послів, просять викупити з неволі. Оскільки про полонених козаків в наказі нічого не говориться, то послі просять дати інструкції щодо цього питання.

у статейному списку послів написано, що 16 (6) травня прийшов полонений «Киевского повету черкашенин Мишка Попович, а взят тот Мишка в Крым тому шестой год» (тобто у полоні з 1649 р. – Ю.М.). Він «бил челом»

про викуп, за нього татари просили 180 рублів. Сказав послам багато важливих вістей. 26 (16) травня приходив ногаєць Шоменбетко, а він був астраханець, а у полон взятий з 15 років. Сказав послам важливі справи.

(РДАДА. – Ф.123. – Оп. 1. – 1655 р. – № 1. – Арк. 1-42. – Оригінал).

№ 8

1655, лютого 21. –

Лист князя Януша Радзівіла до короля Яна Казимира

Мова йде про облогу Могилева. Послав пана писаря. Сотник Бусак (Busak) міщанин, найбільший бунтівник, втік. Поклонський прислав двох козацьких осавулів і сотника. Казав, що його самого московіти не хотіли випускати.

Цидула.

Йде московська підмога, Ромодановський; його призначено на Могилевське воєводство.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 456. – Оригінал знаходиться в Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 9

1655, лютого 23. – Устя Бершаді. –

Лист польного гетьмана коронного, руського воєводи С. Лянцкоронського до короля Яна Казимира

Ми відступили до Животова, я там залишися. Неприятель хотів знати: кудли йде наше військо, відправив 1500 добірних козаків із Золотаренком і Зеленецьким, полковниками. Ми терміново відправили полк хорунжого коронного з паном Вижицьким і паном Маховським із своїм полком, до котрих прибув пан Возняховський з кількадесят молдаван. Цих молдаван за кілька днів перед тим прислав господар – 1200 чоловік. Сутичка з козацьким роз'їздом. Успіх поляків, бо козаки відступили, їх гнали аж до самого їхнього табору, вони втратили кращу козацьку кінноту, а наші схопили кількох «язиків» й прапори. Я послав свій роз'їзд під військо Хмельницького, котрий приніс вість, що Хмельницький під Охматовим, з Любачева до Торчиці пройшовши, а звідти свої війська пускав у загони, а московітів поставив у Білій Церкві і Ставищах, а задніпровські полки – у різних фортецях. Я добився від татар допомоги. Я пішов до Кісовчинець (Kisowczyniec), при виході з табору поклав козацького трупу, частину вбив, частину в замок загнав. Відібрав воду. Ранком вчинив штурм, взяв замок, 10 000 віддав у ясир татарам. За Бугом я відпочив. У Махновку (?) «Богун із Зеленецьким були послані на постій Хмельницьким[...], оборонити цю фортецю». Тут теж впало трупом козаків і селян. Відступили до Кристинополя. Дано знати, що бунтівники у Ліщинові закрилися, укріпили замок, вали, паркани. Під Яланівкою (Jałanowka), Сульпіховою (Sulpiechowa). Скародною (?) (Scarodna), Кочубіївкою (Koczubiówka), під Сухою Дібровою, одних з Умані виходячих, інших – що йшли до Умані, громило польське військо. Здобич призначили й. к. м., а людей віддали татарам.

Прийшли до Кам'яниці, взяв відомість, що в Янівці укрилося чимало селянства. І тих розгромив і повернувся до Кам'яниці, потім до Берестек, але ті були дощенту спалені. Потім – до гирла Бершаді, де було багато людей. Татари домагалися ясира і здобичі.

Кількасот козаків, перед нашим приходом вийшли, били татар, що проходили мимо до Криму і відбирали.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 460-461. Оригінал знаходиться в Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 10

1655, лютого 27. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея до короля Яна Казимира

Ми старалися, щоб насамперед з козаками добре ухвалили. Ми послали одного нашого агу, щоб з ними достатньо розмовляв і щоб зрозумів, які є їхні задуми. Надія на Бога, що буде добре. «Друге, щоб [він] від Москви відділився, а з вами буде триматися в єдності, у чому нашому азі ми багатьма словами наказали, щоб з ними [козаками] трактував і коли вони його будуть питати, на це все дати відповідь; ці їхні переговори за один день будуть скінчені». Наш посол, зрозумівши завдання, йшов до них і, взявши від них відповідь, дасть нам знати якнайшвидше. «Ми хочемо, щоб Хмельницький разом з нашими військами на ваших неприятелів пішов, дасть Господь Бог, 15 березня ми пошлемо вам одну частину війська, тільки почекайте понад десять днів до повернення нашого посла від Хмельницького, а потім що може бути наших сил [...], пустимо на вашу роботу».

(Ч. – ВР. – № 402. – Арк. 37. – Оригінал).

№ 11

1655, лютого 27. – Лист візира кримського хана (Сефер Кази-аги?) до короля Яна Казимира

Мій пан, хан, послав до козаків свого великого чоловіка з трьома листами і усно йому наказав, щоб вони відділилися від Москви.

(Ч. – ВР. – № 402. – Арк. 73. – Оригінал(?)).

№ 12

1655, березень. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея до короля Яна Казимира

Нам відомо, що Ракоці хоче воювати ваші землі і вашу державу, набравши гультяйства за гроші в Молдавії, також у Валахії і частину козаків. Він писав до султана, щоб той дозволив воювати на вашу землю. Султан відписав, що якщо хоч однією ногою рушиш до кордонів Польщі, я буду тебе громити з своїми військами. Силістрійський паша буде із 100 000 війська.

(Ч. – ВР. – № 402. – Арк. 43. – Оригінал).

№ 13

**1655, березень (?). – Лист С. «Ревери» Потоцького,
великого коронного гетьмана, до коронних печетарів**

Мова йде про прихід калги-солтана після відходу царевича солтан Меліма (?).

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 461 зв. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 14

1655, березня 23. – Брацлав. – Лист чернігівського воєводи до невідомого

Мова йде про підхід орди калги-солтана до Білгороду.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 463. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 15

1655, квітень. – Варшава (?). –

Лист коронного канцлера до візира Кримського ханства

«Відправлення в третій раз пана Яскульського, військового стражника, до Криму після відходу султанських орд з України»

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 509 зв. – 510. – Фотокопія. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 16

1655, після 3 квітня. – «Летючий листок» („Extrait...“)

Наводиться реляція про наступ військ ВКЛ під керівництвом князя Богуслава Радзівіла на Бихів і Могилев, які зайняли російські та українські війська.

(НБ. – ВМ. – № А 379. – Арк. 1-4. – Переклад з французької).

№ 17

**1655, квітня 12. – Лист польного гетьмана коронного
С. Лянцкоронського до короля Яна Казимира**

Є відомість, що всі після відходу солтанів, пішли до Білгорода. Богун з Нестеренком став в Немирові у двох милях від Брацлава. Він має при собі 2 000 московитів й козаків, ці селяни, котрі по лісах між Бугом і Дністром, мали свої таємні лігвища, знову бунти починають і збираються до купи. Треба такою звісткою мого приятеля заманити в Україну. Покірно й понижено прошу в. к. мосьть досконалої інформації.

(Ч. – ВР. – № 402. – Арк. 47-48. – Оригінал(?)).

№ 18

**1655, квітня 14. – Варшава (?). – Урядова інструкція М. Яскульському,
послу Речі Посполитої до Кримського ханства.**

Треба добиватися аудієнції у хана, нагадати що союз польського і татарського військ (з Менглі-Гіреєм солтаном) стримали неприятеля з усією

потугою, але потім солтан повернувся до Криму хоча польське військо було готове й далі наступати. Нехай хан накаже їм повернутися в Україну, а Річ Посполита проводить новий набір в німецьких державах німецької піхоти, набирає і у іноземних народів військо. Якби московіти чи козаки відізналися до хана, то посол має наполягати на тому, щоб хан ї не вірив. Треба дати упоминки.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 511-511 зв. – Фотокопія. – Оригінал знаходиться в Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№19

1656, після 18 квітня. –

«Летючий листок» („Fernere Fortsetzung...“)

Тут наводяться тексти шести листів Є.Любомирського, С. Чарнецького, Мухамеда IV до Яна Казимира, листів з міст Сілезії, з табору польських військ, де зокрема говориться про відступ шведських військ з-під Ярослава, про переговори з козаками в справі надання військової допомоги Речі Посполитій.

(НБ. – ВМ. – № 32088. – Переклад з німецької).

№ 20

1655, квітня 23. – Лист Я. Лещинського, ленчицького воєводи,
до Анджея Лещинського, архієпископа

«Всі авізи з Варшави» повідомляють, що татари без втрат відійшли.

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 214. – Тогочасна копія).

№ 21

1655, весна. – Щоденник походу коронних військ
проти українських повстанців на Поділлі

Ми прийшли під Шаргород, де об'єдналися з 1500 кіннотниками молдавського господаря. Через необережність польського війська Буша була попередженою. Пішли до Іллінців і нарубали там козаків, а перед Великоднем прийшли під Жашківці (?). Там поклали трупом 4 000 і пішли до Умані.

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 37233. – Арк. 445. Оригінал зберігається у Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991. Опубліковано: Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 74).

№ 22

1656, після 14 червня. –

«Летючий листок» („Continuirte...“)

Тут наводяться тексти семи листів з Речі Посполитої та Сілезії, де зокрема говориться про перемоги польського війська над шведськими в Підляшші.

(НБ. – ВМ. – № 1592. – Переклад з німецької).

№ 23

**1655, червня 31. – Інструкція від короля і станів РП комісарам,
призначених конституцією сейму
для заспокоєння України і Війська Запорозького**

- 1) Б. Хмельницькому і старшині: й. к. м. і Річ Посполита хочуть миру;
 - 2) хану: за ініціативою хана Річ Посполита приступить до переговорів з козаками, а не з Москвою. «Ця інтенція, щоб козаків відірвати від Москви і на цю ж Москву могли [козаки] піти [війною] разом з коронними і ханськими військами»;
 - 3) козакам: щоб вони пропонували кондиції;
 - 4) дозволити козакам будь що, а особливо життя, релігії, «цілості вітчизни, земських добр [...], також вольностей шляхетського стану»;
 - 10) про відносини Хмельницького з ханом;
Суттєво:
 - 1) амністія;
 - 2) грецька релігія, яка здавна була в Короні і Литві; їй мають повернути добра, які були в неї до унії;
 - 3) козацькі вольності;
 - 4) задовільнення козаків (на умовах Зборівського миру?), гетьману надається Чигирин; козакам право ситити мед, робити горілки і т.д.;
 - 5) нобілітація 6 000 козаків, а кого саме, вони подадуть реєстр;
 - 6) мова йде про 100 000 злотих;[...].
 - 8) треба покінчити з Москвою, вигнати її з міст і т.д.
- (Ч. – ВР. – № 402. – С. 51-59. – Тогочасна копія).*

№ 24

**1655, липня 3 (червня 23). – Москва. –
Справа по чолобитній «черкашенина Василья Якимова»
на посла в Крим Сидора Ладиженського,
котрий викупив його з полону і хотів присвоїти**

Коли посол Ладиженський був у Криму, Василь приходив до нього і бив чолом, що посол вивів його з Криму. «А сказався родом он черкашенин, а взят в Крым в полон в те поры, как Потоцкой стоял против Хмелницкого и жил де он Васка в Крыме у татарина лет 8. По смерти своей тот татарин приказал Васку отпустить на волю», але тоді була заборона випускати невільників з Криму. Тоді Ладиженський дав гроші Сефер Кази-азі й Маметші. Маметша взяв Василя з собою у Москву.

«И того ж числа в Посольском приказе думному дьяку Лариону Лопухину бил челом словесно гетмана Богдана Хмелницкого посланец Кондрат Бурляй того де черкашенина Васку Якимова также и братев ево родных и жену и детей он Кондрат знает». Щоб государ пожалував, звелів «того Васку» у Сидора взяти і відпустити до своїх родичів «с ним Кондратем». Був він відпущений «с посланцем, с Кондратем Бурляем к родимцом ево».

(РДАДА. – Ф. 123. – Оп.1. – 1655 р. – № 9. – Арк. 1-4. – Оригінал).

№ 25

1655, не раніше 26 липня. –

**Уривок з реляції (?) «Про війну польську
з шведом, королем Карлом Густавом»**

[...]15 липня. Шведи під Усьце підійшли.

26 липня. Великополяни обрали собі королем Густава за порадою Кжиштофа Опалинського, познанського воєводи, і п. Чарнковського, познанського каштеляна, і Хаєвського, рипінського каштеляна[...].

(Ч. – ВР. – № 1657. – С. 229. – Тогочасна копія).

№ 26

**1655, серпня 3. – Лист невідомого
до секретаря короля Яна Казимира**

Московські війська йдуть на Вільно. Говориться про становище євреїв у ці часи. Згадується Гірш Ямбович (Hirsz Jambowicz), який втік з іншими євреями.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Суплементум. – № 546. – Тогочасна копія).

№ 27

**1655, серпня 4. – Табір литовських військ. –
Лист князя Януша Радзівіла до невідомого**

Це було після нещасної Батозької поразки, к. й. мость радив, щоб укласти договір з козаками (це легко могло статися), проти них об'єдналися сили Ракці з молдаванами і валахами об'єдналися, щоб повернути Україну у власність короля згідно з Білоцерківським договором.

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 279. – Тогочасна копія).

№ 28

**1655, серпня 5. – Бахчисарай. –
Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV
до польського короля Яна Казимира**

Мова йде про польські справи. Говориться також, що «козацький гетьман, цей зрадник, послав своїх козацьких послів до імператора його мості турецького з неправдивими словами; якщо ваші послы там були з ними, то листи вам послано з відомістю від Ункара (?) до вас і нам також прислано й листи від нашого цісаря й. м., що козаки там були з неправдивими словами. Ми знову послали до цісаря й. м. сказати про те, які ці шалвіри і зрадники козаки із своїми неправдивими словами...». Тепер у Стамбулі знають, хто вони є.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Татарський відділ. – Картон 62. – № 68/400. Польськомовний оригінал. – Опубліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип.2. – С. 334).

№ 29

1655, після 11 серпня. – «Летючий листок» („Continuatio oder ausführliche Bericht...“)

Відомість, що козаки взяли гарне місто Вільно. Вони виявили своє тиранство: коли перед церквою Казимира вийшов до них єзуїт з розп'яттям, вони відрубали йому голову і розп'яттям вдарили голову. Священики з русинської церкви Святої Трійці вели з ними переговори і цар все ж облишив такі справи. Але на лютеранську церкву напало шість козаків, котрі відрубали голови тим, хто їм зустрівся. Тоді ж біля церкви кнехту Рудольфу відрубали голову. Німецькі офіцери мужньо боронилися, але козаки придушили цей опір.

(НБ. – ВМ. – № 37815. – Арк. 1-2. – Переклад з німецької).

№ 30

1655, після 4 вересня. –

«Летючий листок» („Eigentliche Erzählung...“)

Мова йде про московський наступ на Бихів, Дубровну, Мінськ, Могилев, Мстислав, Невель, Оршу, про дії гетьмана Гонсевського, полковника Коморовського. Детальніше розповідається про облогу Бихова: «Золотаренко, посланий Хмельницьким, обложив місто з 6 000 козаків і 1 000 наwerbованих селян, котрі переважно добрі стрільці».

(НБ. – ВМ. – № 19806. – Переклад з німецької).

№ 31

1656, після 14 вересня. –

«Летючий листок» („Continuation...“)

Тут наводяться тексти шести листів з Гданська та міст Пруссії, де зокрема йдеться про успіхи царської армії в Інфляндії, особливо під Ригою, та успішних переговорах між Московською державою та Річчю Посполитою.

(НБ. – ВМ. – № 1592. – Переклад з німецької).

№ 32

1655, вересня 24. – Табір коронних військ під Рясною. –

Лист Лукаша Гулевича, хорунжого, до невідомого

«Хмельницький з московітами і козаками обложив Кам'янець, там же і здобував...», але з милості Божої пан брацлавський воєвода славетно оборонений («що й сам неприятель визнавав»), неприятель з великими втратами мусив відступити. В цей же час Гр. Грегорович, воєвода, з московітами і козаками, обложив (?) Чортків (?), в котрому укріпився пан брацлавський воєводич Павел Потоцький. Наш роз'їзд пізно пішов на відсіч. «Ходив у цей роз'їзд пан Потоцький, брацлавський воєводич, і пан Войнилович, поручник гетьманський. Понад 1000 московітів і козаків розбив (?), полонених відбив, але

Господь Бог не дав нашим щастя. З-під Кам'янця – Подільського рушив Хмельницький, прийшов під Ягельницю, маєтність пана руського воєводи, де був потужний замок, добре споряджені військові люди, але пограбований. Потім – під Бучач і Юшковичі пішов неприятель, там нічого не зміг добитися, біля Бережан затримується. Орда обіцяє до нас прийти понад Прутом. Полонені говорять, що у Молдавії над Прутом захопили турецьких послів, які йшли до нас.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 5530. – Тогочасна копія).

№ 33

1655, після 29 вересня. –

Лист невідомого до невідомого

Москва наступає з одного боку, взяли Вільно й Гродно, а другого боку козаки з московітами підступили під Львів. Наші війська з гетьманом 29 вересня пішли геть. Також і шведи під Войничем розбили наші війська з королем. Потім шведи підступили під Краків.

(БПАН. – ВР. – № 367. – Арк.61. – Тогочасна копія).

№ 34-36

1655, після 8 жовтня. –

Інструкція Ромашкевичу, послу до Кримського ханства

Йдеться про відносини з Швецією, Бранденбургом. Якби козаки відійшли від Москви, а ми помирилися із шведами, то Москва б була прихильнішою до миру. Посол має посприяти тому, щоб хан вплинув на козаків і вони пішли на мир. Хан має пам'ятати, все щастя «через померлого хана й. мость», тобто Іслам-Гірея III, що козаки з Семигородом вчинили взаємну присягу 8.10.1655 р. Військо Ракоці йде під Мукачів, до Снятина, а шведи хочуть Краків віддати йому, думають поділити між собою Річ Посполиту.

Треба, щоб Хмельницький і Військо Запорізьке вибили собі з голови, що вони нібито мають право ходити від одного монарха до іншого, шукаючи протекції.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Татарський відділ. – Тека 62. – № 23/354. – Тогочасна копія. – Опубліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 335).

№ 37

1655, жовтня 2. – Речиця. –

**Лист шляхтича Г. Гулевича
до князя Богуслава Радзівіла**

27 вересня нас штурмували, але безуспішно. 28 вересня на світанку знову був штурм, який тривав до полудня. Ми не маємо відомостей, «тільки що

й. м. шведський король мав із 1500 вояків йти до цього зрадника Хмельницького».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 5524. – С. 4. – Автограф. Опубліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно- визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні // сл. – 1999. – № 2. – С. 38).

№ 38

1655, після 21 жовтня. –

«Летючий листок» („Relation oder Beschreibung...“)

Тут наводиться реляція про зайняття, пограбування і спалення Любліна козацькими і російськими військами.

(НБ. – ВМ. – № 37810. – Арк. 1-2. – Переклад з німецької; мікрофільм другого та третього видання цієї брошури знаходиться там же № 37814 і 37924).

№ 39

1655, після 26 жовтня. –

«Летючий листок» („Aus Leipzig...“)

Тут містяться тексти трьох листів з Ляйпцігу, Вроцлава і Торуні, зокрема наводиться відомість про успіхи шведських військ у Польщі, про орієнтацію Богдана Хмельницького на шведського короля Карла X Густава.

(НБ. – ВМ. – № 29523. – Арк. 1-2. – Переклад з німецької).

№ 40

1655, листопад (?). –

Уривок з листа невідомого до невідомого

Московіти йдуть від Полоцька до Вільна, На цьому тижні взяли Люблін. Шляхта не хоче йти до війська. Московіти штурмують Вітебськ і Мстислав. «Гомель на московському кордоні, під ним козаки кілька разів штурмували і їхнього старшого там було забито. Тепер Гомель залишається в облозі, вже того замку важко врятувати, бо на далекій відстані від князя й. м.» Якщо козаки візьмуть Гомель, тоді зможуть йти до Литви.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 3031. – С. 46. – Конія (?)).

№ 41

1655, до листопада. –

Лист сенатора Речі Посполитої
до свого приятеля

Король відправив до Золотаренка свого покоєвого писаря. Він уже повернувся і сказав, що Золотаренко направив до Пруссії 10 000 кіннотників, а 10 000 московітів пішло до Бреста. Козацький посланець, що прибув від Золотаренка, сказав, «що козакам із Москвою щастить. Вони вже наситилися

нашої крові і відпустили полонених на волю. Московітів убивали, про що довідавшись, три тисячі їх порубали».

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 37233. – Арк. 537. – Мікрофільм. – Оригінал зберігається у ВР Курніцької бібліотеки під № 991. – Опубліковано: Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч. 2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 27).

№ 42

1655, листопад. – Лист Адиль-Гірея, нурадин-солтана, до короля Яна Казимира

Вже три тижні, як ми є в державі в. к. м. За думкою пана Мислішевського відправили до Кам'янця з Камамбетом, ширинським мурзою, щоб отримати відомість від короля, де він тепер є і коли з нами буде об'єднуватися. Зичимо з'єднання, щоб разом на неприятеля піти. Другого королівського посла затримали і він з нами буде чекати вашої відповіді.

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 63. – Тогочасна копія).

№ 43

1655, листопада 27. – Під Галичем. – Лист хана Мухамед-Гірея IV

до польного гетьмана коронного С. Лянцкоронського

Ви писали через п. Мислішевського, щоб наші війська йшли на поміч королю. «Коли була робота з козаками і москвою під Солоним Городком, дуже нам цього жаль, але й ми помстилися з нашого боку, бо ми не тільки частину України спалили і вирубали, але й ці козацькі війська, які повертались з табору з-під Львова, з походами, і жодного не випустили, і будуть наші шляхи дуже сильно трупами устелені на кілька років, почавши з Кам'янки до Зборова. Прийшовши туди, обложили самого Хмельницького, билися з ним кілька днів, сам просив про милосердя і покорився; і к. й. м., нашого брата, прийняв за пана і короля і залишається підданим, як і раніше, стоїть його військо з нашими ордами на поміч й. к. м., нашому брату, тільки [чекає], коли буде наказ і куди [йти]». Прийшла відомість, що поляки нового короля взяли собі за пана. Ми цього не хочемо, бо йому не присягали, а хто буде з шляхти й польських жовнірів проти, ми на них і на шії їхні шаблі будемо звертати разом з козаками.

(БПАН. – ВР. – № 367. – Арк. 79; Другий список знаходиться в Ч. – ВР. – № 1656. – Арк. 187).

№ 44

1655, листопада 29. – Галич. –

Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира

Ми громили козацьке військо, яке поверталось. Хмельницького з московітами під Озерною облягли, не дали паші і за чотири дні вони самі прийшли до нас, тобто Хмельницький із своїми полковниками, просячи нас про згоду. Це ми вчинили й привели їх до того, що як був він «в. к. м. васалом (goldownikiem) і

тепер ним залишається і вас називає королем і своїм паном і готовий громити неприятелів мого брата (*короля – Ю.М.*) і наших теж...». Військо буде відпочивати днів 20. Давайте нам відомості через перекладача Петровича, а ми будемо чекати до його повернення... у Покутті чи коло Самбора. Тільки просимо, щоб ваші війська були готові якнайшвидше.

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 69).

№ 45

1655, кінець листопаду (?). – Лист хана Мухамед-Гірея IV до коронного маршалка великого Єжі Любомирського або надвірного Лукаша Опалінського

Козаки нам присягнули й згодились мати короля паном, а з нами голови покласти і неприятелям вашим і нашим обіцяють протидіяти; вашими підданими залишитися, як і раніше було. Ми тепер чекаємо на Потоцького з нашими й козацькими військами, чекаємо й на звістку від короля, нашого брата, щоб йти проти шведського короля.

(БПАН. – ВР. – № 367. – Арк. 79 зв.).

№ 46

1655, грудня 20 (?). – Тульчин (Нестервар). – Лист київського воєводи до невідомого

Мова йде про події під Бушею. У Тимонівці був Махаринський із своїм полком та допомогою від московського царя. Він вийшов замку і втік з московськими кіннотниками. Місто, видавши москалів, піддалося. Польське військо підійшло до Брацлава. Там зібралися й закрилися Мисько, названий Дубиною, наказний гетьман Богун, кальницький і корсунський полковники; Зеленецький, брацлавський; Грило, лубенський; Пушкаренко, канівський. Підійшов коронний обозний Чарнецький і послав свого племінника, щоб їх виманити у поле. відбувся бій не без козацької шкоди, бо наказного гетьмана було забито, а Зеленецького поранено. Їх нараховувалося 20 000, але напевно було 15 000. Їхні полковники, коли ми вже не думали наступати, довідалися від «язика», що ми на них мали наступати з усім військом, готуючись до штурму, покинули Брацлав і пішли на Буг, покинувши частину артилерії, а частину взяли з собою, котру мали за Бугом покинути.

Нота бене. Менглі-Гірей з ордами прибув до кварцяного війська.

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 37233. – Арк. 445-445 зв. Оригінал зберігається у Курницькій бібліотеці. – ВР. – № 991. Оpubліковано: Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 73).

№ 47

1655, грудня 22 чи 25. – Гослин. – Лист невідомого до канцлера Корицінського

«Не треба забувати про Ракоці, бо через нього будуть хотіти шведи козаків знову бунтувати, треба цьому запобігти».

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 251. – Тогочасна копія).

№ 48

1655, після 26 грудня. – Новина («Лист про пруські справи»)

«Чути достовірно від самих шведів, що татари й козаки є нашими і тому там шведи крутять».

(Ч. – ВР. – № 2576. – С. 363. – Тогочасна копія).

№ 49

**1655. – «Контента» чотирьох анонімних листів
коронного канцлера Стефана Корицінського**

до великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького

Мова йде про воєнні дії між польською та українською арміями.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 57. – Латиномовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 118. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД//Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С.74).

№ 50

1656, січня 4. – Кенігсберг. –

З листу віленського воєводи до невідомого

Треба затримати польське військо “тільки на свою оборону проти Москви і татар або козаків [...] лист гданського секретаря від 20 грудня (1655 р. – Ю.М.) з Глоговська або з Гиши (Huszy), де пише, що 18 грудня [...] король й. м. Казимир і спішно їде до татарських і козацьких військ, котрі чекають на нього коло Любліна [...] цих новин про татарську і козацьку допомогу не міг довше негувати, що з того боку швидко готується війна”.

(Ч. – ВР. – № 2576. – Арк. 2. – Оригінал).

№ 51

1656, січня 4. – Кенігсберг. –

З листу віленського воєводи до невідомого

Про короля Яна Казимира чути, «що мав з’єднатися з татарами і козаками і обома коронними гетьманами».

(Ч. – ВР. – № 2576. – Арк. 363. – Оригінал).

№ 52

1656, січня 12. – Тростянець. –

Лист київського воєводи до короля

У своєму листі від 20 грудня з Нестервара я писав, що Брацлав взято, де вбито наказного гетьмана, а кількох полковників (Зеленецького та ін.) поранено. Польське військо відпочиває; у Тростянці з п’ятьма полками руський воєвода в Олександрові, коронний обозний з двома полками і з піхотними регіментами – в Ладижині. Чекають орду, котрої султанський посол обіцяв швидкого приходу. Шлях між Дністром і Бугом. Розіслав універсали, який майже всі

отримали крім Чечельника й Вінниці. Балабанівку знайшов покинутою, у Бершаді застав людей, котрі вийшли у поле і билися. Перемиг їх, вони відступили до лісу. Інші втекли до Демівки, але князь (?) з подільським ловчим (*Яцек Шемберк – Ю.М.*) пішли за відступаючими, де знайшли велику кількість людей з багатьох міст і чимало козаків з Зарудним, Яковенком і Юркевичем, сотниками, котрі нараховували своєї сили на понад десять тисяч і дуже поклались на фортецю «гордо тримались, не думаючи про жодне піддання». Тоді ми пробували битися з ними, але відступили, не зламавши селянського спротиву. Я увійшов у контакт з руським воєводою, котрий з охотою зі своїми полками, з краківським воєводою, з п. галицьким пішов. Він нам додав військового стражника з 1 500 драгунів, угорську піхоту, чотири гармати, п'яту мортиру. Під час першого штурму хоча противник вперто боронив місто, воно було підпалено вогнистими кулями, звідки маса людей була вигнана дол. замку, але не могли там вміститися. І бачачи, що наші. стали на замкових валах, здалися. І ці троє (Зарудний, Яковенко, Юркевич) були змушені самі вийти Цих трьох «оскільки завжди у них злість була і перед тим вже будучи в наших руках і були звільнені, не перестали бунтувати і взагалі [...], щоб ці злісні злочини зі своїм життям закінчили». Потім прийшла орда, в т. ч. Менглі-Гірей солтан. У мене був на-самперед Келимбет (Kielimbet)– мурза ногайський і Шах, ногайський мурза, від солтана. Вчора я був у нього (Менглі-Гірея), котрого застав сидячого на землі. Взаємні поклони. Ми відіслали з Камамет-мурзою і Ах мурзою Аталиком 30 000 орди. Хмельницький йде і «язики», хоча й добрих дістаємо, не можуть про нього дати певної відомості. Деякі стверджують, що допомога має йти до Умані, але я так не думаю, щоб від Дніпра віддалялися. Багато від цього залежить, щоб Умань знищити, бо близько є шлях від Бугу. Якби вдалося розгромити Умань, то вже з того боку неприятель не мав би нам чинити опір аж до самого Дніпра, треба б і орді послати з ними частину війська. орда хоче, щоб козаки здалися і йшли з польським військом на війну «в чому й свої універсали розіслав солтан, вмовляючи їх». Перед тим як до нас приїхав 100 кінних козаків прийшло з-за Дністра до нього, котрим дав прапор, тепер обіцяє їх віддати. Коли я був у солтана, то козаки, зустріли мене на дорозі, просили про милосердя. Я не проти. Молдавський господар швидко обіцяє людей до польського війська прислати на поміч, маючи емір (наказ) від хана.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк.506 зв. – 507 зв. Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 53

1656, січня 20. –

Лист гнезненського архієпископа до невідомого

На татар не варто покладися, бо вони тільки пустошать край. «Козаків, хоч би й надійний був з ними ухвалений мир, дуже довіряти ще є годиться». Мова йде про витрати на військо, амуніцію і т. д. на татар і принаймні козацьку старшину треба мільйонами сипати». а ми не можемо знайти 100 000.

(ДА у Кракові. – Ф. ЗП. – № 369. – С. 3. – Тогочасна копія).

№ 54

**1656, січня 26. – Інструкція Яну Шумовському,
королівському послу,
до кримського хана Мухамед-Гірея IV**

Мова йде про укладення миру з Військом Запорозьким. Було б добре, якби цей мир було укладено за двох умов: 1) Військо Запорозьке буде вірним й. к. м. і Речі Посполитій; 2) Воно відступить від Москви, що і сам хан повідомляє. Мова йде про ханського посла Пириш-агу, котрий у цей час був у Чигирині: що татарським і польським послам в Чигирині не дозволили бачитися між собою. Мова йде про відносини між Швецією та Військом Запорозьким, про те, щоб хан дав королеві на допомогу понад 10 000 татар, а гетьман 10 000 козаків на допомогу проти шведів. Згадка про переговори у Кам'янці-Подільському під час Жванецької битви: «що ми під Кам'янцем під час переговорів не хотіли з ними вести переговорів; ми їхніх послів не прийняли, листів від них не взявши, непоштивими словами зневажали і до шабель з їхніми послами поривалися. Що особливо, на вельможного коронного канцлера покладають, що він був головною причиною, а не тільки інші комісари. У пам'яті це є візира його мості, що ніхто не був від козаків у нас, якби ми їх прийняли, як повинно, але візир його мость вів переговори від їхнього імені, щоб ми козаків зберегли при Зборівському договорі».

(АГАД. – Ф. Libri legaciorum (Посольські книги). – № 33. – Арк. 106-109. – Тогочасна копія).

№ 55

**1656, березня 2. – Лист Гембіцького
до Яна Веловейського, війничького каштеляна**

Просить про жолд для піхоти.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ татарський. – № 61/396. – Оригінал).

№ 56

**1656, березня 4. – Львів. –
«Летючий листок» („Relation aus Lemberg...“)**

Козаки порушили своє слово і відмовилися коритися королеві Яну Казимиру.

(НБ. – ВМ. – № 29551. – Арк. 1. – Переклад з німецької).

№ 57

**1656, березня 4. – Бахчисарай. – Лист Сефер Казі аги,
візира кримського хана, до С. Корицінського**

Про підтримку кримським ханом прохання Яна Казимира про допомогу і про справу вірменина Тороса, котрому кілька поляків заборгували певні суми грошей.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ татарський. – № 61/393. – Оригінал).

№ 58

**1656, березня 4. – Бахчисарай. –
Лист Сефер Кази аги, візира кримського хана,
до С. Корицінського**

Про надіслання татарського війська проти Ракоці і прохання про швидке зібрання польського війська під Кам'янцем-Подільським і Львовом.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ татарський. – № 61/394. – Оригінал).

№ 59-60

**1656, березня 16. – Варшава (?). –
Лист короля Яна Казимира
до сандомирського воєводи Яна Замойського**

Мова йде про хоругв, якою командували зрадники і бунтівники, якийсь Горський і Качник (?). Горський, намагаючись приховати свою зраду, залишається з грошима у Замості і ховає там деякі свої речі. Наказую, щоб в. м. вчинив над ним справедливість.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 426. – Оригінал).

№ 61

**1656, після 19 березня. –
«Летючий листок» („Ausführliche... Reltion...“)**

Наводиться чотири листи (в т. ч три – з Перемишля, а один з польського табору), в котрих говориться про оборону Перемишля від шведських військ, про перемогу військ Стефана Чарнецького над шведами 12.03.1656 р.

(НБ. – ВМ. – № 24999. – Арк. 1-4. – Переклад з німецької).

№ 62

**1656, квітня 13. – Лист дипломата Яна Шумовського
до панів Речі Посполитої**

Про те, що хан послав до козаків Субхана (Кази Гірея). Повідомляє про позицію ханства щодо Московської держави.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ татарський. – № 66/398. – Оригінал).

№ 63

**1656, після 18 квітня. –
«Летючий листок» („Fernere Fortsetzung...“)**

Наводиться лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира від 10.03.1656 р. та кілька інших листів польських воєначальників. Також наводиться реляція про відступ шведських військ з-під Ярослава, наводиться ще лист хана до короля щодо надання військової допомоги Польщі і переговорах з козаками щодо цього ж питання.

(НБ. – ВМ. – № 32088. – Арк. 1-4. – Переклад з німецької).

№ 64

1656, квітня 23. – Лист шляхтича Самуїла Пашковського до невідомого (ймовірно до князя Богуслава Радзівіла).

«Навіть Несвіж і Мир захопили шведи, чимало шляхти обідрали, але їх здобули штурмом у Мирі, а у Несвіжі хитрістю повбивали їхніх старшин; вже для князя його мості ці дві фортеці привернуто. А все зло діється від Слуцька». Чекаємо на ворога, «бо москаль укріплює Вільно, котрому мусимо підлягати. Збіжжя в усіх литовських маєтностях не залишилося й снопа.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11379. – Оригінал. – Опубліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч. 2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 28).

№ 65

1656, травень-вересень. – Статейний список царських послів до Криму Андрія Анкіфова і Григорія Жданова

17 (7). 05. 1656 р. були у хана «на отпуске» послы Б. Хмельницького «полковник и писарь», вони казали, що хан має віддати згідно з договором полон, а той віддав тільки чотирьох. Ці послы виїхали з Бахчисараю 18 (8) травня.

25 (15) травня прийшла вість хану, що запорожці Б. Хмельницького напали на ногайців, на «улусы Ураловы» за Дніпром; на черкаській стороні порубали і у полон взяли багатьох, взяли здобич і стада. Наступного дня була рада з цього приводу у хана, були присутні калга-солтан, нурадин-солтан і мурзи, три дні рада, мурзи вимагали йти війною. Хан заперечив: зараз є небезпека через калмиків. На морі з'явилися козаки (чи донські, чи запорізькі неясно).

Мова про польських послів. 13 (3) червня прибули до хана послы від Хмельницького (три чоловіки: «полковники и писар») і кримський татарин, котрий раніше посилався ханом до Хмельницького.

17(7) травня – їхня аудієнція у хана. Послы привезли лист від Хмельницького і казали хану, щоб він жив у дружбі з Хмельницьким і не воював; що Хмельницький вже «свел» козаків з Дону.

16 (6) травня у Крим привели полоненого донського козака.

22 (12) червня прибув від Хмельницького «копычейской голова Осман», він сказав, що Хмельницький хоче бути з ханом «в дружбе».

10 серпня (31 липня) до Криму прибули три посла Хмельницького з пропозицією дружби. казали хану, що ногайці чинять «черкасом» шкоду.

6 вересня (26 серпня) Прибуло до хана шість козаків з пропозицією дружби, були два дні і отримали «отпуск».

(РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – № 39. – Арк. 37 зв.-61 зв. – Оригінал).

№ 66

1656, червня 26. – Табір коронних військ під Варшавою. – Універсал Яна-Казимира

Універсал даний шляхтичу Яну Кондратовичу, товаришу хоругви Павла Сапіги, віленського воеводи, гетьмана ВКЛ, Користь з селом у Віленському

воеводстві після «зрадника на боці шведів» Немиричу, київському підкоморії; також суму на фільварку Гаві у Ошмянському повіті від померлих Фондерфлота і його дружини.

(Metryka litewska-Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 64).

№ 67

1656, липня 4. – Бахчисарай. –

Лист кримського хана Мухамед-Гірея до королю Яну Казимиру
Про виступ Кримського ханства і Туреччини проти Трансильванії, бо Ракоці напаав на Річ Посполиту.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ татарський. – № 61/392. – Оригінал).

№ 68

1656, після 23 липня. –

«Летючий листок» („Ausführliche Relation...“)

Тут подається лист з табору коронних військ під Новодвором від 23(13) серпня, зокрема наводиться відомість про взяття козакам Могилева. Треба забезпечити провіантом Слуцьк.

(НБ. – ВМ. – № 25716. – Арк.1-2. – Переклад з німецької).

№ 69

1656, серпня 1. – Бахчисарай. –

Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира
Хан дає 20 000 білгородської орди проти Швеції. Згадує про повідомлення короля про козацьких і московських послів, про затримку козацького посла.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Татарський відділ. – Тека 60. – № 23/130. – Польсько-мовниці переклад. Опубліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) //Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 335).

№ 70

1656, після 15 серпня. –

«Летючий листок» („Ausführliche Relation...“)

Тут подаються тексти восьми листів з польських і прусських міст, де зокрема говориться про прийняття в Кенігсберзі бранденбурзьким електором посла царя Олексія.

(НБ. – ВМ. – № 32748. – Переклад з німецької).

№ 71

**1656, вересня 4. – Лист московських дипломатів (?)
до дипломатів Речі Посполитої (?)**

Мова йде про ситуацію в Україні і Білорусі. Твердиться, що білоруські землі від Динабурга і Друї до Борисова, а українські – по р. Буг мають бути під

владою царя, «а до Корони Польської (відходять) міста й повіти Малої Русі, Волині й Поділля; (землі) за Бугом не займати, а Хмельницькому не мститися».
(АГАД. – Ф. АКВ. – Російський відділ. – Тека 54. – № 10. – Копія(?).

№ 72

1656, після 20 вересня. –

«Летючий листок» („Ausführliche ...Relation...“)

Тут подаються тексти 11 листів з польських та прусських міст, де зокрема говориться про перемогу польських військ С.Чарнецького над шведськими військами під Равою, про обіцянку Богданом Хмельницьким надати допомогу Яну Казимиру, про прибуття до Польщі татарської допомоги.

(НБ. – ВМ. – № 29536. – Переклад з німецької).

№ 73

1656, після 11 жовтня. – «Летючий листок» („Demütige Supplication...“)

Тут подається лист про перемогу литовських і татарських військ над бранденбурзькими і шведськими військами під Простками. Повідомляється, що кордони Польщі відкриті і можливі напади та плондрування польських земель, бо Польща має чимало неприятелів (татари, козаки та інші).

(НБ. – ВМ. – № 39126. – Арк.1-2. – Переклад з німецької).

№ 74

1656, після 14 жовтня. –

«Летючий листок» („Ausführliche ...Relation...“)

Тут подаються тексти п'яти листів з німецьких міст Пруссії, де зокрема йдеться про перемогу литовських і татарських військ над бранденбурзькими і шведськими військами під Простками 8.10.1656 р., про підписання Віленського перемир'я.

(НБ. – ВМ. – № 24993. – Арк.1-4. – Переклад з німецької).

№ 75

1656, жовтня 22. – Звсжинець. –

Лист сандомирського воєводи Яна Замойського до Ралоновської

Мова йде про подарунок для Суффан Кази аги, який повертається з ордою (чудовий золотий вироб вартістю в кількасот злотих).

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 1124. – Оригінал (?).

№ 76

1656, після 4 листопада. –

«Летючий листок» („Einkommender Bericht...“)

Тут наводиться текст листа з Гданська від 4.11.1656 р., де зокрема йдеться про відступ московських військ від Риги.

(НБ. – ВМ. – № 1592. – Переклад з німецької).

№ 77

1656, після 16 листопада. –

«Летючий листок» („Einkommender Bericht...“)

Тут наводяться тексти шести листів з польських та німецьких міст, де зокрема йдеться про перемогу польських військ С. Чарнецького над шведськими військами під Равою, про облогу Риги військами царя Олексія.

(НБ. – ВМ. – № 29539. – Переклад з німецької).

№ 78

1656, листопада 25. – Гданьськ. –

**Лист короля Яна Казимира
до сандомирського воєводи Яна Замойського**

Ми писали до в. м. ще з Любліна, що шведські війська прямують на Замостя. До нас доходять відомості, що мають навіть таку розкіш, «що навіть посилають листи через найнятих людей тут до шведів, там до козаків». Це вдаряє по нашій репутації. Отже, жадаємо, щоб в. м. жодних листів не писали і не приймали.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 426. – Оригінал).

№ 79

1656, грудня 12. – Гданьськ. – Універсал Яна-Казимира

Універсал шляхтичу Криштофу Сапізі, обозному ВКЛ, котрим король надає добра Погост і Новодвор у Пінському повіті по смерті Михайла Володимира Стеткевича «нашому зраднику», котрий добровільно залишався при Хмельницькому «нашому ребілізанту і Речі Посполитій», не хотів опам'ятатися і повернутися до нас.

(Metryka litewska-Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 111).

№ 80

1656, грудень (?). –

Видатки на військо Ракоці, яке йде до Польщі

7 000 кавалерії – 700 000 злотих

8 000 піхоти – 500 000 злотих

артилерія – понад 300 000 злотих

хліб – 1, 5 млн. злотих

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 83. – Тогочасна копія).

№ 81

**1656. – Лист підскарбія (Богуслава Лещинського
або Вінцентія Горевського) до невідомого**

Мова йде про відсіч московітам і шведам, про переговори з Москвою, відносини з Бранденбургом і Трансільванією. Від мене вимагали, щоб я отримав від короля повноваження, щоб лігу з ними й татарами укласти, маючи Ракоці

й козаків своїми Ведучи переговори, курфюрст Бранденбурга відправив князя Вармії до короля, котрий вирушив до Пруссії.

(БЯ. – ВР. – № 6357. – Арк. 237. – Копія).

№ 82

1656 або 1657 рр. – Інструкція послу Речі Посполитої (М. Яскульському?) до Османської імперії

Через пана Беншовського султан нагадував про козаків, котрі були скривджені королем і Річчю Посполитою і тому почали війну. Відповіді: вони почали війну тому, що король забороняв їм виходити на море і чинили кривди турецьким людям. Були мирні договори під Зборовом, Білою Церквою, Кам'янцем. «Тоді король уклав мир з ханом», щоб настав мир з козаками, але вони пішли під протекцію московського царя.

Треба, щоб був мир з Московською державою і Богданом Хмельницьким. Треба, щоб Туреччина писала до Хмельницького, щоб він уклав мир з королем і Річчю Посполитою. Треба нагадати, що козаки після укладення Зборівського миру напали на Молдавію; про те, «як військо розгромили під Охматовим».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Турецький відділ. – № 75/416. – Тогочасна копія).

№ 83

1656 або 1657 рр. – Звіт посла Речі Посполитої (М. Яскульського?) до Османської імперії

Звіт посла багато в чому нагадує інструкцію, яка наводиться вище. Про Україну дуже мало згадок.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Турецький відділ. – № 75/421. – Тогочасна копія).

№ 84

1657 (?), січня 9. – Лист шляхтича Самуїла Пашковського до князя Яна Владислава Радзівіла

Ворог перекрив усі шляхи. «Москаль з козаком і з татарами всю Литву вигубив вогнем і мечем, найперше всі села й містечка палив, а потім, вже взявши Вільно, доценту всі міста, містечка й двори вигубили, що дісталось Сobotникам і Ларданам, бо спаливши це, у Новгородське воеводство увійшов, все в попіл обернув, що й кола (млинового) ніде не лишилося, не залишилося й жодного снопа, а піддані в князівської мості одні вбиті, інші забрані до неволі, інші від лютої хвороби, котра тут сильно панує, повмирили Ті, що залишилися, живуть у ямах, з великою шкодою для свого здоров'я. Я, вискочивши з ворожих рук, помчав до Городка, але там напорівся на козаків, котрі спалили місто Городок, мало тоді мене в Манькевичях не схопили. Мене врятувало те, що до Фроліна (?) повз Манькевичі вночі йшло пінське посполите рушення, через що я живим залишився. Знову московський гетьман наступає і аж до Суботників прийшов, прагнучи доценту знищити й випалити їх. Новгородське воеводство, рятуючись від останньої погибелі, мусило через умови піддатися і присягу в

Суботниках виконати, поки цей ворог не відступить від Новгородського повіту. Дуже їх багато у москаля, просять собі по різних панах маєтності, просять і грамоту московського гетьмана, захопили й маєтності князя. Так мало бути. Пан Курцевич упросив, але князь пан підчаший раніше (туди) в'їхав.... Надія на Господа Бога, що невдовзі Він зламає московську шию. Слуцькі вояки взяли несвізький замок на ім'я шведського короля. Мінський повіт вже присяг москалеві, забрано шляхти й шляхтянок до неволі велику силу, що це важко й описати. Зем'ян вашої князівської мості вислоцьких залишилося тільки троє: Глинський, Смалько, Головач, інші загинули, Селицького з дружиною вбили. Неможливо описати всі жорстокості, які панували по всій Литві. «Москаль резидує у Вільні, доценту понищивши костели в замку і місті». Його королівська милість з 30 000 йде до Корони Польської, з ним знову татар й татар 100 000.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11379. – Оригінал. – Оpubліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч. 2) // Сіверянський літопис. – 998. – № 6. – С. 28).

№ 85

**1657, січня 13. – Мальбок (Марієнбург). –
«Летючий листок» („Bericht...“)**

Відомість, козаки служать Семигороду і 15 000 озброєних козаків дали клятву Ракоці. 12 000 семигородців обложили русинський Львів. Але ця звістка про облогу Львова недостовірна.

(НБ. – ВМ. – № 29551. – Арк. 1. – Переклад з німецької).

№ 86

**1657, не раніше 20 січня. –
Три інструкції короля Яна Казимира**

Перша з цих інструкцій дана послові до Османської імперії, друга (від 20.01. 1657 р.) – Бонковському, послові до Московської держави, – третя – К. Беньовському – послові в Україну. У останній, дуже стислій (ймовірно, це тільки початок документу) йдеться зокрема про те, що за повідомленням чернігівського воєводи Б. Хмельницький не хоче замирення. Посол має клопотатися про мир. Згадується і про укладення союзу між Хмельницьким і Д'єрдем II Ракоці.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Татарський відділ. – Тека 62. – № 15/346. – Тогочасні копії. Оpubліковано: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 336).

№ 87

1657, після 30 січня. – «Летючий листок» („Gewisse Continuation ...“)

Тут наводяться три листи з польських міст, в котрих йдеться зокрема про підписання пакту між Швецією і Трансільванією.

(НБ. – ВМ. – № 29553. – Переклад з німецької).

№ 88

1657, січня 31. – Каліш. –

Лист невідомого до Івана Виговського

Про комісію, призначену для заспокоєння Війська Запорозького, але раніше наші домашні завірюхи з московським царем і тамтешнім народом мали б заспокоїти. Особливо коли його мость пан гетьман Війська Запорозького через своїх посів у Варшаві з тим до його к. м., мого пана, відізався, що цього зичив, освідчив і декларував схильність й. к. м. Нам було то дивно, коли про укладення переговорів щодо вічного миру з московським царем йшлося. Чутки до нас доходять, нібито семигородський князь мав на нас війною (?) піти (?) з кількома полками Війська Запорозького, але я цьому не вірю, не сумніваюсь ніскільки, що ви проти пролиття християнської крові і авторитету царя.

(Ч. – ВР. – № 388. – С. 36. – Тогочасна копія).

№ 89

Початок 1657 р. – Лист невідомого до короля Яна Казимира

Лубенецький, коли їхав до в. к. м., ледве від козаків втік. Він нам доніс смутну новину, «що козаки з Москвою взяли й сплюндрували місто Люблін, столицю тамтешніх країв, спалили передмістя, набрали полонених, а між ними і наших родичів повбивали. Тамтешні краї дуже спустошені. Ті, котрі звідти вибрались, ледь втекли».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 336 – Тогочасна копія).

№ 90

1657, лютого 7. – Лист Станіславського до Йордана

Про неприятелі Ракоці з яким шведи, козаки, валахи, молдавани і Порта.

(Ч. – ВР. – № 1656. – С. 381. – Тогочасна копія).

№ 91

1657, після 12 березня. – «Летючий листок» („Extract ...“)

Тут наводяться чотири листи з польських і пруських міст, в котрих йдеться зокрема про похід Ракоці на Краків і бої з польськими військами під Перемишлем, прибуття до Кенігсбергу посольства царя Олексія.

(НБ. – ВМ. – № 44725. – Переклад з німецької).

№ 92

1657, лютого 19. – Ченстохова. – Новина

Пан бидгоський стольник з двору писав до мене, що до татар і козаків відправили посольство «Хмельницький цих людей, котрі були зібрані на Ракоці, розпустив; також ледве їх що залишилось, навіть їх наказав пограбувати».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 380. – Тогочасна копія).

№ 93

1657, після 28 лютого. – «Летючий листок» („Соріае ...“)

Тут наводяться три листи з польських міст, в котрих йдеться зокрема про видання Яном Казимиром універсалу до обивателів Галичини, в якому їх закликають до боротьби з трансільванськими військами.

(НБ. – ВМ. – № 25729. – Переклад з німецької).

№ 94

1657, після 14 березня. – «Летючий листок» („Extract ...“)

Цей «летючий листок» містить у собі чотири листи з Ченстохови, Рацибора, Кенігсберга..

У них зокрема говориться, що похід Ракоці на Краків. Але військо Ракоці перенесло багато труднощів. У ньому крім власне семигородців, є й валахи, молдавани. Самих тільки козаків нараховується від восьми до десяти тисяч.

(НБ. – ВМ. – № 44725. – Арк. 1-2. – Переклад з німецької).

№ 95

1657, березня 16. – Ченстохова. – Лист невідомого до невідомого

Коронний маршалок (Є.С. Любомирський) вирушив до війська Чарнецького, вчора був у Любліні з військом. Київський воєвода залишився коло Белжиць. Ракоці йде до Кракова. «З кількох місць повідомляють, що Антон, наказний козацький гетьман, не добре ладить (?) з Ракоці [...]. Тепер шведові дають знати що вони маючи союз з Ракоці і з козаками, зможуть послати частину війська до Німеччини. Що мені на це скажуть французи, покаже час».

(БЯ. – ВР. – № 5. – С. 881. – Тогочасна копія).

№ 96

1657, березня 17. – Ченстохова. – Лист невідомого до невідомого

З Кам'янця писали, що орда під Чечельником набрала молдаван, мають знову напасти на Семигородську землю.

(БЯ. – ВР. – № 5. – С. 881. – Тогочасна копія).

№ 97

1657, березня 18. – Ченстохова. – Лист невідомого до невідомого

Ракоці стоїть під Занелем (?). Великий гетьман ВКЛ спіймав шведського посла, який був посланий до козаків.

(БЯ. – ВР. – № 5. – С. 881. – Тогочасна копія).

№ 98

1657, після 22 березня. – «Летючий листок» („Соріае ...“)

Цей «летючий листок» містить у собі сім листів, переважно з королівського двору у Ченстохові.

Лист з Ченстохови від 22 березня.

Ракоці має військо з валахів, молдаван, семенів, козаків, угорців, опришків, але все даремно. Також кілька тисяч козацької черні, які не були в реєстрі,

виступили з Ракоці без відома й волі Хмельницького. Це військо відступило до Любліна, сильно пограбували околиці міста.

З Ченстохови 20 березня.

Найсвіжіша відомість з України: коли татари були біля Чечельника, то напали на Валахію.

(НБ. – ВМ. – № 29568. – Арк. 1-2. – Переклад з німецької).

№ 99

1657, після 24 березня. – «Летючий листок» („Соріае...“)

Тут наводяться тексти семи листів з польських міст, де зокрема йдеться відступ трансільванських військ з-під Перемишля, про бої козаків з татарами України.

(НБ. – ВМ. – № 29568. – Переклад з німецької).

№ 100

1657, березня 26. – Ковель. – Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла

Я віддав лист в. м. від 8 березня. Обер-лейтенанта Ліппінга (Lipping) ми надгонали в Ковелі на марші до князя Ракоці. Рейтар-втікач з польського війська дав знати, що король Ян Казимир програв у Каліші. Мова йде про шведського короля. «У Литві проти Москви і для турецької протекції, за котрою татарська ліга. Я так розумію, що й (...)»* трактат з його мостю шведським королем». Чути, що й козаки зблизилися (?) з семигородським князем, згідно із Зборівським договором або новим договором». Однак за Зборівським договором, бо шляхті наказано повертатися до своїх маєностей на Україні (мені це сказали послі князя Ракоці, котрі з уст шляхти, яка є під командою Антона, це чули), про що вийшли універсали від Хмельницького. Якщо так є, що козаки хочуть єдино від тіла Речі Посполитої так, як і раніше були, то безпомилково статус Королівства на цих кондиціях будуть піддаватися новому королю, щоб Річ Посполита знову з'єдналася, за винятком Пруссії». Просить про подальші інформації, згадує про французького посла.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 10388-а. – Арк. 1-2. – Оригінал).

№ 101

1657, березень. – Ченстохова. – Лист невідомого до невідомого

Москва у козаків відібрала кілька міст в Русі. Татари в день св. Григорія мали бути під Львовом.

(БЯ. – ВР. – № 5. – С. 881. – Тогочасна копія).

№ 102

1657, після 24 березня. – «Летючий листок» („Соріае...“)

З Ченстохови 20 березня.

З України найсвіжіша відомість: татари всі вийшли в поле, напали на Валахію, завдавши «великої шкоди коло Чечельника» українським землям.

Козаки спішно зібралися, щоб вчинити татарам опір, але були розбиті. Татари чекають послів від короля. Козацькі дали Ракоці допомогу, мають йти через країну.

(БН. – ВМ. – № 29568. – С. 2).

№ 103

1657, березня 30. – Пінськ. –

Лист Лукаша Єльського, пінського маршалка, до гетьмана ВКЛ

Дійшов до мене універсал про те, Тукальському пан Юдицький разом з паном Войно-Ясинецьким вчинили кривду. Треба всі скарби, забрані паном Войно-Ясинецьким, повернути. Безчесні люди кажуть, що ми прийняли козацьку протекцію, але жоден про це й не думав.

(НБ. – ВМ. – № 3723. – Арк.130-130 зв. – Мікрофільм тогочасної копії, яка зберігається в ДА у Познані. – Ф. «Бібліотека Рачинських». – № 88).

№ 104

1657, після 30 березня. – «Летючий листок» („Wahrhafftiger Bericht....“)

Тут наводяться чотири листа з польських і німецьких міст, в котрих зокрема містяться відомості про взяття козаками Ошмян і їх подальшому просуванні на Вільно.

(НБ. – ВМ. – № 29571. – Переклад з німецької).

№ 105

1657, після 5 квітня. – «Летючий листок» („Соріа...“)

Тут наводиться тексти листів Ракоці до шведського короля Густава Х Адольфа від 11 та 23.03.1657 р., де зокрема йдеться про перемогу над військами Потоцького при Білгораї і зайняття Перемишля та Ланьцута, перехід разом з козаками Вісли під Опатовим.

(НБ. – ВМ. – № 39138. – Переклад з німецької).

№ 106

1657, квітня 8. – Новогрудек. –

Лист П. Юровського до князя Замойського (?)

Про відомості з того боку Дніпра. Товариство з нашого полку, було депутовано, було у великому клопоті й страху. «Вже їх тримали у в'язниці, топили, а тепер не знаю» чи живі вони чи ні. Я був у пана гетьмана, бачив лист Юрія Хмельницького, у котрому дуже шляхетно пише і кожному козаку, на котрого впала підозра, обіцяє чинити справедливість. Орда відступила до Криму. З товариства, яке в. м. послав за Дніпро, жоден не поїхав до своєї держави, «бо як бачу, добра не буде, поки наша шабля по шиях цього селянства не пройде». Вони палять свої халупи. «У нас один гультяй запалив свій власний будинок. Спіймавши його, наказали його розстріляти».

(АГАД. – Ф. АР. – № 451. – С. 13. – Оригінал (?)).

№ 107

1657, після 9 квітня. – «Летючий листок» („...“)

Наводяться копії перекладів з польської на німецьку мову чотирьох листів:

1) хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира.

Тут говориться про дії Ракоці, який з допомогою грошей набрав чернь з валахів і молдаван, а також небагатьох козаків перетягнув на свій бік.

2) калги-солтана Субхан Кази-аги до короля Яна Казимира.

Тут зокрема відзначається, що Ракоці з угорцями, молдаванами й козаками напав на Польщу.

3) візира (Сефер Кази-аги) до с сенаторів Речі Посполитої.

4) Другий лист Субхан Кази-аги до брацлавського воєводи від 18.03. 1657 р.

Новин з України нема. Хмельницький сидить тихо. Не знаю, чи він боїться татарського хана, як і інші неприятели, чи чекає доки в полі не виросте трава.

Новина з Данкова від 9 квітня.

(НБ. – ВМ. – № 29551. – Арк. 1-4. – Переклад з німецької).

№ 108

1657, квітня 12. – Слуцьк. – Лист литовського стражника Григорія Мирського до князя Богуслава Радзівіла

Скоро повернувся мій посланець. Повідомляю, що пан Стефанович 4 числа вже виїхав, провіант не дуже дорогий, але водою буде дешевше дістатися. „Бихів (?) взятий на ім'я Хмельницького. Воєвода від царя пішов до Хмельницького, але з чим, не знають. Цар рушив з Вратні (?)“. Пан новгородський воєвода помер.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 9752. – С. 61. – Автограф).

№ 109

1657, після 16 квітня. –

«Летючий листок» („Einkommender Bericht ...“)

Тут наводяться два листи з Ченстохови і Гданська, в котрих йдеться зокрема про напад татар на Трансільванію.

(НБ. – ВМ. – № 29572. – Переклад з німецької).

№ 110

1657, після 16 квітня. – «Летючий листок» („Сорія...“)

Тут наводяться тексти листів кримського хана Мухамед-Гірея IV та Субхана Кази – аги, вождя білгородської орди, де йдеться про приготування щодо надання допомоги Польщі і подається вість про в'їзд Ракоці у Краків.

(НБ. – ВМ. – № 42882. – Переклад з німецької).

№ 111

1657, квітня 19. – Табір шведських військ у Завихвості на р. Віслі. –

Лист шведського короля Карла X Густава до турецького уряду

У листі міститься пропозиція “дабы султан соединил военую силу свою с

общими английскими, голландскими, французскими силами против их неприятелів”.

(РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1657 р. – № 1. – Арк. 1-2. – Тогочасний переклад, зроблений у Посольському приказі).

№ 112

1657, квітня 19 (9). – Путивль. –

Відписка путивльських порубіжних воєвод М. Зюзіна і М. Наумова до царя Олексія І

9 квітня 1657 р. приїхав у Путивль з Царьграду від колишнього господаря Молдавської землі, воєводи Василя, «что сидит нне в Цргороде в тюрме» його людина «греченин Петр Данилов да с ним челядник ево», у «расспросе» сказав, що їде до царя з грамотами «наскоро», посланий «тайно» і подати грамоти велено у Посольський приказ. «И о том греченине писал к нам, холопом твоим, Войска Запорожского гетман Богдан Хмелницкой, чтоб нам, холопом твоим, ево из Путивля отпустили ко гсдрю к Москве, не задержав». І ми «наскоро отпустили», давши підводи й корм з путивльцем Сергієм Огризковим.

«расспросные речи» «греченина» у Москві, в Посольському приказі.

Посланий він у Москву до царя від Василя «бити челом великому гсдрю, чтоб великий гсдр пожаловал, велел отписать своему црского величества подданному к гетману Хмелницкому, чтоб он отписал в Црьгород, хто ему знатен, как бы ево, Василя, из неволи свободить». Відпустив його Василь 17 листопада (1656 р. – Ю.М.) таємно і з ним послав до царя грамоту. Їхав у Москву через Молдавську землю і «укрывался от воеводы Стефана, из Волоской земли ехал на черкаские города. А как он был в Чигирине и при нем гетман Богдан Хмелницкой послал по полковников и по сотников и будет у него рада, а о чем, он не знает, с листом про полковника Антона, что он послан в гетманах к венгерскому Ракоце [...]; что послал гетман к турецкому (султану -Ю.М.) и встретился с ним (послом Хмельницкого – Ю. М.) в Яссах». Турки готують похід, йти суходелом на «Задру-город» (Задар – Ю. М.).

(РДАДА. – Ф. 68. – Оп. 1. – 1657 р. – № 2. – Арк. 1-2. – Оригінал).

№ 113

1657, квітня 28. – Мітава (Єлгава). –

Лист Кжиштофа Стрижки до князя Б. Радзівіла

Мова йде про курляндські справи. Московіти «під Ригу готуються, друга московська партія (війська), проминаючи Біржі і Курляндію, має (йти) до Пруссії». Московський посол відправлений від курфюрста. Польний гетьман взяв скромні стації в Курляндії, тобто 12 000 юків різного збіжжя на жовніра, а 30 000 – на старшину й офіцерів. До Мітави доходять чутки, що сам московський цар мав шукати миру з шведами.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 15252 (лист № 2). – Оригінал).

№ 114

1657, травня 9. – Відень. – Лист коронного підскарб'я Богуслава Лещинського або Морштина до короля Яна Казимира
Треба посилити боротьбу з шведами з допомогою Москви, Ракоці й Данії.
(*Ч. – ВР. – № 402. – С. 171. – Тогочасна копія*).

№ 115

1657, травня 9. – Новина

“[...]Турецький посол мав приватну аудієнцію у к. й. м. вже вдруге. Цей не має баритися, поки надійдуть орди. Московського посла обдарували, відправили і дали конвою сто кіннотників[...]”.

(*АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 430. – Тогочасна копія*).

№ 116

1657, травня 10.- Чигирин. – Лист Івана Груші до короля Яна Казимира

Москва написала на комісію, набирає війська. Мова йде про Віленський договір. Через тиранські вчинки царя серце відвернулось від нього і схилились до короля.

(*Ч. – ВР. – № 402. – С. 273. – Оригінал*).

№ 117

1657, травня 13. – Новина

«Підгірські селяни з паном перемиським це зробили, хотіли перейти до Угорщини, обложити Маковіче, але їм вчинили опір і ті шість гармат, які вони мали з собою, відняли».

(*АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 427. – Тогочасна копія*).

№ 118

1657, травня 17. – Сокаль. –

Лист козацьких послів до Б. Хмельницького

П. луцький писар повернувся до нас. Наш лист переданий з п. полковником Гаркушею (Orkuszka), який тримає сторожу.

(*Ч. – ВР. – № 402. – С. 197. – Тогочасна копія*).

№ 119

1657, травень (?). – Відень. –

Приписка до листа коронного підскарб'я (?) Богуслава Лещинського або Морштина до короля Яна Казимира

P. S. Скрізь послів посилає для згоди з нами: «до датчанина, до Москви, до турків, до Хмельницького, всіх вже цими днями відправляє».

(*Ч. – ВР. – № 402. – С. 165. – Тогочасна копія*).

№ 120

**1657, травня 20. – Пінськ. – Лист Лукаша Єльського,
пінського маршалка, до гетьмана литовського**

Війська підступили під Брест. Ми не через зраду нашого пана (короля) прийняли козацьку залогу. Якщо хочеш нас підтримати, треба послати до гетьмана Війська Запорозького і п. полковника козацького свого посла.

(БН. – ВМ. – № 3723. – С. 131-131 зв. – Мікрофільм. – Оригінал зберігається у ДА у Познані. – Ф. "Бібліотека Рачинських". – № 88).

№ 121

1657, травня 21. – Данков. – Лист «з Данкова до Глинян»

Польське військо чекає під Сокалем на татарське військо. 20 травня мало проминути Кам'янець-Подільський. 12 000 московітів прийшло до п. Гашевського (очевидно має бути: "Гонсевського" – Ю.М.), котрий з військом рушив на з'єднання з віленським воєводою, а московський цар, проминувши Смоленськ, пішов на Інфлянти.

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 434. – Тогочасна копія).

№ 122

1657, травня 31. – Беч. – Уривок з новини

3 000 козаків і молдаван перегородили шлях у Молдавію та на Україну силістрійському паші й татарським ордам, однак зазнали поразки від десятитисячного турецького війська.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 434. – Тогочасна копія).

№ 123

**1657, травень (?). – Лист Субхан Кази-аги,
командуючого білгородськими ордами,
до коронного канцлера С. Корицінського**

Угорці, козаки, валахи, молдавани, зібравши свої війська, пішли на державу короля. Чутки про те, що були й татари, але вчинили це з наказу султана. Ти цим пліткам не вір, бо вони свавільні люди, не слухають ні султана, ні хана, «вчинили союз з козаками». Султан дав наказ, щоб пішли в Угорську землю (мається на увазі Трансільванія – Ю.М.), тоді й ми, не затягуючи час, підемо на Угорську землю.

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 241. – Тогочасна копія).

№ 124

**1657, травень (?). – Інструкція Ромашкевичу,
послу Речі Посполитої, до Мухамед-Гірея IV**

Мова йде про Україну. Треба вжити таких способів: 1) щоб сам Ромашкевич або з турками відправився до Хмельницького, з погрозами; 2) хан з візиром

сам писав королю й. м.: Москва просить миру зі Швецією, а хан половину орди з господарями послав на Москву.

(АГАД. – Ф. Libri legaciorum (Посольські книги). – № 33. – Арк. 45 зв.-48. – Тогочасна копія).

№ 125

1657, після 1 червня. – «Летючий листок» („Kurtze Relation ...“)

Тут наводяться два листа з Гданська і Данкова, в котрих йдеться зокрема про капітуляцію Бреста-Литовського, вступ Ракоці до Кракова і міститься недостовірне звістка про смерть Богдана Хмельницького.

(НБ. – ВМ. – № 29585. – Переклад з німецької).

№ 126

1657, червня 13. – Інструкція С.К. Бенювському, послу Речі Посполитої, до Б. Хмельницького

Мова йде про Україну. Головне: відірвати Україну від Москви. Турки й татари явно підуть на Трансільванію приборкувати Ракоці, молдавського і валахського господарів, а врешті й самих козаків. Треба договір «переписати і підписати. Один оригінал, треба залишити. А пан посол, щоб мав два оригінали, один при собі, а другий, щоб послав з певною okazією до Дубна, а потім до короля його мості».

(АГАД. – Ф. Libri legaciorum (Посольські книги). № 33. – Арк. 64 об.-66. – Тогочасна копія).

№ 127

1657, після 14 червня. –

«Летючий листок» („Ausführlichen Bericht...“)

Тут наводяться тексти двох листів з Гданська та Пруссії, де зокрема йдеться про польсько-українські переговори, передачі Богданом Хмельницьким гетьманської булави сину Юрію, про переможний бій військ ВКЛ над шведськими військами під Кобриним, про конфлікти між козацькими і трансільванськими військами.

(НБ. – ВМ. – № 29579. – Переклад з німецької).

№ 128

1657, після 15 червня. –

«Летючий листок» („Fernere Continuation ...“)

Тут наводяться чотири листи з польських міст, в котрих йдеться зокрема про перемогу військ ВКЛ над шведською і трансільванськими військами під Брестом – Литовським, про хворобу Богдана Хмельницького і передачу ним гетьманської булави сину Юрію.

(НБ. – ВМ. – № 29581. – Переклад з німецької).

№ 129

1657, червня 16. – Лист Немирича до коменданта Варшави
Мова йде про військо шведське і козацьке.
(*Ч. – ВР. – № 1656. – С. 381. – Тогочасна копія.*)

№ 130

1657, червня 17. – Лист коменданта Варшави до Немирича
Це лист-відповідь на попередній лист.
(*Ч. – ВР. – № 1656. – С. 381. – Тогочасна копія.*)

№ 131

1657, червня 19. – Ополе. – Новина
“Вчора прийшла відомість з Данкова, що шведський король, віддавши Ракоці Бересте литовське «фортецю і місто дуже укріплене, взяте через зраду коменданта, підступив під Новодвор (Nowodwór), а там міст через Віслу зробивши, з Ракоці задумав спершу взяти Варшаву». Московські послы повинні йти до пана віленського старости. Турки й татари очевидно вдерлись до Семигородської землі.
(*АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 440. – Тогочасна копія.*)

№ 132

1657, червня 19. – Ченстохова. – Новина
“Від Москви глухо і вони мало мають війська, бояться козаків, з котрими ми безсумнівно маємо мир. Їхав пан Беньовський з усіма повноваженнями (?), як вони самі хотіли, (донести) до них коли в точності бажання всієї змученої вітчизни. Бересте – Литовське взяв неприятель, у Варшаві спалив Нове місто.
(*АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 440. – Тогочасна копія.*)

№ 133

1657, після 19 червня. – «Летючий листок» („Ordinär -Zeitung ...“)
Тут наводяться п’ять листів з польських, пруських та прибалтійських міст, в котрих йдеться зокрема про польсько-українські переговори.
(*НБ. – ВМ. – № 29587. – Переклад з німецької.*)

№ 134

1657, після 19 червня. – «Летючий листок» („Ordinär -Zeitung ...“)
Тут наводяться три листа з Львова, Данкова і австрійських вояків, в котрих йдеться зокрема недостовірне донесення про смерть Богдана Хмельницького.
(*НБ. – ВМ. – № 29577. – Переклад з німецької.*)

№ 135

1657, червня 23. – Ополе. – Новина, «яка прийшла до Глівіце 24 числа»
Вчора я отримав листа від коронного кухмістра, що пан Чарнецький розгромив значний роз’їзд угорців, валахів, молдаван, козаків, шведів, бо вони всі

разом були відправлені (на роз'їзд). Полягло їх кількасот трупом, гнали їх наші до Варшави, рубаючи.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 441. – Тогочасна копія).

№ 136

1657, червень. – Данков (?). –

Уривки з німецького «летючого листка» („Kurtze Relation...»)

Якийсь козак прибув у Данков з багатьма листами до короля і сенаторів, в яких говорилось: „про смерть Хмельницького і про те, що його син, який мав 13 років, був обраний козацьким гетьманом і що генеральний писав Виговський пішов у відставку».

(БН. – ВМ. – № 29585).

№ 137

1657, липня 6-11. – Уривки з німецького «летючого листка»

„Нереєстровці завдали Польщі „великої шкоди”. Але частини старости білемовського (*Кжиштофа Жегоцького (?) – Ю.М.*) розгромили кілька тисяч нереєстровців. Полонені козаки вели себе мужньо, підставляли шиї польським жовнірам, кажучи «Рубай, пане» або зухвало вимагали перед стратою горілки „А то masz aquavita»).

(БН. – ВМ. – № 29594. – С. 3-4. – “Relation...” (Гданьск, 1657).

№ 138

1657, до липня 8. – Табір під Юрольциною (?). –

**Лист Антона Ждановича, наказного козацького гетьмана,
до Яна Замойського, коронного підчашого**

Мова йде про Немирича, «зичливого Війську Запорізькому», котрий і тепер з нами; про війська валаські, молдавські, трансільванські, котрі вже підходять.

(Ч. – ВР. – № 1656. – С. 385 – 386.-Тогочасна копія).

№ 139

1657, липня 8. – Замостя. – Лист Я Замойського, коронного підчашого,
до Антона Ждановича, наказного козацького гетьмана

Це лист-відповідь. Скаржиться, що його маєтності пустошать вогнем і мечем.

(Ч. – ВР. – № 1656. – С. 386. – Тогочасна копія).

№ 140

1657, липня 9. – Табір під Юрольциною (?). – Лист Антона Ждановича,
наказного гетьмана, до Яна Замойського, коронного підчашого

Вимагає, щоб Замойський наказав випустити ув'язнених полонених козаків.

(Ч. – ВР. – № 1656. – С. 387. – Тогочасна копія).

№ 141

1657, липня 10. – Замостя. – Лист Я Замойського, коронного підчашого, до Антона Ждановича, наказного козацького гетьмана
Пише про мир і про те, що вже відіслав полонених козаків.
(Ч. – ВР. – № 1656. – С. 387. – Тогочасна копія).

№ 142

1657, після 16 липня. – «Летючий листок» („Relation ...“)
Тут наводяться п'ять листів з польських та пруських міст, в котрих йдеться зокрема про поразку козаків польськими військами Кжиштофа Жегоцького, повернення Є.Любомирського з походу на Трансільванію.
(НБ. – ВМ. – № 29594. – Переклад з німецької).

№ 143

1657, після 17 липня. – «Летючий листок» („Extractt ...“)
Тут наводяться тексти п'яти листи з польських і німецьких міст, в котрих йдеться зокрема про відступ трансільванської армії з Польщі.
(НБ. – ВМ. – № 29593. – Переклад з німецької).

№ 144

1657, після 23 липня. – «Летючий листок» („Ausführliche Relation...“)
Тут наводяться тексти трьох листів з польського табору під Краковом, лист С. Чарнецького до Яна Казимира від 12.07.1657 р. і лист з Гамбургу, де зокрема йдеться про перемогу С. Чарнецького над Ракоці під Магеровим 11.07 1657 р. і польсько-українські відносини.
(НБ. – ВМ. – № 29595. – Переклад з німецької).

№ 145

1657, після 24 липня. – «Летючий листок» („Fernere Continuation ...“)
Тут наводяться тексти шести листів з польських і пруських міст, в котрих йдеться зокрема про погоню військ С. Чарнецького за армією Ракоці, про похід Є. Любомирського до Трансільванії, про перемогу Сапіги з козаками під Казимиром, про пошесть у Ризи і Вільні.
(НБ. – ВМ. – № 27334. – Переклад з німецької).

№ 146

1657, після 27 липня. – «Летючий листок» („Fernere Continuation ...“)
Тут наводяться чотири листи з польських міст, в котрих йдеться зокрема про погоню військ С. Чарнецького за армією Ракоці, про перемогу Є. Любомирського над трансільванськими військами під Самбором.
(НБ. – ВМ. – № 25596. – Переклад з німецької).

№ 147

1657, після 29 липня. –

«Летючий листок» („Wahrhaffte Relation...“)

Тут наводиться два листа з польського табору під Краковим від 29 липня, де міститься реляція про битву польських і трансільванських військ Чорним Островом та про підписання Ракоці капітуляції Ракоці під Меджибожем 22.07.1657 р.

(НБ. – ВМ. – № 25732. – Переклад з німецької).

№ 148

1657, липня 30. – Табір литовських військ. –

Лист шляхтича Владислава Старшинського до князя Б. Радзівіла

Чарнецький з військом рушив навздогін за Ракоці до Замостя, але їм завдали великої шкоди і взяли здобич. Сапіга з'єднався перед Замостям з коронним гетьманом (?), пішов до Львова за Ракоці. Від Сапіги ще не було відомостей. Татари повертаються, йдуть до Пруссії, їх 15 000, але це видно лише чутки.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 15027. – Оригінал).

№ 149

1657, після 4 серпня. – «Летючий листок» („Gewisse Nachricht ...“)

Тут наводяться чотири листи з польських і пруських міст, в котрих йдеться зокрема про поразці трансільванських військ під Замостям, про пошесть у Ризи та Мітаві.

(НБ. – ВМ. – № 25598 – Переклад з німецької).

№ 150

1657, не раніше 6 серпня. – Новина.

Похорон Б. Хмельницького відбувся в «день Семена руського в Суботіві недалеко від Чигирина, там себе наказав поховати, насипати у полі над собою високу могилу, без дзвонів (*биття у дзвони – Ю.М.*) і церковних апаратів»). У заповіті йшлося про мир.

На минулому тижні 1500 козаків пішло під Ляховець. Польські хоругви, які беруть хліб за Горинню, дуже несмачні козакам, котрі сподіваються приходу на допомогу 6 000 кінних козаків Гаркуші (Orkuszy). У Поліссі згідно з давніми звичаями козаки беруть по-старому данину медом». На гетьманське місце обрано вождем до повернення Хмельницького полковника Тетерю. «В Пінську козаків немало, котрі з Грушею послані для того, щоб Пінський повіт дав присягу згідно з дипломом (*універсалом – Ю. М.*) Хмельницького, але шляхта одностайно не хотіла дати згоди».

(НБ. – ІР. – № 7363. – Копія XIX ст. з рукопису № 2446 Бібліотеки Чарторийських у Кракові).

№ 151

1657, після 6 серпня. – Італійський «летючий листок» („Relazione...“)

Тут наводиться реляція про відступ трансільванської армії з Польщі, її поразку від військ С. Чарнецького під Магеровим і капітуляцію Ракоці під Меджибожем 23.07.1657 р.

(НБ. – ВМ. – № 26618).

№ 152

1657, серпня 14. – Табір під Краковом. – Універсал Яна-Казимира

Універсал даний шляхтичу Станіслава Орді на пожиттєве право на села у Пінському повіті (Топчиці, Христоволоти, Малі Сернічки) - на добра Лукаша Єльського, який нам зрадив і Речі Посполитій (котрий не тільки був початком до взяття Пінська козацькими залогами, але теж подав чи продав у вічну неволю козакам Пінський повіт; котрий підданство підтвердив присягою Хмельницькому і отримав від нього наше Пінське староство й інші, а на своїх рідних випросив маєтності й добра різних громадян, в т. ч. згаданого Станіслава Орди, які вже забрав ворожим способом і багато ворожого і зрадницького тепер чинить у Пінському повіті).

(Metryka litewska. Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 35).

№ 153

1657, після 15 серпня. –

«Летючий листок» („Wahrhafte Continuation...“)

Тут наводиться лист з польського табору під Краковом від 15.08.1657 р., де йдеться про поразку завдану татарами трансільванським військам під Вишнівчиком і про капітуляцію трансільванського гарнізону в Кракові.

(НБ. – ВМ. – № 29597. – Переклад з німецької).

№ 154

1657, серпня 29. – Пощедуськ (?). –

Лист невідомого до Богуслава Радзівіла

«Козаки з Ракоці із молдаванами почали брататися?»

(Ч. – ВР. – № 150 (теки Нарушевича). – С. 161-163. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 155

1657, серпня 30. – Пінськ. – Лист Лукаша Єльського, пінського маршалка, до гетьмана литовського

Ми отримали універсал про Тукальського. Про це контактував пан Юдицький з паном Войно-Ясинецьким. Треба всі скарби, які п. Война забрав, повернути (?). Безчесні люди кажуть, що ми прийняли козацьку протекцію, але жоден з повірників по це й не думав.

(БН. – ВМ. – № 3723. – Арк. 130-130 зв. Мікрофільм. – Оригінал зберігається у ДА у Познані. – Ф. «Бібліотека Рачинських». – № 88).

№ 156

1657, літо. – Лист Миколая Салги до Анджея Конецпольського
Мова йде про бої. Татари порубали 800 рейтар курфюрста і взяли гармати.
(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – Арк. 191. – Тогочасна копія).

№ 157

1657, вересня 2 (серпня 23). – Москва. –

Царська грамота всьому Війську Запорозькому

До вас посилається для оборони князь Г.Г. Ромодановський і В. Б. Шереметєв з військом, а для «исправления государственных дел» – боярин князь О. М. Трубецькой, окольничий Б. М. Хитрово і думний дяк Л. Лопухін.

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 224 (97). – Ч. I. – С.500-504. – Копія др. пол. XIX ст.).

№ 158

1657, вересня 5. – Пінськ. – Лист Альбрехта Єльського (?), хорунжого
Пінського повіту, до віленського воєводи

Ми відправили посла до короля і до вашої мості. Скоро прибув п. Груша від всього Війська Запорозького, хотів «шовковим словами тиранські і несподівано на ший» всіх нас братів втягти у неволю, що видно з поданих ним на письмі пунктів, «на котрі вимагав і нашої присяги». Ми зібрались і відмовили, сказали, що швидше під неприятельський меч підемо. Пан Груша і полковник на місцевій залозі залишаються з особливими на наш повіт погрозами і похваляються 4 числа відступити з Пінська.

(БН. – ВМ. – № 3723. – Арк. 133. Мікрофільм. – Оригінал зберігається у ДА у Познані. – Ф. «Бібліотека Рачинських». – № 88).

№ 159

1657, не раніше серпня. – Кенігсберг. –

Інструкція князя Богуслава Радзівіла К. Дубкевичу,

посланцю до гетьмана Війська Запорозького Івана Виговського

«Інструкція уродженому Кжиштофові Дубкевичу, моему юнаку, при послу курфюрста його мості; до його мості пана гетьмана Військ Запорозьких відправленому, дана в Кенігсберзі дня__.

Висловити треба побажання доброго здоров'я. Показати, що з цієї найбільше причини мені прийшло стати губернатором Княжої Пруссії. Далі мова йде про приязнь з Військом Запорозьким. «Я був і тепер залишаюся добрим приятелем, чого певний доказ маю і спеціального посла від курфюрста його мості до них (козаків – Ю.М.) відправив». Для кращого зв'язку з гетьманом зичив би я, щоб повернувшись до мого Слуцька, міг там жити, але сам в. м. гетьман знаєш, що через повне знищення, я не зможу мати там належного утримання, бо Случчина зруйнована, а решта маєтностей (Кейдани, Копись, Смоленевичі, Невель, Себез) під царем. Якби пан гетьман поклопотався у царя, щоб він мені їх повернув, я б поступився Свислоччю і Баром. Був би за це дуже вдячний.

А якщо помре син покійного князя Домініка, то все майно в Острозі, успадковується мною, а хоч би він і жив, однак буде під моєю опікою і я буду просити, щоб у гетьмана їх взяти, щоб Степань та інші острозькі маєтності, «які є в їхніх руках, віддав» мені. Свислоцькі маєтності, «котрі я вже мав від небіжчика його мосьть пана гетьмана запорозького, і видано на це універсал, а тепер в ці добра пани Гарабурди вдираються і пишаються якимись універсалами нинішнього пана гетьмана». Але ця маєтність куплена у них паном віленським воєводою, моїм братом (*Янушем Радзівілом – Ю.М.*). Про добра князів Острозьких треба доповісти п. київському підкоморію.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Супплементум. – № 555. – Копія).

№ 160

1657, вересня 6. – Краків. – Універсал Яна-Казимира

Універсал даний шляхтичу Казимиру Нарушевичу, булаківському старості, на суму внесену на маєтність Золоте і половину Дубровиці по зраднику Лукашу Єльському, котрий був не тільки початком і автором взяття до Пінська козацьких залог; але й піддав у вічну неволю козакам Пінський повіт, що й підтвердив присягою вчиненою Хмельницькому. За це у нагороду він дістав від нього наше Пінське староство, також випросив добра на своїх родичів і вороже їх позаїжджав.

(Metryka litewska-Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 149).

№ 161

1657, після 7 вересня. –

«Летючий листок» („Gewisser Bericht ...“)

Тут наводяться два листа з Гданська від 7 вересня, в котрих йдеться зокрема про відступ Ракоці з Польщі, оточення і розгром трансільванських військ татарами.

(НБ. – ВМ. – № 25735. – Переклад з німецької).

№ 162

1657, вересня 14. – Уривок з анонімного листа

Татари напали на деякі українські міста, які лежали на кордоні з Московією і «взяли чималу здобич».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 203. – Тогочасна копія).

№ 163

1657, вересня 16. – Лист коронного підскарбія Богуслава Лещинського до великого коронного гетьмана С. «Ревери» Потоцького

Про нашестя всіх народів на Річ Посполиту, що сталося через «козацьку зраду»

(Ч. – ВР. – № 1656. – С. 393. – Тогочасна копія).

№ 164

1657 (?). – Лист шведського посла до турецького султана Мухамеда IV

Лист містить критику католиків, римського папи, венеціанців. Було б добре звільнити козаків, «утесненных гречан и болгар и тех, которые есть гречезские веры вашего величества подданные и ваше величество гораздо разсудит как велми вам о том належит, чтоб помешат» неприятельських сусідів.

(РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1657 р. – № 1. – Арк. 5. – Тогочасний переклад, зроблений у Посольському приказі).

№ 165

1657, вересня 16. – Лист шляхтича Самуїла Пашковського до князя Яна Владислава Радзівіла

Йдеться про свавілля солдатні в Литві і Білорусі.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11379. – Оригінал. – Оpubліковано: Мицик Ю. 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. (Ч. 2) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 28).

№ 166

1657, вересня 24. – Лист невідомого до невідомого

«20-о до Глівиць прийшла вість, що Хмельницький здох», шведський і семигородський правителі зазнають значних втрат (?).

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 201. – Тогочасна копія).

№ 167

1657, вересня 24. – Новина

Відомість, що 11 вересня шведи напали на Лугоморськ (?) і пограбували костьоли. Вбили двох міщан, а це з вказівки (?) єврея. Сам одного зрадника, котрий почав підіймати тривогу, забив власноручно.

У Ленчиці вбито 3 000 євреїв. Неприятеля дуже багато загинуло, між котрими дуже багато офіцерів, 500 піхотинців.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 21. – С. 202. – Тогочасна копія).

№ 168

1657, не раніше 23 (13) жовтня. – Москва (?). – Наказ невідомого про «проведывание смутных речей» миргородського полковника Григорія Лісницького

У жовтні 1657 р. писали царю воевода боярин О.Зюзін та дяк М. Наумов наступне: 13 жовтня у «расспросе» миргородський міщанин Михайло «Калинников» сказав, що йому говорив миргородський полковник Г.Лісницький таке: цар присилає князя Трубецького з військом, котре стане в українських містах, а саме Ніжині, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Білій Церкві, Корсуні, Прилуках, яким треба буде давати «корм». Військо Запорізьке скоротять до 10 000 козаків.

У 1654 р. були у царя послані гетьмана Богдана Хмельницького і Війська Запорозького Самійло «Богданов» та Павло Тетеря й подали царю статті. «А там написано, что в городах быти урядником, и войтом, и бурмистром, и райцом, и лавником и доходы собирать в царскую казну тем людям, а с тех поборов давать писарю, писарю судейскому, хорунжим и бунчужным, полковником и осавулом, сотником и казакам, а Войско Запорозькое учинить у тех поборов не имывано(?)»

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 224 (97). – Ч. I. – С. 505-507. – Копія другої половини XIX ст.).

№ 169

1657, жовтня 17. – Варшава. –

Лист короля Яна Казимира (?) до царя Олексія

Після того як від Ракоці наші війська відігнали від нього свавільних козаків, валахів і молдаван і притиснули його тяжкою облогою й уклали мир, Бенювський (?) і холмський підчаший (?), будучи у Москві, з нашого наказу в розмовах з боярами його царської величності, говорили про з'єднання військ гетьмана Богдана Хмельницького з Ракоці і «про послання до Корони полковника, наказного гетьмана, Антона Ждановича (Antona Żdanowa) и Богуна й інших полковників для воювання». Ми послали, «щоб він (Б. Хмельницький – Ю.М.) козаків від Ракоці наказав відлучити і нібито згідно з в. ц. в. наказом Хмельницький прислав до полковника Антона Жданова, щоб він і козаки відлучилися від Ракоці і щоб назад [йшли]. А до нас він, гетьман, прислав грамоту, б'ючи чолом і повідомляючи, нібито нашої к. в. сторони діються явні неправди, що нібито турецького солтана і кримських татар на нього, гетьмана, і на все Військо Запорізьке підмовляли і за цю поміч обіцяли їм українські замки, почавши від Кам'янця; а потім нібито наш королівської величності канцлер Стефан Корицінський зносився з калмиками, підбурюючи їх на нього ж гетьмана і на Військо Запорозьке і на всіх православних (?); нібито в своїх листах в. к. хану писав в (...)»* і нібито через ці з нашої к. в. сторони зносили турецький султан своє військо на них послав і міст на Дунаї наказав робити, а до цього нібито також кримського хана з усіма ордами на поміч собі закликали і під Кам'янцем ухвалив збиратися. Коли вже на них війною пішли кримські люди, однак він, гетьман, нібито цих з нашої корол[івської] вел[ично]сті сторони, все ж причини не брав [до війни]. А в. ц. в., виконуючи умови порозуміння, наказав полковникові Антонові Жданові (так -!-Ю.М.) відлучитися від Ракоці і нібито згідно з указом в. ц. в. Антон і козаки відлучилися від Ракоці і облишили війну, а після їх відступу і швед, Ракоці, молдавани і валахи відступили з Польщі, а після цього нібито наші к. в. війська й люди, з'єднавшись з кримськими татарами, українські замки взяли і тамтешні волості попустошили і однак [...] в. к. наказав послати суворий наказ, щоб польські люди з княжими (?) посполитими [...] з бусурмани об'єднувалися, на імператорські замки не ходили». Тоді ми, оголосивши насамперед Хмельницькому і Війську Запорозькому, щоб по посольському договору від

Кам'янця – Подільського на мали замків, щоб жодних в Русі замків, монастирів у Пінському повіті не палили, хіба що тільки під самим Кам'янцем, де козаки кілька разів нападали. «А наші для оборони людей, які там живуть, і опришків, а не якихось інших. розбили. Але це певно, що Хмельницький, коли ще (...)»* і за свої діла по заслугам дістав від Господа Бога велику заплату, покладаючись на в. ц. в. протекцію і оборону зносячись з семигородським князем Ракоці, нашим, к. в., і всієї Речі Посполитої неприятелем, і взаємну поміч і спільне воювання об'єднавшись, без жодної з нашого к. в боку причини, Антона, свого гетьмана, з військом пішов аж на Підгір'я до угорських кордонів з Польщею на поміч Ракоці; прагнучи і силкуючись Ракоці на польське королівство впровадити, посилав, а перед вами, (...)»* брехливо подавав, що нібито причина з Кам'янця - Подільського від польських [воєнних] людей мала бути здавна і нібито Антона він послав на оборону українських замків, а не на допомогу Ракоці». А хоч від в. ц. в. був наказ до нього, щоб Антон і козаки відлучилися від Ракоці, він з свого боку не наказав цього, і Антон від Ракоці «добровільно не відлучався». А коли наше коронне і литовське війська наступали, то не можучи дати відсічі нашим військам, перше шведський король з Корони пішов, а потім Ракоці, котрого Антон з козаками взявся провести до Дністра, і в напрямку Кам'янця відступав. Там Антон, бачачи, що не тільки Ракоці до Дністра, але й сам з козаками цілими не можуть відступити, не сказавши Ракоці, відступив від нього до України, великі шкоди у Короні Польській і Великому князівстві Литовському вчинивши, втік. Тоді безбожний Хмельницький брехливу річ в. ц. в. доніс, нібито мені турецького гетьмана і кримських татар на нього і на Військо Запорозьке мав намовляти, але цього ніколи не було, щоб ми до Порти посилали і писали, щоб Ракоці, семигородський князь, який наступав війною на нашу державу, нагадуючи про затримання татар; з Криниць не проти козаків, а проти Ракоці, вже після укладення договору полки приходили. Стефан Корицінський, наш канцлер, не міг писати до татар чи калмиків. Наші польські люди з українським козаками досі не чинили зачіпки, але самі отримували зачіпки від козаків, незважаючи на договір. Вони з Ракоці і шведським королем в Польщі людей вбивали, шкоди і спустошення чинили, різні міста попалили, у Великому князівстві Литовському замок Бихів хитрістю і зрадою опанували, ввели війська, наших підданих проти короля й Речі Посполитої, бунтували, всю шляхту до виконання присяги гетьману і Війську Запорозькому приводили, всякі зачіпки постійно чинили. Шведський король посилав до Порти, щоб війну проти почав проти Москви й Польщі.

(Ч. – ВР. – № 3633. – Арк. 117-123 зв. – Тогочасна копія).

№ 170

1657, жовтня 25. – Ржищев. –

Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла

Я затримався з листом. Мова йде про пані Лубенецьку.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ V. – № 10388-а. – Арк. 3-4. – Оригінал).

№ 171

1657, жовтень. – Москва. – Свідчення піддячого Артемія Федорова про напад запорожців на Крим і на ногайські улуси

Федоров 9 жовтня (29 вересня) сказав у Посольському приказі, що 18 (8).09.1657 р. приїхали в Царевоборисов 6 запорожців, які сказали воєводі П. Коптеву та різним людям, що ходили з Запоріжжя 7 000 чоловік під Крим і під Перекоп, і під «Большие Ногаи под улусы». Під Перекопом взяли «язика» - двох татар і звеліли їм вести на улуси, а ті привели їх на «сена» (?), то їх за це порубали, а козаки пішли під Перекоп. Біля Перекопу залишили 3 000 піхоти, щоб перекопців не випускати йти на виручку, а 4 000 козаків пішли на ногайські улуси, що поблизу Перекопа біля моря. Перекопці вийшли з облоги й калга прийшов з 400 татар. Бій. Вбили 100 козаків. Тоді козаки, що пішли на улуси, довідавшись про це, порубали 15 000 татарського ясиру, а 5 000 взяли у Запоріжжя. Ще відбили у тому улусі понад 5 000 полону. Козаки засіли «де в пяти местах на Днепре на перевозах. Крымскому хану пришлось из Перекопу переправляться в трех местах – по 15 000, а в двух – по 20 000». Козаки ходили «с пушками» под Перекоп.

Прийшли запорозькі козаки у Царевоборисов и говорили, що ходили вони з донськими козаками на море і взяли 5 човнів, а «те корабли шли из Царьграда в Кафу с сукнами».

(РДАДА. – Ф.123. – Оп. 1. – 1657 р. – № 12. – Арк. 1-4. – Оригінал).

№ 172

1657, листопада 9 (жовтня 30). – Москва. – Царська грамота до гетьмана Івана Виговського

Цар заперечує «смутные речи», які поширились по Україні. Цю грамоту слухали бояри О.М. Трубецькой та Ф. І. Ртищев.

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 224 (97). – Ч. I. – С. 509-515. – Копія др. пол. XIX ст.).

№ 173

1657, листопада 27. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича до князя Яна-Владислава Радзівіла

Після мого від'їзду до Курляндії “козаки взяли Городок (Grodek) через Лангеша (Langlesza), котрий був гродським урядником, потім від княжої мості втік з Городка”. Котрого козаки налякали, а самі зайняли Городок, котрого й досі тримають, але сподіваюсь, що скоро вийдуть. Двох їх мостей спеціально послано до Виговського, запорозького гетьмана, про присилку універсалів, щоб козаки покинули Городок. Не тільки в Городку в. кн.. м., але і в усьому Пінському повіті козаки чинять, що хочуть, змушують шляхту, а хто не хоче їх слухати, мусить даремно гинути. Була сесія Новгородського воєводства в Мирі, на котрій йшла мова про те, щоб король й. м. і Річ Посполита вчинили перемир'я з козаками до зелених свят і козаки мають покинути зайняті шляхів по р. Случ.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 9395. – Автограф).

№ 174

1657, грудня 15. – Лист Станіслава-Казимира Беньовського до Анджея Тшебицького, коронного підканцлера Речі Посполитої

Тут йдеться про отримання листа від гетьмана України Івана Виговського. Це гетьманське послання стверджує те, що він раніше говорив Беньовському, навіть «надією аж забагато (мене) годує». Беньовський запевняє, що всіма засобами буде провокувати гетьмана до завершення трактатів» з Річчю Посполитою.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. № 63. Польськомовний оригінал (?). Опубліковано нами: Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С 75).

№ 175

**1657, грудня 15. – Кірани. –
Лист Станіслава-Казимира Беньовського до короля Яна Казимира**

Автор повідомляє короля про отримання листа від гетьмана України Івана Виговського, оригінал якого відсилає королеві. Викладає також деякі міркування щодо переговорів з представниками гетьмана.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. № 63. Польськомовний оригінал. Опубліковано нами: Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С 75).

№ 176

**1657, грудня 18. – Городло. –
Лист Станіслава-Казимира Беньовського до короля Яна Казимира**

Йдеться про козацьких послів, які вже не застали Беньовського при боці короля. Автор посилається на попередні секретні переговори з ними. Як і небіжчик Богдан Хмельницький, так і нинішній гетьман України Іван Виговський, виразно засвідчили у своїх листах, щоб через посередництво Беньовського скінчити ці переговори.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. № 63. Польськомовний оригінал. Опубліковано нами: Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С 75).

№ 177

**1657, грудня 18. – Краків. –
Лист Л. Стемпковського до невідомого**

В. м. видно дивувався, що я давно не писав листи (протягом кількох тижнів). Надходять скарги на слабкість залоги Кам'янця-Подільського. 10 листопада я виїхав з Кам'янця сюди під Краків до мого абатства і не мав okazji у дорозі до писання листів до в. м. Тільки тут Кракові з поштою я відправляю листа. Коротко описую про Станіслава Радомського, котрий викликав гнів (?) шляхти й жителів. Через нього почалися розколи й неприязнь. Шляхта вчинила

коло і послала до великого гетьмана коронного й перетягла його на свій бік. При шляхті стоїть і пан Гумецький. Конфлікти між прихильниками різних орієнтацій. «Господь Бог Сам тримає до часу Кам'янець при такій незгоді». Поки я там був, то заспокоював людей, а тепер після мого від'їзду боюся, щоб конфлікти не відновилися через погане керівництво.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. № 64. – С. 1-4. – Польськомовний оригінал).

№ 178

1657, грудня 18. – Городло. –

**Лист Станіслава-Казимира Беньовського
до коронного підканцлера Анджея Тшебицького**

Зміст даного листа майже тотожний попередньому.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. № 63. Польськомовний оригінал. Опубліковано нами: Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С 75).

№ 179

1657, після 19 грудня. – Лист Станіслава-Казимира Беньовського
до гетьмана Івана Виговського

Листа вашої милості від 19 грудня з Чигирина я отримав сьогодні в Дубно. Що стосується перемир'я, то згідно з попередніми листами зберігаються в силі домовленості, щоб коронні війська не переходили р. Горинь, а козацькі – р. Случ, щоб земля між цими ріками, як сказав пан Ковалевський, котрий у мене був в господі у Корсуні, «була свідком ширості між нами», щоб порушення перемир'я з нашого боку на Волині, а з вашої – у Паволочі чи в Пінську (?) не було. Далі мова йде про Пінськ, про пінського маршалка.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. № 63. – С.35-37. Опубліковано нами: Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С 77).

№ 180

1657, грудня 28. – Луцьк. – Лист луцького біскупа
до Станіслава-Казимира Беньовського

Автор скаржиться на пограбування «убогих селян», бачить єдину втіху у тому, що шляхта ВКЛ неприхильна козакам.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. № 63. – С. 30-33. Опубліковано нами: Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С 77).

№ 181

Кінець 1657 р. – Лист невідомого до Яна Казимира

Молдавський господар втік до короля й. м. Козаки в союзі з Ракоці і валахами. Треба Ракоці листами й послами відрадити від того, щоб на державу не

чинив напад. 2000 чоловік, котрі тут з Ракоці були у валаській землі і біля Дунаю. Їм Ракоці платив жалування. Дано перестереження про небезпеку в. к. м. про неприятелів, особливо від турецького султана. Турецькі війська наблизились до Адріанополя і Дунаю. Господар думає, як вони готуються до нападу на Угорщину або на Річ Посполиту. Якщо на Угорщину, то шлях буде й на Венецію. «На державу в. к. м. з тої міри, коли козаків не потягне до згоди з татарами, про що дуже старається, хоче їх громити, а це тому, щоб розірвати лігу грецької релігії, бо вони теж, [...]. Хоче теж через це Чорне море, через яке на його державу нападають козаки, від цих нападів звільнити. А якби йому з козаками пощастило, а це все якби шаблею взяв, собі б привласнив, треба б боятися, щоб і далі в державу в. к. м. не пішов.

Про козаків же так думає господар його мость, що вони хоча схильність виявляють до послушенства в. к. м., однак тільки в конфедерації з Річчю Посполитою хочуть бути, так як голландці у короля його мостів іспанського. І то в. к. м. повідомляю, що козаки кондицій, поданих московським царем, не прийняли і його посла свавільно зневажили.

Татари теж одностайно в Яссах казали, що якщо пішого війська з Речі Посполитої, як їм обіцяли під Чорним Островом, не будуть мати, тоді хочуть розірвати укладену приязнь.

Отже господар такої думки, що в. к. м. потужні війська, щоб зупинити ці небезпеки, особливо піхоту і артилерію, потрібно мати в тих краях».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Відділ молдавський і валаський. – Картон 43. – № 93. – Тогочасна копія).

№ 182

Кінець 1657. – Лист Гуменецького, коменданта Кам'янця-Подільського, до коронного гетьмана С. Ревери» Потоцького (великий) або Є.С. Любомирського (польний)

Московський посол прибув до І. Виговського з такими вимогами:

- 1) «Щоб було тільки 12 тисяч реєстрових козаків;
- 2) щоб вся інтрата йшла на царя;
- 3) щоб над кожним полком був полковник москаль і московська старшина;
- 4) щоб по смерті козаків їхні діти були царськими підданими;
- 5) щоб молодого Хмельницького було відіслано із скарбами;
- 6) щоб київський митрополит висвячувався (...)»* від московського патріарха і там від нього, щоб сакру брав, також, щоб після царського прийняття залишався на цьому уряді».

При відправці посла отримав булавою у груди. Все, що тільки є московитів у Києві, на ніч виходять в поле на нічліг, не довіряють козакам, щоб їх не вирізали. Виговський обраний гетьманом на три роки. Шведський посол до Виговського був обдарований. Турецький посол до Виговського повернувся і з ним відправився до турецького султана Антон. Їхав до Адріанополя, коли вже з Стамбула турецький султан вирушив з військом і вже в Адріанополі. Однак

куди задумує йти султан: чи до венеціанців до Албанії продовжувати війну, чи до України, неясно. Догадуються, що хан йде на Україну, бо боїться, що на-весні донські і запорізькі козаки, котрі до цього готуються, не взяли Крим і не повоювали ханські землі.

(Ч. – ВР. – № 1656. – Арк. 546. – Тогочасна копія).

№ 183

1657 р. – Данков. – Лист коронного підскарбія Богуслава Лещинського до Стефана Корицінського, коронного канцлера

Мова йде про суперечливі повідомлення про козаків.

(Ч. – ВР. – № 150 (теки Нарушевича). – С. 345-357. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 184

1657 (?). – Лист шведського посла до турецького султана Мухамеда IV

Лист містить критику католиків, римського папи, венеціанців. Було б добре звільнити козаків, «утесненных гречан и болгар и тех, которые есть гречежские веры вашего величества подданные и ваше величество гораздо разсудит как велми вам о том належит, чтоб помешат» неприятельських сусідів.

(РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1657 р. – № 1. – Арк. 5. – Тогочасний переклад, зроблений у Посольському приказі).

№ 185

1657. – Інструкція С. К. Беньовському, послу Речі Посполитої, до Війська Запорозького і Б. Хмельницького

Повідомив п. чернігівський воевода, що Хмельницький хоче приступити до переговорів. Поки що ми не знаємо, які договори укладені з Москвою. Про договір між Хмельницьким і Ракоці.

«Щоб Хмельницькому і Війську Запорізькому вибити з голови, що ті його маневри, ходити від однієї до іншої протекції... Насамперед мав турка з татарами, потім – з й. к. м.». Але й до хана палко писав, пішов до Москви. «А зараз і ця не зичить з ними мир... Хай подумає Хмельницький над тим, як його трактує Москва, коли його послів до наших послів не хотіли допустити у Вільні... Врешті Хмельницький бере останню протекцію – Ракоці». Чи не краще йому укласти мир з Польщею? Мова йде про московського царя, про Швецію.

(АГАД. – Ф. Libri legaciorum (Посольські книги). – № 33. – Арк. 73 зв.-75 зв. – Тогочасна копія).

№ 186

1657 (?). – З реєстру шляхти

Лобода, Капуста, Тризна, Кирдей, Лось, Карась, Криса, Лащ, Дупка, Сірко.

(НБ. – ВМ. – № 4551. – С. 462).

№ 187

1658, після 15 січня. – «Летючий листок» („*Soria...*“)

Тут наводяться чотири листи з польського табору під Торунню, з Кенігсбега та ін., котрих зокрема містяться відомості про польсько-українські переговори та недостовірна звістка про вбивство в Москві царя Олексія.

(НБ. – ВМ. – № 44723. – Переклад з німецької).

№ 188

1658, січня 25. – Торунь. – «Летючий листок» („*Gewisse Relation...*“)

Козаки стануть в Польщі на боці короля Яна Казимира проти шведів.

(НБ. – ВМ. – № 29553. – Арк. 4 зв. – Переклад з німецької).

№ 189

1658, січня 6. – Слуцьк. – Лист случького вйта В. Шишкевича до князя Б.Радзівіла

26 грудня комендант деяких з нас скликав, вчинив публічну нараду у гарнізоні щодо Станіславського, білоруського полковника, котрий йшов з наказу свого гетьмана до Петрикова (?) через Полісся. В Зеленках козаків у відсутності (їхнього) полковника розгромив, сотника Ленковського з 18 козаками, трьома прапорами і військовою музикою прислав до Слуцька. Кілька забитих, не рахуючи пораних, залишилося на місці. Сам я другий тиждень з підкріпленням на цій же залишаюся волості, де цієї ж ночі козаки нападали, це село зруйнували, шляхту п. Самуеля Віюка, котрий нещодавно повернувся з Москви, п. Єроніма Брюханьського, п. Мадашинського, котрий при нас п. Моклока і Ясинського забрав, пояснивши, що це через зраду. Далі йде мова про церкви, мінських міщанах у Слуцьку.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 14627 (лист № 2). – Оригінал).

№ 190

1658, січня 16. – «Летючий листок» („*Extrakttschreiben...*“)

Лист з польського табору від 15 січня:

Відомо, що козаки, котрих відбив пан гетьман Виговський, тепер коряться йому. Вони хочуть помиритися з коронним гетьманом Потоцьким до свята Трійці. Московіт претендує на всі фортеці в Україні і хоче скинути київського митрополита, який поставлений константинопольським патріархом, а возвести того, якого поставить московський патріарх. Серед козаків було три угруповання. Одне з них очолював Виговський, інша була «під керівництвом генерала Вдовиченка (*М. Пушкаря – Ю.М.*), яке шукало примирення з польським королем через татарського хана». Третє очолював Ю.Хмельницький, котрий «майже не має мудрості, але цілком можливо, що й вони нападуть[...]

З Кенігсбергу 16 січня.

Цар послав до гетьмана козаків з такими вимогами:

1) він не може виводити в поле більше 100 000 вояків;

- 2) він повинен мати не більше 100 000 флоринів жолду;
- 3) він повинен віддати царю право варити горілку;
- 4) козаки повинні послати сина старого гетьмана Хмельницького до Москви, щоб він особливо вивчив правильно грецьке вчення.

(БН. – ВМ. – № 44723. – С. 1-2).

№ 191

1658, січня 19. – Ельблонг. – Лист Яна Шліхтінга, судді всховського, до Танського, писаря гродського познанського

Мова йде про велику допомогу йому (королю –?) козацьку й татарську. Але козаки пішли в Україну, а татари – у Крим.

(Ч. – ВР. – № 151 (теки Нарушевича). – С. 5-9. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 192

1658, лютого 18(8). – Гадяч. –

Лист полтавського полковника М. Пушкаря до царя Олексія

Б'є чолом на Виговського і Лісницького та інших «его помощников». Виговський «ссылаясь» з ордами й ляхами, 25 січня вийшов, затагнув з-за Дунаю «волох, сербов и янычар, и козаков охотников взявши и при тех наемных людех ставши, Ивана Богуна, бывшего полковника брянского, и Ивана Сербина, полковника над теми людьми иноземскими, и Ятцука Черкаса, обывателя голтвянского, своих полковников, приехал был до города Опошек «над Ворсклу реку и мы услыша, велели тот город запереть и Полтаву заперли. «Прехитрейшие иноверные иноземцы... до Опошня пришли были», «хотіли тот город Опошный» вогнем і мечем знести. Потім вони пішли від Опішні до Полтави. У Полтаві полтавчани вчинили раду, присягнули царю, а Виговському вирішили не здаватися, вийшли в поле для битви. Спочатку їх почали бити яничари, а потім Полтавський полк перейшов в наступ і ми отримали перемогу, відігнали війська Виговського.

Виговський і Лісницький та інші вчинили раду в Чигирині, Чигиринський полк з ордою хоче воювати українські міста, які присягали царю. Ми хотіли йти в Переяслав на раду згідно з царським указом, але Виговський перекрив шляхи, а Лісницький із своїм полком і дві хоругви ляхів та інших людей тримає на шляхах. Наших посланців, котрих посилали в Переяслав до Б.М. Хитрово, даючи знати «о измене», перехопили й відіслали до Виговського. Хитрово послав свого посла у Полтаву. Князь Г.Г. Ромодановський бачив того посла. Ми послали до Хитрово сповістити про «измену» Виговського, і щоб йому не вірив. Не дай нам загинути ваша царська величність. Ми з чолобиттям посилаємо до тебе Петра Яковенка, Костянтина Кублицького, Івана Гребського та Олексія Летихова.

Я не можу терпіти неправди від Тимоша Гадяцького і від намісників Виговського, котрих він послав в українські міста. Нас оточили з усіх боків. Прохання про допомогу.

(НБУ. – ІР. – Ф. 224. – № 97. – Ч. I. – С. 525-530. – Копія др. пол. XIX ст.).

№ 193

1658, лютого 28 (18). – Переяслав. – Лист гетьмана Івана Виговського до боярина Б. І. Морозова

Ми вчинили віру царю Олексію Михайловичу, цариці Марії Іллівні й царевичу Олексію Олексійовичу. Я хочу зустрітися з царем. Тепер прибули послы на чолі з Б.М.Хитрово. Ми багато говорили про справи. Прохання, щоб Морозов поклопотався за нього. Про інші справи доповідь Хитрово.

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 224 (97). – Ч. I. – С.341-347. – Копія другої половини XIX ст.).

№ 194

1658, березня 3. – Варшава. – Дозвіл

Дозвіл уродженій Катерині Слотвинській Петровій Ольшевській, скарбниковій слонімській, на зречення права на село Восічанки, 7 волок пустих і осілих, а також Минковичі, 3 волоки осілих, які лежать в державі блуденській в Брестському воєводстві, на особи уродженого Яна Старушича Шапки, жовніра від початку козацької війни, і Гальшки Ольшевської, подружжя.

(Metryka litewska. Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 35).

№ 195

1658, березня 8. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал даний шляхтичу Олександрю Юдицькому, ясьвойнському старості, полковникові й. к. м. за заслуги не тільки при королівському дворі, але у воєнних експедиціях від самого початку «з віроломним московітом і нашими ребелізантами, а особливо проти шведам» на маєтність Головиновичі з усіма селами по Яні Фащу, сину Олександра, котрий кілька тижнів перед взяттям Гомеля, кинувшись з паркану, передався до неприятеля, ребелізантив козаків; також по «зрадниках Устиновичах в Гомельському тракті, у Речицькому повіті, по Лаврину, Петру, Яхиму і вдові Кургановій сіл Ухи, Човхи, Сівраки і всі інші, як по згаданому Фащі, так і Устиновичах.

(Metryka litewska. Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 57).

№ 196

1658, березня 8. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Шляхтич Адам Станіслав Юдицький і Катерина Войно-Ясинецька, подружжя, сказали, що обивателі Пінського повіту, скаржились на нібито напад Юдицького на о. Тукальського, ігумена віленських православних і не позиваючись до суду, забрали його добра: Почапів, Ляховичі, Черневичі і гроші на Любелі, які належали дружині Юдицького, що відійшли їй по смерті її першого чоловіка, пінського войського Юрія Тукальського; також відібрали маєтність Сошно. Король скасовує правомірність цих актів.

(Metryka litewska. Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 57).

№ 197

1658, березня 9 (лютого 27). – Москва. – Запис переговорів між українським посольством на чолі з Филоном Гаркушею та думними дяками Алмазом Івановим та Єфимом Юр'євим

Посли привезли царю й боярам листи від гетьмана І.Виговського, який відпустив їх після ради в Переяславі 18 лютого 1658 р. за ст. стилем разом з «посыльщиком» окольничого Хитрово Борисом Бегічевим. Усно він нічого не наказував передати, тільки листи й бити чолом царю про швидку відправу послів. Гетьман хоче приїхати до Москви і зустрітися з царем, але доки послы не прийдуть – не поїде.

Питання дяків про Пушкаря.

Відповідь послів: Пушкар стоїть у Полтаві зі своїм полком (15 000). Він не був на раді, вчинив «самовольство», братів-козаків «бьет, розоряет, грабит». Лист від Лісницького був, що Пушкар «вчиняет бунты». Гетьман писав до нього, щоб Пушкар приїхав до нього. Пушкар відписав, що їхати не може через татарську загрозу Полтаві. У гетьмана були Карач-ага з татарами 40 000 душ і той присягнув гетьману, що татари не будуть нападати на українські міста. Гетьман їм не повірив, а повірив Пушкареві і послав 2 000 козаків до Полтави «для опасенья» від татар. Ці козаки їхали «попросту, а иные были пьяны и Пушкаренко над теми людьми учинил обман и нападчи на них, многих порубил. Оттого де ево неправда объявилась».

Питання: чи нема від ляхів «каких зацепок».

Відповідь: Є. Це чиниться казакам «в Слуцке и около Слуцка».

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 224 (97). – Ч. I. – С. 533-536. – Копія другої половини XIX ст.).

№ 198

1658, березня 15. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира

Повідомлення про те, що татарське військо з'єдналось з Військом Запорізьким, що вони вже почали воювати проти московитів, що хан хоче надіслати ще допомогу Війську Запорізькому. Хан дякує королю за надіслане польське військо, попереджає, що між козаками багато прихильних до Москви, тому просить бути обережним.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Татарський відділ. – Тека 60. – № 78/410. – Польськомовний оригінал: Мицик Ю. Регести документів «татарського відділу» Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 336).

№ 199

1658, квітня 11. – Скерневице. –

Лист Анджея № до короля Яна Казимира

«Його м. пан дерптський воєводич, мій внук, маючи козацькі залоги в Кореччині, щоб відвести всілякі підозри, послав до Виговського цього товариша», котрий їде до в. к. м., просячи про виведення цих залог, бо Виговський послав

зразу туди свого швагра Тетерю, щоб той розглянув вчинені кривди, і щоб вивів залоги. Виговський і Тетеря прихильні до миру з й. к. м. Це зрозумієш в. м. з листу пана волинського (*Беньовського – Ю.М.*), також і з реляції цього товариша. Я зичив би, щоб спонукати їх мм. пп. гетьманів до того, щоб швидше виступали.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 3052. – № 5. – Автограф(?)).

№ 200

1658, квітня 16(6). – Москва. – Царська грамота до полковника Ніжинського полку і до всього полку

У листопаді писали нам обозний, суддя та інші зі своїми послами з осавулом Корсунського полку Юрієм Міневським, що по смерті Богдана Хмельницького стало відомо від боярина Б.М. Хитрово, що ти полковник «те все ссоры, которыи [с] гетманом с Їваном Выговским меж вами были» наш указ виконав, приїжджав у Лубни до Хитрово і «веру царю учинил». Якщо ти, полковник, довідаєшся у своєму полку про рокош на гетьмана, то щоб «сыскивал» цих людей. Зараз готується похід на Польщу і тобі треба бути готовим зі своїм полком.

(НБУ. – ІР. – Ф. 224. – № 97. – Ч. І. – С. 605-607. – Копія др. пол. ХІХ ст. Запис Посольського приказу, що аналогічні грамоти від 6 квітня 1658 р. були послані в 19 полків).

№ 201

1658, травня 23. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича до князя Яна-Владислава Радзівіла

Городок (Grodek) досі знаходиться в руках козаків. Труднощі з орендою, бо ребелія.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 9395. – Автограф).

№ 202

1658, травня 24. – З документу про козацьке посольство на сейм, де ратифікувався Гадяцький договір

У посольстві були Костянтин Виговський, брат гетьмана; Федір Виговський, «двоюрідний брат» Григорія Лісницького, миргородського полковника; Тиміш Носач, обозний Війська Запорозького. Вони присягли на євангелії, склали «присягу по-руську, яку читав (?) пан Груша, писар Війська Запорозького».

Нобілітація козаків. Про Юрія Немирича, котрий був київським підкоморієм, перейшов на бік шведського короля, а потім – «під козацьку протекцію і там охрестився на руську віру. Він захворів і не був у сенаті, не міг присягати... він прикинувся хворим або соромився присягати з козаками, під протекцією яких живе тепер». За його суплікою він був прийнятий й. к. м. і пробачений Річчю Посполитою за всі його провини». Або він є поганим русином-християнином, бо ухиляється від присяги Богу Єдиному в Святій Трійці, чого аріани не визнають, через що самі козаки наполягали, щоб він присягав також публічно.

24 травня в суботу присягав Немирич публічно в сенаті, ставши на коліна, поклавши пальці на руське євангеліє згідно присяги, як і інші козаки присягали,

тільки додавши, що відрікається від всіх протекцій, особливо москалів, шведського короля Карла. Після присяги поцілував руський хрест і попрощався по-руськи, завдяки чому він уникнув не тільки подальших підозр, але й заворушень або якихось шкоди для життя».

(Ч. – ВР. – № 151. – С. 393-395. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 203

1658, не раніше 3 червня. – «Летючий листок» („Relation ...“)

У Варшаві 30 травня сейм щасливо скінчився.

Варшава 31 травня.

За чотири дні прийшла відомість, що московіти два кращих козацьких полки розбили в одному місці і обложили.

Варшава 3 червня.

6 000 козаків під командою коронного маршалка Любомирського рушили на Пруссію і всі човни на Віслі захопили. Запорозькі козаки мали велику битву з московітами і перемогли. Князь Трубецькой втік. Хочуть йти на Київ, де сидить Шеремет (*Шереметев – Ю.М.*). «Гаркуша (Hogusza), котрий став канцлером (samcellarist) Великого Князівства Руського (Gross-Fürstenthum Reusslands), розумний чоловік... хоче бути військовим писарем».

Варшава того ж дня.

Переможні бої над московітами в Україні продовжуються.

Говориться про козацьке посольство до Пруссії, котре сьогодні мало аудієнцію у (канцлера) Ховербека (Höverbeck).

(НБ. – ВМ. – № 19813. – Переклад з німецької).

№ 204

1658, червня 6 (травня 27). – Варшава. – Лист київського митрополита Діонісія Балабана до князя Богуслава Радзівіла

Митрополит запевняє, що буде підтримувати на сеймах справи князя, говорить про лист князя до случького архімандрита (*о. Феодосія Василевича-Баєвського – Ю.М.*) щодо заснування колегіуму в Слуцьку і просить, щоб ця справа була доведена до щасливого кінця. Навзаєм обіцяє молитися за здоров'я князя і підтримувати справи князя.

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ V. – № 318. – Польськомовний автограф, завірений печаткою. Оpubліковано повністю польською мовою: о. Юрій Мицик. З матеріалів до «Українського православного дипломатія» XVII-XVII ст. // Наукові записки НАУКМА. – Т. 19. – Історія. – К., 2001. – С. 4-21).

№ 205

1658, червня 7(травня 28). – Лист перемиського єпископа Антонія Винницького до князя Богуслава Радзівіла

Мова йде про случького архімандрита Феодосія Василевича-Баєвського.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 17471. – Автограф).

№ 206

1658, червня 10 (травня 31). – Табір під Говтвою. – Лист гетьмана Івана Виговського до царського посла Івана Михайловича Алфимова

Ти писав до нас, що то згідно з царським указом приїхав до полтавського полковника Мартина Пушкаря для «смирнення междуусобия», но он «не хотел образумиться», чинив кровопролиття, «а на нас всякие дела неправедные смислил, Войско бунтуючи и неприятелем даючи утеху». «...Если бы (он) до Чигирин Дубровы не пришол и на здравие наше не похвалялся и всему Войску похвалялся погибель и нас... нарицая отступно изменники». Якщо він вважав, що ми чинимо людям «обида», то «вправе чинить было челобитья на нас, а крови невинной не проливать и бунтов никаких не вчинать». Ми пропонували, щоб він сам з Полтави (?) приїхав і на раді при всій старшині висловив всі «обида», але він не захотів, до Війська не приїхав. Ми ж навпаки не хочемо кровопрополиття.

(НБУ. – ІР. – Ф. 224. – № 97. – Ч. І. – С. 647. – Копія другої половини ХІХ ст. з тогочасного перекладу Посольського приказу).

№ 207

1658, липня 2 (червня 22). – Чигирин. – Лист гетьмана Івана Виговського до царя Олексія

Прийшла грамота від тебе через посла Апухтіна. Пушкарь і Барабаш наступали, але ми їх приборкали. Йде князь Г.Г. Ромодановський військом. Цього не треба, бо в Україні вже тихо. Хан з ордою в Білгороді, калга й нурадин – у Криму, турецький султан – в Адріанополі і посилає війська проти Ракоці. Польський король в Познані. Шереметев приїхав до Києва, чинить самоуправство, «казны неведомо какой спрашивает и воевод без совету с нами по горадам насылает, на что не ведаем». Виговський просить царського указу, щоб Шереметев «от того воздержался». Він і в Білій Русі чинив кривди козакам, «сам будучи виноват». Детальніше розповідь про все дворянин Апухтін, котрого ми відпускаємо у зворотню путь

(НБУ. – ІР. – Ф. 224. – № 97. – Ч. І. – С. 649-655. – Копія другої половини ХІХ ст. з тогочасного перекладу Посольського приказу).

№ 208

1658, червня 7 (травня 27). – Під Полтавою. – Лист гетьмана Івана Виговського до царських послів Івана Апухтіна та Никифора Волкова

Після титулів і побажань здоров'я Виговський говорить, що після прибуття під Полтаву він чекав, що бунтівники опам'ятаються. Але Пушкарь із старшиною залишається в Полтаві, а присилає «поспольштво», котре просить про милосердя, а самі ж виїжджають. Я не хочу кровопролиття, але якщо бунтівники будуть впертими, то мушу битися і скоро повернусь в Чигирин. Прийшов до мене царський посол В. П.Кікін і миргородський полковник Григорій Ліницький, який був у посольстві до царя, і привіз милостиву відповідь.

(НБУ. – ІР. – Ф. 224. – № 97. – Ч. І. – С. 677-680. – Копія другої половини ХІХ ст. з тогочасного перекладу Посольського приказу. Цього листа передав І.Апухтіну в Чигирині 28 травня за старим стилем осавул Іван Ковалевський).

№ 209

1658, червня 18. – Варшава. –

«Летючий листок» („Kurze Relation...“).

На цьому сеймі ратифікація миру з козакам була відкладена вісім днів тому.

(НБ. – ВМ. – № 29612. – Арк. 2. – Переклад з німецької).

№ 210

1658, червня 23. – Полонне. – Лист Карла Людвіка Євлашевського, смоленського каштеляна, до короля Яна Казимира

Дяка Богу, що я схилив серця бунтівників до давньої підтримки в. к. м. Пан волинський (*Беньовський- Ю.М.*) це вчинив. Ми мали рушити до в. к. м., але оскільки п. Тетеря для переговорів під'їжджає, треба щоб затримався, щоб пішло б на користь в. к. м.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 3052. – Тогочасна копія).

№ 211

1658, липня 2(червня 22). – Чигирин. –

Лист гетьмана Івана Виговського до царя Олексія

Після титулів і побажань здоров'я Виговський пише про царську грамоту, яку йому привіз посол І.Апухтін. Доповідає про успішний похід проти бунтівників, яких очолювали М. Пушкар та Барабаш. На Україну йде військо на чолі з Г.Г. Ромодановським. Цього не варто робити, бо тепер в Україні тихо, бунти приборкані. Мова йде про кордони Гетьманщини. Виговський сподівається, що цар буде милостивий до Війська Запорізького у цьому питанні. Хан з ордою у Білгороді, калга-солтан і нуредін-солтан – в Криму, турецький султан – в Адріанополі, посилає війська проти Ракоці. Польський король у Познані. Боярин В. Б.Шереметєв приїхав у Київ, чинить самоуправство, «казны неведомо какой спрашивает и воевод без совету с нами по городам насылает, на что не ведаем». Він же і в Білорусі чинить кривди козакам «сам будучи виновным». Виговський просить царського указу, щоб «от того (*Шереметєв – Ю.М.*) воздержался. Про це детальніше розповідь дворянин І. Апухтін, якого ми відпускаємо назад.

(НБУ. – ІР. – Ф. 224. – № 97. – Ч. I. – С. 649-655. – Копія другої половини ХІХ ст. з тогочасного перекладу Посольського приказу).

№ 212-213

1658, липня 13. – Кейдани. –

Лист В. Гонсевського до князя Богуслава Радзівіла

Козаки з королем й. м. обмінялися листами. Вони таємно кореспондуються між собою. Мова йде також про «Пушкаренка» і Виговського. «Феодосій, грек, помчав від Виговського, а за ним відправлений посол до короля його мості».

(АГАД. – АР. – Відділ V. – С. 45. – Автограф).

№ 214

1658, липня 24. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал даний шляхтичу Станіславу Дубицькому, жовніру коронного війська, який служив ще під Берестечком і Білою Церквою проти козаків. Надає добра Відукте в Відуктевському повіті у Жмудському князівстві по смерті шляхтича Яна Ієроніма Талата, жмудського підстарости.

(Metryka litewska-Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 64).

№ 215

1658, не раніше 7 серпня. –

Лист невідомого (волинського шляхтича?) до невідомого

Військо ВКЛ, послане на Волинь «для взяття хліба, відібрало хліб від нас і волів, всі наші субстанції внівеч обернуло. Я був напоєний з келиха гіркоти від цих людей, але що я? Всі ми зазнавали збитків (?), що й піддані наші і ми самі дихати не можемо». Всі дороги небезпечні, б'ють, забирають бидла. Забирали хліб понад норми і квоти, понад право і звичай, насилали на нас свої чати, во-роже з нами обходились, замість оборони. Не один наш віл здох наче від моря.

(Ч. – ВР. – № 1657. – С. 414. – Тогочасна копія).

№ 216

1658, після 16 липня. –

«Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...“)

Тут наводиться п'ять листів з польських і прусських міст, в котрих зокрема розповідається про перемогу Івана Виговського над Мартином Пушкарем.

(НБ. – ВМ. – № 29611. – Переклад з німецької).

№ 217

1658, після 18 липня. –

«Летючий листок» („Glaubhafte Relation...“)

Тут наводиться п'ять листів з польських і прусських міст, а також з-під Гориньця від 4.08.1658 р. У останньому розповідається про перемогу Івана Виговського над Мартином Пушкарем та про польсько-українських переговорах.

(НБ. – ВМ. – № 29610. – Переклад з німецької).

№ 218

1658, після 27 липня. –

«Летючий листок» („Copia Schreibens...“)

Тут подаються копія листа С. Беншовського до Клари Ізабелі Пац, канцлерини великої литовської, і лист-новина з Пруссії від 27 липня. Тут зокрема повідомляється про перемогу військ гетьмана Івана Виговського над військами Мартина Пушкаря.

(НБ. – ВМ. – № 41681. – Арк.1-2. – Переклад з німецької).

№ 218-а

1658, серпня 11. – Поток (Угорщина). – Уривок з анонімного листа, вміщеного в німецькому «летючому листку»

Татарські орди з наказу турецького султана мали у серпні напасти на Трансільванію, але були дощенту розгромлені «московітами й козаками, так що багато тисяч татар полягло у бою, а інші мусили відступати у свою країну. Козаки потім напали на татарську країну і господарювали там». Зовнішньополітичне становище Трансільванії у 1658 р. значно покращилося тому, що «козаки виходили багатьма човнами у Чорне море не тільки для нападів на татарську країну, але й на саму Туреччину». Далі вказувалося на інші сприятливі для Трансільванії фактори: напад Ірану на Туреччину; венеціансько-турецьку війну; вбивство у Стамбулі французького посла, що призвело до загострення франко-турецьких відносин.

(БН. – ВМ. – № 35211. – „Ausführliche Bericht...”. – Оpubліковано: Мыцук Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.) – Днепронетровск, 1981. – Ч. I. – С. 58).

№ 219

1658, після 11 серпня. –

«Летючий листок» („Ausführliche ... Relation...“)

з Потоку в Угорщині 11.08. 1658 р.

Про наказ з Туреччини йти проти нас. 15 000 кращих козаків виступили проти Угорщини.

Гетьман Виговський уклав союз з Річчю Посполитою і татарами. Генерал-майор Немирич є у великій пошані у Виговського. Наводяться деякі статті польсько-українського договору, зокрема про те, що Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства входять до Речі Посполитої на правах Корони Польської і ВКЛ. 20 000 козаків стають шляхтичами.

(НБ. – ВМ. – № 19811. – Переклад з німецької).

№ 220

1658, після 13 серпня. –

«Летючий листок» („Kurtze Relation...“)

Тут наводиться п'ять листів з польських і німецьких міст, в. ч. лист Ракоці від 6.07.1658 р. У них містяться відомості про виїзд польських представників у Вільно для мирних переговорів з Росією, про війну з турками в Трансільванії та Угорщині.

(НБ. – ВМ. – № 29612. – Переклад з німецької).

№ 221

1658, серпня 16. – Варшава. – Лист королеви Людвіки Марії до сандомирського воєводи Яна Замойського

Ми писали до в. м. кілька днів тому, що треба задовільнити купця з цієї волості, котрому в. м. винен 30 000 злотих.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 426. – Оригінал).

№ 222

1658, після 9 вересня. – «Летючий листок» („Wahrhafter Bericht...“)

Тут наводяться листи (Гонсевського до канцлера ВКЛ від 7 вересня і анонімний лист від 9 вересня). У першому з них містяться відомості про бої з царською армією у ВКЛ. У другому – дані про переможну для ВКЛ битву з царськими військами під Ковном (Каунасом).

(НБ. – ВМ. – № 29616. – Переклад з німецької).

№ 223

1658, вересня 10. – Лист Паца до комісарів у Вільно

Мова йде про війну в Україні, про Івана Виговського, про облогу ним у Путивлі московських військ, а також у Києві він обложив 20 000 московських військ. Також йдеться про Івана Нечая, з котрим треба підтримувати зв'язок, бо він є полковником й. к. м.

(Ч. – ВР. – № 151 (теки Нарушевича). – С. 361-369. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 224

1658, вересня 20. – Лист невідомого

до коронного канцлера Миколая Яна Празмовського

Татари з козаками хочуть миру з шведами.

(Ч. – ВР. – № 388. – С. 505-507. – Тогочасна копія).

№ 225

1658, вересня 26. – Лист Празмовського, коронного канцлера,
до комісарів у Вільні

«Україна всього нещастя була першопочатком».

(Ч. – ВР. – № 151. – С.447-449. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 226

1658, вересня 28. – Межиріч. – Лист Казимира Людвіка Євлашевського,
смоленського каштеляна, до комісарів у Вільні

Мова йде про Військо Запорозьке і про татарське, які йшли на Белгород. Шереметев спалив Київ і стратив кількасот козаків, які не сподівались цього й були не готові. Полки з того боку від Польщі пройшли під Богуслав. Барабаша схопили козаки «і при нас віддали пану гетьманові запорозькому, а з ним і чимало москалів, котрих з цим Барабашем було спіймано»

(Ч. – ВР. – № 151. – С.449. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 227

1658, жовтня 2. – Лист Казимира Людвіка Євлашевського,
смоленського каштеляна, до Яна Довгяла Завіші у Вільно

Мова йде про переговори з Московською державою, котрі через винахід Немирича (Гадяцький договір) не могли завершитися.

(Ч. – ВР. – № 151. – С. 469-470. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 228

1658, жовтня 9. – Лист короля Яна Казимира до комісарів

Мова йде про українські справ, про посла Виговського Папару, від якого вчора довідалися, і з листів Виговського, що Виговський йде на Белгород.

(Ч. – ВР. – № 151. – С. 487-489. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 229

1657, жовтня 9. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича до князя Яна-Владислава Радзівіла

Через зраду городоцької шляхти знову козаки відібрали Городок (Grodek) й обернули на свій пожиток. Треба універсалів Виговського, запорозького гетьмана. Боротьба з московітами на Україні, багато московітів полягло від козаків, котрі залишаються при королі і Речі Посполитій.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 9395. – Автограф).

№ 230

1658, жовтня 13. – Люблін. – Лист Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштеляна, до невідомого

Мова йде про те, що в Луцьку чекали козацьких послів, котрі прибули в Луцьк в ніч на 7 жовтня.

(Ч. – ВР. – № 151. – С. 491. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 231

1658, жовтня 15. – Під Торунем. –

Лист коронного канцлера Миколая Яна Пражмовського до комісара

Принесла пошта відомості з України про трактати. 100 000 козацького війська і 60 000 військом нурадин – солтана пішли вглиб Московії до Белгороду за Ромодановським. Не маю мирних умов, наші пани комісари зберегли їх в таємниці до усної реляції. Вони на мою думку проминули Люблін, щоб «обидва ці мири України з московським (царем) могли скомбінувати, не затримуємося в. м., м. м. пани, повідомити про все. Думаю, «що козаки з татарами гірші Москві і бодай добре (там) гостювали і згідно з моїм розумінням, не [...] їх до з'єднання з шведами, коли б їх ця мала пригорща з Дугласом, тим більше небезпека не [...], швидше це, коли козаки повернувшись до послушенства й. к. мості і Речі Посполитій, дадуться (..)* і з Москви вийдуть». На цей час в. м., м. м. панове, і за козаків можна ручатися сміливіше, коли тут маю все сукупності (?), як цей мир настав. Про татар думаю, що підуть додому, як ця смута підніметься.

(Ч. – ВР. – № 387. – С. 253. – Тогочасна копія).

№ 232

1658, жовтня 18. – Табір біля Торуні. –

Уривок з «летючого листка» („Relation...“)

З Божої милості мир з козаками був щасливо укладений, також 10 000 козаків підійдуть до литовської армії. Велике число козаків і татар перед

укладенням миру з козаками напали на Москву. Наводиться лист коронного канцлера (М. Пражмовського) до референдарія (М. Понятовського або Я. А. Морштина) від 8. 10.1658 р. (з табору під Торунем) де зокрема говориться, що після прибуття Папари, посла від Виговського, з відомістю про укладення миру під Гадячем, прийшла нові відомість, що козаки і татари (всього 100 000) розбили під Білгородом 20 – тисячне військо Ромодановського.

(НБ. – ВМ. – № 29612. – Арк. 1 зв. – Переклад з німецької).

№ 233

1658, жовтня 20. – Лист невідомого до коронного референдарія Мацея Понятовського або Яна Анджея Морштина

Йдеться про союз татар і козаків, миру не буде з Москвою.

(Ч. – ВР. – № 387. – С. 293-294. – Оригінал. – Тайнопис (!)).

№ 234

1658, після 21 жовтня. – «Летючий листок» („Relation...“)

Тут наводиться три листи з польського табору під Торунем від 18 жовтня, листи з Гданська від 21 жовтня. Тут містяться відомості про підписання Гадяцького договору.

(НБ. – ВМ. – № 29617. – Переклад з німецької).

№ 235

1658, жовтня 25. – Ржищев. –

Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла

Й. м. гетьман часто листовно зносився з в. кн. м. щодо миру, тепер він не може писати, однак може мати інші певні способи для зв'язку. Зволь в. кн. м. моїй родичці, пані Лубенецькій Миколаєвій, виявити респект.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 10388-а. – С. 5-6. – Автограф. На листі є запис кінця XVIII ст.: «Юрій Немирич, гербу Клямри, київський підкоморій, син Стефана і Войнаровської, мав за собою (дружину) Слупецьку»).

№ 236

1658, жовтня 25. – «Летючий листок» („Continuation...“)

Тут міститься вісім листів переважно з німецьких міст, зокрема у листі з Кенігсбергу від 25 жовтня переказуються новини із Слуцька від 13 жовтня згідно з якими козаки взяли Новий Бихів і облягають Могилев.

(НБ. – ВМ. – № 43092. – Переклад з німецької).

№ 237

1658, після 30 жовтня. – «Летючий листок» („Relation...“)

Тут наводиться сім лист з польських, німецьких та голландських міст, в котрих зокрема містяться відомості про прибуття українських послів до

польського табору під Торунем для присяги вірності королю Яну Казимиру, про відступ царських військ з Вільна і їхніх боях з армією Гонсевського.

(НБ. – ВМ. – № 30406. – Переклад з німецької).

№ 238

1658, жовтень. – Додаток до інструкції для королівського секретаря Ієроніма Піночі

Тут міститься співчуття з приводу смерті Олівера Кромвеля, яка сталася 3.09.1658 р. Йдеться про те, що послы Речі Посполитої мали виїхати по смерті Кромвеля, але через торунський похід відклали це.

(Ч. – ВР. – № 151. – С. 623-625. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 239

1658, після 1 листопада. – «Летючий листок» („Bericht...“)

Тут наводяться три лист (з табору у Торуні, з Кенігсбергу та Христіанії (Осло), в котрих містяться відомості про прибуття до польського табору української делегації для присяги вірності королеві Яну Казимиру, про взяття козаками Могилева і Борисова і просуванні їх до Полоцька.

(НБ.-ВМ.-№29618.- Переклад з німецької).

№ 240

1658, листопада 1. – Табір коронних військ в Торуні. – Уривок з «летючого листка» („Bericht...“)

Мова йде про прибуття козацьких послів до короля. «Тетеря, швагер козацького генерала Виговського, був на аудієнції у короля і потім засідав у сенаті». Король хотів, щоб із 15 000 реєстровців було нобілітовано 2-3 тисячі козаків. «Але вони хотіли, щоб нобілітація була дана кожному із 100 душ з кожного полку, а цих полків було 15 і в кожному по 2-3 тисячі душ». Тут же вони поклялись виставити на службу королю і Речі Посполитій 6-тисячну козацьку армію, а зверх того ще 10 000 завербованих іноземних вояків. Для вербування цих людей вони отримують гроші з трьох воєводств: Київського, Брацлавського і Чернігівського. Тепер 6 000 козаків і 4 000 татар йдуть на Москву.

З Кенігсбергу 1 листопада 1658 р.

Відомості, що «московські козаки взяли штурмом Могилев і Борисов, а тепер йдуть безпосередньо до Полоцька».

(НБ. – ВМ. – № 29612. – Арк. 2. – Переклад з німецької).

№ 241

1658, листопада 11. – Табір під Торунню. – Лист Кжиштофа Паца, канцлера ВКЛ

Мова йде про боротьбу з Московською державою. «Ми писали й до Нечая, який залишається біля Полоцька або Борисова». Він почав вороже діяти проти Москви, а якщо він з'єднається з нашими, то не треба сумніватися у тому, що

наші сили перевищать сили Долгорукого. Ми також писали до Виговського, щоб діяв у тих краях і взяв штурмом Кам'яне – московську фортецю і не припиняв подальших диверсій.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11208. – Арк. 94. – Оригінал).

№ 242

1658, після 22 листопада. – «Летючий листок» („Сорія...“)

Тут наводиться лист з польського табору під Торунню від 19 листопада, а також лист з Кенігсбергу від 22 листопада. У першому з них містяться відомості про виїзд українських послів з польського табору («18 числа цього місяця, знову усією делегацією козаки були прийняті і обдаровані багатими подарунками»), про перемогу військ Речі Посполитої над царською армією та недостовірна звістка про звільнення Гонсевського з московської неволі.

(НБ.-ВМ.-№ 29620.-Переклад з німецької).

№ 243

1658, після 29 листопада. –

«Летючий листок» („Continuation...“)

Тут наводиться вісім листів з польських, датських і пруських міст, у яких зокрема говориться про облогу козаками Могилева.

(НБ. – ВМ. – № 43092. – Переклад з німецької).

№ 244

1658, листопад. – Москва. –

Царська грамота до гетьмана Івана Виговського

Цар пише про необхідність припинення міжусобиць і про проїзд посольства Б. Хитрово у Переяслав. Виговському треба до того часу скликати раду і заспокоїти міжусобиці.

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 224 (97). – Ч. I. – С. 517 – 519. – Копія др. пол. XIX ст.).

№ 245

1658, після 11 листопада. – «Летючий листок» („Continuation...“)

Тут наводиться шість листів з польських, німецьких та голландських міст, в котрих зокрема говориться про взяття польськими військами Мінська.

(НБ. – ВМ. – № 43095. – Переклад з німецької).

№ 246

1658, грудня 12. – Лист невідомого до гетьмана Івана Виговського

Не міг бути при двох посольствах, шкодую. Мова йде про київського підкоморія (Немирича -? – Ю.М.).

(Ч. – ВР. – № 384. – С. 564. – Тогочасна копія).

№ 247

1658, не раніше 16 грудня. –

«Щоденник української комісії» С. К. Беньовського (?)

Взяв відомість від п. Ворошила і городельських міщан, що козацькі послы Федоренко і Демко, йшли до й. к. м. Послав лист від Городка до й. к. м. Мова йде про королівські листи до гетьмана. Пінськ раніше присягнув Хмельницькому і той дав його Груші у володіння і Груша там залишається. Це діялося перед моїм першим від'їздом з України. Під час переговорів, коли я згадував, щоб Грушу звідти вивели, мені сказали і наполягали, що такий стан має бути збережений до генеральних переговорів. Відомість з України, що «Виговський, не уподобавши собі московського ярма, котре всіло їм на шию, послав посланців з листами до хана...». Коли ж ці послы минали Запорожжя, то якийсь Барабашенко перехопив листи і послав ці листи Виговського до московського царя, попереджуючи Москву, що Виговський зрадить. В своїх листах Барабашенко радить царю, «щоб не мав козаків, тільки на Запорожжі, а волость обернув у підданство», щоб Виговського схопив, а Барабашенка ствердив гетьманом. Попереджений Виговський послав на Запорожжя попа, щоб видали йому бунтівників, інакше він піде на них з військом. Цього попа Барабашенко затримав, тоді Виговський рушив на них полки: Ніжинський, Київський, Полтавський і Миргородський. Він перейшов Дніпро під Максимівкою і підійшов з цими полками до Крилова. Тут прийшли запорожці, видали йому кількох селян, а про Барабашенка сказали, що він просить пощади для Запорожжя. Москва через посла зробила запит про причину виступу військ в поле. Довелось Виговському повертатись до Чигирина. Він «полки розпустив, Кодак і Крилів укріпивши залогами». На Запорожжя він послав для оборони кількочасот ніжинців. Виговський має часті з беєм кореспонденції. Шведський абат Даниїл, котрий резидує у Валахії, недавно йшов з Молдавії до Виговського, а з ними послы Ракоці і валахів. Мова йде підготовку виступу татар і Виговського проти Москви. «Запорожці ж в цілому не зичать згоди з татарами, хотіли б бути при Польщі, а якщо не можна бути при Польщі, то тоді – при Москві».

(АГАД. – Ф. Libri legaciorum (Посольські книги). – № 33. – Арк. 73 зв.-75 зв. – Тогочасна копія).

№ 248

1658, грудня 20. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича

до князя Яна-Владислава Радзівіла

Московська комісія, яка відбулася після відступу козаків. Городок (Grodok) же було віддано з гетьманського наказу на хліб жовнірам. Козаки отримали гетьманський універсал

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 9395. – Автограф).

№ 249

1658, грудень. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича

до князя Яна-Владислава Радзівіла

Мова йде про Олику.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 9395. – Автограф).

№ 250

1658. – Лист хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира

Ми знаходимося у дружбі з козаками і вислали нашого брата, нурадин-солтана, з 60 000 нашого війська при Війську Запорозькому, з котрими й сам гетьман пішов. Думаю, що вже до цього часу вони почали дії проти Москви, тобто з нашими і вашими неприятелями, «це певно, що вже з нами і козаками стали московіти з нами і козаками у великій неприязні». Запорозький гетьман з козаками зичить собі того, щоб бути у підданстві в. к. м., як і раніше, просячи через частих свої посланців, щоб ми за нього поклопотались. Ми і козаки залишаємось у великій приязні.

(Ч. – ВР. – № 611. – С. 781. – Тогочасна копія).

№ 251

1658. – Лист хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира

Москва частину нашої держави внівеч обернула; також кілька разів посилала своїх послів до козаків і поставила своїх військових людей по містах «козаки самі вже їм обіцяли піддатися», оскільки свої міста повіддавали на Сівері і тут і біля Дніпра; це нам як достовірне розповідають «язики».

(Ч. – ВР. – № 611. – С. 785-786. – Тогочасна копія).

№ 252

1658. – «Інформація з України від комісарів його к. мості послана року Божого 1658»

Грек Теодозій, львівський міщанин, який під приводом торгівлі перебував на Україні. Ця довірена особа Виговського привезла листи 1) до й. к. м. 2) до київського воєводи 3) до коронного канцлера 4) до мене і комісарів. Я посилаю ці листи до в. м. Він зупинився у мене, але у лютому захворів. Три дні тому виїхав від мене, прямуючи на Львів, а зі Львова до в. к. м. Він сказав, що гетьман Війська Запорозького вже зважився на мир з нами і тому й грека послав. «Як не можна погодити вогонь і воду, так і козаків з москвою». Виговський у московського царя у поганій репутації, а декларацію цієї неприязні приніс йому від царя Тетеря. Запорожці, у котрих старшим Барабашенко, прислуховуються до царя, послів Виговського до хана перейнявши, потопили, а своїх послів послали з перехопленими листами Виговського до Москви. Коли ці послі поверталися від царя, спіймав їх Виговський й стратив, а потім на Запорожжя з кількома полками вирушив, прагнучи їх погромити. Недавно прийшов посол від царя, якийсь Іван Гирка (Нугка) і заставши Виговського у Гоголеві, не хотів йому грамоти віддати, тільки на раді в Переяславі, а ця рада на днях мала відбутися.

Мова йде про суперечності Виговського з запорожцями, котрі хочуть ходити на море і на татарські поля. Виговський їхав до Гадяча з кількома тися-

чами козаків викопувати скарби Хмельницького і цим у Юрія Хмельницького заробив значну неприязнь. З Туреччини є посол у Виговського, якийсь Елі-ага. Поляки через Яскульського дають у Кам'янці данину, щоб поміг громити неприятеля. Грек питав про Венецію, про посольство якогось Германа в Туреччину. Мова йде про Пінськ, Меджибіж, про полковника Федора, про Барабаша,

(АГАД. – Ф. Libri legaciorum (Посольські книги). – № 33. – Арк. 78 зв. – 80 зв. – Тогочасна копія).

№ 253

1658.- Варшава. – Лист короля Яна Казимира до сандомирського воєводи Яна Замойського

Нам писав Мартин Обухович, наш слуга, аптекар і райця Кам'янця-Подільського, котрому тамтешний уряд не хоче віддати ключів від міста. Треба вжити заходів. Невірний Давид, єврей з Гусятини, відкрив у Кам'янці-Подільському аптеку супроти того ж пана «і в ній продає різні аромати на велику перешкоду тамтешніх аптекарів і корінників, не маючи жодного фундаментального дозволу від нас».

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 426. – Оригінал).

№ 254

1658. – Реляція посла Речі Посполитої М. Яскульського

Мова йде про Кримське ханство, багато місця відводиться відносинам козаків з Ракоці.

(Ч. – ВР. – № 151. – С. 651-681. – Копія кінця XVIII ст.).

Додатки (№ 1)

№ 1

1648-1733 рр. – Початок анонімного літописця

„Anno Domini 1648. Władysław 4 król Polski etc pomar. Po nim brat je[go] Jan Casimer nastąpił. Anno 1649 januar 17 koronowan. Коронован того ж[е] року. 1648 почалася війна с козаки, трвала за літ килка 1649, 1650, 1652, 1653, 1654”.

(Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. – М. 1976. – Т. II. – С. 142).

№ 2

1650, січня 10 (1649, грудня 31). – Лист Богдана Хмельницького до путивльського воєводи Семена Прозоровського

„Вельможный милостивый пане воевода путивльський.

Имеючи мы посла от его царского величества, добродей нашего, Григорья Неронова с товариством, которого мы со всею приязню, не замешкав, отпускаем. А нам, яко приятелеви твоему пришло с любви, чтоб мы здравия твоего пана нашего через се навестили и в любви, яко православные христиане, с собою жили до ласки Божией. Однако ты, через посланца нашего, которого при после его царского величества посылаем, нам о своем здравии ведомо учини, а мы и на пришлый час готовы для ласки его царского.

(Опубликовано: ДБХ. – № 88. Оскільки копія, яка була в розпорядженні видавців дефектна (не мала закінчення), то ми наводимо другу частину листа за іншою копію-перекладом).

за Божиею помощю и повелением згду с найяснейшим королем его милости полским и великим князем литовским и Речью Посполитою учинивши, войска все распустить мы, где пришла весть в дороге до царя крымского, што волские казаки великую шкоду в Крыме починили и так я, будучи прямым слугою вашего царского величества, разговаривая, чтобы он войною на города украинные вашего царского величества не ходил и православным христианином дал покой, толко укажи ваше царское величество, чтоб волские казаки посмирени были с Крымским царством, а я изнов буду царю крымскому разговаривать, чтоб не ходил войной в города вашего царского величества, а войско татарское все на нашей стороне. Я гетман и все Войско Запорожское умиленно любовию посланца твоего царского величества Григорья Неронова с подячим и с товарищи приявши и повеления выслушавши за жалованье”.

(НБУ. – IP. – Ф. 224/97 I. – С. 2 – 3.-Копія кінця XIX ст. з перекладу XVII ст. Посольського приказу).

№ 3

1650. – Лист калги-солтана Куні Героя до Богдана Хмельницького

„Список с калгина листа.

Мне велце мости пан Хмелницки, мой милости пане и приятелю!

Всем панам атаманом и паном (?) полковником и всей черни запорожской здоровья доброго зычат од Пана Бога за росказаньем хана его милости, брата моего, до Москвы на войну рушился со всем войском, як крымским, так и нагайским, где есть так (?) воля хана его милости, яко и наша, же была сея вашей милости с Войском всем Запорожским рушился с нами на Москву и посылаем хорунжего своего, чтоб мене дали ответ, ежели нам та послуга, что хотел (*зверху дописано «че» – Ю.М.*) или нет. Воли потом ведать тож ваше милости, что я вам на послуги ходил, ежели не пойдете, тогда велика нам братерства розорвать. Кдиж и короля (*виправлено з «которого» – Ю.М.*) его милости хан его милость, брат наш, пишет о том лист и посла своего посылает, чтоб войско литовское послал и чтоколвек мест отберет з Москвы, прыдко сего мает зоставать при короле, толко Астарахан хан ево милости обо(...)*. За тем Пану Богу вашу милость отдаю добры приятелю. А у подлинного листа припись Куні Геран салтан калга”.

(НБУ. – IP. – № 224 (Ун.97). – Ч.І. – С. 178. – Копія кінця XIX ст.).

№ 4

1650, травня (квітня 25). – Київ. – Лист ігумена Видубицького монастиря о. Ігнатія Оксеновича Старушича до київського воєводи Адама Киселя і очевидно до братії Кисво-Печерської лаври

„Jaśnie wielębny miłościwy panie wojewoda kijowski, wielmożny mści panie kijowski.

Przewęlebni w Bogu mściwi ojcwjwie.

Wczorajszego dnia za hałasem (?) przeciwnej strony nie przyszło nam na pierwszy od nich producowany przyworky (?) o zamiane Terechtemirowa na doline jakąś respondować, tedy uprzedzając sententia w. m., w. moich mściwých panów, tak replikuje. Trzy są doliny: jedna przed Zwierzyniec naszym i ta jest w possessiej ich mściów ojcow pieczarskich, gdzie mają pasiekę i szasadowine (?) na każdy rok biorą po kilkuset złotych. Druga dolina jest, w której nasz monaster iz cerkwą mурowaną znajduje się od roku 6578 od stworzenia świata fundowano przez ksiązęcia Wsewołoda Jarosławicza, wnuka Włodzimierza Wielkiego. Trzecia dolina immediate za monasterzem naszym, poczynają się, a ma przezwisko Hłubokaja dolina, którą limituje ten potoczek albo uroczyszczę nasze, jako i strona przyznała. Comitatia tedy ta Terechtimirowska służy ich mościom ojcam pieczarskim na pierwszą doline, który jest w possessiej ich mściów, a te две dolinie są monasterza Wydubickiego zwieczyste, czego ten jest dowód, iż w jednej jest monaster, a druga za monastyrem naszym zaraz contignitte poczyna się, a Kuzowyszczem sine irreptione inszego gratu cudzego terminatur jako sama strona przyznała. Jakoż tedy te przys-

таń przez Kuzowyszczе наше до теґ Hлубокеґ долинеґ их моść моґа przybyć, ponieważ w (...) * commotationis их моśćіов żadnych granic nie specificowano, między któreми sąsїадамі ten grunt долинеґ леґы. Zaczym concluditur, że pierwsza dolina pod Pieczarskim monastyrzem, a ne owe dwie их моśćіом (...) * Terechtemirowskiej słuґы.

Drugi punkt

Byliście w. m., moi miłościіwe panowie, na tym gruncie, gdzie их мść pretensie swoje pokładają, ad (...) * samej Łybiedzi, gdzie nasza granica i młynek wieczysty jako grobla starodawna wszыstek Kijów bili, na któreм miejscu zabyto przed trzy-siesta lat niejakeґо kozaka, gdzie oczyszczając swój grunt, poddanny musieli tego kozaka pochować i zapłacić kilkadziesiąt kop, iż principala tego zabójstwa na gruncie swoim nie znaleґzli, i ztąd uroczyszczе nazwane Kozakhora, poczynając się od Łybedzi aż do Kuzowyszczа, na któreм waśćіе мści, moi miłościіwi panowie, wczora byli, tego dokument jest w księґах ziemskich, które teraz bez pana pisarza ziemskiego otworzone być nie mogą.

To podawszy ad irutinalm w. m., moim моśćіwym panom, sam miłościіweґ ласки z ubogą bracią moją w. m., moich моśćіwych panów, oczekiwam.

В подлинном тако: Nęndzny bogomodłca i sлуга Ignatius, ihumen monasterza Wydubickiego”.

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 381 – 381 зв. Копія другої половини XVIII ст. Тексту документа передує запис копїста: «Сей лист писан от пана Игнатия Оксеновича Старушича до Адама Киселя, воеводы киевского бывшего, 1650 года апреля 25 на згоди о перевоз Либедский»).

Переклад

Ясновельможний велебний милостивий пане київський воєводо, вельможний мость пане київський.

Превелебні в Богу мостиві отці.

Вчора через галас противної сторони не довелось нам на першу, від них продуковану справу (?) про заміну Терехтимирова на якусь долину відповісти, тоді попереджаючи сентенцію в. м., моїх в. мостивих панів, так відповідаю. Є три долини: одна перед нашим Звіринцем і ця є у власності їх мостей печерських отців, де вони мають пасіку і садовину (?) на кожен рік беруть по кількасот злотих. Друга долина є, в котрій наш монастир із мурованою церквою знаходиться від 6578 року від створення світу (1070 р. від Різдва Христового – Ю.М.), яку закладено князем Всеволодом Ярославичем, внуком Володимира Великого. Третя долина починається безпосередньо за нашим монастирем починається, а називається Глибока долина, котру обмежує цей потічок або наше урочище, як визнала і протилежна сторона. Тоді Терехтимирівська виконавчий документ (?) служить їх мостям печерським отцям на першу долину, котра є у власності їх мостей, а ці дві долини є віковічні Видубицького монастира, що доводить те, що в одній долині є монастир, а друга – за нашим монастирем зразу ж починається, а Кузовищем без потаємного входу в інші чужі розмежування як вдячно визнала й сама протилежна сторона. Як же тоді ця пристань через наше Кузовище до цієї Глибокої долини їх мості може прибути,

бо в (...) * неспокій їх мостей жодних кордонів не визначено, між котрими сусідами лежить ця земля долини. Отже роблю висновок, що перша долина закріплена за Печерським монастирем, а не ті дві їх мостям (...) * служать Терехтимирівській.

Другий пункт

Ви в. м., мої милостиві панове, були на цій землі, на яку їх мості претендують, до (...) * самої Либеді, де наш кордон і віковичний млинок і давня гребля, які били (?) весь Київ, на цьому місці тридцять років тому було вбито якогось козака; очищаючи свій ґрунт, піддані мусили поховати цього козака і заплатити кількадесят коп, бо вбивцю не знайшли на своїй землі, і через це урочище прозване Козакгора, починаючи від Либеді аж до Кузовища, на якому ваші мості, мої милостиві панове, були вчора, цей документ є земських книгах, котрі тепер без пана земського писаря не можна відкривати.

Це подавши на розсуд в. м., моїм мостивим панам, сам з моєю убогою братією чекаю милостивої ласки в. м., моїх мостивих панів.

В подлинном тако: Бідний богомолець і слуга Ігнатій, игумен Видубицького монастиря.

№ 5

1650, липня 19. – Мена. –

Універсал-привілей Адама Киселя

„In nomine Domini. W imie Ojca i Syna i Duchu Świętego.

Adam z Brusilowa Kisiel, wojewoda, generał ziem kijowskich, kommisarz Ukrainy, wyżgrodzki, nosowski starosta, na część i chwałę Wszehmocnemu i miłościwemu Panu Bogu, Który oddaliwszy płagę swoje świętą za grzechi nasze sprawiedliwą domowej wojny, przywrócił pokój święty i mnie niegodnego do dobr moich, czynie bolum (?) moje tym pismem wyrażam trzyletniej ordinacej, iż na zapamienowanie (?) domu Bożego w monastyrze moim Kisielgrodzkim nad Desną na trzynaście lat klucz wszystkich Krasnostawski i z prumem maksakowskim i jeziorami chelmieńskimi i jedutyńskimi i intratę takową: z Chołmow arenda i jeziora trzysta, Krasnostaw z młynami – złotych тисяч, prum maksakowski – złotych pięćset, jeziora Jedutyńskiego – złotych sto. Juridica z tych wsi- złotych sto. Summa czyni dwu тисяча. Posłuszeństwo do tego poddanych, gdy się trafi wywozić drzewa i oddawać drew do cegły, ze wszystkiego klucza zadeseńskiego. Arendy tylko jedutyńska, Wysokiego i Pralnik, która czyni pięćset pięćdziesiąt złotych przy szafarzu moim popowiczu w tym kluczu zachowuje i folwarek niebożczyka p. Wiedewskiego w Jedutach z rozrobkiem i powinnością zniwa do tego folwarku, który ma zostawać przy słudze moim, którego tam dla ochrony puszcze mieć będę. Od młynarzów też roczny podatek do zamku miańskiego ma być oddawany. A te dwa тисячі intraty wyżej opisane, monasterzowi należec będą na trzynaście lat od świętego Elisdza ruskiego terazniejszego aż do takiego święta we trzynaście lat, dając to w dispositiā monasterską ojca ihumena, aby zmurował cerkiew, na początek daje złotych тисяч gotowizny. I na to dałem ten list mój monasterzowi memu z pieczęcią i podpisem ręki mojej, tudzież wielmożnego jego mści pana starosty czerka-

skiego, brata mego, jako tego, któremu post fata mea majątność miańska i kisielgrodzką darowałem.

Dan w Mianie 19 juli 1650.

В подлинном подписано:

Adam z Brusilowa Kisiel, wojewoda generał ziem kijowskich, wyszgródzki, hosowski starosta.

Mikołaj z Brusilowa Kisiel, czerkaski rotmistrz“.

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М. / 154. – Арк. 8-8 зв. Копія XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого написано: "miasto pieczęci", тобто «місце печатки»).

* * *

В ім'я Господа Отця і Сина і Святого Духа.

Адам з Брусилова Кисіль, воєвода, генерал київських земель, комісар України, вишгородський, носівський староста, на честь і хвалу Всемогутньому і милостивому Господу Богу, котрий віддаливши Свою святу справедливу кару за наші гріхи – громадянську війну, повернув святий мир і мене негідного до моїх добр, чиню (...) * моє, у цьому написаному висловлюю трирічну (очевидно помилка, треба розуміти «тринадцятирічну» – Ю.М.) ординацію, що на вшанування (?) Божого дому у моєму монастирі Кисільгородському над Десною на тринадцять років даю весь Красноставський ключ з максаківським поромом і озерами холмськими і ядугинським і інтрату з цього ключа таку: з Холмів (маються на увазі «Ховми» – Ю.М.) оренда і озера триста, Красностав з млинами – тисяча злотих, максаківський пором – п'ятсот злотих, ядугинського озера – сто злотих. Юридика з цих сіл – сто злотих. Сума складає дві тисячі. До цього послушенство підданих, коли прийдеться вивозити дерево та віддавати дерево до цегли, з усього задесенського ключа. Оренди тільки ядугинська, [з] Високого і Пральників (маються на увазі «Прачі» – Ю.М.), котра складає п'ятсот п'ятдесят злотих, залишається у цьому ключі при моєму шафару поповичу (можливо це прізвище, якщо читати першу літеру як велику – «Поповичу» – Ю.М.), так само як і фільварок небіжчика пана Ведевського в Ядутах з розробком і повинністю жнива, [належних] до цього фільварка, котрий має залишатися при моєму слuzі, котрий там буде для охорони пуші. Від мельників теж річний податок до менського замку мають віддавати. А ці вищезгадані дві тисячі будуть належати монастиреві на тринадцять років, почавши від святого Іллі руського нинішнього [року] аж до такого ж свята через тринадцять років, даючи це в розпорядження вельможного отця ігумена, щоб збудував церкву, на початок даю [йому] готівкою тисячу злотих. І на це дав цей мій лист моєму монастиреві з печаткою і підписом моєї руки, тут же і вельможного його мості пана черкаського старости, як такого, котрому після мого кінця дарую менську і кисільгородську маєтність.

Дан в Мені 19 липня 1650.

В подлинном подписано:

Адам з Брусилова Кисіль, воєвода генерал київських земель, вишгородський, гошівський староста.

Миколай з Брусилова Кисіль, черкаський ротмістр.

№ 6

1650, вересня 7. – Лохвиця. – Підтвердження С.-Ф. Нагорецьким надання млина в Тишках Мгарському монастиреві

„My, niżej podpisane, wiedząc, że ś. pamięci jego mość ociec ihumen manastyra Mharskiego ze wszystkimi na tym że monasterzy zakonnikami mieszkającymi, oświadczał wysokie łaskę swoje i opus misericordie wszystkim sługom ksiązka jego mści przez ten wszystek czas zostających pod terazniejszą wojnę kozacką na Zаднієпру. Za czym czyniąc dosić affektaciej terazniejszego jego mości ojca (i)humena jako jego mości pan Nazorecki za pierwszą bytnością swoją w tych krajach puścił był ich mościom w Tyszkach w tym młynie, w którym, jak powiadają, że swym kosztem budowali i na nich należała mireczka jedna, a na ksdza jego mści dwie, tak i my do tegoż morza ten młyn ze wszystkimi miareczkami konferujemy do dalszej woli i deklaracij ksdza jego mości.

Data w Łochwyci d. 7 7bris 1650.

Gabriel Domaracki

Stanisław Fedor Nahorecki”.

(ЦДІАУК. – Ф. 1347. – Оп.1. – № 127. – Арк. 272 зв. – Копія XVIII ст. Наприкінці документу копіст намалював коло, в середині якого написав: „Місто печати”).

Переклад

Ми, нижче підписані, знаючи, що святої пам’яті його мость отець ігумен Мгарського монастира усіма ченцями, які у тому ж монастирі живуть, освідчив свою високу милість і милосердя всім слугам князя його мості, які протягом всього часу нинішньої козацької війни залишалися на Задніпрі. Отже, чинячи досить бажанню нинішнього його мості отця ігумена як його мості пан Нагорецький під час першої своєї бутності в цих краях віддав їх мостям в Тишках у цьому млині, у котрому, як кажуть, що будували своїм коштом і їм належала одна мірочка, а князю його мості дві, так і ми до цього ж моря (?) цей млин з усіма мірочками надаємо до дальшої волі і декларації князя його мості.

Дано в Лохвиці 7 вересня 1650.

Габриель Домарацький

Станіслав Федір Нагорецький.

№ 7

1651, серпня 24. – З-під Києва. – Лист офіцера-командира козацької хоругви литовського війська до невідомого

„Coby się tu, u nas, działo, oznajmiłem kilka dni temu przez ziemianina zasławskiego, po którego odjedzie w sobotę, to jest 19 augusta, podstąpiło dwa tysięcy kozaków, a trzy ordy pod obóz nasz, niemało czeladzi nabili i żywcem nabrali, gdzie książe jeo m. zewziąwszy wiadomość, wysłał kilkanaście chorągwy, za którym nastąpieniem to plugawstwo ustępować poczęło i dwie miłe od obozu nas pewną przeprawą zasieki poczyniwszy, tatarów zaraz przez przeprawę przepuściły, tam, gdyśmy z ośmiu chorągwi kozackich postąpili i resoluacie na nich, mianowicie moja kozacka, nastąpili, poczęli mocno dawać ognia od płotów i szańczyków swoich, gdzie mi

zaraz towarzysza kozackiego p. Stankiewicza zabito, Nowogródzkiego w kolano postrzelono, a Telatyckiego w ramie z łuka, koni siedmiu zabito i немало nastrzelano. Pod innymi także chorągwiami po jednym, po dwóch towarzystwa na tej potrzebie pozabijano i postrzelono, owo blisko dwudziestu trupa wszystkiego z naszej strony legło, ale gdy dragonia przyszła, a poczali im ognia dawać, zaraz uciekać poczęli tamże dopiero naszym chorągwie na nich wsiedły i blisko dwóch tysięcy kozaków na placu położyli, a tatarowie obaczywszy, iż kozacy uciekają, zaraz i oni dali wolią nogom, których kilku tylko poimano żywcem, a wszyscy uszli po tej zabawie i co noc w trwoгах zostajemy i mało co wноcy sypiami, obawiając się, aby to ultajstwo w nocy kiedy na obóz nie napadło, ale mam nadzieję w Bogu, że w tym tygodniu skończym i te biedę, bo wojsko koronne tilko w mil dziewięciu od nas. Zaczyn oboje wojska chcą razem na tego zdrajce nastąpić, który nie ma więcej przy sobie nad pięć tysięcy tatarów, a piętnaście kozaków. Bóg, Który żyje na niebie, ten niech nam szczęśliwe hetmani. Przy tym żalosna obojgu wojsk i koronnego i litewskiego oznajmuje nowinę, że książę Wiszniowiecki, woj. ruski, 20 aug. w Pawołoczy umar(ł) i przyczyna śmierci – zepsowanie żолонтка, a druga prawią, że trucyzna, przez kozaka Krese podana. Pani Boże się pożał tak zacnego junaka, prawie Pan Bóg wziął czoło wszytkiej Korony”.

*(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Супплементум. – № 539/1. – Конія. Тесту документу передує запис зроблений копієстом „Сорія листу жео мсці (...) * спод Кіјова де дата 24 августі”, тобто «Конія листу його мості князя (?) з-нід Києва від 24 серпня”. Запис кінця ХVІІІ ст.: „97 fas. 26 Кішчужі/skich)”, тобто „Фасцикул 97 26 Кішчинських”).*

Переклад

Що у нас тут діялося, повідомив кілька днів тому через заславського зем'янина, після від'їзду котрого в суботу, тобто 19 серпня, підступило дві тисячі козаків, а три тисячі орди під наш табір, вбили і схопили живцем чимало челяді, де князь його м., взявши відомість, послав понад десять хоругв, після наступу яких це плюгавство почало відступати і зробивши у двох милях від нашого табору біля певної переправи засіки, зразу пропустили татар через переправу, і там, коли ми з вісьмома козацькими хоругвами, особливо моєю козацькою, рішуче на них наступили, вони почали сильно стріляти від парканів і своїх укріплень, де зразу мені вбито козацького товариша п. Станкевича, Новогрудського було поранено в коліно, а Телятицького – з лука в плече, було вбито сім коней і немало підстрелено. Також у інших хоругвах по одному, по два з товариства у цьому бою було вбито і поранено, всього близько двадцяти полягло трупами з нашого боку, але коли прийшли драгуни й почали їм давати вогню, зразу почали втікати, тільки тоді наші хоругви всіли на них і близько двох тисяч козаків поклали на місці, а татари побачивши, що козаки втікають, тут же й вони дали волю ногам, котрих кілька було спіймано живцем, а всі втекли після цієї забави і щоночі ми залишаємося у тривогах і мало спимо щоночі, боячись, щоб це гультьяйство колись вночі не напало на табір, але маю надію в Бозі, що на цьому тижні покінчимо і з цією бідою, бо коронне військо тільки за дев'ять миль від нас. Після чого обидва війська хочуть разом насту-

пати на цього зрадника, котрий не має при собі понад п'ять тисяч татар і п'ятнадцять тисяч козаків. Бог, Котрий живе на небі, нехай нами щасливо гетьманує. При цьому повідомляю жалісну обох військ, коронного і литовського, новину, що руський воєвода князь Вишневецький, 20 серпня у Павлочі помер і причина смерті – зіпсований шлунок, а другі кажуть, що отрута, яку подав козак Криса. Господи Боже пожалій так значного юнака, Господь Бог взяв уважай чоло всієї Корони.

№ 8

Після 1651 р. – Уривок з альбому А.Вестерфельда (?)

“[...] // (с. 47) висока, інші четверо пройшли 4 милі перед ним, повідомили від обох, що вирішили залишитися на ніч і на день, а друга частина разом з тим отримала докори, як видно на малюнку № 7, щоб і інші люди побачили дружні допоміжні частини; далі вони отримали від них спочатку вози та полонених, деяка частина з турками вільніше (поводилась?), однак, тим не менше, вони залишили їх, перш ніж йти назад. Яків, грецький митрополит і архієпископ, прохаючи гетьмана про шану і сприяння, прийшли вчотирьох з надійною підтримкою; тепер же чим швидше треба довести діями мир, про що має знати вищеназваний єпископ, а тому гетьман відрядив татарські, козацькі та драгунські роти, як найбільш вправні, як спільників; проте спочатку // (с. 48) змусив їх відступити на Трипілля. Ми всі безпосередньо вдерлися до міста, де всі міщани чинили опір гетьману, хоча треба було добре попросити, але він їх попередив, що ще 200 селян відступили на плотах, і наказав піднятися до верхнього села, але вони побачили, що це неможливо і склали зброю. Тоді гетьман мусив прямо попросити від них плату за переїзд і наказав запечатати паром і розселятися по квартирах. А ми собі харчувалися разом з армією і залишалися аж до 3.00 години пополудні перед містом Стогон. Надвечір ми належним порядком увійшли до великого міста Київ, який є столицею усієї Русі, з тріумфом, що можна бачити на цих малюнках кількістю _____. Спочатку марширували 3 роти драгунів, потім козацькі роти, обидва полки польного маршала сейму, при яких просувалася артилерія // (с. 49) на чолі з маршалом на турецькому коні з високим полум'яним штандартом, а при ньому всі офіцери; далі 6 гусарських рот, далі знову браві козаки з драгунськими ротами. Ми четверо тепер в'їхали у Золоті Ворота (Aurea Porta), в'їхав гетьман, грецький митрополит і архієпископ у супроводі архімандритів з підфарного монастиря* і ще інші різні грецькі (*тобто православні – прим. пер.*) особи у їхньому облаченні. Митрополит пройшов пішки, підійшов до Золотих Воріт, і привітав його довгою промовою по-польськи, після чого йому тепер у довгій промові перед Золотими Воротами, замість відразу в'їхати, пояснили, що він не може пройти без належного духовного благословення, а тепер повертається до вищеназваного міста. Після чого митрополит із своїм почтом знову сів у карету і поїхав наперед // (с. 50) до свого кафедрального собору. Посередині просувався наш полк, і в'їхали в місто ратники Богдана, а по одній з багатьох вулиць Богун, і перший серед перших чув труби та брязкання обладунків. Коли ж гетьман зупинився

перед згаданим собором, до нього знову звернувся митрополит з тими ж особами. Він від імені міщан міста привітав гетьмана, прохаючи про пошану та послів. На 12-й промові, коли ми вже виглядали як розбійники, нарешті настав кінець і всі потягнулися до князя з висловами шанування, і він нарешті увійшов до вищезгаданого собору Святої Софії, який є головним храмом цього міста. Цей храм зведено за правдивим взірцем, подібним до Святої Софії у Константинополі. // (с. 51) Всередині він виглядає як Мозаїчна каплиця (Capella alla Mosaica), викладений маленькими камінчиками, які творять цілі картини. Гетьман у вищезгаданому храмі прослухав службу митрополита та архімандритів, відправлену руським священиком, перед вівтарем він отримав благословення, потім зазвучала музика, точніше лише спів, і був дуже гарний, повністю руською мовою, і весь час, поки був гетьман, звучала музика. Митрополит потім сам відпровадив його на квартиру, також і всіх обраних. Ми ж утрьох, оскільки була п'ятниця, яка є пісним днем, з того всього цілу наступну ніч спожили усе, що раніше було чужим, і що деякі мали, а до того ж гетьман залишився на третю ніч сам на своїй квартирі, яка мала б бути розподіленою, бо третина людей не мала квартири. // (с. 52) Вам повідомити, як випадково в такий спосіб зустрілися один з одним після того, як вони зазнали великих втрат через недостатнє забезпечення, щоб залишитися і вижити після такого існування, у якому солдати зіткнулися з великими приниженнями, але здебільшого повністю трималися до кінця, щоб не стати легкою здобиччю. Це найстаріше місто в цілій Русі, де також жили руські князі (подібно на цій карті, до іга), розташоване воно на рівному місці, міцне та велике, хоча й дерев'яне, окрім прекрасних грецьких церков, які зведені з каменя, щоб не стати першою здобиччю для нападників. Більшість церков чи монастирів, які всі без винятку оточені валами, простягаються на відстані 8 миль, тобто на один день дороги. Ця фортеця (чи замок) знаходиться точно посередині міста на високій горі, яка майже повністю зміцнена фортифікаціями, // (с. 53) а ще обгороджена палісадами. У цьому замку також пічне опалення. І так до Дніпра моляться через гори; командує з тик гір цілим містом, яке лежить у долині перед монастирями, які ніби знову трохи відокремлені від міста повноводним Борисфеном чи Дніпром, який скрізь проривається доволі широким потоком, творить різні острови, через які та через інші пороги голосно й дико падає. Це місто, різними нещастями від татарів зруйноване та по-іншому розташоване під митрополичу резиденцію, знову відбудоване для гостей, і не зроблено нічого, що він в часі свого життя обіцяв, не виконав жодного представленого обов'язку, крім деяких перед ним; після збиткових споруд, зведених гетьманом, інші монастирі, серед яких монастир св. Варвари, // (с. 54) у яких грецькі[...] після того, як церкви мав намір зайняти. Ці церкви з монастирями, вкриті золотою бляхою, більшою частиною знищені при руйнуванні міста татарами, також і каплиця втрачена, хоча й на сьогоднішньому місці. Ця церква прикрашена мозаїками, також у ній знаходяться мощі св. Варвари. Перед парадним в'їздом ми також бачили грецьку церкву, у якій знайшли 20 сотень штук правдивих (золотих прикрас – ?), інші залізні. Звідтам гетьман знову поїхав додому в інше місце. Далі гетьман поїхав

високо у Печерський монастир за чверть милі від міста, мусив його оглянути. Тут прибув аббат, якого по-руськомому називають архімандритом, він уповноважений від цілого свого кліру познайомити гетьмана і нас з церквами, // (с. 55) які знаходяться під верхніми церквами та майстерно збудовані. Також гам знаходиться велична мармурова гробниця князя Острозького. Ці церкви дуже відомі задля підземних крипт чи порожнин, у яких затворники та священники ховалися перед татарською руїною, там були їх місця для снання, а також і місця, де покоїлися інші численні святі праведники у саркофагах, подібно як у Римі. Серед інших дивних споруд вирізняється велика церква, 15 чи 16 миль завдовжки, яку називають Суботка, яка дещо різниться від чарівних грецьких каплиць такої ж висоти, з таким самим входом, але збудована більш вишукано від дерев'яних церков, а фундатором облаштованих під землею печер був населник монастиря св. Антоній- пустинник. Тепер подібні, як видно з першого погляду. // (с. 56) Архімандрит пройшов з версту до своєї келії, де він нічого більше не говорив. Ще є інші подібні печери у містечку Печерськ, яке оточене гарним валом і є захистом (?) перед появами різних еремитів і набігів. У цьому місці до окупації командувач Горецький з 200 одиницями людей. Однак оскільки звідусіль були хати, ми знову розмістили табір у наступному селі, армія впорядковано розташована всередині валу, придатного для утаборювання. Генерал розділив армію на 4 частини або бригади, у складі яких знаходяться роти, як його, так і смоленського воєводи з Гончацьким, переважно для маневрової війни, і стражника Мірського. Наступного дня ми знову їх побачили у супроводі інших, подібних до перших; один перший йшов, який мав дійти до Москви, цей також і був) недалеко від схованки, у якій мали тримати захоплених розбійників: // (с. 57) потім вони мали з того місця подолати велику різницю у 50 миль, але там тільки болото, а дерево рідкість. Після того, як ми це подолали, дочекалися ми знову після табору зранку, просто на всіх попередніх позиціях, хоробрих фуражирів, які оминали татарські загони, тому що в цілому таборі при розбитій піхоті та драгунах повинні були на вал вдиратися та утримуватися, хоча й сили у всіх різнилися. І були взяті всі інші ворота, за винятком Золотих, названих так королем, який нагороджений золотою шаблею; також угорці, названі факельниками, отримали тут винагороду за свої діяння, супроводжувані добровольцями, і так вибороли місто. Мешканці Печерська, обсадивши ворота палісадами, не придумали нічого іншого, // (с. 58) як у випадку наближення ворога використати піхоту, яка розміщувалася на валах, і всі позиції залишили, і після підготовки наступного дня верховний командувач через попередження, як раніше було з містом, так розпочав сходження – до води і 80 кращих шляхтичів прокладали дорогу. Третього дня раптом зайнявся надзвичайно сильний вітер, який приніс дощову зливу і знову ускладнив командування у місті. Щоправда, можна було легко перечекати приблизно 4 години, після чого послав на поталу тих же понад 800 шляхтичів, які полягли першими, і нарешті з'явився перед нами той, який раніше видавався великим, бо церква на горі св. Михаїла у нашому таборі зайнялася(?). Того ж вечора юрба польного гетьмана захопила після тривалого оточення частину землі і 1000 коней, дра-

гунів, гусарів і польових // (с. 59) рейтарів, що мусили знаходитися в лісі на 4 милі відстані, куди хоробрі сотні козаків гнали худобу і всілякі засоби для прожиття, і були до кінця у подібній компанії, звідки вивів їх підрозділ під проводом майора Нота. Туди доправлено 20 осіб (про що потім у 7, арк.31), що ввело ворога в оману, і цей підрозділ був першим, якому це повністю вдалося; відбили козацький табор і близько 600 голів худоби, яких загнали до табору, який тепер за чверть милі від міста, куди тепер йдуть і їдуть до них татари, і очікують успіху менше. І саме на біду наш капрал з 6 рейтарами відстав, якому також інші // (с. 60) належать, та визнав, що тепер ці розпорошені прийшли з табору, ціла наша кавалерія просунулася в поле і цілий народ пишається драгунами, а якщо хтось підійде до валу, зможе безпосередньо потім захопити патруль і татари знову повернуться. Але залишилися на одній стороні проходу, тобто стоять на (...)*, іменем цього ж польного гетьмана, допоміжні сили з кавалерії, і підійшов до проходу до інших, звідки викинув татарів і сам залишився при патрулі, хоча так страшенно був змучений. Просувалися далі, після того, як ворог другу половину відстані подолав, підступили до ворога на один крок до проходу, до виходу, оточеному козаками з усіх боків на землі. Так наші поляки приготувалися до зустріч, що вони, коли не могли більше битися врукопашну, дезертирували, але як тільки починали тікати, то підтримував їх ворог, відкидаючи назад. Не могли усунути поляків, мусили з іншими втратами гідно відійти, всередині тремтіли поляки //(с. 61) перед польним гетьманом, благаючи драгунів, щоб тепер після польного гетьмана прийшли сюди роти драгунів Ельшніця. І козаки витримали і мали спасіння, зловили його за вуздечку, яка лише їм залишилася, що не втратили; і поляки, коли бачили, що ворог проходив, частково через мости, частково по мочарах, знову мали серце задля виходу, і після другої половини відстані переслідували, і дуже багато потім захопили, як-от татарські штандарти, один чорний, печатку міста, на якій по-варварськи [...] хоробрі козаки і захопили татарина: потім татари жодного іншого подібного штандарту не мали; і 1000 голів хівинських коней з гарним обладунком, на яких ми тепер повертаємося, бо маємо знову в місто вирушити. На другий день ми були присутні у храмі св. Софії на грецькій Службі Божій, яка подібна церемоніями до католицької, і вбрання подібне, за винятком того, що там виставлені особливим чином намальовані картини, а також, що відправу проводять своєю мовою, і тільки”.

(Kralovska kanonie premonstratu na Strachove (Praha).-Шифр: DB V 68.-С. 47-61. Перекладено з німецької доцентом історичного факультету Львівського університету Н. М. Царьовою, надано нам для публікації асп. Б. Березенком).

№ 9

1652, лютого 13 (3). – Київ. – Зобов’язання двох міщан щодо утримання поромів Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві

„У Телбына своїм коштом сполним мы направовати повинни будем, а кгда пред роком будет акспироватис тая аренда, ми обое, яко сполное товариство, повинни будем своїм коштом власним обидва пороми монастирские пристойне

понаправляти и направление вцале их милостям отдати. И на тое далисмо тот лист наш для твердости и віри гспдну отцу игумену видубицкому и всей еже о Хрсті братії того ж монастыра под печатю и подписом руки ншой, также под печатми и подписами рук пнов приятелей нших. Писан в Києві року 1652 мсця февраля дня 3.

Устне прошоний печатар до того постановеня вишънаписанного яко писат не уміючих особ двох на сведецтво их подписуюся Григорий Уставникович, рукою власною.

Устне прошоний печатар от обоих особ, в том противном реверсаловом записе менованих, на сведецтво подписалемсе Улас Желеткович, писар міський киевский, рукою власною.

Устне прошоний печатар до вишънаписанних двох особ на тоиж интерцизии подписуюся на сведецтво Иван Лавнович, р[укою] в[ласною]”.

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 383. Копія другої половини XVIII ст. Перед підписами копіїстом намальовано три кола, в середині яких написано: «місто печати». Другий список цього документу (друга частина від слів «и віри») наводиться у тому ж рукописі (арк. 384).

№ 10

1652, квітня 25 (15). – Київ. – Зобов’язання двох міщан щодо утримання поромів Свято-Михайлівського Видубицького монастыра у Києві

„Выпис с книг кгородских воеводства Киевского року тысяча шестсот пятдесят второго мсця априля пятнадцатого дня.

На вряде кгородском в замку его королевской милости киевском передо мною Остафем Виговским, наместником замку киевского, становши очевисто возний енерал воеводства Киевского, Волинского, Браславского, Черниговского, шляхетний Мелетий Бабинец для записаня до книг ннешних кгородских киевских ясне, явне и доброволне признал, иж он року теперешнего тысяча шестсот пятдесят второго мсця априля девятого дня, маючи при собі сторону шляхти, людей добрих, віри годних шляхетних пна Федора Предримирского, пна Семена Д[у]ханича, был на справе и потребе велебного в Бгу отца Клементия Старушича, игумена видубицкого, за Киевом лежачим, там при велебной братії отцов капитулних того ж монастыра и при инших людех разной кондиції ведлуг листу ясне превелебного в Бгу его мл. отца Силвестра Косова, архиепска митрополити киевского, галицкого и всея Россіи с печатю и с подписом руки его тому ж велебному отцу игумену видубицкому служачого, вишъменованного велебного в Бзі отца Климентия Старушича, игумена видубицкого, в самый монастыр Видубицкий и церков зложено свтого архистратига Михаїла, также всі добра и кгрунти того монастыра Видубицкого, так здавна, яко и тепер належачие, подданные тягли и нетяглие и их повинност, пущи, бори, ліси, дуброви, пасеки, ниви, поля ораніе и неораніе, сеножати, стави, озера, млини, реки, речки и в перевоз Либедский на реци Днепри з лови волними, доходами вшелякими до того мнстра належачими, в спокойную и доживотную посессию подал и интромитовал и никто противно тое интромиссии неконтрадиковал из

жадним правом не одзивал, але зараз подданіе вси там , на тот час будучіе, а до того монастира приналежачіе, яко пну своєму отцу игумену монастира Видубицького церкви святого Михаїла вшелякое послушенство повинности и подданства отдали и отдават субмитовалисе, што он, возний, видечи и слишачи стороною шляхтою при себе будучою и инними людми осведчивши, стамтол проч одехал, што иж так, не иначей было, менованный возний признал и просил, абы тая его правдивая реляция до книг тутешних кгородских принята и записана была, што и отримал. С которых и тот випис под печатю кгородскою киевскою ест выдан.

Писан в Києві”.

(НБУ. – IP. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 383-383 зв. Копія другої половини XVIII ст. Наприкінці документу копієм намальовано коло, в середині якого написано: „місто печати”, а також написано „Корикговал Жротовский” і „С подлинним сводил намістник иеромонах Иоанникий”).

№ 11

1652, травня 11(1). – Мгарський монастир. – Гарантійний лист судді Сендзицького на даровизну 200 золотих і двору в Лубнях Мгарському монастиреві

“Відомо чиню тим писанем моїм, кому о том відать будет належало, иж я, дознавши ласки отцов законников монастира Мгарского, так старшого отца игумена, яко и всіх братії, за что я з побожности моеї на монастир Мгарский стога Спса отказую золотих двісті, которую суму ежелибим я не могл за живота моего оддат, тогда жона моя повинна будет и по смерти моеї без вшеляких одмов конечно оддать, до того теж и дом мой власний в місті Лубнях, который міл за певную сумму од жида, схолника лубенского, который стоїт в ринку подле Воробчихи, вічними часи даруют. Що для ліпшой віри помененним их млстем отцом законником мгарским даю тое писание мое с подписом руки моеї власной.

Діялося в монастирю Мгарским 1 дня мая літа Гспдня 1652”.

(ЦДІАУК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 11 зв.-12. – Копія XVIII ст. – Тексту документа передує запис зроблений копієм: “Перевод з листа суді Сендзицького, даного мнстреві на двісті золотих личбы литовской на двор, стоячий в Лубнях на ринку подле Воробчихи”).

№ 12

1653, січня (?) 3. – Лист турецького султана Мухамеда IV до гетьмана Богдана Хмельницького

«ВІН! [Прикликання Бога]

Це переклад листа підданства, надісланий до імперської присутності, царства блаженства рабом його [величності, султана], гетьманом Запорізької Січі через його посла:

«Розпростершися в пилу перед блаженним порогом нашого щасливого, величного і великого падишаха, його величності палишаха ісламу [ми молимося щоби] Бог – нехай він буде прославлений і звеличений! – примножив кожен

день [протягом відведеного життя] нашого блаженного і всевладного на тисячу і дарував йому перемогу над усіма його ворогами.

Але щоби продовжити, коли раб його [величності] Ридван Ага прибув сюди з благословенним листом від [його світлості], великого і славного везіра його блаженства, його величності нашого славного і блаженного падишаха, його прийняли з великими почестями; і благословенний лист, який він привіз, було прийнято з великими почестями і повагою. Разом з усією нашою силою, його [величності] раби, ми молилися про продовження життя і щасливої долі його величності, нашого могутнього і великого падишаха. Ми переклали листа, який прибув, і повністю переконалися і ознайомилися з [його змістом]; отже, ми зрозуміли милість уваги вашої [величності] до цього раба його, що була там виражена. Через це, знову-таки ми тішилися від радості з усією нашою силою, ми молилися, щоб велична щаслива доля його величності нашого блаженного падишаха залишалась міцною і збільшувалася повік. Ми просимо нашого славного і величного падишаха, його величність нашого великого господаря, щоби він не відкинув цих рабів його, які мають за честь служити йому, і щоби він не відвернув від нас його благу милість, тому що скільки ми залишаємося як один, ми раби його величності, нашого блаженного падишаха.

В цей час наш ворог прямує до нас зі своєю армією. Зважаючи на це, на знак благословенної уваги [з боку] його [величності] до цих рабів його, нехай його [величність] видасть наказ управителю (паші) Силістрії прийти з його армією нам на допомогу і нехай імперський державний лист буде також надіслано його світлості, блаженному ханові Криму. Довгий час тому хан запрягнув договір і клятву [союзнитва] з нами і дав його слово; нехай буде надано наказ (*фірман*) [який наказує] йому і цілій кримській армії виступити вперед і прийти нам на допомогу згідно з цим договором і клятвою. У цій справі ми просимо великої милості від його величності, нашого блаженного падишаха, щоб ці [дві] армії зібралися якнайшвидше з обох напрямків і приєдналися до сил цих рабів його [величності]; за це ми були би надзвичайно вдячні. Якщо Бог – нехай Він буде прославлений! – забажає цього, [озброєний] благою і благословенною завжди зростаючою щасливою долею нашого великого і блаженного господаря, його величності нашого падишаха, ми подолаємо ворога. Після цього в якому б напрямку [його величність] не наказав нам [воювати] для його імперського блага, ми вірно служитимемо усією нашою силою, будучи його [величності] рабами довіку і доки наші голови залишатимуться [на наших плечах]. Нехай [його величність] зволить довіряти [нам] у цій справі: коли згаданий [Ридван Ага], раб його величності буде допитаний, [він] доповість все, що буде потрібно.

І [в справі] його [величності] раба Рамазан бея, який раніше був управителем (беєм) Кил Бурун: через негативні відгуки, надані нашому блаженному і великому господарю його величності нашому падишаху, його [Рамазан бея] провінцію (санджак) було надано іншому. У цій справі ми пишемо правду [коли ми говоримо], що це був його [величності] раб Рамазан бей, хто зробив цього раба його [величності] рабом його величності, нашого блаженного і великого падишаха. У нас були з ним тут добрі взаємини; після того як було його усунуто,

ситуація вийшла з-під контролю. Цей раб його [величності] послав нашого чоловіка на ім'я Василь до Очакова з деякими листами, [але] потім, як Рамазан бея було усунуто, наш чоловік не повернувся. Однак, [діючи] від імені нашого блаженного, славного падишаха, великий візир знайшов і звільнив його [величності] раба [Василя] і відправив його в компанії одного з наших товаришів. Це також завдяки цій милості всі ми з усією нашою силою усердно молилися [благаючи Бога] продовжити життя і добру долю його величності, блаженного падишаха ісламу. Знову ж таки всі ми за милість, що спустилася на нас з глибини нашого серця, знову стали рабами його [величності] порогу блаженства.

На додаток до цих [справ] двоє з наших товаришів його [величності] раби знаходяться в Стамбулі [куди вони були] несправедливо взяті як полонені. Ми просимо його [величності] високого наказу, щоби вони були звільнені. Вони були взяті за полонених, будучи на службі нашого блаженного і славного падишаха. Коли вони повернуться, вони знову будуть служити його величності, нашому блаженному падишаху. І також, з усією нашою силою його [величності] раби ми просимо, щоби його [величності] рабові Рамазану бею була дарована його власна [колишня] провінція (санджак) тому що він був там у добрих з нами відносинах. Оскільки [Рамазан бей] є його [величності] правдивим рабом, ми довіряємо йому. І як написано вище, це був він, хто був причиною того, що ми стали рабами нашого блаженного падишаха [і] він ніс чесну службу нашому щасливому падишаху.

І після цієї служби, нехай наш щасливий і величний падишах наказує цим рабам його [тобто Хмельницькому і запорожцям] виконувати будь-яку службу; і якщо Бог – нехай Він буде прославлений! – забажає ми складемо службу для його [величності] імперської справи з усією нашою силою, його [величності] раби повік і доки наші голови залишаються [на наших плечах]. Милості [показані] його величністю великим падишахом до цих рабів його, вразили наші душі і серця. До кінця нашого життя ми його [величності] вірні раби. Якщо нам буде наказано [зіслужити службу] ми покажемо як [добре] раб може послужити своєму господарю і [його величність султан] буде задоволений цими своїми рабами.

І після того як Кил Бурун буде [знову] переданий його [величності] рабові Рамазану бею, нехай буде видано благородний наказ до його [величності] рабів в Кил Бурун, Очакові, Ак-Кермані [Білгород-Дністровському], і Бендерах, що вони не можуть брати полонених на нашій землі з-поміж його [величності] рабів, козаків, [але] наказуватиме їм жити в мирі з нами.

Щодо теперішнього, не дозволяти тим, кого ми надіслали [як носіїв] цього листа підданства, його [величності] рабів Івана Подчеркаського, командувача 10-тисячного війська і Чересковенка (?), командувача сотні затримуватись [в Стамбулі]. Як ми і попросили, нехай буде видано благородний наказ, щоб їх чимшвидше надіслали назад з милостивою відповіддю до цього раба його [величності]. Інші важливі справи можуть бути передані його [величності] вищезгаданими послами, рабами його [величності]. Їхнім словам належить вірити. Нехай превічний Бог – нехай Він буде прославлений! – продовжить життя

і щасливу долю його величності, нашого могутнього і великого падишаха, допоки існуватиме світ, і нехай Він робить його завжди переможним над усіма його ворогами.

«Цей наш лист покори було написано в нашій резиденції, що називається Чигрин на третій день середнього місяця зими тисяча шістсот п'ятдесят третього року [від] народження Ісуса – мир йому!

«Це написано власною рукою Богдана Хмельницького гетьмана Запорізької Січі, вірного раба його величності нашого господаря, нашого могутнього і величного падишаха».

(Архів Музею палацу Топкапи в Стамбулі (Туреччина), E 8548. Опубліковано в османському оригіналі і англійському перекладі: Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kuj and the Porte: A Document from the ottoman Archives // HUS. – December 1984. – V. VIII. – № 3/4. – С. 453-473. Переклад з англійської здійснено к. і. н. Тетяною Григор'ською).

№ 13

1653, квітня 3 (березня 24). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до стольника Я.М. Лихарева

«Божиєю милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси самодержца и многих государств государя и облаадателя его царского величества столнику Якову Никитичю Лихареву Иван Выговской, писарь Войска Запорожского, здравия желает.

Сим моим писанием посецаю доброе здоровье твоей милости и желаю долголетнего от Господа Бога здравствовать. При сем же прошу твоей милости как брата и приятеля моего, не забывай меня писанием своим посещати. Все иные дела словесно посланником поверить есми к твоей милости, якие милости и приязни братской отдаюся.

Дан с Чигирина марта в 24 день лета 1653».

(НБУ. – ІР. – Ф. 224. – № 97. – Ч. I. – С. 253-254. – Копія кінця XIX ст. з тогочасного перекладу Посольського приказу. Наприкінці документу написано: «А внизу написано: «Вашей милости всего добра желательный брат Иван Выговский»).

№ 14

1653, не раніше 18 вересня. – Під Сучавою (?). –

Лист невідомого польського шляхтича до невідомого

„P[an] Machowski od k. j. m. do Wołoch zesłany, skoro się kozakom dał z tem słyseć, że ma moc zupełną do tractowania z kozaki, zaraz ich do traktatów po-ciągnął (bo też ani prochów, ani żywności, zdechliną żyją, nie mieli i bydleńcymi skorami żyli). Stała tedy w jednym niemal dniu transakcia. P(an) Muchowiecki im imieniem k. j. m. zdrowie, całość i wolne odejście poprzysiągał, oni zaś na tym przysięgli, że więcej ręki przeciwko panu swemu podnosić nie mieli. To zaś przy tym transactum było, że działa wszystkie mieli zostawić pod zamkiem, chorągwie

wszystkie mieli oddać, która połowica miła k. j. m. cedere (?), a druga hetmanowi ksciu Rakocego. Pozwolił im jednak na gorącą proźbę ten hetman dziesięciu chorągwi, żeby pod nimi wyszli. Po takiej transactiej kozacy nakupiwszy u naszych żywności, prochów i więcej tysiąca koni, wyszli numero 4 000, działa wszystkie z sobą pobrali (tylko jedno działko i dziesięć chorągwi węgrow oddawszy) z chorągwiami rozpostartymi, w bębny bijąc i z muzyką, taborem dobrze sprawnym, u którego pośrodku wieziono ciało Tymoszkowe pod znakiem, który przy trumnie niesiono i poszli sobie ku Raszkowu, gdzie Dniestr przechodzić chcieli. Zjawił się był p. Sapięha, pisarz polny, z p. Roszczycem, rotmistrzem, w tysiącu circiter komunika pod nich, quo consilio wiedzieć trudno, ale mało mu nie dali po drodze pamiątnego. Boć (?) się, żeby przez to i oni wolnymi się być od przysięgi nie rozumieli. Te tractaty skoro bardzo stanęli i wielki eror się stał, że ich raczej z pokłonem do k. j. m. nie obrócono i chciał to reparare p. Machowski, ale nie mógł. O co nań crucifige wołają. Zamek zatem soczawski poddał się i gospodarowa jej mość z dziećmi. Nowy gospodar, że wielkich dobrodziejstw jej doznawał i kilka razy od gardła go uprosiła, we wszelakim mają poszanowaniu, że ją miał, gdzieby chciała, puścić, ale jej nazaczył Roman klucz ze włościami na jej sustencją. Skarby, które wszystkie najwięcej w ochędostwie, szatach, srebrze stołowym i w siedzieniach (bo pieniądze tylko sto tysięcy talarów łewkowych znalesiono) popieczętowane leżą, jaka ich dispositia będzie, trudno wiedzieć, atoli nie było dla czego szyi łamać.

Interim przyszła wiadomość, że Chmielnicki z chanem i ze wszystkimi ordami już się w Raszkowie przez Dniestr przeprawuje z starym gospodarzem. PP. węgrowie jak na poszcie do domu pomknęli i nazad nie oglądając się. p. Kondracki z ostatkiem swych, spieszo też do k. j. m. pod Zwaniec udał się, żeby go od wojska nie odsaczono, nabuzowawszy i nazydowawszy nowemu gospodarzowi, który i sam gdzieś w strachu. Do węgrów posyłano, upominając się posiłków ex vi conjunctionis i ligi, obiecali posłać dopiero 4 000 ludzi, ale tylko pod dwiema znaczkami i to sub titulo woluntariuszów i ochotnika i to przeciw samym tylko kozakom, nie tatarom, z którymi są jednego pana poddanemi; a ci na to odłączeni declarowali, że pujdą, ale żeby im zawsze i wszędzie obroki na nich i na konie dawano, tak jako naszym pod Soczawą. Taka pociecha z tej ligi. My stoimy między Dniestrem a Zwańczykiem rzeką, loco in comodo (?) barzo, bo za najmniejszym nieprzyjacielskim nastąpieniem wychylić się nie będzie jako, nawet miejsca nie mamy tyle, żebyśmy szyk explicare mogli, od koni zaraz odpadniem. A o nieprzyjacielskich zamysłach zabawi, czy na nas obróci, czy też wgląb tata(rz)y Złotem szlakiem do Corony puści”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – № 517. – Тогочасна копія).

Переклад

Пан Маховський від к. й. м. до Молдавії посланий, як тільки дав козакам про це знати, що має всі повноваження до ведення переговорів з козаками, зразу їх привів до переговорів (бо теж ані пороху, ані провіанту не мають, здохлятиною живляться, воловими шкірами живились). Тоді вважай протягом одного дня настав договір. Пан Мухавецький іменем короля й. м. присягнув їм збереження життя, цілість і вільний вихід, вони ж на тому присягли, що більше не мають під-

німати руки проти свого пана. Було й то у домовленостях, що всі гармати мали залишити під замком, мали віддати всі прапори, котра половина мала к. й. м. перейти, а друга – гетьманові князя Ракоці. Однак дозволив їм на палке прохання цей гетьман десять прапорів, щоб під ними вийшли. Після такого договору козаки, накупивши у наших провіанту, пороху і понад тисячу коней, вийшли числом у 4 000, всі гармати взяли із собою (тільки одну гарматку і десять прапорів віддавши угорцям) з розгорнутими прапорами, з барабанним боєм і з музикою, у доброму таборі, у середині якого везли тіло Тимошкове під знаком (очевидно мається на увазі бунчук – Ю.М.), котрий несли при труні і пішли собі до Рашкова, де Дністер хотіли переходити. Зблизився з ними п. Сапіга, польний писар, з п. Рушицем, ротмістром, з близько тисячею кіннотників, порадника (?) важко знати, але йому мало не дали по дорозі пам'ятного. Боячись (?) . щоб через це і вони не вирішили бути вільними від присяги. Ці домовленості дуже швидко були укладені і велика тривога сталася, що їх швидше з поклоном до к. й. м. не відправлено і хотів це виправити п. Маховський, але не міг. За що по ньому плаче шибениця. Потім сучавський замок піддався і господарова її мость з дітьми. Новий господар, тому що великих добродійств від неї дізнавав і кілька разів вона упросила його від смерті, знаходиться господарева у всілякій пошані, що її мав, куди б хотіла, відпустити, але їй призначив Роман ключ з волостями для її утримання. Скарби, котрі всі найбільше у одязі, шатах, столовому сріблі і в сідлах (бо грошей тільки сто тисяч левкових талярів знайдено) опечатані лежать, що з ними буде, важко сказати, однак не було заради чого ламати шії.

Між тим прийшла відомість, що Хмельницький з ханом і з всіма ордами переправляється в Рашкові через Дністер з старим господарем. Панове угорці як поштою (?) пішли додому і назад не оглядаючись. Пан Кондрацький з рештою своїх, теж спішно до к. й. м. під Жванець рушився, щоб його від війська не призначили, вишпетивши нового господаря, котрий і сам десь є в страху. Посилано до угорців, добиваючись допомоги як у союзників і союзу, ті обіцяли прислати лише 4 000 війська, але лише під двома значками і то тільки добровольців і тільки проти самих тільки козаків, а не татар, з котрими є підданими одного пана; а ці для цього призначені заявили, що підуть, але щоб їм завжди і скрізь були дані оброки на них на коней, так як нашим під Сучавою. Така потіха з цієї ліги. Ми стоїмо між Дністром і Жванчиком рікою, місці дуже невігідному (?), бо за найменшим наступом неприятеля вихилитися не буде як, навіть не маємо стільки місця, щоб могли бойовий лад розгорнути (?), від коней зразу відпадемо. А щодо неприятельських замислів почекаємо, чи на нас обернуться, чи теж вглиб до Корони пустяться татари Золотим шляхом”.

№ 15

1653, серпня 14 (4). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до думного дяка Ларіона Лопухіна

«Божиею милостию великого гедря царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси самодержца и многих государств гедря и обладателя его царского величества Лариону Дмитриевичю Лопухину думному дяку Иван Выговской, писарь Войска Запорожского, здравствовать и долгоденство-

вать в чести сей болшой в милости великой великого гедря его царского величества в дияковстве думном от Христа Бога усердно желаем.

Яко прошлых лет прямую службу мою царскому величеству всегда совершал и чинил и ныне неотменно прияю его царскому величеству и прошу: изволь ваша милость обвестить его царскому величеству, что послы двои от турецкого царя у нас и теперь задержаны, что фряскове бьют царя турецкого, кои бы рад, чтоб Войско Запорожское ему служба, и Радивил двожды писал, чтоб мирится с ляхами и до его милости отца митрополита киевского писал и прочим, чтоб он пана гетмана Войска Запорожского увещал о миру с королем и с ляхами и сего не учинил его милость пан гетман и Войско Запорожское, надеючися на милость великую его царского величества и не хотячи неверному царю служить, чаючи милости Божии и его царского величества. Ляхи теперь наступают, но миру с ними не будет до вести от его царского величества. Татаром уже не верим, потому что толко утробу свою нас[ы]тити ищут и мехи пенязми наполнити, а православных пленят и убивают, своих сии ищут, а не яже (?) Христовых и наших. И иные вести как учинятся, скоро известити его царскому величеству от всех сторон послышав что, напишу скоро нне, чтоб твоя милость сие его царскому величеству известил. Прошу и ко мне б друголюбив был и братолюбив как Михайло Ефиевич (?). По сем здрав буди о Хрсте.

Писан в Чигирине августа 4 1653.

Вашей милости во всем желательный слуга Иван Выговской, писарь».

Приписка: «Да в том же листу положен листочек, а на нем написано: «Сия грамота чтоб никому иному от дворян и от дьяков его царского величества показана была, толко самому вашей милости ведомо да будет от тебя, приятеля моего».

(НБУ. – ІР. – Ф. 224. – № 97. – Ч. І. – С. 295-298. – Копія кінця ХІХ ст. з тогочасного перекладу Посольського приказу. Тексту документа передуює запис зроблений копійстом: «Список с листа белоруского писма каков писал к думному дьяку к Лариону Лопухину Запорожского Войска писарь Иван Выговской нынешнего 161 августа в 24 де[нь] с посланцом з Гарасимом Яковлевым»).

№ 16

1653-1654. – Фрагмент польського щоденника, у котрому йдеться і про Жванецьку битву

„Roku ___ j. m. p. pana i Krzystopha Sapiehów braci rodzonych wzięli orda pod Tajkurami i wojsko, które było z nimi, rozgromili. Z pod Zwańca j. m. p. Stanisław Potocki, hetm. wielki koron. rozpuścił wojsko po quaterach, nie wiele postawszy (?), wydaje uniwersały, aby się kupiło wojsko pod Miedzyboż[...].”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Супленментум. – № 542 – Тогочасна копія).

Переклад

Року ___ й. м. пана і Криштофа Сапігів, рідних братів, взяла орда під Тайкурами і військо, котре було з ними розгромили. З-під Жванця й. м. п. Станіслав Потоцький, гетьман великий коронний розпустив військо по квартирах, недовго постоявши (?), видає універсали, щоб скупчувалося військо під Меджибіж[...].

№ 17

1654, січня 1(1653, грудня 22). – Чигирин. –
Універсал-привілей Богдана Хмельницького.

«Богдан Хмельницький, гетман, з Войском Запорозским.

Ознаймуем сим писанем ншим кому бы о том відати належало, иж видячи мы великие недостатки иноков мнстра общежителного мгарского, же братия слушного міти не могут [виживеня], которие в щоденних молитвах своїх и Войска Запорозского не забивают, а уважаючи тое, пустилисмо им млинок один од приезде лубенского нижний на Тишках з каменми двома, а третим ступним, в котором млині абы жадный ни од кого, так з войскових людей, яко и з обивателев розних міст и сел, не поносили перешкоды пишно жадаем и розказуем; арендары жебы зараз той млин попустили, ежели в аренді, а им в том дофолгация слушная будет, что пн. полковник нш миргородский доглядати мает.

Писан в Чигрині декавр[ия] 22 року 1653».

(ЦДІАУК. – 137. – Оп.1. – № 127. – Арк. 25-25 зв. – Копія XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: «Універсал Богдана Хмельницького на млин Тишковский од приїзду лубенского о двох каменях, ступному третьому». Наприкінці документу є запис того ж копійста: У подлинного подпис таков: «Богдан Хмельницький рука власна», також намальоване коло, в середині котрого написано: «Місто печати»).

№ 18

1654, жовтня 11(1). – Ніжин. –

Універсал ніжинського наказного полковника Романа Катіржного

“Роман Катержний, полковник Войска его црского величества наказний ніжинский и всего Сівера.

Атамане и войте висоцкий, пральницький, едутинский, холмянский, красноставский. Розказую вам сурове под сороком каранем войсковым, жебысте были во всем послушни ведлуг універсалу его млсти пана Богдана Хмельницького, гетмана Войска Запорозского, послушенство отдавали до мнстра Максаковского, жебысте не были спречни против оных чернцов и вшелякое послушенство отдавали, сурово вам розказую. А що стороны гребли красноставской, жебысте вси одностайне угатили, а пожиток до монастыра отдавали. А если бы хто мил спречным быть воли и розказанию моем, таковый сорокаго караня не уйдет. Зачим вас Гспду Бгу отдаю.

З Ніжина октября 1 року 1654.

В подлинному подписано: “Роман Катержний, полковник наказний ніжинский рукою”.

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М. / 154. – Арк.42 зв. – Копія XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, в середині якого написано: “місто печати”).

№ 19

1659, січня 14. – Новогрудки. – Лист Івана Гуляницького
до Олександра Полубинського, писаря польного литовського.

„Jaśnie wielmożny mściwy panie pisarzu polny WKL[itewskie]o, mij (!) wielce mści panie i dobrodzieju.

Za osobliwe mam to sobie od Boga szczęście, gdy (...) * zaszło lubo w tej błahiej rzeczy w. m., meo mć pana, rozkazanie, któremu iżeby mógł, chętnie bym dość uczynił. Łecz księgi, tak trybunalskie, w których decret, jako i grodzkie, w których vici najdowały, pogorzały. Zaczyn teraz w tym rozkazaniu w. m., meo m. pa[na], dość udziałać nie może, atoli ku obronie tej acty w. ms., meo m. pana, z j. mć panem Miecznym atestacją w. j. m. (?) pana pisarza litewskiego na wojne (?) (...) * posyłam.

A zatym uniżennie w. m. (...) * w. mć., meo m. pana, przesyłam usługi powolny sługą Jan Hulanicki.

W Nowogrudkach 14 january 1659”.

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ V. – № 5534. – Оригінал завірений печаткою. Адреса: „Jaśnie wielmożnemu jeo mś panu pisarzołwi polnetu WXL, słonimskietu etc (?) staroście, pa[nu] me[stu] dobrodzieowu oddać”, тобто «Ясновельможному його мость пану писареві польному ВКЛ, слонімському і т.д. (?) старості, пану моєму добродієві, віддати»).

Переклад

Ясновельможний мостивий пане польний писарю ВКЛ[итовськог]о, мій вельми мостивий пане і добродію.

За особливе щастя собі маю від Бога, коли (...) * прийшов у цій маленькій речі наказ від в. м., мого м. pana, котрий я якби міг, то охоче б виконав його. Але книги, як трибунальські, в котрих decret, так і grodzькі, в котрих знаходилися віці, погоріли. Через що я тепер не можу виконати наказ в. м., мого м. pana, але на цю оборону посилаю акти в. м., мого м. pana, з атестацією й. м. паном Мечним й. м. (?) pana литовського писаря на війну(?).

А за цим понижені послуги посилаю в. м. (...) * в. мості, мого м. pana, покірний слуга Іван Гуляницький.

В Новогрудках 14 січня 1659».

№ 20

1659, березня 8 (лютого 26). – Бихів. – Лист полковника Івана Нечая до речницького скарбника Яна Селицького

„Mści panie skarbniku rzeczycki, mój wielce mśc. panie i przyllu!

Zyczliwa przez w. m., m. m. pana, którego spawie mojej podejmować ochoczо raczycz, jeżeli digna czasu swego ode mnie nie odbierze premia, jeżeli tym że się w. m., m. panem, nie będzie dzielił szczytkiem (?) niech mśc (...) * jeo król. mści, pana meo młwego, łaska in obraca, mile pignore w ostatku i zdrowie niechaj trace moje. Bona fide (...) *, że takiej jakiej sobie pragniesz, po mnie wrychłe doznasz wdzięczności, tyle w. m., że (...) * abyś według swej offiarowanej chęci ad metamnog ordynował desideria moje, jakoby in pelago zazdrości ludzkiej (...) * nie (?) mogły. A te wszystkie intenta, że na terazniejszym sejme wziąć mogą (?) po dzieiąte upraszam, abyś spolne z jego mścią panem Koszańskim związać się, dopiero w swej nie zechciał pracy (?) i od złe tłumaczących moją fatygę rycerską języków ludzkich defendere nie zbraniał, czego pewien po przy każdej w. m., m. m. pana, ustając (...) *, jako najpilniej załecam łasce.

W Bychowie d. 26 february A° 1659.

W. m., m. mściwego pana życzliwy przyll. i służą Jan Nieczaj, pułkownik j. k. m. Zaporowskiego Wojska.

I powtore prosze, abyś braciszków (?) z jeo mścią panem Korzańskim we wszystkim się znosił i naradzał, gdy zew (?) ja jego mści plenerians zlims (?) przez liter (?) w tej mojej sprawie”.

Адреса: „Jeo mość panu Janu Casimierzowi Sielickiemu, młmu m. panu i przyllowi by dany(?)”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – №10359. – Тогочасна попсована копія. Оpubліковано: Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. – Львів, 1997. – № 233. – С. 386-387).

Переклад

Мость пане скарбнику речичький, мій вельми м. пане і приятелю!

Жичлива приязнь (?) в. м. м. пана, котрий зволиш охоче братися за мої справи, якщо достоїнство (?) у свій час не візьме від мене винагороду, якщо цією свічкою (?) не буду ділитися з в. м., м. м. паном, нехай милість (...) * його королівська мость, пана мого милостивого, ласка в (...) * обертає, мило бере у заклад, врешті нехай витрачає і моє життя. Добра вірність (...) *, що такої, як ти прагнеш, від мене скоро дістанеш вдячність, тільки в. м., що (...) * понижено прошу, щоб згідно з своїм обіцяним бажанням, до кінця чинив досить моїм прагненням, щоб у морі людських заздощів вони не могли пропасти (?). А всі ці наміри, що на нинішньому сеймі можуть реалізуватися (?), то прошу й по-десяте, щоб спільно з його мостю паном Кошанським зносячись, не схотів зменшити зусиль у своїй праці (?) * і не боронив спростовувати людські поголоски, які погано витлумачують мої рицарські труди, в чому переконаний. При кожній okazії не шкодуючи праці для в. м., м. м. пана, (...) * старанно віддаюся ласці в. м.

В Бихові дня 26 лютого 1659.

В. м., м. мостивого пана, жичливий приятель і слуга Іван Нечай, полковник й. к. м. Війська Запорізького.

І по друге прошу, щоб братію (?) з його м. з його мостю паном Кошанським в (...) * в усьому зносився і радився, коли я його мості (...) * володінь листовно в цій справі.

Адреса: „Його мость пану Яну Казимиру Селицькому, моєму милостивому пану і приятелеві віддати”.

№ 21

1659, березня 20 (10). – Табір під Зіньковим. –

Лист гетьмана Івана Виговського

до Марії Радзівіл (Лупу), удови князя Януша Радзівіла

„Jaśnie oświęcona księżno, mściwa pani wojwodzina wileńska, wielce moja mściwa pani.

Jakom ja po wszystkie te czasy szczyrze wszelakie waszej kściej mści zawsze sprzyjał żądom (?), tak i teraz cokolwiek jego mśc p. (...) *, mój mściwy pan i szwagier, imieniem waszej kściej mści wniosł, że mię najmniej, nie uznał przeciwnego ustną dostateczne okaze relatią. Zaraz bowiem wysłanym na blisko przyszły sejm

od nas posłom to intymowałem, aby wszelakie waszej ksciej mści promowali sprawę i usilnie domawiali tego, żeby w należących sobie i służsznym prawem przypadłych dobrach namniejszej ni od kogo nie ponosiła przeszkody i za cudze swoją niewinnością nie opłacała występki, a pogotowiu w wysokim wymy nie ponosiła honorze. Pewenem tedy, że jako wniesiona moja do jeo kr. mość będzie miała za waszą kscią mścią miejsce prózba, tak i ochotę moją do usług swych będziez raczyła wdzięcznym przyjac affectem. Którą i teraz łasce waszej ksciej mści całe oddawam.

Dan z taboru z pod Zińkowa d. 10/20 marca 1659.

Waszej ksciej mści całe życzliwy przyll. i sługą Jan Wyhowski, m[anu] p[ropria].

W czym będzie prózbę swoje wnosil j. m. pan szwagier mój do waszej ks. mśc., racz wasza ks. mś. do kscia koniuszego wnieść prózbę swą, aby (...) * nie odniosł, odsłuże to waszej ks. mśc”.

Адреса: „Jaśnie oświęconej kseźnie, a mnie wielce mściwej pani Maryej Radziwiłłowej, wojewodzinej wileńskiej, hetmanowej wielkiej WksL, oddać”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Автограф (?), завірений печаткою Війська Запорозького. Опубліковано: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ. – К., 2009. – Т. 13/14. – С. 523-524).

Переклад

Яснеосвічена княгине, мостива пані віленська воєводино, моя вельми мостива пані.

Як я в усі ці часи щиро сприяв всяким справам вашої княжої мості, так і тепер все що його мость пан (...) *, мій мостивий пан і швагер, від імені вашої княжої мості вніс, і найменшого не зазнав спротиву від мене, про це він дасть вичерпну усну реляцію. Зараз же я посланим від нас на сейм, який скоро буде, дав доручення, щоб вони протегували всіляким справам вашої княжої мості і наполегливо добивалися того, щоб в належних і слухним правом припалих в. кн. м. добрах найменшої ні від кого не зазнала перешкоди і чужі провини не оплачувала своєю невинністю, тим більше, щоб високий гонор не зазнавав шкоди. Певний, що як моє внесене до його королівської мості прохання за вашу княжу мость, так і моє бажання до послуг зволиш вдячно прийняти. Котре і тепер милості вашій княжій мості цілком віддаю.

Дано з тaborу з-під Зінькова 10/20 березня 1659.

Вашої княжої мості цілком зичливий приятель і слуга Іван Виговський, рукою власною.

У чому буде клопотатися перед вашою кн. мостю й. м. пан швагер мій, зволь ваша кн. м. сама поклопотатися перед князем конюшим, щоб я отримав відмови, я відслужу це вашій кн. мості.

Адреса: „Jaśnie oświęconej kseźnie, a mnie wielce mściwej pani Maryej Radziwiłłowej, wojewodzinej wileńskiej, hetmanowej wielkiej WksL, oddać”, тобто «Яснеосвіченій княгині, а мені вельми мостивій пані Марії Радзівіл, віленській воєводині, великій гетьмановій ВКЛ, віддати ».

1659, травня 2. – Варшава. –

Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie oświęcony książę, mści panie koniuszy WKL, mnie wielce mści panie i bracie!

Poczuwając się w powinnej przeciwko w. ks., meo mśc pana, observacyej, przywiozłem na sejm artykuły od Wojska Zaporowskiego, alyś w. ks. mś. in dignitate sua et facultatibus był od jeo k. mś. i Rptej ukontentowany. To gdy cum sumo sollicitudine eksequi usiłuje, dochodzi mie wiadomość, że rodzona moja pani Lubienicka, która z wolej w. ks. mśc małżonka swego w Tykocinie postradała i sama wszystkiego pozbyła, nie tylko satisfaccej w summie powierzonej w. ks. m. nie odnodi, ale opprimitur male volenzia sług w. ks. mś., jeżeli ma być in tam fructu amicitia, która w to (?) z w. ks. mśc podaje do wysokiej w. ks. mści uwagi. Tu to są fructus amicitie verae, ego tibi et tu mihi nie jest taką jeszcze sierota za łaską Bożą rodzona moja, aby nie miała vindicem Boga w sieroctwie swoim. Lecz spero meliora uniżenie w. ks. mści upraszając i wzajem odsłużyć obiecując w. ks. mści, memu mściwemu panu, którego jestem całe życzliwym bratem i powolnym sługą J. Nie-mirzyc ręką wł.

Datt w Warszawie d. 2 maja 1659”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 10388-а. – Оригінал. – Адреса: „Jaśnie oświęconemu książęciu jego mśc Bogusławowi Radziwiłłowi, książęciu na Bierzach i Dubinkach, (w) Słucku i Kopylu, koniuszemu W. Ks. Litewskiemu etc, etc, staroście, gubernatorowi pruskiemu, mnie wielce mściwemu panu i bratu”, тобто «Яснеосвіченому князю його мость Богуславу Радзівілу, князю на Біржах і Дубинках, в Слущку й Копилі, конюшому ВКЛитовського і т. т., і т.д. старості, пруському губернаторові, мені вельми милостивому пану і брату»).

Перевод

Яснеосвічений князю, мості пане конюший ВКЛ, мені вельми мості пане і брате!

Почуваючи себе винним в. кн. м., мого мості пана, я привіз на сейм статті від Війська Запорозького, щоб в. кн. м. у своєму достоїнстві і можливостях був від його к. м. і Речі Посполитої задовільнений. Це коли з неабиякою турботою, доходить до мене відомість, що моя рідна сестра пані Любенецька, котра з волі в. кн. мості втратила свого чоловіка в Тикоцині і сама всього позбулася, не має не тільки сатисфакції у сумі довірених в. кн. м., але й зазнає утисків від недоброзичливості слуг в. кн. м., якщо має внаслідок цього приязнь, котру подаю до високої уваги в. кн. м. Тут є плід справжньої дружби, я тобі, а ти мені; ще не така сирота по милості Божій моя сестра, щоб не мала Божої охорони у своєму сирітстві. Але в надії на краще понижено прошу в. кн. мость і взаємно обіцяю відслужити в. кн. мості, моєму милостивому пану, котрого є цілком зичливим братом і покірним слугою Ю. Немирич рука власна.

Дано у Варшаві 2 травня 1659.

№ 23

1659, травня 5. – Варшава. – Лист Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie oświęcony miłościwy książę Radziwiłł, mój wielce mści panie i przyjacielu!

Jako raz przyjacielski mój w. m., m. m. pana, oświadczywszy affekt, tak ony przy wszelkiej mojej a nigdy odmiennej życzliwości każdego czasu i na każdym (miescu) wyświadcząc gotów jestem w. m., m. m. pa(nu), placu, nie tylko na desideria, lecz i na rozkazanie, każdeo momenta. W czym zdołam zawsze ułużyć ofiaruje się jej mści, m. wielce mściwej paniej, której zostawam i w. m., m. m. pana, całe uprzejm. wszego dobra przyjacielem i sługą Konstanty Wyhowski, pułkownik turowski.

Z Warszawy 5 maj 1659.

Tetera stylo”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18112. – Оригінал завірений печаткою. – Адреса: „Jaśnie oświęconemu księciu Bogusławowi Radziwiłłowi, koniuszemu Wielkiego Księstwa Litewskiego), temu wielce mściwemu panu i przyjacielowi do oddania pełnić”, тобто «Яснеосвіченому князю Богуславу Радзівілу, конюшому Великого Князівства Литовського, моєму вельми мостивому пану і приятелеві» Оpubліковано: Мицик Ю. З Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т.233. – С. 382-383).

Переклад

Яснеосвічений милостивий князю Радзівіл, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Як раз освідчивши моє приятельське ставлення до в. м., м. м. pana, так його при всякій моїй і завжди незмінній зичливості кожного часу і на кожному місці у кожному мить готовий освідчувати в. м., м. м. пану, не тільки на бажання, але й наказ. У чому завжди офіруюсь служити їй мості, м. вельми мостивій пані, котрої і в. м., м. м. pana, залишаюсь цілком люб'язним і всього добра бажачим приятелем і слугою Костянтин Виговський, туровський полковник.

З Варшави 5 травня 1659.

Тетеря писав

№ 24

1659, червня 3 (травня 24). – Варшава. – Лист туровського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie oświęcony mści książę, mój wielce mści panie i przyjacielu!

Lubo dawno już, jeszcze od sławnej pamięci jaśnie oświęconych książąt, przodków w. m., m. m. ks. m., naród nasz ruski, wiela i wielkim dobrodziestwy ad omne officiorum genus deuinctus zostaje. Jednakże i w. ks. m. nie mniej go ku sobie i ku wszystkiemu prześwietnemu domowi książąt ich mściow Radziwiłłów, zniewalać raczysz, ponieważ i czynić to zawsze zwykłeś, coby bez szkody i narodu ruskiego było i zamyślać to nie ustajesz. Szczegoby pożytkować mógł naród nasz i starożytna religia jego: percepimus to aside dignisa i z samych listów w. ks. m., że

zamyślać raczysz de erigendo cołlegia w miejscie Słucku i one wszelkimi pracy et libertationus munire. Ten samy umysł w. ks. m., quedenobis non meretrur. Zgoła ad sanguinis usq effurionem nos adstringit et obligat. Coż, jeżeli go w. ks. m. ad eksecutionem j. m. panu, hetmanu Wojsk Zaporowskich i po mnie Słuckie swoim, tudzież i po całym narodzie naszym ruskim niewątpliwie rozumieć, że nihil tante restimanus czego bychmy dla honoru w. ks. m. i wszystkiego przeswiętego imieniem pilno upraszam, abyś raczył ten świątobliwy umysłnej jako najprzędziej eksequi. W tym się miłościwej łasce w. ks. m. pilno oddaje.

Datte z Warszawy d. 24 maja A° 1659.

Waszej książęcej mści, mego m. pana, życzliwy przyll. i sługa Konstanty Wyhowski”.

Adpeca: „Jaśnie oświęconemu księciu j. mć. Bogusławowi Radziwiłłowi, księciu na Birżach i Dubinkach, Słucku i Kopylu, panu na Newlu i Siebieżu”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18112/4. – Оригінал завірений печаткою. – Adpeca: „Jaśnie oświęconemu księciu j. mć. Bogusławowi Radziwiłłowi, księciu на Біржах і Дубинках, Слұckу і Копулу, пану на Newлу і Siebieжу, коніuszemu WksLitt[fewskiego], barskiemu, brańskiemu, poszerwińskiemu etc staroście, temu wielce mść. panu і przyjacielowi do oddania”, тобто «Яснеосвіченому князю й. м. Богуславу Радзівілу, князю на Біржах і Дубинках, Слұцкy й Копілю, конюшому ВКЛит[овського], барському, брянському, пошервінському і т. д. старості, моєму вельми м. пану і приятелеві до віддання». Оpubліковано: Мицик Ю. 3 Українського Дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С. 382-383).

Переклад

Яснеосвічений милостивий князю, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Вже давно, ще від славної пам'яті ясно освічених князів, предків в. кн. м., народ наш руський вельми й великим добродійством в усіх службах залишається винагородженням (?) вашим родом. Однак і в. кн. м. не менш зволиш його прихилати до себе і до всього пресвітлого дому князів Радзівілів, бо і завжди звик це чинити, щоб це було без шкоди і народу руському, не стомляєшся думати про це, з чого б міг мати користь і народ руський, і стародавня його релігія; ми прийняли це як достовірне (?) і з самих листів в. кн. м., що зволиш задумати збудування колегіуму у місті Слұцкy і зміцнити його всілякими працями і вольностями. Цей же замисел в. кн. м., чого від нас не заслужив (?). Взагалі це змушує зобов'язує нас аж до кровопролиття (хоч не тільки значний (?), але буде постійно збільшувати нашу силу (?), що ж якщо його в. кн. м. даси до виконання й. м. пану гетьману Військ Запорізьких. Без сумніву розумієш, для мене, і для свого Слұцка, а також і для цілого нашого народу руського немає нічого такого, чого б ми для честі в. кн. м. і всього пресвітлого дому не вчинили. Тільки в. кн. м. старанно прошу від свого іменем і імені мого рідного брата, щоб зволив цей святобливиий задум виконати якнайшвидше. У цьому милостивій ласці в. кн. м. старанно віддаюся.

Дано з Варшави дня 24 травня 1659 року.

Вашої князівської мості, мого м. pana, зичливиий приятель і слуга Костянтин Виговський, полковник туровський“

1659, травень. – Варшава. – Реєстр учасників козацького посольства на сейм, які отримали винагороду з державного скарбу

«Насамперед

й. м. п. Костянтину Виговському; й. м. п. Тимошеві Носачеві, обозному; й. м. п. Лісницькому, миргородському полковникові; й. м. п. Федорові Виговському. Цим чотирьом по 12 ліктів оксамиту, по 12 ліктів венеціанського атласу, по 10 ліктів луковського атласу.

Й. м. п. Груші, генеральному писареві Військ Запорозьких – 27 ліктів оксамиту, 52 венеціанського атласу, 24 луковського атласу.

Зокрема

полковникам і сотникам з Війська, депутованим для виконання присяги

Як

З Чигиринського полку: п. Фесько Воронченко, кирилівський сотник; Михайло Бурмака, смілівський сотник.

З Черкаського: п. Андрій Одинець, полковий осавул; Семен Джулаєнко, син черкаського полковника.

З Канівського: Васько Митченко, канівський сотник; Андрій Бутенко, колишній канівський полковник.

З Корсунського: п. Мелешко Тивенко, корсунський сотник; Іван Половченко.

З Переяславського: Стефан Сулима, полковник; Андрій Романенко.

З Білоцерківського: Семен Лобушенко, стависький сотник; Андрій Рудика, настаський сотник.

З самого Коша: Кирило Андрієвич, полковник; Семен Цибуленко; Крисько, кошовий писар.

З Ніжинського: Іван Косинський, вертіївський сотник; Яків Уляницький.

З Миргородського: Онисько Толстович, пісківський сотник; Василь Скребет, лохвицький сотник.

З Уманського: Максим Булига, багацький сотник; Кирило Завідай.

З Чернігівського: Тиміш Ніковець; Ничипір Григорович, седнівський сотник.

З Павлоцького: Іван Філоненко, торчинський сотник; Василь Петровський, ходорківський сотник.

З Кальницького: Феська Микитенко, кальницький сотник; Фесько Дульський, кунський сотник.

– 12 ліктів оксамиту, 12 с ліктів венеціанського атласу, 6 ліктів тубину. 12 ліктів луковського атласу.

До цього дворяни і посольські слуги:

Остап Феткевич, зять п. обозного; Остап Лесбенко, також зять п. обозного; Григорій Уляницький, третій зять цього ж; Стефан Дорошенко; Миколай Яворський, військовий канцелярист; Федір Сулима; Калін Соколовський; Іван Богатиревич, сотник; Іван Рудницький; Григорій Колушовський, сотник; Кирило Шитний, сотник; п. Верещака, інстигатор; Гаврило Слоневський; Самійло Сотник; Олександр Носаревський; Мазепа Колединський; п. Гражний, п. Стшешковський, гетьманські слуги.

Тим призначено по 12 ліктів атласу, по 12 ліктів адамашку.

п. Бруховецькому 6 ліктів тубіну, литовського атласу.

При цьому

п. Якову Носаченкові, сину п. обозного.

Цьому призначено 24 ліктя атласу і 24 лікті адамашку.

Тут же

й. м. п. Криштофові Слоневському 20 ліктів оксамиту.

Врешті різній челяді і козакам цих же послів

Як:

й. м. п. Костянтина Виговського 900 осіб;

п. Носача, обозного, 1890 осіб;

й. м. п. Немирича 120 осіб;

й. м. п. Груші, генерального писаря, 20 осіб; п. Федора Виговського 21 особа;

п. миргородського полковника 30 осіб;

п. руського інстигатора 4 особи;

Цим всім призначено сукна по 6 ліктів.

Іван Груша, генеральний писар Війська й. к. м. Запорізького»

(Опубліковано: Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 125-127).

№ 26

1659, червень (?). – Чигирин (?). – Перша редакція інструкції, даної українським урядом своїм послам на сейм для переговорів щодо ратифікації Гадяцького договору

«Перелік пунктів покірних прохань, які подає його милість ясновельможний гетьман Війська Запорозького разом з усім Військом Запорозьким і народом руським його королівській милості і всій Речі Посполитій.

Пункт перший

Просить його милість пан гетьман з усім Військом, щоб відповідно до Гадяцької Комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна і весь народ руський повністю втихомирений згідно з проведеним розслідуванням комісії, [результати] якого будуть перелічені нижче.

Пункт другий

Просить його милість пан гетьман з Військом, щоб згідно з тою комісією повністю Військо Запорозьке заспокоїти і задовольнити. Також аби було видано Декларацію щодо приєднання воєводств Руського, Волинського і Подільського до Руського Князівства, тому їх милості панове комісари подали це [на розгляд] сейму, а також аби були виконані інші прохання самого Війська Запорозького, які будуть перелічені нижче.

Пункт третій

Просить його милість пан гетьман з Військом про шляхетський стан Руського Князівства, щоб згідно з Гадяцькою Комісією, весь час надавали людям грецької віри всі [становища] від найвищого сану аж до найменших посад. Особливо ж, щоб амністія, гарантована Гадяцькою Комісією, записана

в двозначній формі, була здійснена як для Війська Запорозького, так і для шляхти в Короні та Великому Литовському Князівстві.

Пункт четвертий

У зв'язку з тим що руська шляхта вельми зубожіла і, хоча б роздавалися якісь посади, не може з гідністю виконувати свої обов'язки, тому просить його милість пан гетьман з Військом Запорозьким, щоб маєтності його королівської милості і Речі Посполитої, як нижче було сказано, були впорядковані й потім розподілялися на вічні часи. При тому ще просить, щоб установа судів того ж Князівства відбулося, згідно з Гадяцькою Комісією, відповідно до нижче перелічених вимог.

Пункт п'ятий

Просить його милість пан гетьман з Військом Запорозьким, щоб всі ухвалені [раніше] постанови для військової влади на Україні про військову дисципліну було зібрано разом й щоб було надано повну владу його милості пану гетьманові за прикладом святої пам'яті покійного пана Яна Замойського, великого гетьмана, а також обмірковано було все необхідне для війни, згідно з вимогами, які нижче будуть перелічені, тому що в Гадяцькій Комісії це гарантовано в багатьох місцях.

Пункт шостий

Просить його милість пан гетьман з Військом Запорозьким, щоб усі приватні претензії так його милості пана великого гетьмана, як і польного запорозького, як теж і третього брата і його милості пана київського підкоморія щодо його інтересів, а також інших осіб, про яких писав його милість пан гетьман до його королівської милості і про яких записано в інструкціях, було доведено до щасливого здійснення згідно з нижчеподаним реєстром, та, врешті, щоб усе те, про що говориться в Гадяцькій Комісії, збереглося. Військо Запорозьке просить одночасно, щоб доповнення Гадяцької Комісії як щодо справи і особи його милості пана гетьмана Війська Запорозького, так і його милості пана підкоморія були виконані.

Вимоги до першого пункту щодо задоволення потреб грецької релігії і цілого руського народу

I

Щоб унія так у Короні, як і в Великому Литовському Князівстві була знесена привселюдно постановою, і коли б хтось у Короні або в королівстві чи в спадкових добрах переховував уніатів і за їх допомогою гнобив руський народ, такий повинен підлягати карі анафеми і конфіскації маєтків, і це повинно здійснюватися на вимогу інстигатора Великого Руського Князівства у будь-кому надворному Суді і Трибуналі, а після вирішення [справи] виконання вироку має належати до його милості пана гетьмана Війська Запорозького.

II

Єпископи з кафедрами і маєтностями, а також архімандрії, ігуменства і всі церкви по містах і селах його королівської милості і шляхетських повинні бути передані негайно де-факто у справжнє володіння неуніатам і щоб панове уніати не мали можливості цькувати руський народ наклепами, як це робили раніше,

що неуніати викидали з церкви найсвятіші дари і топтали [іх]; щоб відразу ж після сейму протягом двох тижнів і дари євхаристії, і освячений хризмат поносили з церкви. Якщо б хтось із уніатів протиставився цьому і не вчинив так, тоді не тільки не матиме права позивати за це до суду греко-католиків, але як ворог батьківщини і порушник договорів має бути покараний названою вище карою на вимогу інстигатора Великого Руського Князівства через повноважний суд; [це стосується] також тих, що не повертають кафедр і церков.

III

Щоб де-факто повернули усі церковні маєтності, які недавно були відторгнені від церковних маєтностей різними людьми, зокрема їх милостями отцями єзуїтами, так у Литві – від їх милості отця Токальського, як і в Короні – від Свято-Троїцького Острозького шпиталю. Щоб відбулося також затвердження декрету його милості отця Токальського, архімандрита лещинського, у справі їх милостей з паном Станіславом Юдицьким і паном Григорієм Войною-Ясинецьким.

IV

Тому що, як тіло без душі, так і справедливість без виконання [вироку] – мертва, тому мають бути призначені до пана інстигатора Великого Руського Князівства певні їх милості панове комісари для відбирання кафедр єпископій, архімандрій та ігуменств, церков і всіх маєтностей духовних з усіма [від них] відсотками. При цьому цивільна королівська влада має створити де-факто виконавчий орган під вищеназваною карою.

V

Як стан духовний римо-католицької віри є забезпечений шляхетськими вольностями, такі стан духовний греко-католицької віри на підставі удільного статуту [має бути] забезпечений такими ж вольностями. Тому пильно треба домовлятися, що це було публічно закріплене Постановою, щоб жоден пан, так духовний, як і світський дідич римо-католицької віри, не мав жодної влади судити духовних грецької віри, [щоб він міг] тільки у звичайному місці позивати до церковного суду. Також і в карних справах – як римських ксьондзів, так і грецьких духовних не можна судити, тільки судом, відповідним для духовних. А хто б цьому противився, кожного такого мають позивати у будь-якому суді на вимогу інстигатора або віце – інстигатора Великого Руського Князівства як порушника надвірних і трибунальських декретів.

VI

Інстигатор Великого Руського Князівства, як і його віце-інстигатор, повинні мати забезпечену публічним законом силу позивати до сейму, трибуналів зухвалих людей, які чинили б якусь кривду греко-католицькій релігії або особам, або їхнім маєтностям як у Короні, так і в Великому Литовському Князівстві духовним і світським людям, якого б статусу і стану вони не були, позивати для публічного покарання, як порушників договорів, і для публічного покарання, встановленого на порушників надвірних і трибунальських декретів, а також за шкоди, особливо коли будуть фальшиво присягати. Цей же інстигатор матиме таку ж силу позивати без будь-яких обмежень за всі маєтності, давно забрані і відторгнені від церкви.

VII

Щоб анафему, яку наклали на отця єпископа перемиського і шляхту цього ж повіту, де-факто скасували і гарантували можливість добиватися відшкодування від уніатів.

VIII

Щоб зайняли свої місця в сенаті і й. м. отець митрополит і їх мості отці владики, згадані в Гадяцькій Комісії, а також майбутній владики володимирський – про це наполегливо просимо. Щоб також урядовці Великого Руського Князівства призначалися і утворення урядів проводилося через канцелярію Великого Руського Князівства.

IX

Щоб усі привілеї на духовні маєтності, семінарії, шпитали як у Короні, так і в Великому Литовському Князівстві надавалися з канцелярії Великого Руського Князівства всім людям грецької віри, тому що (цю вимогу) взяли їх мості панове комісари й. к. м. і Речі Посполитої для вирішення й. к. м. та для того, щоб порозумітися зі станами Речі Посполитої. Якщо б їх мості панове литовські на це не дозволили, то, не порушуючи договорів з Коронаю їх мостей панів громадян Великого Литовського Князівства, не зможе віддавати ні маєтності, які має в своїх руках Військо Запорозьке, ані не буде дотримувати договорів з їх мостями. Академії, дозволені Гадяцькою Комісією руському народові, повинні бути затверджені публічною постановою.

X

Просить його милість пан гетьман з Військом, щоб отці єзуїти, що перешкоджають нашим руським школам, не мешкали у воеводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському.

XI

Духовні римської віри ні у своїх маєтностях, ні в дієцезіях не можуть мати жодної влади над духовними грецької віри.

XII

Коли все це здійсниться, тоді й. м. пан гетьман з Військом погодиться відправити свого великого посла до найвищого римського первосвященника і до й. м. християнського імператора вести переговори про загальну згоду, про час і місце генерального синоду, до чого повинні приєднатися їх мості панове духовні римо-католики.

Вимоги до другого пункту щодо Війська Запорозького

I

Нове рішення постанов 1638 року, ухвалене про Війська Запорозького, а також записка, подана в зв'язку з цим до королівського архіву, повинні були скасовані, а треба видати іншу ухвалену постанову про затвердження усіх давніх прав запорозьких і привілеї в урочистій формі мають бути дані.

II

Щоб пана обозного Війська Запорозького, суддів, осавулів і сотників задовольнили щедро так само, як встановив цар московський. Щоб і чернь, особливо та, що залишилася в реєстрі, одержала різні вольності.

III

Панові обозному Великого Руського Князівства і Війська Запорозького має належати тепер кварта зі староства Житомирського з гізаниєю або з іншого місця, а після смерті теперішнього посідача як Житомирське староство, так і адміністрація всіх селітроварень у всій Україні, в королівських маєтках має належати тому ж панові обозному, щоб Річ Посполита і військо мали завжди надмір пороху і куль, не витрачаючи на це інших коштів.

IV

Жодного козака не може судити жоден пан ані орендар, тільки власний отаман, сотник і полковник.

V

Наполегливо просить Військо задовольнити його у зв'язку з тим, що їх мості панове комісари на Гадяцькій Комісії взяли, [щоб подати] до теперішнього сейму [справу] воєводств Волинського, Руського і Подільського, щоб прийняти остаточну декларацію, що ці [землі] повинні лишатися у Великому Руському Князівстві.

Вимоги до третього пункту

I

Просить його милість пан гетьман з Військом Запорозьким, про стан шляхетський українських громадян, щоб згідно з Гадяцькою Комісією, уряди, починаючи від найвищого рангу аж до найменших земських і гродських, після того, як помруть теперішні їх посідачі, надавали посади і будь-які уряди людям грецької віри, що шляхетно народжені й мають маєтності, а коли б хтось посмів проти того виступити, той має бути покараний карою анафеми і конфіскацією маєтностей. У воєводстві Руському, Волинському і Подільському урядовцями і службовцями земськими і гродськими повинні бути по черзі раз римо-католицькі, а інший раз – грецької віри.

II

Право черговості на уряд посла належатиме Великому Руському Князівству як у сеймах, так і в комісіях і в посольствах за таким принципом, як Великому Литовському Князівству.

III

Просять, щоб амністія, запевнена Гадяцькою Комісією як шляхетському станові, так і Війську Запорозькому, здійснювалася обома сторонами як у Короні, так і Великому Литовському Князівстві.

IV

У палаті послів [сеймі] повинні бути призначені місця для послів Київського воєводства, які здавна їм належаться, зразу ж біля послів Сандомирського воєводства.

V

Будь-які вироки, штрафи, вигнання, анафеми й [судові] процеси, що ведуться на будь-якому рівні та в будь-якому місці, що досі зберігалися відносно тих, що були зі шведами або з Військом Запорозьким, скасовуються.

VI

У вільній Речі Посполитій немає важчої неволі, як та, коли комусь силоміць закривають шлях до здобуття своїх свобод і вольностей. Тому, коли хтось хотів би (чого не розуміємо) гнобити наш вільний народ тим, що чого немає в Гадяцькій Комісії, того не можемо просити, щоб нас тим не гнобили, бо вільний народ до вільного добровільно приходить і єднається і, чого треба, про це просить.

VII

Князі, що живуть у Великому Руському Князівстві, не мають і не зможуть мати [права] вимагати або захоплювати жодної вищої прерогативи або першості понад шляхетський стан.

Вимоги до четвертого пункту

I

Через те, що народ шляхетський грецької віри вельми зубожів, а від тих посад і урядів, що не дають прибутків, не тільки жодної втіхи не матиме, але швидше буде змушений терпіти жалі й наругу; тому просить й. м. пан гетьман з усім Військом Запорозьким, щоб воєводство Київське належало до Булави Великого Руського Князівства, приєднавши деякі староства навіки до цього ж воєводства і Булави, а саме: Острозьке, Переяславське, Богуславське, Білоцерківське, Черкаське і Канівське з Вишгородом і Київською орендою; а до каштелянії Київської після смерті теперішнього посідача – староство Новницьке (?) і Димерські маєтності з Демидовим; а до воєводства Чернігівського – маєтності Чернігівські, староство Ніжинське; до каштелянії Чернігівської – староство Новгородське, до воєводства Брацлавського – Брацлавське, Вінницьке, Хмельницьке; до каштелянії Брацлавської-Літинське, Канівське; до польної Булави Великого Руського Князівства – Корсунське, Чигиринське, Крем'янецьке, не рухаючи теперішніх посідачів. А заки це станеться, просять й. к. м. і Річ Посполиту забезпечити цим особам утримання з ласки й. к. м.

II

Трибунал Великого Руського Князівства тепер почне судити в Житомирі, початок і черга повинні бути встановлені на Брацлавській зустрічі. Щодо статусу надвірних судів Великого Руського Князівства має бути окрема постанова на сеймі.

III

Який би не було ухвалено спосіб проведення трибунальських судів, й. м. пан гетьман просить затвердити його публічною постановою.

Вимоги до п'ятого пункту

I

Як би це не було, але то саме в Україні сила полягає у військовій дисципліні, тому й. м. пан гетьман Військом просить, щоб усі постанови про військову дисципліну було зібрано разом і що й. м. пану гетьманові, за прикладом святої пам'яті покійного пана Яна Замойського, була надана повна влада над усім ричарством, шляхтою, що є в Україні, щоб він мав право війни, а коли б наказав когось виключити з війська, щоб негайно і всюди було це виконано відносно маєтностей і самої особи. Свіжі приклади повинні кожного до цього спонукати.

II

Щоб не доходило на Україні до заворушень і ускладнень на випадок, Боже борони, смерті й. м. пана гетьмана, тому й. м. пан гетьман просить, щоб без жодних виборів рідний брат й. м. – й. м. Данило Виговський, Боже борони його від швидкої смерті, де-факто успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство, а третій брат й. м. пан Костянтин Виговський успадкував би польне гетьманство, про що наполегливо просить його милість пан гетьман, щоб на Україні не доходило до вибуху заворушень.

III

Кварту з окраїнних староств треба призначати на жовнірів до скарбниці Великого Руського Князівства і повинні бути обрані люстратори для ревізії цієї кварти.

IV

Заки прийде до утворення скарбниці Великого Руського Князівства, просимо й. к. м., пана нашого милостивого, і Річ Посполиту, щоб нам дали стільки і такого війська, скільки і якого потребуємо, обміркувавши плату від Речі Посполитої щонайменше на три роки. А ми, зі свого боку, й. к. м. і Речі Посполитій обіцяємо давати Війська Запорозького подвійну кількість від тої, яка в нас буде.

V

Давнє право про перебування [старостів] у староствах українських треба зібрати разом і загострити під карою усунення зі староства на вимогу інстигатора Великого Руського Князівства, призначивши розгляд справ у трибуналі Великого Руського Князівства.

VI

Щоб у своїх спадкових маєтностях і ленах, розташованих в межах Великого Руського Князівства, князі і панове перебували особисто – залежить на цьому цілій Речі Посполитій, а коли б самі не могли перебувати в них, повинні доручати управління своїх маєтностей осілій шляхті Великого Руського Князівства грецької віри, про що повинен бути написаний закон.

VII

Внутрішню війну вивести за кордони і продовжувати обережно.

VIII

Існує давній закон, щоб жінки не мали жодних українних староств, бо в Україні завжди а тепер особливо, потрібно якнайбільше рицарських людей. Тому дуже-дуже просить й. м. пан гетьман, щоб ці права забрали разом і щоб не лише для королівських маєтностей, але й для ленних, в цілій Україні і в Сівері, всі права [на ці маєтності] скасували, а віддали добре заслуженим справним жовнірам, які кров свою проливають у війську, за рекомендацією й. м. пана гетьмана запорозького.

IX

Зустріч у Брацлаві Великого Руського Князівства, якій має потребу Річ Посполита, пропонують їх мості панове послі, визначивши термін [зустрічі] в межах дванадцяти тижнів, а керівником призначити одного з двох; на цій зустрічі будуть вести переговори про ці справи.

X

Перш за все про те, що під Гадячем вирішено, і про те, що на цьому сеймі ухвалять, якнайпокірніше проситимуть їх mostі панове послы й. м. короля, пана нашого милостивого, щоб ці святі переговори було затверджено урочистою присягою й. к. м. та їх mostей панів сенаторів і осіб, згаданих у Комісії.

XI

На забезпечення стола й. к. м. Велике Руське Князівство дарує Миргород з Полтавою і з усіма містами, які перед війною належали до Миргорода, а її милості королеві – Мену з волостю, Носівське староство і Кобищу.

Вимоги до шостого пункту відносно приватних претензій

I

Згідно з гарантією й. к. м., пана нашого милостивого, переданою їх mostями панамы комісарами відносно власних претензій, й. м. пан гетьман з Військом Запорозьким просить, щоб насамперед жодні маєтності і бенефіції світські й духовні нікому не давали без письмового дозволу й. м. пана гетьмана запорозького, і нинішні якщо хтось випросив під фальшивим приводом від й. к. м., щоб геть усі публічною постановою були скасовані, про що вельми наполегливо просить й. м. пан гетьман. Особливо ж просить й. м. пан гетьман як особа, майже [цілком] пригнічена постійними воєнними труднощами в Україні, щоб жодні справи, чи то карні, чи цивільні, не був зобов'язаний особисто полагоджувати, а щоб виконував це і відповідав [за них] за посередництвом своїх урядовців у гродських судах і трибуналі, а також на сеймі при допомозі своїх слуг або урядовців.

II

Щоб якнайшвидше українські громадяни почали володіти маєтностями й. к. м., які є в Україні, просить й. м. пан гетьман з Військом, щоб у Короні вакансії приділяли насамперед римо-католикам.

III

Й. м. пан гетьман вважає, що страшна згуба Вітчизни прийшла не від чого іншого, як саме від того словечка «не дозволяю», тому, впливаючись в єдине тіло Речі Посполитої, завчасу протиставляємося такій великій небезпеці, [пан гетьман] просить, не порушуючи вольності, такого поліпшення, щоб вирішувала більшість трибунальським способом. А коли б хтось захотів захопити її [Вітчизни] добро і цим займатися, тоді й ця більшість має вирішувати, крім таких [ситуацій], коли весь народ буде проти.

IV

Щодо Любомля і Бару, то й. м. пан гетьман уклінно просить й. к. м. і Річ Посполиту, щоб ці маєтності, беручи до уваги вимоги всіх польських законів, чого приклад дав святої пам'яті небіжчик Ян Замойський, затверджено постановою.

V

Й. м. пан гетьман подає окреме своє покірне прохання про й. м. старого свого батька, про й. м. пана Данила і про й. м. пана Костянтина Виговських, рідних своїх братів, щоб зі своєї щедрої і панської ласки королівська милість зволила обдарувати за їх станом і заслугами відповідним забезпеченням – з тих

маєтностей Речі Посполитої, які, згідно з Гадяцькою Комісією, після смерті теперішніх посідачів мають відійти до українних громадян. При цьому щоб і й. м. пана київського підкоморія, згідно з Гадяцькими угодами і поданою підтримкою й. м. пана гетьмана, милостиво зволив заспокоїти. Подає також своє прохання і за пана Юрія Хмельницького.

VI

Окремо й. м. пан гетьман подає своє прохання про всіх своїх родичів, особливо про й. м. отця Гунашевського, а також про всіх, про кого писав листи до й. к. м, щоб їх к. м. задовольнила їхні приватні претензії, особливо й. м. пана Прокопа Верещаки, прикордонного чернігівського комірника як давнього вірного слуги їх к. м.

VII

Щоб великий гетьман Великого Руського Князівства призначав польного, а після смерті великого - спадщину щоб брав польний, також на вищеназвані староства; на маєтностях Речі Посполитої могло б формуватися також і воєводство Запорозьке.

VIII

Усі заслуги й. м. пана Григорія Гуляницького, наказного гетьмана Сіверського - високі й гідні заслуженої нагороди їх к. м., пана нашого милостивого, - про нього просить й. м. пан гетьман, щоб за свої заслуги разом з усіма сотниками і своєю черню був нагороджений.

IX

Достойні цього заслуги світлого князя й. м. Богуслава Радзівіла, конюшого Великого Литовського Князівства, які засвідчував він самому й. м. королеві та Речі Посполитій, а ще його предки дуже заслужилися Богові й вітчизні, щоб усебічно й. м. король і Річ Посполита задовольнили всі ті його претензії, які належні рангові прав та привілеїв й. м. князя.

X

Просимо, щоб й. м. пан Гаврило Гулевич, хорунжий чернігівський, був повністю відновлений [в правах], а також пан Олександр Чаплич-Кисельницький і всі, хто під час цього фатального нещастя Речі Посполитої провинився перед Богом і Батьківщиною, тішилися батьківською ласкою й. к. м. і материнською любов'ю Речі Посполитої.

(Опубліковано польською і в українському перекладі: Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ (праці історико-філософської секції). – С. 327-350).

№ 27

1659, липня 11 (1). – Табір українських військ під Конотопом. –

Лист гетьмана Івана Виговського

до коронного обозного Анджея Потоцького

«Затримав посланця в. м. м. пана найбільше для того, щоб його з чимось певним і втішним відправити. Дав Господь Бог, що неприятель на багатьох місцях не отримав Його святої милості. Найперше під Говтвою (думаю, що

в. м. м. пану досі це невідомо) прийшовши силою у п'ятнадцять тисяч, так був потріпаний після приходу його мості пана Карач-бея, що мало хто втік і вся москва полягла на полі бою; старші були взяті в неволі, між котрими й Силка – керівник зінківської оборони, був спіманий і до мене приведений, він ще досі залишається прикутим до гармати. Я, неспішно йшов для визволення з облоги пана Гуляницького, бо очікував на хана його мості, а як хан прибув, то ми поспішили. 29 червня за старим стилем у віглію св. Петра й Павла зупинились біля Соснівської переправи, де застали п'ятнадцять тисяч москви, яка боронила однієї переправи, а другу, де москва стояла в готовності, ми відбили в бою. Наша кіннота, переправившись, займалася герцями з ними. Орда примчала з тилу і так їх змішали, що мало що вдіявши, ті почали втікати. На котрих всівши, гнали їх півтори милі аж до Конотопу, устилаючи поля густим трупом і мало хто з них втік до таборів, як видно із свідчень схоплених «язиків». Там же потрапили до неволі князь Пожарський, князь Лев Прокоф'євич Лепунов, два Бутурліни і всі полковники, ротмістри, капітани: одні полягли на полі битви, інші потрапили в неволю до татар. Однак і там недовго паслися, бо вийшов ханський едикт, щоб всім полоненим від старшого до меншого відрубали голови, що й було виконано і жодного досвідченого не залишено в живих. Про Ромодановського по-різному подекують: одні кажуть, що там же на плацу було зарубано, другі – що Ногайська орда з огляду на можливість великого викупу таїть його між своїми і перед самим ханом його мостю. То однак розумію, що не втік і Ромодановський, про що і те свідчить, що після цієї щасливої над неприємелем вікторії, одразу після заходу сонця його табір, котрий після нашого приходу став біля табору Трубецького, з ним з'єднався і рушив після програної битви, не маючи духу й голови для оборони. Після відступу табору пан Гуляницький, цілком вільний від облоги, напав, коли вони проходили повз місто і відірвавши немалу частину возів, багатьох поклав трупом, взяв три мотири, між котрими одна страшно велика, чотири штуки гармат, також вогнистих куль до дванадцяти возів, провіанту, чим добре підсилив військо. Вражений такою поразкою Трубецької зразу почав робити переправи на річці Конотоп і переправляти вози. Поки ми в день св. Петра й Павла прибули під Конотоп, значну частину табору й гармат переправив. Однак я з «язиків» довідався про його задуми, що він хоче, перейшовши цю переправу, відступати табором, вночі спішивши військо, наказав поближче підшанцюватися; якби вночі став перестережений неприємель з того боку не перетягнув всю потугу, певно б військо опанувало їхній табір, яке вже вдерлося було. Мені, заохотивши військо, яке я вів під самий неприємельський окоп, трохи дісталось: одного разу ядром з гармати коневі, на котрому сидів, відірвало ногу, другого - гарматним пострілом [розірвало одяг] до самого тіла, однак мене надзвичайно оборонила від загибелі всемогутня рука Господня, за що подяка Йому назвжди. Надія на Господа Бога що буде погібель цьому неприємелеві. Якби ж я мав у руках обіцяну його кор. мостю допомогу іноземною піхотою і війська, але я такий нещасливий матерівітизни син, що мене самого поставила проти таких страшних пароксизмів і (...) * боротися з таким досить потужним неприємелем, з котрим тепер вже стаю

з останньою відвагою. Не тільки при втраті прийдеться оплакати весь край, але і додадуться нові труднощі для вітчизни, яких ледве можна перенести. Вчиню те, що мені вроджена до неї каже вчинити любов, вчиню, що зможу, покладаючи надію на Господа Бога та Його Пречисту Матір, які [згідно із своєю волею] вони самі знищать кожного неприятеля, котрий і тепер досить залишаючись в тісному оточенні, не знаю як з нього він звільниться, бо і переправи на річці Сейм у трьох милях від Конотопу зроблені ним, вже попалені і орда довкола всі шляхи перекрила, та й ми з тилу і з флангів не будемо сидіти без діла. В. м., м. м. пану, доповівши і т. д.

Дано як вище написано.

Люб'язний брат і слуга Іван Виговський, гетьман».

{11 липня 1659 р. Табір під Конотопом”}

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 18111. – Тогочасна польськомовна копія. Тексту документа передує заголовок зроблений копіїстом: «Копія листу від його мості пана Виговського, гетьмана руських військ, до його мості пана коронного обозного від першого липня з табору під Конотопом 1659 року». Запис іншою рукою: «Копія листу п. Виговського до п. коронного обозного щодо розгрому військ під Конотопом». Опубліковано польською мовою: «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1870. – Т. 7. – № 87; Мицик Ю. З листування Івана Виговського // УАЩ – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 524-525. Ми опублікували у книзі: Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – С. 67-69 також тогочасний німецький переклад цього листа (переклад наш і Н. Підгорної), який містить незначні розходження з польською копією (деякі важкі різночитання ми взяли у фігурні дужки). Цей німецький список міститься у брошурі „Gründliche und wahrhäftige Relation“ (Гданьськ, типографія Фрідріха Рете, 1659; БН. – ВМ. – № 27346).

№ 28

1659, липня 23. – 3 табору, на кордоні з Московією – Авізи

Переклад

«Авізи з табору на московському кордоні на Самарі, Білих Берегах, з-під Путивля від 23 липня місяця.

29 червня. Карач-бей прийшов з 20 тисячами кримської орди. Він же привів Силку, дейнецького гетьмана, котрого розгромив під Голтвою 16 числа цього ж місяця. З ним [Силкою] було 16 тисяч війська. А цих барабашців дейнеками прозивають тому, що вони ходять без жодної зброї, а тільки з опаленим києм або булавою, котру в Україні називають де[й]некою.

4 липня. Хан прийшов до табору, до Крупичполя. У цей день їх мость пан гетьман наш запорозький вітав його з усіма полковниками. Він був ним [ханом] вдячно прийнятий і було дано ханом його мостю пану гетьману і всім полковникам чудові подарунки, а саме: делії телітові білі – полковникам, а самому пану гетьману його мості – алтембасові і другу телетову. Було також дано подарунки і військовим осавулам. Виступили всі польські хоругви, також і ескадрон німецької драгунії. А козацька старшина їхала праворуч і ліворуч від гетьмана.

8 липня. Під Вишницею над переправою була сутичка з московітами. Їх відбили від переправи пан капітан Закжевський з полком його мості пана Ленчинського, коронного полковника, з його мостю паном Яном Косаковським, найманим капітаном з литовського війська. На правому крилі й лівому переправилася орда і захопила тил цієї переправи у московітів, які боронили ту переправу. Маючи вільний шлях до Конотопа, військо вдарило вважай в очі московітам і за Божим благословенням розгромило всіх до єдиного московітів, котрих було кінноти й піхоти 40 тисяч. Московська старшина найголовніша, яка тоді була при війську, а саме: перший – князь Васильович Бутурлін, товариш Трубецького; другий – князь Семен Романович Пожарський, окольнічий; третій – Григорій Григорович Ромодановський; четвертий – князь Семен Петрович Львов; п'ятий – Арломон Сергійович (*Артемон Сергійович Матвеев*. – *Ю.М.*), стрілецький полковник царського приказу; шостий – рейтарський полковник Веден Андрійович Зміов; сьомий – полковник стрілецький Грубов. Ось цієї старшини, як і її війська, і нога не втекла. Все це трапилося у двох милях від Конотопа.

9 липня. Ми прийшли з табором до Конотопа і було дано допомогу його мості пану Гуляницькому, сіверському гетьманові. В цей час, побачивши потужне військо, московіти з трьох таборі вчинили один, окопавшись, але покинули в цих окопах свою дуже потужну мортиру інші гармати, котрі на землі лежали, теж потужні. Залишили й ядер самих 600 і 100 гранат.

10-11 липня. З окопу, котрий був на цьому боці переправи біля Конотопа, вигнано до Путивля самого Трубецького з царським військом. Під час цього штурму, коли військо вів його мость пан гетьман, то під ним було вбито коня з гармати. Коли він пересів на іншого і кинувся на відсіч ворогові, тоді [ядром] з гармати вирвало задню луку сідла, але самому його мості з Божої ласки ніч не зашкодило, і серед інших людей були невеликі втрати.

12 липня Трубецької відступив з табором від Конотопа, за котрим у цей же день наше військо пішло в погоню. Догнавши його у милі від Конотопа в полі, наші прагнули його там розгромити і, відповідно вишикувавшись, вдарили з усіх боків на табір. У битві було поранено з полку самого його мості пана гетьмана, котрий водить його мость пан Криштоф Ласка, гетьманського поручника, а з цієї ж хоругви Яна Бенецького, пана Тшчиновського, вбито двох челядників і вісім кінних з-під хоругви пана Наборовського, що були під порученством гетьманським, вбито пана Яна Заливського; челядника пана хорунжого було поранено, а вбито пана Давида Скоринича. Під самим паном Наборовським було з гармати вбито коня, а під товариством вбито під 5 кінних з-під хоругви пана Понятовського, пану Шимоновичу [ядром] з гармати відірвало руку, поранено пана Нестеровського, поранено пана Яворського, вбито 10 кінних з-під хоругви його мості пана Магдаленського, поранено й самого пана ротмістра, гарматним ядром відірвало ногу панові Пясецькому, у пана Павловського вбито 7 кінних, з полку пана Юрія Виговського пана Яна Ісаевича вбито, поранено Якуба Погорського, поранено пана Стефана Соболевського, пана Белацького порубано, пана Гашкевича порубано, пана Іллю Виговського пора-

нено, пана Грапинського поранено, вбито 16 кінних з-під хоругви пана Шодоровського, а товариства цього полку поранено 7, вбито 13 кінних з-підхоругви пана Волинського з товариства вбито трьох і 5 кінних з драгунського ескадрону майора Вільгельма Рудольфа, котрий був перед тим у Бихові зі случською піхотою, вбито пана Яна Косаковського, капітана, вбито й інших ефрейторів і сержантів, вбито й немало драгунів, втрачено полковників козацької піхоти і чимало сотників, про кількість яких через велику чисельність війська важко довідатися.

№ 29

1659, серпня 5. – Варшава. – Уривок з анонімного листа, вміщеного на сторінках німецькомовної друкованої брошури „Gründliche und wahrhäftige Relation...“

«З Варшави від 5 серпня.

Я не можу приховати від пана, що ми щойно отримали з України радісну вість, згідно з якою руський гетьман Виговський кілька разів ущент розгромив московітів, причому захопив добру здобич і взяв у полон багато значних князів. Гетьман Виговський був при цьому у великій небезпеці, бо під ним було гарматним пострілом вбито коня. Як тільки йшла достовірна звістка, вона викликала тут велику радість і в усіх костьолах співали «Тебе, Боже, хвалимо»[...]

(„Gründliche und wahrhäftige Relation...“ („Грунтовна і достовірна реляція про перемогу королівської величності Польщі під містом Конотопом над московітами..“). – Гданьськ, типографія Фридриха Рете, 1659. Переклад з німецької Ю. Мицика та Н. Підгорної. Опубліковано: Мицик Ю. Конопська битва очима гетьмана Виговського // Старожитності. – 1994. – № 5. – С. 2-4; Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 69).

№ 30

1658, вересня 18 – Табір козацьких військ під Русанівкою. – Лист Івана Виговського до короля Яна Казимира

„Tym samym siła mie dobroczynna waszej królewskiej mś., pana mego miłościwego, obowiązała i dewinkowała do wiernego poddaństwa łaska, im większe jej uznawano oświadczone indicia, i w tym nieposłednie one notując, gdy się wasza królewska mś. Theodozemu Tomkiewiczowi do tego skłonił dobrodziestwa, żeś nie tylko prace jego osobliwą odważył nagrodą, ale jeszcze inszym dla powodu i przykładu, hojnie raczył bez kontrakcyej pańskiej ręki szlacheckim przy ozdobie kłejnotom, w czym aby się waszej królewskiej się nie ustająca od niego oddawała nagroda i teraz, skoro po fatygach podrozných, stanął u portu, i nam pańskiego affektu przyniosł innotescencya natychmiast ofiarował ad remeandum cum bonu laudem rei perfectae, swoje ochotę, (...)»* jednak użyliśmy jego utrudzenia dyskrecyi, na kogo inszego to włożywszy, śpieszniej drogi brzemie. Jakoż pan Jerzy Kopora, zycząc sobie dobrej waszej królewskiej mś., pana mego miłościwego, gościny, tę oświadczył po sobie życzliwość, aby znać dał waszej królewskiej mći, jako najprę-

dziej za Bożą pomocą i szczęśliwym przyjaznego nieba zrządzeniem, kiedy tedy członki rozerwanie do dawnego przywroczone stanu. Nadzieja go nie zawiedzie, która zasiedział w łasce waszej królewskiej mści, że gdy z taką wieścią pańską rękę waszej królewskiej mś. całować będzie i ten jako i drudzy jego co (...) * quali antecedentes równą odnieść nagrodę, która wszystkie swoje ochłodzi podięte fatygi. Jakoż juste każdemu waszej królewskiej mci debebitur hoc afferenti a[x]enima łaska, ponieważ teraz dopiero prawdziwa affelyi nam po długim zaginiewaniu Bożym, kiedy odjąwszy miecz od nas krwawy, wszystko na wieczną obierteracyą obsiadły niesna-ski. Wiele tedy za to waszej królewskiej mci podziękowawszy, że podła moja przy-czyna w taką wyszła pana Theodoszemu Tomkiewiczowi korzyść, że i teraz exina-nire siły swoje na usłudze waszej królewskiej mci życzy sobie pokornie prosząc, aby et presentium debataris niedaremna była o szczodroblivej łaski waszej królewskiej mci nadzieja. Wszakże i w tym samym pański swej waszej królewskiej mci oświad-czył animusz, gdy pokażesz non convenire fermie into steriles, bez osobliwej ko-mukołwiek dobroczynności transigere dies, te same tylko licząc in quo quid praes-titeris munis(f)iecutia.

Dalszych przy tym zatrzymawszy panu Tomkiewicza wiadomości temuśmy re-lacyi zupełną o tutejstych progresach zlecili powinność do nóg miłościwey zalecam łasce waszej królewskiej mści, pana mego miłościwego, jako najpilniej”.

(Ч. – ВР. – № 145 (теку Нарушевича). – С. 285-287. – Копія XVIII ст. Тексту документа передує заголовок зроблений копійстом: «1651, die 18 septembr. Ex ms. arch. Radz. niesw. Kopia listu pana Wychowskiego, hetmana Wojska Zaporowskiego, do jego królewskiej mości de data 18 7bris w taborze pod Rusinowką”, тобто „1651, вересня 18. З рукопису з несвізького архіву Радзівілів. Копія листу pana Виговського, гетьмана Війська Запорізького, до його королівської мості від 18 ве-ресня (даний) у таборі під Русинівкою”).

Переклад

Тим самим дуже мене зобов’язала добротинна ласка Вашої королівської милості, pana мого ласкавого, та остаточно схилила на бік вірного підданства; і тим більшою є від неї винагорода, – що засвідчено не востанне, – коли Ваша королівська милість виявила добродійство до Теодозія Томкевича не тільки особливо відзначивши його труд, але й щедро зволивши прикрасити його шляхетським клейнодом без доторкування панської руки (*натяк на нобілітацію Томкевича ? – Ю. М.*); невдовзі після труднощів подорожі, аби Вашої королівської милості не припинялися для нього винагороди й тепер, він став у місці призначення, довівши до нашого відома вияв панського доброго ставлення, і тут же поклав на вівтар своє бажання ще раз виявити добру славу через найвищий подвиг; однак, беручи до уваги всілякі труднощі й тягар поспішного пересування, це було доручено комусь іншому. З цієї причини пан Єжи Копора, бажаючи для себе доброї гостини у вашої королівської милості, pana мого ласкавого, засвідчив тим свою приязнь, аби дати знати Вашій королівській милості, що насамперед з Божою поміччю та сприятливим волевиявленням небес розірвані колись члени єдиного цілого повернені до давнього стану. Нехай не підведе його надія, на яку покладається він з ласки вашої королівської милості,

що, коли з такою звісткою цілуватиме панську руку Вашої королівської милості, то й інші його попутники отримають таку ж саму нагороду, як такі, що відзначилися, і ця нагорода врівноважить труднощі. Напевне справедливим буде кожному, хто тут відзначився, дати від щирого серця заслужену нагороду, оскільки лише тепер істинна правда для нас виявилася неприємною після тривалого гніву Божого, коли щойно як відводиться від нас кривавий меч, знову й знову повертаються нескінченні чвари. Тож вельми подякувавши Вашій королівській милості, що з нікчемної моєї причини вийшла така вигода для пана Теодозія Томкевича, що й зараз бажає він для себе покірно просити від Вашої королівської милості змоги ще раз виснажити свої сили заради послуги Вашій королівській милості, причому щоб і для переможця з тих, хто негайно приїде на допомогу, недаремною була надія на щедрю винагороду від Вашої королівської милості. Як видно й тут, він виявив перед Вашою королівською милістю свою шляхетну суть, коли згадаєш, як досить часто марні зусилля не відповідають щирому наміру, а дні минають без особливої жертвовності на користь будь-кого, зважаючи лише на те, аби виявлялася тут чиясь щедрість. без особливої жертвовності на користь будь-кого, зважаючи лише на те, аби виявлялася тут чиясь щедрість.

Залишаючи на цьому подальші відомості для пана Томкевича, ми доручили йому ж докладно доповідати про перебіг тутешніх подій. Припадаю до ніг Вашої королівської милості, мого ласкавого пана з усією відданістю.

№ 31

1659, після 29 вересня. – Львів. – Лист невідомого до невідомого

“Незгоди і заворушення козацькі після пактів[...]

P.S. Після закінчення сейму і переговорів з Річчю Посполитою, коли козаки були Виговським з табору розпущені, одні охоплені жалем, інші – заздрістю (що їхні побратими одні nobілітовані, а другі обдаровані подарунками, треті – здобули маєтності й добра), бо вони, втративши свої квартири на службі, не могли нічого отримати від митників і банкірів, ухвалили всіх королівських фаворитів, почавши від самого пана гетьмана доценту вирубати з дружинами й дочками, на що зобов'язалися страшною присягою. Вони обрали головою своєї конфедерації Хмельниченка, сина колишнього бунтівника. Сірко, задніпровський полковник, з іншим полковником Богуном міцно його підтримали. Цюцюра, переяславський полковник, зайнявши Переяслав, вдарив на кількасот піхоти Виговського, котрі залишались у таборі, вбив всіх тих, що були партії й. к. м. Також деякі сотники, як от Василь Лихий (Wasil Lichy) це ж чинив і аж під сам Меджибіж нападав, а Сірко мав добру нагоду, коли татари зайшли вглиб Московії, напав на кримські та інших орд волості, взяв у полон багато татарських жінок і дівок, немало бидла й стада, через що хан й. м. був дуже вражений і суворо скаржився на них через послів. Козаки-бунтівники були так сильно законспіровані, що про їхній намір ні гетьман, ні його полки й військо, не могли довідатися. Але один з них пішов сповідатися до ченця і сказав про змову на сповіді, чернець не хотів його розрішити, бо той змовився про к. й. м.

і Речі Посполитої, котрим недавно присягнув на вірність і послушенство; козак обіцяв цьому бунту не помагати і до п. гетьмана прийти. Однак чернець йому не дав причастя, тоді він, не слухаючи ченця і того, що сказав на сповіді, пішов до іншої церкви, бажаючи прийняти причастя, але його щось відкинуло з середини храму. Коли він прийшов до тям, і хотів ближче стати, щоб служби Божої слухати, але знову його відкинуло до дверей. Коли ж і втретє він наважився піти, то викинутий був невідомо ким з церкви. Свою помилку і нестерпний свій задум усвідомивши, він сам пішов до запорозького гетьмана і відкрив йому змову. Одразу Виговський із своїми полками, покинувши жінок і дітей, все добро, пішов назад до Києва, але на якійсь переправі його наздогнало багато бунтівників. Бачачи це і не довіряючи своїм полкам, він із коронним обозним і з пригорщею нашого війська пустився іншим шляхом і втік, але інші полки заплатили життям. «Тепер є у нас у Львові посол від п. Виговського до й. к. м. якийсь полковник Груша, дуже чесний чоловік, котрий розповів нам про цю поразку. Їде повідомити (про це) к. й. м., з великим плачем сказав нам, що з його полку 12 хоругв дощенту винищено (не знають, що діється з дружинами і дітьми)». Нарікає (?) на й. м. п. гетьмана, що не скоро на поміч приходять і на Річ Посполиту, що їх посварила між собою, що Військо Запорозьке самі з собою вбивали й нищили. Так пише п. коронний обозний, і згадує про того козака, який був чудесно покараний (в церкві). П. Виговський тепер під Києвом залишається, може мати війська 8 000, а Хмельниченко – 10 000. 29 вересня писав й. м. п. коронний гетьман, що п. Виговський своєю розсудливістю взяв Хмельниченка, коли йому булаву відсилав, кажучи, що я її не для себе тримав, але для нього, бо Хмельниченко ще не міг володіти і тому я повинен був її тримати. І таку вість ми мали звідти, що нібито п. Виговський порадившись з Хмельниченком, казав, щоб відрубав голову цьому полковнику Сірку і Богуно. Але й ці не стоять без діла, кількадесяти королівських фаворитів, які були причетні до переговорів, тихо й таємно відрубали голови, вважаючи їх своїми зрадниками, що митників шляхтою вчинили, здобули маєтності і держави, а їх [бунтівників], хоч військових і рицарських людей, обминули. Наші теж панове жовніри, нечувані збитки чинять вночі і вдень, бідних людей грабують, вбивають, сільця розбирають, а інші палять.

(БЯ. – ВР. – № 5. – С. 895-896. – Тогочасна копія).

№ 32

1659, жовтня 18. – Табір під Котельнею. –

Лист шляхтича Томаша Карчевського до невідомого

„De data 18 8bris z obozu pod Kotelni.

U nas tu co dalej to gorszej w Ukrainie. Pan hetman nowy zaporoski dnia dsiejszego pod Chodorkowym między Rżyscewem і Trzechtimirowim wykonał przysięgę carowi moskiewskiemu. Trubecki w Perejasławiu z Dolhorukim, Bezpały tatkiew (?) przez Dniepr od Wojska Zaporoskiego stoi. Starszyny kozackiej mało co w Wojsku, wszyscy im prawie in parte cara moskiwskiego zostawać nie chcą, krom szczególnego Kowalewskiego, a drugiego Pziowba (?), pułkownika tamecznego.

Sierko i Bruchowecki, którzy z Zaporozża przyszli, jedno z panem Chmielnickim. Rozumieją tą najbarziej rozegnało Wojska starszynę, że za najpierwszym przysłaniem Trubeckiego posłów swych do p. hetmana o wydanie pana Clanieckiego, pułkownika mirhorodzkiego, pułkownika białocerkiewskiego, barzo na p. hetmana następował, którzy zaraz pouciekali z Wojska i drudzy pułkownicy obawiając się teo tak, że byli pouciekali do monastyra Trechtimirowskiego. Jednak znowu Chmielnicki posłał po nich, aby przyjachali na radę, który był i Bezpały, hetman carski, gdzie przyjechawszy na tę radę, libere niektórzy mówili, mianowicie Bohun, pułkownik pawołocki, przeciwko carowi moskiewskiemu, że my pod carem nie myślemy zostawać, gdysz to wiemy, że nam car nie dał takich wolności, jakie mamy od k. j. mści, pana naszego dziedzicznego. Gdzie jak tam zaraz assekurowali ci posłowie Trubeckiego, że nie tylko te wolności, które macie od krola polskiego car wam potwierdzi, ale przyczyni wam ich tak wiele, ile ich wiele potrzebować będziecie. Posłali oni do cara z tymi punctami terazniejszymi na terazniejszym sejmie postanowionemi, nie potrzebując więcej po caru, jeno aby im car tylko potwierdził, oni się będą takowym contentować. Z tej że rady rospisali uniwersały, na których się podpisała Bezpały i Chmielnicki. Których copią posyłam. Tam j. k. mśc do przeczytania poczeliśmy i my chodzić około nich pilno, aby ich rozerwać, posłał i pan chorąży do pułkownika białocerkiewskiego, który dał się z tym słyszeć, że chce być życzliwy k. j. mści i że wszystkim pułkiem swoim, aby wykonał przysięgę iz pułkiem wiernego poddaństwa k. j. mści, a pan obozny z wojskiem stawać, pry nim obiecuję, wiemy i drugich, że nie są życzliwi Moskwie, do których i pan obozny listy swoje pisał, aby ich do poddaństwa j. k. mści przycięgnąc i Boga (...)* ja że ich część nie mała przewalemy na stronę j. k. mści. Anton życzliwy już nakazuje, jedzie prosto do j. k. mści p. oboznego z pułkownikiem zaporowskim z Szanejko, gdyby nam jeszcze pułkownika pawołockiego, a pułkownika humańskiego, a trzeciego p. Ulanickiego, w Bogu nadzieja, żeby jeszcze byli dobrze pułkownik braclawski, ten wiele życzliwy j. k. mści, już tego mamy prawie za swego, musi to j. k. mści panu oboznemu przeznac, że ów (...)* pasaniu swym nieco inszego obiecywał po tych ludziach, jeno to że zawsze gotuwiasiemy zdradzić i (...)* zawsze pisał w. m., m. m. panu, gdy żeśmy się w tym dobrze przejrzeni, że bych ludzi tym głaskaniem trudno rzecz bardzo pieścić, gdysz to barzo swawolne chłopstwo, wojsk też takich nie było, któremi by się tej swawoli nie mogli dopuścić; dobrze teraz z nemi Moskwa postępuję sobie, że ich z każdego miasta wypędzi, a same miasto swymi osadza ludzmi i już w całym Zadnieprzu tak uczynili, w Pereasławiu wszystkich tak kozaków, jako i mieszczan, wygnali z miasta na przedmieście, jest to przeciw głowie tu oppressia moskiewska u kozaków, którzy na tej stronie Dniepra zostają, gdyby mieli dobrze posilki nasze, siła by ich było życzliwych j. k. mści, jeno że wiedzą nasze siły słabe, a moskiewską potęgę i tak (...)* muszą to ludzi czynią, dla Boga j. k. mśc niech myśli o tej prowincy, może być, że się dobrze, gdy tu wojska co więcej będzie; j. mś. p. pisarz jeszcze się nie złączył z nami, mil ośm od nas stoi, do którego j. mś. pan obozny posyła już drugi raz, aby śpieszył. J. mś. paniej wojewodzinej kijowskiej z presidium tego, które zostają z częścią na zamku czyhyryńskim, nie wypuszczają z Czyhyryna, bo p. wojewoda barzo frasując; jednym słowem wszystkie rzeczy necnotliwe się wszczęli teraz

temi czasy w radzie wszyscy declarowali na jedno głos (...) * słowami być życzliwymi j. k. mśc poddanym (...) * już po tej deklaraty carowi przysięgana, ale u Boga nadzieja, że (...) * ta przysięga wo złą krew obróci. To oznajmiwszy w. m., w. p. życzliwy sługa Tomasz Karczewski, tow. chet.”

(Ч. – ВР. – № 2105. – С. 181-182. – Тогочасна копія).

Переклад

18 жовтня з табору під Котельнею.

У нас в Україні що далі, тим гірше. Пан гетьман новий запорозький сьогодні під Ходоровим між Ржищевом і Трахтимировим виконав присягу московському цареві. Трубецької в Переяславі з Долгоруким, Безпалий також (?) стоїть через Дніпро від Війська Запорозького. Козацької старшини мало у Війську, вважай всі не хочуть залишатися на боці московського царя, крім особливо Ковалевського, та другого Пізівба (?), тамтешнього полковника. Сірко і Брюховецький, котрі з Запорожжя прийшли, заодно з паном Хмельницьким. Думають, що найбільше розігнало старшину Війська те, що за найпершим присланням своїх послів Трубецьким до пана гетьмана про видання пана Ліницького, миргородського полковника; полковника білоцерківського (*Івана Кравченка – Ю.М.*) дуже добивались від пана гетьмана; котрі зразу повтікали з Війська, а інші полковники, боючись цього так, що повтікали до Трахтемирівського монастиря. Однак Хмельницький знову послав за ними, щоб вони приїхали на раду, на котрій був і Безпалий, царський гетьман; коли приїхали на цю раду, деякі вільно казали, особливо Богун, паволоцький полковник, проти московського царя, що ми під царем не думаємо залишатися, оскільки знаємо те, що нам цар не дав таких вольностей, які ми маємо від к. й. мості, пана нашого дідичного. Ці послі Трубецького тут же гарантували їм, що не тільки ці вольності, котрі ви маєте від польського короля цар вам підтвердить, але додасть вам їх так багато, скільки вас буде треба. Послали вони до царя з цими нинішніми пунктами ухваленими на нинішньому сеймі, не вимагаючи більше від царя, аби тільки цар їм підтвердив, вони будуть цим задовільнені. З цієї ж ради розписали універсали, на котрих підписалися Безпалий і Хмельницький, котрих копію посилаю й. к. мость для прочитання. Почали й ми пильно старатися, щоб їх (союз) розірвати, послав і пан хорунжий до білоцерківського полковника, котрий дав знати те, що хоче бути зичливим к. й. мості із усім своїм полком, щоб виконав присягу із полком вірного підданства к. й. мості, а пан обозний обіцяє при ньому стати з військом, знаємо й інших, котрі незичливі Москві, до котрих і пан обозний свої листи писав, щоб їх до підданства й. к. мості перетягти і Бога (...) * я що їх немало частина схиляється на бік й. к. мості. Антон зичливий вже наказує, їде просто до пана обозного й. к. мості із запорозьким полковником з Шанейком (*сином Прокопа Шумейка (?) – Ю.М.*), коли б нам ще паволоцького полковника та уманського полковника (*Михайла Ханенка – Ю.М.*), а третього пана Гуляницького (перетягти); надія на Бога, щоб ще був брацлавський полковник (*Михайло Зеленський – Ю.М.*), цей вельми зичливий й. к. мості, вже його вважай маємо за свого, мусить це й. к. мості

пану обозному признати, що той (...) * в своєму листуванні (?) дещо інше обіцяв від цих людей, хіба що те, що завжди готовісінькі зрадити і (...) * завжди писав в. м., м. м. пану, що коли б ми добре придивились, що важко було пестити цих людей погладжуванням, коли ж це дуже свавільне селянство, та й теж не було у нас таких військ, котрими б ми свавілля не могли допустити. Добре тепер з ними Москва чинить, що їх з кожного міста виганяє, а саме місто своїми осаджує людьми і вже у всьому Задніпрі так вчинили, у Переяславі всіх, як козаків, так і міщан, вигнали з міста на передмісто, це є московський гніт проти козаків, котрі на цій стороні Дніпра залишаються, якби вони мали добрі наші підкріплення, маса б їх була зичливих й. к. мості, тільки що знають про наші слабкі сили, а московську потугу і так (...) * мусять це люди чинити, заради Бога хай думає й. к. мость про цю провінцію, може бути добре, коли тут буде більше війська. Й. м. пан писар ще не об'єднався з нами, у восьми милях від нас стоїть, до котрого й. м. пан обозний посилає вже вдруге, щоб поспішав. Її м. пані київську воєводину (*дружина Івана Виговського-Олена – Ю.М.*) із частиною тієї залози, що залишається в чигиринському замку, не випускають з Чигирина, бо пан воєвода дуже хвилюється. Одним словом всі безчесні справи почалися в ці часи, на раді всі проголосили одностайно (...) * словами бути зичливими й. к. мості підданими (...) * вже після цієї заяви присягають цареві, але надія на Бога, що (...) * ця присяга у злу кров обернеться. То повідомивши в. м., в. п., зичливий слуга Томаш Карчевський, товариш гет[ьманський](?).

№ 33

1659, до 20 листопада. – Ромни. –

Лист Субхан Кази-аги до князя Богуслава Радзівіла

„Jaśnie oświecone książę Radziwił, méi panie i panie!

Za podaną okazją umyśliłem, abym przez te pisanie moje nawidził dobre zdrowie w. m., m. m. pana i brata, którego życze na długie lata. Wielce się dziwuje waszej książęcej mści, że wasza książęcia mść rzykszy mi słowo jedne (...) * odmienić raczysz i te zastawe okupić nie chcesz, a nie wiem, co za przyczyna, że jednej wiadomości od waszej książęcej mść nie mam, tedy chciał bym się upomnieć przez te pisanie moje strony tej przyobiecanej sumy za siebie i o zastawe tyło prosze, abyś mi wasza książęcia mść ostatniej opowiedział lub przez pisanie lub przez kogo declaratiej; jeżeli by wasza książęcia mść(ć) te zastawe miał wykupić, bardzo dobrze, a jeżeli by też nie, tedy ja musze z mściwej waszej książęce m. inaczej postąpić.

Do tego czasu jeszcze siedzi, jako pan, ale potym prętko będzie dzigał kamienie, tedy to będzie szpeciło waszej książęcy mść. A druga za przyczyną króla jego m. (...) * onego wyswobodzić wasza książęcia m. z tą (?) nawięcej, żeby to, co należało chanowie jego m., proszę, abyś wasza książęcia mść wybił to sobie z głowy, (...) * dobrą moje, ani czyje insze, tedy rozumiem o waszej książęcej m., że wasza książęcia m. mnie(...) *, jak bratu w słowie prętko się stawisz, trzymam. O tej dobrze i łepiej siebie wasza książęcia m. sławy (?) sobie raczysz, niżeli tako sume. Przy tym się miłości braterskiej oddaje.

Dat z Rumna.

Waszej książęcej m. życzliwy brat Subhangazy Aga”.

Адреса: Jaśnie oświęconemu książęciu jeg mć. Bogusławowi Radziwiłłowi, memu m. p.p. i bratu pilnie należy”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 15286. – Польськокомовний оригінал, завірений печаткою. Запис на звороті: „Oddany przez p. Berlińskiego w Krolewcu d. 20 novembre 1659”, тобто «Відданий паном Берлінським у Крелевці (Кенігсберзі – Ю.М.) 20 листопада 1659”. Оpubліковано: Мицик Ю. З українського дипломатія другої половини XVII століття // ЗНТШ. – Львів, 2000. – № 240. – С. 383-384).

Переклад

Яснеосвічений князю Радзівіл, мості пане і пане!

За поданою оказією я через цей лист зичу на довгі літа доброго здоров'я в. м., м. м. пану і брату. Вельми дивуюся вашій князівській мості, що ваша князівська мость, сказавши мені одне слово (...)*, зволиш його змінити і цю заставу не хочеш викупити; не знаю з якої причини, бо не маю жодної відомості від вашої князівської мості. Тоді хотів би нагадати цим моїм листом про обіцяну суму за себе і про заставу, тільки прошу, щоб ваша князівська мость висловився щодо цього чи листом чи декларацією когось присланого; якщо б ваша князівська мость мав цю заставу викупити, то це дуже добре, а якщо б ні, тоді я мушу інакше вчинити з вашою князівською милістю.

До цього часу ще сиди як пан, але скоро потім будеш тягати каміння, тоді це буде погано вашій князівській мості. А друге за клопотанням короля його м. (...) * його визволити ваша князівська м. з цієї (?) найбільше, щоб те, що належало ханові його м., прошу, щоб ваша князівська мость вибив це собі з голови, (...) * мої добра, ані чийсь інші, тоді розумію про вашу князівську м., що ваша князівська м. мені (...) *, як брату будеш тримати слово. Добре і ліпше ваша князівська м. зволиш здобувати славу, ніж гроші. При цьому віддаюся братерській любові.

Дано з Ромна.

Вашої князівської м. зичливий брат Субханкази Ага”.

Адреса: Яснеосвіченому князю його м. Богуславові Радзівілові, моєму м. пану і брату терміново віддати”.

№ 34

Осінь 1659 р. – Реляція дипломата Селецького

„Реляція Селецького, котрий був посланий від його мості пана волинського (С. К. Беньовського – Ю.М.) до Хмельниченка разом з сотником Василем.

Каже, що коли віддав листа від його мості пана волинського Ханенку під Баром, козаки дуже тішилися і в сподіванні миру розійшлися з-під Бару по домах.

З Умані з цим же Селецьким Ханенко, Грицько (Лісницький – Ю.М.), миргородський полковник, та вся інша старшина, яка була під Баром, йшли до Чигирини для ради, щодо листів його м. пана волинського. Хмельницького застав у Чигирині, коли йому віддав лист, запитав Хмельниченко про здоров'я його мості пана волинського і чи далеко їде. Відповідав, що він чекає на моє повернення і на відповідь від вашої мості. Тоді, не читаючи листів, він наказав

йому йти до господи, бо застав зайнятого Хмельницького, бо він вивозив речі з Чигирини і вкладався.

Коли його було проведено до господи разом з козаком Василем, котрого його м. пан волинський послав з ним, дейнеки, гультайство, оточили господу і хотіли забити обох, аж ледве осавул відігнав гультайство і [Селецькому] придано сторожу. Вечерю було дано: дві булки вівсяного хлба, бо там велика дорожняча.

На другий день була рада. Вся старшина радила, щоб стояти при королі його мость. Один Ковалевський вельми наполегливо тримав царську сторону, так що це викликало боротьбу між Грицьком і Хмельницьким. Грицько сказав, що тобі, Ковалевський, бути на палі і багато абсурдного говорили один одному. Хмельницький без всякого авторитету сидів між ними і розійшлися з цієї ради, нічого не вирішивши через Ковалевського. Покликано після цієї ради Селецького, котрому сказав Хмельницький, що ми маємо пана царя, мусиш до нього їхати. Селецький відповів, що я до твоєї голови посланий, не до царя, хоч мене теж і відішлеш, небагато мною (...)*. Потім наказав йому піти до комори, а в кімнаті залишилися тільки двоє, тобто Хмельницький з Ковалевським, де самі радилися, а Селецькому все, що казали, було чути в коморі. Підсумком тієї розмови було те, що Ковалевський Хмельницькому радив, щоб трималися царя і присягав на це, ляхи будуть його використовувати (?) його працю, мстятись тобі за злочини твого батька. (...)*. Ляхи не мають жодної сили, коли підемо в їхню землю, собака на нас не забреше (sobaka na nas nie zabreszet), бо війська не мають. Там же була рада, щоб пана волинського привабити, але Ковалевський сказав: «Мудрий, то не приїхав він сюди» (Muder, to nie przyjechał won siuda). Потім випустили його з комори і провели до кімнати.

Назавтра покликано його знову до Хмельницького. Ранком з Хмельницьким сам на сам розмовляв із три години і, склавши палець, присягнув Хмельницький, що „Я твоєму пану, й. м. пану волинському, ще за батька приятелем. Нехай приїде безпечно, не варуйтеся (?)” (*турбуйтеся – Ю.М.*) (ja twojemu panu, jeo mć panu wołyńskiemu, jezczce za backa przyjacielem. Nechaj pyjedet bezpieczone, ne warujetse), а потім через мить сказав: «Чи нехай їде чи не їде, жаль мені, як бачиш, що я нічим не орудую, але той зрадник Ковалевський; він пише, він печатає, він бунтує дейнеків, посилає до царя. Та мало не відвозить (?) Дніпрове і під Трахтемировим не ловить, плаваючи через Дніпро. Я два тижні був у Москві в (...)*, що хотіли то зі мною чинили, не мав до кого звернутися» („Albo nechaj gidet albo ne gidet, žal mi, jako baczysz, szczo ja ni w czym nie oruduju, ale toj zdrajca Kowalewski; on piszet, on peczatajet, on dejneki buntujet, do cara posyłajet. Ta mało ne odwozi Dnieprowe i pod Trechtemirowem nie ulowot, pławajucy się przez Dniepr; ja dwie niedzieli był u moskwy w (...)*, co chcieli, to ze mną czynili, nie miałem do kogo udać się”).

Потім Ковалевський прийшов лютий і сказав: «Пане гетьмане, не можна діло, треба щоб і той посланець і наш козак, що з ним приїхав йшли до царя» (P. hetmanie. Ne možno diło. Treba, żeby i toj poslanec i nasz kozak, co z nim przyjechał, szli do cara). І так Хмельницький, боячись Ковалевського, наказав тут же нам йти до Суботова, а з Суботова обіцяв відправу і ми їхали тоді, того ж дня, тобто в неділю, до Суботова.

У понеділок до Суботова було привезено тіло Данила Виговського, жорстоко замученого в Москві за наказом самого царя. Спочатку тіло (...) * від круків порізане, очі виколоті і залиті сріблом, вуха свердлом просвердлені і залиті сріблом, пальці поперерізувані, литки ніг розрізані до жил, взагалі нечувана жорстокість. Це тіло бачив Селецький, коли сама Данилова (*дружина, Катерина Хмельницька – Ю. М.*), припавши до тіла, так вдарилася о труну, що сильно собі розбила голову. Прибіг Хмельницький сам з трьома, а побачивши тіло, страшно плакав. Данилова, його сестра, дуже його проклинала, і коли хотів іти до неї в будинок, поліном кинула на нього. Потім через це тіло між козаками піднявся бунт, бо бачили таке його пожалування.

У вівторок було дано листи і відправлено посланця. Йому дали двадцять злотих копійками, за котрі він купив сукню й. м. київській воєводіні (*Олені Виговській – Ю.М.*), бо її дуже погано трактують. Цей одяг не коштував для неї вважай за півзлотого, бо вона і босо і наго. Через гультайство Хмельницький дав йому і посланця, щоб його провів.

Разом з ним Грицько, миргородський, повертався до Умані. Коли приїхав до Умані, то всі, котрі були в Умані на бенкеті у Грицька, частуючи цього Селецького і п'ючи за здоров'я його пана, зичили миру. В результаті, уманці дивляться на нашу потугу і готові до нас (пристати), не пускали його, протягом трьох днів трактуючи, а потім відправили, давши листи від Ханенка, інші усно наказували [передати] й. м. пана волинському, що як тільки військо підійде, а пан твій буде, тоді зараз вийдемо і піддамося (...) * не ручусь, реляцію вірно пишу.

Мій добрий приятель, котрого мені не личить виказувати, говорив моєму посланцю, щоб не їхав доти, аж я таємно дам знати пану через свого, а про того приятеля так треба розуміти, що я йому довіряю і поїхав би за його листом.

Про військо каже, що його немає козацького в зібранні, московітів у Білій Церкві і Ставищах 3000, ці голі, босі, і взагалі хотіли вийти з Білої Церкви, але їх не пустив Кравченко.

На городи гвалтом напірають, але їх козаки не хочуть пустити. Між козаками задніпрськими і [козаками] з цього боку Дніпра велика нелюбов, неприязнь і різниця, а взагалі вони розділені. Вважай жодні не сміють до ради, нарікають на Цюцюру, який їх підвів. Цюцюра, коні якого пограбували московіти і задніпрські козаки, Москва (...) *. Взагалі велика різниця між московітами і між козаками. Татарської приязні загалом добиваються і трактують про згоду з ханом через валаського і молдавського [господарів]. Про хана кажуть, що є під Чорним лісом, кожного дня хапає по кількадесят чигиринців. Великі пустки на Україні, люди розгублені, саме тільки гультайство дейнеки підтримують (...) *. В результаті, коли підійде військо, надія на Бога, що буде добре.

Крім Ковалевського всі дотримують слова і запевняють нібито щиро, але коли і сама старшина знецінюється й життя тим менше ціную їхню (...) *зичливість”.

(Ч. – ВР. – № 2105. – Тогочасна копія. Запис іншою рукою: «Реляція Селецького, що їздив во Хмельниченка від й. м. п. волинського». Опубліковано: Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy ukraińskie. – Lwów, 1914).

№ 35

1661, серпня 26(16). – Переяслав. – Універсал гетьмана Якіма Сомка, в якому йдеться про вдову Івана Іскри

“Іоаким Сомко, гетман, з Войском его црського пресвітлішого влчства Запорозским.

Пном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству старшому и меншому Войска его царского величества Запорозского, особливе пану полковнику лубенскому и всему его товариству, такъже ревізорам висланным от нас и всім кому би о том відати потреба указовала, ознаймуем тим ншим писанием, иж стосуючися мы напрод до універсалу данного от Юрія Хмелницького, гетмана, на млин п. Іскрянці, тепешнего малженства Фединовой, а потом до унижоное прозби еи ж, ужалимо прозбою ншою гспдна отца Віктора Загоровского, игумена мгарского, абы маючи належность панскую до того млина, уступил, которое уступеня хочачи ми нагородит отцу игуменові, далисмо в заміні млин в Городищу каменей два Луцинский и Янков з ступами просяними в спокойное уживане и так даючи, так міти хочем, абы всіх пожитков великих и малих с тих млинов гспдн отец игумен заживаючи, жадное найменшее ні от кого не поносил кривди и писане якое міл, теди без волі ншое не мает там приезджат и пожитков упоминатися и то под срокгим войсковим каранем.

Дан в Переяслові року 1661 мсця августа 16 дня.”.

(ЦДІАУК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 5-5 зв. Текст документа передує заголовок, зроблений копійстом: “Універсал Іоакима Сомка, гетмана, на млины знайдуючиєся в Городищу, а наприкінці написано: “В подлинном тако подписано: «Іоаким Сомко гетман» і намальоване коло, в середині якого написано: “місто печати гетманской”).

№ 35-а

1669, серпня 11 (1). – Полтава. – Регест купчої Марії Іскри

Марія “Григорієва Іскровна” “Фединиха”, жителька Полтави, її чоловік “небіжчик” Федина. Має трьох дітей. Її власний млин на р. Вовчик з власним хутором, у котрому жила, продає Мгарському монастиреві за 400 золотих.

(ЦДІАУК. – Ф. –. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 95, 99 зв. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 36

1678, березня 18(8). – Полтава. – Випис з полтавських міських книг, в якому згадується один з лідерів антигетьманської опозиції Іван Іскра “Випис з книг міських полтавських на куплене ліса, прозиваємого Ковжижа, у Івана Ясиренка за готових грошей золотих чтыриста полской личбы.

Випис з книг міських полтавських.

Року Бжия тисяча шестсот сімдесят осмого мсця марта осмого дня.

Пред нас, Прокопа Левенца, полковником Войска его црського пресвітлого величества Запорозского полтавским, и при мні бивших Кості Кублицкого, суді полку Полтавского, Петра Мисенка, атамана городского, Адама Ненаденка, асаула полку Полтавского, з уряду теж міского Семена Яременка, войта, Максима Павловича,

бурмистра, и при многих общих зацних персонах ставши обличне славный пн. Иван Искренко, козак нш полтавский, визнал явне, ясне, доброволне непримущоне ку записаню до книг інших міских полтавских, в тие слова повідавши:

Пнове, з доброй воли моей продаем в обител стой Мгарской лубенской за игуменства всечестнаг[о] во иеромонасех гспдна отца Максима Русіновича и всей общежителной братії его кгрунт мой власний, нікому ні в чом не пенний и не заведений дідизний, отцевский; дідусь мой славной памяти небощик Яцко Астрянин полечил отцу моему Ивану Искрі, а по небощику отцу моему, мні належен и поліцон, во всем, як сама зостаєт Ковжижа з лісом, з сіножатою, з плесами и з заїзками вшир и вдовж як завюв чернцов, и признаки значне положил, чим владіл славной памяти дідусь мой и небощик отец мой, тим мієт вічне и спокійне владіти пререченая обител стая Мгарская лубенская, которий то кгрунт пустилем у вічност за суму готових грошей чотиріста золотих полской личбы монети доброй, волно будет пререченой обителі стой Мгарской тими кгрунтами купленими спокійне владіти вічне: дати, продати и даром дати, и на свій пожиток як хотіти обернути, жадних утисков, перешкод и турбаций правних ні од кого не узнавши, так от мене самог[о], яко от потомков и ото всіх близких и далних кривних пожитковати. Мы, то слишачи от уст пна Иванових Искренкових, куплю сию вічне при моцї заховуючи, велілісмо в книги міские полтавские вписат и потребуемой стороні екстрактот видати при печати ншой міской полтавской.

Діялос в Полтаві року и дня вишъменованого”.

(ЦДІАУК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 73 зв. (83 зв.)-74 (84). – Копія кінця XVII ст. Наприкінці документу написано: “В подлинном таков подпис: “Александр Никифорович, писар сего экстракту, рукою власною», намальовано три кола, в середині яких написано відповідно: “Місто печати судовой”, “Місто печати полковничой”, “Місто печати”. Ще нижче написано: “Запис сей од Ивана Искренка полтавского даний велебним их мсциом отцом мгарским лубенским за проданою Ковжижею на прозбу превелебного в Бзу его млсти отца Ипатия Горбачевского, игумена мгарского, през отца Амвросия Василевича, намісника его и отца Иони Вацовского ест до книг нших міских лубенских принят и вписан за воїнства (так -! – Ю.М.) Петра Мироненка и печатью потвержон през Юрия Кзаевского, писара лубенского, року 1689 августа 31”).

Регести

№ 37

1648, вересня 18. – Варшава. –

Лист примаса Мацея Лубенського до невідомого

Мова йде про З. Пшиємського, котрий уже в таборі коронних військ, про видання приповідного листу пану Корфу на вербування 1000 вояків; розглядаються й інші питання мобілізації коронного війська.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 1-3. – Польськокомвна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп.1 – № 91. Оpubліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика – Дніпропетровськ, 2004. – С.61).

№ 38

1648, вересня 26. – Варшава. –

Лист примаса Мацея Лубенського до вармінського біскупа

Автор дякує за вість скінчення мальборського сеймика, про мобілізаційні заходи бранденбурзького курфюрста. Остання інформація підтвердила попередні повідомлення, які були принесені М. Лубенському.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 4-5. – Польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Оpubліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 61).

№ 39

1648, вересня 28. – Варшава. –

Лист примаса Мацея Лубенського до жмудського біскупа

Повідомляється про отримані листи з табору коронних військ і з України, в яких говориться про те, що селяни й козаки, почувши про підхід потужних військ Речі Посполитої, звідусіль збираються до Богдана Хмельницького; що йдуть до нього й ті повстанці, що діяли на Волині та в інших місцях (Правобережної України). Лубенський відзначає, що не може відмінити призначеного часу конвокації.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 5-6. – Польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Оpubліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 61-62).

№ 40

1648, жовтня 1. – Варшава. –

Лист примаса Мацея Лубенського до невідомого

Мова йде про повстання в Україні, про дії козаків і татар.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 6-7. – Польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Оpubліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 62).

№ 41

1648, жовтня 1. – Варшава. –

Лист примаса Мацея Лубенського до краківського воєводи

Автор скаржиться на те, що «не тільки столичне місто Краків, але й вся вітчизна залишилася без оборони». Посилаю асекурацію пану підскарбію, щоб він дістав із коронного скарбу гроші на клейноди; на ці гроші наказав би я набрати вояків для оборони Кракова.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 8-9. – Польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Оpubліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 62).

№ 42

1648, жовтня 2. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до сандомирського підкоморія та радомського старости

Автор хвалить завзяття обох, бо дійсно треба поспішати. Мова йде також про повноваження ельблонзького воєводи, котрий нині в Любліні, про підхід посполитого рушення до Любліна.

(АГАД. – Ф. «АКВ». – Козацький відділ. – № 1. – С. 10. – Польськокомвна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 62).

№ 43

1648, жовтня 3. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до ельблонзького воєводи

Повідомляється про звістку від курляндського князя (герцога), згідно з якою він надсилає на допомогу Речі Посполитій кілька тисяч добірних вояків. Сьогодні отримали листа від пруських регентів, в якому повідомляється, що кілька тисяч вояків, набраних бранденбурзьким електором в Пруссії, висилають на допомогу Речі Посполитій. До вашої мості посилаємо понад десять сот вояків пана Пшиємського, стільки ж – сокальського старости, а також полк Корфа.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 11-12. – Польськокомвна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 62-63).

№ 44

1648, жовтня 4. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до литовських гетьманів: великого (Ян Кішка) та польного (Януш Радзівіл)

Повідомляється про козацьку загрозу, про те, що козаки й татари рушили на Краків та Підгуже.

(АГАД. – Ф. «АКВ». – Козацький відділ. – № 1. – С. 15. – Польськокомвна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 63).

№ 45

1648, початок жовтня. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до коронного підчашого Яна Остророга

Автор вимагає перекрити неприятелеві шлях до Львова, а якщо це вже не можна цього вчинити, то затримати його біля Любліна. Сповідчає, що на допомогу підчашому посилається понад десять сот вояків з полку 3. Пшиємського

та сокальського старости. Бранденбурзький князь зібрав кілька тисяч вояків на допомогу Речі Посполитій. Ми написали до литовських гетьманів, щоб вони із свіжими силами поспішали до Львова на допомогу.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 13-14. – Польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 63).

№ 46

1648, жовтня 10. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до краківського біскупа Петра Гембицького

Автор скаржиться на те, що немає вістей від регіментаря коронного війська, а тільки один козак й. м. пана коронного маршалка (*Лукаша Опалінського – Ю.М.*), котрий був тоді у таборі, приніс деякі вісті. Пан ельблонзький стоїть коло Любліна, ми хочемо туди послати деякі інші частини війська. Непокоїть нас небезпека, що нависла над Краковом, а це місто залишається без гарнізону. Треба дати гроші для зміцнення Кракова.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 6-8. – Польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 62).

№ 47

1648, жовтня 14. – Варшава. – Універсал примаса Мацея Лубенського полковникам та іншим представникам командування військами Речі Посполитої

Повідомляється про величезну козацьку загрозу, якої ще не знала Річ Посполита. Універсал містить вимогу до посполитого рушення, щоб воно якнайшвидше йшло до головного табору військ Речі Посполитої.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 16-18. – Польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 63).

№ 48

1648, жовтня 14. – Лист примаса Мацея Лубенського до краківського воєводи

Автор повідомляє, що отримав листа з Яворова. Нарікає на те, що війська Речі Посполитої покинули Львів. 18 сот вояків пруських воєводств, котрих вів пан ельблонзький, «рицарська людина», мабуть уже стали під Замостям. Він просив про те, щоб з'єдналися з князем Вишневецьким. Там неподалік знаходяться і 600 вояків пана Пшиємського, а тут, під Варшавою, – 400 вояків пана сокальського старости, котрих туди посилаємо. Бранденбурзький електор

обіцяє 2 000 вояків послати на допомогу. Сьогодні була мова про посполите рушення.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 18-19. – Польськокомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 63-64).

№ 49

1648, жовтня 19. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до люблінського старости

Лист вашої мості від 10 жовтня було мені передано кілька днів тому. Я мав відомості від князя (Вишневецького) і пана коронного підчашого, що вони виїхали зі Львова, у чому вони виправдовуються, бо для багатьох є дивовижним таке їхнє рішення. Тепер, після отримання вісті про розпорощення нашого війська, ми видали універсали, щоб ці розпорощені жовніри збиралися до купи. Уже видано і другий універсал до них.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 20. – Польськокомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 64).

№ 50

1648, жовтня 19. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до сандомирського воєводи

Автор повідомляє, що 6 жовтня він отримав лист від 30 вересня, в котрому йшлося про поразку військ Речі Посполитої під Пилявцями. Треба поспішити з елекцією короля й завершити її до 4 листопада.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 20-21. – Польськокомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 64).

№ 51

1649, березня 12. – Варшава. – Універсал-патент короля Яна Казимира троцькому воєводі Миколаю Абрамовичу

Цей «приповідний лист» був даний на право набору до війська тисячі вояків.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 4. – Польськокомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 92. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 64).

№ 52

1649, березня 12 (?). – Варшава. – Універсал-патент короля Яна Казимира троцькому воєводі Миколаю Абрамовичу Копія універсалу («приповідного листа») на право набору до війська тисячі вояків-піхотинців.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 5-6. – Польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІУАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 92. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 65).

№ 53

1649, березня 12. – Варшава. – Універсал короля Яна Казимира троцькому воєводі, генералу артилерії Миколаю Абрамовичу Земські й гродські влади сповіщаються, що згідно з королівською волею для постою 3 000 іноземних найманців Миколая Абрамовича відводяться квартири на пруському кордоні.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 7-8. – Польськомовна копія. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 65).

№ 54

1649, травня 15. – Лист короля Яна Казимира князю Богуславу Радзівілу

Цим документом князю надавалося право на рекрутацію 600 німецьких вояків.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 8. – Латиномовна чернетка, писана рукою коронного підканцлера Анджея Тшебицького. Є також штамп початку ХХ ст., поставлений очевидно 17.10.1916 р. під час проведення опису справ: «Моск. Гл. архив МИД». Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 65).

№ 55

1649, травня 15 (?). – Універсал короля Яна Казимира князю Богуславу Радзівілу

Цим універсалом місцева влада оповіщалася про набір князем до війська 600 німецьких вояків.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 9. – Польськомовна чернетка, писана рукою коронного підканцлера Анджея Тшебицького. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 65).

№ 56

1649, травень (?). – Лист короля Яна Казимира до краківського біскупа Петра Гембицького.

Мова йде про фінансові питання.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 13. – Тогочасна копія. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 67).

№ 57

1649, травня 23. – Лист коронного канцлера Єжі Оссолінського до «регіментаря» Адама Фірлея

Автор висловлює подяку за розробку планів кампанії. Висловлює також свою думку з приводу забезпечення коронних військ провіантом.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 16. – Тогочасна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 96. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 67).

№ 58

1649, травня 29. – Універсал («приповідний лист») короля Яна Казимира князю Богуславу Радзівілу

Тут міститься наказ Мальборзькій економії видати необхідний жолд (по 11 зл. кожному на місяць) і провіант для 600 німецьких вояків, набраних князем Б. Радзівілом для придушення «козацької ребелії»

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 10. – Польськомовна чернетка, а також їх копії. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 66).

№ 59

1649, не пізніше червня 16. – Лист регента великої коронної канцелярії Анджея Тшебицького до краківського воєводи Станіслава Любомирського

Від імені короля Яна Казимира вимагається негайно заплатити гроші Криштофу Пішиємському і його полку.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 22. – Польськомовний оригінал. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 68).

№ 60

1649, липня 12. – Біла. – Листа Олександра Людвіка Радзівіла до короля Яна Казимира

Маю непогані відомості, що венеціанці далися взнаки туркам, „після чого й татари мабуть нелегко від’єднаються”.

(АГАД. – Ф. “Бібліотека ординації Замойських”. – № 931-. – Арк. 296-296 зв. – Тогочасна копія. Мікрофільм зберігається у БН. – ВМ. – № 49428).

№ 61

1649, липня 15. – Біла. – Листа Олександра Людвіка Радзівіла до короля Яна Казимира

“Т то на нашу сторону добре, що Ракоці гуманно прийняв й. м. пана бузького старосту, дай Боже, щоб був результат, щоб і Москва не хотіла в’язатися з цим зрадником (Б.Хмельницьким – Ю.М.)... Наші розбили частину козаків, за що хвала Богу”.

(АГАД. – Ф. «Бібліотека ординації Замойських». – № 931. – Арк. 299-299 зв. – Тогочасна копія. Мікрофільм зберігається у БН. – ВМ. – № 49428).

№ 62

1649, липня 26. – Листа невідомого до невідомого

Перемога над козаками. У острожку було кількасот гультяїв. Ми дійшли під Чуднів на півтори милі, взяли «язиків», вирубали в лісах кілька їхніх невеликих таборів.

(АГАД. – Ф. АП. – Тека 9. – Т. 3. – С. 107 (127). – Тогочасна копія).

№ 63

1649, друга половина серпня (?). – Уривок листа невідомого до невідомого
Мова йде про облогу Збаража.

(Даний документ виявляє певну близькість до відомої реляції про Зборівську битву регента великої коронної канцелярії Анджея Тшебицького – Ю.М.)

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 20. – Тогочасна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 96. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 68).

№ 64

1649. – Універсал короля Яна Казимира
троцькому воєводі Миколаю Абрамовичу

Король вимагає виділити 3 000 волок землі в королівських добра на пруському кордоні для постою військ Миколая Абрамовича, зібраних проти козацької «ребелії». На 1000 іноземної піхоти ми дали приповідні листи і нині даємо новий лист, на 3 000 вояків.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 4. – Польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 91. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 64).

№ 65

1649. – Універсал короля Яна Казимира
німецькому полковнику К. Хувальду

Універсал стосується рекрутації Хувальдом вояків до німецької піхоти.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 9. – Польськомовна копія чернетки. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 66).

№ 66

1649. – Універсал-патент короля Яна Казимира
німецькому полковнику К. Хувальду

Цим універсалом дається право набору 1 000 піхотинців.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 15. – Польськомовна копія чернетки. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 67).

№ 67

1649. – Лист Адама Свентоховського

до регента великої корони канцелярії Анджея Тшебицького

Мова йде про набір німецьких найманців (100 кіннотників).

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 22. – Польськомовний оригінал. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 68).

№ 68

1650, січня 12. – Універсал-привілей короля Яна Казимира
Богдану Хмельницькому.

Король надає Богдану Хмельницькому у володіння Чигиринське староство «на булаву».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 23. – Польськомовна чернетка Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 69).

№ 69

1650, грудня 17. – Пресбург. – Лист графа Пауля Палфі
до імператора «Священної Римської імперії» Фердинанда III

Я отримав листа в. м. від 14 грудня. Є відомість, що Ракоці веде переговори з поляками. Йдеться про Сигізмунда Ракоці, про 300 000 злотих на солдат, про напад Богдана Хмельницького з татарами на Молдавію (150 000 татар і 40 000 козаків), про дочку господаря Лупу, яка має вийти заміж за сина Хмельницького.

(Transsylvania et bellum boreo-orientrale. Acta et documenta. – Budapest, 1890. – Т. I. – № 96. – С. 134).

№ 70

1651, січня 3. – Відень. – Лист імператора «Священної Римської імперії»
Фердинанда III до графа Пауля Палфі

Я отримав листа в. м. від 17 грудня. Дізнався про Богдана Хмельницького, що він хоче йти з варварськими народами і може напасти на наше королівство. Я наказав своєму посольству в Константинополі, щоб у випадку нападу Хмельницького воно просило Туреччину про допомогу. Раніше Хмельницький напав на Валахію, а тепер з великими силами йде на Польщу.

(Transsylvania et bellum boreo-orientrale. Acta et documenta. – Budapest, 1890. – Т. I. – № 97. – С. 135).

№ 71

1651, лютого 4. – Стамбул. –

Лист константинопольського патріарха Парфенія (Партенія) II до Богдана Хмельницького

Лист містить в собі прохання про допомогу Православній Церкві. Патріарх вітає і благословляє Хмельницького як захисника й рицаря православної віри. Лист пересилається через Микиту Михайловича.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 28. – Копія латиномовного перекладу. Фотокопія зберігається в ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 103. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 69).

№ 72

1651, лютого 26. – Шаргород. – Лист польного гетьмана коронного М. Калиновського до Богдана Хмельницького

Як я заявляв в. м., м. м. п., що стою на тому і про це найбільше дбаю, щоб у нашій вітчизні запанував жаданий мир і ніколи не доходила справа до конфліктів. З цього боку я застав сильні бунти, панує жорстока сваволя, «натрапив і на великі купи, а головний всього цього – Нечай», який вже згромдив різні полки, з Брацлава взяв гармати і воєнні ризтунки, йшов просто на наше військо «власне на погибель».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Суплементум. – № 539. – Тогочасна копія).

№ 73

1651, після 16 травня. – Лист молдавського господаря Василя Лупу до невідомого

Автор сповіщає, що козацькі послы повертаючись від турецького султана, йшли через Ясси 16 травня у супроводі великого ескорту. Самих послів було троє, в т. ч. Іван. Послы мали добиватися допомоги від турків і татар, а також Трансільванії.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 37. – Тогочасна польськомовна копія. Фотокопія зберігається в ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 110. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 71).

№ 74

1651(?). – Варшава (?). – Промова Анджея Тшебицького

Мова йде про війну проти козаків, татар і московитів.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 41. – Польськомовний оригінал. Фотокопія зберігається в ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 116. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 73).

№ 75

1652, жовтня 9. – Лист Лукаша М'ясківського до Яна Гнинського

Мій третій конфідент був посланий пані краківською задля красноставського старости (*Марека Собеського – Ю.М.*). Він же повідомляє, що Тимош Хмельницький з 3 000 козаків пішов до Ясс, а з ним «всі полковники, сотники добірні, відібрані з усього Війська Запорозького. Перед ним самим несли велику польську хоругв, а за ним – обсажену туркасами (*дорогоцінним камінням – Ю.М.*), яка була кілька років тому послана через комісарів до Переяслава». Господар із 6 000 чоловіків зустрів його перед містом, а як зустрілися, то всі зсіли з коней «і по-селянські вдарили чолом, потім натовпом, без всякого порядку входили в місто, спочатку кіннота, потім невеликий табір. Йшли в різних шатах і польському одязі, а дехто і в серм'ягах презентувалися, пошитих не по розміру, знати було, що не них було скроєно. Перед ним вели понад десяток коней, на одних були польські, на других – турецькі, на третіх - німецькі сідла. То особливо важливо, що Тиміш ані вітаючись, ані прощаючись, ані при столі сидячи протягом всього часу не сказав і слова, хіба що беручи шлюб; за нього говорив і відповідав Виговський». То безсумнівно, що Хмельницький знову послав своїх послів до хана, просячи, щоб готувалися на війну проти ляхів. Ногайська орда трохи порізнилася з ханом через полон і страту одного значного ногайського мурзи, домагається видачі Сефер-Кази-аги, Карач-мурзи і Батирші-мурзи. Знати, що орда стояла під Перекопом і це утримало татар від нападу на наші землі. Ромашкевич був у господаря, потім як у мор і втопився. У Стамбулі різанина. Господар у клопоті й страху послав до Криму вірменського єпископа, галацького пиркалаба, свого двоюрідного брата по дядькові, і Секера, неборака, бродського вірменина, котрого я вже був відпустив і він вже вільно при мені ходив і поштивим словом обіцяв мені господар й. м. дати йому за кілька днів паспорт до Польщі. Далі мова йде про галицького старосту А.М'ясківського, мого племінника. «Україна відпала від нас, Бог знає, коли повернеться, а місцевий край переважно обернений в попіл».

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 2855. – С. 39-41. – Оригінал).

№ 76

1654, травня 5 (квітня 26). – Київ. – Лист генерального писаря

Івана Виговського до боярина В. В. Бутурліна

Побажання здоров'я, після чого пише про те, що «граждане киевские, увидевши царскую милость к гетману Хмелницкому и Войску Запорожскому», звернулись до царя з проханням підтвердити їхні права, привілеї й вольності надані «от княжат российских и панов благочестивых и от королей полских ... утвердил грамотами», щоб вони «в своей свободе жити и Бога милостивого благодарити» могли. Просить Бутурліна: «изволь тем посланником киевским пособствовать во всем», «понеже они мечом и огнем от литвы попалены и понищены».

(НБУ. – ІР. – Ф. 224./97. – Ч. I. – С. 362-364. – Копія кінця ХІХ ст. з тогочасного перекладу російською Посольського приказу).

№ 77

1654, травня 17 (7). – Київ. – Лист представників киян до боярина В. В. Бутурліна

Пишуть лист представники Києва (війт, бурмистр, райці), які сповіщають що послали послів: війт «с несколько братиею для того поехал», щоб цар «права наши старовечные подтвердил». Просять Бутурліна, щоб той поклопотався перед царем і той підтвердив ці права. .

(НБУ. – ІР. – Ф. 224./97. – Ч. І. – С. 366-367. – Копія кінця XIX ст. з тогочасного перекладу російською Посольського приказу).

№ 78

1654, червня 3. – Кам'янець-Подільський. – Лист М. Поліпацького до хорунжого коронного О. Конецпольського

Пану Окуно відрубали голову під Подувкою (?), козаки стали в Баланівці. Богун – в Умані, казали, що Хмельницький послав Богуну понад 10 тисяч піхоти, але з цього нічого не вийшло, взагалі жодної їх купи немає у тому краї. Тільки Зеленецький, Вувденко та кілька інших сотників стоять невеликим табором під Бершаддю, але військових людей з собою не мають. Хмельницький став у Корсуні, але чути, що знову поїхав до Чигирина.

(АГАД. – Ф. АР. – № 450. – С. 48-49. – Копія(?)).

№ 79

1654, червня 4. – Кам'янець-Подільський. – Лист М. Поліпацького до хорунжого коронного О. Конецпольського

Точно, що прийшло до Хмельницького 10 тисяч козаків для Брацлава, стали в Тульчині. Хмельницький дозволив їм грабувати міста, які не присягали Москві. Вже пограбували Шаргород, Чернівці, Летичів, Новий Костянтинів, штурмували замок у Барі. Там було (під Баром) вбито 37, тоді вони відійшли, стали в Брацлаві, посилали до Тульчина. В Барі не було понад тисячу війська. Військо з Бару відступило і прийшло табором сюди, до Кам'янця. Брацлавським полковником став цей зрадник Зеленецький, за дозволом якого кілька чат опришків зайшли в наші краї.

(АГАД. – Ф. АР. – № 450. – С. 49. – Копія(?)).

№ 80

1654, червня 23 (13). – “Стан” у Дорогобужі. – Лист боярина В.В. Бутурліна до генерального писаря Івана Виговського

Побажання здоров'я, після чого пише про те, що згідно з царським указом послано до Богдана Хмельницького дворянина Петра Протасьєва. Останній мав говорити про грамоту турецького султана, відомість про яку Виговський послав до Москви з Артемоном Матвеевим. Просить прислати цю грамоту до царя з Петром Протасьєвим, бо ця грамота царю “добре надобна”. Крім того повідомляє,

що царські війська взяли Дорогобуж, а “дорогобужане служивые люди, лятцкие и уездные люди били челом царю”. Цар прибув у Дорогобуж 22 (12) червня і направив звідти свої війська до Смоленська і до інших “литовских” міст.

(НБУ. – ІР. – Ф. 224./97. – Ч. І. – С. 374-377. – Копія кінця XIX ст.).

№ 81

1654, липня 23. – Вільно. – Новина

Мова йде про договір з Москвою.

Послали були до московського царя з подарунками, хотям піддатися і люди з двох волостей, обіцяли виставити 8 000, тільки просили, щоб їх не наказав губити, отже не знаю чи піддалися Москві. В четвер увечері привели до Вільна “Трьох попів, котрих спіймано у 6 милях від Полоцька; ці обіцяють Москві, на цьому тижні бути у Вільні”.

(АГАД. – Ф. «Архів Потоцьких Р». – Тека 9. – Т. 3. – С. 213-214 (265-266). – Тогочасна копія).

№ 82

1654, після 12 серпня. – «Летючий листок»

(„Wyprawa cara moskiwskiego na wojnę przeciw litwie i polakom”)

Тут описується виступ у похід московського війська. Перераховуються частини московського війська, їхні командири на чолі з князем Олексієм Трубецьким, описано їхні прапори, церемонія прощання з військом, в якій брали участь митрополит, єпископи і архимандрити. Описується пишний царський почет (цар вийшов у похід кількома днями пізніше).

Наприкінці подані дві згадки: 1) про листи від Хмельницького, котрий відраджував від війни з поляками і просить грошей, бо вільний козак без жолду служити не може, що стривожило царя». Друге повідомлення стосувалося якоїсь чарівниці, яка прийшла до царя і казала йому, що повертаючись з походу він застане свою столицю обернену в попіл. Що дуже стривожило царя і він хоче повернутися назад.

(Zawadzki K. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVII wieku. – Warszawa, 2002. – С. 179).

№ 83

1654, після 12 серпня. – «Летючий листок» („Z obozu litewskiego w dzień zaćmienia słonecznego 12 august. anno 1654”)

Тут подано текст листу з табору війська ВКЛ від 12.08. 1654 р. (в день сонячного затемнення), в якому міститься реляція про похід царської армії з Москви проти Речі Посполитої та битву цього війська (40 000) з військом ВКЛ, якою командував Януш Радзівіл, під Шкловом. Втрати сторін оцінювалися у 700 вояків ВКЛ і 7- 8 000 московитів, в т.ч. кілька воєвод. Чимало московитів потрапило в полон.

(НБ. – ВМ. – № 37625).

№ 84

1654, серпня 29 (19). – Табір під Фастовом. –

Лист гетьмана Івана Виговського до боярина В. В. Бутурліна

Побажання здоров'я, називає Бутурліна «другом», повідомляє про царський указ, який привіз з Москви Петро Данилович Протасєв, котрий виїхав з жалуванням для Війська Запорозького. Просить Бутурліна, щоб поклопотався про брата, Данила Виговського, який невдовзі приїде до Москви бити чолом царю і буде говорити «об отчих и моих делех». Сповідчає, що був «у нас» посол молдавського господаря «Мирон Чоголь». «Абие волохи с ляхами от Днестра на полк Брясловский ударили и для того мы волохам не верим, по сем от мутьянского владетеля Константина посол приходил». Цей посол просив приєднати їхню землю до землі царя, щоб господар «не был утеснен между татары, турки, венгры и волохи». Ми відповіли, щоб він послав двох бояр до царя. Польський посол був у Туреччині й молив, щоб хану султан «велел на наши города с ордами татарскими итти». Зараз Військо Запорозьке «не в купе».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 224 (97). – Ч. I. – С. 379-383. – Копія кінця XIX ст.).

№ 85

1654, вересня 17. – Варшава. –

Латиномовний лист невідомого до невідомого

Мова йде про дії татар і шведів, про Карла-Фердинанда, говориться про події, що мають відбутися 16 листопада.

(АГАД. – Ф. «АР». – Відділ II. – Суплементум. – № 544. – Тогочасна копія).

№ 86

1654, вересня 17. – Варшава. –

Латиномовний лист невідомого до невідомого

Мова йде про дії татар і шведів, про Карла-Фердинанда, говориться про події, що мають відбутися 16 листопада.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Суплементум. – № 544. – Тогочасна копія).

№ 87

1654, жовтня 6. – Табір під Зборовом. –

Лист Станіслава Вижицького до невідомого.

Мова йде про відомості, отримані від Яскульського, зокрема про нового кримського хана Мухамед - Гірея IV. З Молдавії надходять перестроги, але їм не треба вірити. Авізи свідчать, що Хмельницький має 30 000 війська і хотів би мати ще 20 000 московітів і гармати, хоче стати під Фастовом. Тепер на Волинь і під Бердичів йде 25 000 військо, загрожують Корцю, Межирічу і Острогу. Добірний роз'їзд Хмельницького силою 4 000, над котрим старшим був черкаський полковник Ясько Пархоменко, вдарив на нечисленне польське військо, розбив його і взяв таборчик, захопив в полон панів Чеглинського (Czehlińskię), Мічинського (Miczynskię) та ін. Чимало було вбито, а п.

Суходольського, котрий недавно приїхав, було поранено в плече з луку, чимало полягло на полі бою. Тривога. Вість, що Хмельницький пішов з військом на польський табір.

«Виявилася зрада у таборі якогось Волосовича (Wołosowicza), поручника пана (...)*(і цей прапор згорнув), нібито він мав листування з Хмельницьким, давав йому знати про все, що у нас діється, (...)* ворог несподівано напав. Йому належав лист від (...)* Кучавського, писаний з Чигирина, про котрого пише, дякуючи від імені пана гетьмана за відомості з-під Жванця і тепер з (...)*. Посилаю копію для кращого зрозуміння».

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 3036. – С. 178-184.-Тогочасна копія).

№ 88

**1654, жовтня 7 (вересня 27). – Смоленськ. – Царська грамота
ніжинському полковнику Івану Золотаренку**

20 вересня (ст. ст.) писав до нас Богдан Хмельницький, що послав до нас на службу ніжинського полковника Івана Золотаренка з «ратними людьми». Золотаренко прибув до нас у Смоленськ. Ми «велели дати ему в маєтність Батури со всеми угоди и селы к нему належачими».

(НБУ. – IP. – Ф. VIII. – № 224 (97). – Ч. I. – С. 391-392. – Копія кінця XIX ст.).

№ 89

**1654, жовтня 16. – Перекоп. –
Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV
до короля Яна Казимира**

Мова йде про приїзд Сулейман-аги. Треба йти проти московського війська.

(АГАД.-Ф. АЗ.-№ 3036.-С. 424.-Тогочасна копія).

№ 90

**1654, листопада 29. – Новий двір. – Лист Войцеха Бечинського
до гнєзненського архиєпискупа**

Мова йде про посла Речі Посполитої Яскульського і козацьких послах, про дії Богдана Хмельницького. Московський цар стоїть у 10 милях від Дорогобужа. Він закрився у монастирі через пошесть у Москві.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 3036. – С. 424. – Тогочасна копія).

№ 91

1654(?). – Уривок з листа невідомого до невідомого

Мова йде про дипломатичні відносини Речі Посполитої з Османською імперією, Московською державою, Кримським ханством.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 53. – Латиномовна чернетка. Опубліковано: Мицик Ю.А. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД// Історія і особистість історика. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 73).

№ 92

Перша третина XVIII ст. – Уривок з рукопису,

який містить у собі регести універсалів українських гетьманів

„[...]Сию надачу (надання кийвському Межигірському монастиреві Вишгорода та ін. маєтностей Богданом Хмельницьким – Ю.М.) універсалами підтвердили і гетьмани Іван Виговський 1657 року октября 17 дня [...].

Гетман Іван Виговський двома універсалами:

1-м. 1658 року, марта 19 д., тому же Мгарському лубенському монастирю надал в спокійное держанье озера Влоды (?) і Станы в Чигирин Дубраві будучие;

2. 1658 року апреля 16 дня, надання от гетмана Богдана Хмельницького озера, прозиваемие Сулице, Білозерье, Піщаное, Глушицы, Плетенища, Белюв, инные прилеглые, на грунтах чигирин-дубровских стоячие, так и Записочи, около Дніпра будучие, тому ж монастирю підтвердил в спокійное владіние.

Гетман Іван Виговський універсалом 1658 року, декабра 9 д., респектуя на убожество и спустошене монастыра Мгарского надал оному млины вовчанские со всіми принадлежностями и пожитками.

Гетман Іван Виговський універсалом 1659 року, генваря 26 д., виглядом знищенья и спустошенья монастыра Мгарского дал на выживенье братии того монастыра млин в Лубнях, на річки Сулі будучой, Проциковский прозиваемий, зо всіми пожитками приходами.

Вышеописанные монастирю Мгарскому Вовчанские и Проциковские млины, и сверх того и на річки Удаї Городиские, со всіми принадлежностями підтвердил во владіние оному монастирю універсалом 1659 року, ноября 1 [...].”

(НБУ. – ІР. – ф.1. – № 54085-54095 – Арк. 222- 222 зв. – Оригінал. Опубліковано: Мицик Ю. 3 документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2001.-№ 6. – С. 37).

№ 93

1659, після 5 січня. –

«Летючий листок» („Gründliche Relation...“)

Тут наводяться два листа з Гданьська, в котрих зокрема говориться про зайняття гетьманом Іваном Виговським Києва.

(НБ. – ВМ. – № 27342. – Переклад з німецької).

№ 94

**1659, лютого 12. – Лист Криштофа Паца, канцлера ВКЛ,
до князя Богуслава Радзівіла**

Московський посол повертається від бранденбурзького курфюрста, перебуває у Ковенській землі.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11208. – С. 125. – Автограф).

№ 95

**1659, лютого 12. – Лист Криштофа Паца, канцлера ВКЛ,
до князя Богуслава Радзівіла**

З України новин немає, бо про тамтешні події зовсім глухо. Тут був ханський посол, обіцяв допомогу.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11208. – С. 143-144. – Автограф).

№ 96

1659, після 20 лютого. – «Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...“)

Тут наводяться шість листів з польських, датських і німецьких міст, в котрих зокрема говориться про російсько-українську війну.

(НБ. – ВМ. – № 29627. – Переклад з німецької).

№ 97

**1659, лютого 28 (18). – Ляхва. – Лист київського митрополита
Діонісія Балабана до князя Богуслава Радзівіла**

Митрополит пише, що він вніс своє клопотання до гетьмана (*І.Виговського – Ю.М.*) у справі князя, якого називає «великим добродієм своїм і нашої церкви», згадує про листування гетьмана із случьким архімандритом. Пише, що для належного порядку в церкві доручив своєму наміснику, случькому архімандриту, заснувати консисторію при монастирі Святої Трійці у Слуцьку.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 318. – Польськомовний автограф, завірений печаткою. Опубліковано повністю: о. Юрій Мицик. З матеріалів до «Українського православного дипломатарія» XVII-XVII ст. // Наукові записки НАУКМА. – Т. 19. – Історія. – К., 2001. – С. 4-21).

№ 98

**1659, березня 4. – Бахчисарай. – Лист кримського хана
Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира**

Ми дістали відомість про семигородського князя, що той вже виступив. Ми вислали до Унгвару (*Ужгорода – Ю.М.*) турецького чоловіка. Я писав до Угорщини, щоб цю затію облишив і закликав молдаван і валахів, щоб не давали Ракоці допомогу. Посол до Угорщини: турецьке військо йде до Білгороду.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21 – С. 425-426. – Автограф).

№ 99

1659, після 7 березня. – «Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...“)

Тут подаються шість листів з польських та німецьких міст. Зокрема, в листі з Варшави від 2 березня говориться, що прийшла відомість зі Львова та Кобрини, що польська, українська на чолі з Виговським, й татарська армії проходили через Переяслав. Була битва з московськими військами, в авангарді яких були козаки-ребелізанти. Полягло ворогів понад 15 000, а 2 500 потрапили в полон до татар.

(НБ. – ВМ. – № 25719. – Переклад з німецької).

№ 100

1659, після 7 березня. – «Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...“)

Тут наводяться шість листів з польських, датських і німецьких міст, в котрих зокрема говориться про перемогу українсько-польсько-татарських сил над російською армією під Переяславом у лютому 1659 р.

(НБ. – ВМ. – № 27340. – Переклад з німецької).

№ 101

1659, березня 12. – Чауси. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла

Обивателі Чаусів, дивлячись на Браслав, на кондиції, які дав неприятель, піддалися, почали брати грамоти. Я мусив прийти з кіннотою, щоб перешкодити цьому. Неприятель занепав духом, він закрився у невеликому замку.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 7060. – Оригінал).

№ 102

1659, березня 20. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, який надає Юрію Нечаю (*сину Данила або Івана Нечаїв – Ю.М*) за військові заслуги і його дружині Доміцеллі Ходичанці Нечаєвій села Єльче і Березки з приналежностями і селянами в Київському воєводстві на Лоївському тракті, які належали померлому шляхтичу Миколаю Ясликовському.

(Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 109- 110).

№ 103

1659, квітня 25. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король повторно (перший універсал не мав бажаного результату) надає Прокопу Верещаці, коморнику граничному чернігівському, добра Кам'янку і Мешня, які залишилися після його другої дружині Христині Маркевич (у першому шлюбі дружині Томаша Модлішовського) і які були повністю спустошені під час воєнних дій. Коли Верещака поїхав, щоб відновити права на ці добра, то потрапив у тяжке ув'язнення. Він був вірним прибічником гетьмана Івана Виговського. Тепер йому надається також дещо змінений герб (рука, яка тримає людське серце у блакитному полі) і титул, який буде вживати також і його рідний брат Данило Верещака, його щирий помічник. Згадується конфлікт, що стався кільканадцять років тому, коли Юрій Немирич послав проти нього якогось лісовчика Федора Білого Коркошку, а потім якогось Лютомирського, вчинив змову з аріанином Миколаєм Прусаком Беньовським. Останній напав на маєтність Верещаки села Піщаницю і Мочульну в Овруцькому старостві Київського воєводства.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 146- 149).

№ 104

**1659, травня 6. – Лист С. Коморовського
до князя Богуслава Радзівіла**

Мова йде про ситуацію в Білорусі й Литві.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 7060. – Оригінал).

№ 105

1659, травня 8. – Варшава. – Універсал-привілей Яна-Казимира

Універсал, яким король надає село Шендерівку у Корсунському старостві (по смерті її власника корсунського староства Олександра Конецпольського) Ієроніму Нецевичу і його дружині Олександрі Молодецькій.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 161- 162).

№ 106

**1659, травня 10. – Лист С. Коморовського
до князя Богуслава Радзівіла**

Після перемир'я ми відступили від Чаусів.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 7060. – Оригінал).

№ 107

1659, травня 16. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла

Неприятель після того як військо пішло під Чадуси (Czadosy), затримався. Після перемир'я він повернувся до Чаусів.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 7060. – Оригінал).

№ 108

1659, травня 20. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король надає шляхтичу Григорію Лісницькому, миргородському полковнику, містечко Вільшану у Корсунському старостві.

(Повністю польською мовою документ надруковано П. М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 123- 126).

№ 109

1659, травня 20. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король надає шляхтичу Федору Виговському містечко Стеблів із присілками Склеміці, Сидорівка, Щербачиці, Скрипчинці, Лебединці, Лунцеве Село і Топорівку в Корсунському старостві.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 127- 130).

№ 110

1659, травня 20. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король надає Івану Виговському Любомльське староство.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 155- 157).

№ 111

1659, травня 20. – Варшава. – Універсал-привілей Яна-Казимира

Універсал, яким король надає місто Лисянку і Лисянське староство у Київському воєводстві Костянтину Виговському.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 165- 168).

№ 112

1659, після 23 травня. –

«Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...“)

Тут наводяться три листи з польських і пруських міст, в котрих зокрема говориться про козацьке посольство до Яна Казимира і про їхню аудієнцію у короля, про присягу вірності послів королю Яну Казимиру.

(НБ. – ВМ. – № 27341. – Переклад з німецької).

№ 113

1659, після 24 травня. – «Летючий листок» („Umständliche Relation, was bei eidlicher Vollenziehung zwischen jh. kön. maj. der Crohn Polen und zaporowischen Kozaken wie auch reussischen Nation de 22 Maji auffm allgemeinen Reichs-Tage in Warschau vorgelauffen“)

Тут наводяться тринадцять листів з англійських, голландських, датських, німецьких і польських міст, в котрих зокрема говориться про перемогу українських і татарських військ над російськими під Конотопом, про козацькі війни.

(НБ. – ВМ. – № 19817. – Переклад з німецької).

№ 114

1659, травня 28. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король нобілізує на підставі Гадяцького договору Захара Сургу.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 129- 133).

№ 115

1659, травня 28. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король нобілізує на підставі Гадяцького договору Василя і Кирила Іскрицьких.

(Повністю латинською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т. V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 134- 136).

№ 116

1659, травня 28. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король нобілізує на підставі Гадяцького договору братів Якова та Івана Пекулицьких.

(Повністю латинською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т. V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 137- 139).

№ 117

1659, травня 28. – Варшава. – Лист перемиського єпископа

Яна Антонія Винницького до князя Богуслава Радзівіла

Мова йде про случького архімандрита (Феодосія Василевича-Баєвського – Ю.М.)

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 17471. – Оригінал).

№ 118

1659, травня 30. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким надаються з королівських володінь села Димидів і Литвинівку у Київському воеводстві між містечками Холмом і Димиром, шляхтичу Стефану Сулимі. Це робиться на прохання послів Війська Запорозького і враховуючи заслуги трьох братів Сулим (Стефан Сулима – четвертий брат).

(Пам'ятники історії Східної Європи. Т. V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 119- 120).

№ 119

1659, травня 30. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король стверджує о. Михайлу Гунашевському, протопопі київському, два села у Київському воеводстві Крехаїв, Боденьки з Крехаївською Слободою, також млинок у Борках на р. Острі.

(Пам'ятники історії Східної Європи. Т. V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 115-116).

№ 120

1659, травня 30. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король нобілізує о. Михайла Гунашевського, протопопа київського, за котрого клопотався гетьман Іван Виговський.

(Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 116- 119).

№ 121

1659, травня 30. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король надає навечно Данилу Виговському місто Смілу над Тясмином, а також добра Костянтинів, Бакли, Орловець; Олеховець у Білоцерківському старостві; також Вязовок і Тарасівку у Корсунському старостві (раніше вони належали коронному гетьману Станіславу Конецпольському)

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 158- 160).

№ 122

1659, травня 30. – Варшава. –

Універсал-привілей Яна-Казимира

Універсал, яким король надає добра Димир над р. Ірпінню у Київському воєводстві шляхтичу Стефану Сулимі.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 161- 162).

№ 123

1659, травня 30.- Варшава. – Універсал-привілей Яна-Казимира

Універсал, яким король надає добра Козар над р. Остром у Київському воєводстві шляхтичу Северину Сулимі.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 162- 163).

№ 124

1659, травня 30. – Варшава. –

Універсал-привілей Яна-Казимира

Універсал, яким король надає села Юльці, Березки і Яблунів між ріками Дніпром і Припятьтю у Київському воєводстві шляхтичу Федору Сулимі.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 161-162).

№ 125

1659, після 3 червня. – «Летючий листок» („Relation...“)

Тут подаються три новини з Варшави від 31 травня та 3 червня, де йдеться зокрема про завершення сейму Речі Посполитої, про перемогу об'єднаними українсько-татарськими силами над армією Московської держави. 2 червня Потоцький з козацькими і татарськими військами об'єднався проти Москви. Чотири дні тому прийшла відомість, що московіти розбили і обложили два кращих козацьких полки. Інші козаки і татари пішли на інше місце, визволили обложених і повністю розгромили ворога, котрий втратив на полі битви 20 000 вояків. 3 червня великі війська Речі Посполитої під командуванням маршалка Є. Любомирського, а також 6 000 козаків пішли на Пруссію, захопили всі човни на Віслі. Амуніцію, провіант і артилерію вели за військом до Торуні. Потім йдеться про козацьке посольство, яке повідомило про перемогу над військом князя Трубецького. Йдеться і про Грушу – великого канцлера Русі, про Виговського.

(НБ. – ВМ. – № 19813. – Переклад з німецької).

№ 126

1659, червня 4. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал-диплом, яким король надає гетьману Івану Виговському Любомль і новий герб. Згадуються заслуги Виговського, деякі факти його біографії, зокрема участь у битві на Жовтих Водах, трикратну втечу з полону, присягу Богдану Хмельницькому, якому служив.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т. V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 149-155).

№ 127

1659, червня 9.-Варшава. – Універсал короля Яна Казимира

Цей універсал був даний гетьману Війська Запорозького Івана Виговському, полковникам, сотникам, отаманам і всьому Війську Запорозькому. Король вказує, що мирні переговори щасливо завершилися підписанням договору, що кожен має залишитися при своїй власності. Отже жадаємо, щоб сандомирському воєводі Яну Замойському, який виїжджає до відбирання своїх маєтностей, які залишаються в тамтешніх краях, особливо в Поділлі у Лeticівському старостві аж до Шаргороду, з селами і всіма приналежностями, ви не чинили перешкод.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 426. – Оригінал (?)).

№ 128

1659, червня 11. – Варшава. –

Обляга цесії шляхтича Яна Себестіановича

Ян на Горбові Себестіанович, новгородський війський, за королівським дозволом поступається своїм по життєвим правом на села Крехаїв і Слобідку

Крехаївську у Київському воєводстві, що лежать понад р. Десною, шляхтичу о. Михайлу Гунашевському, протопопі київському, і його дружині Маріанні з Вигова Виговській. Цю угоду підписали і скріпили печатками Костянтин Виговський, підскарбій ВК Руського, туровський полковник, Юрій Немирич, київський підкоморій, овруцький староста і Прокіп Верещака, чернігівський пограничний коморник.

(Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 113- 114).

№ 129

1659, червня 11. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, який стверджує уступлення Яном на Горбові Себастьяновича сіл Крехаїв, Боденьки і Слобідку Крехаївську у Київському воєводстві, що лежать понад р. Десною, шляхтичу о. Михайлу Гунашевському, протопопі київському, і його дружині Маріанні з Вигова Виговській. Цю угоду підписали Костянтин Виговський, підскарбій ВК Руського, туровський полковник, Юрій Немирич, київський підкоморій, овруцький староста і Прокіп Верещака, чернігівський пограничний коморник.

(Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 110- 113).

№ 130

1659, червня 15. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, яким король надає Павлу Тетері за заслуги, зокрема за участь в облозі Львова, села Димидів і Литвинівку на Київщині.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 140- 142).

№ 131

1659, червня 16. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал, котрим стверджується, що на прохання братів Федора і Стефана Сулим, яким були надані з королівських володінь села Димидів і Литвинівку у Київському воєводстві між містечками Холмом і Димиром, (цитується відповідний універсал Яна Казимира від 10.06. 1659 р.) ці села були уступлені Павлу Тетері.

(Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 119- 120).

№ 132

1659, липня 7. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира.

Універсал, яким король затверджує резигнацію Йосифа Мещерина, чернігівського архімандрита, з чернігівської архімандрії.

(Повністю польською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т. V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 157-158).

№ 133

1659, після 11 липня. – Бар. – Новина

Не менш ніж 200 000 козаків і орда (без польського й литовського війська) прийшли під Соснівку, а московіти – під Конотоп. Вдарили на московітів на переправі. Всього їх було 300 тисяч, а московітів ще більше. Орда розділилася на дві частини, вдарила в тил, на місці поклала трупу. Князю Ромодановському вдарили в бік, князя Дмитрія Пожарського взяли живцем. Не тільки його, але й всіх московських старших і воевод гетьман наказав стратити. Гуляницький, який був у облозі від московітів, почув шум битви, вдарив з міста, прогнав московітів. Безпалий, козацький бунтівник або ребелізонт, котрий був при московітах, із своїми прихильниками схилились до гетьмана; у котрого знайшли печатку на запорозьке гетьманство від московського царя. Він був повішений, а потім йому відрубали голову у таборі. Ромодановського знайшли в гумні у борошні, котрого хотіли до Москви забрати. Великий гетьман московський князь Трубецькой хотів відступити з понад десятьма тисячами, але на нього біля Волкової долини (?) напали, всіх поклали на полі бою, захопили московську артилерію (200 гармат).

Московіти обложили полковника Нечая.

(БЯ. – ВР. – № 5. – С. 885. – Тогочасна копія).

№ 134

**1659, липня 12. – Варшава. –
Лист Криштофа Паца, канцлера ВКЛ,
до князя Богуслава Радзівіла**

«Про Україну[...] не можу нічого повідомити, бо про тамтешні події зовсім глухо. Тут був ханський посол, палко добивався підкріплень».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11208. – С. 144. – Автограф).

№ 135

**1659, липня 17. – Лист Криштофа Паца, канцлера ВКЛ,
до князя Богуслава Радзівіла**

Тут міститься багато інформації про хід воєнних дій в Білорусі.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11208. – С. 153-156. – Автограф).

№ 136

1659, липня 28. – Бар. –

Лист барського підстоля Яцковського до невідомого
Князь Трубецькой не живе, Пожарський теж.
(БЯ. – ВР. – № 5. – С. 884-885. – Тогочасна копія).

№ 137

1659, серпня 1 (липня 29). – Москва. – Лист царя Олексія
до Війська Запорозького

Автор згадує про надісланий йому Військом Запорозьким лист від 23 липня (2 серпня за новим стилем – Ю.М.), який передали через донського козака Єрьюму Савіна. Цар згадує про скаргу авторів листа на те, що він не вгамував усобиць в Україні, але вважає, що винні у цьому ті, хто закликає бусурман і ляхів, котрі «давно ищут вашей погибели и разорения и православной ... веры искоренения».

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 66. – Оригінал).

№ 138

1659, після 12 серпня. – «Летучий листок» („Gründliche .. Relation...“)

Тут наводяться п'ять листів з польських і пруських міст та два листи Івана Виговського від 11/1 липня (один лист адресований коронному обозному Анджею Потоцькому). В останніх говориться про перемогу українських військ над російськими під Конотопом.

(НБ. – ВМ. – № 27346. – Переклад з німецької. Є ще два видання цієї брошури (Копенгаген, 1659 і без вказівок місця видання 1660 рр.), мікрофільм останнього зберігається там же: А 387).

№ 139

1659. – „Летучий листок“ (Glaubwürdiger Bericht...)

Мова йде про козацьке посольство на сейм Речі Посполитої. Наводиться повідомлення з Варшави від 20 травня, в котрому йдеться про Виговського.

(НБ. – ВМ. – № 19816. – Переклад з німецької).

№ 140

1659, вересня 16. – Варшава. – Регест листа Кжиштофа Паца,
великого канцлера литовського,

до конюшого коронного, намісника Пруссії, князя Богуслава Радзівіла

“Як бачу у Конотопській битві загинуло їх (московітів-Ю.М.) 130 000 і потім протягом тижня в землі їхній хан й. м. легко гостював“. Далі мова йде про краківського воєводу (великого гетьмана коронного Станіслава «Реверу» Потоцького, який очолює коронне військо з піхотою та артилерією, загальна кількість війська – 20 тис. Воно піде козацькому війську на підмогу. Шведи прагнуть миру, а потім буде укладено мир Речі Посполитої з Москвою.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 11208. – Арк. 185. – Оригінал. Оpubліковано: Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 83).

№ 141

1659, вересня 16. – Варшава. – Лист Кжиштофа Паца, канцлера ВКЛ, до коронного конюшого Олександра Міхала Любомирського

«Як бачу Конотопська, де їх 130 000 полягло, потім протягом чотирьох тижнів в їхній землі хан й. мость вороже чинив». Краківський воевода з коронним військом, з піхотою, артилерією йде на допомогу козацьким війська.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11208. – С. 185. – Автограф).

№ 142

1659, вересня 29. – Табір під Котельнею. – Лист невідомого великому гетьману коронному С. «Ревері» Потоцькому

Гетьманом став Юрій Хмельницький, котрий пам'ятаючи про присягу на вірність королю, «п. Левка Леховченка, осавула полкового білоцерківського, посилає до в. м., м. м. пана».

(Ч. – ВР. – № 402. – С. 331. – Тогочасна копія).

№ 143

1659, вересень. – Лист Станіслава Кота до князя Богуслава Радзівіла

«Я направив кілька листів як до самого хана його мості, так і Субхан Казі аги». Мова йде про претензії останнього і про його посланця. До Субхан Казі аги я спеціально послав п. Мислішевського, ротмістра й. к. м.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 12266. – С. 17. – Автограф).

№ 144

1659, жовтня 3 (вересня 23). – Москва (?). –

Лист-маніфест царя Олексія до Війська Запорозького

Цар Олексій закликає козаків не йти за Іваном Виговським, а бути вірними цареві.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 67. – Оригінал).

№ 145

1659, жовтня 6. – Львів. – Лист Яна Тарновського до львівського архієпископа (?)

Наш п. обозний стоїть у півтора милях від Виговського, але обидва вони з невеликими силами, просять п. гетьмана коронного, щоб до них приходив. Наше військо пішло і вже наблизилося до п. Виговського. Тиждень тому виступив і п. писар з трьома полками і кількома гарматами. Інша артилерія при п. гетьмані піде, не чекаючи; пішло військо під Заслав. «Послав п. Виговський і по татар, котрих (приходу) скоро сподівається. Пан Груша помчав до к. й. м. від пана Виговського, був у пана гетьмана, вчора звідти виїхав до Варшави. Виїжджаючи, сказав, що його погнав у путь лист і вість, що нібито піймавши бунтівника Богуна, наказав його посадити на палю».

(Ч – ВР. – № 394. – С. 215-216. – Оригінал).

№ 146

**1659, жовтня 9. – Кенігсберг. – Лист вітебського воєводи,
Яна Павла Сапіги до князя Радзівіла (?)**

До Слуцька прибув якийсь поручник з України і те твердить, що пан гетьман Виговський і його брат Костянтин є поза небезпекою. Гетьман в Чигирині, збирає свою потугу на цих свавільників, а Костянтин у Турові приборкує бунти, які почались серед селян. Якщо не підійдуть підкріплення з Корони, вони загасять цей вогонь, маючи до того ж при собі орду. Також згадує про московського гінця.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 12631. – Оригінал).

№ 147

**1659, листопада 12. – Лист Вжозовського (Wrzozowski)
(може, Бжозовського) до князя Радзівіла (?)**

«Посол Виговського у короля й. м. добивався допомоги і тому (...)»* король й. м. хотів наблизитися до України, принаймні до Львова, щоб чутка була, що король й. м. йде з потугою на Україну. Король й. м. допомогу обіцяв...»

(Ч. – ВР. – № 2105. – Тогочасна копія).

№ 148

**1659, листопада 16. – Торунський замок. – Універсал Яна-Казимира
Універсал, яким король відновлює нобілітацію Павла Тетері.**

(Повністю латинською мовою документ надруковано П.М. Кулаковським: Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р.) – Księga wpisów № 131. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С. 143-146).

№ 149

**1659, осінь. – Лист Кжиштофа Паца, канцлера ВКЛ,
до коронного конюшого Олександра Міхала Любомирського**

Билися наші з московією під Медзямем. Йде 20 000 московського війська з доброю артилерією, з трьома гетьманами. «Вже брацлавський край цілком опанований, в Вількомирський повіт авансується москва і вже під Ракишки підійшла». Друга частина москви пішла до Новгородка».

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11208. – С. 191. – Автограф).

№ 150

1659, грудня 10. – Краків. – Новини з різних місць

Козаки від Хмельниченка присягали 20 листопада. Був з козаками військовий суддя, колишній опікун Хмельницького, що за наступом черні (?) і Війська примушував просити булаву к. й. м., (що отримав) з канцелярії і задовільнивши відіслав.

Гетьман 4 листопада виступив з військом на Україну. За полками і артилерія, котру провадили козаки Сірко (Swierko) і Брюховецький (?) (Brzuchaliski), котрі були до Москви прив'язалися, вдарили на інших наших з великою потугою на царське ім'я, але були розбиті.

Йдуть ці московські послы з козацькими до к. й. м.

(БЯ. – ВР. – № 5. – С. 896-897. – Тогочасна копія).

№ 151

**1659.-Кособуди. – Лист короля Яна Казимира
до сандомирського воєводи Яна Замойського**

Мова йде про безпеку фортець Кам'янця-Подольського та Замостя.
(АГАД. – Ф. АЗ. – № 426. – Оригінал (?).

№ 152

**1660, червня 23. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира
до сандомирського воєводи Яна Замойського**

Мова йде про необхідність укріплення фортеці Кам'янця-Подільського. Ви-
магаємо цього, особливо тепер, коли чиниться замішання за межами нашої дер-
жави. Є відомості про козацькі війська.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 426. – Оригінал (?).

№ 153

1660, після 28 червня. –

«Летючий листок» („Zwycięstwo nad Moskwą...“)

Тут подається реляція про перемогу військ Речі Посполитої над армією Мос-
ковської держави під Полонкою 28.06.1660 р..

(НБ. – ВМ. – № А 206. – Переклад з польської).

№ 154

1660, після 3 липня. –

«Летючий листок» („Ausführliche Relation...“)

Тут подаються тексти чотирьох листів з Варшави від 3 червня, в котрих
зокрема міститься реляція про перемогу військ Речі Посполитої над армією
Московської держави під Полонкою 28.06.1660 р.

(НБ. – ВМ. – № 37746. – Переклад з німецької).

№ 155

**1660, липня 5. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира
до сандомирського воєводи Яна Замойського.**

Мова йде про укріплення фортеці Кам'янця-Подільського військом, поро-
хом, кулями проти неприятеля.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 426. – Оригінал (?).

№ 156

1660, після 5 липня. –

«Летючий листок» („Ausführliche Relation...“)

Тут подається текст листу коронного маршалка Є.Любомирського про пе-
ремогу військ Речі Посполитої над армією Московської держави під Полонкою
28.06.1660 р.

(НБ. – ВМ. – № 37745. – Переклад з німецької).

№ 157

1660, після 8 липня. – «Летючий листок» („Gründliche...“)

Тут подаються тексти двох листів (з Варшави від 8 липня і з польського війська від 1 червня), в котрих містяться реляції про перемогу військ Речі Посполитої над армією Московської держави під Полонкою 28.06.1660 р.

(НБ. – ВМ. – № 27345. – Переклад з німецької).

№ 158

1660, після 3 жовтня. – «Летючий листок» („Ausführliche Relation...“)

Тут подаються тексти двох листів з Вільна і Стокгольму відповідно від 30 і 20 жовтня, в котрих зокрема міститься реляція про перемогу військ Речі Посполитої над армією Московської держави над р. Бася та відомості про ситуацію російського гарнізону в обложеному польськими військами Вільні.

(НБ. – ВМ. – № 19809. – Переклад з німецької).

№ 159

1660, після 4 жовтня. – «Летючий листок» („Auszug eines Schreibens aus Sambor vom 4 Oktober 1660...“)

Тут подається текст листа з Самбору від 4 жовтня, в котрому зокрема міститься реляція про перемогу військ Речі Посполитої над армією Московської держави під Любаром 16-17.09.1660 р.

(НБ. – ВМ. – № 19821. – Переклад з німецької).

№ 160

1660, після 19 жовтня. – «Летючий листок» („Continuation...“)

Тут подаються тексти трьох листів з табору військ ВКЛ на р. Басі, коронних військ під Чудновим і «з України» від 16 жовтня, в котрих зокрема містяться відомості про перемоги військ Речі Посполитої на р. Бася і під Чудновим та про визнання Юрієм Хмельницьким зверхності короля.

(НБ. – ВМ. – № 37747. – Переклад з німецької).

№ 161

1660, після 20 жовтня. –

«Летючий листок» („Extract eines Schreibens...“)

Тут подаються лист з Кракова, в якому розповідалося про перебіг битви під Чудновим. перед отриманням листа примчав товариш три години тому приніс вість про битву. Війська Юрія Хмельницького (30 000) втратили багато вбитими, а решту розсіяли. Козаки перейшли на польський бік. Врешті у Хмельницького не лишилося й 500 душ. Він сам від страху, котрий напав на нього під час битви, вчинив присягу коронному маршалку з тим, що він залишиться гетьманом, а король не передасть булаву Виговському. Він був неприхильний до Виговського, підозрював його в зраді, про що писали й інші люди і таких було багато. Пізніше й татари нас перестерегли й казали, що Виговський йде із

зрадою. З листів Виговського, котрі були нами перехоплені, випливало, що він хотів приєднати Крим до Великого князівства Руського і що він не хоче бути підданим короля, а тільки васалом. Він хоче об'єднати козаків, а тих, хто коливається, привабити на свій бік подарунками. З допомогою цих засобів він хоче зміцнити свою владу у Великому князівстві Руському і прагне до того, щоб татари не допустили переговорів Юрія Хмельницького з королем. На переговори було запропоновано трьох полковників: Гуляницького, Носача і Тришка Негоровського. Потім поляки взяли за московське військо і у московському таборі виник сильний голод. Князь Козловський вступив в переговори з Кая-беєм і потім московіти здалися Камамбет-мурзі.

лист з польського табору під Варшавою від 3 серпня

С. Беньовського до Клари Ізабелі Пац, канцлерини великої литовської, і лист-новина з Пруссії від 27 липня. Тут зокрема повідомляється про перемогу військ гетьмана Івана Виговського над військами Мартина Пушкаря.

(НБ. – ВМ. – № 35118. – Переклад з німецької).

№ 162

1660, після 23 жовтня. – «Летучий листок» („Wahrhafter...“)

Тут подаються тексти трьох листів (з – під Чудновом і лист Юрія Хмельницького до короля від 20.10.1660 р.), в котрих міститься реляція про перемогу військ Речі Посполитої над армією Московської держави під Чудновим, про перехід козаків з табору Шереметєва до Яна Казимира.

(НБ. – ВМ. – № 35119. – Переклад з німецької).

№ 163

1660, після 3 листопада. – «Летучий листок» („Glaubwürdige Relation...“)

Тут подається реляція про перемогу війська Речі Посполитої над армією Московської держави у Білорусі і в Україні, насамперед під Чудновим і визнання козаками зверхності короля.

(НБ. – ВМ. – № 27339. – Переклад з німецької).

№ 164

1660, після 6 листопада. – «Летучий листок» („Wahrhaftige Relation...“)

Тут подається реляція про перемогу коронного війська над армією Московської держави під Чудновим і Шкловом. Татарський хан перейшов Дніпро у Сівера із запорожцями і переслідував ворога.

(НБ. – ВМ. – № (НБ. – ВМ. – №19813. – Переклад з німецької).

№ 165

1660, після 6 листопада. – «Летучий листок» („Wahrhaftige Relation...“)

Тут міститься реляція про перемогу військ Речі Посполитої над армією Московської держави під Чудновим та під Шкловом (над армією князя Хованського).

(НБ. – ВМ. – № 19822. – Переклад з німецької).

№ 166

1660, листопада 8. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира до сандомирського воєводи Яна Замойського

Мова йде про Україну, про неприятеля, про необхідність пильності.
(АГАД. – Ф. АЗ. – № 426. – Оригінал (?).

№ 167

1660, грудня 11. – Паволоч. –

Універсал сандомирського воєводи Яна Замойського

Універсал адресовано Кирилу і Лавріну Боніховським, бурмистрам, Шимону Томашевичу, Федору Байбузі, Михайлові Хміляренку, Василю Терещенку, Максиму Кононічові, Михайлу Негелі, Онопрію Скуні, моїм паволоцьким міщанам. Мова йде про оренду млинів та шинків у Паволоцькій волості терміном на один рік.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 2667. – Оригінал).

№ 168

1660 р. – Сурен. – Лист Карач-бея до короля Яна Казимира

Тільки-но дійшли відомості про Україну, що вона почала значно виявляти свої давні злості, ми зразу ж дозволили нашим ордам чинити з ними неприємельським способом. За цей короткий час орди вчинили велику шкоду тут біля Крилова, Корсуня, Кременчука та інших міст. Кая-бея ж нашого ми послали з кількома тисячами орди на Кам'янець, щоб з'єднавшись з вельможними гетьманами, йшов в Україну, взявши перед тим певну відомість. Нурадин – солтан вирушив з полів з усіма ордами до об'єднання, стоїть у повній готовності, чекає тільки на звістку. І ми власною персоною не затримаємося вийти з усіма, якщо це буде необхідно вельможним гетьманам. У справах же як наших, так і ваших, ми послали посла нашого, великого і значного чоловіка, до Стамбулу. Про це тут не пишемо, однак у листі до велебного канцлера вашої королівської мості, нашого брата, про це ширше наказали ми написати, що й усно розповість, як уродзоний Карховський, так теж і наш посланець, котрого анітрохи не затримуючи, звольте відправити з тим, що у вашої мості були б за відомості. Вашій мості здоров'я доброго і всілякого щастя від Господа Бога зичимо заживати.

Дано в Сурені.

Вам усього добра зичливий брат Мухамед-Гірей, хан великих орд».

(АГАД. – АКВ. – Відділ татарський. – № 415. – Оригінал, засвідчений печаткою хана. Опубліковано: Мицик Ю.А. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С. 496).

№ 169

**1661, після 4 листопада. – „Летючий листок“ («Glaubwürdiger Bericht...»)
Варшава 15 листопада.**

Мова йде про перемогу 4.11.1661 р. польських військ Чарнецького над московськими військами князя Хованського під Глибокою. Наводиться також два

листи з Кейдан та з Литви, в котрих говориться про те, що кілька тисяч козаків і 30 000 татар стоять неподалік Могилева і чекають на наказ й. к. м.

(НБ. – ВМ. – № 18823).

№ 170

1661, після 4 листопада. – „Летючий листок“ («Glaubwürdiger Bericht...») **Варшава 19 листопада.**

Мова йде про перемогу 4.11.1661 р. польських військ Чарнецького над московськими військами князя Хованського під Глибокою. На боці московитів було багато реbelieзуючих козаків. На честь перемоги співали «Тебе, Боже, хвалимо», поляків вітали нунцій і французький посол. Переможці презентували захоплені ворожі прапори.

Глибоке 6 листопада.

Син Нашокіна воює. Татарський хан перейшов Дніпро в Сіверщину із запорізькими людьми.

(НБ. – ВМ. – № 18824).

№ 171

1672, жовтня 1 (вересня 21). – Миргород. – Дарча лісу **Мгарському монастиреві удови миргородського полковника Григорія Лісницького Олени та його синів Данила, Дмитра та Івана (випис з миргородських міських книг)**

“Я, Елена Григориевая Лесницкая первого малженства, а второго Стефановая Куницкая, с притомностю потомков моїх милих Даниїла, Димитрия и Ивана Лесницких яко сукцессоров добр zostалих по небожчику малжонку моему Лесницкому, отцу їх (...)” за позволенем от килканадцять літ небожчика Григорія Лесницкого, малжонка моего, в диспозиції своїй прозиваемий Товстий ліс держал”. Тепер брати Лісницькі, вже дорослі, зі своє матір’ю «нарадивши» ...» надають Мгарському монастиреві цей ліс. Докладно описуються межі цього лісу, говориться, що в об’їзді цих кордонів брала участь ціла група духовних осіб на чолі з ігуменом Мгарського монастиря о. Макарієм Русиновичем та світських осіб, зокрема сотником Григорієм Вороб’єм (не вказано якої сотні). Вони ж підписали цю дарчу, а удова, пославшись на те, що не має з собою печатки, попросила прикласти печатку “зятя моего Ивана Дуб’ягу, миргородського полковника миргородського” (тут мова йде про Івана Дуб’ягу, миргородського полковника (?-квітень-червень 1672 р. – Ю.М.). Цей випис завірений миргородським сотником Трохимом Медведенком.

(ЦДІАУК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 245 зв. – 247 зв. – Копія XVIII ст.).

№ 172

1680, листопада 10 (жовтня 30). – Миргород. – **Ця ж дарча у виписі з сорочинських міських книг**

Зміст цієї дарчої тотожний вищенаведеній за винятком незначних деталей, як от зазначено, що “потомки мої... до своїх належачих літ доросли” і що Тов-

стий ліс копіїстом названий байраком. Також сказано, що цей документ скопійовано “за відомом” миргородського полковника Данила Апостола.

(ЦДІАУК. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 248. – 249 зв. – Конія XVIII ст.).

№ 173

1664, січня 31. – Вінниця (?). – Протестація Михайла Зеленського

Протестація й. м. п. Зеленського проти пана Орла, поручника піхоти хоругви й. м. п. київського воєводи. Перед Миколаєм Жештелінським, писарем земським Брацлавського воєводства винницьким, став шляхетний пан Яків Василевич, слуга уродженого й. м. п. Михайла Зеленського, колишнього полковника Війська й. к. м. Запорозького. Він від імені свого пана скаржився на й. м. п. Орла, який 4 січня 1664 р., йдучи до коронного війська за Дніпро з піхотою (до 200 душ), напав на містечко й. м. п. Зеленського Клебань і навколишні села (Холодівку, Захорашівку, Крищинці і Хутну). Жовніри пограбували їх (забрали пиво, хліб, горілку), городового отамана Якіма Столецького поранили з луку від носа до вуха (стріла вийшла з правого боку), Лавріна Пономаря поранили з мушкету груди (вистрілив жовнір через вікно).

(ЦДІАУК. – Ф. 43 (Брацлавський земський суд). – Оп. 1. – № 1. – Арк. 46-46 зв. – Оригінал).

№ 174

1664, січня 31. – Вінниця (?). – Протестація Михайла Зеленського

Протестація й. м. п. Зеленського проти пана Невощинського, подільського стольника. Перед Миколаєм Жештелінським, писарем земським Брацлавського воєводства винницьким, став шляхетний пан Яків Василевич, слуга уродженого й. м. п. Михайла Зеленського, колишнього полковника Війська й. к. м. Запорозького. Він від імені свого пана вніс протест проти уродженого й. м. п. Франциска Невощинського, подільського стольника, ротмістра й. к. м., котрий у жовтні 1663 р. незважаючи на право за дорученням її м. п. Катарини з Комарова дав добровільно заклад 5 000 злотих, набрав купу людей (понад сто душ), напав на містечко Клебань и села, які до нього приналежні, - добра й. м. п. Зеленського. Ці люди вигнали урядника й. м. п. Зеленського, пограбували добра (бидло, коні, вівці і т.д.), забрали 10 мірок жита, кожна з яких вартувала 30 зл., 5 мірок пшениці по 40 зл. кожна мірка, овес і т. д., а 15 кабанів (15 зл. за кожного) наказав заколоти. 22 листопада 1663 р. напали знову, 15 людей, яких послав туди й. м. п. Зеленський, вигнали, забрали решту збіжжя. Всієї шкоди на 4 000 зл. завдали.

(ЦДІАУК. – Ф. 43 (Брацлавський земський суд). – Оп. 1. – № 1. – Арк. 48. – Оригінал).

Матеріали

№ 1

Уривок із статті О.Л. Вайнштейна

“[...] в отделе “Muscovitica I” (*Шведського держархіву у Стокгольмі – Ю. М.*) имеется более 20 писем этого агента (*Крузборна – Ю.М.*). В том же разделе хранятся 10 писем из Нарвы за время с 21 ноября 1649 г. по 6 мая 1650 г. Они написаны по – голландски и принадлежат «резиденту» Якову Дюмулену. Но подлинным шведским представителем в Москве был то время Поммеренинг, оставивший за 1647-1651 гг. богатое «наследие № в виде 84 писем и отчетов. К.И. Якубов перевел только 54 документа из этой коллекции, опустив, между прочими, все письма, относящиеся к событиям на Украине: о подготовке русским военной помощи Украине и роли в этом деле генерала Александра Лесли (письмо от 1 января 1651 г.), о пребывании в Москве Михаила Сулинича (*Суличича – Ю.М.*), посла Богдана Хмельницкого (к этому письму от марта 1651 г. приложены два рукописных листка русского текста, в котором идет речь об ответе царя и бояр Хмельницкому), письмо от 20 апреля того же года с отчетом о приеме царем польского посла, письмо от 13 февраля, посвященное сведениям о русском вывозе и ввозе.[...]”

Сравнительно невелики по объему «Дела украинские», но все находящиеся здесь документы имеют первостепенное значение, Папки, названные “Casacica I”, содержат документы, относящиеся к периоду восстания на Украине[...], “Casacica II” – документы за время Северной войны.

В первой группе преобладают донесения шведских резидентов, находившихся при войске Богдана Хмельницкого. Из этих донесений в «Акты Юго-Западной России» попало, если не ошибаюсь, только одно письмо Густава Лиленкрона. В Стокгольме же имеются в оригиналах следующие, по-видимому еще неопубликованные материалы: письма и донесения резидента Даниэля Оливебери (*Оливерберга – Ю.М.*) к Карлу X за 1655-1658 гг. (особенно важно письмо из Львова от октября 1655 г, содержащее сводный отчет о событиях этого года на Украине и в соседних землях; интересны также донесения от 29 декабря 1655 г., 7 июня 1656 г., 4 января и 15 мая 1657 г., инструкция Хмельницкого (на итальянском языке) «аббату» Даниилу Греку (*Колугеру – Ю.М.*), посланному в октябре 1655 г. из лагеря под Львовом для переговоров с шведским королем, письма Хмельницкого к шведскому королю от 21 и 28 июня 1654 г. из Белой Церкви, от октября 1655 г. из лагеря под Львовом, от 22 марта, 13 июля и 14 октября 1656 г. (все эти письма имеют собственноручную подпись Хмельницкого и скреплены подписями войскового писаря и печатью

Войска Запорожского), а также его письма Иерониму Радзиевскому (на польском языке) из ставки в Белой Церкви от 28 июня 1654 г. и из Чигирина от 1656 г., письма Ивана Выговского, именующего себя «генералиссимусом Войска Запорожского», от 8 октября 1657 г., 11 октября 1658 г. и др. (одно письмо адресовано «Пфальцграфу Рейнскому и герцогу Баварскому»), недатированное его письмо к тому же Радзиевскому и письмо к польскому королю Яну Казимиру из Чигирина от 7 марта 1656 г.

Обращает на себя внимание также группа документов, озаглавленная «Переговоры между Швецией и казаками, 1655-1719», в том числе большое послание Карла X к Хмельницкому от 10 апреля 1657 г., первоначальный вариант и окончательный текст «союзного трактата между Швецией и запорожскими казаками» от 6 октября 1657 г., письма Богуслава Радзивилла к представителям Хмельницкого или к самому гетману [...]

(Вайнштейн О.Л. Ценные документы по истории СССР в архивах Швеции // Вестник Академии наук СССР. – 1957. – № 1. – С. 87).

№ 2

1844, грудень. – Уривок з листа М. І. Костомарова до М. К. Сементовського

“[...]в селе Пляшево мне рассказал старик, что было у казаков два главных вождя: Хмельницкий и Нечай, и они поссорились между собой под Берестечко и Хмельницкий нарочно, чтоб досадить Нечаю, покинул войско. Ляхи обманули Нечая, позвали его с преднейшими козаками на пир, а тем часом зашли в тыл за Пляшевую, перекопали реку и начали палить с двух сторон. Вода разлилась, казаки не знали, что делать, срубили березу и по ней начали переходить и потопились, что всю Пляшевую загатили. В народной памяти слывут два става под названиями великий козак и малый козак; там, по преданию, повторяемому точно историческими сказаниями погибли казаки. Нередко находили там старые палаши, скелеты и множество костей. Палаши перековывались на серпы, продавали солдатам. Есть предание, что казаками был создан походный монастырь: перетолкованная повесть об митрополите Иоасафе. Остров, где защищались 300 казаков довольно высок и покрыт деревьями, он неподалеку от села Волицы, стоящего ниже на другом острове. Болото столь непроходимое тогда и теперь огромно, хотя прорыто много канав. Есть предание, то в ставке, где находили вещи, очень глубоко, брошены такие сокровища, что можно б закупити трохи весь ключ берестецкий. Говорят, еще что Хмельницкий, бежавши, зарыл где-то гроши, потом сам не мог найти, когда приезжал снова. По ту сторону местечка есть два памятника: каплица св. Теклы, построена на кургане с каменным изображением святой: там погребено 700, а по другим источникам, верно преувеличенным, 7 000 девиц, истребленных татарами во время войны [...]

(Опубліковано: Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – Кн. 3 (XII). – С. 64) № 98.

**1652-1654 рр. – Стаття: Боршак І. Україна
у «Французській газеті» 1652-1654 рр.»**

«1652 рік.

6 січня (з Варшави). «Ми дістали новини з України про гетьмана Хмельницького, котрий щоб зняти з себе всі підозріння тутешньої Корони (Польської) щодо його таємних відносин із чужоземними володарями і державами, відіслав їх амбасадорів і агентів, які перебували біля його особи.. Він стяв голову «Podobailli» (Стефану Подобайлу – Ю.М.), ватажкові 10 000 не внесених у реєстр козаків».

20 січня (з Штетіна). «Нам передають, що великий князь московський відіслав козацьких послів з гарним подарунками».

27 січня (з Гамбурга). «Козаки загрожують усунути Хмельницького й обрати на його місце іншого гетьмана, якщо він не вестиме енергійнішої політики щодо визволення всієї Руської Нації».

7 квітня. «Є чутки, що московський великий князь під'юджує таємно Хмельницького почати війну з Польщею».

27 липня (з Відня). «Остання поразка польської армії нагнала жах на увесь Шлеск» (Сілезію – Ю.М.).

10 серпня (з Царгороду). «Є чутки, що Диван має намір замиритися з Венецією, щоб мати змогу енергійніше допомогти козакам».

14 вересня. «Волоський (молдавський – Ю.М.) господар примушений був погодитися на одруження своєї дочки з сином гетьмана Хмельницького і таким чином врятувати свої володіння, загибель яких через козаків була неминучою».

16 листопада. «Син гетьмана Хмельницького на чолі 4 000 кіннотчиків вступив у Валахію (Молдавію – Ю. М.), але в Яси, столицю краю, увійшло тільки 1 000; першого числа минулого місяця відбувався шлюб його з дочкою господаря».

23 листопада. «Син гетьмана Хмельницького з своєю дружиною виїхав з Ясс у Чигирин».

14 грудня (з Варшави). «Польські послы, які вернулися з України, запевняють, що гетьманич уже два рази бив князівну, дочку господаря, свою молоду жінку, загрожуючи відіслати її до батька: він звинувачує жінку, що була коханкою великого візира під час перебування закладницею у гаремі султана. Хмельницький, розуміючи вагу для себе союзу з господарем, заспокоює сина».

21 грудня. «Козацький гетьман почав навіть бити осібну монету різного роду».

18 грудня. «Жах панує між мешканцями Польщі з огляду на могутні приготування гетьмана Хмельницького до війни; він не ховає своїх планів знищити вкрай Польську державу».

1653 рік.

4 січня. «Молодий Хмельницький попросив дозволу у свого тестя розташуватися з своїми 4 000 жовнірами в Kosens з огляду на чуму, що появилася на Україні. Тесть згодився лиш умістити молодого Хмельницького та його прибічну дружину, кажучи, що це місто належить султанові, перед яким він відповідає».

15 лютого. «Султан надіслав гетьманові Хмельницькому свою шаблю. Він обіцяє допомогти гетьманові стати володарем України».

5 квітня (з Царгороду). «З огляду на те, що султан вислав свого амбасадора до гетьмана Хмельницького, польський король відправив амбасадора до султана, що дізнатися про його наміри щодо Речі Посполитої».

30 серпня. „Gazette de France” вмістила in extenso лист (ст. 889-895) Хмельницького до Яна Казимира, в котрому гетьман запевняє короля в своїм бажанні жити в мирі з Коронаю.

11 жовтня читаємо: «В Царгороді перебувають послы козацького гетьмана, вони жадають турецької допомоги, і для успіху своєї місії потурчилися (sic!) і стали ренегатами. Послы переконають султана, що їх гетьман і головні старшини теж готові піти за їх прикладом потурчитися, аби тільки султан дав міцну допомогу Україні проти Польської Корони».

25 жовтня. «Місто Сучава, де перебував молодий Хмельницький, далі енергійно борониться, так що польські генерали обіцяли віддати його на грабунок жовнірам, аби піднести їх дух».

15 листопада. «Син гетьмана Хмельницького помер від рани, яку дістав під час штурму Сучави».

Того ще дня читаємо листа Хмельницького від Яна Казимира з 8. XI. з Ворес'а (*Борок – Ю.М.*): «Хоча чужоземні володарі шукають нашого союзу й підбурюють проти Вашої Величності, одначе не маємо наміру робити Вам щось вороже, якщо Ваші війська опустять (*покинуть – Ю.М.*) країну... в противному разі будемо примушені, хоч сильно не бажаючи цього, залишити наш рідний край і блукати решту нашого життя між чужоземними націями».

3 грудня газети принесли вістку про захоплення поляками 17 козаків на чолі з їх ватажком, яких посадили на палю, додаток про здобуття поляками Сучави.

1654 рік

7 березня. «Французька Газета» принесла сенсаційну вістку, що «один козацький полковник, не маючи змоги далі видержувати деспотію гетьмана Хмельницького, забив його ударом шабляки; через те, що новина ця дуже важна, ми почекаємо її підтвердження перше ніж дати їй віру».

21 березня – два місяці після Переяславської угоди – в Парижі ще читали: «Московський князь уживає всіх можливих заходів, що наблизитися до гетьмана Хмельницького і всіх козаків; він запевнює козаків, що після польсько-татарської угоди їх загибель неминуча, якщо вони не поєднаються з московітами».

Переяславська умова викликала в «Gazette de France» далеко менше уваги, ніж Білоцерківська або Зборівська, бо для тодішньої Європи договір 1654 р. був звичайною тимчасовою комбінацією Хмельницького, однією з тих комбінацій, до яких уже звикли за шість років у Парижі. Мілітарний союз з царем котрий не мав під собою міцного ґрунту, між українським народом – така була інтерпретація умови 1654 р. в «Gazette de France», як це видно з дальшого.

«Московського великого князя» – читаємо 28.ІІІ. – увесь час під'юджує Хмельницький, який більше не може втриматися власними силами і скрізь шукає ворогів Польщі, як уже робив це кілька разів. Щоби краще досягнути свою мету (себто зробити Польщі нового ворога), він піддався під протекцію

московського великого князя і присягнув йому в імені козаків; щоб за гарантувати цю присягу, Хмельницький передав цареві фортеці: Київ, Білу Церкву і ще третю».

Слідом за вісткою про Переяславську угоду «Gazette de France», що числа стала давати вістки про незадоволення населення москалями, про непорозуміння Хмельницького з царем.

«Архімандрит (!) України залишив Київ, не маючи змоги терпіти реформи московських попів в його церквах; Хмельницький дуже незадоволений тим, що московські воєводи, надіслані великим князем, претендували на більш абсолютну владу, ніж він сам має; на Україні кількість незадоволених козаків усе зростає, і можливо, що на чолі їх стане один із головних старшин Богун (Bohun), який має старі порахунки з московітами і боїться їх помсти: в свій час, коли москалі дали йому притулок у себе, Богун погано поведився в їх краю. Тому польський король, бажаючи мати на своєму боці Богуну з його військом, надіслав до нього послів» (25 травня).

«Московські воєводи – читаємо 2 травня – що розташувалися на Україні, вживають заходів, щоб переіменити закони цієї країни й укріпити авторитет свого володаря так, щоби Хмельницький нічого не зміг би зробити в разі, як би не хотів більше додержувати згоди з московітами, про що він – здається – вже сильно думає. Гетьман боїться і має рацію, – що раз зміцнивши свій авторитет на Україні, московський великий князь усуне зовсім Хмельницького».

9 травня «Французька газета» писала: «Гетьман Хмельницький уже незадоволений тим, що всі українські кріпості в руках московітів. він бачить, куди звела його московська протекція. Москва може перехрестити на свій лад козаків, що дуже не подобається населенню. Особливо незадоволені попи-панотоці на Україні. Багато ватажків відмовилося присягнути Москві.

Особливо панує незадоволення з приводу того, що Москва примушує козаків унаслідок ганебного договору не тримати приязні з татарами, не одягатися на польський зразок, не носити ні єдвабів, ні оксамиту, ні тафти, ні жовтих чи червоних чобіт, не пити горілки (*Помилка. Насправді йшлося про спроби забронити вільне винокуріння – Ю.М.*) і не вживати тютюну. Москва надіслала своїх священиків, щоби переробити руські церкви на Україні. Козацький народ цим незадоволений тому, що міцно прив'язаний до своєї релігії».

23 травня знову читаємо про непорозуміння між московітами і «Хмельницький втомлений і незадоволений тим, що московські міністри втручаються в козацькі справи, вживає заходів, щоби залишити інтереси Москви...».

Отже, переломилися події 1652-1654 рр. на Україні у «Французькій газеті». Бачимо велике зацікавлення і компетентність в українських справах, підкреслення скрізь відмінності української нації від москалів і поляків, певність, що українсько-московський союз суперечить українським інтересам і що він довго не проживе.

(Опубліковано: Борщак І. Україна у «Французькій газеті» 1652-1654 рр.» // Українознавство. – К., 2003. – Ч. 2-3 (7-8). – С. 273-274).

Додатки (№ 2)

№ 1

Kralovska kanonie premonstratu na Stkachove (Прага). – Шифр: DBv 68. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби / Ю. А. Мицик, Б. О. Березенко // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – 2013. – N 4/6. – С. 3-5.

№ 2

**1657, січня 10. – Відень. – Інструкція імператора Фердинанда III
Петру Парчевичу, послу до Богдана Хмельницького**

«Фердинанд III.

«Інструкції для шановного, побожного та щиро нами любленого Петра Парчевича, нашого дорадника, архієпископа з Мартіянополя і посла до (світлого, щиро нами любленого Богуслава Хмельницького, головного вождя військ запорозьких), що є уповноважений переговорювати в нашому імені.

«Вищезгаданий посол після одержання цієї інструкції та вірчої грамоти, що відноситься до цієї справи, буде старатися прибути інкогніто найкоротшою і найбезпечнішою дорогою до вище згаданого Хмельницького. Як тільки прибуде на місце, після виконання довірчого, очевидно нашого пересланого поздоровлення та передання дарунку цісарської ласки, (це залишаємо знаній

второпності посла), коротко з'ясує: нам відомо, в які незгоди та суперечки сам Хмельницький і козаки попали з найяснішим королем і королівством Польщі, нам також стало відомо з вірогідних джерел, що розпочато переговори щодо цих непорозумінь, та є підстава думати, що щоб довести ці переговори до успішного кінця, треба Хмельницького та його начальників упевнити в тому, що все буде сповнене, до чого договорилися, або мають ще уточнити. Тому що для нашої батьківської журби нема нічого важливішого як закріпити мир і поширювати всюди згоду в християнському світі та усувати перешкоди, що стоять на дорозі до досягнення цієї мети. Згідно з цією засадою, ми на основі нашого імператорського уряду робимо в цьому напрямі всі заходи, щоб досягнути мир. Тому що вже стараємося співпрацювати з першими, щоб усунути внутрішні суперечки, що постали між найяснішим королем і королівством Польщі та самими козаками, бо ж вони дають військову поміч закордонним князям, як також передусім сусіднім народам для нападу на славне королівство Польщі та поділення його на частини, чого вчить болючий досвід, а ще більше може бути небезпечно, якщо не поспішиться із допомогою для усунення непорозумінь у самому зародку та не вжиється кріпкого ліку.

«З уваги на приязнь та добрі сусідські відносини та з прихильності до цього великого королівства, що в минулому не були менші за нашого славного попередника, (на основі договорів, що були давніше заключені між достойним нашим домом і славними королями і королівством Польщі та великим князем Литви), ми не хотіли довше скривати, або встрявати, ба навіть цією нашою постановою цісарського і королівського втручання погрожувати сторонам, але висилаємо нашого посла до них самих і лагідно домагаємося, щоб сам Хмельницький та його співробітники схотіли відкрити нашому послові щиро і довірочно, в чому мається оправа і в якій спосіб він сам міг би допомогти довести справу до щасливого кінця. Якщо б випадково в переговорах козаки виявили недовір'я, то наш посол має доручення обіцяти їм у нашому імені повну запоруку щодо угоди в минулому або майбутньому, що що тільки зі сторони короля чи королівства буде приобщяне, то обітниця має бути виконана вірно, щиро, кріпко і точно. Ми хотіли б при тому зазначити, що на випадок якогось спірного питання, ми згодні подати нашу поміч. Отже сам Хмельницький і козаки можуть щиро й одверто висказатися перед нашим послом. Це все що вони скажуть, залишиться дійсно у найбільшій таємниці так у посла, як у нас самих. Бо ж ми не бачимо іншої цілі як добро і користь обох сторін, тобто взаємна згода з обох сторін і спокій у сусідньому королівстві буде скріплене нашою піддержкою. Ми також знаємо, що з боку короля як і королівства є поважна і щира інтенція розв'язки цієї справи. Отже наш посол знає, що в нашому імені треба запропонувати Хмельницькому і козакам.

«Що ж одначе найясніший король і королівство Польщі запропонують нашому послові відносно самої згоди, або відносно способу поступовання та ведення переговорів до щасливого кінця, то він, якщо це буде догідним і доцільним, погодиться на це.

«Крім цього, якщо б щось сталося у самого короля Польщі, або в наших послів на тому самому, або шведському дворі, про це треба повідомити, тому долучуємо нашому посліві тайні письмові знаки, тобто цифри, якими він зможе користуватися.

«Сподіваємося, що наш посол, якого побожності, вірності та дискретності вповні довіряємо, успішно виконає це завдання та вволить нашу волю, а ми огортаємо його самого нашою цісарською ласкою.

«Відень, 10 січня 1657 р.»

(Опубліковано українською в праці: Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. у світлі австрійських документів // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1974. – Т. 1 – 3 (41-43). – С. 72-73).

№ 3

1657, лютого 8. – Ярослав. – Звіт посла Петра Парчевича до імператора Фердинанда III

«Після численних перешкод, при Божій помочі, я прибув до міста Ярослава, в Польщі, 41 миля віддаленого від Львова, котру то віддаль можна легко покрити за два дні; тому, що наступного дня я мав вирушити до Львова, я прибув до Ярослава 7-го лютого, я чув, зі всіх сторін у місті метушню зі сторони людей, які приготувлялись до втечі; а розпитуючи їх старанно про причини заколоту, вони відповідали, що армія Ракочого прибула під Львів, грабуючи що тільки попало; нарешті, щоб ще більше впевнитися, я говорив із єзуїтським священиком, який цеї самої ночі прибув зі Львова. Він мені сказав, що в понеділок вночі, 5-го лютого вояки Ракочого його ограбували, забрали в нього два коні і все те добро, яке єзуїтські отці купили для колегії і церкви Чудотворної Діви Марії в Ярославі. Крім цього, він сказав мені, що він вислав Кемена Яноша до міста, щоб остеріг людей, що вони скоріше чи пізніше, мусимуть піддатись, якщо вони дорожать своїм життям: Проте, ці добрі громадяни, якщо відповідатимуть на три вистріли з гармати, якщо Краків піддасться, і якщо їх король буде ними командувати; може тоді громадяни піддадуться, в іншому разі, як довго б'ється у них серце, вони не покрийуться ганьбою, ані не зроблять нічого нельояльного супроти найяснішого короля, їх пана. Вони кажуть, що якраз тепер під Львовом стоїть 1000 коней і дві тисячі піхотного війська. Вони кажуть, що частина вояків є у відділі отців Єзуїтів у Зимній Воді, одна миля від Львова; війська віддалені яких п'ять миль.

Я чув від когось, що Хмельницький не живе. Що більше, ця вістка затримала мене в цім місті на деякий час на те, щоб довідатись про наміри Ракочого, і якщо прийде сюди військо, як кожний каже, я повернусь назад на те, щоб не піддатись, або буду дивитись чи можу знайти іншу дорогу, навіть довшу й більш небезпечну на те тільки, щоб я міг виконати бажання вашої цісарської величності. Якщо б я був ближче Відня, я чекав би нових від вас наказів, але тому, що я в середині цього королівства, було б вигідніше, якщо я зможу знайти іншу розв'язку. Настільки, наскільки я можу бачити, полякам дуже мало залежить

на цьому чи прийде той, чи інший ворог: Само собою зрозуміло, відколи їх налякали в перших роках вони завжди готові до втечі, *sed fuga inhyeme difficilis est*.

Окрім цього, тут люди кажуть, що помер найясніший король Еспанії; але про те краще знатимуть у Відні, як тут. Маршал Любомирський не рухається зі своїм військом *pes unquem ille viderit*.

Я не можу збагнути чи Радзейовський має яких козаків, молдаван і валахів у своїй частині. При Божій помочі я сподіваюсь продовжувати свою подорож у напрямі України (Русі), впевнившись, що я є вірно у згоді з вашою найсвятішою цісарською величністю *per aecuram viam significare*.

«Для більшої безпеки я взяв із собою єзуїтського священика як провідника, патріярха з околиць Бористену і України...»

Остаю з благанням вашої найяснішої цісарської величності, з найбільшою покорою, хай Господь дарує вам довге життя, благословенство у ваших ділах і вічність в імперії.

З Ярослава, 18-го лютого 1657. Від покірного капеляна вашого найсвятішого величества, Петра Парчевича, архієпископа мартіянопольського.»

(Опубліковано українською в праці: Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. у світлі австрійських документів//Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1974. – Т. 1-3 (41-43). – С. 74-75).

№ 4*

1671, вересня 5. – З-під Бару. – Уривок з новини

“[...]Hreory ztamąd pojechał do Raszkowa, Domne, która była za Tymoszkim, ma brać albo raczej ona go [...]”

Переклад

“[...]Григорій (Дорошенко – Ю.М.) звідти (з-під Брацлава) поїхав до Рашкова, має взяти Домну, котра була за Тимошком, або швидше вона його [...]”

(ДА в Кракові. – Ф. ЗП. – № 372. – С. 137. – Тогочасна копія).

*Дані цього додатку не відображені в іменному та географічному покажчиках.

Стислий коментар

№ 169

1658, вересня 1-1659, грудня 27. – Уривки з листів П'єра де Нуас

с. 434

П'єр де Нуас (1606-1693), особистий секретар польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги, вів жваве листування з відомим французьким науковцем і дипломатом Ісмаелем Буйо (1605-1691), яке було опубліковане в 1859 р.

с. 472

«Бористену». Явна географічна помилка.

с. 519

«день Вознесіння Господнього». В 1659 р. це християнське свято припало на 22 травня.

«йому козаки пророчили шлях до Риму». Маються на увазі чутки, наведені Нуас, про можливе кардинальство Юрія Немирича.

«ліврів». Грошова одиниця Франції, яка мала ходження до 1799 р. у вигляді шматочків срібла певної ваги, що поступово зменшувалася внаслідок псування. В часи Карла Великого лівр дорівнював 409 г. В 1656 р. карбувався у якості монети вагою 8, 024 г.

с. 561

«а польською – «фріга». Очевидно, малося на увазі слово *Striga*, яке прийшло до польської мови з румунського фольклору, де означало відьму, й закріпилося у поляків у формі *Strzyga* для означення потойбічної істоти, подібної до вампіра.

№ 202

Про «Віршовану хроніку» (далі – ВХ) та її невідомого автора ми вже писали в попередніх томах «Джерел...». Тут відзначимо тільки, що Дрижипільську битву автор ВХ трактує як продовження походу під Умань та інші козацькі твердині Поділля. Стисло, але досить точно він описав загальний хід облоги поляками Умані у грудні 1654 – січні 1655 рр., потім перейшов уже до безпосереднього опису генеральної битви під Охматовим. ВХ подає тут унікальні свідчення про те, що авангардом української армії командував Іван Виговський і що саме він прорвався до Охматова і очолив його оборону. Досі вважалося, що обороною Охматова керував тоді полтавський полковник Мартин Пушкар (Пушкаренко). Подальші звістки стверджують той факт, що у поляків забракло артилерії для завдання потужного штурму Охматова, а тим часом наспіли головні сили української армії Богдана Хмельницького та корпусу московських військ на чолі з В. Бутурліним. ВХ наголошує на перевазі в артилерії цього війська над польсько-татарським, вмінні козаків швидко й ефективно ладнати табір. Особливо цінними є дані про подальшу деблокаду Хмельницьким сил Виговського у Охматові, дипломатичні заходи Хмельницького й Бутурліна, внаслідок яких ординці відмовилися від активних бойових дій та ін., спустошення ординцями ряду міст і сіл Поділля, на-

самперед Бершаді, навіть єдина в своєму роді звістка про п'янство Хмельницького на самому початку битви, вживання терміну “українці” (арк. 52) у сучасному розумінні, хоча паралельно автором вживається й термін “русь, русини”.

Знову і знову автор звертається до улюбленої гри слів, алегорій, обігрування прізвищ діючих осіб. Знову Хмельницького він величає Хмелем, алегорично пов'язує прізвище та прізвисько гетьмана з рослиною хміль, у зелені якої ховаються “казуки”, обігрує прізвища козацьких полковників (Сірко, Гоголь, Кияшко, Сербин та ін.). Справедливості ради слід вказати і на сатиричне подекуди зображення ним польських магнатів та шляхти, особливо іноземних найманців на службі Речі Посполитій, не кажучи вже про кримського хана, ординців, шведів, молдаван, московитів та ін.). У цьому фрагменті автор не шкодує жовчі на адресу трансільванського правителя Д'єрдя II Ракоці (панував у 1648-1660 рр.) – союзника шведського короля Карла X Густава та Богдана Хмельницького. Автор обігрує прізвище Ракоці як «рак» і скомбінував з цього різномантні смішні ситуації: Ракоці (рак) стискує та ріже кліщами Польщу як «внутрощі жаби», «шипить ще й вусами трясє». Але автор пророкує йому нещасну долю: «сам будеш стиснутий як глиста», «назад полізеш», згадує про загальновідому погану прикмету для тих, хто вирушав на війну («сів на коня, а кінь впав (під ним)..., ліпше тоді сидіти вдома»). Автор навіть вжив явно образливі слова та характеристики, як от: поляк “роздирав дупу гостю”(арк. 79 зв.). Тут мається на увазі “рак” (Ракоці), адже перед тим, як з'їсти м'ясо шийки (хвоста) рака, її обдирають та очищають від твердого покриття. Неодноразово автор іронічно згадує про угорські шапки – “магерки”, яким дісталось від польських шабел, особливо під м. Магеровим.

Авторський вираз щодо себе “бути послушником” (арк. 81) теж має своє пояснення. Тут маємо жартівливу гру слів. Слово “probat” (послушник) може бути перекладене і як „той, хто пробує”, „експерт”. Автор натякає на те, що він допомагав польським ксьондзам купити трофейні ризи (які у свою чергу раніше награвували угорці в Польщі) у якихось молдаванина та поляка і був таким чином „послушником” у ксьондзів і одночасно „експертом”, що оцінює речі.

Дуже часто автор виявляє добре почуття гумору, хоча нерідко “чорного”. Досить вказати на популярну тогочасну гумористичну приказку: “Що француз вигдає, німець зробіть, а поляк купить, бо глупий”. Автор доповнив її на свій лад: “...то русин вночі вкрав”(арк. 81 зв.), маючи на увазі партизанські дії левенців, котрі нападали на польські загони Єжі Любомирського, що поверталися із здобиччю з походу з Угорщини та Закарпаття. При цьому він постійно вдається до свого улюбленого прийому: застосування алегорій та гри слів. Він настільки часто це використовує, що дана обставина поряд з активним вживанням архаїчних та діалектних слів та виразів в польській та українській мовах, котрі не завжди знайдеш і в найповніших словниках, надзвичайно утруднює переклад. Часом доводиться буквально продиратися скрізь складні, багатогранні та двозначні вирази, щоб більш-менш точно відтворити хід авторської думки, адекватно її перекласти українською. Можна навести характерні приклади. Так, Зарваниця у автора ВХ це і назва населеного пункту на Тернопільщині, знамените місце церковних паломництв, і іменник утворений від дієслова “zarwać”, тобто “обібрати”, “пограбувати” (вираз „zarwańska ulica” означає „кавардак”). Тут дана фраза

вказує на те, що ординці тоді грабували, палили („кадили”), врешті вчинили хаос (кавардак) аж до ріки Стрипи (арк. 81 зв.). Далі він вживає щодо козаків вираз: “клялися тим карканням” (“kleli się tą pokraką”). Слово „kleli się” є українізмом. Що стосується наступного слова, то воно як іменник перекладається: “потвора”, а як дієслово – “каркати, крякати”. Ясно, що тут подаються козаки у негативному контексті, отже за автором вони (“потвори”) каркають на біду полякам. Ще далі читаємо, що козаки, яких поляки вибили з Меджибожа, “kuty darli” у найближчих селах. Тут маємо ще й українізм, оскільки “кут” по-польськи не “kut”, а “kał”. Буквальний вираз “дерти кути” перекладається як досить презирливе: “обтирати кути”, тобто “шукати собі місця”, тощо.

ВХ є для нас насамперед унікальним джерелом. Хоча автор добре знав і активно використовував Святе Письмо, хроніки О. Гваньїні та М. Кромера тощо, в основі його розповіді лежать переважно особисті враження, свідчення очевидців. До того ж він особливу увагу приділяє рідному Поділлю, тим більше, що він сам брав активну участь у каральних операціях польського війська у даному регіоні. Все це безперечно збагатило його досвідом та знаннями, які він зафіксував на сторінках свого твору. Досить вказати на його опис дій подільських повстанців – левенців; на свідчення життєвий шлях гетьмана Івана Виговського ще до вибуху Національно-визвольної війни, про смерть і політичний заповіт Богдана Хмельницького, у якому містився заклик розірвати союз з Москвою; про напад Івана Сірка та майбутнього гетьмана Михайла Ханенка на Меджибіж; розповідь про спосіб життя ординців, особливості їхньої воєнної тактики. Взагалі увага автора концентрується навколо наступних сюжетів 1657-1658 рр., крім вищезгаданих: шведський наступ на Перемишль, похід Ракоці на Краків через Закарпаття та Галичину, участь у цьому поході козаків наказного гетьмана Антона Ждановича, дипломатична боротьба у Східній та Центральносхідній Європі, рейд військ Речі Посполитої в тил угорських військ, насамперед в Закарпаття, поразка військ Ракоці під Чорним Островом на Поділлі, відступ угорського гарнізону Берестя-Литовського до Карпат та ін. З особливим інтересом читаються в тексті окремі українські слова або вирази, що їх цитує автор ВХ, як от: “казала мама і прядиво взяти”(арк. 77 зв.).

Арк. 51

„Галасуючи”. Тут гра слів. „Галас” означає також спосіб дій кінноти у бою, який використовували не тільки козаки, але й ординці.

„żmudem”. Звичний значення цього слова як „жмудин”, тобто литовець, тут не годиться. Словники подають також слово „żmudny”, тобто „важкий, тяжкий”. З контексту випливає, що тут маються на увазі „чернь”, тобто прості селяни.

Арк. 52

“gum”. Це старе польське слово перекладається як “вільний шлях”. Водночас воно має і інші значення: “шум”, “гвалт”, “метушня”, врешті й “ром”.

Арк. 52 зв.

“Ян Собеський”. Майбутній король Речі Посполитої у 1674-1696 рр. Під час Дрижипільської битви обіймав незначну посаду яворівського старости (1644-1664).

“Балабан”. Представник значного шляхетського роду Речі Посполитої, під час Дрижипільської битви командував полком.

Арк. 53 зв.

Прізвищ Цибульського та Блажейовського не знаходимо серед великих та надвірних маршалків коронних. Видно, автор хроніки має на увазі маршалків, котрих іноді обирали в діючій армії. Під Блажейовським можливо мається на увазі Анджей Блажовський (Блажевський), який був кам'янець-подільським підчашим у 1667-1693 рр. Див.: Przyboś K. *Urzednicy wojewodztwa Podolskiego XV-XVIII wieku. Spisy.*- Kraków, 1994. – С. 87, 165.

«Мене, Текел, Фаре». Автор цитує фрагмент Біблії з книги пророка Даниїла (розділ 5:24-28), де описується як на бенкеті у царя Валтасара раптом з'явилася рука, котра на стіні написала слова «мене, мене, текел, упарсин» і як пророк витлумачив ці слова.

Арк. 75 зв.

Д'єрдь II Ракоці виступив у похід 6.01.1657 р., 14 січня провів збір свого війська у Марамароші. 30-31 січня він уже був у Сколе. 1 лютого він виступив на Стрий. Перед цим дійсно була сутичка трансільванського війська з загonom С. Чарнецького (8 хоругв). У цій сутичці за словами самого Ракоці загинуло 500 вояків з німецької піхоти польського воєначальника М. Остророга. Грушевський М. С. 1322-1323. Важливо, що ВХ відзначає участь у цій битві на трансільванському боці українських козаків.

Ракоці потім взяв Самбір, а в 20-х числах лютого 1657 р. став під Перемишлем, звідки здійснив похід на Краків, який взяв з рук шведів 28.03.1657 р. після чого Ракоці виступив на Завихост.

“ділити Казимир”. Казимир (Казімеж) – нині район Кракова, що знаходиться на протилежному від історичного центру березі Вісли. У XVII-XVIII ст. – окреме місто.

“Кромер”. Марцін Кромер – видатний польський хроніст XVI ст., який дійсно виклав у своєму головному латиномовному творі опис вбивства у 1079 р. св. Станіслава польським королем Болеславом II, що панував у 1058-1081 рр.

“Пшемисла Першого”. Пшемислав, князь великопольський та краківський у 1290-1295 рр., польський король у 1295-1296 рр.

Арк. 76

“пруський князем та інших лютерів”. Мається на увазі прусський король Фрідріх Вільгельм Великий з династії Гогенцолернів, що панував у 1640-1688 рр. під “лютерами” автор ВХ має на увазі протестантських правителів, до котрих належали й згаданий прусський князь, і Д'єрдь II Ракоці.

“господарів”. Мова йде про молдавського господаря Георгія Стефана (панував у 1653-1660 рр.) та валаського господаря Костянтина Басараба (панував у 1654-1658 рр.).

“Карвасарах”. Карвасари – міська дільниця у старому Кам'янці-Подільському, яка знаходиться на березі р. Смотрич в нижній частині річкового каньону.

“Антон”. Антон Жданович (помер після 1660 р.), київський полковник, наказний гетьман, який командував 20-тисячним корпусом українських військ, посланих Б.Хмельницьким на допомогу Ракоці у 1657 р.

“Казимир...у Німеччині”. Насправді, Ян-Казимир перебував у м. Глогуві (Глогувку) в Сілезії, яка тоді перебувала під владою Австрійської імперії.

Арк. 76 зв.

“Віддав їй у тюрму не тільки Задніпря”. Мається на увазі рішення Б. Хмельницького про союз з Московською державою (1654 р.). “Задніпням” називали найчастіше Лівобічну Україну.

“за Дороша”. Мається на увазі Петро Дорошенко, гетьман України у 1665-1676 рр.

Арк. 77 зв.

“хана з ордами”. Йдеться про правителя Кримського ханства Мухамед-Гірея IV, що панував у 1654-1666 рр.

Арк. 78

“Радзейовським”. Єронім Радзейовський (помер у 1667 р.), коронний підканцлер у 1650-1652, перебував у опозиції до короля Яна-Казимира, внаслідок чого опинився у вигнанні, підтримував приятельські контакти з шведським королем Карлом X Густавом та Богданом Хмельницьким.

Арк. 78 зв.

“Любомирський”. Єжі Себастьян Любомирський, краківський староста (1646-1664), великий маршалок коронний (1650-1664), гетьман польний коронний (1657-1664). Саме він керував успішним двотижневим рейдом на Трансільванію на чолі приблизно 15 тисячного війська (червень-липень 1657 р.). Протягом цього рейду було пограбовано два комітати, переважно на території сучасної Закарпатської області, знищено кілька замків, спалено понад 300 сіл. Однак цей рейд не призвів до зміни Ракоці своїх планів війни, хоч і викликав певний занепад духу серед його вояків. Пізніше внаслідок слабкої дисципліни й низького бойового духу трансільванських військ, Ракоці мусив розпочати відступ з боями в напрямку на Замостя, Жовкву, Львів, а потім через Збараж пішов до Чорного Острова (неподалік від суч. м. Хмельницького на північний захід від нього).

“Собеський”. Ян Собеський, великий хорунжий коронний (1656-1665), великий маршалок коронний (1665-1674), гетьман польний коронний (1666-1668), гетьман великий коронний (1668-1674), король Речі Посполитої (1674-1696).

“ведмеді пиво варять”. Очевидно автор хотів підкреслити цим яскравим виразом несподіваність польського нападу на Закарпаття.

Арк. 79

“Тур”. Мається на увазі р. Тур, що протікає по сучасному прикордонню Румунії, України та Угорщини і впадає з лівого боку до р. Тиса.

“Сатмар”. Мається на увазі м. Сату – Маре (нині – в Румунії), яке стоїть неподалік р. Тур на південний захід від неї.

“магерка” – угорська шапка з простого сукна.

Арк. 80 зв.

“коронний писар”. Мається на увазі Ян Фридерик Сапіга, писар польний коронний у 1653-1664 рр.

Арк. 81

“Ракоці помирився з поляками”. Мирний договір Речі Посполитої з Ракоці було укладено на тяжких умовах для трансільванців під Меджибожем 22 липня 1657 р. Ракоці відступав на батьківщину через Тернопіль та Львів, причому

його конвоював певний час Сапіга. Трансільванців дійсно наздоганяв кримський хан Мухамед-Гірей IV, який розбив ар'єргард Ракоці.

“вовком перепоясаний”. Ця туманна згадка можливо стосується Стефана Чарнецького, котрий любив вбиратись у тигрову чи барсову шкуру і тому міг бути помилково прийнятий у битві своїми за угорця.

Арк. 81 зв.

“Януша Кемені”. Януш Кемені – головнокомандуючий трансільванськими військами, радник Д'єрдя II Ракоці у 40-50 рр. XVII ст., дипломат.

“бахматами”. Бахмат – арабський кінь.

Арк. 82 зв.

“Ліхтарики” автор “РХ” вдало прив'язав до тексту. Так, він називає татарина “тартар” і вказує, що це “з латинської”, тобто з античної міфології, де Тартаром називалося пекло (звідси трактування татарина як “пекельного пса”). Слово “мад'яр” він перекладає в “ліхтарику” як “угорець”. Коли ж автор говорить про татарську грабежі і жартома згадує про гуманізм ординців, котрі забираючи коні, бидло тощо, милостиво залишають братам-християнам свиню та напівздохлу козу, то у “ліхтарику” пояснює, що так ординці роблять під час спільних походів з християнськими військами.

“канцлера Сефер Кази-агу”. Мається на увазі Сефер Кази-ага (помер у 1666 р.), великий візир Кримського ханства у 1648-1666 рр. при ханах Іслам-Гіреї III та Мухамед-Гіреї IV.

Арк. 83 зв.

“пустельник Іларіон... Антоній”. Тут слід розуміти св. Іларіона Великого, християнського аскета IV ст., який був засновником чернецтва в Палестині, а також св. Антонія Великого (бл. 250 - бл. 355 рр.), першозасновника чернецтва. Під час антихристиянських гонінь Максиміана у 311 р. св. Антоній всіляко підтримував християн Олександрії, вів також боротьбу проти еретиків-аріан.

“святий Франциск із святим Бернардом”. Маються на увазі католицькі святі Франциск Ассизький (XIII ст.), який заснував орден францисканців і Бернард Клервоський (1090-1153 рр.), на честь якого було названо орден бернардинів.

“Костянтину Великому”. Мається на увазі св. Костянтин Великий, давньоримський імператор у 306-337 рр. Під час боротьби проти претендента на імператорський престол Максенція він побачив на небі хрест з написом “Цим переможеш”, внаслідок чого дав обітницю стати християнином. Після перемоги над ворогом запровадив християнство як державну релігію. У 325 р. відкрив I Вселенський Собор, на котрому було здійснено розгром аріанської ересі.

“свідчать свв. Ієронім та Атаназій”. Маються на увазі св. Атаназій Великий (293-373), олександрійський єпископ, який надихав св. Костянтина Великого на боротьбу проти аріан; Єронім (бл. 340-420), католицький святий, який залишив по собі чимало праць, в т.ч. історичного змісту.

Арк. 84

Гра слів. Гавдин має співзвучність із словами “gawęda” (бесіда, плітка) і “gawiedź” (наволоч). По-латині це прізвисько співзвучне з дієсловом “gaudium”, тобто радіти, насолоджуватися. “Гавдижи” – неологізм автора з презирливим

відтінком, від слів Гавдиш і жовніри, тобто “жовніри Гавдиша”, яких автору не хочеться називати вояками (жовнірами). „kielb” – пескар, але ідіома ”ma kielbie we łbie” означає „вітер у голові”, „дурна голова”. Тут автор майстерно обігрує цю ідіому і вписує її у свій алегоричний ряд (Ракоці – рак тощо).

“Вірца”. Краків був взятий шведським військом ще у 1655 р., а командуючим його гарнізону був генерал Пауль Вірц (Wirtz). Він чудово керував обороною міста, водночас “уславився” здирством і грабунками.

Арк. 84 зв.

Дійсно, після перемоги над Ракоці Любомирський із своїм військом рушив на Краків, який обложив разом з австрійцями фельдмаршала М. Гацфельта, а Чарнецький рушив на північ. У серпні 1657 р. командуючий шведським гарнізоном Кракова генерал Вірц капітулював.

Арк. 85

“Лехи відчайдушно вдарили, відважно тручи роги...” В оригіналі „jak oszy wubral” (буквально: ”ніби сліпа”, ”ніби у них викололи очі”), що найкраще перекласти як “відчайдушно”. Алегоричний вираз “тручи роги” походить з Біблії, його можна перекласти як “громлячи ворога”.

“литваками”. В оригіналі “lytwkami”. Це слово можна перекласти як “литваками”, тобто малися на увазі т.зв. литовські татари, котрих поселив у Литві ще великий князь литовський Витовт наприкінці XIV ст. і котрі з того часу перебували на службі у Польсько-Литовської держави. Не виключено, що автор хотів написати інше слово – “ліпки, лупку” (ліпки). “Липками” називали татар та інших кочівників, насамперед черемисів (чемерисів) на службі Речі Посполитій у XVII ст.

№ 206

«Грав піке» є типовим для XVII ст. публіцистичним твором. Зображуючи держави, народи, міста, стани та політичні діячі в якості гравців у карти, автор добивається яскравого ефекту. В їхніх устах терміни картярської гри звучали з сатиричним підтекстом. Так, репліка Хувальда („Що ви мені дасте? Я можу зробити вам добру гру”) слід розглядати не тільки як свідчення про продажності найманців, але і як натяк на шпигунство Хувальда на користь Швеції. Слова козаків щодо їхнього прагнення повернути короля засвідчують зростання в Україні тенденцій до розриву російсько-українського договору 1654 р. і входження до складу оновленої Речі Посполитої. Обігрувалися навіть прізвиська політичних діячів. Так, коронний підканцлер Ієронім Радзейовський названий у польській редакції твору „Зрадзейовським”, що безпосередньо таврує його як зрадника Речі Посполитої і короля Яна Казимира, оскільки він перейшов на бік шведського короля Карла X Густава.

Додатки

№ 8

« по одній з багатьох вулиць Богун». Тут якесь непорозуміння. Жодне джерело не говорить про колабораціонізм Богуна. Тим більше, що він діяв на інших фронтах (в основному Поділля, Волинь) і дуже й дуже сумнівно, щоб він входив у Київ у 1651 р. у складі литовських військ Януша Радзівіла.

Іменний покажчик*

А

Абрамович Миколай, троцький воєвода Д51, Д64

Аврамович Іван, козацький полковник (чернігівський) 108

Адольф, принц гольштинський 207

Адольф Ян, брат Карла X Густава 176,

Ах-мурза Аталик Р1, Р52

Аксаки, шляхтичі, ротмістри 198

Альтманфт, князь 75

Анастасія Бобурчанка, ігуменя 148

Анато де, французький посол 75

Ангелус, лікар 182

Кирило Андрієвич, полковник Д25

Анфімов Іван Михайлович, гонець 145

Апафі Михай 205

Апостол Данило, козацький полковник (миргородський) Д172

Апухтін Іван, царський посол 141, Р207, Р211

Аутенлек Ян, член уряду м. Люблін 17

Б

Бабинець Михайло, київський міщанин Д10

Бадезинський Франциск, шляхтич 182

Баден фон, молодший, маркграф 75

Баден фон, старший, маркграф 75

Байбуза Федір Д167

Байказі, дипломат 26

Бакош Габор, трансільванський воєначальник 75

Бакош, трансільванський воєначальник 75

Балабан, шляхтич 198, 201

Балабан Діонісій, луцький і острозький єпископ, київський митрополит 25, 118, 120, 133, 174, 184

Балика Марина Козариківна Яцкова, дружина Яцька Балики, 40

Балика Мартин Михайлович, син Марини Ходичанки 40

Балика Михайло, перший чоловік Марини Ходичанки 40

Балика Ян Яцкович, брат Михайла Балики, син Яцька Балики 40

Барабаш (Барабашенко) Яків, «запорозький гетьман» 77, 124, 125, 141, 145, 146, 157, Р207, Р211, Р226, Р247, Р252

Баранович Лазар, чернігівський єпископ 92, 93

Баторі Гризельда, дружина Яна Замойського 177

Батирша-мурза Д75

Батюшков Іван 89

Бахновська Малгожата, шляхтянка 25

Безпалій, Д32, Д133

Белем Янош, трансільванський губернатор Кракова 75

Бенедикт 190

Бенецький, шляхтич Д28

Беньовський Станіслав Казимир, шляхтич, волинський каштелян, дипломат Речі Посполитої 57, 69, 80, 82, 89, 109, 110, 111, 113, 139, 143, 184, 198, 202,

* Покажчик враховує персоналії згадані тільки в тексті джерел. Не відзначаються імена Бога, святих і літературних персонажів.

Р82, Р86, Р132, Р169, Р174, Р176, Р210, Р218, Д161
Беньовський Прусак Миколай, арианин Д102
Березенко Пилин, отаман с. Соболівки 13
Бер Ян, член уряду м. Люблін 17
Берлинський, шляхтич Д33
Бернек Якуб, член уряду м. Люблін 17
Бегічев Борис, «посыльщик» боярина Хитрово Р197
Белацький Д28
Бечинський Войцех, дипломат Речі Посполитої 6
Биковський Тимофій, зять А. Вольської 39-а
Биримович Андрій, шляхтич 40
Білан, шведський генерал-майор 75
Білицький, жовнір 184
Білий Коркошко Федір, лісовчик Д103
Блажейовський 201
Блізжедовський, шляхтич, шурина Казимира Стоковського 55
Богатир Іван, орендар 38
Богатиревич Іван Д25
Богдан, жовнір Д8
Богданович-Зарудний Самійло, український дипломат Р168
Богун (Федорович, Федоренко) Іван, вінницький (кальницький) полковник 7, 54, 157, 184, 188, Р3, Р9, Р17, Р46, Р169, Р192, Д8, Д31, Д78, Д145
Болеслав II, польський король 202
Боніховський Кирило, бурмістр Д167
Боніховський Лаврін, бурмістр Д167
Бонковський Анджей, шляхтич Р86
Борятинський Юрій, князь 174, 175
Борса, валаський полонений 67

Бруховецький (Брюховецький?) Д25
Бруяка, шляхтич (можливо колишній полковник овруцький, ренегат) 43
Брюханський Ієронім, шляхтич Р189
Брюховецький Іван, козацький посол 36, Д32, Д150
Буйло, валаський хорунжий 67
Булига Максим, сотник Д25
Бурляй Кіндрат, козацький посол Р24
Бурмака Михайло, сотник Д25
Бусак, козацький сотник, міщанин Р8
Бута Войцех, член уряду м. Люблін 17
Бутенко Андрій, козацький полковник (канівський) Д25
Бутурлін Андрій Васильович, київський воєвода 90, 175, 204, Д28
Бутурлін Василь Васильович, боярин 174, 175, 195, 198, Д76, Д77, Д84
Бутурліни, бояри Д27
Буціос, молдавський стольник 205

В

Валах Семен 42
Валтасар, халдейський цар у Вавилоні 202
Вальден (Вальдек), граф 75, 183
Вартерисович Захар, міщанин Замостя (?), купець (?) 184
Василевич Роман, топальський сотник 56
Василевич Амвросій, намісник Мгарського монастиря Д36
Василевич-Баєвський Феодосій, случький архімандрит 59, Р204, Р205, Д117
Василевич Яків, слуга Михайла Зеленського Д173, Д174
Василь, посланець Д12
Василь, сотник Д34
Василь, козак Д34

Василь Михайлович, дяк Посольського приказу 133

«Васильев» Іван, писар Миргородського полку 137

Вацовський Іона, священник Д36

Вдовиченко (М.Пушкар-?), козацький полковник Р190

Ведевський, шляхтич Д5

Веден фон Отто (Мердер Отто) 207

Велінк Готард, шведський посол 65

Верещака Д25

Верещака Данило, брат Прокопа Верещаки Д103

Верещака Прокіп, чернігівський коморник Д26, Д103, Д128, Д129

Вергун Процик, київський райця 47

Виговська Катерина, дружина Данила Виговського, дочка Богдана Хмельницького Д34

Виговська Маріанна, дочка Івана Виговського Д128, Д129

Виговський Данило, козацький полковник, брат гетьмана Івана Виговського 15, 16, 18, 55 (?), 90, 174, 175, 182, 193, 194, 195, 198, 204, Д26, Д34, Д84, Д121

Виговський Іван, генеральний писар, потім гетьман Війська Запорізького 8, 22, 25, 26, 34, 37, 43, 44, 45, 46, 53, 58, 59, 83, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 97, 99, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 124, 125, 129, 132, 133, 134, 137, 141, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 152, 153, 156, 157, 160, 163, 164, 165, 167-168, 170, 171, 174, 175, 184, 185, 186, 189, 193, 194, 195, 198, 200, 202, 203, Р136, Р173, Р174, Р175, Р176, Р182, Р190, Р192, Р197, Р200, Р207, Р208, Р211, Р212-213, Р216, Р217, Р218, Р219, Р223, Р228, Р229, Р240, Р241, Р247, Р252, Д13, Д15, Д21, Д27, Д29, Д30, Д31, Д80, Д92, Д93, Д99, Д103, Д110, Д120, Д125, Д126, Д127, Д138, Д139, Д144, Д145, Д146, Д147, Д161

Виговський Ілля Д28

Виговський Костянтин, козацький полковник (туровський і пінський) 147, 150, 151, 152, 155, 166, 184, 185, Р202, Д22, Д24, Д25, Д26, Д111, Д128, Д129, Д146

Виговський Остафій, намісник київського замку, батько І. Виговського 90, 184, Д10

Виговський Федір 47, Д25, Д109

Виговський Юрій Д28

Вижницький, шляхтич Р9

Вишневецький Ієремія (Ярема), руський воєвода 203, Д7, Д48, Д49

Вишневецький (князь Дмитрій) 188, 204

Вишневецькі, князі 68

Вінтер, полковник 207

Вірц, шведський воєначальник 202, 204

Вітемберг, шведський воєначальник, головнокомандуючий 66, 176, 177, 204, 207

Віюк Самуель, шляхтич Р189

Владислав ІV, король Речі Посполитої Д1

Влодко, зять Станіслава Замойського 177

Возняховський, шляхтич Р9

Войнаровська, шляхтянка, мати Юрія Немирича 172, Р235

Войнилович, шляхтич, полковник 183, 198, Р32

Войно-Ясинецький Григорій, шляхтич Р103, Р155, Д26

Война-Ясинецька Катерина, дружина А.С. Юдицького (перший чоловік Юрій Тукальський) Р196

Войцехівський, жовнір 205
Волинський, шляхтич Д28
Володимир Великий Святий, київський князь Д4
Волосович 138
Вольська Анастасія 39-а
Вольфарт Юзеф, член уряду м. Люблін 17
Воробей Григорій, сотник Д171
Воробчиха, лубенська міщанка Д11
Воронченко Фесько, сотник Д25
Воронченко Ясько, козацький полковник (прилуцький) 38
Ворошило, шляхтич, київський підчаший 124, Р247
Вувденко, сотник Д78

Г

Гаврилович Матій, комендант мозирської залози 101
Гадяцький Тиміш, Р192
Гаєвський Юрій, лубенський писар Д36
Галицький, шляхтич Р52
Ганді, трансільванський воєначальник 75
Ганскоф, капітан, полковник-лейтенант німецьких найманців 188
Гарабурда, шляхтич 116, Р159
Гаркуша (Оркуша, Филоненко) Антон, полковник повстанців 71, 133, 134, Р118, Р150, Р203
Гауді Н., трансільванський воєначальник 198, 202
Гашкевич, шляхтич Д28
Гедеон, сучавський митрополит 39
Гентар (Гентер) Ференц, трансільванський дипломат 48, 49
Гербуртовна Анна, дружина Станіслава Замойського 177

Гернер Ян, член уряду м. Люблін 17
Гжегожович Ян, член уряду м. Люблін 17
Гирка Іван, посол Р252
Гізель Інокентій, архімандрит Києво-Печерської лаври 184
Гіка, молдавський воєвода 205
Гіреї, династія кримських ханів 188
Глинський, шляхтич Р84
Глух Йосип, полковник уманський Р3
Гоголь Остафій, полковник повстанців (подільський) 184, 202
Голецький 140
Голенецький, козацький полковник (стародубський наказний) 89
Головня, шляхтич 98
Головчич, шляхтич Р84
Голуб, посол коронних гетьманів 26
Голуб, посол Б. Хмельницького 26
Гомонський, гонець королеви Людвіки-Марії 80
Гончацький, жовнір Д8
Горбачевський, речницький староста 135
Горбачевський Іпатій, ігумен Д36
Горецький Д8
Горський Р59-60
Гостовицький Ян, шляхтич 31
Грапинський, шляхтич Д28
Гражний, слуга Д25
Гребський Іван, Р192
Грегорович Гр. Р32
Григорович Нечипір, сотник Д25
Грибовський Миколай, гонець Речі Посполитої 89
Григорій, козелецький протопоп 72
Григорій Ненул, логофет Молдавії 39

Гридік Валенти, член уряду м. Люблін 17

Грило, козацький полковник (лубенський) P46

Грицько, козак 89

Грос, комендант Слуцька 119, 135

Гроховський Іван, козацький полковник (ніжинський наказний) 89

Грубов, полковник D28

Груша Іван, старший військовий канцелярист, 98, 124, 125, 130, 142, 184, P150, P158, P202, P247, D25, D31, D125, D145

Гулевич Вацлав, шляхтич, луцький підсудок, брат Яна Гулевича 27

Гулевич Гаврило, чернігівський хорунжий D26

Гулевич Ян, луцький підкоморій, 27

Гулевич, звенигородський староста 198

Гуляницький (Квітка) Григорій, козацький полковник (ніжинський), наказний гетьман 35, 62, 63, 126-127, 195, 198, D26, D27, D28, D32, D133, D161

Гуляницький Іван, козацький полковник (стародубівський) 56, D19

Гуменецький, шляхтич, комендант Кам'янця-Подільського 114, P177

Гумяницький Михайло, священник с. Берестовець 10

Гунашевський Михайло, зять Івана Виговського, канцелярист, літописець, дипломат, протопоп D26, D119, D120, D128

Г

Гонсевський Самуель Корвін, стольник ВКЛ, польний гетьман литовський 89, 159, 183, 190, P30, P121, P222, P237, P242

Гораїм 184

Гродзецький, ротмістр P3

Гродзицький Кжиштоф, комендант Львова, генерал артилерії 2, 3, 22, 26, 176

Грондський Самуель, хроніст 204

Грос Ян, слуцький комендант 46

Д

Давид, єврей з Гусятина P253

Давидович Гарасим, житель чорнооківський (Стародубський полк) 56

«Данилов» Петро, грек P112

Даніель (див. Оліверберг)

Даніель, лікар-єврей 182

Дворецький Василь, козацький полковник (київський наказний) 13, 40, 47, 89, 175

Дембицький Марцін сандомирський хорунжий 204

Демко, козацький посол 124, P247

Денгоф, 3

Джеджалій (Джеджелій) Філон, полковник кропивенський (іркліївський) 157

Джулаєнко Семен, син черкаського полковника D25

Дика (Дикул, Дукул), валаський полковник 67

Диклел, ротмістр 67

Димитр, молдавани 67

Дитинка, розбійник 205

«Дмитриев» Федір, козак 89

Доброгош Габріель, католик, лавник Любліна 17

Довгий 157

Долгорукий, князь P241, D32

Домарацький Габріель (Гаврило) D6

Доміцелла Ходичанка, дружина Юрія Нечая D102

Донець Іван, козацький полковник 25, 146

Дорошенко Петро, гетьманський комісар судових справ у Прилуцькому полку 68

Дорошенко Стефан Д25

Друшкевич (?), шляхтич Р3

Дубина Іван, козацький полковник (корсунський) 89

Дубина (Мисько), повстанець Р46

Дубицький Станіслав, жовнір Р213

Дубкевич Кжиштоф, посол Речі Посполитої до Бранденбургу Р159

Дубяч Іван, козацький полковник (миргородський) Д171

Дуглас, шведський воєначальник 75, 204, Р231

Дульський Фесько, сотник Д25

Думб'яга (Дуб'яга ?) Богдан Павлович 40

Дупка, шляхтич Р186

Духанич Семен, шляхтич Д10

Е

Ейлих Войцех, член уряду м. Люблін 17

Елі-ага, турецький посол Р252

Ельсниц (Ельшниц), ротмістр драгунів Д8

Є

Євстафій (Остафій), писар посольства Носача 184

Єленьовський Адам, член уряду м. Люблін 17

Єльський Лукаш, пінський маршалок і хорунжий Р152, Р160

Єло-Малинський Даниїл, шляхтич, белзький каштелян 31

Єрлич Стефан, слуга Костянтина Виговського 155

Ж

Жабиць, офіцер 3

Жданко козак 89

Жданович Антон, генеральний суддя, полковник київський, дипломат 47, 75, 87, 89, 94, 114, 174, 184, 188, 195, 202, 205, Р95, Р100, Р112, Р169

Жегоцький Кжиштоф, шляхтич Р142

Железкович (Желетковець, Желізнівець) Улас, київський міський писар 40, 47, Д9

Желіборський Арсеній, львівський єпископ 161

Желябузький Іван, дяк, московський посол 89

Жеребцов Микита, московський посол Р7

Жештелінський Миколай, брацлавський земський писар Д173, Д174

Жиліч Іван (Ян), замостський міщанин 177

Жротовський, чернець, копійст Д10

З

Заборовський Семен, белгородський воєвода 144

Завадська 72

Завідай Кирило Д25

Загоровський Віктор, намісник Видубицького монастиря, ігумен Мгарського монастиря 9, 170, Д35

Зайончковський Ієв, архімандрит кобринський, ігумен канівський 156

Закшевський, шляхтич, капітан Д28

Заливський Ян, жовнір Д28

Замойська Софія 177

Замойський Ян, князь, гетьман коронний 177, 184, Д26,

Замойський Ян, князь, коронний підчаший 176, 198, Р140, Д126

Замойський Томаш, син Яна Замойського 177

Замойський Станіслав, холмський каштелян 177

Замойський Цезій 177

Зарудний, козацький сотник P52

Захаркевич Ян, урядник (православний) Любліна 16, 17

Зеленецький, сотник Д78

Зеленецький (Зеленський, Зелепенко), козацький полковник 7, 202, P3, P9, P46, P52, Д79, Д173

Зіппа Андраш, трансільванський воєначальник 75

Зміов Веден Андрійович, полковник Д28

Золотаренко Іван, козацький полковник (ніжинський), наказний гетьман 184, 198, 200, P9, P30, P41, Д88

Зуза, генерал 89

Зюзін О., боярин P168

И

«Іванов» Петр, львівський міщанин 89

«Исаев» Левко, козак Корсунського полку 89

І

Іван, київський протопоп 89

Іванов Алмаз, думний дяк 134

Іларіон, ієромонах, копіїст 96, 101

Іларіон 182

Іскрицький Василь, брат Кирила Іскрицького Д115

Іскрицький Кирило, брат Василя Іскрицького Д115

Й

Йорга, валаський хорунжий 67

І

Іван, козацький посол Д73

Іван Степанович, дяк Посольського приказу 133

Ідзикович Ян, католик, лавник Любліна 17

Ізраель, генерал-майор 183

Іоаннікій, ієромонах Д10

Іоїль, ієромонах 72

Ісаєвич Ян, шляхтич Д28

Іскра (Іскрянка) Марія, дружина у першому шлюбі Івана Іскри, другому – Федіни Д35, Д35-а

Іскра Іван, син Яцька Острянина, Д36

Іскренко Іван, козак Полтавського полку, внук Яцька Острянина Д36

Іскрицький, козацький писар 75

Іслам-Гірей III, кримський хан 14, 22, P35-36

К

«Кагер Ягенес», 73

Казимирський Анджей, шляхтич, член уряду Любліна 17, 18

«Калинников» Михайло, миргородський міщанин P168

Калиновський Марцін, польний гетьман коронний 202

Калинський, брацлавський староста 204

Камамбет (Канінамет)-мурза, ширінський мурза 22, 188, P1, P6, P42, P52, Д161

Каплан-мурза 175

Капушта, шляхтич P186

Капушта, козацький дипломат P5

Карас (Карач) – бей 22, 128, 157, Д27, Д28

Карась, шляхтич P186

Карач-ага, Р197
 Карач-мурза Д75
 Карл X Густав, король Швеції 24, 64, 176, 178, 198, 202, 204, 205, Р25, Р39, Р202
 Карл-Фердинанд, брат Владислава IV та Яна Казимира Д85, Д86
 Карховський, шляхтич Д168
 Карчевський Томаш, шляхтич Д32
 Катарина з Комарова, шляхтянка Д174
 Катіржний (Нагорецький) Роман, дипломат повстанців,ніжинський наказний полковник Д18
 Качник (?) Р 59-60
 Кая-бей Д161, Д168
 Кельніх, шведський посол 75
 Кемені Янош, головнокомандуючий трансільванськими військами 11, 12, 36, 75, 181, 198, 202
 Кемирич,жовнір 204
 Кенігсмарк 207
 Керемович Миколай, член уряду м. Люблін 17
 Кийкович Матіас, лавник м. Люблін 15, 16, 17
 Кирдей, шляхтич Р186
 Кисіль Адам, дипломат Речі Посполитої Д4, Д5
 Кисіль Микола, новгородський хорунжий, черкаський староста, брат А. Киселя Д5
 Кияшко, повстанець, сотник 184, 202
 Кікін В.П., московський посол Р208
 Кінзибург, шведський посол 74
 Климович Й., лавник Любліна 17
 Кміциц, шляхтич 112
 Кобилецький Григорій, ніжинський наказний полковник 10
 Ковалевський Іван, генеральний осавул 89, 112, Р179,Д32, Д34
 Козак Хвесько 23
 Козловський, князь Д161
 Колушовський Григорій, сотник Д25
 Коморський, шляхтич 136
 Коморовський, вількомирський хорунжий, полковник-лейтенант Р30
 Кондрацький, ротмістр Д14
 Кондратович Ян, Р66
 Конопніца Олександр, член уряду м. Люблін 17
 Конєцпольський Станіслав, великий гетьман коронний Д121
 Конєцпольський Олександр, хорунжий коронний 198, 204, Д105
 Кононічов Максим Д167
 Конрад, трансільванський полковник німецької піхоти 75
 Константинович Давид, райця (православний) Любліна 16, 17,18
 Копор Єжі, шляхтич 160, Д30
 Коптев П., воєвода Р.171
 Корецький 124
 Корицький, шляхтич 22
 Корицінський Стефан, канцлер великий коронний 6, 69, 154, Р169
 Корнякт, жовнір, командував гарнізоном в Перемишлі 202
 Корпан, повстанець, сотник 184
 Корф, німецький офіцер на службі Речі Посполитої Д37, Д43
 Косаковський Д28
 Косаковський Ян, жовнір Д28
 Косинський Іван, сотник Д25
 Косов Сильвестр, київський митрополит 44, 174, 193, 195, Д10
 Костюкович Федір, київський кравецький цехмістр 47

Костянтин Великий, візантійський імператор 202

Костянтин Щербан, господар Молдавії 11, 12, 205, Д84

Котович Анджей, писар ВКЛ 159

Кошанський, шляхтич Д20

Кравченко Іван, козацький полковник (білоцерківський) Д34

Красинська Софія, шляхтянка, 31

Креховський Стефан, овруцький архімандрит 184

Крися, шляхтич Р186

Кромвель Олівер 207, Р238

Кропивницький Василь, український посол 184

Кринда, орендар 42

Крися, козак Д7

Крися, кошовий писар Д25

Кричинський Олександр, татарський ротмістр 198

Кромер Марцін, хроніст 201

Крюковський Михайло, козацький сотник 89

Кублицький Костянтин, суддя Полтавського полку Р192, Д36

Куні-Гірей, калга-солтан Д3

Куницький Стефан Д171

Куперський Антоні, шляхтич 25

Курцевич, шляхтич Р84

Курганова, удова Р195

Куршата, полонений валах 67

Кучавський Д87

Кучумов Григорій, перекладач Р7

Л

Лаврінович Феодосій, військовий суддя 68

Лабенцький, ротмістр 3

Лавнович Іван, київський міщанин Д9

Ладиженський Семен, московський посол до Криму Р24

Лангlesh, гродський урядник Городка Р173

Ласка Криштоф, поручник Д28

Лащ, шляхтич Р186

Лебедевич Варнава, ігумен Межигірського монастиря 32

Левенець Іван, козацький полковник (полтавський) Д36

Лемка Єжі, член уряду м. Люблін 17

Ленковський, козацький сотник Р189

Лелізор, шведський посол 75

Леопольд I, імператор «Священної Римської імперії» 73, 90

Ленкевич Олександр, шляхтич 40

Ленкевич Юрій Казимир, шляхтич, племінник О. Ленкевича 40

Ленкевич Роман, шляхтич, племінник О. Ленкевича 40

Ленчинський, коронний полковник Д28

Лепунов Лев Прокоф'євич, князь Д27

Лесбенко Остап Д25

Летихов Олексій Р192

Леховченко Левко, осавул Білоцерківського полку Д142

Лещинський Богуслав, великий коронний підскарбій 136

Лихий Василь, сотник Д31

Лишкевич Владислав, член уряду м. Люблін 17

Лінде фон дер 207

Лільскрона Густав, шведський посол 65

Ліппінг, обер-лейтенант Р100

Лісницька Олена, дружина Григорія Лісницького (1 шлюб), Стефана Куницького (2 шлюб) Д171

Лісницький Григорій, козацький полковник (миргородський), наказний гетьман 89, 120, 137, 146, P158, P192, P197, P202, P208, Д25, Д32, Д34, Д108
Лісницький Данило, син Григорія Лісницького Д171
Лісницький Дмитро, син Григорія Лісницького Д171
Лісницький Іван, син Григорія Лісницького Д171
Ліхарев Яків, стольник Д13
Лобода, шляхтич Р186
Лобушенко Семен, сотник Д25
Локацький Йосип 191
Лондон, шведський генерал-майор 75
Лопата 138
Лопухін Ларіон Дмитрович, думний дяк Посольського приказу Р24, P157, Д15
Лось, шляхтич Р186
Лубенецька «Миколаєва», шляхтянка Р170, P235
Лубенецька, шляхтянка, сестра Юрія Немирича 172, Д23
Лубенський Марцін, біскуп, примас Д37, Д38, Д39
Луч Штефан, трансільванський посол 11, 12
Лупу (Лупул) Василь, молдавський господар Р112, Д69
Львов Семен Петрович, князь Д28
Любінський (Любовицький), шляхтич 26
Любомирський Єжі Себастьян, польний коронний гетьман 1, 55, 89, 190, 202, 204, P19, P95, P142, P145, P146, Д125
Любовицький Франциск Ян, шляхтич, цеханівський стольник 57
Любовицький Станіслав, дипломат 204

Людвіка-Марія, королева Речі Посполитої 203
Лютомирський, шляхтич Д103
Лянцкоронський Станіслав, кам'янецький каштелян, брацлавський воєвода і польний гетьман коронний 198, 202, 204

М

Магдаленський, хорунжий Д28
Магнус, граф 207
Мадашинський, шляхтич Р189
Мазепа-Колединський (Іван) Д25
Майн Олександр Ахіллес, бранденбурзький посол в Україну 163
Максим 184
Маметша Р24
Мані, валаський полонений 67
Маня, валаський полонений 67
Марисенко Хвесько 23
Маріанна Вацлавичівна 184
Марія Ільїнічна, цариця 132, 133, P193
Маркевич Христина, шляхтянка, дружина Томаша Модлішовського (у першому шлюбі) і Прокопа Верещачи (у другому шлюбі) Д103
Мархварт Пйотр, член уряду м. Люблін 17
Матвеев Артемон Сергійович, полковник Д28, Д80
Матчинський, жовнір 201
Махаринський, козацький сотник Р3, Р44
Маховський Себастьян, воєначальник і дипломат 136, 198, P9, Д14
Махмед-Гірей, мурза 188
Машовський Павел, член уряду м. Люблін 17
Медведенко Трохим, сотник Д171
Мелім-солтан Р13

Мелін-Гірей 188
Менглі-Гірей солтан P18, P46, P52
Мернер, шведський маршалок 75
Мечний (?) Д19
«Мещеринов» Іван (в чернецтві – Йосиф), чернігівський архімандрит 89, Д132
Микита Михайлович, гонець Д71
Микитенко Фесько, сотник Д25
Миколай, родич Іоана Замойського 177
Милославський Ілля Данилович, боярин 97, 132
Мироненко Петро Д36
Мирський Григорій, стражник ВКЛ 130
Мисенко Павло, полтавський городовий отаман Д34
Мислішевський, посол Речі Посполитої 20, P42, P43, Д143
Митченко Василь Д25
Михайло, козацький писар (стародубський) 89
Михайло Ефіевич (?) Д15
Михайло (Ханенко?) 87
Михайло, козак Уманського полку 94
Мікеш Михай, трансільванський воєначальник 198
Міневський Юрій, осавул Корсунського полку P200
Мірський Григорій, шляхтич, стражник ВКЛ Д8
Мічинський, шляхтич Д87
Моджеєвський, жовнір 198
Модлішовський Томаш, шляхтич Д103
Мойсей, вождь ізраїльтян 14
Моклок P189
Молодецька Олександра, шляхтянка, дружина Ієроніма Нецевича Д105
Молявка, стародубський вїт 89

Мордашевич Давид, єврей 162
Морозов Борис Іванович, московський боярин 132, P193
Морштин Ян Анджей, коронний референдарій P232
Мохранський Олексій, член уряду м. Люблін 17
Мровинський Станіслав, шляхтич 25
Мудетка, валаський хорунжий 67
Мужин, шляхтич 123
Мурашко Денис, козацький полковник (наказний) 64
Мухавецький, шляхтич, Д14
Мухамед-Гірей (Махмед-Гірей, Мехмед-Гірей) IV, кримський хан 14, 19, P63, P107, P110, Д87, Д168
Мухамед IV, турецький султан 14, P18

Н

Наборовський, шляхтич Д28
Нагорецький Станіслав Федір, шляхтич Д6
Нассау, князь 75
Нарушевич Казимир, шляхтич, булаківський староста P160
Наумов М., дяк P168
Нащокін-молодший Д170
Невецький 182
Невощинський Франциск, ротмістр Д174
Негель Михайло Д167
Негоровський Тришко, козацький полковник Д161
Немирич Стефан, шляхтич, батько Юрія Немирича 172, P235
Немирич Юрій, шляхтич, київський підкоморій 66, 163, 166, 171, 172, 184, 185, 198, 202, 204, P66, P138, P202, P219, P227, P235, P246, Д21, Д25, Д103, Д128, Д129

Ненаденко Адам, осавул Полтавського полку Д36
Неронов Григорій, московський посол Д2
Нестеренко Максим, полковник повстанців, дипломат Р17
Нестеровський, шляхтич Д28
Нечай Іван, козацький полковник, 89, 169, 171, 203, Р223, Р241, Д20, Д133
Нечай Данило, козацький полковник (брацлавський) Д72
Нечай Юрій, син Івана Нечая Д102
Нецевич Ієронім, шляхтич Д105
Никифорович Олександр Д36
Ніковець Тиміш Д25
Новогрудський, шляхтич Д7
Носач Тиміш, козацький полковник (прилуцький), обозний 157, 184, Р202, Д25, Д161
Носаченко Яків, син Тиміша Носача Д25
Носадіні Антоні, член уряду м. Люблін 17
Носаревський Олександр Д25
Носуля Семен, козак Прилуцького полку 164
Нот, майор Д8

О

Обухович Мартин, аптекар Р253
Огризко Агрипина, дружина Андрія Биримовича 40
Огризков Сергій, путивлець Р112
Одинець Андрій, полковий обозний Д25
Оксенович-Старушич Ігнатій, ігумен Д4
Оксенович-Старушич Климентій, ігумен Д10
Оксенштерна Бенедикт, шведський комендант Торуні 75, 204

Оксенштерна, канцлер Швеції 207
Оксерскіні Габріель 75
Окунь, жовнір Д78
Олексій Михайлович, цар Московської держави 15, 16, 17, 89, 132, 133, 144, 146, 198, Р70, Р77, Р91, Р187, Р193, Д13, Д15, Д144
Олексій (Олексійович), син Олексія Михайловича 132, 133, 146, Р193
Оліверберг (Грек) Даниїл, абат, шведсько-український посол 24, 75, 124, Р247
Олфімов Іван Михайлович, стольник 77
Ольшевська Гальшка, шляхтянка, дружина Я.С. Шапки Р194
Опалінський Кжиштоф, познанський воєвода Р25
Орда Станіслав, шляхтич Р152
Орел, шляхтич Д171
Оскірко 67
Осман Р65
Оссолінська Анна, дружина Яна Замойського 177
Оссолінський Єжі, коронний канцлер 204

Оссолінський 198

Остафев Димитрій, московський «толмач» 89
Острозький-Заславський Домінік, князь Р159
Острозькі, князі 163, Р159, Д8
Острянин Яцько, один з керівників повстання 1637-1638 рр. Д36

П

Павло, валаський хорунжий 67
Павлович Максим, полтавський бургомістр Д36

- Павловський, шляхтич Д28
- Папара, посол гетьмана Івана Виговського Р228, Р232
- Пархоменко Ясько, козацький полковник (черкаський) Д87
- Парцевич Петро, австрійський посол 73
- Пац Кжиштоф, канцлер великий ВКЛ 159
- Пац Клара Ізабела, канцлерина ВКЛ Р218, Д161
- Пекулицький Іван, брат Якова Пекулицького Д116
- Пекулицький Яків, брат Івана Пекулицького Д116
- Пелікан Міхал, член уряду м. Люблін 17
- Перетяткович Криштоф, намісник лудського замку, 27
- Петрицький (Петражицький), гетьман Війська Запорозького 150
- Петровський Василь, сотник Д25
- Петро Іванович, московський воєвода 182
- Петрович, перекладач Р44
- Петр Іштван, трансільванський воєначальник 75
- Писар Іван, полковник повстанців 7
- Пириш-ага, мурза, перекопський комендант 37, Р54
- Півторакожуха, козацький полковник 198
- Пієнь, трансільванський посол в Україні 48
- Плончик Кристіан, член уряду м. Люблін 17
- Плюсаченко Савостіян, київський кушнірський цехмістр 47
- Подчеркаський Іван, посланець Д12
- Погорецький Федір, підписок 141
- Погорський, шляхтич, мозирський земський писар 40
- Погорський Якуб, шляхтич Д28
- Погорські, шляхтичі, племінники Погорського, мозирського земського писаря 40
- Пожарський Семен Романович, князь 194, Д27, Д28, Д133, Д136
- Половченко Іван, сотник Д25
- Полоцький Данило, київський війт (?) 40
- Полубінський, шляхтич 201
- Пономар Лаврін Д173
- Понятовський Анджей, шляхтич, член уряду Любліна 17
- Понятовський М., короний референдарій Р232
- Понятовський, ієзуїт 182
- Понятовський, хорунжий Д28
- Поклонський, шляхтич 183, Р8
- Попович Михайло, полонений Р7
- Постол Роман, отаман с. Берестовець 10
- Потоцький Єнджей (Анджей), вінницький староста, коронний обозний 198, Д138
- Потоцький Миколай, краківський каштелян, гетьман великий коронний Р24
- Потоцький Петро, кам'янецький староста, подільський генерал 198, 202
- Потоцький Павел, шляхтич, брацлавський воєводич 198, Р32
- Потоцький «Ревера» Станіслав, великий коронний гетьман 89, 198, 202, 204, Р45, Р105, Д125, Д140
- Потоцький Якуб, коронний польний писар 198
- Потоцький Ян, брат Павла Потоцького 198
- Пражмовський М., коронний канцлер Р232

Предримирський Федір, шляхтич Д10
«Прокофьев» Іван, козак Київського полку 89

Прончищев Іван Опанасович, стольник 133

Протасевич Ієронім, шляхтич 98

Протасєв Петро Данилович, дворянин Д80, Д84

Псіовба (?), козацький полковник Д32

Пстраш Ернест, католик, лавник Любліна 17

Пуна фон, граф 75

Пушкар (Пушкаренко) Мартин, полковник полтавський 3, 77, 120, 133, 144, 145, 146, 157, 174, 194, Р46, Р197, Р206, Р207, Р211, Р212-213, Р216, Р217, Р218, Д161

Пшемисл І, польський король 202

Пшиємський Збігнев, полковник Д37, Д45, Д48, Д59

Пясецький Д28

Р

Радзейовський Ієронім, коронний підканцлер 201, 204, 207

Радзиковський Домінік, член уряду м. Люблін 18

Радзівіл Богуслав, князь, конюший Речі Посполитої 5, 55, 58, 70, 75, 116, 129, 135, 138, 155, 158, 162, 163, 166, 167-168, 172, Р16, Д22, Р23, Д26, Д33, Д58

Радзівіли, князі Д24

Радзівіл (Лупу) Марія 138, 158, 162, Д22

Радзівіл Кристина Анна, дружина Яна Замойського 177, 184

Радзівіл Міхал Казимир, підчаший ВКЛ 70

Радзівіл Януш, князь, польний гетьман литовський 188, 190, 198, Д15, Д83

Радзівіл 198

Радомський Станіслав, шляхтич Р177

Ракоці ІІ Д'єрдь, правитель Трансильванії (Семигороду) 48, 54, 61, 67, 75, 80, 89, 90, 124, 174, 181, 184, 190, 198, 202, 204, 205, Р5, Р12, Р27, Р35, Р37, Р47, Р58, Р67, Р81, Р85, Р86, Р90, Р91, Р92, Р94, Р95, Р97, Р98, Р100, Р102, Р107, Р110, Р112, Р114, Р125, Р126, Р131, Р144, Р145, Р146, Р147, Р148, Р151, Р154, Р161, Р169, Р181, Р185, Р207, Р211, Р220, Р247, Р254, Д14, Д61, Д69, Д98

Ракоці Сигізмунд, молодший брат Д'єрдя І Ракоці Д69

Ракушка-Романовський Роман, ніжинський наказний полковник 4, 10

Рамадан-ага, управитель турецької фортеці Кільбурун (Кінбурн) Д12

Ратченко Михайло, обозний Миргородського полку 101

Рекловський Войцех, вїт Любліна 17

Ридван-ана, турецький сановник Д12

Розгін, козацький сотник 7

Роксанда, дочка молдавського господаря Василя Лупу 205

Ром, люблінський бургомістр 182

Роман, козацький посол 14

Романенко Андрій Д25

Ромашкевич, дипломат Речі Посполитої Р124, Р75

Ромодановський Григорій Григорович, князь 137, 144, 146, 174, 198, Р8, Р157, Р192, Р207, Р211, Р231, Р232, Д27, Д28, Д133

Ртищев Федір Михайлович, окольничий, боярин 132, Р172

Рудика Андрій, сотник Д25

Рудницький Іван Д25

Рудольф, Р29

Рудольф Вільгельм, майор драгун Д28

Русинович Максим (Макарій), ігумен Д36, Д171

Рушиць, шляхтич Д14

С

- Сава, ієромонах 96, 100
Саватій, ієромонах 72
Савін Єрѡма, донський козак Д137
Сакович Адам, посол Речі Посполитої 185
Саноцький Даниїл, чернець Видубицького монастиря 44
Сапіга Кжиштоф, шляхтич, Д16
Сапіга Павел, віленський воєвода, великий гетьман литовський 43, 45, 52, 53, 89, 176, 185, 190, 198, 202, Р66, Р79, Р145, Р148, Д14
Сапіги, магнати Речі Посполитої 26
Себестіанович Ян, новгородський війський Д128, Д129
Секер, бродський вірменин Д75
Селецький, шляхтич Д34
Селицький Ян Казимир, шляхтич 169, Р84, Д20
Сендзицький, лубенський суддя Д11
Сербин Іван, козацький полковник Р192
Сербин Ференц, козацький полковник 202
Сестшевич Себастьян, член уряду м. Люблін 17
Сефер Гірей солтан 128
Сефер Кази ага, великий візир Кримського ханства, дипломат 201, Р24, Р107, Д75
Сераковський, шляхтич 75
Силич Іоаннікій, козацький полковник (чернігівський) 105
Силка Д27, Д28
Сильницький 204
Сірко, шляхтич Р186
Сірко Іван, козацький полковник (кальницький), кошовий отаман 202, Д31, Д32, Д150
Сіяуш-паша, силістрійський паша 108
Скоринич Давид, шляхтич Д28
Скребет Василь, сотник Д25
Скунь Онопрій Д167
Слоневський Гаврило Д25
Слоневський Криштоф Д25
Слонимський Ян, 184
Слотвинська Катерина Петрова Ольшевська, слонімська скарбникова Р194
Слупецька, шляхтянка, дружина Юрія Немирича 172, Р235
Слюсар Дмитро, зять о. Стефана 23
Смалько, шляхтич Р84
Смерт Войцех, член уряду м. Люблін 17
Собеський Марек, красноставський староста, брат Яна Собеського (короля Яна III) 202
Соболевський Стефан, шляхтич Д28
Соколовський, шляхтич 111, 115
Соколовський Р3
Соколовський Калін Д25
Сомко Яким, козацький полковник (переславський), наказний гетьман Д35
Сомкович Богдан, київський війт 40, 47
Сотник Самійло, Д25
Станіслав-Август, король Речі Посполитої 26, 187
Станіславський Міхал, шляхтич, галицький хорунжий, посол 55, 67
Станіславський 204
Станіславський, білоруський полковник Р189
Станішевський, шляхтич 119
Станкевич, шляхтич Д7
Стеткевич Михайло, шляхтич-повстанець Р78
Стеткевич Самуель 152, 184
Стефан Георгій, молдавський господар 39, 201, 205, Р112

Стефанович Данило, наказний осавул подільського полковника 123
Стефанович, слуга Б. Радзівіла 129
Старушич Климент, ігумен Видубицького монастиря 9, 96
Стракон, полонений валах 67
Стрембах Клемент, шведський посол 55
Стринджа Михайло 146
«Стенька», козак 89
Стефан, священник 23
Стефан Баторій, король Речі Посполитої 188
Стефаніца, син Василя Лупу, молдавського господаря 205
Стефанович, шляхтич Р108
Струтинський Олександр, шляхтич 25
Стжешковський, слуга Д25
Стоковський Казимир, шляхтич, агент 55
Столецький Яким, городовий отаман Д173
Ступченко Павло, шведський цехмістр Києва 47
Субан(Субхан) Кази ага, перекопський бей 22, Р62, Р107, Р110, Д33, Д143
Супан Кам ага (Супан Кази) 22, 183, 198, Р75
Сулейман-ага Д89
Сулима Стефан, козацький полковник (пераяславський) 191, Д25, Д118, Д122, Д131
Сулима Федір Д25, Д124, Д131
Сулима Северин Д123
Сулими, чотири брати Д118
Суловський, шляхтич 183
Сурга Захар Д114
Суснієвський Василь, родич Ганни Талко 10

Суховій Іван, отаман городовий козелецький, 13
Суходольський, шляхтич Д87
Сціпіон Ігнатій, підстолий ВКЛ 176

Т

Тадрина Федів, київський бурмистр 40, 47
Талат Ян Ієронім, жмудський підстароста Р214
Талко Ганна, 10
Талко Грицько, брат Ганни Талко 10
Талко Євстафій, чоловік Ганни Талко 10
Тарновський, шляхтич 112
Тарнавський, шляхтич 124
Телятицький, шляхтич Д7
Теодор Михайлович, козацький губернатор Меджибізького замку, подільський полковник 123
Терещенко Василь Д167
Терлецький, командувач гарнізону Замостя 177
Терновський, шляхтич 111
Тетеря Павло, полковник повстанців і дипломат 89, 90, 97, 139, 143, 171, 184, 204, Р150, Р168, Р199, Р210, Р240, Р252, Д23, Д130, Д131, Д148
Тивенко Мелешко, сотник Д25
Титов Олександр, піддячий, 89
Титов Семен, белгородський воєвода, 144, Р7
Тиша, посол Б. Хмельницького 28
Тишкевич Казимир, шляхтич, чернігівський воєвода 198
Тлімачі, молдавський урядовець 205
Товарницький 138
Толстович (Товстович) Семен, київський райця 9
Толстович Онисько, сотник Д25

Томаш, замостський купець, агент 184
Томашевич Шимон Д167
Томкевич Феодосій (?), 142, 160, Д30
Торгоня Міхал, жовнір (?) 89
Торос, вірменин Р57
Тризна, шляхтич Р186
Трілан, французький посол 74
Трубецької Олексій Микитович, князь
132, 137, Р157, Р168, Р172, Р203, Д27,
Д28, Д82, Д125, Д133, Д136
Трутин Демян, козацький полковник
(корсунський наказний) 89
Тугай Кази- бей, перекопський бей
(мурза) 22, 125
Тукальський (Токальський), архіман-
дрит ліщинський (майбутній київ-
ський митрополит) 52, 53, 138, Р103,
Р155, Р196, Д26
Тшчиновський, шляхтич Д28

У

Угорницька, шляхтянка 104
Уляницький Григорій Д25
Уляницький Яків Д25
Уманець Пилип, глухівський сотник 23
Ункар (?) Р28
Урііл Іванович, ігумен Петропавлів-
ського монастиря в Глухові 23, 121,
126- 127
Уставникович Григорій, київський мі-
щанин Д9
Устиновичі, шляхтичі Р195
Устиновичі Лаврін, шляхтич Р195
Устинович Петро, шляхтич Р195
Устинович Ян, шляхтич Р195

Ф

Фалькерзант, офіцер 3
Фальсграф-Шулебах, шведський вос-
начальник 75

Фащ Олександр, шляхтич Р195
Фащ Ян, син Олександра Фаща,
шляхтич-козак, Р195
Федина, козак Д35
Федір 90
Федір, козацький полковник Р252
Федоренко, козацький посол 124
Федорович Йосиф, ігумен Густин-
ського монастиря 68
Фелікс, родич Іоана Замойського 177
Флоріан, родич Іоана Замойського 177
Федоров Артемій, піддячий Р171
Федоренко, козацький посол Р247
Феодосій, львівський міщанин, 26
Феодосій (Теодосій), грек, посол геть-
мана Івана Виговського Р212-213, Р252
Феткевич Остап Д25
Філімонович Максим, ніжинський
протопоп 120
Філоненко Василь, сотник Д25
Фініста, шведський обер-лейтенант 75
Фондерфлот Р66
Форлі, шведський обер-лейтенант 75
Фресон, шведський губернатор Кра-
кова 75
Фурман, астролог 201

Х

Хаєвський, рипінський каштелян Р25
Ханенко Михайло, козацький полков-
ник (уманський), потім гетьман 202,
205, Д34
Харлампович Юрій, лавник (правос-
лавний) Любліна, 17
Хацкевич Артем, житель с. Бересто-
вель 10
Хитрово Богдан Матвійович, окольни-
чий, царський посол в Україну 120,
132, 133, 146, Р157, Р192, Р193, Р197,
Р200, Р244

Хілицький Ян 184
Хмелевич, писар 40
Хмелецький Стефан 177
Хмельницька (Лупу) Роксанда, дружина Тимоша Хмельницького Д69, див. Роксанда
Хмельницька Стефанида, дочка Богдана Хмельницького, дружина Івана Нечая 159
Хмельницький (Хмель, Хміль) Богдан, гетьман Війська Запорозького 7, 8, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 39, 39-а, 41, 42, 43, 47, 49-а, 52, 54, 57, 60, 65, 67, 69, 70, 73, 74, 76, 80, 81, 83, 85, 86, 89, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 108, 124, 133, 150, 152, 171, 174, 175, 176, 184, 185, 186, 188, 191, 194, 195, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, Р3, Р5, Р6, Р7, Р9, Р10, Р23, Р24, Р30, Р32, Р34, Р35-36, Р37, Р39, Р43, Р44, Р52, Р65, Р71, Р72, Р79, Р82, Р86, Р92, Р98, Р107, Р108, Р112, Р119, Р124, Р125, Р127, Р128, Р134, Р136, Р150, Р152, Р160, Р166, Р168, Р169, Р176, Р185, Р190, Р200, Р247, Р252, Д3, Д12, Д17, Д18, Д39, Д68, Д69, Д70, Д71, Д76, Д78, Д79, Д80, Д82, Д87, Д88, Д90, Д92, Д126
Хмельницький Тиміш, син Богдана Хмельницького 204, 205, Д14, Д69, Д74
Хмельницький Юрій, син Б.Хмельницького, гетьман 89, 114, 125, 171, 174, 184, 185, 198, 200, 202, Р106, Р127, Р128, Р182, Р190, Р252, Д26, Д31, Д34, Д35, Д142, Д150, Д160, Д161, Д162
Хміляренко Михайло Д167
Хобський люблінський міщанин 182
Хованський, князь Д165, Д169, Д170
Ховербек, канцлер Пруссії Р203
Ходичанка (Ходика?) Марина (в чернецтві – Марта), черниця Печерського монастиря 40
Хорват Стефан 48

Хорпрег Ян, член уряду м. Люблін 17
Хувальд (Хубальд, Губальд, Увальд) Кжиштоф, полковник на службі Речі Посполитої 207, Д65

Ц

Цибуленко Семен Д25
Цибульський Марцін, член уряду м. Люблін 17
Цибульський, жовнір 201
Цицюра Тиміш, козацький полковник (перяславський) 184, Д31, Д34

Ч

Чаадаєв Іван 174, 175
Чамер Каспер, член уряду м. Люблін 17
Чаплинський Даніель, шляхтич 204
Чаплич – Кисельницький Олександр Д26
Чарнецький Стефан, військовий суддя коронних військ, коронний обозний 90, 174, 176, 181, 184, 187, 190, 198, 202, 204, Р1, Р3, Р19, Р46, Р61, Р72, Р77, Р95, Р135, Р144, Р145, Р146, Р148, Ч151, Д169, Д170
Чарторійський Андрій, князь 31
Чеглинський, шляхтич Д87
Черкас Яцюк, житель Говтви Р192
Чересковенко (?), сотник Д12
Черкаський Яків Куденекович, князь 132
Четвертинський Стефан Святополк, князь 150, 151, 152
Чоголь Мирон, молдавський посол Д84

Ц

Цибона Єжі, член уряду м. Люблін 17

Ш

Шанейко, козацький полковник Д32
Шапка Ян Старушич, шляхтич Р194

Шах, ногайський мурза 52
Шахін-ага, турецький посол 14
Шалер Ян, член уряду м. Люблін 17
Шандириловський Семен, шляхтич 27
Шваб, ігумен Видубицького монастиря 44, 96
Шебеші Стиклес, трансільванський воєначальник 75
Шемберк 204, P1
Шереметєв (Шеремет) Василь Борисович, київський воєвода 146, 174, 175, 184, 195, 198, 202, P157, P203, P207, P211, P226, D162
Шимоновський, шляхтич D28
Шитний Кирило, сотник D25
Шликович Олександр, глухівський вїт 23
Шодоровський, шляхтич D28
Шолайський Ієронім, луцький бургграф 25, 31, 57
Шоменбетко, ногаєць P7
Шорнель Павел, 184
Штайнбах, шведський генерал 207

Щ

Щука, слуга Богдана Хмельницького 41

Ю

Юдицький, шляхтич P103, P155
Юдицький Адам Станіслав, шляхтич P196, D26
Юдицький Олександр, шляхтич, ясновойнський староста, полковник P195
Юзвова, дружина люблінського органіста 18
Юркевич, козацький сотник P52

Юрєв Єфим, дяк Посольського приказу 89

Я

Яворський, шляхтич D28
Яворський Миколай, канцелярист D25
«Яихимус Яханес», граф 73
«Якимов» Василь, полонений P24
Яків, грецький митрополит D8
Яків, козацький посол 14
Яковенко, козацький сотник P52
Яковлев Гарасим, посланець D15
Якуб (Яків), племінник Павла Тетері 184
Ямбович Гірш P26
Яненко (Янович) – Хмельницький Павло, київський полковник 72, 89, 195
Яницький, ротмістр 3
Ян Казимир (Казимир), король Речі Посполитої 19, 26, 57, 66, 102, 159, 161, 174, 176, 179, 190, 198, 202, 203, 204, 205, P19, P50, P51, P56, P57, P63, P72, P93, P100, P107, P144, P188, P237, P239, D1, D30, D59, D112, D131, D162
Ян III Собеський, яворівський староста, хорунжий, потім - король Речі Посполитої 201
Яременко Семен, вїт Полтави D36
Яримович, козацький полковник (київський наказний) 40
Ясинський P189
Ясиренко Іван D36
Яскульський Маріан, військовий стражник, дипломат 22, 188, P15, P252, D87, D90
Ясликовський Миколай, шляхтич D102
Яхимович Іван, писав Київського полку 47

Географічний покажчик

Не враховується назва «Військо Запорозьке», яка зустрічається в переважній більшості документів, а також географічні назви, які згадуються у титулах королів, царів тощо

А

Адріанополь 114, P181, P182, P207, P211

Аккерман (Ак-Керман) Д12

Албанія 114, P182

Альбенський комітат в Трансільванії 11, 12

Астрахань ДЗ

Б

Байраки:

Зарудний 101

Товстий 101

Бакли Д121

Балабанівка P52

Баланівка Д78

Баніче 121, 126

Бар 163, 188, 202, P159, Д26, Д34, Д79

Барське староство 198

Батурин 198, Д88

Бася р. Д158, Д160

Бахчисарай P65

Бедрихів 202

Белжиці P95

Белз 190, 198

Белзьке воєводство 198, 204

Белшорець 22

Белюв, озеро Д92

Бендери Д12

Бережани P32

Березки, село Д102, Д124

Березина р. 188

Бердичів Д87

Берексас 201

Берестек P9

Берестечко 183, P213

Берестовець с. 10

Бершадь 202, P9, P52, Д78

Бескид (див. Татри)

Бєлгород 141, 144, 146, P226, P228, P231

Бихів 137, 184, 185, 188, P16, P30, P108 (?), P169, Д20, Д28

Бихів Новий 183, 190, P236

Бихів Старий 169, 183

Біла Церква 7, 89, 115, 137, 174, 199, 204, P9, P82, P168, P213, Д34

Білоцерківське староство Д26, Д121

Біла Русь (Білорусь) 171, 184, 188, 198, P71, P165, P207, P211, Д104, Д134, Д163

Білгорай P105

Білгород P14, P17, P207, P211, Д98

Білі береги Д28

Білозер'я Д92

Білоозеро 165

Білоус р. 148

Біржі 116, P113

Бобруйськ 159, 203

Бобруйське староство 159

Богуслав P226

Богуславське староство Д26
Боденьки, село Д119, Д129
Борки Д119
Борзна 34, 62
Борисов 89, 183, Р71, Р239, Р240, Р241
Бранденбург 207, Р35-36, Р81
Браслав Д101
Браславський повіт (в Білорусі) 65
Брацлав 3,7, 188, 198, Р17, Р46, Р52, Д72, Д79, Д84
Брацлавське воєводство Р219, Р240, Д10, Д26, Д173, Д174
Брацлавщина 188
Брашов 205
Брест (Берестя) 43, 80, 89, 190, 198, 201, Р41, Р120, Р125, Р128, Р132
Брестське (Берестейське) воєводство 43, Р194
Брестський повіт 184
Брест-Кюявський 74
Бровари 198
Брухналь 198
Брянськ 183, 185
Буг (Південний) р. 190, Р9, Р17, Р46, Р52, Р71
Буг (Західний) р. 25, 65, 198
Буденівка Р6
Бувівка 89
Буки 174, 198, Р6
Бурки (Борки), село 153
Бучач 198, Р32
Буша 188, Р21, Р46

В

Валахія 67, 198, 205, Р12, Р98, Р101, Р247, Д70
Варва 194

Вармія Р81
Варри 201
Варшава 6, 89, 109, 122, 125, 136, 140, 159, 171, 174, 176, 179, 184, 190, 195, 198, 204, Р20, Р88, Р131, Р132, Р135, Р203, Д22, Д23, Д24, Д29, Д48, Д99, Д125, Д125, Д139, Д145, Д157, Д161, Д169
Велике князівство Литовське (Князівство) 87, 184, 190, Р169, Р180, Р203, Р219, Р222, Д26, Д83, Д160
Венеція Р181, Р252
Вепр р. 204
Велюнь 187
Вигів (Вига) 202, Д128
Вигурівщина 40
Високе, село Д5
Вишгород 32, Д26
Вишниця Д28
Вишочиці 75
Вишнівчик 202, Р153
Відень 73
Відукте Р213
Відуктеївський повіт Р213
Віленське воєводство Р66
Вілія р. 65, 190
Вільно 49-а, 55, 171, 185, 188, 190, 195, 198, Р26, Р29, Р33, Р40, Р64, Р84, Р104, Р145, Р185, Р219, Р237, Д81, Д158
Вільськ 111, 112
Вільшаниця Д108
Вінниця Р52
Вісла р. 29, 67, 71, 89, 174, 176, 182, 195, 198, 202, 204, Р105, Р203, Д125
Вітебськ 188, 199, Р40
Влоди (?), озеро Д92
Вовчик р. Д35-а

Войнич Р33
Волга (Ітиль) 128, 202
Волинка с. 89
Волинь 112, 184, 198, 202, Р71, Р215,
Д39, Д40, Д87
Волинське воєводство 27, 150, 204,
Д10, Д26
Волкова долина Д133
Волковийський повіт 65
Володава Р2
Володимир 204
Володимирці, маєтність 150, 151, 152
Воложин 55
Волосовичі 86, Д87
Вонсоч 183
Ворскла р. Р192
Восічанки, село Р194
Вроцлав Р39
Вратня (?) Р108
Вязовок Д121
Вязьма 89

Г

Гави, фільварок Р66
Гадяч 157, 174, 198, Д26
Галич 20, 89
Галичина Р93
Гамбург Р144
Гданьськ (Данціг) 55, 171, 176, 198,
202, 207, Р21, Р76, Р77, Р109, Р125,
Р127, Р161, Р234, Д93
Гетьманьщина Р211
Гиша Р50
Глибока (Глибоке) Д169, Д170
Глибока долина (у Києві) Д4
Глиняни 190, 198
Глівіце Р166
Глоговськ Р50

Глухів 23
Глушиці, озеро Д92
Гніздове 165
Говтва 77, 101, 145, Д27, Д28
Гоголів Р252
Годунівка 191
Голембь (Голомб) 190, 204
Головиновичі, село Р195
Гоньондз 190
Гомель Р40, Р195
Гомельський тракт Р195
Горинь р. 107, 111, 112, 115, 124, 147,
188, 198, Р150
Горинець Р217
Горлице 74
Городище Д35
Городло 124
Городок 198, 204, Р84, Р173, Р201,
Р229, Р247, Р248
Гримайлів 89
Гродно 49-а, 146, 158, 190, Р33
Грубешів 198
Гулевичов 27
Гурць 177
Гусятин Р253

Д

Давидгородок 46, 147
Данія 207, Р114
Данков Р107, Р125, Р131, Р134, Р136
Двина (Західна) р. 65, 188
Делятичі 67
Демидів Д26, Д118, Д130, Д131
Демівка 188, Р52
Десна р. Д5, Д128, Д129
Дикі поля 201
Димер Д119, Д122, Д131

Димерські маєтності Д26
Димівка 198
Динабург Р71
Діброва 22
Дніпро (Бористен) р. 7, 40, 146, 174,
175, 183, 187, 198, 199, 202 Р52,
Р65, Р106, Р171, Р247, Р251, Д8, Д10,
Д32, Д34, Д92, Д124, Д164, Д170, Д173
Дністер р. 22, 198, 202, 205, Р17, Р52,
Р159, Д14, Д84
Дон (Танаїс) р. 7, 199, 202, Р65
Дорогобуж 89, 188, Д80, Д90
Дрогобич 198
Дрожиполе 174, 192, 202, 205
Друя Р71
Дубинки 116
Дубно 89, 112, 124, 149, 202, Р126
Дубровиця Р160
Дубровна 199, Р30
Дунай р. 202, Р169, Р181, Р192

Е

Ельбінг (Ельблонг) 207
«Енблех» 55

Є

Єгупець 188
Єльче Д102

Ж

Жашківці (?) Р21
Жванець 183, Д14, Д16, Ж87
Жванчик Д14
Жданов 177
Жемен 204
Животов 150, 198, Р9
Житомир Д26
Житомирське староство Д26

Жмудь 55, 65,
Жмудське князівство Р213
Жовква 89, 190, 202
Жовті Води р. 126

З

«Заваршавьє» 65
Завіхвост (Завіхост) 65, 66, 198
Задар Р112
Задніпря 3, 198, 202, Д6
Залозне 165
Замостя 22, 66, 75, 89, 174, 176, 178,
182, 184, 190, 198, 204, Р59-60, Р78,
Р148, Р149, Д48
Занель (?) Р97
Запісоч Д92
Запоріжжя (Запорожжя) 120, 124, 125,
137, 141, 188, Р171, Р247, Д32
Зарваниця 202
Заріччя 98
Захорашівка Д173
Збараж 22, Д63
Зборів 20, 89, 204, Р43, Р82
Звіринець Д4
Зеленки Р189
Земгалія 65
Зіньків (Зіньківці) 7, Д21
Зловили, озеро 13
Золота Баня 202
Золоте, маєтність Р160
Золотий шлях Д14
Золоті ворота (у Києві) Д8

І

Ігумень 64
Іллінці Р21
Інфляндія 55, 65, 202, Р3, Р121

Іран Р218
Ірпінь р. Д122
Ітиль (див. Волга)

К

Кабарда 128
Казимир 190, 202, Р29, Р145
Каліш 80
Каліське воєводство 55, 65
Каліш Р100
Кальник 188
Каменець 174
Каміньброд 198
Кам'яне 174, Р241
Кам'янка 20, Р43, Д103
Кам'янець-Подільський 3, 11, 12, 89, 90, 114, 195, 198, 202, Р32, Р42, Р54, Р58, Р82, Р96, Р121, Р169, Р177, Р252, Р253, Д79, Д151, Д152, Д155
Кам'яниця 198, Р9
Канів 156, 198
Канівське староство Д26
Капустина долина 89
Карвасари 201
Карпати (Карпатські гори) 204
Кафа Р171
Кашуби 198
Кейдани Р159, Д169
Кенігсберг (Кролевець) 133, 138, 158, 162, 163, Р70, Р91, Р94, Р159, Р187, Р190, Р236, Р239, Р240, Р242, Д33
Київ 7, 40, 44, 47, 72, 89, 90, 96, 99, 107, 109, 114, 118, 129, 137, 146, 174, 175, 184, 186, 188, 193, 195, 198, 199, Р182, Р207, Р211, Р223, Д8, Д9, Д10, Д31, Д77, Д93

Київська каштелянія Д26
Київська оренда Д26
Київське воєводство Р219, Р240, Д10, Д26, Д102, Д103, Д111, Д118, Д119, К122, Д123, Д124, Д128, Д129, Д131
Київщина Д130
Кияни 124
Кіль-бурун (Кінбурун) Д12
Кісовчинці Р9
Кіш Д25
Клебань Д173, Д174
Клевень р. 121, 126
Клопотов 185
Клужменештур 48
Кобища Д26
Кобрин 198, Р127, Д99
Ковель 198, Р100
Ковенська земля Д94
Ковенський повіт 65
Ковжижа, ліс Д36
Ковно Р222
Кодак 124, Р5, Р247
Козакгора, урочище в Києві Д4
Козар Д123
Козелець 13, 198
Колдуни Ошмянського повіту 55
Комаров Д174
Комишна 119
Комук 128
Кононча 165
Конотоп 194, 195, Д27, Д28, Д113, Д133, Д138
Константинополь (див. також Стамбул) 6, 14, 80, 136, Р171, Д70
Конюхи 27
Копись Р159

Корець 111, 115, Д87
Кореччина Р199
Корона Польська (Королівство) (див. також Польща і Річ Посполита) 28, 112, 122, 176, 184, 190, 205, Р23, Р71, Р84, Р169, Р219, Д14, Д26, Д146
Корсунь 7, 89, 112, 115, Р168, Р179, Д78, Д168
Корсунське староство Д26, Д105, Д108, Д109, Д121
Костянтинів Д121
Костянтинів (Старостянтинів) 7
Костянтинів Новий Д79
Котельня Д32
Котовка (Катулка) 105, 106
Краків 67, 74, 79, 89, 174, 176, 181, 195, 198, 202, 204, 207, Р33, Р35-36, Р91, Р94, Р110, Р125, Р144, Р147, Р153, Р177, Д40, Д44, Д46, Д161
Краківське передмістя Любліна 182
Красностав 182, 198
Красностав (на Чернігівщині) Д5
Красноставський ключ (на Чернігівщині) Д5
Кременчук 141, Д168
Крем'янецьке староство Д26
Крем'янецький повіт 201
Крепець 22
Крехаїв Д119, Д128, Д129
Крехаївська слобода Д119, Д128, Д129
Кривовербський ключ 190
Крилів (Кривець) 124, 187, 198, Р5, Р247, Д168
Крим (Кримське ханство) 114, 181, 188, 198, 201, Р7, Р9, Р15, Р18, Р24, Р67, Р106, Р171, Р182, Р191, Р207, Р211, Р254, Д3, Д12, Д75, Д91, Д161
Кринки 185

Кристинопіль Р9
Кришцінці Д173
Крупичполе Д28
Кузовище Д4
Кулаки (?) 150
Куликов 190, 202
Куниця 198
Курляндія 55, 65, 207, Р113, Р173
Куяви (Куявська земля) 65

Л

Ладижин Р52
Лан, передмістя Стрия 180
Ланьцут 67, 198, Р105
Лардан Р84
Лебединці, село Д109
Левковці 68
Лежайськ 204
Ленковщина 40
Ленчиця Р167
Летичів 198, 201, Д79
Летичівське староство Д127
Либідський перевіз Д4, Д10
Либідь р. 9, Д4
Липськ 177
Лисянка Д111
Лисянське староство Д111
Литва (Велике князівство Литовське, Литовская земля) 26, 53, 65, 80, 89, 90, 124, 140, 184, 188, 198, 199, 202, 207, Р23, Р40, Р84, Р100, Р165, Д26, Д104, Д169
Литвинівка Д118, Д130
Літинське староство Д26
Ліщинів Р9
Лович 140
Лоївський тракт Д102

Лосинівка 104
Лохвиця Д6
Лубни 39-а, 101, Р200, Д11, Д92
Лугоморськ (?) Р167
Луков 67
Лунцеве Село Д190
Луцьк 89, 124, Р230
Луцький повіт 150
Львів (Илвов, Лвув) 1, 20, 21, 26, 54, 89, 136, 171, 174, 175, 176, 179, 190, 195, 198, 202, 204, Р33, Р43, Р58, Р85, Р101, Р134, Р148, Р252, Д31, Д45, Д48, Д49, Д99, Д130, Д147
Любар Д159
Любачів Р9
Любель Р196
Люблін 15, 16, 17, 18, 27, 89, 174, 176, 182, 198, 202, 204, Р38, Р40, Р50, Р78, Р89, Р95, Р98, Р231, Д42, Д45, Д46
Люблінське воєводство 204
Люблінська брама 176
Любомль 184, Д26, Д126
Любомльське староство 198, 203, Д110
Ляйпціг Р39
Ляхівці 123, Р150
Ляховичі 52, 53, 202, Р196

М

Магеров 190, 201, Р144, Р151
Мазовецьке воєводство 65
Мазовія 190, 198
Моковиче Р117
«Максивка»(Максимівка?) 141
Максимівка 124, Р247
Мала Русь 120, 136, 146
Мальборк 74, 174

Мальборська економія Д58
Маначин 123
Манькевичі Р84
Маркграфство 198
Махнівка Р9
Меджибіж 89, 123, 174, 188, 190, 198, 202, 205, Р147, Р151, Р252, Д16, Д31
Медзель Д149
Межиріч 111, 139, Д87
Мена Д5, Д26
Мешня Д103
Микулинці 22
Милославщина 40
Минковичі, село у Брестському воєводстві Р194
Мир Р64, Р173
Миргород Д26
Михайлівка 165
Мінськ 55, 185, 188, 190, Р30, Р245
Мінське воєводство 198
Мінський повіт Р84
Мінтан 128
Мітава Р113, Р149
Могилев 5, 171, 183, 184, 190, Р8, Р16, Р30, Р68, Р236, Р239, Р240, Р243, Д169
Могилевське воєводство Р8
Могилів (на Дністрі) 198, 202, 205
Можайськ 89
Мозир 100
Мокрево 177
Молдавія (Волоська земля, Волохи) 26, 89, 124, 198, 202, Р12, Р32, Р82, Р112, Р122, Р247, Д14, Д69, Д87
Монастирі (православні) у Києві:

- Богоявленський Братський 89,
 св. Варвари Д8
 Видубицький 86, 117, Д4, Д10
 Києво-Печерський жіночий 40
 Микільський 165, 175
 Печерський 175, 184, Д4, Д8
 Софійський 44, Д8
 Монастирі (православні) 6
 Георгіївський монастир в Трансільва-
 нії 11, 12
 Густинський 68
 Канівський 156
 Козельський 153
 Максаківський (Кисільгородський) 4,
 10, 62, 63, Д5, Д18
 Мгарський 101, 170, Д6, Д11, Д35-а,
 Д92, Д171
 Межигірський 32
 Меленевський «острів» 40
 Мілецький монастир 25
 Омбиський 104
 Петропавлівський в Глухові 121
 Печерський 104
 П'ятницький 106
 Трахтемирівський Д32
 Троїцький (в Козельці?) 72
 Монастирі (католицькі):
 св. Бригіти (в Любліні) 182
 св. Йосифа (в Любліні) 182
 домініканців (в Любліні) 198
 Москва (часом вживається як синонім
 слова «московіти»; Московське цар-
 ство) 14, 22, 49-а, 55, 89, 97, 109, 124,
 125, 128, 140, 142, 146, 149, 173, 174, 175,
 184, 185, 188, 198, 200, 202, 204, 205, P10,
 P12, P23, P24, P31, P33, P35-36, P41, P50,
 P53, P62, P81, P82, P89, P100, P101, P112,
 P114, P116, P119, P124, P126, P132, P169,
 P185, P189, P197, P198, P227, P231, P232,
 P233, P240, P241, P247, P250, P251, P252,
 Д32, Д34, Д81, Д83, Д84, Д91, Д125,
 Д133, Д140, Д153, Д154, Д156, Д157,
 Д158, Д159, Д162, Д163, Д164, Д165
 Московія 171, 182, 199, P162, P231,
 Д3, Д8, Д31
 Мохнатин 105, 106
 Мочульна, село Д103
 Мощани 32
 Мстиславль (Мстислав) 188, P30, P40
 Мстиславське воєводство 198
 Мукачево 201, P35-36
- Н**
- Налесь р. 65
 Наливайківський брід 89
 Невель 188, P30, P159
 Немирів 7, 188, P17
 Непорента 161
 Несвіж P64
 Нестановичі 86
 Нестервар P52
 Никольська гора 174
 Ніжин 4, 63, 89, 126, 137, P168, Д18
 Ніжинське староство Д26
 Ніл р. 201
 Німеччина 201, 205, P95
 Новгородок Д149
 Новгородське воєводство 198, P84, P173
 Новгородське староство Д26
 Новгородський повіт P84
 Нове місто (дільниця Варшави) P132
 Новницьке (?) староство Д26
 Новогрудки Д19
 Новодвор P68, P79, P131
 Носівське староство Д26

О

Ободівка Р1
Овруч 43
Овруцьке староство Д103
Озерна 22, 174, 195, Р44
Озоховці 123, 202
Олександрів Р52
Олеховець Д121
Олешня 164
Олика 184, Р249
Омбиш 104
Омельник 141
Опатов Р105
Опішня Р192
Орловець Д121
Орша 188, Р30
Османська (Оттоманська) Порта (див. також Туреччина) 81, 204, Р86, Д91
Остер р. Д119, Д123
Острог 112, Р159, Д87
Острозьке староство Д26
Охматов 3, 174, 188, 198, 202, Р6, Р9, Р82
Очаків Д12
Ошмяни Р104
Ошмянський повіт 55, Р66

П

Павлівці, 22
Паволоч Р179, Д7
Паволоцька волость Д167
Переволочна 164
Перегинськ 161
Перекоп (Ор) Р171, Д75
Перемишль 89, 136, 149, 198, 202, 204, Р61, Р91, Р99, Р105
Петриков (?) Р189

Петрівці 32
Переворськ 204
Переяслав 120, 129, 130, 132, 133, 137, 198, Р168, Р192, Р244, Д31, Д32, Д35, Д74, Д75, Д99, Д100
Переяславське староство Д26
Печерськ Д8
Печища 201
«Пивчюг» 89
Пилявці Д50
Півозеро 143
Підгайці 3, 198, 202
Підгір'я (Підгірські краї) 80, 198, Р169, Д44
Підляшшя 65, 183, 190, Р22
Підляське воєводство 55,
Пінськ 98, 109, 110, 112, 115, 124, 184, 185, Р150, Р158, Р160, Р169, Р173, Р179, Р247, Р252
Пінський повіт 43, 115, 150, Р79, Р150, Р152, Р160, Р173, Р196
Пінське староство Р160
Піскова Скеля 154
Піщане 165
Піщане, озеро Д92
Піщаниця Д103
Плетенища, озеро Д92
Плоєшті 67
Плоскиров (Проскурів) 124, 198
Плоцьк 174
Плоцьке воєводство 65
Погост Р79
Погребища 89
Поділ у Києві 193
Поділля 177, 198, 202, 204, Р71, Д127
Подільське воєводство Д26
Подністров'я 198
Подувка (?) Д78

Познань 124, 125, 140, P207, P211
 Познаньське воєводство 55, 65
 Покуття 21, 22, 198, 202, 204, P44
 Порудомин 190
 Полісся 198, 201, P150, P189
 Полки козацькі:
 Білоцерківський 22, Д25
 Київський 47, 52, 124, 174, P247
 Кальницький Д25
 Канівський Д25
 Корсунський 89, P200, Д25
 Миргородський 101, 124, 137, P247, Д25
 Ніжинський 124, P247, Д25
 Паволоцький Д25
 Переяславський Д25
 Полтавський 120, 124, 157, P192, P247, Д36
 Прилуцький 68, 157, 164
 Уманський 87, 94, Д25
 Черкаський Д25
 Чернігівський 105, 157, Д25
 Чигиринський P192, Д25
 Полова 68
 Полонка Д153, Д154, Д156, Д157
 Полоцьк 188, P40, P239, P240, P241, Д81
 Полоцьке воєводство 198
 Полтава 144, 146, 157, 174, 194, P192, P197, P206, P208, Д26, Д35-а, Д36
 Полторановичі, с. 98
 Польща 157, 163, 171, 174, 175, 176, 181, 184, 187, 195, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 207, P12, P39, P63, P72, P73, P107, P110, P143, P151, P161, P169, P188, P200, P219, P226, P247, Д70, Д75
 Польща Велика 149, 198, 207
 Польща Мала 149, 176, 204
 Поморська земля (Померанія) 55, 65, 140, 198, 202
 Потік 198
 Почайна р. 174
 Почапів P196
 Прачі, село Д5
 Прилуки 38, 68, 146, P168
 Прип'ять р. Д124
 Простки 183, P73, P74
 Пруссія (Пруси) 55, 65, 140, 163, 176, 183, 198, 202, 204, P31, P41, P74, P81, P100, P113, P127, P148, P159, P203, Д43, Д125
 Прут р. 183, P32
 Пулави 204
 Пултич 190
 Путивль 23, P112, P223, Д28
 Пуцьк 207
 Пясок, село під Любліном 182

Р

Рава Руська P72, P77
 Радза 67
 Радимно 204
 Райгородок 183
 Ракишки Д149
 Ратинське староство 198
 Ратно 198
 Рацибор P94
 Рашків 7, 198, 205, Д14
 Ржищев 167-168, 170, 172, Д32
 Ремков, село 31
 Речицький повіт P195
 Рига P31, P76, P77, P113, P149
 Рим 171, P145, Д8

Річ Посполита (див. також Корона і Польща) 1, 2, 6, 28, 31, 46, 66, 71, 112, 123, 124, 136, 161, 163, 184, 198, 202, 203, P18, P22, P23, P31, P35-36, P67, P79, P82, P100, P152, P163, P169, P173, P174, P175, P181, P202, P219, P229, P231, P238, P240, P242, Д2, Д22, Д26, Д31, Д43, Д45, P47, Д48, Д50, Д83, Д90, Д91, Д125, Д139, Д140, Д153, Д154, Д156, Д157, Д158, Д159, Д160, Д162, Д163, Д165

Роман-ключ Д14

Ромни Д33

Росія P220

Рось р. 188

Росоха 165

Рудник 198

Руса (Руша) 67

Русинівка 160, Д30

Русь 176, 184, 188, 198, 199, 204, P101, P169, Д8

Руське князівство (Велике князівство Руське) 184, 202, Д26, Д128, Д129, Д161

Руське воєводство 198, 202, 204, Д26

С

Самара, р. Д28

Самбір («Сонгур») 89, 179, 198, 202, P44, P146, Д159

Сан р. 188, 201, 204

Сандеш (Сонч?) 204

Сандомир 89, 204

Сандомирське воєводство Д26

Сатмар 201

Свіслоч р. 116, 163, P159

Себеж P159

Серет р. 198

Серадзьке воєводство 55

Сернічки Малі, село P152

Серпейськ 188

Сидорівка Д109

Силістрія Д12

Сівер (Сіверщина, Сіверське князівство, Сіверська Україна) 171, 199, P251, Д18, Д26, Д164, Д170

Сівраки P195

Сілезія (Шленськ) 55, 179, 198, 202, 204, P19, P22

Січ Д12

Скалат 201

Скародна P9

Склеміці Д109

Скоковна (Скоць) 177

Сколе 181, 198, 202

Скрипчинці Д109

Слонім 89

Слупче 198

Слуцьк 5, 58, 111, 112, 138, 183, P64, P68, P84, P159, P189, P197, P204, P235, Д24, Д97, Д146

Случчина 158

Случ р. 115, 124, 198, P173, P179

Сміла Д121

Смолевичі P159

Смоленськ 49-а, 89, 188, 203, P121, Д80, Д88

Смоленське князівство 199

Снятин 205, P35-36

Соснівка Д133

Соснівська переправа Д27

Сошна (Сошно), маєтність архімандрита Тукальського 52, P196

Сокаль 71, 198, P121

Сокальське староство 198

Соколівка P6

Солоний Городок 20 P43

Сонч 204
Сороки 198
Спаське поле 23
Ставища 174, 198, Р9, 34
Стамбул (Царьград, див. також Константинополь) 114, 188, Р28, Р112, Р182, Р218, Д12, Д75, Д168
Стани, озеро Д92
Старокостянтинів (див. Костянтинів)
Стародуб 89
Стенжиця 190
Степань 112, Р159
Стир р. 43, 147
Стогон Д8
Стрий 198
Стрільницький млин на р. Клевень 121, 126
Строганец 89
Стіна 202
Стокгольм Д158
Стрижів 22
Стрий 54
Стрипа 22, 202
Суботів 174, 175, 198, Р150, Д34
Суботники Р84
Сула р. Д92
Сулище, озеро Д92
Сульпіхова Р9
«Сунбур» 89
Сурен 128, Д168
Суша Діброва Р9
Сучава 198, Д14

Т

Тайкури Д16
Тамань 128
Тарасівка Д121

Тарнув 204
Татри (Бескид) 202
Ташлик 89, 195
Тельбін (у Києві) Д9
Теребовля 22, 202
Тернопіль 89, 177, 198, 204
Тетерів р. 188
Тикоцин Д22
Тимонівка Р46
Тирговіште 67
Тиса р. 202
Тишки Д6, Д17
Тишовці 204
Товстий ліс Д171, Д172
Томашів 184, 204
Топорівка Д109
Топчиці, село Р152
Торчиці Р9
Торунь 140, 171, 174, 176, 198, 207, Р39, Р187, Р232, Р234, Р237, Р239, Р242, Д125
Трансільванія (Семигород) 11, 12, 67, 80, 171, 205, Р35-36, Р67, Р81, Р85, Р87, Р96, Р109, Р126, Р131, Р142, Р145, Р218-а, Р220, Д73
Трахтемирів Д4, Д32, Д34
Трестна 198
Трипілля Д8
Тростянець Р1, Р3, Р52
Тула Р7
Тульчин Д79
Тур р. 201
Туреччина (див. також Оттоманська Порта, Порта) 74, 199, Р67, Р82, Р 89, Р169
Туров 52, 151, 152, 155, 166, Р218-а, Р219, Р252, Д84, Д146
Туробин 87, 94
Тясмин р. Д121

У

Угорщина (Угорське королівство, Венгери) 26, 48, 54, 89, 174, 190, 195, 198, 202, 204, P117, P123, P181, P219, P220, Д98

Удай р. 164, Д92

Україна (Вкраїна) 7, 20, 54, 65, 77, 107, 114, 120, 122, 124, 125, 149, 161, 171, 174, 184, 188, 190, 198, 200, 201, 202, 203, 204, P15, P17, P18, P26, P43, P71, P83, P86, P98, P99, P101, P107, P122, P124, P126, P172, P174, P182, P190, P191, P203, P207, P211, P225, P229, P231, P252, Д5, Д26, Д28, Д32, Д34, Д39, Д95, Д134, Д137, Д146, Д147, Д160, Д163, Д166, Д168

Умань 7, 174, 188, 198, 201, P3, P5, P9, P21, P52, Д34, Д78

Унгвар (Ужгород) Д98

Упитський повіт 65

Упруже, 89

«Ураловы улусы» P65

Устя на Бершаді 188

Усьце P25

Ухань 198

Ухи, село P195

Уяздув 185

Ф

Фастів Д87

Фогараш, фортеця в Трансільванії 11, 12

Франція 207

Фролін P84

Х

Хирея 176

Хмільницьке (Хмельницьке) староство Д26

Ховми, село Д5, Д118, Д131

Ходоров Д32

Холдаївка 188

Холодівка Д173

Холопков 121, 126

Хользаківка 198

Хотин 89

Хотинський округ 205

Хрещате 165

Христоволоти, село P152

Хрiстіанія(Осло) P239

Хутна Д173

Ц

Царгород (див.Константинополь)

Царевоборисів P171

Ч

Чадоси Д107

Чауси 89, Д101, Д106, Д107

Ченстохова 176, P94, P97, P98, P109

Череков 89

Черкаське староство Д26

Черневичі P196

Чернівецький округ 205

Чернівці 205

Чернігів 105, 137, 139, 148, 188, P168

Чернігівська каштелянія Д26

Чернігівське воєводство P240, Д10, Ч26

Чечельник P52, P96, P98, P102

Четвертня Нова 150

Черкеси 128

Чигирин 7, 24, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 39-а, 41, 42, 44, 52, 53, 58, 59, 69, 70, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 99, 102, 106, 109, 110, 112, 115, 116, 117, 118, 121, 124, 141, 142, 148, 153, 156,

165, 174, 175, 184, 201, 202, P54, P112, P150, P179, P208, P247, Д12, Д13, Д15, Д17, Д32, Д34, Д68, Д78, Д87, Д146

Чигирин-Діброва P206, Д92

Чигиринське староство Д26

Човхи, село P195

Чорна 185

Чорне море P181, P218-а

Чорний ліс Д34

Чорний острів 190, 198, 202, P147, P181

Чорніївці Д79

Чортків 198, P32

Чортгорія р. 40

Чуднів Д62, Д160, Д161, Д162, Д163, Д164, Д165

Ш

Шаргород 3, 7, P21, Д79, Д127

Швеція (Корона Шведська)178, 204, 206, P35-36, P54, P69, P87, P185

Шендерівка Д105

Шклов 188,199, Д164, Д165

Щ

Щебрешинська брама 176

Щекавиця (Шкавиця), гора 174, 175, 195

Щербачиці Д109

Щецин 198

Щитно 183

Ю

Юльці Д124

Юшковичі P32

Я

Яблунів Д124

Яворів 198, Д48

Ягельниця 198, P32

Ядути, село Д5

Язловець 198, 202

Яланівка P9

Ямансуй 128

Янівка P9

Яновичі 176

Янувськ (Янівка)105, 106

Ярмолинці 202

Ярослав 198, 204, P19, P63

Ясси 131, P112, P181, Д73, Д75

Зміст

Передмова	5
Список скорочень	8

Частина I

Документальні джерела

№ 1. 1655, січня 11. – Львів. – Квит польного гетьмана коронного Є.С. Любомирського на отримання 10 тис. золотих	11
№ 2. 1655, січня 18. – Львів. – Квит королівського обозного К. Гродзицького на отримання 18 тис. 108 золотих	11
№ 3. 1655, лютого 12. – Летичів. – Лист С. «Ревери» Потоцького до короля Яна Казимира	12
№ 4. 1655, лютого 24 (14). – Ніжин. – Універсал-наказ наказного ніжинського полковника Романа Ракушки-Романовського борзнянському і шаповалівському отаманаму	15
№ 5. 1655, березня 15. – Могилев. – Лист князя Богуслава Радзівіла до случького архімандрита Феодосія Василевича-Баєвського	16
№ 6. 1655, квітня 10. – Варшава. – Квит великого канцлера коронного С. Корицінського про отримання ним 6 тис. золотих для передачі послу Речі Посполитої до Османської імперії В. Бечинського	16
№ 7. 1655, травня 3. – Костянтинів (?). – Конфесата козака Костя	17
№ 8. 1655, весна. – Лист Богдана Хмельницького та Івана Виговського до коронного гетьмана Станіслава Потоцького (великий) або Станіслава Лянцкоронського (польний)	19
№ 9. 1655, серпня 11(1). – Договір про оренду перевозу через р. Либідь між Свято-Михайлівським Видубицьким монастирем і київським міщанином Семеном Товстовичем	20
10. 1655, серпня 15 (5). – Берестовець. – Заповіт Ганни Талко	21
№ 11. 1655, вересня 6 (серпня 27). – Кам'янець-Подільський. – Лист Івана Виговського до Яноша Кемені, командувача трансільванських військ і радника трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці	21
№ 12. 1655, вересня 7 (серпня 28). – Кам'янець-Подільський. – Лист Богдана Хмельницького до Яноша Кемені, командувача трансільванських військ	22
№ 13. 1655, вересня 26 (16). – Козелець. – Лист козелецького городового отамана Івана Суховія до наказного київського полковника Василя Дворецького	23
№ 14. 1655, вересень. – Стамбул. – Лист турецького султана Мухамеда IV до Богдана Хмельницького	24
№ 15. 1655, жовтня 23. – Люблін. – Лист Данила Виговського, наказного гетьмана Війська Запорізького, яким встановлює нову організацію люблінської міської влади	26

№ 16. 1655, жовтня 23. – Люблін. – Вибори міської влади згідно нового порядку . . .	27
№ 17. 1655, жовтня 23. – Люблін. – Лист Данила Виговського, наказного гетьмана Війська Запорізького, яким встановлює нову організацію міської влади	28
№ 18. 1655, жовтня 26. – Люблін. – Подальші розпорядження Данила Виговського	29
№ 19. 1655, листопада 2 (12). – Озерна. – Умови українсько-кримського порозуміння	30
№ 20. 1655, листопада 27. – Під Галичем. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея до коронного гетьмана великого (С. Потоцького) або польного (С. Любомирського)	30
№ 21. 1655, листопада 29. – Під Галичем (?). Лист кримського хана Мухамед-Гірея до коронного маршалка Є. С. Любомирського	32
№ 22. 1655, листопада 29. – Белшовець (?). – Лист посла Речі Посполитої до Криму М. Яскульського до шляхтича Гродзицького	32
№ 23. 1656, січня 2 (1655, грудня 23).-Глухів.-Купча о. Стефана	36
№ 24. 1656, січня 11.- Лист Виговського до шведського короля Карла-Густава . . .	36
№ 25. 1656 р., січня 20(10). Луцьк. – Заява Антонія Куперського	38
№ 26. 1656, лютого 1. – Чигирин. – Лист І. Виговського до К. Гродзицького	39
№ 27. 1656 р., лютого 3(січня 22). – Луцьк. – Заява возного Семена Шандирівського від імені луцького підкоморича Яна Гулевича	41
№ 28. 1656, лютого 16 (6). – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до коронних гетьманів С. Потоцького і С. Лянцкоронському, а також до польських комісарів . . .	42
№ 29. 1656, березня 17 (7). – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до короля Яна Казимира	44
№ 30. 1656, березня 17 (7). – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до мінського каштеляна	45
№ 31. 1656 р., березня 20 (10). – Луцьк. – Заява Яна Гостовицького від імені Софії Красинської	47
№ 32. 1656, березня 31 (21). – Чигирин. – Універсал Богдана Хмельницького . . .	47
№ 33. 1656, квітня 1(березня 22). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького	48
№ 34. 1656, березень (?). – Лист Богдана Хмельницького та Івана Виговського до гетьмана коронного С. Потоцького (великий) або С. Лянцкоронського (польний)	49
№ 35. 1656, березня 22 (12). – Борзна. – Наказ ніжинського полковника Григорія Гуляницького	51
№ 36. 1656, квітня 20 (10). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до Яноша Кемені, радника трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці	51
№ 37. 1656, квітня 20 (10). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до перекопського бєя Пириш-аги	52
№ 38. 1656, липня 8 (червня 28). – Прилуки. – «Оборонний універсал» прилуцького полковника Я. Воронченка на захист маєтностей Івана Богатиря . . .	54

№ 39. 1656, липня 9 (червня 29). – Москва. – Уривок з грамоти царя Олексія I до Богдана Хмельницького	54
№ 39-а. 1656, липня 11(1). – Чигирин. – Оборонний універсал Богдана Хмельницького	55
№ 40. 1656, липня 15 (5). – Київ. – Випис із київських ратушних книг	55
№ 41. 1656, серпня 30 (20). – Чигирин. – Лист Б. Хмельницького до королеви Людвіки Марії	59
№ 42. 1656, вересня 7 (серпня 28). – Чигирин. – Наказ гетьмана Богдана Хмельницького канівському (?) орендару Кринді	60
№ 43. 1656, вересня 20. – Брест. – Лист Павла Сапіги до обивателів Пінського повіту	60
№ 44. 1656, вересня 29 (19). – Київ. – Грамота київського митрополита Сильвестра Косова до отамана і жителів сіл Волосовичі й Нестановичі	61
№ 45. 1656, жовтня 17/7. Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до великого гетьмана литовського Павла Сапіги	62
№ 46. 1656, листопада 16 (6). – Давидгородок. – Лист генерального писаря І. Виговського до случького коменданта Яна Гроса	62
№ 47. 1656, листопада 30 (20). – Київ. – 1658, березня 11(1). – Судовий «декрет» (постанова) щодо київських цехів	64
№ 48. 1656, грудень. – Клужменештур. – Лист трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці до молдавського господаря Георгія Стефана	65
№ 49. 1656, грудень. – Клужменештур. Уривок з листа трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці до молдавського господаря Георгія Стефана	66
№ 49-а. 1656 р. – Лист невідомого до невідомого	66
№ 50. Після 1656 р. – Лист невідомого, ймовірно М. Замойського, львівського підстоля, до гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького і до генерального писаря Івана Виговського	67
№ 51. Після 1656 р. – Лист невідомого, ймовірно М. Замойського, львівського підстоля, до генерального писаря Війська	68
№ 52. 1657, січня 21 (11). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до великого гетьмана литовського Павла Сапіги	69
№ 53. 1657, січня 21(11). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до великого гетьмана литовського Павла Сапіги щодо кривди, заподіяної архімандритові Лещинського монастиря	70
№ 54. 1657, січня 22. – Новина	71
№ 55. 1657, не пізніше січня. – Лист агента Казимира Стоковського до Посольського приказу, привезений до Москви 25(15).02.1657 р. московським послом Григорієм Волковим	71
№ 56. 1657, лютого 16 (6). – Топаль. – Привілей топальського сотника Р. Василича, завірений стародубським полковником Іваном Гуляницьким, про передачу ділянки землі Гарасиму Давидовичу	72
№ 57. 1657 р., березня 5 (лютого 23). Луцьк. – Підтвердження королівським секретарем Станіславом Казимиром Беньовським факту укладення його заповіту	73

№ 58. 1657, березня 13 (3). – Чигирин. – Лист І. Виговського до князя Богуслава Радзівіла	74
№ 59. 1657, березня 13 (3). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до случького архімандрита Феодосія Василевича-Баєвського ..	75
№ 60. 1657, березня 18. – Уривок з новини	78
№ 61. 1657, березня 22. – Ченстохова. – Уривок з німецького «летючого листка» “Сорія dreier Schreiben...”	78
№ 62. 1657, березня 22 (12). – Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького	78
№ 63. 1657, квітня 3(березня 23). – Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького	79
№ 64. 1657, квітня 4 (березня 25). – Ігумень. – Лист наказного полковника Війська Запорозького Дениса Мурашки до княгині Радзівіл (?)	79
№ 65. 1657, квітня 10. – Табір під Завихостом. – Лист шведського короля Карла Х Густава до гетьмана Богдана Хмельницького	80
№ 66. 1657, квітня 16. – Табір під Завихостом. – Лист київського підкоморія Юрія Немирича до коронного підчашого, князя Яна Замойського	81
№ 67. 1657 р., квітня 20. – Загальна конфесата полонених валахів	83
№ 68. 1657, квітня 28 (18). – Суддівський присуд щодо с. Левковичі гетьманських представників Феодосія Лавриновича та Петра Дорошенка	87
№ 69. 1657, квітня 28 (18). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до коронного канцлера Стефана Корицінського	87
№ 70. 1657, травня 4 (квітня 24). – Чигирин. – Лист Богдана Хмельницького до князя Міхала Казимира Радзівіла	88
№ 71. 1657, травня 17. – Сокаль. – Лист сенатора Речі Посполитої до Б. Хмельницького	89
№ 72. 1657, травня 18 (8). – Київ. – Оборонний універсал київського полковника Павла Яновича (Яненка) – Хмельницького	91
№ 73. 1657, травня 19. – Відень. – Лист австрійського імператора Леопольда І до гетьмана Богдана Хмельницького	92
№ 74. 1657, травня 25. – Раубіж. – Уривок з листу польського шляхтича	93
№ 75. 1657, після 8 травня. – Конфесата полонених угорців, шведів і козаків ...	93
№ 76. 1657, червня 1. – Данков. – Уривок з німецького «летючого листка»	95
№ 77. 1657, червня 3 (травня 24). – Говтва. – Лист полтавського полковника Мартина Пушкаря та кошового отамана Якова Барабаша до гетьмана Івана Виговського	95
№ 78. 1657, червня 10. – Під Сандомиром (?). – Уривок з новини	96
№ 79. 1657, червня 1. – Уривки з рукописної новини	96
№ 80. 1657, червня 3. – Уривок з новини	96
№ 81. 1657, червня 11. – Відень. – Уривок з новини	97
№ 82. 1657, червня 19. – Ченстохова, – Уривок з анонімного листа	98

№ 83. 1657, червня 25. – Уривки з рукописної новини	98
№ 84. 1657, червня 25. – Уривок з рукописної новини	98
№ 85. 1657, червень. – Уривок з німецького „летючого листка“ під назвою „Glaubwürdige Bericht...“	98
№ 86. 1657, липня 17(7). – Чигирин. – Універсал гетьмана Богдана Хмельницького коменданту козацького гарнізону в Мозирі і мозирським міщанам щодо повинностей жителів сіл Волосовичі	98
№ 87. 1657, липня 8 (червня 28). – Табір під Туробином. – Лист Антона Ждановича до великого гетьмана литовського	99
№ 88. 1657, липня 19(9). – Чигирин. – Лист генерального писаря Війська Запорозького І.Виговського до волинського каштеляна Речі Посполитої С. К. Беньовського	100
№ 89. 1657, травень-серпень. – Статейний список царського посла Івана Желябузького до трансільванського князя Дердя II Ракоці	101
№ 90. 1657, серпня 11(1). – Київ. – Лист Остафія Виговського до Павла Тетері	115
№ 91. 1657, серпня 12. – Варшава. – Уривок з анонімного листа, вміщеного у німецькому «летючому листку» під назвою „Glaubwürdige Bericht...“ (Гданьск, 1658)	117
№ 92. 1657, вересня 8 (серпня 29). – Чигирин. – Універсал гетьмана Івана Виговського	117
№ 93. 1657, вересня 9 (серпня 29). – Чигирин. – Універсал гетьмана Івана Виговського	118
№ 94. 1657, липня 8 (червня 28). – Табір під Туробином. – Лист Антона Ждановича до великого гетьмана литовського	118
№ 95. 1657, липня 19(9). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до посла Речі Посполитої в Україні К. Беньовського	120
№ 96. 1657, серпня 30(20). – Київ. – Грамота ігумена Свято-Михайлівського монастиря Климента Старушича до отамана і жителів сіл Волосовичі й Нестановичі	121
№ 97. 1657, серпня 30(20). – Москва. – Лист царського боярина І. Д. Милославського до генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського	121
№ 98. 1657, після 10 вересня. – Пінськ (?). – Лист невідомого до невідомого	122
№ 99. 1657, вересня 14. – Уривок з новини	124
№ 100. 1657, вересня 14 (4). – Мозир. – Лист Матія Гавриловича, коменданта козацької залози у Мозирі, до вїтїв сіл Волосовичі й Нестанови	124
№ 101. 1657, жовтня 14(4). – Лубни. – Універсал Михайла Ратченка, обозного Миргородського полку	124
№ 102. 1657, жовтня 10 (вересня 30). – Чигирин. – Лист гетьмана І. Виговського до слуцького коменданта, Яна Гроса	125
№ 103. 1657, жовтня 28 (18). – Київ. – Лист І. Виговського до віленського воєводи, литовського гетьмана Павла Яна Сапіги	126
№ 104. 1657, листопада 1 (жовтня 22). – Чигирин. – Стверджувальний універсал-привілей гетьмана Івана Виговського	127

№ 105. 1657, листопад. – Чернігів. – Універсал чернігівського полковника Іоанкія Силича	128
№ 106. 1657, листопада 29 (19). – Чигирин. – Стверджувальний універсал-привілей гетьмана Івана Виговського	128
107. 1657, листопада 29(19). – Київ. – Лист гетьмана Івана Виговського до Станіслава-Казимира Беньовського	129
№ 108. 1657. – Лист силістрійського паші Сияуша до Богдана Хмельницького ..	130
№ 109. 1657, грудня 12, 14, 20. – Варшава. – Новини	131
№ 110. 1657, грудня 19(9). – Чигирин. – Лист гетьмана Івана Виговського до Станіслава-Казимира Беньовського	132
№ 111. 26. XII. 1657 р. – Межирич. – Лист Івана Тернавського до С.К. Беньовського .	135
№ 112. Після 29(19). XII. 1657 р. – Дубно. – Лист дипломата Речі Посполитої, волинського каштеляна С.-К. Беньовського до гетьмана України І. Виговського	136
№ 113. 1657, грудень (?). – Лист С.К. Беньовського до гетьмана Івана Виговського	138
№ 114. 1657. – Виписка з листу коменданта Кам'янця-Подільського Гуменецького до великого коронного гетьмана С. «Ревери» Потоцького	139
№ 115. 1658 січня 1. – Чигирин. – Лист І. Виговського до волинського каштеляна С. К. Беньовського	140
№ 116. 1658, січня 13 (3). – Чигирин. – Лист гетьмана Івана Виговського до князя Богуслава Радзівіла	142
№ 117. 1658, січня 15 (5). – Чигирин. – Універсал гетьмана Івана Виговського ..	144
№ 118. 1658, січня 19 (9). – Лист луцького і острозького єпископа Діонісія Балабана до брацлавського підкоморія Стефана Святополка Четвертинського ..	144
№ 119. 1658, січня 25 (15). – Комишна. – Лист гетьмана І. Виговського до случького коменданта Яна Гроса	145
№ 120. 1658, січень (?). – Лист полтавського полковника Мартина Пушкаря до київського митрополита Діонісія Балабана	147
№ 121. 1658, лютого 9 (січня 30). – Чигирин. – Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського	148
№ 122. 1658, лютого 10, 15. – Новини	149
№ 123. 1658, лютого 10 (січня 31). – Меджибіж. – Лист Федора Михайловича, полковника Подільського полку, стражника пограничного, губернатора меджибізького замку, до Станіслава – Казимира Беневського	149
№ 124. 1658, до 11 лютого. – Лист С. Беньовського до С. Корицінського, коронного канцлера Речі Посполитої	150
№ 125. 1658, до 11 лютого. – Додаток до реляції С. К. Беньовського (перша половина)	155
№ 126. 1658, лютого 16 (6). – Ніжин. – Наказ ніжинського полковника Григорія Гуляницького	
№ 127. 1658, лютого 17(7). – Ніжин. – Універсал ніжинського полковника Григорія Гуляницького	158

№ 128. 1658, після 18 лютого. – Сурен. – Лист Карач-бея до Івана Виговського	158
№ 129. 1658, лютого 24 (14). – Переяслав. – Лист гетьмана Івана Виговського до князя Богуслава Радзівіла	159
№ 130. 1658, лютого 25 (15). – Переяслав. – Лист Івана Груші до Григорія Мирського, стражника ВКЛ	161
№ 131-132. 1658, лютого 28 (18). – Переяслав. – Лист гетьмана Івана Виговського до царського боярина Б. І. Морозова	162
№ 133. 1658, березня 8 (лютого 27). – Переяслав. – Лист гетьмана Івана Виговського до царя Олексія	163
№ 134. 1658, березня 8 (лютого 27) – Переяслав. – Лист гетьмана Івана Виговського до думного дяка А. Іванова	164
№ 135. 1658, березня 16. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до случького коменданта Яна Гроса	165
№ 136. 1658, березня 20. – Варшава. – «Асекурація» Б. Лещинського на отримання грошей С. Маховським	165
№ 137. 1658, до 22 (12) березня. – Царські статті, переслані гетьманом Іваном Виговським миргородському полковнику Григорію Лісницькому, з додатком статей Г. Лісницького та листа Г. Лісницького до сотників Миргородського полку	167
№ 138. 1658, квітня 8. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до Марії Радзівіл (Могилянки), удови князя Януша Радзівіла	168
№ 139. 1658, квітня 16. – Чернігів. – Лист Павла Тетері до дипломата Речі Посполитої С. К. Бенъовського	169
№ 140. 1658, квітня 22, 28. – Новини	170
№ 141. 1658, травня 16 (6). – На переправі через Дніпро (?). – Лист гетьмана Івана Виговського до царського посла Івана Апхутіна (регест)	170
№ 142. 1658, травня 20 (10). – Чигирин. – Лист Івана Груші до короля Яна Казимира	171
№ 143. 1658, травня 30 (20). – Табір над Півозером. – Лист Івана Виговського до С. К. Бенъовського	172
№ 144. 1658, червня 10 (травня 30). – Відписка воевод С. Заборовського і С. Титова про похід гетьмана І. Виговського проти Пушкаря	173
№ 145. 1658, червня 10(травня 31). – Табір під Говтвою. – Лист Івана Виговського до царського посла Анфімова	174
№ 146. 1658, червня 16 (6). – Москва. – «Наказ» Г. Г. Ромодановському	175
№ 147. 1658, червня 23 (13). – Давидгородок. – Універсал пінського й турівського полковника Костянтина Виговського	182
№ 148. 1658, червня 27 (17). – Чигирин. – Оборонний універсал гетьмана Івана Виговського	182
№ 149. 1658, червень. – Новини	183
№ 150. 1658, липня 1. – Нова Четвертня. – Лист князя Стефана Четвертинського до пінського полковника Костянтина Виговського	184

№ 151. 1658, липня 3 (червня 24). – Туров. – Охоронний універсал турово-пінського полковника Костянтина Виговського князю Стефану-Святополку Четвертинському	185
№ 152. 1658, липня 5 (червня 25). – Туров. – Лист турово-пінського полковника Костянтина Виговського до князя Стефана Святополка Четвертинського ...	186
№ 153. 1658, липня 7 (червня 27). – Чигирин. – Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського	186
№ 154. 1658, липня 14.-Новина	187
№ 155. 1658, липня 16(6). – Туров. – Лист пінського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла	187
№ 156. 1658, липня 22 (12). – Чигирин. – Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського	188
№ 157. 1658, червень-липень. – Реляція слуги С. К. Беньовського	189
№ 158. 1658, липня 15. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до Марії Радзівіл (Могилянки), удови князя Януша Радзівіла	190
№ 159. 1658, серпня 28. – Варшава. – Універсал короля Речі Посполитої Яна Казимира	191
№ 160. 1658, вересня 18. – Табір козацьких військ під Русанівкою. – Лист Івана Виговського до короля Яна Казимира	193
№ 161. 1658, вересня 7. – Непоренти. – Лист короля Яна Казимира до львівського єпископа Арсенія Желіборського	194
№ 162. 1658, вересня 15. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до Марії Радзівіл (Могилянки), удов	196
№ 163. 1658, після 18 (8) вересня. – Копія інструкції (тогочасний переклад з німецької) бранденбурзького курфюрста своєму послові Ахіллесу	197
№ 164. 1658, жовтня 9 (вересня 29). – Табір під Олешнею. – Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського	200
№ 165. 1658, жовтня (?) 11 (1). – Чигирин. – Стверджувальний універсал гетьмана Івана Виговського Пустинно – Микільському монастиреві на маєтність Конончу	201
№ 166. 1658, листопада 5 (жовтня 26). – Ржищев. – Лист гетьмана Івана Виговського до князя Богуслава Радзівіла	201
№ 167-168. 1658, листопада 15. – Туров. – Лист пінського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла	202
№ 169. 1658, вересня – грудня 3. – Старий Бихів. – Лист полковника Івана Нечая до шляхтича Яна Казимира Селицького	203
№ 170. 1658, грудня 19(9). – Ржищев. – Універсал-привілей гетьмана Івана Виговського	204
№ 171. 1658, вересня 1-1659, грудня 27. – Уривки з листів П'єра де Нуае, секретаря польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги (1658-1659)	204
№ 172. 1658, жовтня 25. – Ржищев. – Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла	207

Частина II

Наративні джерела

№ 173. 1658, липня 2. – Берлін. – Початок трактату познанського воєводи Яна Лещинського щодо укладення миру Річчю Посполитою	209
№ 174. 1673 р. – Уривки з «Хроніки з літописцов стародавних» Феодосія Софоновича	210
№ 175. Бл. 1674 р.–Уривок з “Літописця” Дворецьких	212
№ 176. 1657, після 6 вересня. – Літописні замітки, що знаходилися в архіві литовського підстоля Ігнація Сципіона	213
№ 177. 1657 р. (?). – Літописні замітки на книзі Жданівської церкви	215
№ 178. 1656. – Літописні замітки у євангелії Лаврівського монастиря	216
№ 179. 1656. – Літописна замітка	217
№ 180. 1656. – Літописні замітки у рукописному церковному уставі Благовіщенського храму в Стрию	217
№ 181. 1657. – Літописна замітка у книзі з Самбора	217
№ 182. 1655, не раніше 22 жовтня. – Німецька брошура „Relation oder Beschreibung der Zerstörung und Einäscherung der Stadt Lublin von den Moskowitern und Kosacken“	217
№ 183. 1655-1669 рр. – Уривки з автобіографії й листів князя Богуслава Радзівіла ..	221
№ 184. 1656-1658 рр. – Уривки з щоденника ректора Замойської Академії Василя Рудомича	222
№ 185. Друга половина XVII ст. – Уривки з щоденника Я. А. Храповицького ..	227
№ 186. Друга половина XVII ст – Уривки з компіляцій Марціна Голінського ...	228
№ 187. 1687. – Стислий польський літописець	228
№ 188. 1681 р. – Уривки з віршованої хроніки С. Твардовського „Wojna domowa“ .	229
№ 189. 1724 (?). – Уривок з «Короткий діаріуш історичних подій у Польщі з 1648 до 1696, а обширний з 1697 до 1724 р.»	234
№ 190. Друга половина XVII ст. – Уривки з щоденника шляхтича Олександра Скоробогатого	234
№ 191. Кінець 50-рр. XVII ст. – Власницький запис Сидора Чижевського на книзі «Измарагд»	237
№ 192. Бл. 1707 р. – Уривки з українського літописця київського митрополита Варлаама Ясинського, писаного кимось з його оточення	237
№ 193. 1712 р. – Уривки з українського літописця київського митрополита Йоасафа Кроковського	237
№ 194. Середина XVIII ст. – Уривок з літописця «Хронографія достопамятных вещей» (зі збірника Микити Вербовського)	237
№ 194. 1738.-Уривок з літописця Григорія Корташевського	238
№ 195. 765. – Уривки з українського літопису “Літопис о началі світа, особливо о Полщі и Малой России”	238

№ 196-197. 1652-1655 рр. – Уривки з мемуарів А. С. Радзівіла	239
№ 198. Після 1679 р. – Уривки з мемуарів Миколая Ємьоловського	239
№ 199. 1655. – Уривок з «Повідомлення про козаків» П'єра Шевальє – продовження його ж «Історії війни козаків проти Польщі»	250
№ 200. Друга половина XVII ст. – Уривки з хроніки В. Коховського	250
№ 201. Друга половина XVII ст. – Уривки з хроніки-мемуарів Ю. Єрлича	252
№ 202. 1682 р. – Уривок з анонімної «Віршованої хроніки»	252
№ 203. Уривки з твору Гаспара де Тандра	288
№ 204. Не пізніше початку 70-х рр. XVII ст. – Уривок з хроніки С. Грондського	290
№ 205. Друга половина XVII ст. – Уривки з хроніки («Літопис Молдавської землі...») Мирона Костіна	308
№ 206. 1656 р. – Гданськ (?). – Публіцистично-жартівливий німецькомовний друкований твір „Польська гра в піке“ („Das polnische Piquet-Spiel“) «Польська гра в піке	310

Регести

№ 1. 1655, січня 11. – Опис зустрічі гетьмана польного коронного С. Лянцкоронського з кримським солтаном	315
№ 2. 1655, січня 11. – Лист писаря ВКЛ К.Л. Сапіги до крайчого ВКЛ	315
№ 3. 1655, січня 28. – Соколівка. – Лист гетьмана великого коронного С. «Ревери» Потоцького до невідомого	315
№ 4. 1655, після січня 30. – Лист невідомого до невідомого	316
№ 5. 1655, січень (?). – Новина	316
6. 655, лютого 4. – Петички. – Лист невідомого до невідомого	316
№ 7. 1655, лютого 8 – після липня 7. – Відписки з Криму московських послів до Кримського ханства С. О. Ладиженського та піддячого О. Огаркова	317
№ 8. 655, лютого 21. – Лист князя Януша Радзівіла до короля Яна Казимира	318
№ 9. 1655, лютого 23. – Устя Бершаді. – Лист польного гетьмана коронного, руського воєводи С. Лянцкоронс	318
№ 10. 1655, лютого 27. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея до короля Яна Казимира	319
№ 11. 1655, лютого 27. – Лист візира кримського хана (Сефер Казі-агі?) до короля Яна Казимира	319
№ 12. 1655, березень. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея до короля Яна Казимира	319
№ 13. 1655, березень (?). – Лист С. «Ревери» Потоцького, великого коронного гетьмана, до коронних печетарів	320
№ 14. 1655, березня 23. – Брацлав. – Лист чернігівського воєводи до невідомого	320
№ 15. 1655, квітень. – Варшава (?). – Лист коронного канцлера до візира Кримського ханства	320
№ 16. 1655, після 3 квітня. – «Летючий листок» („Extrait...“)	320

№ 17. 1655, квітня 12. – Лист польного гетьмана коронного С. Лянцкоронського до короля Яна Казимира	320
№ 18. 1655, квітня 14. – Варшава (?). – Урядова інструкція М. Яскульському, послу Речі Посполитої до Кримського ханства.	320
№19. 1656, після 18 квітня. – «Летючий листок» („Fernere Fortsetzung...“)	321
№ 20. 1655, квітня 23. – Лист Я. Лещинського, ленчицького воеводи, до Анджея Лещинського, архієпископа	321
№ 21. 1655, весна. – Щоденник походу коронних військ проти українських повстанців на Поділлі	321
№ 22. 1656, після 14 червня. – «Летючий листок» („Continuirte...“)	321
№ 23. 1655, червня 31. – Інструкція від короля і станів РП комісарам, призначених конституцією сейму для заспокоєння України і Війська Запорозького	322
№ 24. 1655, липня 3 (червня 23). – Москва. – Справа по чолобитній «черкашенина Василья Якимова» на посла в Крим Сидора Ладиженського, котрий викупив його з полону і хотів присвоїти	322
№ 25. 1655, не раніше 26 липня. – Уривок з реляції (?) «Про війну польську з шведом, королем Карлом Густавом»	323
№ 26. 1655, серпня 3. – Лист невідомого до секретаря короля Яна Казимира	323
№ 27. 1655, серпня 4. – Табір литовських військ. – Лист князя Януша Радзівіла до невідомого	323
№ 28. 1655, серпня 5. – Бахчисарай. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до польського короля Яна Казимира	323
№ 29. 1655, після 11 серпня. – «Летючий листок» („Continuatio oder ausführliche Bericht...“)	324
№ 30. 1655, після 4 вересня. – «Летючий листок» („Eigentliche Erzählung...“)	324
№ 31. 1656, після 14 вересня. – «Летючий листок» („Continuation...“)	324
№ 32. 1655, вересня 24. – Табір коронних військ під Рясною. – Лист Лукаша Гулевича, хорунжого, до невідомого	324
№ 33. 1655, після 29 вересня. – Лист невідомого до невідомого	325
№ 34-36. 1655, після 8 жовтня. – Інструкція Ромашкевичу, послу до Кримського ханства	325
№ 37. 1655, жовтня 2. – Речиця. – Лист Г. Гулевича до князя Богуслава Радзівіла	325
№ 38. 1655, після 21 жовтня. – «Летючий листок» („Relation oder Beschreibung...“)	326
№ 39. 1655, після 26 жовтня. – «Летючий листок» („Aus Leipzig...“)	326
№ 40. 1655, листопад (?). – Уривок з листа невідомого до невідомого	326
№ 41. 1655, до листопада. – Лист сенатора Речі Посполитої до свого приятеля	326
№ 42. 1655, листопад. – Лист Адиль-Гірея, нурадин-солтана, до короля Яна Казимира	327
№ 43. 1655, листопада 27. – Під Галичем. – Лист хана Мухамед-Гірея IV до польного гетьмана коронного С. Лянцкоронського	327

№ 44. 1655, листопада 29. – Галич. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира	327
№ 45. 1655, кінець листопаду (?). – Лист хана Мухамед-Гірея IV до коронного маршалка великого Єжі Любомирського або надвірного Лукаша Опалінського	328
№ 46. 1655, грудня 20 (?). – Тульчин (Нестервар). – Лист київського воеводи до невідомого	328
№ 47. 1655, грудня 22 чи 25. – Гослин. – Лист невідомого до канцлера Корицінського	328
№ 48. 1655, після 26 грудня. – Новина («Лист про прусські справи»)	329
№ 49. 1655. – «Контента» чотирьох анонімних листів коронного канцлера Стефана Корицінського до великого коронного гетьмана Станісла	329
№ 50. 1656, січня 4. – Кенігсберг. – 3 листу віленського воеводи до невідомого ..	329
№ 51. 1656, січня 4. – Кенігсберг. – 3 листу віленського воеводи до невідомого ..	329
№ 52. 1656, січня 12. – Тростянець. – Лист київського воеводи до короля	329
№ 53. 1656, січня 20. – Лист гнезненського архієпископа до невідомого	330
№ 54. 1656, січня 26. – Інструкція Яну Шумовському, королівському послу, до кримського хана Мухамед-Гірея IV	331
№ 55. 1656, березня 2. – Лист Гембіцького до Яна Веловейського, воєницького каштеляна	331
№ 56. 1656, березня 4. – Львів. – «Летючий листок» („Relation aus Lemberg...“) ..	331
№ 57. 1656, березня 4. – Бахчисарай. – Лист Сефер Кази аги, візира кримського хана, до С. Корицінського	331
№ 58. 1656, березня 4. – Бахчисарай. – Лист Сефер Кази аги, візира кримського хана, до С. Корицінського	332
№ 59-60. 1656, березня 16. – Варшава (?). – Лист короля Яна Казимира	332
№ 61. 1656, після 19 березня. – «Летючий листок» („Ausführliche... Reltion...“) ..	332
№ 62. 1656, квітня 13. – Лист дипломата Яна Шумовського до панів Речі Посполитої	332
№ 63. 1656, після 18 квітня. – «Летючий листок» („Fernere Fortsetzung...“)	332
№ 64. 1656, квітня 23. – Лист шляхтича Самуїла Пашковського до невідомого (ймовірно до князя Богуслава Радзівіла).	333
№ 65. 1656, травень-вересень. – Статейний список царських послів до Криму Андрія Анкіфова і Григорія Жданова	333
№ 66. 1656, червня 26. – Табір коронних військ під Варшавою. – Універсал Яна-Казимира	333
№ 67. 1656, липня 4. – Бахчисарай. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея до королю Яну Казимиру	334
№ 68. 1656, після 23 липня. – «Летючий листок» („Ausführliche Relation...“) ..	334
№ 69. 1656, серпня 1. – Бахчисарай. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира	334
№ 70. 1656, після 15 серпня. – «Летючий листок» („Ausführliche Relation...“) ..	334

№ 71. 1656, вересня 4. – Лист московських дипломатів (?) до дипломатів Речі Посполитої (?)	334
№ 72. 1656, після 20 вересня. – «Летючий листок» („Ausführliche ...Relation...“) ..	335
№ 73. 1656, після 11 жовтня. – «Летючий листок» („Demütige Supplication...“) ..	335
№ 74. 1656, після 14 жовтня. – «Летючий листок» („Ausführliche ...Relation...“) ..	335
№ 75. 1656, жовтня 22. – Звезжинець. – Лист сандомирського воєводи Яна Замойського до Ралоновської	335
№ 76. 1656, після 4 листопада. – «Летючий листок» („Einkommender Bericht...“) ..	335
№ 77. 1656, після 16 листопада. – «Летючий листок» („Einkommender Bericht...“) ..	336
№ 78. 1656, листопада 25. – Гданьськ. – Лист короля Яна Казимира до сандомирського воєводи Яна Замойського	336
№ 79. 1656, грудня 12. – Гданьськ. – Універсал Яна-Казимира	336
№ 80. 1656, грудень (?). – Видатки на військо Ракоці, яке йде до Польщі	336
№ 81. 1656. – Лист підскарбія (Богуслава Лещинського або Вінцентія Горевського) до невідомого	336
№ 82. 1656 або 1657 рр. – Інструкція послу Речі Посполитої (М. Яскульському?) до Османської імперії	337
№ 83. 1656 або 1657 рр. – Звіт посла Речі Посполитої (М. Яскульського?) до Османської імперії	337
№ 84. 1657 (?), січня 9. – Лист шляхтича Самуїла Пашковського до князя Яна Владислава Радзівіла	337
№ 85. 1657, січня 13. – Мальбок (Марієнбург). – «Летючий листок» („Bericht...“) ..	338
№ 86. 1657, не раніше 20 січня. – Три інструкції короля Яна Казимира	338
№ 87. 1657, після 30 січня. – «Летючий листок» („Gewisse Continuation ...“) ..	338
№ 88. 1657, січня 31. – Каліш. – Лист невідомого до Івана Виговського	339
№ 89. Початок 1657 р. – Лист невідомого до короля Яна Казимира	339
№ 90. 1657, лютого 7. – Лист Станіславського до Йордана	339
№ 91. 1657, після 12 березня. – «Летючий листок» („Extract ...“)	339
№ 92. 1657, лютого 19. – Ченстохова. – Новина	339
№ 93. 1657, після 28 лютого. – «Летючий листок» („Copiae ...“)	340
№ 94. 1657, після 14 березня. – «Летючий листок» („Extract ...“)	340
№ 95. 1657, березня 16. – Ченстохова. – Лист невідомого до невідомого	340
№ 96. 1657, березня 17. – Ченстохова. – Лист невідомого до невідомого	340
№ 97. 1657, березня 18. – Ченстохова. – Лист невідомого до невідомого	340
№ 98. 1657, після 22 березня. – «Летючий листок» („Copiae ...“)	340
№ 99. 1657, після 24 березня. – «Летючий листок» („Copiae...“)	341
№ 100. 1657, березня 26. – Ковель. – Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла	341
№ 101. 1657, березень. – Ченстохова. – Лист невідомого до невідомого	341
№ 102. 1657, після 24 березня. – «Летючий листок» („Copiae...“)	341

№ 103. 1657, березня 30. – Пінськ. – Лист Лукаша Єльського, пінського маршалка, до гетьмана ВКЛ	342
№ 104. 1657, після 30 березня. – «Летючий листок» („Wahrhafftiger Bericht...“) ..	342
№ 105. 1657, після 5 квітня. – «Летючий листок» („Copia...“)	342
№ 106. 1657, квітня 8. – Новогрудек. – Лист П. Юровського до князя Замойського (?)	342
№ 107. 1657, після 9 квітня. – «Летючий листок»	343
№ 108. 1657, квітня 12. – Слуцьк. – Лист литовського стражника Григорія Мирського до князя Богуслава Радзівіла	343
№ 109. 1657, після 16 квітня. – «Летючий листок» („Einkommender Bericht ...“) ..	343
№ 110. 1657, після 16 квітня. – «Летючий листок» („Copia...“)	343
№ 110. 1657, після 16 квітня. – «Летючий листок» („Copia...“)	343
№ 111. 1657, квітня 19. – Табір шведських військ у Завихвості на р. Віслі. – Лист шведського короля Карла X Густава до турецького уряду	343
№ 112. 1657, квітня 19 (9). – Путивль. – Відписка путивльських порубіжних воевод М. Зюзіна і М. Наумова до царя Олексі	344
№ 113. 1657, квітня 28. – Мітава (Єлгава). – Лист Кжиштофа Стрижки до князя Б. Радзівіла	344
№ 114. 1657, травня 9. – Відень. – Лист коронного підскарбія Богуслава Лещинського або Морштина до короля Яна Казимира	345
№ 115. 1657, травня 9. – Новина	345
№ 116. 1657, травня 10.- Чигирин. – Лист Івана Груші до короля Яна Казимира ..	345
№ 117. 1657, травня 13. – Новина	345
№ 118. 1657, травня 17. – Сокаль. – Лист козацьких послів до Б. Хмельницького ..	345
№ 119. 1657, травень (?). – Відень. – Приписка до листа коронного підскарбія (?) Богуслава Лещинського або Морштина до короля Яна Казимира	345
№ 120. 1657, травня 20. – Пінськ. – Лист Лукаша Єльського, пінського маршалка, до гетьмана литовського	346
№ 121. 1657, травня 21. – Данков. – Лист «з Данкова до Глинян»	346
№ 122. 1657, травня 31. – Беч. – Уривок з новини	346
№ 123. 1657, травень (?). – Лист Субхан Казі-аги, командуючого білгородськими ордами, до коронного канцлера С. Корицінсько	346
№ 124. 1657, травень (?). – Інструкція Ромашкевичу, послу Речі Посполитої, до Мухамед-Гірея IV	346
№ 125. 1657, після 1 червня. – «Летючий листок» („Kurtze Relation ...“)	347
№ 126. 1657, червня 13. – Інструкція С.К. Беньовському, послу Речі Посполитої, до Б. Хмельницького	347
№ 127. 1657, після 14 червня. – «Летючий листок» („Ausführlichen Bericht...“) ..	347
№ 128. 1657, після 15 червня. – «Летючий листок» („Fernere Continuation ...“) ..	347
№ 129. 1657, червня 16. – Лист Немирича до коменданта Варшави	348
№ 130. 1657, червня 17. – Лист коменданта Варшави до Немирича	348
№ 131. 1657, червня 19. – Ополе. – Новина	348

№ 132. 1657, червня 19. – Ченстохова. – Новина	348
№ 133. 1657, після 19 червня. – «Летючий листок» („Ordinär-Zeitung ...“)	348
№ 134. 1657, після 19 червня. – «Летючий листок» („Ordinär-Zeitung ...“)	348
№ 135. 1657, червня 23. – Ополе. – Новина, «яка прийшла до Глівіце 24 числа»	348
№ 136. 1657, червень. – Данков (?). – Уривки з німецького «летючого листка» („Kurtze Relation...“)	349
№ 137. 1657, липня 6-11. – Уривки з німецького «летючого листка»	349
№ 138. 1657, до липня 8. – Табір під Юрольциною (?). – Лист Антона Ждановича, наказного козацького гетьмана, до Яна Замойського, коронного підчашого	349
№ 139. 1657, липня 8. – Замостя. – Лист Я Замойського, коронного підчашого, до Антона Ждановича, наказного козацького гетьмана	349
№ 140. 1657, липня 9. – Табір під Юрольциною (?). – Лист Антона Ждановича, наказного гетьмана, до Яна Замойського, коронного підчашого	349
№ 141. 1657, липня 10. – Замостя. – Лист Я Замойського, коронного підчашого, до Антона Ждановича, наказного козацького гетьмана	350
№ 142. 1657, після 16 липня. – «Летючий листок» („Relation ...“)	350
№ 143. 1657, після 17 липня. – «Летючий листок» („Extractt ...“)	350
№ 144. 1657, після 23 липня – «Летючий листок» („Ausführliche Relation...“)	350
№ 145. 1657, після 24 липня. – «Летючий листок» („Fernere Continuation ...“)	350
№ 146. 1657, після 27 липня. – «Летючий листок» („Fernere Continuation ...“)	350
№ 147. 1657, після 29 липня. – «Летючий листок» („Wahrhaffte Relation....“)	351
№ 148. 1657, липня 30. – Табір литовських військ. – Лист шляхтича Владислава Старшинського до князя Б. Радзівіла	351
№ 149. 1657, після 4 серпня. – «Летючий листок» („Gewisse Nachricht ...“)	351
№ 150. 1657, не раніше 6 серпня. – Новина	351
№ 151. 1657, після 6 серпня. – Італійський «летючий листок» („Relazione....“)	352
№ 152. 1657, серпня 14. – Табір під Краковом. – Універсал Яна-Казимира	352
№ 153. 1657, після 15 серпня. – «Летючий листок» („Wahrhafte Continuation....“)	352
№ 154. 1657, серпня 29. – Пощедуськ (?). – Лист невідомого до Богуслава Радзівіла	352
№ 155. 1657, серпня 30. – Пінськ. – Лист Лукаша Єльського, пінського маршалка, до гетьмана литовського	352
№ 156. 1657, літо. – Лист Миколая Салги до Анджея Конецпольського	353
№ 157. 1657, вересня 2 (серпня 23). – Москва. – Царська грамота всьому Війську Запорозькому	353
№ 158. 1657, вересня 5. – Пінськ. – Лист Альбрехта Єльського (?), хорунжого Пінського повіту, до віленського воєводи	353
№ 159. 1657, не раніше серпня. – Кенігсберг. – Інструкція князя Богуслава Радзівіла К. Дубкевичу, посланцю до гетьмана Війська Запорозь	353
№ 160. 1657, вересня 6. – Краків. – Універсал Яна-Казимира	354
№ 161. 1657, після 7 вересня. – «Летючий листок» („Gewisser Bericht ...“)	354

№ 162. 1657, вересня 14. – Уривок з анонімного листа	354
№ 163. 1657, вересня 16. – Лист коронного підскарб'я Богуслава Лещинського до великого коронного гетьмана С. «Ревери» Потоцького	354
№ 164. 1657 (?). – Лист шведського посла до турецького султана Мухамеда IV ..	355
№ 165. 1657, вересня 16. – Лист шляхтича Самуїла Пашковського до князя Яна Владислава Радзівіла	355
№ 166. 1657, вересня 24. – Лист невідомого до невідомого	355
№ 167. 1657, вересня 24. – Новина	355
№ 168. 1657, не раніше 23 (13) жовтня. – Москва (?). – Наказ невідомого про «проведывание смутных речей» миргородського полковника Григорія Лісницького	355
№ 169. 1657, жовтня 17. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира (?) до царя Олексія	356
№ 170. 1657, жовтня 25. – Ржищев. – Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла	357
№ 171. 1657, жовтень. – Москва. – Свідчення піддячого Артемія Федорова про напад запорожців на Крим і на ногайські улуси	358
№ 172. 1657, листопада 9 (жовтня 30). – Москва. – Царська грамота до гетьмана Івана Виговського	358
№ 173. 657, листопада 27. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича до князя Яна-Владислава Радзівіла	358
№ 174. 1657, грудня 15. – Лист Станіслава-Казимира Беньовського до Анджея Тшебицького, коронного підканцлера Речі Посполитої	359
№ 175. 1657, грудня 15. – Кірани. – Лист Станіслава-Казимира Беньовського до короля Яна Казимира	359
№ 176. 1657, грудня 18. – Городло. – Лист Станіслава-Казимира Беньовського до короля Яна Казимира	359
№ 177. 1657, грудня 18. – Краків. – Лист Л. Стемпковського до невідомого ..	359
№ 178. 1657, грудня 18. – Городло. – Лист Станіслава-Казимира Беньовського до коронного підканцлера Анджея Тшебицького	360
№ 179. 1657, після 19 грудня. – Лист Станіслава-Казимира Беньовського до гетьмана Івана Виговського	360
№ 180. 1657, грудня 28. – Луцьк. – Лист луцького біскупа до Станіслава-Казимира Беньовського	360
№ 181. Кінець 1657 р. – Лист невідомого до Яна Казимира	360
№ 182. Кінець 1657. – Лист Гуменецького, коменданта Кам'янця-Подільського, до коронного гетьмана С. Ревери» Потоцького (великий) або Є.С. Любомирського (польний)	361
№ 183. 1657 р. – Данков. – Лист коронного підскарб'я Богуслава Лещинського до Стефана Корицінського, коронного канцлера	362
№ 184. 1657 (?). – Лист шведського посла до турецького султана Мухамеда IV ..	362
№ 185. 1657. – Інструкція С. К. Беньовському, послу Речі Посполитої, до Війська Запорозького і Б. Хмельницького	362

№ 186. 1657 (?). – 3 реєстру шляхти	362
№ 187. 1658, після 15 січня. – «Летючий листок» („Соріа...“)	363
№ 188. 1658, січня 25. – Торунь. – «Летючий листок» („Gewisse Relation...“) ...	363
№ 189. 1658, січня 6. – Слуцьк. – Лист слуцького війта В. Шишкевича до князя Б. Радзівіла	363
№ 190. 1658, січня 16. – «Летючий листок» („Extrakt schreiben...“)	363
№ 191. 1658, січня 19. – Ельблонг. – Лист Яна Шліхтінга, судді всховського, до Танського, писаря гродського познанського	
№ 192. 1658, лютого 18(8). – Гадяч. – Лист полтавського полковника М. Пушкаря до царя Олексія	364
№ 193. 1658, лютого 28 (18). – Переяслав. – Лист гетьмана Івана Виговського до боярина Б. І. Морозова	365
№ 194. 1658, березня 3. – Варшава. – Дозвіл	365
№ 195. 1658, березня 8. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	365
№ 196. 1658, березня 8. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	365
№ 197. 1658, березня 9 (лютого 27). – Москва. – Запис переговорів між українським посольством на чолі з Филоном Гаркушею та думними дяками Алмазом Івановим та Єфимом Юр'євим	366
№ 198. 1658, березня 15. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира	366
№ 199. 1658, квітня 11. – Скерневице. – Лист Анджея до короля Яна Казимира ..	366
№ 200. 1658, квітня 16(6). – Москва. – Царська грамота до полковника Ніжинського полку і до всього полку	367
№ 201. 1658, травня 23. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича до князя Яна-Владислава Радзівіла	367
№ 202. 1658, травня 24. – 3 документу про козацьке посольство на сейм, де ратифікувався Гадяцький договір	367
№ 203. 1658, не раніше 3 червня. – «Летючий листок» („Relation ...“)	368
№ 204. 1658, червня 6 (травня 27). – Варшава. – Лист київського митрополита Діонісія Балабана до князя Богуслава Радзівіла	368
№ 205. 1658, червня 7(травня 28). – Лист перемиського єпископа Антонія Винницького до князя Богуслава Радзівіла	368
№ 206. 1658, червня 10 (травня 31). – Табір під Говтвою. – Лист гетьмана Івана Виговського до царського посла Івана Михайловича Алфимова	369
№ 207. 1658, липня 2 (червня 22). – Чигирин. – Лист гетьмана Івана Виговського до царя Олексія	369
№ 208. 1658, червня 7 (травня 27). – Під Полтавою. – Лист гетьмана Івана Виговського до царських послів Івана Апухтіна та Никифора Волкова	369
№ 209. 1658, червня 18. – Варшава. – «Летючий листок» („Kurze Relation...“) ..	370
№ 210. 1658, червня 23. – Полонне. – Лист Карла Людвіка Євлашевського, смоленського каштеляна, до короля Яна Казимира	370
№ 211. 1658, липня 2(червня 22). – Чигирин. – Лист гетьмана Івана Виговського до царя Олексія	370

№ 212-213. 1658, липня 13. – Кейдани. – Лист В. Гонсевського до князя Богуслава Радзівіла	370
№ 214. 1658, липня 24. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	371
№ 215. 1658, не раніше 7 серпня. – Лист невідомого (волинського шляхтича?) до невідомого	371
№ 216. 1658, після 16 липня. – «Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...“) ..	371
№ 217. 1658, після 18 липня. – «Летючий листок» („Glaubhafte Relation...“) ..	371
№ 218. 1658, після 27 липня. – «Летючий листок» („Copia Schreibens...“)	371
№ 218-а. 1658, серпня 11. – Поток (Угорщина). – Уривок з анонімного листа, вміщеного в німецькому «летючому листку»	372
№ 219. 1658, після 11 серпня. – «Летючий листок» („Ausführliche ... Relation...“) ..	372
№ 220. 1658, після 13 серпня. – «Летючий листок» („Kurtze Relation...“)	372
№ 221. 1658, серпня 16. – Варшава. – Лист королеви Людвіки Марії до сандомирського воєводи Яна Замойського	372
№ 222. 1658, після 9 вересня. – «Летючий листок» („Wahrhafter Bericht...“) ..	373
№ 223. 1658, вересня 10. – Лист Паца до комісарів у Вільно	373
№ 224. 1658, вересня 20. – Лист невідомого до коронного канцлера Миколая Яна Пражмовського	373
№ 225. 1658, вересня 26. – Лист Пражмовського, коронного канцлера, до комісарів у Вільні	373
№ 226. 1658, вересня 28. – Межиріч. – Лист Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштеляна, до комісарів у Вільні	373
№ 227. 1658, жовтня 2. – Лист Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштеляна, до Яна Довгяла Завіші у Вільно	373
№ 228. 1658, жовтня 9. – Лист короля Яна Казимира до комісарів	374
№ 229. 1657, жовтня 9. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича до князя Яна-Владислава Радзівіла	374
№ 230. 1658, жовтня 13. – Люблін. – Лист Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштеляна, до невідомого	374
№ 231. 1658, жовтня 15. – Під Торунем. – Лист коронного канцлера Миколая Яна Пражмовського до комісара	374
№ 232. 1658, жовтня 18. – Табір біля Торуні. – Уривок з «летючого листка» („Relation...“)	374
№ 233. 1658, жовтня 20. – Лист невідомого до коронного референдарія Мацея Понятовського або Яна Анджея Морштина	375
№ 234. 1658, після 21 жовтня. – «Летючий листок» („Relation...“)	375
№ 235. 1658, жовтня 25. – Ржищев. – Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла	375
№ 236. 1658, жовтня 25. – «Летючий листок» („Continuation...“)	375
№ 237. 1658, після 30 жовтня. – «Летючий листок» („Relation...“)	375
№ 238. 1658, жовтень. – Додаток до інструкції для королівського секретаря Ієроніма Піночі	376

№ 239. 1658, після 1 листопада. – «Летючий листок» („Bericht...“)	376
№ 240. 1658, листопада 1. – Табір коронних військ в Торуні. – Уривок з «летючого листка» („Bericht...“)	376
№ 241. 1658, листопада 11. – Табір під Торунню. – Лист Кжиштофа Паца, канцлера ВКЛ	376
№ 242. 1658, після 22 листопада. – «Летючий листок» („Соріа...“)	377
№ 243. 1658, після 29 листопада. – «Летючий листок» („Continuation...“)	377
№ 244. 1658, листопад. – Москва. – Царська грамота до гетьмана Івана Виговського	377
№ 245. 1658, після 11 листопада. – «Летючий листок» („Continuation...“)	377
№ 246. 1658, грудня 12. – Лист невідомого до гетьмана Івана Виговського	377
№ 247. 1658, не раніше 16 грудня. – «Щоденник української комісії» С. К. Беньовського (?)	378
№ 248. 1658, грудня 20. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича до князя Яна-Владислава Радзівіла	378
№ 249. 1658, грудень. – Лист шляхтича Кжиштофа Матисевича до князя Яна-Владислава Радзівіла	378
№ 250. 1658. – Лист хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира	379
№ 251. 1658. – Лист хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира	379
№ 252. 1658. – «Інформація з України від комісарів його к. мості послана року Божого 1658»	379
№ 253. 1658.- Варшава. – Лист короля Яна Казимира до сандомирського воєводи Яна Замойського	380
№ 254. 1658. – Реляція посла Речі Посполитої М. Яскульського	380

Додатки (№ 1)

№ 1. 1648-1733 рр. – Початок анонімного літописця	381
№ 2. 1650, січня 10 (1649, грудня 31). – Лист Богдана Хмельницького до путивльського воєводи Семена Прозоровського	381
№ 3. 1650. – Лист калги-солтана Куні Герєя до Богдана Хмельницького	382
№ 4. 1650, травня (квітня 25). – Київ. – Лист ігумена Видубицького монастиря о. Ігнатія Оксеновича Старушича до київського воєводи Адама Киселя	382
№ 5. 1650, липня 19. – Мена. – Універсал-привілей Адама Киселя	384
№ 6. 1650, вересня 7. – Лохвиця. – Підтвердження С.-Ф. Нагорєцьким надання млина в Тишках Мгарському монастиреві	386
№ 7. 1651, серпня 24. – 3-під Києва. – Лист офіцера-командира козацької хоругви литовського війська до невідомого	386
№ 8. Після 1651 р. – Уривок з альбому А.Вестерфельда (?)	388
№ 9. 1652, лютого 13 (3). – Київ. – Zobов'язання двох міщан щодо утримання поромів Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві	391
№ 10. 1652, квітня 25 (15). – Київ. – Zobов'язання двох міщан щодо утримання поромів Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві	392

№ 11. 1652, травня 11(1). – Мгарський монастир. – Гарантійний лист судді Сендзицького на даровизну 200 золотих і двору в Лубнях Мгарському монастиреві . . .	393
№ 12. 1653, січня (?) 3. – Лист турецького султана Мухамеда IV до гетьмана Богдана Хмельницького	393
№ 13. 1653, квітня 3 (березня 24). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до стольника Я.М. Лихарева	396
№ 14. 1653, не раніше 18 вересня. – Під Сучавою (?). – Лист невідомого польського шляхтича до невідомого	396
№ 15. 1653, серпня 14 (4). – Чигирин. – Лист генерального писаря Івана Виговського до думного дяка Ларіона Лопухіна	398
№ 16. 1653-1654. – Фрагмент польського щоденника, у котрому йдеться і про Жванецьку битву	399
№ 17. 1654, січня 1(1653, грудня 22). – Чигирин. – Універсал-привілей Богдана Хмельницького.	400
№ 18. 1654, жовтня 11(1). – Ніжин. – Універсал ніжинського наказного полковника Романа Катіржного	400
№ 19. 1659, січня 14. – Новогрудки. – Лист Івана Гуляницького до Олександра Полубинського, писаря польного литовського.	400
№ 20. 1659, березня 8 (лютого 26). – Бихів. – Лист полковника Івана Нечая до речницького скарбника Яна Селицького	401
№ 21. 1659, березня 20 (10). – Табір під Зіньковим. – Лист гетьмана Івана Виговського до Марії Радзівіл (Лупу),	402
№ 22. 1659, травня 2. – Варшава. – Лист Юрія Немирича до князя Богуслава Радзівіла	404
№ 23. 1659, травня 5. – Варшава. – Лист Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла	405
№ 24. 1659, червня 3 (травня 24). – Варшава. – Лист туровського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла	405
№ 25. 1659, травень. – Варшава. – Реєстр учасників козацького посольства на сейм, які отримали винагороду з державного скарбу	407
№ 26. 1659, червень (?). – Чигирин (?). – Перша редакція інструкції, даної українським урядом своїм послам на сейм для переговорів щодо ратифікації Гадяцького договору	408
№ 27. 1659, липня 11 (1). – Табір українських військ під Конотопом. – Лист гетьмана Івана Виговського до коронного обозного Анджея Потоцького . . .	416
№ 28. 1659, липня 23. – 3 табору на кордоні з Московією. – Авізи	418
№ 29. 1659, серпня 5. – Варшава. – Уривок з анонімного листа, вміщеного на сторінках німецькомовної друкованої брошури „Gründliche und wahrhäftige Relation...”	420
№ 30. 1658, вересня 18 – Табір козацьких військ під Русанівкою. – Лист Івана Виговського до короля Яна Казимира	420
№ 31. 1659, після 29 вересня. – Львів. – Лист невідомого до невідомого	422
№ 32. 1659, жовтня 18. – Табір під Котельнею. – Лист шляхтича Томаша Карчевського до невідомого	423

№ 33. 1659, до 20 листопада. – Ромни. – Лист Субхан Казі-агі до князя Богуслава Радзівіла	426
№ 34. Осінь 1659 р. – Реляція дипломата Селецького	427
№ 35. 1661, серпня 26(16). – Переяслав. – Універсал гетьмана Якіма Сомка, в якому йдеться про вдову Івана Іскри	430
№ 35-а. 1669, серпня 11 (1). – Полтава. – Регест купчої Марії Іскри	430
№ 36. 1678, березня 18(8). – Полтава. – Випис з полтавських міських книг, в якому згадується один з лідерів антигетьманської опозиції Іван Іскра	430
№ 37. 1648, вересня 18. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до невідомого	431
№ 38. 1648, вересня 26. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до вармінського біскупа	432
№ 39. 1648, вересня 28. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до жмудського біскупа	432
№ 40. 1648, жовтня 1. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до невідомого	432
№ 41. 1648, жовтня 1. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до краківського воєводи	432
№ 42. 1648, жовтня 2. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до сандомирського підкоморія та радомського старости	433
№ 43. 1648, жовтня 3. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до ельблонзького воєводи	433
№ 44. 1648, жовтня 4. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до литовських гетьманів: великого (Ян Кішка) та польного (Януш Радзівіл)	433
№ 45. 1648, початок жовтня. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до коронного підчашого Яна Остроорога	433
№ 46. 1648, жовтня 10. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до краківського біскупа Петра Гембицького	434
№ 47. 1648, жовтня 14. – Варшава. – Універсал примаса Мацея Лубенського полковникам та іншим представникам командування військами Речі Посполитої	434
№ 48. 1648, жовтня 14. – Лист примаса Мацея Лубенського до краківського воєводи	434
№ 49. 1648, жовтня 19. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до люблінського старости	435
№ 50. 648, жовтня 19. – Варшава. – Лист примаса Мацея Лубенського до сандомирського воєводи	435
№ 51. 1649, березня 12. – Варшава. – Універсал-патент короля Яна Казимира троцькому воєводі Миколаю Абрамовичу	435
№ 52. 1649, березня 12 (?). – Варшава. – Універсал-патент короля Яна Казимира троцькому воєводі Миколаю Абрамовичу	436
№ 53. 1649, березня 12. – Варшава. – Універсал короля Яна Казимира троцькому воєводі, генералу артилерії Миколаю Абрамовичу	436
№ 54. 1649, травня 15. – Лист короля Яна Казимира князю Богуславу Радзівілу . .	436

№ 55. 649, травня 15 (?). – Універсал короля Яна Казимира князю Богуславу Радзівілу	436
№ 56. 1649, травень (?). – Лист короля Яна Казимира до краківського біскупа Петра Гембицького.	437
№ 57. 649, травня 23. – Лист коронного канцлера Єжі Оссолінського до «регіментаря» Адама Фірлея	437
№ 58. 649, травня 29. – Універсал («приповідний лист») короля Яна Казимира князю Богуславу Радзівілу	437
№ 59. 1649, не пізніше червня 16. – Лист регента великої коронної канцелярії Анджея Тшебицького до краківського воєводи Станіслава Любомирського ..	437
№ 60. 1649, липня 12. – Біла. – Листа Олександра Людвіка Радзівіла до короля Яна Казимира	437
№ 61. 1649, липня 15. – Біла. – Листа Олександра Людвіка Радзівіла до короля Яна Казимира	438
№ 62. 1649, липня 26. – Листа невідомого до невідомого	438
№ 63. 1649, друга половина серпня (?). – Уривок листа невідомого до невідомого	438
№ 64. 1649. – Універсал короля Яна Казимира троцькому воєводі Миколаю Абрамовичу	438
№ 65. 1649. – Універсал короля Яна Казимира німецькому полковнику К. Хувальду	438
№ 66. 1649. – Універсал-патент короля Яна Казимира німецькому полковнику К. Хувальду	439
№ 67. 1649. – Лист Адама Свентоховського до регента великої корони канцелярії Анджея Тшебицького	439
№ 68. 1650, січня 12. – Універсал-привілей короля Яна Казимира Богдану Хмельницькому.	439
№ 69. 1650, грудня 17. – Пресбург. – Лист графа Пауля Палфі до імператора «Священної Римської імперії» Фердинанда III	439
№ 70. 1651, січня 3. – Відень. – Лист імператора «Священної Римської імперії» Фердинанда III до графа Пауля Палфі	439
№ 71. 1651, лютого 4. – Стамбул. – Лист константинопольського патріарха Парфенія (Партенія) II до Богдана Хмельницького	440
№ 72. 1651, лютого 26. – Шаргород. – Лист польного гетьмана коронного М. Калиновського до Богдана Хмельницького	440
№ 73. 1651, після 16 травня. – Лист молдавського господаря Василя Лупу до невідомого	440
№ 74. 1651(?). – Варшава (?). – Промова Анджея Тшебицького	440
№ 75. 1652, жовтня 9. – Лист Лукаша М'ясківського до Яна Гнинського	441
№ 76. 1654, травня 5 (квітня 26). – Київ. – Лист генерального писаря Івана Виговського до боярина В. В. Бутурліна	441
№ 77. 1654, травня 17 (7). – Київ. – Лист представників киян до боярина В. В. Бутурліна (регест)	442

№ 78. 1654, червня 3. – Кам'янець-Подільський. – Лист М. Поліпацького до хорунжого коронного О. Конецпольського	442
№ 79. 1654, червня 4. – Кам'янець-Подільський. – Лист М. Поліпацького до хорунжого коронного О. Конецпольського	442
№ 80. 1654, червня 23 (13). – “Стан” у Дорогобужі. – Лист боярина В.В. Бутурліна до генерального писаря Івана Виговського	442
№ 81. 1654, липня 23. – Вільно. – Новина	443
№ 82. 1654, після 12 серпня. – «Летючий листок» („Wyprawa cara moskiewskiego na wojnę przeciw litwie i polakom”)	443
№ 83. 1654, після 12 серпня. – «Летючий листок» („Z obozu litewskiego w dzień zaćmienia słonecznego 12 august. anno 1654”)	443
№ 84. 1654, серпня 29 (19). – Табір під Фастовом. – Лист гетьмана Івана Виговського до боярина В. В. Бутурліна	444
№ 85. 1654, вересня 17. – Варшава. – Латиномовний лист невідомого до невідомого	444
№ 86. 1654, вересня 17. – Варшава. – Латиномовний лист невідомого до невідомого	444
№ 87. 1654, жовтня 6. – Табір під Зборовом. – Лист Станіслава Вижицького до невідомого.	444
№ 88. 1654, жовтня 7 (вересня 27). – Смоленськ. – Царська грамота ніжинському полковнику Івану Золотаренку	445
№ 89. 1654, жовтня 16. – Перекоп. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира	445
№ 90. 1654, листопада 29. – Новий двір. – Лист Войцеха Бечинського до гнєзненського арцибіскупя	445
№ 91. 1654(?). – Уривок з листа невідомого до невідомого	445
№ 92. Перша третина XVIII ст. – Уривок з рукопису, який містить у собі регести універсалів українських гетьманів	446
№ 93. 1659, після 5 січня. – «Летючий листок» („Gründliche Relation...”)	446
№ 94. 1659, лютого 12. – Лист Криштофа Паца, канцлера ВКЛ, до князя Богуслава Радзівіла	446
№ 95. 1659, лютого 12. – Лист Криштофа Паца, канцлера ВКЛ, до князя Богуслава Радзівіла	447
№ 96. 1659, після 20 лютого. – «Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...”)	447
№ 97. 1659, лютого 28 (18). – Ляхва. – Лист київського митрополита Діонісія Балабана до князя Богуслава Радзівіла	447
№ 98. 1659, березня 4. – Бахчисарай. – Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Яна Казимира	447
№ 99. 1659, після 7 березня. – «Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...”)	447
№ 100. 1659, після 7 березня. – «Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...”)	448
№ 101. 1659, березня 12. – Чауси. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла	448
№ 102. 1659, березня 20. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	448

№ 103. 1659, квітня 25. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	448
№ 104. 1659, травня 6. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла . .	449
№ 105. 1659, травня 8. – Варшава. – Універсал-привілей Яна-Казимира	449
№ 106. 1659, травня 10. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла . .	449
№ 107. 1659, травня 16. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла . .	449
№ 108. 1659, травня 20. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	449
№ 109. 1659, травня 20. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	449
№ 110. 1659, травня 20. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	450
№ 111. 1659, травня 20. – Варшава. – Універсал-привілей Яна-Казимира	450
№ 112. 1659, після 23 травня. – «Летючий листок» („Glaubwürdiger Bericht...“) .	450
№ 113. 1659, після 24 травня. – «Летючий листок» („Umständliche Relation, was bei eidlicher Vollziehung zwischen jh. kön. maj. der Crohn Polen und zaporo-wischen Kozaken wie auch reussischen Nation de 22 Maji auffm algemeinen Reichs-Tage in Warschau vorgelauffen“)	450
№ 114. 1659, травня 28. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	450
№ 115. 1659, травня 28. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	451
№ 116. 1659, травня 28. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	451
№ 117. 1659, травня 28. – Варшава. – Лист перемиського єпископа Яна Антонія Винницького до князя Богуслава Радзівіла	451
№ 118. 1659, травня 30. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	451
№ 119. 1659, травня 30. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	451
№ 120. 1659, травня 30. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	452
№ 121. 1659, травня 30. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	452
№ 122. 1659, травня 30. – Варшава. – Універсал-привілей Яна-Казимира . . .	452
№ 123. 1659, травня 30.- Варшава. – Універсал-привілей Яна-Казимира	452
№ 124. 1659, травня 30. – Варшава. – Універсал-привілей Яна-Казимира . . .	452
№ 125. 1659, після 3 червня. – «Летючий листок» („Relation...“)	453
№ 126. 1659, червня 4. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	453
№ 127. 1659, червня 9.-Варшава. – Універсал короля Яна Казимира	453
№ 128. 1659, червня 11. – Варшава. – Облята цесії шляхтича Яна Себесті-ановича	453
№ 129. 659, червня 11. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	454
№ 130. 1659, червня 15. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	454
№ 131. 1659, червня 16. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира	454
№ 132. 1659, липня 7. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира.	455
№ 133. 1659, після 11 липня. – Бар. – Новина	455
№ 134. 1659, липня 12. – Варшава. – Лист Криштофа Паца, канцлера ВКЛ, до князя Богуслава Радзіві	455
№ 135. 1659, липня 17. – Лист Криштофа Паца, канцлера ВКЛ, до князя Богуслава Радзівіла	455

№ 136. 1659, липня 28. – Бар. – Лист барського підстоля Яцковського до невідомого	456
№ 137. 1659, серпня 1 (липня 29). – Москва. – Лист царя Олексія до Війська Запорозького	456
№ 138. 1659, після 12 серпня. – «Летючий листок» („Gründliche .. Relation...“) ..	456
№ 139. 1659. – „Летючий листок“ (Glaubwürdiger Bericht...)	456
№ 140. 1659, вересня 16. – Варшава. – Регест листа Кжиштофа Паца, великого канцлера литовського, до конюшого коронного, намісника Пруссії, князя Богуслава Радзівіла	456
№ 141. 1659, вересня 16. – Варшава. – Лист Кжиштофа Паца, канцлера ВКЛ, до коронного конюшого Олександра Міхала Любомирського	457
№ 142. 1659, вересня 29. – Табір під Котельнею. – Лист невідомого великому гетьману коронному С. «Ревері» Потоцькому	457
№ 143. 1659, вересень. – Лист Станіслава Кота до князя Богуслава Радзівіла ..	457
№ 144. 1659, жовтня 3 (вересня 23). – Москва (?). – Лист-маніфест царя Олексія до Війська Запорозького	457
№ 145. 1659, жовтня 6. – Львів. – Лист Яна Тарновського до львівського архієпископа (?)	457
№ 146. 1659, жовтня 9. – Кенігсберг. – Лист вітебського воєводи, Яна Павла Сапіги до князя Радзівіла (?)	458
№ 147. 1659, листопада 12. – Лист Вжозовського (Wrzozowski) (може, Бжозовського) до князя Радзівіла (?)	458
№ 148. 1659, листопада 16. – Торунський замок. – Універсал Яна-Казимира ..	458
№ 149. 1659, осінь. – Лист Кжиштофа Паца, канцлера ВКЛ, до коронного конюшого Олександра Міхала Любомирського	458
№ 150. 1659, грудня 10. – Краків. – Новини з різних місць	458
№ 151. 1659. – Кособуди. – Лист короля Яна Казимира до сандомирського воєводи Яна Замойського	459
№ 152. 1660, червня 23. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира до сандомирського воєводи Яна Замойського	459
№ 153. 1660, після 28 червня. – «Летючий листок» („Zwycięstwo nad Moskwą ...“) ..	459
№ 154. 1660, після 3 липня. – «Летючий листок» („Ausführliche Relation...“) ..	459
№ 155. 1660, липня 5. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира до сандомирського воєводи Яна Замойського.	459
№ 156. 1660, після 5 липня. – «Летючий листок» („Ausführliche Relation...“) ..	459
№ 157. 1660, після 8 липня. – «Летючий листок» („Gründliche...“)	460
№ 158. 1660, після 3 жовтня. – «Летючий листок» („Ausführliche Relation...“) ..	460
№ 159. 1660, після 4 жовтня. – «Летючий листок» („Auszug eines Schreibens aus Sambor vom 4 Oktober 1660...“)	460
№ 160. 1660, після 19 жовтня. – «Летючий листок» („Continuation...“)	460
№ 161. 1660, після 20 жовтня. – «Летючий листок» („Extract eines Schreibens...“) ..	460
№ 162. 1660, після 23 жовтня. – «Летючий листок» („Wahrhafter...“)	461

№ 163. 1660, після 3 листопада. – «Летючий листок» („Glaubwürdige Relation“) . .	461
№ 164. 1660, після 6 листопада. – «Летючий листок» („Wahrhaftige Relation...“) . .	461
№ 165. 1660, після 6 листопада. – «Летючий листок» („Wahrhaftige Relation...“) . .	461
№ 166. 1660, листопада 8. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира до сандомирського воєводи Яна Замойського	462
№ 167. 1660, грудня 11. – Паволоч. – Універсал сандомирського воєводи Яна Замойського	462
№ 168. 1660 р. – Сурен. – Лист Карач-бея до короля Яна Казимира	462
№ 169. 1661, після 4 листопада. – „Летючий листок“ („Glaubwürdiger Bericht...“) . .	462
№ 170. 1661, після 4 листопада. – „Летючий листок“ („Glaubwürdiger Bericht...“) . .	463
№ 171. 1672, жовтня 1 (вересня 21). – Миргород. – Дарча лісу Мгарському монастиреві удови миргородського полковника Григорія Лісницького Олени та його синів Данила, Дмитра та Івана (випис з миргородських міських книг) . .	463
№ 172. 680, листопада 10 (жовтня 30). – Миргород. – Ця ж дарча у виписі з сорочинських міських книг	463
№ 173. 1664, січня 31. – Вінниця (?). – Протестація Михайла Зеленського	464
№ 174. 1664, січня 31. – Вінниця (?). – Протестація Михайла Зеленського	464

Матеріали

№ 1. Уривок із статті О.Л. Вайнштейна	465
№ 2. 1844, грудень. – Уривок з листа М. І. Костомарова до М. К. Сементовського	466
№ 3. 1652-1654 рр. – Стаття: Борщак І. Україна у «Французькій газеті» 1652-1654 рр.»	467
Додатки (№2)	470
Стислий коментар	474
Іменний покажчик	481
Географічний покажчик	500

Наукове видання

**Джерела з історії
Національно-визвольної війни
українського народу
1648–1658 рр.**

Т.4
(1655-1658 рр.)

Верстка та оригінал-макет – *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 27.09.2015. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 34,45. Обл. вид. арк. 36,36.
Тираж 300. Зам. 25-2014.

ПП “Фоліант”,
00121 Київ, вул. Семенівська, 13.

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.